ब्रह्मांडपुराण

प्र॰
पु॰

ॐश्रीगणेशायनमः॥ वायवेनमः प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंध्रुवमव्ययं॥ महादेवंमहात्मानं सर्वस्यजगतःपतिं॥ ब्रह्माणंलोककर्त्तारंसर्वज्ञमपराजितं॥ प्रभुंभूतभविष्यस्यसांप्रतस्यचसत्पतिं॥ ज्ञानमप्रतिमंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः॥ ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयं॥ यइमान्पश्यते भावान्नित्यंसदसदात्मकान्॥ आविशंतिपुनस्तंवैभावाभावावपीश्वरं॥ लोककृल्लोकतत्वज्ञो योगमास्थायतत्ववित्॥ असृजत्सर्वभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ तमजंविश्वकर्माणंचित्पतिं लोकसाक्षिणं॥ पुराणाख्यानजिज्ञासुर्व्रजामिशरणंप्रभुं॥ ब्रह्मवायुमहेंद्रेभ्योनमस्कृत्वासमा हितः॥ ऋषीणांचवरिष्ठायवसिष्ठायमहात्मने॥ तन्नप्त्रेचातिशयसेजातूकर्ण्यायचर्षये॥ वासिष्ठायैवशुचयेकृष्णद्वैपायनायच॥ पुराणंसंप्रवक्ष्यामिब्रह्मोक्तंवेदसंमितं॥ धर्मार्थन्यायसंयुक्तैरागमैःसुविभूषितं॥ असीमकृष्णेविक्रांतेराजन्येनुपमत्विषि॥ प्रशासतीमांधर्मेणभूमिं भूमिपसत्तमे॥ ऋषयःसंशितात्मानःसत्यव्रतपरायणाः॥ ऋजवोनष्टरजसःशांतादांता जितेंद्रियाः॥ धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रेदीर्घसत्रंतुईजिरे॥ नद्यास्तीरेदृषद्वत्याःपुण्यायाःशुचिरो

राम॰
१

॥ धर्मः दीक्षितास्तेन यागेन नैमिषारण्यगोचराः दृष्ट्वा तान्स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः लो
मानि हर्षयाञ्चक्रे यो न शौनकसभापितैः कर्मणा प्रथितस्तेन लोकेस्मिन् लोमहर्षणः तपः श्रुता
चारनिधेर्वेदव्यासस्य धीमतः शिष्यो बभूव मेधावी त्रिषु लोकेषु विश्रुतः पुराणवेदो ह्यखिलस्त
स्मिन्सम्यक्प्रतिष्ठितः भारताख्या विपुला महाभारतवर्द्धिनी धर्मार्थकाममोक्षार्थाः कथा यस्मि
न्प्रतिष्ठिताः सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावो मध्ये यथा सर्वान्न्यायेन सर्वे धियो न्यायविन्मुनिपुंगा।
वान् अभिगम्योपसंगृह्य नमस्कृत्वा कृताञ्जलिः तोषयामास मेधावी प्रणीयाते न तानृषीन् तेवा
पि सत्त्रिणः प्रीताः ते सदस्या महौजसः तस्मै समासनं पुण्यं चयथावत्प्रतिपेदिरे अथ तेषां पुराणस्य शु
श्रूषासमुपस्थिता दृष्ट्वा तत्पूर्वं विश्रम्य विद्वांसं लोमहर्षणं तस्मिन्सत्त्रे गृहपतिः सर्वशास्त्रविशा
रदः इंगितेनैव मात्मज्ञस्तेनेतमनोदयत् त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान्ब्रह्मवित्तमः इतिहासपु
राणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः उदोह वै मतिं तस्मात्पुराणाख्या कथा पद्मांच ऋषिमुख्याणां।
राणां प्रतिधीमता शुश्रूषामि महाबुद्धे तद्भावयितुमर्हसि सर्वे हीमे महात्मानो नानागोत्राः समा

गताः स्वान्स्वान्वंशान्पुराणोस्तत्र शृण्वन्तु ब्रह्मवादिनः सपुत्रान्दीर्घसत्रेस्मिन्सर्वान्श्रावय
भो मुनीन् दीप्तिष्मतो ऽस्माभिस्तेन प्रागासि संवृतः इति सन्नोदितस्तोतः प्रत्युवाच शुभा
गिरं शुश्रूषुंच न्यायसंयुक्तो ब्रूयाल्लोकमहर्षयः सूतोस्मपत्तु गृहीतास्मि भवद्भिरभिनोदितः
पुराणोर्थेपुराणज्ञैसत्यव्रतपरायणैः स्वधर्मएषसूतस्य सद्भिः दृष्टः पुरातनैः देवतानां
मृषीणांच राज्ञां चामिततेजसा वंशानांधारणंकार्यंश्रुतेनुमहात्मना इतिहासपुराणेषु दृष्टा
ष्टायेब्रह्मवादिभिः नहीवेदेष्वधीकारः कश्चित्सूतस्य दृश्यते वैन्यस्यहिपृथोर्यज्ञेवर्तमानेम
हात्मनः सूत्यायामभवत्सूतप्रथमंवर्णवैकृते ऐन्द्रेणपविष्टातत्रहविः पृक्तं बृहस्पतेः जु
हावेन्द्रायदेवायततः सूतोव्यजायत प्रमादात्तत्रसंजज्ञे प्रायश्चित्तंच कर्मसु शिष्यहव्येनयत्पृक्त
मभिभूतंगुरोर्हविः अधरोत्तरचारेणजज्ञेतद्वर्णवैकृते यच्चक्षत्रात्समभवद्ब्राह्मण्यावरयोनि।
जः ततः पूर्वेणसाधर्म्यात्तुल्यधर्मा प्रकीर्त्तितः मध्यमोह्येषसूतस्य धर्मक्षत्रोपजीवनं रथना
गाश्वचरितंजघन्यंच चिकित्सितं तत्स्वधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः कस्मात्सम्य

कनविज्ञ्यां पुराणमृषिपूजितं पितृणां मानसी कन्या वासवी समपद्यत यापाना साच पितृभिर्मर्त्य
योनौ बभूव सा अरणीव हुताशस्य निमित्तं यस्य जन्मनः तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदवि
दांवरः तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे पुरुषाय पुराणाय भृगुवाक्यार्थवर्त्तिने मा
नुषब्रह्मरूपाय विष्णवे प्रभविष्णवे जातमात्रं वयं वेद उपतस्थे ससंग्रहः धर्ममेव पुरस्कृत्य
जातूकर्णादवाप्यतं मतिं मंथानमाविध्य येनासौ श्रुतिसागरात् प्रकाशं जनितो लोके महाभार
तचंद्रमाः वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशाखः समपद्यत भूमिकालगुणान्प्राप्य वहुशाखो यथाद्रु
मः तस्मादहमुपाकर्ण्य पुराणं ब्रह्मवादिनः सर्वज्ञाः सर्ववेदेषु पूजितो दीप्ततेजसः पुराणं
संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिश्वना पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषेयैर्महात्मभिः महेश्वरः परोव्यक्तश्च
तुर्व्यूहः स्मृतः स्वयं अचिंत्यश्चाप्रमेयश्च स्वयंभूर्हरीश्वरः अव्यक्तं कारणं यत्तत्तस्मिन्स
दसदात्मकं महदादिविशेषांतं सृजतीति विनिश्चयः अंडं हिरण्मयं चैव वभूवाप्रतिमं त
तः अंडस्यावरणं वाद्भिरयामपि च तेजसा वायुनानंतनभसा नभो भूतादिना वृतम् भूता

ब्र॰
पु॰
३

द्विमहतश्चैवक्षयव्यक्तेनाहतोमहान् अंतर्भाववश्च देवस्य नामर्षीणांचोपवर्ण्यते: नदीनांपर्वतानां
चप्रादुर्भावोत्रशस्यते मन्वंतराणांसर्वेषांकल्पानांचोपवर्ण्यना कीर्तनंब्रह्मदत्रस्यब्रह्मजन्मच
कीर्त्यते अतोब्रह्मणःप्रजासर्गोपवर्णनं अवस्थाश्चात्रकीर्त्यंतेब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः कल्पां
तानांवत्सरंचजगतःस्थापनंतथा शायनंचहरेरत्रपृथिव्युद्धरणंतथा सन्निवेशःपुरादीनां
वर्णाश्रमविभागशः वृक्षाणांग्रहनक्षत्राणां सिद्धीनांचविनाशनं योजनानांयथैवेवसंचरं
वकुविष्टरं स्वर्गस्थानुविभागंचमर्त्यानांशुभचारिणां वृक्षाणामोषधीनांचवीरुधांचप्रकी
श्री र्तनं वृक्षनारकिटवमर्त्यानांपरिकीर्तनं अंतादीनांनांचसर्जनंव्यजनंतथा प्रथमंसर्व
शास्त्राणांपुराणंब्रह्मणास्मृतं अनंतरंचवक्त्रेभ्योवेदास्तस्यविनिःसृताः अंगानिधर्मशास्त्रा
णिचव्रतानिनियमास्तथा पशूनांपुरुषाणांचसंभवःपरिकीर्तितः तथानिर्वचनंप्रोक्तंक
ल्पस्यचपरिग्रहः नवसर्गाःपुनःप्रोक्ताब्रह्मणोबुद्धिपूर्वकाः त्रयोन्येबुद्धिपूर्वास्तुततोलो
कानुकल्पयत् ब्रह्मणोवयवेभ्यश्चधर्मादीनामसंभवः येद्वादशप्रसूयंतेप्रजाकल्पेपुनः

पुनः कल्पयोरंतरं प्रोक्तं प्रतिसंधिश्च यस्तयोः तमोमात्रावृतत्वाच्च ब्रह्मणो मंत्रसंभवः त
थैव स्थानरूपाया ---- स्ततः परं प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकूतयस्तथा कीर्त्य
ते धूतपाप्मानो ये त्रिलोका प्रतिष्ठिताः रुचेः प्रजापतेश्चाइ माकूत्यामिथुनोद्भवः प्रसूत्या
मपि दक्षस्य कन्यानां प्रभवस्ततः दाक्षायणीभवा पूर्वं श्रद्धाया यास्य महात्मनां धर्मस्य कीर्त्यते
सर्गः सात्विकस्तु शुभोदयः तथाधर्मस्य हिंसायां तामसोऽशुभलक्षणः महेश्वरस्य सत्यांच
प्रजासर्गः प्रकीर्तितः निरामयं च ब्रह्माणं तादृशं कीर्तनं पुनः योगं योगनिधिः प्राह द्विजा।
नां मुक्तकांक्षिणां अवतारस्य रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च त्रैवेदिक कथा चापि विवादः प
रमो महान् ब्रह्मनारायणाभ्यां च यत्र स्तोत्रं प्रकीर्तितं स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुष्टो भगवान्
शिवः प्रादुर्भावोऽथ रुद्रस्य ब्रह्मणोंगे महात्मनः कीर्त्यते नाम हंतुश्च यथा रोदीन्महामनाः
रुद्रादीनि यथा स्पष्टा नामानि यानि स्वयंभुवः यथा चैतैर्व्याप्तमिदं त्रैलोक्यं सचराचरं भृग्वा।
दीनां महर्षीणां च प्रजासर्गोपवर्णनं वसिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्यत्र गोत्रानुकीर्तनं अग्नेः प्रजा।

ब्र॰
पु॰
४

याः संभूतिस्वारोचिषस्य संकीर्तिता पितॄणां द्विप्रकाराणां स्वधायास्तदनंतरं पितृवंशप्रसंगे च की।
र्त्यते च महेश्वरात् दक्षस्य शापः सत्यर्थे भृग्वादीनां च धीमतां प्रतिज्ञायस्य रुद्रस्य दक्षाद्द्भुत
कर्मणः प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्यते दोषमर्षणात् मन्वंतरप्रसंगेन कालज्ञानं च कीर्त्यते प्रजाप
तेः कर्दमस्य कन्यायाः शुभलक्षणा प्रियव्रतस्य पुत्राणां कीर्त्यते यत्र विस्तरः तेषां नियोगी द्वीपे
षु देशेषु च पृथक् पृथक् स्वायंभुवस्य सर्गश्च ततश्चाप्यनुकीर्त्तनं उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रज
सश्च महात्मनः द्वीपानां ससमुद्राणां पर्वतानां च कीर्तना उक्तो नाभेर्निसर्गश्च रजसश्च महा
त्मनः वर्षाणां च नदीनां च तद्भेदानां च सर्वशः द्वीपभेदसहस्राणामंतर्भेदश्च सप्तसु विस्तरा
न्मंडलाश्चैव जंबूद्वीपसमुद्रयोः प्रमाणं योजनाग्रेण कीर्त्यते सह हिमवान् हेमकूटस्तु नि
षधो मेरुरेव च नीलः श्वेतश्च शृंगी च कीर्त्यते वर्षपर्वताः तेषामंतरविष्कंभा उच्छ्रायायाम
विस्तराः कीर्त्यंते योजनाग्रेण ये च तत्र निवासिनः भारतादीनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्त
था भूतैश्चोपनिविष्टानि गतिमद्भिर्ध्रुवैस्तथा जंबूद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः

धवायु॰
४

सप्ताप्यमयी भूमिर्लोकालोकश्च कीर्त्यते अंडस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी भूरा
दयश्च कीर्त्यन्ते वस्मै प्राकृतैः सह सर्वं चाव्यप्रधानस्य परिमाणैकदेशका सप्ता सपरिमाणेन।
च संक्षेपेण वृकीर्त्यते सूर्याचन्द्रमसोश्चैव पृथिव्याश्चाप्यतो ऽथ यत् प्रमाणयोजनाग्रेण सां
प्रतैरभिमानिभिः महेन्द्राया सभा शुभ्ता मानसोत्तरमूर्द्धनि अत ऊर्द्धं ततश्चोक्ताः स्वर्गस्था।
लातवक्रवत् नागवीथ्यजवीथ्योश्च लक्षणं परिकीर्त्यते काष्ठयोर्लेखयोश्चैव मंडलानां
च योजनैः लोकालोकस्य संसंध्याया अह्नो व्युष्टस्य लोकपालास्थिताश्चोर्द्धं की।
र्त्यन्ते चतुर्दश पितृणां देवतानां च पन्थानौ दक्षिणोत्तरौ गृहीणां न्यासिनां चोक्तौ रजः
सत्वसमाश्रयात् कीर्त्यते च पदं विष्णोर्धर्माद्यायत्र धिष्ठिताः सूर्याचंद्रमसोश्चारो ग्रहा।
णां ज्योतिषां तथा कीर्त्यते ध्रुवसामर्थ्यात् प्रजानां च शुभाशुभं ब्रह्मणा निर्मितः सौरस्य
दनार्थं व्यवस्थया कीर्त्यते भगवान्येन प्रसर्पति दिवक्षयः सरथोधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषि
भिस्तथा वृद्धिह्रासौ च सोमस्य कीर्त्यते सूर्यकारितौ सूर्यादीनां स्यंदनानां ध्रुवादेव प्रकी
र्त्तनं

वा.पु. ५

कीर्त्तिशिशुमारस्ययस्यपुछेध्रुवस्थितः नागाह्वयानिसर्वाणिनक्षत्राणिग्रहैःसह निवासायत्रकी
र्त्यन्तेदेवानांपुण्यकारिणां सूर्यरश्मिसहस्रंचवर्षशीतोष्णनिश्रवः प्रतिभागस्तुरश्मीनांना
मतःकर्मतोर्थतः परिमाणंगतिश्चोक्ताग्रहाणांसूर्यसंश्रयात् यथाचाप्सुविभाव्यन्तेमात्राभिःश्रीक
ण्ठस्यनीलता ब्रह्मप्रसादितस्यापिविषादःशूलपाणिनः स्तुयमानसुरैर्दिष्टःस्तौतिदेवम
हेश्वरं लिंगोद्भवकथापुण्यासर्वपापप्रणाशनी विश्वरूपात्प्रधानस्यपरिणामोयमद्भुतः पु
रूरवसःपैडस्यमाहात्म्यान्प्रकीर्त्तिते पितृणांद्विप्रकाराणांश्राद्धेनानुग्रहोमहान् युगसंख्या
प्रमाणंचकीर्त्यतेचकृतयुगे त्रेतायुगेचापकर्षाद्वित्तीयाःसंप्रवर्त्तते वर्णानामाश्रमाणांचसं
स्थितिधर्मतत्त्वया यज्ञप्रवर्त्तनेचैवसंवादोयत्रकीर्त्यते ऋषीणांवसुमांईचसोप्यधःग
पुनर्गतिः शाखानांउर्ध्वेचतुचसायनेवसतेमनु प्रसंगात्तपसश्चोनामागावस्याश्चकृ शः
द्वापरस्यकलेश्चात्रसंक्षेपेणप्रकीर्त्तनं देवतिर्यग्मनुष्याणांप्रमाणानियुगेयुगे कीर्त्यते
युगसामर्थ्यापरिणाहोवयायुषां शिष्टादीनांचनिर्देशप्रादुर्भावविश्वकीर्त्यते मंत्राणांब्रा

वायु. ५

ह्मणानां च लक्षणं परिकीर्त्तितं ईश्वराणां ऋषीणां च मनोः पितृगणस्य च नष्टाकं विराट्
ऊमित्युक्तं च समासतः मन्वंतरस्य संख्या च मानुषेण प्रकीर्त्तिता मन्वंतराणां सर्वेषामेतदे
व च लक्षणं अतीतानागतानां च वर्त्तमानेन कीर्त्यते तथा मन्वंतराणां च सति संधानलक्ष
णं अतीतानागतानां च प्रोक्तं स्वायंभुवेंतरे मन्वंतरत्रयं चैव काललक्षणे च कीर्त्यते मन्वंत
रेषु देवानां प्रजेशानां च कीर्त्तनं दक्षस्य चापि दौहित्र्याः प्रियायाः दुहितुः सुतः ब्रह्मादिभि
स्तेजनिता दक्षेणैव च धीमता सावर्ण्या यत्र कीर्त्त्यंते मनवो मेरुमाश्रिताः ध्रुवस्योत्तान
पादस्य प्रजा सर्गोपवर्णनं पृथुनावायिवैन्येन नूमे दोह प्रवर्त्तने पात्राणां पयसां चैव वं
शानां च विशेषणं ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा चेयं वसुंधरा दशभ्यस्तु प्रचेताभ्यो मारि
षायां च प्रजापतेः दक्षस्य कीर्त्यते जन्म सोमस्यांशेन धीमतः भूतभव्यभवेशानां महेंद्राणां च।
कीर्त्तते मन्वादिको भविष्यंति आख्यानैर्बहुभिर्वृतः वैवस्वतस्य च मनोः कीर्त्यते सर्गवि
स्तरः देवस्य महतो जज्ञे वारुणीं विचतस्तनं ब्रह्मशुक्रात्समुत्पत्तिभृग्वादीनां च कीर्त्यते

विनिवृत्तेप्रजासर्गेचाक्षुषस्यमनोःशुभे दक्षस्यकीर्त्यतेसर्गोध्यानाद्वैवस्वतेंतरे नारदःप्रियसंवा

६ दाद्दक्षपुत्रान्महाबलान् नाशयामासशापायचात्मनोब्रह्मणःसुतः ततोदक्षोसृज- न्यावै

रिण्यामेवविश्रुताः कीर्त्यतेधर्मसर्गश्चकश्यपस्यचधीमतः अतऊर्द्ध्वंब्रह्मणश्चविस्तरोग्नेर्भवस्य

च एकत्वंचपृथक्त्वंचविशेषत्वंचकीर्त्यते दृष्टात्वाच्चयथाशापाज्जायादेवाःस्वयंभुवा म

रुत्प्रमादोमरुतःदित्यादेवाश्चसंभवः कीर्त्यतेमरुतांचापगणाःसप्तसप्तकाः देवत्वंपि

तवाकेनवापुस्कंधेनवाश्रयाः दैत्यानांदानवानांचगंधर्वोरगरक्षसां सर्वभूतपिशा

चानांपशूनांपक्षीवीरुधां उत्पत्तिश्चाप्सरसांकीर्त्यतेबहुविस्तरा मार्तांडसंयोगकृतंजन्मै

रावतहस्तिनः वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथाचास्याभिषेचनं भृगूणांविस्तरश्चोक्तःकाव्यस्यचांगि

रसामपि कश्यपस्यपुलस्त्यस्यतथैवात्रेर्महात्मनः पराशरस्यचमुनेःप्रजानायस्यविस्तरः

देवतानामृषीणांचप्रजोत्पत्तिस्ततःपरं तिस्रःकन्याप्रकीर्त्यंतेयासुलोकाःप्रतिष्ठिताः वायु·

पितृदौहित्रनिर्देशोदेवानांजन्मवाच्यते विस्तरंतेभगवतःपंचास्यमहात्मनो हत्वाया॥ ६

विस्तरस्योक्त्वादित्यस्य ततः परं विकुक्षिचरितं चोक्तं पृथोश्चैव निबर्हणं बृहद्बलान्तसंदेया।
दिक्ष्वाख्याका याः प्रकीर्त्तिताः निम्याद्दीनां क्षितीशानां यावज्जन्मनणादिति कीर्त्यते विस्तरायस्य
यातिपरिभूपतेः यदुवंशास्समुद्देशो हैहयस्य च विस्तरः क्रोष्टानंतरं वोक्तस्तथा वंशस्य विस्त
रः यामेयस्य च महात्म्यं प्रजासर्गश्च कीर्त्यते देवावृधस्य तत्कंस्य विस्तोस्सैव महात्मनः की
र्त्यते चान्वयः श्रीमाद्राजर्षेर्देवमिठुषः पुनश्च जन्म चाप्युक्तं चरितं च महात्मनः कंयस्य चा
पि दैरात्म्यं प्रकाश्यास्तमुद्भवः वसुदेवस्य देवक्यां विस्तोर्जन्मप्रजायते विस्तोरनंतरं चापि प्रजा
सर्गोपवर्णनं देवासुरे समुत्पन्ने विस्तुनास्त्रीवपुर्हते संकेपताशाक्रवधं घ्नायः शापः पुरान्मगोः
भृगुश्चोम्याययामास दिव्यां शुक्रस्य मानवम् देवानामसुराणां च संग्रामो द्वादशाद्भुताः नार
सिंहप्रभृतयः कीर्त्यते शापेनाशनाशमाः शुक्रेणाराधनं स्यानो घोरेणातपसा कृतं वरप्रदा
न प्रलब्धश्चेनयत्रशार्वस्तुतः कृतः सुवंतरे विनिद्दिष्टे देवः सुरविचेष्टिते जयत्यासतस्तु शुक्रे
नयत्र शुक्रे महात्मनि असुरान्मोहयामास शुक्ररूपेण बुद्धिमान् भृहस्पतिस्तुतान् शुक्रः

शशापयदुमहाद्युतिः उक्तं च विस्रुमाहात्म्यं विस्नोर्जन्मादिश्रावृतं तुर्वसुः शुक्रदौहित्रः देवयान्यां
१ यदोरभूत् अनुद्रुह्युस्तथा पूरुर्ययातिस्तनयान्नृपाः अत्र वंशानुमहात्मानां लोकानां पार्थिवसत्तमाः की
र्त्यन्ते यत्र कालेन भूरिद्रविणतेजसः सिजस्य च विप्रर्षेः सम्यग्बोधर्मसंश्रयाः वार्हस्पत्यं तु यत्र भितः
यत्र शापमिहानुदत्त अनुद्रुहास्तथाह कीर्तनं जह्नुवंशस्य शंतनोर्वीर्यश्रावृतं भविष्यतां
तथा राज्ञामुपसंहारश्रावृतं अनागतानां मानां मनूनाञ्चोपवर्णनं भोमस्यांते कलौ युगे क्षीणे
संहारश्रावृतं परार्धपरयोश्च वलत्वं गणपरिकीर्तितं ब्रह्मणो योजनाग्रेण परिणमविति संयुः
नैमित्तिकः प्राकृतिक एवात्यन्तिकस्ततः त्रिविधः सर्वभूतानां कीर्त्यते प्रतिसंचरः अनावृष्टिभी
स्कराच्चघोरसंवर्तकोनलः मेघो ह्येकार्णवं वपुःसलधारात्रिमहात्मनः संख्योलक्षणमुहिष्टं त
ताश्रस्या विशेषतः भूरादीनां च लोकानां समानाममुपवर्णनं कीर्त्यते चात्रभिरयाः पापानां रौरवाद
यः ब्रह्मलोकापरिष्टात्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं यत्र संहारमायाति सर्वभूतानि संख्यये सर्वेषां वायु
चैव सत्वानां परिमाणविनिर्मयः ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गे सर्वसंहारवर्णनं अष्टद्रष्यमनःप्रोक्तं ७

प्राणस्याहंकमेवच गतिश्चोर्द्धमधश्चोक्ताधर्माधर्मसमाश्रयात् कल्पेकल्पेचभूतानांमहता
मपिसंक्षयः प्रसंख्यायचदुःखानिब्रह्मणश्चाप्यनित्यता दोषान्मुचैवभोगानांयद्विराणमवि।
निर्णयः दुर्लभत्वंचमोक्षस्यवैराग्याद्दोषदर्शनं व्यक्ताव्यक्तेपरित्यज्यसत्वब्रह्मणिसंस्थि
तं नानात्वदर्शनाच्छुद्धंततस्तदतिवर्त्तते ततस्तापत्रयातीतोनिरूपाख्योनिरंजनः आनंदो।
ब्रह्मणःप्रोक्ताभेतिभेतिकृतस्त्वनः कीर्त्तितेचयुतसर्गोब्रह्मणोन्यस्यपूर्ववत् कीर्त्यतेचऋषि
शाख्याःसर्वपापप्रणाशनं इतिकृतयसमुद्दिष्टःपुराणेस्मिन्यवर्णिते कीर्त्तितेजगतोस्यात्र
सर्वप्रलयविक्रियाः प्रवृत्तयश्चभूतानांनिवृत्तानापफलानिच प्रादुर्भावोवसिष्ठस्यशक्तेर्जन्म
तथैवच शौसादातिग्रहस्तस्यविश्वामित्रकृतेनच पराशरस्यचोत्पत्तिरदृश्यंतीयथाविभोः
जज्ञेपितृणांकन्यायांव्यासस्यापिमहामुनिः शुकस्यचयथाजन्मसहपुत्रस्यधीमतः पाराश
रस्यपदेसाद्विश्वामित्रकृतायथा वसिष्ठसंभ्रतस्याग्निविश्वामित्रजिघांसया संतानहेतो।
विभुनाचीर्णस्कंदेनधीमता देवेनविधिनाविप्राविप्राविश्वामित्रहितेनिपुणः एकश्चेदंच

८

तस्मात्संचक्ष्व तद्देव पुनरीश्वरः यथा विभेद भगवान्व्यासः सर्वादनुग्रहात् तस्य शिष्यप्रशिष्यैश्च
शाखाभेदाः पुनः कृताः प्रयोगे षट्सु लिपेषु यथा ह्रस्वयंभुवा दृष्टेन चानुशास्त्रेण मुनयो
धर्मकांक्षिणः देशं पुण्यमभीप्सन्तो विभुना ते हि नैमिषिणास्तेना भदिव्यं रूपाच्चैं सव्यासं शुभ
विक्रमं अनौपम्यमिदं चक्रं वर्तमानमतन्द्रिताः पृष्ठतो यात नियता लप्स्यध्वं यद्धितं ग
वतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिर्विशीर्यत पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः उक्त्वा चैवा
मर्षीन्ब्रह्मा पद्दृश्यत्वमगात्पुनः गंगागर्भं समाहारं नैमिषं यत्त्वमेव च ईजिरे चैव सत्रेण मु
नयो नैमिषे तदा मृते च शरद्वति तस्यात तस्य चोत्थापनं कृतं ऋषयो नैमिषायास्ते अद्यया पर
याः पुनः निमोमां नामिमां कृत्वा कृत्स्नं राजानमाहरन् यथाविधि यथा शास्त्रं तथा तिथ्यं
रपूजयन् प्रीतं चैव कृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुः सुहतो हरत्

वायु

अनसक्तं हिततानपि नयमेडयथापुरा गंधर्वासहितं दृष्ट्वा कलाय ग्रामवासिनां स्मिनि यातत.
नस्तस्य यथायज्ञेमहर्षिभिः दृष्ट्वा हिरण्मयं सर्वं यज्ञे वस्तु महात्मना तदावैनैमिषेयाणा

८

सत्रे द्वादशवार्षिके यथा विवदमानस्तु पैलः संस्थापितस्तैः जनयित्वाच्चरणं तेपैलश्चत्रं
यथाशुभं समाययित्वा ततस्तत्र माशुभपर्युपासते यतस्सर्वं यथावृत्तं व्याख्याति द्विजसत्त
माः ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्त्वमनुत्तमं ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमं श्रव
तारश्च रुद्रस्य द्विजानुग्रहकारणात् तथायायाश्च पुनायोगा स्थानानां चैव कीर्तनं लीलोद्भ
वस्य देवस्य नीलकंठत्वमेव च कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना धर्म्यं यशस्यमायु
ष्यं सर्वपापप्रणाशनं कीर्तनं श्रवणं चास्य धारणं च विशेषतः अनेन हि क्रमेणेदं पुराणं
संप्रचक्ष्यते हयमर्थं समासेन महानप्य यत्लभ्यते तस्मात्समारम्भाद्दिश्य यथावद्वक्ष्यामि
विस्तरं पादमाद्यदिदं सम्यक्योऽधीयीत जितेन्द्रियः तेनाधीतं पुराणं स्यात्सर्वं नात्र संशयः
यो विद्याच्चतुरो वेदान् सांगोपनिषदो द्विजः न वेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः इ
तिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचरिष्यति अन्यासन्नि
ममध्यायं साक्षात्प्रोक्तं स्वयंभुवा आपदं प्राप्य मुच्येत यथेष्टां प्राप्नुयाद्गतिं यस्मात्पुराह्य

६

णं तीदं पुराणं तेन न स्मृतं निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्र
वर्त्तते तस्यापि जगतः स्रष्टा स्रष्टा देवो महेश्वरः एवं समुद्देशमिमं शृणुध्वं महेश्वरः सर्वमिदं पुरा
णं ससर्ग काले च करोति सर्गं संहारकाले पुनराददीत ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते महापुराणे अनुक्रमणि
काध्यायः ॥ ऋषय ऊचुः ॥ पप्रच्छुस्ते मुनिं सूतमृषयस्ते तपोधनाः कुत्र सत्रं समभवत्तेषामद्भुतक
र्मणां कियत्कालं चैव तत्कालं कथं च समवर्त्तत आगतश्च पुराणं च कथं तेभ्यः प्रभंजनः आचक्ष्व
विस्तरेणेदं परं कौतूहलं हि नः इति संचोदितः सूतः प्रत्युवाच शुभं वचः सूत उवाच शृणुध्वं
यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमं यावन्तं च भवेत्कालं यथा च समवर्त्तत सिसृक्षमाणा विश्वं हि य
त्र विश्वसृजः पुरा सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् तपो गृहपतिर्यत्र ब्रह्मा ब्रह्माभव
त्स्वयं इडायाय यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् मृत्युश्चक्रे महातेजास्तस्मिन्सत्रे महात्मनां

वायु

विबुधा ईजिरे तत्र सहस्रं परिवत्सरान् भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यत कर्मणा तेन विख्या

६

तं नैमिषं मुनिपूजितं यत्र सा गोमती पुण्या सिद्धचारणसेविता रोहिणी सरुद्रवत्तत्र ततः सा।

गोमतीभवेन प्राज्ञि ज्येष्ठासमभवन्वसिष्ठस्य महात्मनः अरुंधत्यासुतायत्र शक्तिसुत्तमतेज
पादोत्तरसः कल्माषपातियत्रशामश्च शक्तिणा यत्रैवैरसमभवद्विश्वामित्रवसिष्ठयोः अदृश्यंत्यासमभ
वन्मुनिर्यत्रपराशरः पराभवोवसिष्ठस्य यस्मिन्नजानेषवर्तते नत्रतेऽजिरेसत्रंनैमिषेब्रह्मवादिनः
नैमिषेईजिरेतत्रनैमिषेयास्ततःस्मृताः तत्सत्रेसमभवत्तेषांममाहाद्दशाधीमता कुरुरवमिवा
क्रांतेप्रशशासवसुंधरां अष्टादशसमुद्रस्यद्वीपानामष्ठपुरुरवाः ऊनोपनेवरत्नानांलोभाद्विति
नः श्रुतं उर्वसीचकमेयंचदेवहूतप्रमोदितं आजहारच तत्सत्रसर्वस्यासहसंगमः तस्मि
नरपतीनत्रनैमिषेयाप्रचक्रिरेयंगर्भस्तुवेगंगापावकाद्दीमतेजसं उल्वयवतेन्यस्तंहि
रण्यस्वन्यपयतं हिरण्मयंयतश्चक्रे यज्ञवाटंमहात्मनो विश्वकर्मास्वयंदेवोभावनंलोकभा
वनं वृहस्पतिस्ततःसत्रेतेषाममिततेजसः ऐडः पुरुरवामेजेतंदेशंमृगयाचरं नातरक्षी
महद्दाश्चर्ययत्रवाटंहिरण्मयं लोभेनहृतविज्ञानस्तदादातुंप्रचक्रमे नैमिषेयास्ततस्त
तत्स्यचुक्रुधुर्नयतेभृशं निजघ्नुश्चापिसंक्रुद्धाकुशवज्रैमनीषिणः ततोनिशांतेराजा

१०

नंमुनयो देवनोदिताः कुशावर्त्तैर्विनिक्षिप्तः स राजा व्रजहातनुं वंशेयं ततस्तस्य
पुत्रं चक्रे नृपं भुवि नघुषस्य महात्मानं पितरं ये प्रवक्षते सतेषु वर्त्तते सम्यक् धर्मशी
लो महीपतिः आयुराषुरवाप्याग्रे तस्मिन्स नरसत्तमः सान्त्वयित्वा च राजानं ततो ब्रह्म
विदां वरः सत्रसारोभिरकर्त्तुं यथावद्धर्मतत्त्वये वभूव सत्र तत्रैषां बह्वाश्चर्यं महात्म
ना विश्वसित्त्वेह मानानां पुरा विश्वसृजामिवा वेषां तैसप्रियसखे वीजि विल्लैः परीवृतैः
अन्येश्च मुनिभिर्जुष्टं सर्वं वैश्वानरप्रभैः पितृदेवाप्सरःसिद्धैर्गंधर्वैरुरगचारणैः सभारैस्तु
शुभैर्जुष्टं तैरेवेड्य सदा यथा स्तोत्रशास्त्रगृहै देवान्पितॄन् पित्र्यैश्च कर्मभिः आनर्चुश्च यथा जा
तिं गंधर्वादीनयथाविधि आरयध तमि बन्तः ततः कर्म्मान्तरेष्वथा जगुः सामानि गंधर्वान
नृत्यश्चाप्सरोगणाः व्याजहुर्मुनयो वाचं चित्रां ह्यक्षरपदां शुभां मंत्रादितन्वविद्वांसो जगादु
श्च परस्परं वेतण्डावचनाश्चैके निघ्नन्तु प्रतिवादिनः ऋषयस्तत्र विद्वांसः सांख्यार्थान्यायको
विदाः नवत्र दुरितं किंचिद्देद धुत्र ह्मरादृसाः नचयज्ञहनो दैत्या नचयज्ञमुखो ह्वराः प्राय

वायु
१०

स्थितं तु विश्वं वा न तत्र समजायत शक्तिप्रयुक्ता क्रियायोगो विधिरासीन्महानुष्ठितः पूर्वं विनिर्निरेसतं तदा।
दशाष्टमनीषिभिः भगवान्यामद्विजो धीराज्योतिष्टोमान्पृथक्पृथक् चक्रिरे प्रष्टुमना स्वव
नियुतदक्षिणान् समाप्तयज्ञास्ते सर्वे वायुमेव महाधियं पप्रच्छुरमितात्मानं भवद्भिर्यदेह हि द्विजाः
प्रनोदितस्तु वंशार्थं स च तानब्रवीत्प्रभुः शिष्यः स्वयंभुवो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्वशी अणिमादि
भिरष्टाभिरैश्वर्यैः समन्वितः तिर्यग्योन्यादिभिर्धर्मैः सर्वलोकान्बिभर्ति यः सप्तस्कंधादिकं
शश्वत्सर्वतेयो जनाद्वहः विभ्रये विभ्रयता यस्य संस्थिताः सप्तकारणाः ब्रह्मांस्य याणं भूता।
नां ऊर्ध्वं न्यत्र महाबलः तेजसश्चाप्युपधाने दधाति मशरीरिणा प्राणयादृत्तयः पंचकरणा
नां च वृत्तिभिः प्रेर्यमाणा शरीराणां कुर्वते या सधारणे आकाशयोनिर्द्विगुणः स्पर्शसमं
ततः तेजसः प्रकृतिश्चोक्तोप्ययं भावो मनीषिभिः तत्रातिमानी भगवान्वायुश्चातिक्रियात्म
कः वानारणि समाख्यातः शब्दः शास्त्रविशारदो भारत्या श्लक्ष्णयन्सर्वान्मुनीन्प्रहादयं नि।
व पुराणज्ञस्तमनसः पुराणं श्रेयमुक्तया ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ५ सूत उ महेश्वरायोत्ते

११

मवीर्यकर्मणेरुरर्घभायामितबुद्धितेजसे सहस्रसूर्यानलवर्च्चसे नमस्त्रिलोकसंहारविसृष्टये ऽनः
प्रजापतीन्लोकनमस्कृतांस्तथा स्वयंभुरुद्रःप्रभृतीन्महेश्वरं भृगुंमरीचिंपरमेष्ठिनंमनुंमनंअं
त्तमेधर्मयज्यापिकश्यपं वसिष्ठदक्षात्रिपुलस्त्यकर्दमं रुचिं विवस्वतमयापिवक्रतुं स्वनितं
पैवांगिरसंप्रजापतिंप्रणम्यमूर्ध्ना पुलहंचभावतः तथैववज्रक्रोधतमेकविंशतिप्रजाविवृद्धौ
पितकार्यशासनांपुरातनानन्यपराश्चशाश्वतांस्तथैववान्यान्सगणानवस्थितान् नमू।
श्चसर्वानखिलानवस्थितांस्तथैवचान्यानपिधर्मशोभितः मुनीन्द्रहस्पतिःशनःपुराणमा
नयःशुभाचारनीधीन्दयान्वितानां प्रणम्यवक्ष्येकिलयापनाशनीप्रजापतेश्शृष्टिमिमामनुत्त
मा सुरेशादेवर्षिगणैरलंकृतां शुभामनुल्यामममदाभिषिप्रियां प्रजापतेर्नामपिचोत्वणा
र्चिषाविष्णुइवाग्बुद्धिशरीरतेजसा तयोभूतांब्रह्मदिनादिकालिकांप्रभूतमाविकृतपौरु
षंस्त्रियां स्मतोस्मतोचप्रसूतामुदाकृतामयापुराणमतिलःप्रकीर्तितां समासवंधैर्नियतं वायु
यंप्यातपंविशाहृनेनापिमनःप्रहर्षिणी यस्याचबधाप्रथमाष्टवृत्तिप्रधानिकीचेश्वरकालिका ११

नाच यत्नस्तत्तं कारणमप्रमेयं ब्रह्मप्रधानं प्रकृतिप्रसूतिः आत्मा गुहा योनिरथापि चक्षुः क्षेत्रं तथै
वामृतमक्षरं च शुक्रं प्रयः सत्यमतिप्रकाशं तत्क्षिप्तिनित्यं पुरुषं द्वितीयं तदप्रमेयं पुरुषेण युक्तं
स्वयंभुवा लोकपितामहेन उत्पादकत्वाऽजसातिरेकान्कालस्य योगानि यमाश्रयेभ्य सूत्रस्य
क्षान्नियतान्विकारान्लोकस्य संतानविवृद्धिहेतुं प्रकृत्यवस्थासु भवेत्यथाणीमसकल्पमात्रेणम
हेश्वरस्य देवासुराश्चीडमसागराणां गंधर्वयक्षोरुगमानुषाणां मनुप्रजेशर्षिपितृद्विजानां पि
शाचयक्षोरगराक्षसानां ताराग्रहर्क्षं देनिशावरणां मासर्त्तुसंवत्सरराज्यहानां दिक्कालयो
गादिव्युगायनानां नाप्योवधीनामपि वीरुधानं जलोकसामप्सरसां पशूनां वियत्स्तान्निवविहंग
मानां वनस्पतीनां यद्भविष्यद्वियस्यं यस्थावरं यदस्थि किंचित् सर्वस्य तस्याखिलगतिर्विभक्तिरेव
स्मणो यावदियं प्रसूतिः छंदांसि वेदास्सरुचो यजूंषि सामानि सोमश्च तथैव यज्ञः आजीव्यमेषां य
दिनीप्सितं च देवस्य तस्यैव विवेप्रजानां वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्संभूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां।
येषामिदं पुण्यकृतां प्रसत्या लोकत्रयं लोकनमस्कृतान्याः हरेश्च देवर्षिमनुप्रधाना माहरिता

१२ चापिविभूषणंच रुद्रस्यशापान्मुनेरुद्भवश्च दक्षस्यचाप्यत्रमनुष्यलोके वासस्थितौवानियमाद्भव
स्यदक्षस्यचात्रप्रतिष्ठापलाभः मन्वन्तराणांपरिवर्तनानियुगेषुसंभूतिविकल्पनेच ऋषित्वमा
र्षस्यचसंप्रवृत्तिर्यथायुगादिष्वपिवेत्तिदत्रा येद्वापरेभुग्रप्रथयेतिवेदान्व्यासाश्चतत्रक्रमशोति
बह्वाः कल्पस्यसंख्याभुवनस्यसंख्याः ब्राह्मस्यचाप्यत्रदिनस्यसंख्या ग्रंडोद्भिजस्वेदजसमु
जानांधर्मात्मनांस्वर्गनिवासिनांच येयातनस्थानगतानश्चजीवास्तथैनतेषामपिचप्रमाणं श्रा
व्यंतितः प्राकृतिकश्चयोगंनैमित्तिकस्यप्रतिसर्गहेतुः वंधस्यमोक्षस्यविधिश्चयत्रप्रोक्ताचसं
सारगतिःपरंच प्रकृत्यवस्थानुचकारणेषुर्याचस्थितिर्याचपुनःप्रवृत्तिः तत्क्षाहभञ्जास्त्वमति
प्रयत्नास्समलमाविकुतधीधृतिभ्यः विप्राश्चऋषिभ्यसमंदाकृतंयथयथातथ्यंतकृणतोच्यमा
नं ॥ ॥ इतिश्रीवायुपुराणेप्रक्रियापादितृतीयः ॥ ऋषयऊचुः रूपयस्तुततःश्रुत्वानैमिषा
रण्यवासिनः प्रत्युचुस्ततस्सर्वेसूतंपर्याकुलेक्षणाः भवान्वैवंशकुशलोव्यासात्प्रत्यक्षदर्शना
त् तस्माच्चभवतंकृत्स्नंलोकस्यमस्यवर्णय यस्ययस्यान्वयायेयेतांस्तानिक्ष्वामिवेदितुं तेषां॥

वर्षितस्तहिंचविश्रांतोप्रजायते: असकृत्परिपृष्टस्तैर्महात्मालोमहर्षणः विस्तरेणानुपूर्व्याच
कथयामाससत्तमः सूतउ स्पष्टांचैतांकथांदिव्यांप्रशस्तांपापनाशनीं कथ्यमानांमयाचित्रां
बहुर्थांश्रुतिसंमतां यस्त्विमांधारयेन्नित्यंशृणुयाद्वाप्यभी — क्ष्णशः श्रावयेद्वापिविप्रेभ्योयतिभ्य
श्चविशेषतः शुचिःपर्वसुयुक्तात्मातीर्थेष्वायतनेषुच दीर्घमायुरवाप्नोतिसपुराणानु
कीर्त्तनात् स्वयंशाथारणेकृत्वास्वर्गलोकेमहीयते विस्तरावयवंतेषांयथावत्तंयथाश्रुतं
कीर्त्यमानंनिबोधध्वंसर्वेषांकीर्त्तिवर्धनं कीर्त्तनंस्थिरकीर्त्तीनांसर्वेषांपुण्यकारिणां सर्गश्च
प्रतिसर्गश्चवंशामन्वंतराणिचवंशानुचरितंचेतिपुराणंपंचलक्षणं कलोभ्योपिरियः कल्पः
शुचिभ्योनियतःशुचिः पुराणंसंप्रवक्ष्यामिब्रह्मांडंवेदसंमतं पूर्वेपकल्पयस्त्रैवस्थितिकाल
त्तिरेवच प्रक्रियाप्रथमःपादःकथावस्तुपरिग्रहः उपोद्घातोनुषंगश्चउपसंहारएवच धर्म्म
यशस्यमायुष्यंसर्वपापप्रणाशनं एवंहिपादाश्चत्वारःसमासात्कीर्तितामया वक्ष्याम्येतान्पु
नस्तांस्तुविस्तरेणयथाक्रमं नमस्कृत्यहिरण्यगर्भायपुरुषायेश्वरायच अजायप्रथमायैववशि

२

क्षाय प्रजात्मने ब्रह्मणो लोककर्त्रे नारायण नमस्कृत्वा स्वयंभुवे महदाद्यं विशेषांतं सवैरूप्यं सलक्षणं
पंचप्रमाणं षट्स्रोतं पुरुषाधिष्ठितं च तत् असंशयात्प्रवक्ष्यामि भूतसर्गमसंशय अव्यक्तं कार
णं यत्तु नित्यं सदसदात्मकं प्रधानं प्रकृतिं चैव यमाहुस्तत्वचिंतकाः गंधवर्णरसैर्हीनं शब्द
स्पर्शविवर्जितं अजरं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितं जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनात
नं विग्रहः सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्किल अनाद्यंतमजं सूक्ष्मं त्रिगुणं प्रभवाव्ययं असांप्रत
मविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत तस्यात्मना सर्वमिदं व्याप्तं त्वासीत्तमोमयं गुणसाम्ये तदा तस्मिन्गु
णभावे तमोमये सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै गुणभावाद्व्यज्यमाने महान्प्रादु
र्बभूव ह सूक्ष्मेन महता सो च अव्यक्तेन समावृतः सत्वोद्रिक्तो महानग्रे सत्वमात्रं प्रकाश
कं मनो महांश्च विज्ञेय यय एतत्कारणं स्मृतं लिंगमात्रं समुत्पन्नं क्षेत्रज्ञाधितस्य यस्मृतः धर्मा
दीनां रूपाणां लोकतत्वार्थहेतवः महान्सृष्टिं कुरुते वा यमानः सिसृक्षया मनो महान्मति
ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः प्रज्ञा चितिः स्मृतिः संवित्विपुरं वोच्यते बुधैः मनुते सर्वभूतानां यस्मा

वायु
२२

च्चेष्टाफलेविभुः सोल्पत्वेनविगुडानांतेनतन्मनउच्यते तत्वामामप्रयोयस्मान्महांश्चपरिणाम
तः शेषेभ्योगुणतत्वेभ्योमहानितिततस्मृतः विभर्त्तिमानंमनुतेविभागंमन्यतेपिच पुरुषो
पभोगसंबधातेनचासौमतिस्मृतः बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्चभावानांसलिलाश्रयात् तस्माद्बृंहयते
भावान्ब्रह्मातेननिरुच्यते आपूरयित्वायस्माच्चकृत्स्नान्देहाननुग्रहैः तत्वभावांश्चनियता
स्तेनपूरितिचोच्यते बुध्यतेपुरुषश्चात्रसर्वभावान्हिताहितान् यस्माद्बोधयतेचैवतेन
बुद्धिर्निरुच्यते ख्यातिप्रत्युपभोगश्चयस्मात्संवर्ततेततः भोगस्यज्ञाननिष्ठत्वात्तेनख्याति
रितिस्मृतः ख्यायतेतद्गुणैर्वापिनामादिभिरनेकशः तस्माच्चमहतःसंज्ञाख्यातिरित्य
भिधीयते साक्षात्सर्वंविजानातिमहात्मातेनचेश्वरः यस्माज्जातंगृहंचैवप्रज्ञातेनसउच्य
ते ज्ञानादीनितरूपाणिक्रतुकर्मफलानिच चिनोतियस्माद्भोगार्थंतेनसौचितिरुच्यते व
र्त्तमानान्यतीतानितथैवानागतान्यपि स्मरतेसर्वकार्याणितेनासौस्मृतिरुच्यते कृत्स्नंच
विंदतेज्ञानंतस्मान्महात्म्यउच्यते तस्माद्विदंदेविविदिश्चैवसंविदिताभिधीयते साक्षात्सर्वं

१४ विद्यतेवसर्वस्मिसर्वंतस्मिंश्चवर्त्तते तस्मात्सविदितोप्राज्ञोमहान्वैबुद्धिसात्त्वैः ज्ञानासज्ज्ञानमिया
हभगवान्ज्ञानसंनिधिः द्वंद्वानांविश्वरीभावविश्वरःप्रोच्यतेबुधैः सर्वशात्वाचलोकानामवश्यंचता
पेश्वरः बृहत्वाच्चस्मृतोब्रह्माभूतत्वाद्भावउच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानादेकत्वाच्चसकःस्मृतः यस्मात्
पुरुशेतेवतस्मात्पुरुषउच्यते नोत्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्वयंभूरितिचोच्यते पर्यायवाचकैः शब्दैः
तत्त्वमाद्यमनुत्तमं व्याख्यातंतत्त्वभावज्ञैरेवंसद्भावचिंतकैः ब्रह्मासृष्टिंविकुरुतेचोद्यमानसिसृक्ष
या संकल्पाध्यवसायश्चतस्यवृद्धिद्वयंस्मृतं धर्मादीनिचरूपाणि--------वः त्रिगु
णस्तुसविज्ञेयः सत्वराजसतामसः त्रिगुणात्तजसोद्रिक्तादहंकारस्ततोभवत् महताचावृतः
सर्गोभूतादिर्वास्यतत्तुसः तस्माच्चतमसोद्रिक्तादहंकारादजायत भूततन्मात्रसर्गस्तुभूतादि
तामसस्तुमः भूतादिस्तुविकुर्वाणः शब्दमात्रंससर्जह आकाशंसुषिरंतस्मादुद्रिक्तंशब्द।
लक्षणं आकाशंशब्दमात्रंतुभूतादिश्चावृणोत्पुनः शब्दमात्रंतदाकाशंस्पर्शमात्रंससर्जह
वलवान्जायतेवायुःसवैस्पर्शगुणोमतः आकाशशब्दमात्रंतुस्पर्शमात्रंतमावृणोत् वा १४

युश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुण उच्यते स्पर्शमात्रं तु वैवा
योरूपमात्रं समावृणोत् ज्योतिश्चापि विकुर्वाणः रसमात्रं ससर्ज ह संभवंति ततो ह्यापः पा
श्चात्तो वै रसात्मिका रसमात्रास्तु ता ह्यापो रूपमात्राभिरावृणोत् आपश्चापि विकुर्वंत्यो गं
धमात्रं ससर्जिरे संघातो जायते तस्मात्तस्य गंधो गुणः स्मृतः रसमात्रं तु तत्कायं गंधमात्रं समा
वृणोत् तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः
स्मृताः अशांतघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः भूततन्मात्रसर्गोयं विज्ञेयस्तु परस्पराव्
वैकारिकाश्चहंकारात्सत्वोद्रिक्तात्तु सात्विकात् वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्त्तते बुद्धींद्रि
याणि पंचैव पंच कर्मेंद्रियाण्यपि साधकानींद्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश एकादशं मनस्त
त्र देवा वैकारिकाः स्मृताः श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी शब्दादीनामवाप्त्य
र्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक् दशमी भवेत् गतिर्विसर्गो ह्यानंदः
शिल्पं वाक्यं च कर्म च आकाशं शब्दमात्रं च स्पर्शमात्रं समाविशत् द्विगुणस्तु ततो वायुश

१९

रूपस्पर्शात्मकोभवत् रूपंतथैवाविशतःशब्दस्पर्शौगुणावुभौ त्रिगुणस्तुततस्त्वग्निःसशब्द
स्पर्शरूपवान् सशब्दस्पर्शरूपश्चरसमात्रंसमाविशत् तस्माच्चतुर्गुणायापोविज्ञेया
स्तुरसात्मिकाः शब्दस्पर्शश्चरूपंचगंधस्तेषांसमाविशत् संयुक्तागंधमात्रेणआचिन्व
तोमहीमिमां तस्मात्पंचगुणाभूमिःस्थूलाभूतेषुदृश्यते शान्ताघोराश्चमूढाश्चविशे
षास्तेनतेस्मृताः परस्परानुप्रवेशाद्धारयंतिपरस्परं भूमेरंतस्त्विमंसर्वलोकालोकघना
वृतं विशेषाइंद्रियग्राह्यानियतत्वाच्चतेस्मृताः गुणंचपूर्वपूर्वस्यप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरे ते
षांयावच्चयद्यच्चततत्तावद्गुणंस्मृतं उपलभ्याप्सुचेद्गंधंकेचिद्बायोरनैपुणात् पृथिव्या
मेवतद्विद्यादपांवायोश्चसंश्रयात् एतेसप्तमहावीर्यानानाभूताःपृथक्पृथक् नाशक्नु
वन्प्रजास्रष्टुमसमागम्यकृत्स्नशः तेसमेत्यमहात्मानोह्यन्योन्यस्यचसंश्रयात् पुरुषा
धिष्ठितत्वाच्चअव्यक्तानुग्रहेणच महदाद्याविशेषान्ताअंडमुत्पादयंतिते एककाल
समुत्पन्नंजलबुद्बुदवच्चतत् विशेषेभ्योंडमभवद्बृहत्तदुदकंचयत् ततस्मिन्कार्यकरण

१९

संसिद्धिं ब्रह्मणा लदा प्राकृतेंडे विवृद्धे सद्वेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः करणौ सहस्रज्यंते प्रत्याह
रेत्यजंति च भजंते च उनर्देहा न समाहार संधिभु हिरण्मयस्तुयो मेरुतस्येल्वतन्महात्म
नः गर्भोदकं समुद्राश्च जरायस्थीनि पर्वताः तस्मिन्नंडे त्विमे लोकाश्चंतर्भूतास्तु समवे
सप्तद्वीपा च पृथिवी समुद्रै सहस्रशभिः पर्वतै स्तु मरुद्भिश्च नदीभिश्च सहस्रशः अंत
स्तस्मिंस्त्विमे लोकाश्चंतर्विश्वमिदं जगत् चंद्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सहवायुना लो
कालोकं च यत्किंचिच्चांडे तस्मिन्समर्पितं अद्भिर्दशगुणाभिस्तु वाह्यतोंड समावृतं आपो द
शगुणैरेवं तेजसा वाह्यतो वृताः तेजो दशगुणेनैव वाह्यतो वायुवृतः वायुर्दशगुणेने
वं वाह्यतो नभसा वृतः आकाशेन वृतो वायुः खं च भूतादिनावृतं भूतादिर्महता चापि अ
व्यक्तेनावृतो महान् एतैरावरणैरंडं सप्तभिरावरणैर्वृतं एताश्चावृतयश्चान्योन्यसंश्लिष्टाप्रकृ
तयः स्थिताः प्रसर्गकाले स्थित्वा च ग्रसंत्येताः परस्परं एवं परस्परोन्यन्नाधारयंति परस्प
र आधाराधेयभावेन विकारश्च विकारिषु अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्म क्षेत्रज्ञ उच्यते

इत्येषप्राकृतःसर्गोह्यव्यक्ताधिष्ठितस्तुसः अबुद्धिपूर्वःप्रागासीत्प्रादुर्भूतस्तडिद्यथा एतद्धिरण्य
गर्भस्यजन्मयोवेदतत्त्वतः आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यःप्रजावांश्चभवत्युत निवृत्तिकालेचनरः
शुद्धात्मालभतेगतिं पुराणश्रवणान्नित्यंसुखंचैवसमाप्नुयात् ॥ इतिश्रीमहापुराणेवा
युप्रोक्तेप्रक्रियापादे ॥ मनुउवाच ॥ यदिदंतुसमाख्यातंमयाकालांतरंद्विजाः एतत्कालांत
रंज्ञेयमहर्वैपारमेश्वरं रात्रिश्चैतावतीज्ञेयापरमेशस्यकृत्स्नशः अहस्तस्यतुयासृष्टिःप्र
लयोरात्रिरुच्यते अहर्नविद्यतेतस्यनरात्रिरितिधारणा उपचारःप्रक्रियते लोकानांहितका
म्यया प्रजाप्रजानांपतयः ऋषयोमुनिभिःसह ऋषीन्सनत्कुमारांस्तान्ब्रह्मसायुज्यगैः
सह इंद्रियाणींद्रियार्थश्चमहाभूतानिपंचवै तन्मात्राइंद्रियगणाबुद्धिश्चमनसासह
अहस्तिष्ठंतितेसर्वेपरमेशस्यधीमतः अहरंतेप्रलीयंतेरात्र्यंतेविश्वसंभवः स्वात्मन्येव
स्थितेसर्वेविकारेप्रतिसंहृते साधर्म्येणावतिष्ठेतेप्रधानपुरुषावुभौ तमःसत्वगुणावेतौ
समत्वेनव्यवस्थितौ अनुद्रिक्तावमलौतौचनोतप्रोतौपरस्परं गुणसाम्येलयोज्ञेयोवै

प्रमे सृष्टिरुच्यते तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितं तथा तमसि सत्वे च रजो व्याप्य स्थि
तं स्थितं उषासु रजनीक्षयेऽन्ता परां माहेश्वरी तदा ग्रहं सर्ववेशं प्रवृत्ते तु परः प्रकृति संभवः क्षोभ
यामास योगेन परेण परमेश्वरः प्रधानात्क्षोभ्यमानात्तु रजो वै समवर्त्तत प्रधानं पुरुषं चै
व प्रविश्य पांडं महेश्वरः रजः प्रवर्त्तकं तत्र बीजं स्थापि यथा जलं गुणवैषम्यमासाद्य प्रसूय
ते ह्यधिष्ठिताः गुणेभ्यः क्षोभ्यमाणेभ्यः त्रयो देवा विजज्ञिरे आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वात्मा
नः शरीरिणः रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्व विष्णुरजायत रज प्रकाशको ब्रह्मा स्रष्टृत्वेन व्यव
स्थितः तमः प्रकाशको ह्यग्निः कालत्वेन व्यवस्थितः सत्व प्रकाशको विष्णु रोदसीत्वे व्यव
स्थितः एत एवः त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽग्नयः प
रस्पराश्रिता ह्येते परस्परमनुव्रताः परस्परेण वर्त्तन्ते धारयन्ती च परस्परं अन्योन्यमिथु
ना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजंति परस्परं ईश्वरो हि परो दे
वो विष्णुस्तु महतः परः ब्रह्मा तु रजसाश्रितः सर्गाय संप्रवर्त्तते परश्च पुरुषो ज्ञेयः प्र

१२

कृतिस्तु परा स्मृता। अधिष्ठितो सौ हि महेश्वरेण प्रवर्त्ततेवोद्यमनः समंतात्। अनुप्रवर्त्तंति महां-
तमेव चिरस्थितास्ते विषयोपियत्वात्। प्रधानगुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते। ईश्वराधिष्ठितात्पू-
र्वं तस्मात्सदसदात्मिका। ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्संबभूवतुः। तस्मात्तमोव्यक्तमयः क्षेत्र-
ज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः। संसिद्धः कार्यकरणो ब्रह्माग्रे समवर्त्तत। तेजसा प्रथमो धीमान् अव्यक्तः संप्र-
काशते। स वै शरीरी प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः। अप्रतीघेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सान्वितः।
धर्मेण चाप्रतीघेन वैराग्येण समन्वितः। तस्येश्वरस्याप्रतिघं ज्ञानवैराग्यलक्षणं। धर्मैश्व-
र्यकृता बुद्धिः ब्राह्मी जज्ञेभिमानिनः। अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति। वशी-
कृतत्वाद्वै गुणानां सापेक्षत्वात्स्वभावतः। चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चांतको भवत्। सहस्र-
मूर्द्धा पुरुषस्तिस्रोवस्था स्वयंभुवः। सत्वरजश्च ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः। सात्विकं पुरु-
षत्वे च गुणवृत्तिः स्वयंभुवः। लोकान्सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संक्षिपत्यपि। पुरुषत्वे उ-
दासीनः तिस्रोवस्था प्रजायते। ब्रह्मा कमलगर्भाभः कालो जात्यांजनप्रभः। पुरुषः

१२

पुंडरीकाक्षोऽक्षरूपं तत्परमात्मनः योगेश्वर शरीराणि करोति विकरोति च नानाकृतिक्रिया
रूपः नामवृत्तिस्वलीलया त्रिधा यद्वर्त्तते लोके तस्मात्रिगुण उच्यते चतुर्द्धा प्रविभक्तत्वाच्च
तुर्व्यूहः प्रकीर्त्तितः यद्वाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयं प्रति तच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मा
स्वानिरुच्यते ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीरा यास्तु यं प्रभुः स्वामीत्वमस्य यत्सर्वं विष्णुः सर्वप्र
वेशनात् भगवान्भगवज्ञावाराग्गारागस्य शासनात् परस्तु तत्प्रकृष्टत्वाद्देवनामो मितिः
स्तः त्रिधाविभज्यचात्मानं त्रैलोक्यं संप्रवर्त्तते सृजते ग्रसते चैव वीक्षते च त्रिभिस्तु यत् अ
ग्रे हिरण्यगर्भः संप्रादुर्भूतश्च तुर्मुखः आदित्वाच्चादिदेवोऽसौ वजातत्वादजः स्मृतः पाति य
स्मात्प्रजाः सर्वाप्रजापतितत स्मृतः देवेषु च महादेवो महादेवस्ततः स्मृतः सर्वशत्वाच्चा
लोकानामवश्यत्वात्तथेश्वरः बृहत्वाद्ब्रह्मणो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते क्षेत्रज्ञः क्षेत्रविज्ञा
नाद्विभुः सर्वगतो यतः यस्मात्पुर्यनुशेते च तस्मात्पुरुष उच्यते नोत्पादितत्वात्पूर्वत्वात्स्व
यंभूरिति विस्मृतः इज्यत्वादुच्यते यज्ञः कविर्विक्रांतदर्शनात् क्रमणः क्रमणीयत्वाद्वा

१८

सिकस्याभिपालनात् आदित्समाज्ञः कपिलः त्वग्रजोग्निरितिस्मृतः हिरण्यमस्यगर्भोभूद्धि
रस्यस्यापिगर्भजः तस्माद्धिरण्यगर्भः सपुराणेस्मिन्निरुच्यते स्वयंभुवोनिवृत्तस्यकालोवर्षा
ग्रजस्तुयः नशाक्यःपरिसंख्यातुमपिवर्षशतैरपि कल्पसंख्यानिवृत्तस्तुपराख्योब्रह्मणस्मृ
तः तावच्छेषोस्यकालोन्यवस्यांतेप्रतिसृज्यते कोटीकोटिसहस्राणिअंतर्भूतानियानिवै स
मतीतानिकल्पाणितावच्छेषापरास्त्वये यस्त्वयंवर्त्ततेकल्पोवाराहंतंनिबोधत प्रथमःसांप्रत
स्तेषांकल्पोयंवर्त्ततेद्विजाः तस्मिन्स्वायंभुवाद्यास्तुमनवस्युः चतुर्दश अतीतावर्त्तमानश्च
भविष्यायेचवैपुनः तैरियंप्रथिवीसर्वासप्तद्वीपासमंततः पूर्णंवर्षसहस्रंवैपरिपाल्यानरेश्व
रैः प्रजाभिस्तपसाचैवतेषांश्रृणुतविस्तरं मन्वंतरेणचैकेनसर्वाण्येवंतराणिवै भविष्याणि
भविष्यैश्चकल्पकल्पेनचैवह अतीतानिचकल्पाणिसोदर्कानिसहान्वये अनागतेषुतद्वत्त।
र्कःकार्योविजानता॥ ॥इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेप्रक्रियापादेप्रकृतिद्वोभनोनाम ॥ सूत
उवाच आपोह्यग्रेसमभवन्नष्टेग्नौप्रथिवीतले सांतरालैकलीनेस्मिन्नष्टेस्थावरजंगमे प

राम•
१८

कास्मिंस्तु तदा तस्मिन प्राज्ञायत किंचन तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रशीर्षा पुरुषो
रुक्मवर्णो जितेंद्रियः ब्रह्मा नारायणाख्यः सस्वाप सलिले तदा सत्वोद्रिकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लो
कमुदीक्ष्य सः इमं चोदाहरंत्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति आपो नारा वै तनवः इत्येवं नाम शुश्रुम
अप्सु शेते च यं तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः तुल्यं युगसहस्रस्य नैशं कालमुपास्य सः शार्वर्यां
ते प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् आपस्तु सलिले तस्मिन्वायुर्भूत्वा मदाचरत् निशायामिव खद्यो
तः प्रावृट्काले ततस्ततः ततस्तु सलिले तस्मिन्विज्ञायांतर्गतां महीं अनुमानादसंमूढो
भूमेरुद्धरणं प्रति अकरोत्स तनुं ह्यन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपम
चिंतयत् सलिलेनाप्लुतां भूमिं दृष्ट्वा स तु समंततः किं नु रूपं महत्कृत्वा उद्धरेयमहं महीं जल
क्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत् अधृष्यं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितं दशयोजनवि
स्तीर्णं शतयोजनमुच्छ्रितं नीलमेघप्रतीकाशं मेघस्तनितनिस्वनं महापर्वतवर्ष्माणं श्वे
तस्तीक्ष्णोग्रदंष्ट्रिणं विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसं पीनवृत्तायतस्कंधं सिंहवि

१५ कानगामिन पीनोन्नतकटीदेशं सुस्निग्धलक्ष्मभलक्षणं रूपमास्थायविपुलंवाराहमितितंहरिः प्र
विवेशोदकंधार्यायप्रविवेशरसातलं सवेदपादयूपदंष्ट्रः क्रतुदंतश्चितीमुखः अग्निजिह्वोदर्भरो
माब्रह्मशीर्षोमहातपाः अहोरात्रेक्षणधरोवेदांगश्रुतिभूषणः आज्यनासः स्रुवतुंडः सामघो
षस्वनोमहान् सत्यधर्ममयः श्रीमान्धर्मविक्रमसंस्थितः प्रायश्चित्तनखोघोरः पशुजानुर्महा
कृतिः उद्गात्रांत्रोहोमलिंगश्चानविजीमहौषधी वाद्यंतरात्मामंत्रस्फिगायसकसोमशोणितः
वेदस्कंधोहविर्गंधोहव्यकव्यातिवेगवान् प्राग्वंशकायोद्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः दक्षि
णाहृदयोयोगीमहासत्रमयोविभुः उपाकर्मोष्ठरुचिरः प्रवर्ग्यावर्तभूषणः नानाछंदोगतिपथो
गुह्योपनिषदासनः छायापत्नीसहायोवैमणिशृंगइवोच्छ्रितः भूत्वायज्ञवराहोवैस्त्र यःसथा
विशान्प्रभुः अद्भिः संछादितामुर्वीसतामश्रप्रजापतिः उपगम्योजहाराशुआपस्थान्तुमविन्यसत्
सामुद्रीर्वैसमुद्रेषुनादेयीश्चनधरस्तया रसातलतलेमग्नां रसातलतलेगतां प्रभुर्लोकहितार्थी
यदंष्ट्रयाभ्युज्जहारगां ततः प्रस्थानशरीरेच पृथिवींपृथिवीकरः समीकृत्यपर्वतमनसाधारयित्वा १५

धराधरः ततस्तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता विततत्वात्तु देहस्य न मही याति विप्लवं ततश्च
स क्षितिं देवो जगतस्थापने कया पृथिव्याः परिभागाय मनश्चक्रेऽब्जेक्षणः पृथिवीं तु समीकृत्य पृ
थिव्यां सोऽचिनोद्गिरीन् प्राक्सर्गदह्यमानानां तदा संवर्तकाग्निना तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भु
वि सर्वशः शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुना यस्तु संहताः निषिक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलोऽभवत्
स्कन्नाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः गिरयो हि निगीर्णत्वाच्छयनाच्च शिलोच्चयाः ततस्ते
भुवि शीर्णेषु लोकोदधिगिरिष्वथ विश्वकर्मा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः ससमुद्रामिमां पृ।
थिवीं सप्तद्वीपां सपर्वतां भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् लोकान्प्रकल्पयित्वा च प्र
जासर्गं ससर्ज ह ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां कल्पादिषु यथा तस्या।
भिध्यायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः तमो मोहो महामोहः।
तामिस्रश्चान्धसंज्ञिते अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः पंचधावस्थितः सर्गो ध्यायतः सोऽभि
मानिनः सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुंभवदावृतः बहिरन्तः प्रकाशश्च स्तब्धो निःसंज्ञ एव च यस्मा

२० तैसंवृतोवुद्धिमुख्यानिकरणानिच तस्मात्तेसंवृतात्मानोनगामुख्याःप्रकीर्त्तिताः मुख्यसर्गंतथाभूतंब्र
ह्मादृष्ट्वास्वसाधकं अप्रसन्नमनासोथततोन्यंसोभ्यमन्यत तस्याभिध्यायतस्तत्रतिर्यक्स्रोत्योभ्यवर्त्तत
तस्मात्तिर्यक्प्रवर्त्ततेतिर्यक्स्रोतस्ततस्मृतं तमोवहुत्वात्तेसर्वेह्यज्ञानवहुलास्मृताः उत्पथग्राहिण
श्चापितेज्ञानाज्ञानमानिनः तिर्यक्स्रोतस्तुदृष्ट्वावैद्वितीयंविश्वमीश्वरः अहंकृत्वाअहंमानाअष्टा
विंशद्विधात्मिकाः एकादशेन्द्रियवधानवधाचादयस्तथा अष्टौचतारकाद्यास्तेषांशक्तिवधास्मृ
ताः अंतःप्रकाशात्तेसर्वेआवृतास्तुवहिःपुनः यस्मात्तिर्यक्प्रवर्त्ततेतिर्यक्स्रोतास्तउच्यते तिर्यक्स्रोत
स्तदृष्ट्वातेद्वितीयंविश्वमीश्वरः अभिप्रायमथोद्भूतंदृष्ट्वासर्वंतथाविधं तस्याभिध्यायतोनित्यंसात्वि
कंसमवर्त्तत ऊर्द्धस्रोतस्तृतीयस्तुसचैवार्द्ध्वव्यवस्थितः तस्माद्यवर्द्धतोद्धर्वंतद्ऊर्द्धस्रोतस्ततःस्मृतः ते
सुखप्रीतिवहुलावहिरंतश्चसंवृताः प्रकाशावहिरंतश्चसंवृताः ऊर्द्धस्रोताद्भवास्मृताः तेनवात्माद
योज्ञेयास्तुष्टात्मानोव्यवस्थिताः ऊर्द्धस्रोतास्तृतीयोवैतेनसर्गस्तुसंस्मृतः ऊर्द्धस्रोतःसुसृष्टेषुदेवेषु। मा॰
२०

सतदाप्रभुः प्रतिमानमभवद्ध्यात्तनतोन्यंसोभ्यमन्यत ससर्जसर्गमन्यंससाधकंप्रहरीश्वरः अथाभिध्या
यतस्तस्यसत्याभिध्यायिनस्तदा प्रादुर्बभूवचाव्यक्तादर्वाक्स्रोतःस्तुसाधकं यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तन्तत
तोर्वाक्स्रोतसउच्यते तेचप्रकाशबहुलास्तमसद्रिक्तारजोधिकाः तस्मात्तेदुःखबहुलाभूयोभूयश्च
कारिणः प्रकाशाबहिरंतश्चमनुष्याःसाधकास्तुते लक्षणैस्तारकाद्यैस्तेअष्टधाचव्यवस्थिताः
सिद्धात्मानोमनुष्यास्तेगंधर्वसहधर्मिणः इत्येषतेजसःसर्गोह्यर्वाक्स्रोतःकीर्त्तितः पंचमोनुग्रहःसर्गः
चतुर्द्धासव्यवस्थितः भूतादिकानांसत्वानांषष्ठःसर्गसउच्यते तोपरिग्रहिणःसर्वेसंविभागरताः
पुनः खादनाश्चाप्यशीलाश्चज्ञेयाभूतादिकास्तुते विपर्ययेणभूतादिरशक्त्याचव्यवस्थिता प्रथ
मोमहतःसर्गोविज्ञेयोमहतस्तुसः तन्मात्राणांद्वितीयस्तुभूतःसर्गःसउच्यते वैकारिकस्तृतीय
स्तुसर्गऐंद्रियकस्मृतः इत्येषप्राकृतःसर्गसंभूतोबुद्धिपूर्वकः मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तुमुख्यावैस्थाव
राःस्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तुयःप्रोक्तस्तिर्यग्योनिःसपंचमः तथोर्द्ध्वस्रोतसांषष्ठोदेवसर्गस्तुसंस्मृतः त
थार्वाक्स्रोतसांसर्गःसप्तमःसतुमानुषः अष्टमोनुग्रहःसर्गःसात्विकस्तामसश्चयः पंचैतेवैकृताः

सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयस्मृताः प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृता
स्ते बुद्धिपूर्वकाः बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तंते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते विस्तरानुग्रहं सर्गं कीर्त्त्यमानं निबोधत च
तुर्द्धावस्थितः सोऽपि सर्वभूतेषु कृत्स्नशः विपर्ययेण शक्त्या च तुष्ट्या सिद्ध्या तथैव च स्थावरे
षु विपर्यासस्तिर्यक्योनिषु शक्तिता सिद्ध्यात्मनो मनुष्यास्तु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नशः इत्येते प्राकृ
ताश्चैव वैकृताश्च नव स्मृताः अग्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् सनंदनं ससनकं वि
द्वांसं सनातनं विज्ञाने विनिवृत्तास्ते वैवर्त्तेन महौजसः संबुद्धाश्चैव नानात्वादप्रवृद्धास्त्रयो
पि ते असृष्ट्वैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गं गताः पुनः तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्यान्साधकान्स्वतान्
मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः तदा तेषु व्यतीतेषु आभूतसंप्लवावस्थानाम
तस्तान्निबोधत आपोग्निः पृथिवी वायुरंतरिक्षं दिशस्तथा स्वर्गं दिवं समुद्रांश्च नदान् शै
लान्वनस्पतीन् ओषधीनां तथात्मानो ह्यात्मनो वृक्षवीरुधां लवाः काष्ठाः कलाश्चैव मु
हूर्त्ताः संधिरात्र्यहाः अर्द्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगानि च स्थानाभिमानिनः सर्वे

स्यानाख्याख्यैव तेस्मृताः वृत्तायस्य ब्राह्मणा संप्रसूतास्तदुच्यते तस्मात्क्षत्रिया पूर्वभागो वपुषा।
ख्याउख्यान्यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्ववर्णा गात्रतः संप्रसूताः नारायणः परोव्यक्तादंडमव्यक्तसंभवं अं
डाज्जज्ञे पुनः ब्रह्मा लोकालोकेन कृतास्त्वयं एष वः कथितः पादः समासान्नतु विस्तरात् अनेनाद्ये।
वपादेन पुराणं संप्रकीर्तितं ॥ ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते महापुराणे प्रक्रियापादः समाप्तः ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थं प्रकीर्तितः श्रुत्वा तु संहृष्टमानाः काश्यपेयः सनातनः
मेरोध्य सूत वचसा पप्रच्छ यो जनार्दक यो अतः प्रभृति कल्पानां प्रतिसंधिं प्रचक्ष्व नः समतीतस्य
कल्पस्य वर्तमानस्य चोभयोः कल्पयोरंतरं यच्च प्रतिसंधिर्यतस्तयोः एतद्वेदितुमिच्छामः।
अत्यंतकुशलो ह्यसि ॥ सूत उ० ॥ अत्र वो वर्णयिष्यामि प्रतिसंधिश्च यश्चयोः समतीतस्य कल्प
स्य वर्तमानस्य चोभयोः मन्वंतराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रता यश्चायं वर्तते कल्पो वाराहः
सांप्रतं शुभः अस्मात्कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोतीतः सनातनः तस्य चास्य च कल्पस्य मध्ये वा।
लोकान्निबोधत प्रत्याहृते पूर्वकल्पे प्रतिसंधिं च तत्र वै अन्यः प्रवर्तते कल्पो जनात्लोकात्पुनः

पुनः व्युछिन्नाप्रतिसंधिस्तुकल्पात्कल्पेपरस्परं व्युछिद्यतेक्रियाःसर्वाःकल्पांतेसर्वशस्तदा तस्मा
त्कल्पप्रतिसंधिर्नविद्यते मन्वंतरयुगाख्यानामव्युछिन्नास्तुसंशयः परस्पराःप्रवर्त्ततेमन्वं
तरयुगैःसह उक्तायेप्रक्रियार्थेनपूर्वकल्पाःसमासतः तेषांपरार्द्धकल्पानांपूर्वोज्ञेयस्मात्तु
यःपरः आसीत्कल्पोव्यतीतोवैपरार्द्धनपरस्तुसः अन्येभविष्यायेकल्पाःप्रपरार्याद्गुणी
कृताः प्रथमःसांप्रतस्तेषांकल्पोयंवर्त्ततेद्विजाः अस्मिन्पूर्वपरार्द्धेतुद्वितीयेपरउच्यते
एतावानस्थितिकालस्यप्रत्याहारस्ततःस्मृतः अस्मात्कल्पात्तुयःपूर्वःकल्पातीतःसनातनः
चतुर्युगसहस्रांतअहोमन्वंतरैःसह क्षीणेकल्पेततस्तस्मिन्दाहकालउपस्थिते तस्मि
न्कल्पेतदादेवाआसन्वैमानिकास्तुये अष्टाविंशतिरेवैकाकोट्यस्तस्यकृतात्मनो मन्वंतरे
तथैकस्मिन्चतुर्दशसुवैतथा त्रीणिकोटिशतान्यासन्कोट्योद्विनवतिस्तथा अष्टाधि
काःसप्तशताःसहस्राणांस्मृताःपुरा वैमानिकानांदेवानांकल्पेतीतेतुयेभवन् एकैक
स्मिन्तुकल्पेवैदिवावैमानिकास्तताः प्रथमन्वंतरेषांसप्तचतुर्दशस्तुवैदिवि देवाःस्थापित

पाम०
२२

रश्चैव ब्रह्मनयोमनवस्तथा तेषामनुचरा येच मनुपुत्रास्तथैवच सर्वाश्रमिभिरीड्याश्च तस्मि
न्कालेनुये सुराः मन्वन्तरेषु ये ह्यासन् देवलोके दिवौकसः ते ते सयोजनैः सार्द्धं ग्रामे संका
लनेतथा कल्पनिष्ठास्तु ते सर्वे ग्रामे ह्याभूतसंप्लवे ततस्तेव ब्रूपभाविनावुधायपर्यायमात्मा
नः त्रैलोक्यवासिनो देवासिनो देवाः इहस्थानाभिमानिनः स्थितिकालेन तदा सर्वे तस्संस्थाभूते
संनेपाश्विमेंतते कल्पावसानिकाः देवास्तस्मिन्ग्रामेहापप्लवे तेनोत्कर्षविषादेन त्यक्त्वास्था
नानिभावतः महर्लोकाय ते विप्रास्ततस्ते दधिरे मतिं ते पुनः काउपपद्यन्ते महसिस्थैः शरीरकैः
विशुद्धिबहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः तेः कल्पवासिभिः सार्द्धं महानासादितस्तु येः
दग्धाकृत्वाइवाहूत्स सस्मात्कृतिसंलयः तत्र कल्पान् दशास्थित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः
पतेनक्रमयोगेन यातिकल्पान्तवासिनः एवं देवयुगानां तु सहस्राणि परस्परान् गतानिव्र
ह्मलोकं वैअपरावर्त्तिनीं गतिं आधिपत्यं विना ते वैश्वर्येणतु नत्समा भवति ब्रह्मणस्तु
ल्यारूपेण विषयेण च तत्र ते स्थवतिष्ठंति प्रतिसंचरकामसंगमात् आनंदं ब्रह्मणः प्राप्य मु

यंते ब्रह्मणा सह अविशिष्टंभाविनार्थेन शाक्यते नैवतेस्वयं नानात्वेनाभिसंवद्धालदास्तत्कालभा
विना स्वयंतोबुद्धिसर्वेंद्रियर्यथाभवंति नाग्रतः तत्कालभाविनेष्वान्न न चाज्ञानं प्रवर्त्तते अस्याहि
रेतभेदानां येषामभिन्नानि सुप्तिष्विणैस्तस्मिंईप्रति स्त्रजंते कार्याणि कारणानिव नानात्वदर्शनात्तेषां
ब्रह्मलोकनिवासिनां विनष्टस्वाधिकाराणां स्वेनधर्मप्रतिष्ठानां नेतुस्य लक्षणसिद्धा शुद्धात्मा
नोनिरंजनाः प्रकृतौकारणतीनास्वात्मनोवव्यबलिनाः यावोपयित्वा सात्मानं प्रकृतेस्या
शुसर्वतः पुरुषाव्यवकृत्वेन प्रतीतान प्रवर्त्तते प्रवर्त्तिते पुनः सर्गे तेषां वा कारणे पुनः संयोगे प्रा
कृते नैषां मुक्तानां तत्वदर्शिना अत्रापवर्गिणां तेषां अपुनर्मार्गगामिनो अभावः पुनरावृत्तौ वा
नानामर्चिषामिव ततस्तेषु गा - इर्ष्या त्रैलोक्यात्स्थमहात्मसु तेः साइंयेमर्त्स्लौकान्तदा नामारिनोज
नः उच्छिष्टस्वेतितिष्ठंतिकल्पाहेहम्मुपासते गंधर्वाः पाशिपांवांना मानुषाब्रह्मणादयः पशवः प
क्षिणश्चैव स्थावराः समरोम्मयाः तिष्ठन्तेते पुनः काले पृथिवीतलवासिषु सरसंयन्नरश्मीनां
सूर्यस्येह विभामते नसमरश्मयोभूत्वा स्थैकैको जायते रविः क्रमेणाभिष्ठमानास्तेत्रीज्ञोकान्

प्रदहन्त्यत जंगमांस्थावरांश्चैव नदीःसर्वांश्च पर्वतान् पूर्वंशुष्काःसनावृष्ट्या सूर्यैस्ते संप्रधूपिताः त
दा ते विवशाः सर्वे निदग्धाः सूर्यरश्मिभिः जंगमाः स्थावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै दग्धदेहास्तदा
स्तेवैः गतपापा युगात्यये ये ये म्याता याह्यनिर्मुक्ताशुभपापानुवंधया ततस्तेह्युपपद्यंतेतुसरूपाज
नेजनाः विशुद्धबहुला सर्वे मानसीं सिद्धिमास्थिताः उषित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः पुनः
सर्गे भवंतीह ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ततस्तेषु प्रपन्नेषु जनेत्रैलोक्यवासिषु निर्दग्धेषु च लोकेषु तेषु
सूर्यैस्तु सप्तभिः वृष्ट्या क्षितौ प्लाविता या विशीर्णेषु वालयेषु च सामुद्राश्चैव मेघाश्च आपःसर्वाश्च
पार्थिवाः व्रजन्त्येकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदास्तृताः आगतागतिकं तद्वै यदा तु सलिलं बहु स
छाद्यमां स्थितभूमीमांमिवाख्यात दातु सा आभानि यस्मात्ता भांति भासंतो व्याप्तदीप्तिषु सर्वतः स
मनुव्याप्य तास्तोयांभोविभाव्यते तदंभस्तनुते यस्मात्सर्वां पृथिवीं समंततः धातुस्तनौ विविस्ता
रे तेनांभस्तनवस्मृताः अरमित्येव शीघ्रेंतु निपातः कविभिःस्मृतः एकार्णवे भवन्त्यापो न शीघ्रा
स्तेन तेनराः तस्मिन्युगसहस्रांते संस्थिते सलिले ब्रह्मणोऽहनि रजन्यां वर्त्तमानायां तावत्सलिला

त्मनः ततस्तुसलिलेतस्मिन्नष्टेयौप्रथिवीतले प्रशांतवांतेधकारेनिरालोके समंततः येनैवा
धिष्ठितंह्लींदंव्रह्मासपुरुषप्रभुः विनाशमस्यलोकस्यपुनर्वैकर्त्तुमर्हति एकार्णवेतदातस्मिन्न
ष्टेस्थावरजंगमे तदासमभवत्व्रह्मासहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रशीर्षापुरुषोरुक्मवर्णो
ह्यतीन्द्रियः व्रह्मानारायणाख्यस्तुसुष्वापसलिलेतदा सत्वोद्रेकात्प्रवुद्धस्तुशून्यंलोकमवेक्ष्य
च इमंचोदाहरंत्यत्रश्लोकंनारायणंप्रति आपोनारास्तनवइत्यपांनामशुश्रुम आपूर्येना
यितत्रासीत्तेननारायणस्मृतः सहस्रशीर्षःसुमनासहस्रपात्सहस्रचक्षुर्वदनःसहस्रभुक्
सहस्रवाहुःप्रथमःप्रजापतिः त्रयीपथेयःपुरुषोनिरुच्यते आदित्यवर्णोभुवनस्यगोप्ता
एकोऽपूर्वःप्रथमंतुराषाट् हिरण्यगर्भःपुरुषोमहात्मासपठ्यतेवैतमसःपरस्तात् कल्पा
दौरजसोद्रिक्तोव्रह्माभूत्वासृजत्प्रजाः कल्पांतेतमसोद्रिक्तः कालोभूत्वाग्रसत्पुनः सत्वो
नारायणाख्यस्तुसत्वोद्रिक्तोऽर्णवेस्वपन् त्रिधाविभज्यचात्मानंत्रैलोक्येसमवर्तत सृजतेग्र
सतेचैववीक्षतेचत्रिभिस्तुतान् एकार्णवेतदालोकेनष्टेस्थावरजंगमे चतुर्युगसहस्रांतेसर्वे

नः सलिलावृते ब्रह्मानारायणाद्वस्तत्र प्रकाशगर्भमेवस्वपन् चतुर्विधाश्रमाग्र्यत्वाद्ब्राह्म्या रात्र्यां
महर्लोकं पश्यंति तं महर्लोकाश्रमे कालं महर्षयः भृग्वादयो यथा सप्त कल्पेऽस्मिन्महर्षयः
महर्लोकस्थितैर्दृष्टः कालः सप्तसदाचनैः सप्तायामसमयेस्तासन्कल्पे तीते महर्षयः एवं
ब्राह्मीषु रात्रीषु अतीतानां सहस्रशः दृष्टवंतस्तथाह्यन्येऽस्मिंकाले महर्षयः कल्पस्यादौ तु वै
दृष्टो यस्मात्तस्यास्य त्वदर्शः कल्पयामास वै ब्रह्मा तस्मात्कल्पो निरुच्यते सहस्रशः सर्वभूता
नां कल्पादिषु पुनः पुनः व्यक्ताव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् इत्येषः प्रतिसंधिर्वः की
र्त्तितः कल्पयोर्द्वयोः सांप्रतातीतयोर्मध्ये प्रागवस्था वभूव या कीर्त्तिता तु समासेन कल्पे क
ल्पे यथा तथा सांप्रतं तु प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रो
क्ते प्रतिसंधिकीर्त्तनो नाम ॥ ॥ सूत उवाच तस्मिन्युगसहस्रस्यैनेशे कालगणास्ततः पा
र्वयंते प्रकृते ब्रह्मत्वे सर्गकारणात् ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन्वायुर्भूत्वा तदाचरन् अंधकारेत
दाऽस्मिन्नष्टे स्थावरजंगमे जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले अविभागेन भूतेषु समंतात

नुस्थितेषु तु निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले ततस्ततः तदाकाशे चरन्ब्रह्मा वीक्ष्यमाणस्ततस्त
तः प्रतिष्ठायास्त्वपार्थं तु मार्गमाणस्तदा प्रभुः ततस्तु सलिले तस्मिन्ज्ञात्वा यान्तर्गतां महीं अनुमा
नात्तसंबुद्धो भूमेरुद्धरणं प्रति चकारान्यां तनुं चैव पूर्वकल्पादिषु स्मृतां सततरूपं वराहस्य कृ
त्वापः आविशत्प्रभुः अद्भिः संछादितां सर्वां समवेत्य प्रजापतिः उद्धृत्योर्वीमथाभ्यंस्तु अपस्ता
स्तु सविन्यसत् सामुद्रीस्तु समुद्रेषु नादेयीर्निम्नगास्वपि पार्थिवीस्तु सविन्यस्य पृथिव्यां सो
चिनोद्गिरीन् प्राक्सर्गदग्धमानेन तत्तदा संवर्तकाग्निना तेनाग्निना प्रलीनास्ते पर्वता भुवि सर्व
शः शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुना यस्तु संहताः निषक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलोऽभवन् स्कं
न्नचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः गिरयो निर्गीर्णत्वाच्च शयनाच्च शिलोच्चयाः ततस्तु
तां समुद्धृत्य क्षितिं मेंतर्जलात्प्रभुः स्वस्थाने स्थापयित्वा च विभागमकरोत्तु नः सप्तसप्त तु व
र्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु विषमाणि समीकृत्य शिलाभिश्चिनोद्गिरीन् द्वीपेषु तेषु वर्षाणि च
त्वारिंशत्तथैव च तावंतः पर्वताश्चैव वर्षांते समवस्थिताः सर्गादौ संनिविष्टास्ते स्वभावेनैवम

तथा सप्तद्वीपांसमुद्रांश्चान्योन्यस्यानुमंडल संनिकृष्टास्वभावेन समावृत्य परस्परं भूराद्यांश्च
तथैवलोकांइंद्रादीन्सोग्रहैः सह पूर्वं च निर्ममे ब्रह्मा स्थानानि मानि सर्वशः कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वैस्य
सृजन्स्थानिनः पुरा आपोग्निः पृथिवी वायुरंतरिक्षं दिवं तथा स्वर्गं दिशः समुद्रांश्च नद्याद्युगा
निच औषधीनां तथात्मानमात्मानं वृक्षवीरुधां लवाः काष्ठाकलाश्चैव मुहूर्त्तसंधिरात्र्यहः अर्ध
मासांश्च मासांश्चैव तथा ह्यब्दयुगानिच स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानिच पृथक्पृथक् स्थानात्मा
न सस्रष्टा वै युगावस्थां विनिर्ममे कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरेव चतुर्युगं कल्पस्यादौ कृतयुगे प्रथ
मे सोसृजत्प्रजाः प्रागुक्ता या मया तुभ्यं पूर्वलोके प्रजास्तु ताः तस्मिन्संवर्तमाने तु कल्पे दग्धास्तद
ग्निना अप्राप्ता या स्तदा लोकं जनलोकं समाश्रिताः प्रवर्तति पुनः सर्गे बीजार्थं ता भवंति हि बीजा
र्थेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ततस्ताः सृज्यमानास्तु संतानार्थं भवंति ह धर्मार्थकाममो
क्षाणामिह ताः साधकास्तु ताः देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ततस्ते तपसा युक्ताः स्थाना
न्यापूरयंति हि ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवंति हि ये संगद्वेषयुक्तेन कर्मणा ते दिवं गताः

आवर्त्तमानाइहतेसंभवंतियुगेयुगे स्वकर्मफलभोगेनख्यातयाचैवतथात्मिका संभवंतिजनालो
काकर्मसंसाध्यबंधनाः आशयःकारणंतत्रबोधव्यंकर्मणास्तुसः तैःकर्मभिस्तुजायंतेजनाशो
काशुभाशुभैः गृह्णंतितेशरीराणिनानारूपाणियोनिषु देवादेस्थावरांतेचउत्पद्यंतेपरस्प
रं तेषांयेयानिकर्माणिप्राक्सृष्टेप्रतिपेदिरे तान्येवप्रतिपद्यंतेसृज्यमानाःपुनःपुनः हिंसा
हिंस्रेमृदुक्रूरेधर्माधर्मेऋतानृते तद्भाविताःप्रपद्यंतेतस्मात्तत्तस्यरोचते कल्पेष्वासन्व्यती
तेषुरूप्यमानानियानिच तान्येवानागतेकालेप्रायशःप्रतिपेदिरे तस्मात्तुनामरूपाणि
तान्येवप्रतिपेदिरे पुनःपुनस्तेकल्पेषुजायंतेनामरूपतः ततःसर्गेह्यवष्टब्धेसिसृक्षो।
ब्रह्मणस्तुवैप्रजास्ताध्यायतस्तस्यसत्याभिध्यायिनस्तदा मिथुनानांसहस्रंतुसोसृजद्वक्षु
त्वात्तदा जनास्तेह्युपपद्यंतेसत्वोद्रिक्ताःसुचेतसः सहस्रमन्यद्वक्षस्तोमिथुनानांस।
सर्जह तेसर्वेरजसोद्रिक्ताःशुष्मिणश्चाप्यशुष्मिणः सृष्ट्वासहस्रमन्यत्तुद्वंद्वानामूरुतःपु
नः रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ताईहाशीलास्तुतेस्मृताः पद्भ्यांसहस्रमन्यत्तुमिथुनानांसस

त्रेदे उत्क्रिष्टलमनसः सर्वेतिः श्रीकाः समतेजसः ततो वै हर्षमाणास्ते हृदयं तन्नास्तु याणिनः
अन्योन्यहृदयाविष्टा मिथुनायोपचक्रमुः ततः प्रभृति कल्पेस्मिन्मैथुनोत्पत्तिरुच्यते मा
सेमासेत्तवं यपत्ततदासीद्विजोषितां तस्मात्तदा न सुषुवुः सेवितैरपि मैथुनैः आयुषोंते।
प्रसूयंते मिथुनान्येव ते सकृत् उटकाउविकाश्चैव उत्पद्यंते मुमूर्षतां ततः प्रभृति कल्पे।
स्मिन्मिथुनानां हि संभवः ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् शब्दादिविषयः शुद्धः
प्रत्येकं पंचलक्षणः इत्येवं मानसी पूर्वं प्राक् च सृष्टिः प्रजायते तस्यान्वयाये संभूता ये रिदं पू
रितं जगत् सरित्सरः समुद्रांश्च सेवंते पर्वतानपि तदा नात्यंबुशीतोष्णा युगे तस्मिन्वर्तंति वै प्र
थ्वीरसोद्भवं नाम आहारं ह्याहरंति वै ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमास्थिताः ध
र्माधर्मौ न तासां स्तां लोकस्यादौ तु कृते युगे स्वेन स्वेनाधिकारेण जज्ञिरे ते कृते युगे चत्वारि तु स
हस्राणि वर्षाणि दिव्यसंख्यया आद्यं कृतयुगं प्राहुः संध्यानां तु चतुःशतं ततः सहस्रशस्ता
सु प्रजासु प्रथितास्वपि न तासां प्रतिघातोस्ति न द्वंद्वं नापि च क्लमः पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनि

ब्रह्मा.
पु.
२२

केनाश्रयास्तुता: विशोका सत्वबहुला एकांतसुखिता: प्रजा: ता वै निकामचारिण्यो नित्यं मुदित
मानसा: पशव: पक्षिणश्चैव न तदासन सरीसृपा: अधर्मकारकाश्चैव ते ह्यधर्मप्रसूतय: न मूलफ
लपुष्पं च नार्तवं नर्तवो न च सर्वकामसुख: कालो नात्यर्थं धर्मशीलता: बलवर्णकरी तासां सिद्धि: सारो
गता प्राणी असंस्कार्यै: शरीरैश्च प्रजास्ता: स्थिरयौवना: तासां विशुद्धसंकल्पा जायंते मिथुना: प्रजा:
समं जन्म च रूपं च म्रियंते चैव ता समं तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टि: सुखं दम: निर्विशेषास्तु ता: स
र्वी रूपायु:शीलचेष्टितै: अबुद्धिपूर्वकं वृत्तं प्रजानां जायते स्वयं अप्रवृत्ति: कृतयुगे कर्मणो: शुभपाप
यो: वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदासन्न संकर: अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्तयंति परस्परं तुल्यरूपायुष:
सर्वा अधमोत्तमवर्जिता: सुखप्राया ह्यशोकाश्च उत्पद्यंते कृते युगे नित्यप्रहृष्टमनसो महासत्वा म
हाबला: लाभालाभौ न तासां स्वास्तां मित्रामित्रे प्रिये ‥ मनसा विषयस्तासां निरीहाणां प्रवर्तते प्रवृत्ते
द्वापरे यज्ञं दाने कलियुगे वरं सत्वं कृतं रजस्त्रेता द्वापरं तु रजस्तमो कलौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु
कालं कृतयुगे त्वेव तस्य संख्यां निबोधत चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां च कृते युगं संध्यांशो न स्यादि

एम.
२२

ध्यानिष्ठानां शौचसंततया तदा तासां च भूविषु नेचेद्धे प्राविय(?)तस्य संध्यायामप्यतीतायामंतकाले
युगस्य तु पादतस्त्वावसिष्टे तु संध्याधर्मे युगस्य तु एवं कृते तु निःशेषे सिद्धित्वेन दृश्यते तदा तस्यां च
सिद्धौ प्रणष्टायां मनस्यानभवन्ततः सिद्धिरन्या युगेनाल्पि वृत्तायां मंतरे कृता सर्गादौ या मया प्रोक्ता
तु मानस्यावै प्रकीर्त्तिताः अष्टौ नानाक्रमयोगेन सिद्धयो यांति संक्षयं कल्पादौ मानसी ह्येका सिद्धि
र्भवति सा कृते मन्वंतरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः वर्णाश्रमाचारकृतः कर्मसिद्धोद्भवस्य।
तः संध्याकृतस्य पादेन संध्यापादेन चांशतः कृतसंध्यांशकाहीने तेची स्त्रीन्यादान्यरस्यरान्
हसंति युगधर्मैस्ते तपश्रुतबलायुषैः ततः कृतांशे क्षीणे तु बभूव तदनंतरं त्रेतायुगमसंप्र
तकृतांशम्ऋषिसत्तमा तस्मिन्क्षीणे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्विह कल्पादौ संप्रवृत्तायास्ते।
तायाः प्रमुखे तदा प्रणश्यति तदा सिद्धिः कालयोगेन नान्यथा तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायां मन्या सिद्धिः
प्रवर्त्तत अपां सौक्ष्म्ये प्रतिगते तदा मेघात्मना तु तौ मेघेभ्यः स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनं सकृदे
वतया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः सर्वप्रत्युपभोगस्तु

तासांतेभ्यःप्रजायते वर्न्नयातेभिनेभ्यस्तास्त्रेतायुगामुखेप्रजाः ततःकालेनमहता तासामेवविपर्ययात्
रागलोभात्मकोभावस्तदाह्याकस्मिकोभवेत् यत्तद्भवतिनारीणांजीवितान्तेतदार्त्तवं तदातद्वै
नभवतिपुनर्युगवलेनतु तासांपुनःप्रवृत्तेतुमासेमासेतदार्त्तवं ततस्तेनैवयोगेनवर्त्ततामिथु
नेनतदा तासांतत्कालभाविन्यामासिमास्युपगछतां अकालेह्यार्त्तवोत्पत्तिर्भागोत्पत्तिरजायत
विपर्ययेणतासांतुकालेनैवभाविना प्रणस्यन्तिततःसर्वेवृक्षास्तेगृहसंस्थिताः ततस्तेषु
प्रनष्टेषुविभ्रान्ताव्याकुलेन्द्रियाः अभिध्यायंतितांसिद्धिंसत्याभिध्यायिनस्तदा प्रादुर्बभूवुस्ता
सांतुवृक्षास्तेगृहसंस्थिताः वस्त्राणिचप्रसूयंतेफलेष्वाभरणानिच तेष्वेवजायतेतासांगंधव
र्णरसान्वितं अमाक्षिकंमहावीर्यंपुटकेपुटकेमधु तेनतावर्त्तयंतीस्ममुखेत्रेतायुगस्यवै हृ
ष्टतुष्टास्तयासिद्ध्याप्रजावैविगतज्वराः पुनःकालान्तरेणैवपुनर्लोभावृतास्तुताः वृक्षांस्ता
न्पर्यगृह्णंतमधुवामाक्षिकंवलात् तासांतेनापचारेणपुनर्लोककृतेनवै प्रविष्टामधुनासार्द्धं
कल्पवृक्षाःक्वचित्क्वचित् तस्यामेवाल्पशिष्टायांसंध्याकालवशात्तदा वर्त्ततांतुतदातासां

द्वंद्वान्यभ्युत्थितानि तु शीतवातातपैस्तीव्रैः ततस्ता दुःखिता भृशं द्वंद्वैस्ताः पीड्यमानास्तु चक्रु
रावरणानि च कृत्वा द्वंद्वप्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे पूर्वं निकामचारास्ता अनिकेता अथावसं
यथायोगं यथाप्रीति निकेतेष्ववसंस्ततः मरुधन्वसु निम्नेषु पर्वतेषु नदीषु च संश्रयंति चा
दुर्गाणि धन्वानं शाश्वतोदकं यथायोगं यथाकामं समेषु विषमेषु च आरब्धास्ते निकेता वै क
र्तुं शीतोष्णवारणं ततस्ता मापयामासुः खेटानि च पुराणि च ग्रामांश्चैव यथाभागं तथैवांतः
पुराणि च तासामायामविष्कंभान् संनिवेशांतराणि च चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं मित्वा मित्वात्म
नोंगुलैः मनोर्थानि प्रमाणानि तदा प्रभृति चक्रिरे यथांगुलं प्रदेशांस्तु वितस्तिर्हस्तविकृधनुषि
च दशात्वंगुलपर्वाणि प्रदेशः संज्ञिकस्तु नैः अष्टांगुलप्रदेशिन्याव्यासप्रादेश उच्यते ता
लस्मृतो मध्यमया गोकर्णस्त्वनामया कनिष्टयावितस्तिस्तु द्वादशांगुल उच्यते रत्नीरंगु
लपर्वाणि संख्ययाचैकविंशतिः भिस्त्रवहस्तस्याद्गुलानि तु निष्कुस्ततो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारि
शांगुलं चतुर्हस्तं धनुर्दंडो नालिकायुगमेव च धनुःसहस्रे द्वे त्वत्र गव्यूतिस्तैर्विभाष्यते अष्टौ

श्रं
२९

धनुसहस्राणियोजनंतैर्निरुच्यते एतेनयोजनेनैवसंनिवेशस्ततःकृतः चतुर्णामेवदुर्गाणांस्वस
मुत्थानित्रीणितु चतुर्थंकृत्रिमंदुर्गंतस्यवक्ष्यामहेविधिं सोघोत्सवप्रप्रकारंसर्वंभूतस्थानकाह
तं तदेकंस्वस्तिकंद्वारंकुमारीपुरमेवच श्रोतसीसंहतद्वारंनिखातंपुनरेवच हस्ताष्टौचदश
श्रेष्ठानवाष्टौवापरेमताः खेटानांनगराणांचग्रामाणांचैवसर्वशः त्रिविधानांचदुर्गाणांपर्वतो
दकबंधने त्रिविधानांचदुर्गाणांविष्कंभायाममेवच योजनांचविष्कंभमष्टभागाईमायतं पर
मार्द्धंहिमायाममंगुरदग्रवर्णंपुरं छिन्नकर्णंविकर्णंतुव्यंजनंकृशसंस्थितं वृत्तहीनंचदीर्घंच
नगरंनप्रशस्यते चतुरस्रार्जवंदिक्स्यप्रशस्यंवैपरंपुरं चतुर्विंशतिरायतहस्तानप्रश
स्तंपरं मत्रमध्यप्रशंसंतिहस्तोन्तेष्टविसर्जितं अष्टादिक्षुशतान्यष्टौप्राङ्मुख्यनिवेशने नग
रार्द्धविष्कंभंखेटंग्रामंतस्यार्द्धतः नगराद्योजनंखेटं खेटाद्ग्रामोर्द्धयोजनं द्विक्रोशपरमा
सीमाक्षेत्रंक्रोशसाचवर्धनः विशालत्वपिविस्तीर्णादिशांमार्गास्तुतेकृताः विशहस्तग्रसिमार्गः
सीमामार्गोदशैवतु धनूंषिदशविस्तीर्णःश्रीमान्राजपथस्मृतः नवाजिरथनागानांसर्वं

राम.
२९

वायस्तु संचरः यत्नं स्थिचैव चत्वारि शालाग्राम्यास्तैः कृताः गृहरथ्योपरथ्याश्च द्विकाश्चाप्यथ रथ्य
काः घंटापथश्च तस्मादः त्रिपदं च गृहांतरं वृत्तिमार्गास्त्वर्द्धपदं प्राग्वंशाः परिकुः स्मृतः अवस्का
यरीवारं पदमात्रं समंततः कृतेषु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु।
गृहसंस्थिताः तथा कर्त्तुं समारब्धाश्चिंतयित्वा पुनः पुनः वृक्षाश्चैव गतास्तास्वा नताश्चैव परागताः
अत ऊर्द्ध्वं गतास्तास्वा न्यायपर्वेत्तिर्यग्गतास्तथा बुद्ध्वान्विष्य तथा न्यायावृत्तशाखा यथागता तथा कृता
स्तु लैः शाखा न स्माच्छालास्तास्तु स्मृताः एवं प्रसिद्धा शाखाभ्यः शालाश्चैव गृहाणि च तस्मात्ता वै स्मृ
ताः शालाः शालात्वं चैव तास्ततः प्रसीदति मनस्ताहृ तनमः प्रासादयं स्मृताः तस्माद्गृहाणि शाला
श्च प्रासादाश्चैव संज्ञिताः कृत्वा द्वंद्वापघातास्ता न्वार्त्तोपायमचिंतयन् नष्टेषु मधुना सार्द्धं कल्प
वृक्षेषु वै तदा विषादव्याकुलास्ता वै प्रजाः कृत्स्नाः क्षुधात्मिकाः ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायु
गे पुनः वार्त्तार्थसाधकाप्यन्या वृष्टिस्तासां हि कामतः तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नैर्गतानि
तु वृष्ट्या निम्नानि रभवन्स्रोतःखातानि निम्नगाः एवं नद्यः प्रवृत्तास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने येपर

वा॰ पु॰ ३०

लापन्नांस्तोकाश्चापन्नाः पृथिवीतले अपां भूमेश्च संयोगादोषध्यस्ता ह्यचाभवन् पुष्पमूलफलिन्य
स्तु ओषध्यस्ताः प्रजज्ञिरे अफालकृष्टाश्चानुप्ता ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ऋतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षगु
ल्माश्च जज्ञिरे प्रादुर्भावस्तु त्रेतायां वार्त्तायां ओषधस्य तु तेनौषधेन वर्त्तंते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ततः
पुनरभूत्तासां रागो लोभस्स सर्वशः अवश्यंभाविनार्थेन त्रेतायुगवशेन तु ततस्ताः पर्यगृह्णंत
नदीक्षेत्राणि पर्वतान् वृक्षगुल्मौषधीश्चैव प्रसह्य तु यथाबलं सिद्धात्मानस्तु ये पूर्वं व्याख्याता
नाः कृते मया ब्रह्मणो मानवास्ते वै उत्पन्नास्ते जनादिह शांताश्च शुष्मिणश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा
ततः प्रवर्त्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः ब्राह्मणाः क्षत्रियो वैश्याः शूद्रा द्रोहिजनास्तदा भाविताश्च
र्वजातीषु कर्मभिश्च शुभाशुभैः इतस्तेभ्यो बलायेन सत्यशीला ह्यहिंसकाः वीतलोभा जितात्मा
नो निवसंतीस्म तेषु वै प्रतिगृह्णंति कुर्वंति तेभ्यश्चैव बलास्तु ये तेषां कर्माणि कुर्वंति तेभ्यश्चान्या
ल्पतेजसः परिवर्यास्तु वर्त्तंते तेभ्यश्चान्येऽल्पतेजसः एवं विप्रतिभिन्नेषु प्रयत्नेषु परस्परं तेन द्वे
षेण तासां ता ओषध्यो मिषता तदा प्रनष्टा ह्रियमाणा वै मुष्टिभ्यां ग्राहकता यथा ग्रसद्भूयं कवला



ग्र

ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश फलं गृह्णंति पुष्पैश्च फलैः पत्रैश्च या पुनः ततस्तासु प्रतिष्ठासु विप्रोता॥
स्ताः प्रजास्तदा स्वयंभुवं प्रभुं जग्मुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिं वृत्त्यर्थं माभिलिप्सन्तः आदौ त्रेतायुग
स्य तु ब्रह्मस्स्वयंभूर्भगवान् ज्ञात्वा सोऽमनीषितं युक्तं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य च ग्रस्ताः पृथि
व्या ओषध्यो ज्ञात्वा प्रत्युदुह्य स पुनः कृत्वा वत्सं सुमेरुं तं ततो दुदोह पृथिवीमिमां दुग्धेयं गौस्तदा ते
न बीजानि पृथिवीतले जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्यास्तथा पुनः ओषध्यः फलपाकान्ता
स्सप्तसप्तदश स्मृताः व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तथा प्रियंगवो ह्युदाराश्च कारूषाश्च
सचीनकाः माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः आढक्यश्चणकाश्चैव शणास्सप्तद
श स्मृताः इत्येता ओषधीनां तु ग्राम्याणां जातयस्स्मृताः ओषध्यो यज्ञियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतु
र्दश व्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः प्रियंगुसप्तमा ह्येते अष्टमीस्तु कुलत्थिकाः श्या
माकास्त्वथ नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः कुरुविंदा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ग्राम्यारण्या
स्मृता ह्येता ओषध्यस्तु चतुर्दश उत्पन्नाः प्रथमे ह्येता आदौ त्रेतायुगस्य तु अफालकृष्टा ओषध्यो

ब्र·पु·
३१

ग्राम्यारण्यास्तु सर्वशः वृक्षगुल्मलतावल्ल्यो वीरुधस्तृणजातयः मूलैः फलैश्च रोहत्यो ग्रहतु
ष्पैश्च याः फलं पृथिवी दग्धा बीजानि यानि पूर्वं स्वयंभुवा ऋतुपुष्पफलास्ता वै ओषध्यो जज्ञिरे हि
ह ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान् हस्तासिद्धां तु कर्मजां ततः प्रभृत्यथौषध्यः कृष्टपच्यास्तु जज्ञिरे संसिद्धा
यां तु वार्त्तायां ततस्तासां स्वयंभुवः मर्यादाः स्थापयामास यथारब्धाः परस्परं ये वै परिगृहीतारः
तासमासन्नबलात्मिकाः इतरेषां कृतत्राणान् स्थापयामास क्षत्रियान् उपतिष्ठंति ये तान्वै यावं
तो निर्भयास्तथा सत्यं ब्रह्म यथाभूतं ब्रुवंतो ब्राह्मणास्तु ते ये चान्ये ह्यबलास्तेषां वैशसं कर्म
संस्थिताः कीनाशान्नाशयंति स्म पृथिव्यां प्रागतंद्रिताः वैश्यानेव तु तानाहुः कीनाशान्वृ
त्तिसाधकान् शोचंतश्च द्रवंतश्च परिचर्यासु ये रताः निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवी
त्तु सः तेषां कर्माणि धर्मांश्च ब्रह्मा तु व्यदधात्प्रभुः संस्थितौ प्रकृतायां तु चातुर्वर्ण्यस्य सर्व
शः पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान्धर्मान्नान्वपालयन् वर्णधर्मैरजीवंत्यो व्यरुध्यंत परस्परं ब्र
ह्मा तमर्थं बुद्धा तु यथातथ्येन वै प्रभुः क्षत्रियाणां बलं दंडं युद्धमाजीवमादिशत् याजना

राम·
३१

ध्ययनंचैवतनीयंचप्रतिग्रहं ब्राह्मणानांविभुस्तेषांकर्माण्येतान्यथादिशत् पशुपाल्य
वाणिज्यंचकृषिंचैवविशांददौ शिल्पाजीवंभृतिंचैवशूद्राणांव्यदधात्प्रभुः सामान्यानि।
तुकर्माणिब्रह्मक्षत्रविशांपुनः यजनाध्ययनंदानंसामान्यानितुतेषुवै कर्माजीवंततो
दत्तंतेभ्यश्चैवपरस्परं लोकांतरेषुस्थानानितेषांसिद्ध्याददौप्रभुः प्राजापत्यंब्राह्म।
णानांस्मृतंस्थानंक्रियावतां स्थानमैंद्रंक्षत्रियाणांसंग्रामेष्वपलायिनां वैश्यानांमारु
तंस्थानंस्वधर्ममुपजीविनां गांधर्वंशूद्रजातीनांपरिचारेणतिष्ठतां स्थानान्येतानिवर्णा
नांव्यस्ताचारवतांस्वयं ततस्थितेषुवर्णेषुस्थापयामासचाश्रमान् गृहस्थंब्रह्मचारि
त्वंवानप्रस्थंसभिक्षुकं आश्रमांश्चतुरोह्येतान्पूर्वमस्थापयत्प्रभुः वर्णकर्माणियेकेचि।
त्तेषामिहनकुर्वते कृतकर्मक्षितिंप्राहुराश्रमस्थानवासिनः ब्रह्मानानस्थानयेषामा
स्थाश्रमानामनामतः निर्दिष्टार्थंततस्तेषांब्रह्माधर्मान्प्रभाषत प्रस्थानानिवृत्तेषांवै
यमांश्चनियमांश्चैव चातुर्वर्ण्यात्मकः गृहस्थस्याश्रमस्यतः त्रयाणामाश्रमाणांचप्रति

ब्र॰पु
५२

शायो निरेव च यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च तैः दाराग्नयोप्यातिथिश्च इज्या श्राद्धक्रिया प्रजाः
इत्येष वै गृहस्थस्य समासाद्धर्मसंग्रहः दंडी च मेखली चैव ह्यधःस्वायी तथाजिनी गुरुशुश्रूषणे
भैक्ष्ये विद्यार्थी ब्रह्मचारिणः चीरपत्राजिनानि स्युः फलमूलफलैर्वधं उभे संध्ये च गायश्च होमश्चा
रण्यवासिनां आसनं मुसलेभैक्ष्यं मलेयं मूच मेव च अप्रमोदो व्यवहारश्च दयाभूतेषु च क्षमा अ
क्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यं च दशमं स्मृतं दशलक्षणिको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयंभुवा भिक्षोर्व्रतानि प
चात्र पंचैवोपव्रतानि तु आचारशुद्धिर्विनयः शौचमाश्रमिकर्म च सम्यग्दर्शनमित्येवं पंचैवो
पव्रतानि तु ध्यानं समाधिर्मनस इंद्रियाणां समागमैरभिद्रुतमप्यावसन् मौनं यविशेषचितैर्विमुक्तः
परिव्रजेद्दर्धं त्रो पच्चितैर्विमुक्तः परिव्रजेद्धर्ममिमं वदंति सर्वत्र प्रेयसे शोक्ताश्चाश्रमाश्चावर्णास्त्वयं
सत्याजेवं तपस्तांतिर्योगपोऽप्य द मष्टविंका वेदत्यागस्य यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्चये न सिद्धं।
तिप्रदुष्टस्य भावदोषउपासते वहिःकर्माणि सर्वाणि प्रसिद्ध्येति कदाचन अंतर्भावप्रदुष्टस्य कुर्व
तोपि पराक्रमान् सर्वस्वमपि यो दद्यात्कलुषेणांतरात्मना न तेन धर्मभाक् स स्याद्भाव एवात्र।

रामः
५२

कारणं एवं देवाश्च पितरः ऋषयो मनवस्तथा तेषां स्थानान्यमुष्मिंस्तु संस्थितानां प्रचक्षते अष्टा
शीतिसहस्राणि ऋषीणामूर्द्धरेतसां स्मृतं तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां सप्तर्षीणां तु यत्स्था
नं स्मृतं तद्वै दिवौकसां प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः क्षयं योगिनाममृतं स्थानं नानाधी
नां न विद्यते स्थानं स्वाश्रमिणां तानि येस्वधर्मव्यवस्थिताः चत्वार एते पंथानो देवयाना विनिर्मि
ताः ब्रह्मणा लोककर्त्रेणाद्ये मन्वंतरे भुवि पंथानो देवयानस्य तेषां द्वारं रविः स्मृतः तथैव पितृ
यानानां चंद्रमा द्वारमुच्यते एवं वर्णाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा यदास्य न व्यवर्द्धत प्रजा वर्णाश्रमा
त्मिकाः ततोन्या मानसीः सोथ चक्रे नाममध्ये सृजत्प्रजाः आत्मनः स्थाः शरीराश्च तुल्याश्चैवात्मनो दैवे
तस्मिंस्त्रेतायुगे त्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ततोन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्रष्टुं प्रचक्रमे ततः सत्वरजोद्रिक्ताः
प्रजाः सोपासृजत्प्रभुः धर्मार्थकाममोक्षाणां वार्तायाश्चैव साधिकाः देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मन
वस्तथा युगानुरूपा धर्मेण येरिमा विचिताः प्रजाः उपस्थिते तदा तस्मिन्प्रजाधर्मे स्वयंभुवः अभिद
ध्यौ प्रजाः सर्वा नानारूपास्तु मानसीः पूर्वोक्ता या मया तुभ्यं जनलोकं समाश्रिताः मन्वंतरक्रमेणेह

कनिष्ठश्चमेमताः ख्यात्यानुवर्त्तैस्तैस्तैस्तुसर्वैर्यैरिहभाविताः कुशलाकुशलप्रायैःकर्मा·
भिस्तैस्सदाप्रजाः तत्कर्मफलशेषेणउपसृष्टाप्रजज्ञिरे देवासुरपितॄन्वैश्चपशुपक्षिसरीसृ।
पैः वृक्षनारककीटत्वैस्तैस्तैर्भाविरूपस्थिताः आधीनार्थंप्रजानांचआत्मनोविविनिर्ममे ॥ ॥
इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेचातुराश्रमविभागः ॥ सूतउवाच ततोभिध्यायतस्तस्यजज्ञिरे
मानसीप्रजाः तच्छरीरसमुत्पन्नैःकार्यैस्तैःकारणैःसह क्षेत्रज्ञाःसमवर्त्तन्तगात्रेभ्यस्तस्यधीमतः
ततोदेवासुरपितॄन्मानुषांश्चचतुष्टयं सिसृक्षुरंभांस्येतान्यस्वात्मनासमयूयुजत् युक्ता
त्मनस्तमस्तस्यततोमात्रास्वयंभुवः तमभिध्यायतःसर्गंप्रयत्नोभूत्प्रजायतेः ततोस्यजघना
त्पूर्वमसुराजज्ञिरेसुताः असुःप्राणस्मृतोविप्रैस्तज्जन्मानेस्ततोसुराः ययासृष्टासुरास्तन्वा॥
तांतनुंसोव्यपोहत सापविद्धातनुस्तेनसद्योरात्रिरजायत सातमोबहुलायस्मात्ततोरात्रि
स्त्रियायामात्मिका. आवृतातमसारात्रौप्रजास्तस्मात्स्वपन्त्युत दृष्ट्वासुरास्तुदेवेशस्तनुमन्याम
पद्यत अव्यक्तांसत्ववहुलांततस्तांसोभ्ययुयुजत् ततस्तांयुंजतस्तस्यप्रियमासीत्प्रभो कि

स्तु ततोमुखेसमुत्पन्नादीव्यतस्तस्यदेवताः यतोस्यदीव्यतोजातास्तेनदेवाःप्रकीर्त्तिताः
यतोस्यदीव्यतोजातास्तेनदेवाःप्रकीर्त्तिताः देवान्सृष्ट्वाथदेवेशस्तनुमन्यामपद्यत उत्सृ
ष्टासातनुस्तेनसद्योहस्समजायत तस्मादहःकर्मयुक्तादेवताःसमुपासते देवान्सृष्ट्वा
सदेवेशस्तनुमन्यामपद्यत सत्वमात्रात्मकांदेवस्ततोन्यांसोभ्यपद्यत पितृवन्मन्य
मानस्यपुत्रांस्तान्प्रध्यायतःप्रभोः पितरोह्युपपक्षाभ्यांरात्र्यह्नोरन्तरासृजत् तस्मात्तेपि
तरोदेवाःपुत्रत्वंतेषुतेनतत् यायासृष्टास्तुपितरस्तांतनुंसव्यपोहत सापविद्धातनु
स्तेनसद्यःसंध्याप्रवर्त्तत यस्मादहस्तुदेवानांरात्रिर्यासासुरीस्मृता तयोर्मध्येतुवैपै
त्रीयातनुःसागरीयसी तस्माद्देवासुराःसर्वेऋषयोमानवास्तथा तेयुक्तास्तामुपा
सतेब्रह्मणोमध्यमांतनुं ततोन्यांसतुवैब्रह्मातनुंवैप्रत्यपद्यत रजोमात्रात्मिकांयत्तु
मनसासोसृजत्प्रभुः रजःप्रायान्ततःसोपिमानसानसृजन्सुतान् मनसस्तुततस्तस्य
मानसाजज्ञिरेप्रजाः स्पृष्ट्वापुनःप्रजाश्चापिस्वांतनुंतामपोहत सापविद्धातनुस्तेनो

ज्योत्स्नासयत्स्वजायत तस्माद्भवति संहृष्टा ज्योत्स्नायामुद्भवे प्रजाः इत्येतास्तनवस्तेन व्याहृता
महात्मना सद्योरात्र्यहनी वैव संध्या ज्योत्स्ना च जज्ञिरे ज्योत्स्ना संध्यास्तथाहश्च सत्वमात्रात्मकं
त्रयं तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात्त्रियात्मिका तस्माद्देवा दिवा तन्वा दृष्टाः सृष्टा मुखा
त्तु वै यस्मात्तेषां दिवा जन्म बलिनस्तेन ते दिवा तन्वा यदसुरान्रात्रौ जघनादसृजत्प्रभुः
प्राणेभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसह्या निशि तेन ते एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह पितॄणां
मानवानां च अतीतान्यागतेषु वै मन्वन्तरेषु सर्वेषु निमित्तानि भवन्ति हि ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सं
ध्या चत्वार्यंभांसि तानि वै भाति तानि वै भाति यस्मात्ततो भांसि भाशब्दोयं मनीषिभिः व्या
प्तिदीप्त्यां निगदितः पुनः स्वाह प्रजापतिः सोंभांस्येतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान् पितॄं
श्चैवासृजत्सोन्यानात्मनो विविधान्पुनः तामुत्सृज्य ततस्तं तु ततोन्यां प्राप्य स प्रभुः मूर्तिं
रजस्तमः प्रायां पुनरेवाभ्ययुञ्जत अंधकारे क्षुधाविष्टास्ततोन्यां सृजते पुनः तेन सृष्टाः क्षु
धाविष्टास्तेंभांस्यादातुमुद्यताः अंभांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु ये राक्षसास्ते स्मृता।

सोकेक्रोधात्मानोनिशाचराः येऽब्रुवन्रक्षामोभोक्षितेमाऽक्ष्याम्परस्परं तेनतेकर्मणायक्षागुह्यः
काःक्रूरकर्मिणः रक्षणात्पालनेचापिधातुरेषाविभाव्यते यएषयक्षितिधातुर्वैविक्षाणेसंनिरुध्य
ते तान्दृष्ट्वाह्यप्रियेणास्यकेशाःशीर्यंतधीमतः शीर्णाश्चाक्रान्तास्यूर्ध्वंतदारोहंततप्रश्चे
हीनामकौरसोवालायस्माद्धैवासमर्पिणः तेषांसर्पव्यालयापःसर्पाश्चंडमसोरगः तस्या
क्रोधोद्भवोयोगाववग्निगर्भःसुदारुणः सन्तुसर्पसहोत्पन्नानानाविवेशविषात्मकान् सयान्सृष्ट्वात
तःक्रोधात्क्रोधात्मानोविनिर्ममे वर्णेनकपिशेनोग्रास्तेभूताःपिशिताशनाः भूतत्वात्तेस्मृता
भूताःपिशाचाःपिशिताशनात् येयन्तोगास्ततस्तस्यगंधर्वाजज्ञिरेतदा धयन्तोक्षयापानुर्वर्णा
नार्थ्यंपरिपठ्यते पिबन्तोजज्ञिरेगांतुगंधर्वास्तेननेस्मृताः सृष्ट्वास्वेतानुसृष्ट्वानादेवयोनिषु
सप्रभुः ततःस्वच्छंदतोन्यानिवयांसिवयसोऽसृजत् क्रोडतस्तानिछंदांसिवयसापिवयांस्यपि
पक्षान्सृष्ट्वापदेवोवैसृजत्पक्षिगणान्नपि मुखतोजान्ससर्जापवक्षसाश्वावयानसृजत् गा
श्चैवउदराद्ब्रह्मापार्श्वाभ्यांचविनिर्ममे पद्भ्यांचाश्वान्समातंगान् शरभानगवयान्मृगान्उष्ट्रा

नश्वतरांश्चैवन्यङ्कूनन्याश्चजातयः ओषध्यःफलमूलेभ्योरोमभ्यस्तस्यजज्ञिरे एवंयज्ञौषधीःसृ
ष्ट्वान्ययुंजत्सोध्वरेप्रभुः तस्मादादौतुकल्पस्यत्रेतायुगमुखेतदा गौरजःपुरुषोमेषोह्यश्वोश्व
तरगर्दभौ एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्चनिबोधत श्वापदाद्विखुरोहस्तीवानराःपक्षिपंचमा
औदकाःपशवःषष्ठाःसप्तमास्तुसरीसृपाः गायत्रंचऋचश्चैवत्रिवृत्सामरथंतरं अग्निष्टोमंच
यज्ञानांनिर्ममेप्रथमान्मुखात् छंदांसित्रैष्टुभंकर्मस्तोमंपंचदशंतथा बृहत्साममथोक्थं
चदक्षिणादसृजन्मुखात् एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेवच अनुष्टुभंसवैराजमुत्तरा
दसृजन्मुखात् विद्युतोशनिमेघांश्चरोहितेंद्रधनूंषिच वयांसिचससर्जादौकल्पस्यभगवान्प्रभुः
उच्चावचानिभूतानिगात्रेभ्यस्तस्यजज्ञिरे तान्येवप्रतिपद्यंतेसृज्यमानाःपुनःपुनः ब्रह्मणोहि
प्रजासर्गंसृजतोहिप्रजापतेः सृष्ट्वाचतुष्टयंपूर्वंदेवासुरपितृन्प्रजाः ततःससर्जभूतानि
स्थावराणिचराणिच यक्षान्पिशाचान्गंधर्वांस्तथैवाप्सरसांगणान् नरकिंनररक्षांसिवयः
पशुमृगोरगान् अव्ययंचव्ययंचैवयदिदंस्थाणुजंगमं तेषांयेयानिकर्माणिप्राक्सृष्ट्यां

तिपेदिरे तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते तद्भावि।
प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु विनियोगं च भूतानां धातैव
व्यदधात्स्वयं केचित्पुरुषकारं तु प्राहुर्वचनमानवाः दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचिन्तकाः पौरु
षं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः न चैकं न पृथक्भावमधिकं न तयोर्विदुः एतदेवं च नैवं च न चो
भे न चाप्युते कर्मस्था विषयं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपं
चनं वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः शर्वर्यन्तप्र
सूतानां तान्येवास्मै ददात्यजः यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये दृश्यन्ते तानि तान्येव
तथा भावा युगादिषु एवंविधास्तु सृष्टा हि ब्रह्मणाव्यक्तजन्मना शर्वर्यन्ते प्रबुद्धेन सिद्धिमाश्रित्य
मानसी एवं भूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च यदास्य ताः प्रजाः सृष्टा न व्यवर्धन्त धीमतः प्र
यान्यात्मानसात्मसृष्टान्स दृष्टानात्मनोऽसृजत् भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा मरीचिं द
क्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसं न च ब्राह्मण इत्येष युगाणि निष्पद्यो मतः तेषां ब्रह्मात्मकानां वेस

ब्र·पु· ३६

वैषांब्रह्मवादिनां ततोसृजत्पुनर्ब्रह्मारुद्रंरोषात्मसंभवं संकल्पंचैवधर्मंच पूर्वेषामपिपूर्वजः अग्रे
ससर्जवैब्रह्मामानसानात्मनः समान् सनंदनं ससनकंविद्वांसंचसनातनं सनत्कुमारंचरितेसनक
चसनंदनं ततेलोकेषुसज्जंतेनिरपेक्षाः सनातनाः सर्वेतेह्यागतज्ञानावीतरागाविमत्सराः तेष्व
तिनिरपेक्षेषुलोकवृत्तानुकारणात् हीरण्यगर्भोभगवान्परमेष्ठीह्यचिंतयत् तस्यरोषात्समुत्प
न्नःपुरुषोर्कसमद्युतिः अर्द्धनारीनरवपुस्तेजसाज्वलनोपमः सर्वतेजोमयंजातमादित्यसमते
जसं विभजात्मानमित्युक्त्वातत्रैवांतरधीयत एवमुक्ताद्विधाभूतःपृथक्स्त्रीपुरुषःपृथक् स
चैकादशधाजज्ञेअर्द्धमात्मानमीश्वरः तेनोक्तालेमहात्मानःसर्वएवमहात्मना जगतोबहुली
भावमधिकृत्यहितैहिताः लोकवृत्तांतहेतोर्हिप्रयतध्वमतंद्रिताः विश्वंविश्वस्यलोकस्यस्था
यनायहितायच एवमुक्तास्तुरुरुदुद्रुवुश्चसमंततः रोदनाद्द्रवणाच्चैवरुद्रानाम्नेतिविश्रु
ताः यैर्व्याप्तमिदंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं तेषामनुचराल्लोके सर्वलोकवराणाः नैकना
गायुतबलाविक्रांताश्चगणेश्वराः तत्रयासामहाभागाशंकरस्याद्धकायिनी प्रागुक्तानमया

राम· ३६

तुभ्यं सा स्वयंभो सुरोत्तमाः कार्य्यार्थं हि दत्ता तस्याः शक्तं वामेन तस्यासितं आत्मानं विभज्य स्थिता।
सोत्तमा देवी स्वयंभुव मानसात्तात् काहि द्विधा भूता शुक्ला कृष्णा च वै द्विजाः तस्या नामानि वक्ष्यामि शृण
ध्वं सुसमाहिताः स्वाहा स्वधा महाविद्या मेधा लक्ष्मी सरस्वती अपर्णा चैकपर्णा च तथा स्यादेक
पाटला उमा हैमवती षष्ठी कल्याणी चैव नामतः ख्यातिः प्रज्ञा महाभागा लोके गौरीति विश्रु
ताः विश्वरूपमथार्याय पृथग्देहविभागवान् शृणु संक्षेपतस्तस्या यथावदनुपूर्वशः प्रकृ
तिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमाथिनी कालरात्रिर्महामाया रेवती भूतनायिका द्वापरान्तविका
रेषु देव्या नामानि मे शृणु गौतमी कौशिकी कार्या चंडी कात्यायनी सती कुमारी यादवी देवी वर
दा कृष्णपिंगला बर्हिध्वजा शूलधारी परमब्रह्मचारिणी माहेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवास
सा अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी एकानंशा दैत्यहनी माया महिषमर्दिनी त्व
लिग्रमोघा विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका देवीनामविकाराणि इत्येतानि यथाक्रमं भ
द्रकाल्याः स्तवोक्तानि देव्या नामानि तत्त्वतः ये पठंति नरास्तेषां विद्यते न पराभवः अरण्ये प्रा

तरेवापि

ब्र॰पु॰ ३२

न्तरेवापि गृहे पथि वा रक्षामेतां प्रयुंजीत जले वापि स्थलेपि वा व्याघ्रकुंभीरचौरेभ्यो भूतस्थाने विशेष
तः अधिष्वपि च सर्वासु देव्या नामानि कीर्त्तयेत् कूर्मकग्रहभूतेष्वपूतनामातृभिः सदा अभ्युदिता।
नो वा स्नानो रक्षामेतां प्रयोजयेत् महादेवीकुलं दैत्युधमभूतहत्यावहं सेकल्यैव कल्यादौज।
त्रिरेव्यत्नयोनितः मानसस्त्वक्रतुचिर्नी मविज्ञेयो ब्राह्मणः सुतः प्राणांत्स्यादसजद्दक्षं च चक्षुर्भ्यां
चिमरीचिनं भृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः शिरसोगिरसं चैव श्रोत्रादत्रिं तथै.
वच पुलस्त्यं च तथो दानाद्व्यानाच्च पुलहं पुनः समानाच्च वसिष्ठं तु अपानान्निर्ममे क्रतु
अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितं इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादशस्मृताः ६
त्येते मानसा पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः भृग्वादयस्तु ये सृष्टा नव ते ब्रह्मवादिनः गृहमे
धिपुरातेभ्यः सर्वे धामापि पूर्वजाः व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधको येराजेता पुभौ
लोके तेजः संक्षिप्तावास्थितौ ताबुभौ योगधर्माणावारोप्यात्मानमात्मनि प्रजाधर्मं च कामं
च वर्त्तयेतां महौजसौ यथापूर्वं तथैवेह कुमार इति चोच्यते तस्मात्सनत्कुमारोयमिति

रा॰म॰ ३२

नामास्यकीर्त्तितं तेषांद्वादशानेवंशादिव्याद्देवगणान्विता क्रियावंतःप्रजावंतोमहर्षिभिर
लंकृता इत्येषप्रकरणोद्भूतोलोकान्सृष्ट्वास्वयंभुवः महदादिविशेषांतोविकारःप्रकृतेःस्वयं
चंद्रसूर्यप्रभोलोकोग्रहनक्षत्रमंडितः नदीभिश्चसमुद्रैश्चपर्वतैश्चसमावृतः पुरैश्चवि
विधाकारैःप्रीतैर्जनपदैस्तथा तस्मिन्ब्रह्मवनेव्यक्तेब्रह्माचरतिशार्वरी अव्यक्तबीजःप्रभ
वःतस्यैवानुग्रहोस्थितः बुद्धिस्कंधमयश्चैवइंद्रियाङ्कुरकोटरः महाभूतप्रशाखश्च
विशेषैःपत्रवांस्तथा धर्माधर्मसुपुष्पस्तुसुखदुःखफलोदयः आजीवःसर्वभूतानांब्र
ह्मवृक्षःसनातनः एतद्ब्रह्मवनंचैवब्रह्मवृक्षस्यतस्यह अव्यक्तंकारणंयत्तुनित्यंसदस
दात्मकं इत्येषोनुग्रहःसर्गोब्रह्मणःप्राकृतस्तुयः मुख्यादयस्तुषट्सर्गाविकृताबुद्धि
पूर्वकाः त्रैकाल्यसंभवर्त्तंतब्रह्मणस्तेभिमानिनः सर्गाःपरस्परस्याथकारणंतेबुधौ
स्मृताः दिव्यौसुपर्णौसयुजौसशाखौपटविदुमौ एकस्तयोर्द्धसवेर्त्तंत्र्यमृतस्यस्तेभिमा
निनः नान्यसर्वात्मनस्तेन: धीमंतोनंयस्यविभाव्यवंति वनाभिर्विचंद्रसूर्यौचनेत्रे दिशः

ब्र॰पु॰
२८

श्रोत्रे च चरणौ चास्य भूमिः सोचिंत्यात्मा सर्वभूतःप्रसूतिः वक्त्रादस्य ब्राह्मणाः संप्रसूतास्तद्वक्षस-
तः क्षत्रियाः पूर्वभागे वैश्याश्चोरुभ्यां यस्य पद्भ्यां च शूद्राः सर्वे वर्णा गात्रतस्तः संप्रसूताः महेश्वरात्स्व
परस्माद्‌व्यक्तादंडमव्यक्तसंभवं अंडाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा येन लोकाः कृतास्त्विमे ॥ ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते
महापुराणे ॥ सूत उवाच एवंभूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोककर्तृणा यदा तान प्रवर्त्तन्ते प्रजा
केनापि हेतुना तमोमात्रावृतो ब्रह्मा तदाप्रभृति दुःखितः ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगा-
मिनीं अथात्मनि समस्राक्षित्तमोमात्रानियामिका राजसत्त्वपरामिश्य वर्त्तमानं स धर्मतः
तप्यति तेन दुःखेन शोकं च क्रे जगत्पतिः तमश्च व्यनुदत्तस्माद्रजस्तच्च समावृणोत् ततमः
प्रतिनुत्तं वै मिथुनं समजायत अधर्माचरणाज्जज्ञे हिंसा शोकादजायत ततस्तस्मिन्समुद्भू-
ते मिथुने चरणात्मनि ततश्च भगवाञ्जासीत्प्रीतिश्चैनमथाभ्रियत स्वां तनुं स ततो ब्रह्मा ता-
मपोहदभास्वरं द्विधाकरोत्स तं देहं अर्द्धेन पुरुषोभवत् अर्द्धेन नारी सा तस्य शतरूपा व्यजा-
यत प्राकृतां भूतधात्रीं तां कामाद्वै सृष्टवान्विभुः सा दिवं पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठि

राम॰
२८

ता ब्रह्मणः सा तनुरूर्ध्वा द्विविधा आवृत्य तिष्ठति या त्वर्द्धात्सृजते नारी शतरूपा व्यजायत सा देवी
नियुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरं भर्त्तारं दीप्तयशसं पुरुषं प्रत्यपद्यत स वै स्वायंभुवः पूर्वं पुरुषो मनु
रुच्यते तस्यैकसप्ततियुगं मन्वंतरमिहोच्यते लब्ध्वा तु पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजां तया
स रमते सार्द्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते प्रथमः प्रयोगः कल्पादौ समवर्त्तत विराजमसृजद्ब्रह्मा सो
भवत्पुरुषो विराट् सम्राट् मासरूपात्तु वैराजस्तु मनुः स्मृतः स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गे पुरु
षो मनुः वैराजात्पुरुषाद्वीराच्छतरूपा व्यजायत प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ कन्ये
द्वे च महाभागे याभ्यां जाता प्रजास्त्विमाः देवी नाम्ना तथाकूतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे स्वायंभुवः
प्रसूतिं तु दक्षाय व्यसृजत्प्रभुः प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः संकल्पो मतु रुच्यते रुचेः प्रजापतेश्चैवाऽऽकू
तिं प्रत्यपादयत् आकूत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभे यज्ञश्च दक्षिणा चैव वमकौ संब
भूवतुः यज्ञस्य दक्षिणायां च पुत्रा द्वादश जज्ञिरे यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवेऽन्तरे य
मस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः अजिताश्चैव शुक्राश्च गणौ द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ यामाः

पूर्वं परिज्ञातं नायेन तमेत्योदितोकसः स्वायंभुव मनायांतु प्रसूत्यां लोकमातरः तस्यां कन्याश्चतुर्विंश॥
दक्षस्त्वजनयत्प्रभुः सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः योगपत्न्यश्च ता सर्वास्ता योगमातरः
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वा विश्वस्य मातरः श्रद्धा लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा बुद्धिर्ल
ज्जा वपुः शांतिः सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी यत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः द्वाराण्येतानि।
चैवास्य विहितानि स्वयंभुवा ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ख्यातिः सत्यथ संभू
तिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा संनतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा तास्तनः प्रत्यपद्यंत पुनर
न्ये महर्षयः रुद्रो भृगुर्मरीचिश्च अंगिराः पुलहः क्रतुः पुलस्त्यात्रिवसिष्ठश्च पितरोग्निस्तथैव
च सतीं भवाय प्रायच्छ ख्यातिं च भृगवे तथा मरीचये च संभूतिं स्मृतिं मंगिरसे ददौ प्रीतिं चै
व पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च क्रतवे संनतिं नाम अनसूयां तथात्रये ऊर्जां ददौ वसिष्ठाय स्वाहा
वैयग्नये ददौ स्वधां चैव पितृभ्यस्तु तास्वपत्यानि बध्यते एताः सर्वे महाभागाः प्रजास्वानुष्ठिताः।
स्थिताः मन्वंतरेषु सर्वेषु यावदाहूत संप्लवं श्रद्धा कामं विजज्ञे वै दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृत भ

स्यास्तु नियमः पुत्रः तुष्ट्याः संतोष उच्यते पुष्ट्याल्लोभस्तस्यापि मेधा पुत्रः श्रुतस्तथा क्रियायास्तु नयः
पुत्रो दंडः समय एव च बुद्धेर्बोधस्तस्यापि अप्रमादश्चैतावुभौ लज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो व
पोः सुतः क्षेमः शान्तिसुतस्यापि सुखं सिद्धेर्व्यजायत यशः कीर्तिसुतस्यापि इत्येते धर्मसूनवः
कामस्य हर्षः पुत्रो वै देव्या रत्यां व्यजायत इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्त्तितः जज्ञे हिंसा त्व
धर्माद्वै निकृतिश्चानृतावुभौ निकृत्यनृतयोर्जज्ञे भयं नरक एव च मायाच वेदना चापि मिथु
नद्वयमेतयोः भयाज्जज्ञेऽथ सा माया मृत्युं भूतापहारिणं वेदनायास्ततश्चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौ
रवात् मृत्योर्व्याधिजराशोकक्रोधासूयाश्च जज्ञिरे दुःखोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः
नासां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ह्यनिधनाः स्मृताः इत्येष तामसः सर्गो जज्ञे धर्मनियामकः प्रजाः सृ
जेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः सोऽभिध्याय सतीं भार्यां निर्ममे ह्यात्मसंभवान् नाधिका
न्न च हीनांस्तान्मानसानात्मनः समान् सहस्रं हि सहस्राणामसृजत् कृत्तिवाससः तुल्यानेवात्म
नः सर्वरूपेनेमौ वलक्षितैः पिंगलान् सनिषंगाश्च सकपर्दान् विलोहितान् विपाशान् हरिकेशा

अट्टहासांश्च कपालिनः बृहद्रूपान्विरूपांश्च त्रिरूपांश्च रूपिणः रथिनो वर्मिणश्चैव चर्मिणश्च
वरूथिनः सहस्रशतबाहूंश्च दिव्यान्भौमान्तरिक्षगान् स्थूलशीर्षानष्टदंष्ट्रान्द्विजिह्वांस्त्रि
लोचनान् अन्नादान्पिशितादांश्च आज्यपान्सोमपास्तथा मेढ्रपांश्चातिकायांश्च शितिकंठोग्र
मन्यवः सोपासंगवलत्रांश्च धन्विनो ह्यरूपवर्मिणो आसीनान्धावतश्चैव जृंभतश्चैव धिष्ठितान्
अध्यायिनो जपन्त्यतो युंजतो ध्यायतस्तथा ज्वलतो वर्षतश्चैव द्योततो धूपितांस्तथा बुधान्बुध
तमांश्चैव ब्रह्मिष्ठाञ्छुभदर्शनान् नीलग्रीवान्सहस्राक्षान्सर्वांश्चाप्यहिपाचरान् अदृश्या
न्सर्वभूतानां महायोगान्महौजसः रुदतो द्रवतश्चैव एवं युक्तान्सहस्रशः अयातयाममसृजा
त्तद्रूपान्सृजत्तमान् ब्रह्मा दृष्ट्वाब्रवीदेतान्मा स्म हासीरीदृशीः प्रजाः सृजेस्त्वं नात्मनस्तुल्याः
प्रजा नैवाधिकास्त्वया अन्याः सृज त्वं भद्रं ते प्रजा वै मृत्युसंयुताः नारप्स्यतेह कर्माणि प्रजा विगत
मृत्यवः एवमुक्तोऽब्रवीदेनं नाहं मृत्युसमन्विताः प्रजाः स्रक्ष्यामि भद्रं ते स्थितोऽहं त्वं सृज प्रजाः ए
ते ये वै मया सृष्टा विरूपा नीललोहिताः सहस्राणां सहस्रं तु आत्मनो मे निःसृताः एते देवा भविष्य

तिरुद्रनामानमहाबलाः पृथिव्यामंतरिक्षे च रुद्रानाम्नाप्रतिष्ठिताः शतरुद्रसमाम्नाताभविष्यंती
हयज्ञिकाः यज्ञभागोभविष्यंतिसर्वेदेवगणैःसह मन्वंतरेषुयेदेवाभविष्यंतीहछंदजाः साईश्मी
ष्ममानानास्तेस्यास्संतीहयुगक्षयात् एवमुक्तःसदाब्रह्मामहादेवेनधीमता प्रत्युवाचतदाभी
मंकृष्यमाणःप्रजापतिः एवंभवतुभद्रंतेयथ्योनेव्याकृतंप्रभो ब्रह्मणासमनुज्ञातेतदासर्वमभू
त्किल ततःप्रभृतिदेवेशोनप्रासूयतवैप्रजाः ऊर्ध्वरेतास्थितःस्थाणुर्यावदाहूतसंप्लवं यस्माद्यो
क्तःस्थितोस्मीतिततःस्थाणुरितिस्मृतः ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यंतपःसत्यक्षमाधृतिः स्रष्टृत्वमा
त्मसंबोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेवच अव्ययानिदशैतानिनित्यंतिष्ठंतिशंकरे सर्वान्देवान्सर्षीश्चै
वसमेतानतस्त्वैःसह अत्येतितेजसादेवोमहादेवस्ततःस्मृतः अत्येतिदेवानैश्वर्याद्बलेनचमहाह
रान् ज्ञानेनचमुनीन्सर्वान्योगाद्भूतानिसर्वशः ऋषयऊचुः ॥ योगतंतपश्चसत्यंचधर्मंचा
पिमहामुने ईश्वरस्यज्ञानसमाधानंचप्रचक्ष्वनः येनयेनचधर्मेणगतिंप्राप्स्यंतिवैद्विजाः त
त्सर्वंश्रोतुमिच्छामोयोगंमाहेश्वरंप्रभो ॥ वायुरुवाच पंचधर्माःपुराणेतुरुद्रेणसमुदाहृताः

ब्र॰पु॰
४२

माहेश्वर्यं यथा प्रोक्तं रुद्रेणाक्लिष्टकर्मभिः आदित्यैर्वसुभिः साध्यैरश्विभ्यां चैव सर्वशः मरुद्भिर्भृगु
भिश्चैव ये चान्ये विबुधालयाः यमः शुक्रपरोगेश्च पितृकालांतकेस्तथा एतैश्चान्यैश्च बहुभिः
ते धर्माः पर्युपासिताः ते वै प्रक्षीणकर्माणः शरद्दावरनिर्मलाः उपासते मुनिगणा मध्याया
त्मानमात्मनि गुरुप्रियहिते युक्ता गुरूणां च प्रियं सदा विमुच्य मानुषं जन्म विहरंति च देव
वत् महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पंचधर्माः सनातनाः तान्सर्वान्क्रमयोगेन उच्यमानान्निबोधत प्रा
णायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोथ धारणा स्मरणं चैव योगोस्मिन्पंच धर्माः प्रकीर्तिताः तेषां क्र
मविशेषेण लक्षणं कारणं तथा प्रवक्ष्यामि यथातत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं प्राणायामगतिं
श्चापि प्राणस्यायाम उच्यते स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मंदो मध्योत्तमस्तथा प्राणायामनिरोधस्तु
प्राणायामस्तु संज्ञितः प्राणायामप्रमाणं तु मात्रा द्वादश स्मृता मध्यमश्च द्विरुद्घातश्चतु
र्विंशतिमात्रकः उत्तमस्त्रिरुद्घातो मात्राः षड्विंश उच्यते स्वेदकंपविषादानां जननो द्युत्तम
स्ततः इत्येतत्त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं प्रमाणं च समासेन लक्षणं च निबोधत सिंहो

राम॰
४२

वाऽर्द्धंजरोवापितथान्योवामगोवने गृहीतंसेव्यमानस्तुमद्रुसम्प्रजायते यथाप्राणाद्दुराधर्षः
सर्वेषामकृतात्मनां योगतःसेव्यमानस्तु सएवाभ्यासतोव्रजेत् सचैवहियथासिंहःऽजरोवापि
दुर्बलः कालांतरवशाद्योगागम्यंतेपरिमर्द्दनाः परिधायमनोमंदंयथावच्चाधिगच्छति प
रिधायमनोदेवंतथाजीवतिपूति श्रमयायमनुष्याणांमगोभ्यःसंप्रवर्त्तते यथापरिचितश्चा
येवाहुर्वैवसतोमुखः परिधायमानःरुद्रःशरीरेकिल्बिषंदहेत् प्राणायामेनयुक्तस्यविप्रस्य
नियतात्मनः सर्वेदोषाःप्रणश्यंतिसत्वस्थश्चैवजायते तपांसियानितप्यंतेव्रतानि नियमाश्च
ये सर्वयज्ञफलंचैवप्राणायामश्चतत्समः अब्बिन्दुंयःकुशाग्रेणमासिमासिसमश्नुतो संवत्स
रशतंसाग्रंप्राणायामंचतत्समं प्राणायामैर्द्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषं प्रत्याहारेणविषया
न्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् तस्मायुक्तःसदायोगीप्राणायामपरोभवेत् सर्वपापविनिर्मुक्तःपरं
ब्रह्माधिगच्छति ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेपाशुपतयोगे ॥ ॥ वायुरुवाच एकंम
हांतंदिवसमहोरात्रमथापिवा अर्द्धमासंतथामासमयनाब्दयुगानिच महायुगसहस्राणिच्र

ब्र·पु·
५२

षयस्तपसिस्थिता उपासनेमहात्मानः श्राणाद्विजेनचक्षुषा अतऊर्द्धंप्रवक्ष्यामिप्राणायामस्यप्रयो
जनं फलंचैवविशेषेणयथास्तभगवान्प्रभुः प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्यविद्धिवै शांतिः
प्रशांतिर्दीप्तिश्चप्रसादश्चचतुष्टयं घोराकारशिवानांतुकर्मणांफलसंभवं स्वयंकृतानिकाले
नइहामुत्रचदेहिनां पितृमातृप्रदुष्टानांतत्तानिसंबंधसंकरैः त्यपंणाद्विकषायाणांपापानांशां
तिरुच्यते लोभमानात्मकानांहिपापानामपिसंयमः इहामुत्रहितार्थीयप्रशांतिःसउच्य
ते सूर्येंदुग्रहताराणांतुल्यस्तुविषयोभवेत् ऋषीणांचप्रसिद्धानांज्ञानविज्ञानसंपदा अतीता
नागतानांचदर्शनंसांप्रतस्यच बुधस्यसमतायातिदीप्तिस्सातुप्रउच्यते इंद्रियाणींद्रियार्थे
श्वमनःपंचचमारुतान् प्रसादयतियेनासौप्रसादइतिसंज्ञितः इत्येषधर्मःप्रथमःप्राणाया
मश्चतुर्विधः सन्निकटफलोज्ञेयःसद्यःकालप्रसादजः अतऊर्द्धंप्रवक्ष्यामिप्राणायामस्य
लक्षणं आसनंचयथातत्त्वयुंजतोयोगमेवच ओंकारमग्रमंकृत्वाचंद्रसूर्यौनमस्यवै आस
नंस्वस्तिकंकृत्वापद्ममर्द्धासनंतथा समजानुरेकजानुरुत्तानःसुस्थितोपिवा समोदृढो

राम·
५२

सनोभूत्वासंकुम्यचरणावुभौ संवृत्तास्योपबद्धाक्षस्तनरोविष्टभ्यचाग्रतः पार्ष्णिभ्यांवृषणौरक्षय
तथाप्रजननंनयनः किंचिदुन्नामितशिराःशिरोग्रीवांतथैवच संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चा
नवलोकयन् तमःप्रच्छाद्यरजसारजःसत्वेनछादयेत् ततःसत्वस्थितोभूत्वायोगंयुंजन्समा
हितः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यःमनःपवनमारुतान् निगृह्यसमवायेनप्रत्याहारमुपाक्रमेत्
यस्तुप्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोंगानिवसर्वतः तथात्मरतिरेकस्थःपश्यत्यात्मानमात्मनि धृ
त्वाशरीरंतुसवाह्याभ्यंतरंशुचिः आकंठनाभियोगेनप्रत्याहारमुपक्रमेत् कलामात्रांतुविज्ञे
योनिमेषोन्मेषएवच तथाद्वादशमात्रंतुप्राणायामोविधीयते धारणाद्वादशायामोयोगा
वैधारणाद्वयं तथावैयोगयुक्तस्यपैश्चर्यंप्रतिपद्यते वीक्ष्यतेपरमात्मानंदीप्यमानंस्वतेजसा
प्राणायामेनयुक्तस्यविप्रस्यनियतात्मनः सर्वेदोषाप्रणश्यंतिसत्वस्थश्चैवजायते एवंवैनि
यताहारःप्राणायामपरायणः जित्वाजित्वासदाभूमिमारोहेत्तुसदामुनिः अजिताहिमस्य
भूमिः दोषामुत्पादयेद्वहून् विवर्द्धयतिसंमोहंनरोहेदयितांततः नालेनतुयथातेजो
वामर्धोयममूईति [illegible] चिहृद्देपरस्मिन्प्रधारणापरमास्मृता प्राणापानसमायोगात्प्राणाया

प्र°पु
५२

नः सकथ्यते मनसो धारणाचैव धारणेति प्रकीर्त्तिता निवृत्तिर्विषयाणां तु प्रत्याहारः स संज्ञितः
सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद्योगलक्षणा नयेत्तस्य स्वलोकस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणं ध्यानयुक्तः
सदा पश्येद्दात्मानं सूर्यचन्द्रवत् तथा तत्सदर्शने प्राप्ते हेमप्राप्तः विनिर्दिशेत् देशकालविशे
षस्य विज्ञेया समदर्शिना सत्वयानुपपन्नो तु दर्शनं तु न विद्यते अदेशकालेयोगस्य दर्शनं तु
न विद्यते अग्न्यभ्यासे वने चापि शुष्कपर्णचये तथा जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे सश
ब्दे सभये वापि चैत्यवल्मीकसंचये उदपाने तथा वापि नद्याधारे कदाचन क्षुधाविष्टस्तथा
शांतो न च व्याकुलचेतनः युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा एतान् दोषान् विनिश्चित्य
प्रमादाद्यो युनक्ति वै तस्य दोषाः प्रजायंति प्रज्ञानाद्यो युनक्ति वै तस्मात्तज्ज्ञानेन युञ्जीत योगी
युञ्जन् समाहितः अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान् प्राप्नुयात् क्वचित् तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषा
णां च यथाक्रमं यथा गच्छन्ति दोषाश्च प्राणायामसमन्विताः स्निग्धां यवागूं मतत्कसा भुक्त्वा। याम.
तत्रावधारयेत् युञ्जानस्य तु तस्य सत्वस्य स्वदेहिनां एतेन क्रमयोगेन वातगुल्मः प्रशा ५२
म्यति उदावर्त्ते प्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं भुक्त्वा दधि यवागूं वा मुरु इति तत्रैव ज्वरं वायुग्रं।

ष्यिननतोभित्वावायुदेशे प्रयोजयेत् तथापित्तविशेषस्याहारणां मूर्ध्निधारयेत् भुञ्जानस्यतत्तुत
स्य सत्वस्यैवदेहिनः गदावर्तेप्रतीवाते एतद्रूपाचिकित्सितं सर्वगात्रप्रकंपेनसमारब्धस्य
योगिनः इमांचिकित्सांब्रुवीत तथासंपद्यतेसुखी मनसापर्वतंकिंचिद्धिमवीकंनधारयेत्
उरोघाते उरस्थानेकंठदेशेवधारयेत् त्वचोवघातेतांचाविबाधिर्ये श्रोत्रियेनतथा जिह्वास्वा
नेत्तघातेस्वेस्वेग्रेलेहा च स्वतंनुभिः फलंवैचितयेद्योगीततःसंपद्यतेसुखी हृदयेरूपेसकौ।
लासंधारयेत्सर्वसात्विकौ यस्मिन्यस्मिन्नेजाहेशतस्मिन्युक्तोविनिर्देशेत् योगोत्तत्रसविप्र
स्य ह्रंदरूपाचिकित्सितं वंशकीलेनमूर्द्धीनंधारयानस्यताडयेत् मर्दिकीलंप्रतिष्ठाप्यकाष्ठका
ष्ठेनताडयेत् लयभीतस्यसासंज्ञाततःप्रत्यागमिष्यति अथवाल्पमसंज्ञस्यहस्ताभ्यांतत्रधारये
त् प्रतिलभ्यततःसंज्ञांधारणांमूर्द्धिधारयेत् स्निग्धमध्यंचभुंजीतततःसंपद्यतेसुखी अमा
नुषेणसत्वेनयदावध्यतियोगवित् दिवंचपृथिवींचैववायुमग्निंचधारयेत् प्राणायामेनततः।

सर्वंदुस्समानंवशीभवेत् अथापिप्रविशेद्देहंतत्तत्संप्रतिबोधयेत् ततःसंलभ्ययोगेनधारयान
स्मृईति प्राणायामैर्निर्दग्धंतत्सर्वंविलयंव्रजेत् कुष्ठसर्पापराधंतुधारयेहृदनोदरे महोज्ञ
नलमः सत्पंकृदिकृत्वातुधारयेत् कृदिकृत्वातुसद्वाप्नुतप्यासर्वाघ्नेदेवताः सहस्रेणवदनो।
वपुत्रस्तायीततोजगात् उदकेकंठमात्रेतुधारणंमूर्द्ध्निधारयेत् प्रतिघोतोविषाविद्याधारयेत्स
वेगात्रकौ घोस्मार्कपत्रपुटकैःपिबेद्वल्मीकमृत्तिकां चिकित्सितविधिह्येवविकृतोयोगनि
र्मितः आख्यातस्तुसमासेनयोगदृष्टेनहेतुना अवंतंलक्षणंकिंचिद्विप्रस्यकथ्ययेक्वचित्
अथापिकथ्ययेन्मोहात्तद्विज्ञानप्रलीयते तस्मात्प्रवृत्तियोगस्यनवक्तव्याकथंचन सत्वंत
थारोग्यमलोलुपत्ववर्णप्रभास्वरसौम्यताच गंधःशुभोमूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिप्रथ
माशरीरे आत्मनःपृथिवीचैवज्वलंतीयदिपश्यति कृतानिविशतेचैवविद्यात्सिद्धिमुपस्थि
तां ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते॥ ॥सूतउवाच अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिउपसर्गाययथात

तथा प्रादुर्भवंति ये दोषास्ताञ्छृणु तत्त्वतः देहिनः मानुष्यान्विविधान्कामान्कामयेत तत्त्वतस्त्रियः विद्या
दानफलं चैव उपसृष्टस्तु योगवित् अग्निहोत्रं हविर्यज्ञमेतत्स्त्रयपनं तथा मायाकर्म धनं स्वर्गं
उपसृष्टस्तु कांक्षति एवं कर्मस्वयुक्तस्तु सो विद्यावशमागतः उपसृष्टं तु जानीयाद्बुद्धा चैव वि
सर्जयेत् नित्यं ब्रह्मपरो युक्तः सोपसर्गात्प्रमुच्यते जितप्रत्युपसर्गस्य जितश्वासस्य देहिनः उप
सर्गाः प्रवर्त्तंते सत्वराजसतामसाः प्रतिभाश्रवणा चैव देवानां चैव दर्शनं भ्रमावर्त्तश्च इत्येते सि
द्धलक्षणसंज्ञिताः विद्याकाव्यं तथा शिल्पं सर्ववाचाकृतानि तु विद्यार्थाश्चोपतिष्ठंति प्राति
भस्येव लक्षणं शृणोति शब्दान्श्रोतव्यान्योजनानां शतादपि सर्वज्ञश्चविधिश्रवश्च योगी चो
त्सन्नवद्धिमेत यक्षराक्षसगंधर्वान्नत्सदीप्याश्चापि तथापि तन् प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तवत्तविनि
र्दिशेत् भ्रमेण भ्राम्यते योगी चोद्यमानो नरात्मना भ्रमेण भ्रान्तबुद्धेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति वा
र्त्तानाशयते चित्तं चोद्यमानो नरात्मना वर्त्तेनाक्रान्तबुद्धेस्तु सर्वं ज्ञानं प्रणश्यति शाश्वतमना
हाभूतं परं वा केवलं तथा ततस्तु परमं ब्रह्म हृदिस्थमेवानुचिंतयेत् तस्माच्चैवात्मनो दोषास्तु

पसर्गानुपस्थितान् परित्यजेतमेधावीयदिकेछिद्धिमात्मनः ऋषयोदेवगंधर्वायक्षोरगमहासुराः
उपसर्गेषुसंयुक्ताआवर्त्तंतेपुनःपुनः तस्माद्युक्तःसदायोगीलघ्वाहारोजितेंद्रियः तथासमस्तसूक्ष्मे
षुधारणामूर्द्धिधारयेत् ततस्तुयोगयुक्तस्यजितनिद्रस्ययोगिनः उपसर्गास्तथान्येजायंतेप्रा
णात्मकाः पृथिवींधारयेत्सर्वांततश्चाहंकारतः ततोग्निंचैवसर्वेषामाकाशंमनएवच ततः
परांपुनर्बुद्धिंधारयेत्प्रयत्नतः सिद्धीनांचैवलिंगानिदृष्ट्वादृष्ट्वापरित्यजेत् पृथ्वींधारयमाणस्य
मेहसूक्ष्माप्रवर्त्तते आत्मानंमन्यतेनित्यंपृथ्वींगंधश्चजायते आपोधारयमाणस्यआपःसूक्ष्माभ
वंतिहि शीतांरसाप्रवर्त्तंते सूक्ष्माहिमतसन्निभः तेजोधारयमाणस्यतेजःसूक्ष्मंप्रवर्त्तते पा
श्येतेमंडलंसूक्ष्मवायोर्यश्चापिप्रवर्त्तते तथामनोधारयतोमनःसूक्ष्मंप्रवर्त्तते मनसासर्वभूतानां
मनस्त्वेवाप्नोतिहिसः बुद्ध्याबुद्धिंयथायुंजेत्तदाविज्ञायबुध्यते एतानिसप्तसूक्ष्माणिविदित्वायस्तु
योगवित् परित्यजतिमेधावीसबुद्ध्यापरमंव्रजेत् यस्मिन्यस्मिंश्चसंयुक्तोभूतेपश्यतिलक्षणे त
त्रैवसंगंभजतेनैवप्रविनश्यति तस्माद्विदित्वासूक्ष्माणिसंसक्तानिपरस्परं परित्यजतियोबुद्ध्यास

परं प्राप्नुयाद्द्विजः इत्युपते हि महात्मानः आप्तयो दिव्यचक्षुषः संसक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु सं
स्थिताः तस्मात्तन्निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते विदि
त्वा सप्त सूक्ष्माणि षडंगं च महेश्वरं प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबो
धः स्वतंत्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विदित्वा षडाहुरंगानि महेश्वरस्य नित्यं ब्रह्म
धनो युक्तस्तूपसर्गैः प्रमुच्यते जितश्वासोऽपवर्गी स्याज्जितरागस्य योगिनः भूतान्याविश्य तेवापि त्रैलोक्यं
चापि कंपयेत् एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्विह मनो ह्यारं स्त्रियो गानामादित्यं च विनिर्दिशेत्
आदानादिंद्रियाणां तु आदित्य इति चोच्यते एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मवर्जितः प्रकृतिं समा
तिक्रम्य रुद्रलोके महीयते ऐश्वर्यं गुणसंप्राप्तं ब्रह्मभूतं तु तं प्रभुं देवस्थानेषु सर्वेषु सर्वतस्तु निव
र्तयेत् पिशाचेन पिशाचांश्च राक्षसेन च राक्षसान् गंधर्वेण च गंधर्वान् कौबेरेण कुबेरजान् इंद्र
इंद्रमिंद्रेण स्थानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि प्रजापतिं तथा देवप्रजापत्येन साधयेत् ब्राह्मं ब्राह्म्येन चा
प्येवं प्रयामत्रयते प्रभुं तत्र सक्तस्तु उन्मत्तो तस्मात्सर्वं प्रवर्तयेत् नित्यं ब्रह्मपरो युक्तः स्यान्नान्यथा ।

वा॰पु॰
४९

निवर्त्तयेत् असज्जमानस्यानेबुद्धिः सर्वगतो भवेत् ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायु
रुवाच अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं येनयोगविशेषेण सर्वांल्लोकानतिक्रमेत् तत्राष्ट
गुणमैश्वर्यं योगिनां समुदाहृतं तत्सर्वं क्रमयोगेन उच्यमानं निबोधत अणिमा लघिमा चैव महि
मा प्राप्तिरेव च प्राकाम्यं चैव सर्वत्र ईशित्वं चैव सर्वतः वशित्वमथ सर्वत्र यत्रकामावसायिता त
च्चापि विविधं ज्ञेयं ऐश्वर्यं सर्वकामिकं सावद्यं निरवद्यं च सूक्ष्मं चैव प्रवर्त्तते वशित्वमथ सर्वत्र य
त्रकामावसायिता तच्चापि विविधं ज्ञेयं ऐश्वर्यं सर्वकामिकं सावद्यं निरवद्यं च सूक्ष्मं चैव प्रवर्त्तते
सावद्यं नाम यत्तत्वं पंचभूतात्मकं स्मृतं निरवद्यं तथा नाम पंचभूतात्मकं स्मृतं इंद्रियाणि पुनश्चै
व अहंकारश्चैव स्मृतं तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तं तु पंचभूतात्मकं पुनः इंद्रियाणि मनश्चैव बुद्धिरहंकारमा
त्मितः तथा सर्वमयं चैव आत्मस्थ्यातिरेव च संयोग एवं त्रिविधः सूक्ष्मेषु च प्रवर्त्तते पुन
रष्टगुणश्चापि तेष्वेवाथ प्रवर्त्तते तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि तथाह भगवान्प्रभुः त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु
जीवोस्यानियतस्मृतः अणिमा च यथा व्यक्तं सर्वं तत्र प्रतिष्ठितं त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुष्प्राप्यं स

राम॰
४९

स्वेच्छाकृतं नच्चापि भवति प्राप्त्यं प्रथमं योगिनो वस्तात् लंघनं प्लवनं योगैरूपमस्य सदा भवेत् शीघ्रगं
सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च महिमाचार्ययोयस्मिन्
स्तृतीयो योग उच्यते त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यगमनं स्मृतं प्रकाम्यान्विषयान्भुंक्ते न च प्रतिहतः क्व
चित् त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखे प्रवर्त्तते ईशो भवति सर्वत्र प्रविभागेन योगवित् वश्यानि चैव
भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे भवंति सर्वकार्येषु इच्छातो न भवंति च शब्दस्पर्शौ रसो गंधो रूपं चैव मन
स्तथा प्रवर्त्तंते स्येच्छातो न भवंति तत्र चेच्छया न जायते न म्रियते भिद्यते न च छिद्यते न दह्यते न मु
ह्यते न हीयते न च लिप्यते न क्षीयते न क्षरति न खिद्यति कदाचन क्रियते चैव सर्वत्र न तथा विक्रियते न
च गंधरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः अवर्णी हीश्वरश्चैव न तथा वर्णस्य कर्हिचित् भुंक्ते च वि।
षयांश्चैव विषयैर्न च भुज्यते ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाच्चापवर्गवः व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्या।
पित्वात्पुरुष स्मृतः पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्ये परतः स्थितः गुणान्तरं तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्म।
उच्यते ऐश्वर्यमप्रतीघातं प्राप्य योगमनुत्तमम् अपवर्गं ततो गच्छेत् सूक्ष्मं परमं पदं ॥ ॥ इति

ब्र॰पु॰
४७

श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच नैवेवमागतो ज्ञानाद्रागात्कर्म समाचरेत् राजसं तामसं वापि भु-
क्त्वा तत्रैव युज्यते तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गे समश्नुते तस्मात्स्थानात्पुनश्चेष्टो मानुष्यमनुपद्यते
ब्रह्मपदेवेहि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं परिश्रमस्तु यज्ञानां महतार्थेन वर्त्तते भूयो मृत्युवशं याति तस्मा-
न्मोक्षपरं सुखं अपेक्षध्यानसंयुक्तो ब्रह्मयज्ञपरायणः मत्सच्या वर्त्तितं प्राक्यो मन्वन्तरशतैरपि दृष्ट्वा।
तं पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वजीवनं विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनं विश्वगंधविश्वमाल्य-
विश्वांबरधरं प्रभुं गोभिर्महीयमं पतत्रेपतत्रिणं महात्मानं परममतिवरेण्यं कविं पुराणमनुशासि-
तारं सूक्ष्माच्च सूक्ष्मं महतो महान्तं योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं निरीन्द्रियं पुरुषं रुक्मवर्णं अलिंगं तं
पुरुषं रुक्मवर्णं सलिंगिनं निर्गुणं चेतनं च नित्यं सदा सर्वगतं सुशौचं पश्यन्ति युक्ता ह्यचलं प्रका-
शं सर्वज्ञाविनस्तेजसा दीप्यमानः अपाणिपादोदरपार्श्वजिह्वः अतीन्द्रियोऽप्यतिसुसूक्ष्म एकः पश्य-
ति युक्त्या स च तं प्रकाशं त्वचत्वत्सगुणात्मकस्तः तस्माद्बुद्ध्यावारचबुद्धिरस्ति स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं अचेतनानां सर्वगतानां स सूक्ष्मात्प्रसवधर्मिणी प्रवृत्तिं सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति।

राम॰
४७

त्तिचेतसा सर्वतः पाणिपादांतं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति मुक्ता
मुक्तेनचेष्टानं सर्वतस्तु सनातनं पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्दृष्ट्वा तान मुह्यति भूतात्मानं महात्मानं प
रमात्मानमव्ययं सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुह्यति पवनो हि यथा ग्राह्यो विचरन्सर्वमूर्ति
षु भूरिशेते तथाह्येव तस्मात्पुरुष उच्यते अथ चेत्स धर्मात्तु मावशेषैस्तु कर्मभिः ततस्तु ब्र
ह्मयोन्यां वै शुक्रशोणितसंयुतम् स्त्रीपुंसोः संप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ततस्तु गर्भकाले
तु कललं नाम जायते कालेन कललं चापि बुद्बुदस्तु प्रजायते मृत्पिंडस्तु यथा चक्रे चक्रावर्तेन
पीडितः हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विघ्नत्वमुपगच्छति एवमात्मास्थितं युक्तो वायुना समुदीरितः
जायते मनुषस्तत्र यथारूपं तथा मनः वायुसंभवते तेजो वातात्संजायते जलं जलात्संभवति
रश्मिना प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्द्धते रक्तभागास्त्रयो शुक्रभागाश्चतुर्दश भागतोर्द्ध पलं गत्वा ततो
गर्भे निषेक्ष्यते ततस्तु गर्भसंयुक्तः पंचभिर्वायुभिर्वृतः पितुः शरीरात्प्रत्यंगरूपमस्योपजायते त
तोस्य मातुराहारात्पीतलीढप्रवेशनं नाभिस्रोतप्रवेशेन प्राणधारो हि देहिनां नवमासान्परि

वृ॰
५८

क्लिष्टः सवेष्टितशिरोधरः वेष्टितः सर्वगात्रेश्च मूषार्थायक्रमातः नवमासोषितश्चैवयोनिच्छिद्रा
द्वान्मुखेः ततस्तुकर्मभिः पापैनिरयंप्रतिपद्यते असिपत्रवनेचैव शाल्मलिच्छेदनेद्वयोः तत्रनि
र्भर्त्सनेचैवयथाशोणितभोजने एतास्तुयातनाघोराः कोटीयाकात्तरुः सहः यथाग्लापत्य
विक्लिन्नास्वरूपमुपयातिवै तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्थानमागताः एवंजीवस्ततःपापै
र्लप्यमानस्वयंकृतैः प्राप्नुयात्कर्मभिर्घोरं दुःखंवायदिचेतरं एकेनैवतुगंतव्यं सर्वमुत्सृज्यवै
वनं एकेनैवचभोक्तव्यं तस्मात्सुकृतमाचरेत् नहस्तंप्रस्थितंकश्चित्तमनुगच्छति यदनेन
कृतंकर्मतदेनमनुगच्छति तन्निरयमविषयेविभिन्नदेहाशोचंतः सततमनिष्टसंप्रयोगाः प्र
ध्यंतेपरिगतवेदनाघारीरावच्छोभिस्तम्भशामधर्मयातनाभिः कर्मणामनसावाचायदभीक्ष्णं
निषेव्यते तत्प्रसह्यहरत्येनं तस्मात्सुकृतमाचरेत् यथायिचापिणंपस्यात्मावकर्मणिदेहि
नः संसारंतामसंवैषड्विधंप्रतिपद्यते मानुष्यंपशुतांचैव पशुभावात्मृगोभवेत् मृगत्वात्पक्षि
भावंतु तस्माच्चैवसरीसृपः सरीसृपत्वाद्गच्छेद्धि स्थावरत्वंनसंशयः स्थावरेचधुनप्राप्ता

५८

यावदुन्मिषते नरः कुलालचक्रवद्भ्रांतः तत्रैव परिवर्त्तते इत्येवं हि मानुष्यादिसंसारे स्थावरांतिके
विज्ञेयस्तमसो नाम तत्रैव परिवर्त्तते सात्विकस्यापि संसारो ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः पिशाचांतः स वि
ज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ब्रह्माद्यं केवलं सत्वं स्थावरे केवलं तमः चतुर्द्दशानां स्थानानां मध्ये वि
ष्टंभकं रजः मर्म्मसु छिद्यमानेषु वेदनावर्त्तं देहिनः तस्य परमं ब्रह्म सकृत्पश्य विप्रस्सारिष्यति संस्का
रात्सर्वधर्मस्य भावनाया प्रनोदितः मानुष्यं भजते नित्यं तस्मान्नित्यं समाद्धेत ॥ ॥ इति श्री
महापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच ॥ चतुर्द्दशविधो ह्येतद् बुद्धा संसारमंडलं तथा समारभेत्कर्म
संसारभयपीडितः ततः स्मरति संसारं चक्रेणापरिवर्त्तितः तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुंज
कः तस्मात्समारभेद्योगं अग्निर्वै विश्वतो मुखे हृदिस्थं सर्वभूतानां मुपासीत विधानवित् कृत्वाष्टौ
वाहुतिः सम्यक् चित्तस्तु क्रमानसः वैश्वानरं हृदिस्थं तु यथावत् पूर्वशः आपः पूर्वं सकृत्प्राश्य
तूष्णीं भूत्वानुपासते प्राणाय चेति तेन तस्य प्रथमाहुतिः स्मृता अपानाय द्वितीया तु समानाये
ति चापरा उदानाय चतुर्थी तु व्यानायेति च पंचमी स्वाहाकारैः पृथक् कृत्वा शेषं भुंजीत कामतः आपः पु

वा.पु.
५९

नमस्कृत्याशूपस्थाचमा हृदयं संस्पृशेत् प्राणानां ग्रथिरस्यात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशांतकः सरुद्रो ह्यात्मनः
प्राण एवमाप्याययेस्स्वयं त्वं देवानामसि ज्येष्ठ उग्रः त्वं च तु रोवृषा मृत्युर्लोकस्य च मस्तमप्यं भद्रमेनद्भा
तेरुविः एवं हृदयमालभ्य पादांगुष्ठे तु दक्षिणे विन्यस्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्पृशेत् ह्या
वात्मानं तु भावेनो प्राणेण यानावुदाहृतौ नयो प्राणेनरात्मा स्ववाहोयानो तदुच्यते अन्नं प्राणस्य
प्यात्मानं मत्स्यजीवनमेव च अन्नं ब्रह्म व विज्ञेयं प्रजानां प्रभवस्तथा अन्नाद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्येन
वर्ध्यते वंहूतितेन भूतानां तस्मादन्नं तदुच्यते तदेवाग्नौ हुतं ह्यत्र भजते देवदानवाः गंधर्वयक्षरक्षां
सि पिशाचाश्चान्यमेव च ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि
शौचाचारस्य लक्षणं यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि वाप्नुयात् उदकार्थीन शौचानां मुनी।
नामुत्तमं पदं यस्तेष्वप्रमत्तस्यात्समुनिर्नावसीदति मानावमानौ द्वावेतौ तावेवाहुर्विषामृते अ।
विमानं विषं तत्र मानस्तम मृतमुच्यते गुरोः प्रियहिते युक्तः सत्तु संवत्सरं वसेत् नियमेष्वप्रमत्तस्तु।
यमेषु वसदा भवेत् प्राप्यानुज्ञां ततश्चैव ज्ञानगममनुत्तमं अविरोधेन धर्मस्य विचरेत्पृथिवीमिमां

५९
राम.

चक्षुः पूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मानुशासनं आतिथ्यश्राद्ध
यज्ञेषु न गच्छेद्योगवित्क्वचित् एवं कुर्यात्सदा योगी भवेदिति विचारणा वाह्ये विधूमे व्यंगारे सर्वस्मि
न्भुक्तवज्जने विचरेन्मतिमान्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् भैक्षं चरेद्गृहस्थेषु यायावरगृहेषु च
श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते अत ऊर्द्धं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्द्विजः श्रद्दधानेषु दा
न्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु अत ऊर्द्धं पुनश्चापि अदुष्टापतितेषु च भैक्षचर्या विवर्णेषु जघन्या वृ
त्तिरुच्यते भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव वा फलमूलं विपक्वं वापि स्याकं कणक्लिनो पिवा
इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां सिद्धिवर्द्धना आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति स्मृतं अप्बिन्दुं यः कु
शाग्रेण मासे मासे समश्नुते न्यायतो यस्तु भिक्षेत स पूर्वोक्ताद्विशिष्यते योगिनां चैव सर्वेषां श्रे
ष्ठं चान्द्रायणं स्मृतं एकं द्वे त्रीणि चत्वारि शक्तितो वा समाचरेत् अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च अलोभस्त्याग
एव च व्रतानि चैव भिक्षूणां अहिंसा परमा ह्येता अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं नित्यस्वा
ध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्तिताः वीजयोनिर्गुणावस्तुर्वद्धः कर्मभिरेव च यथा द्विप इवारण्यम

वा.पु.
९०

तुष्णाणं विहीयते आध्यनेवाविरादेवा अंकुशेनननिवारितः एवंज्ञानेनशुद्धेनदग्धवीजोह्यकल्मषः
विमुक्तबंधनः शांतोमुक्त इत्यभिधीयते वेदैस्तुल्या सर्वयज्ञक्रियास्तु न ज्ञेजयध्यज्ञात्तिनामाकुरग्यं ज्ञा
नाद्यानं सर्वरागाद्ययेततस्मिन्नाश्रमे आश्रमस्तस्योपलब्धिः दमः शमः सत्वमकल्मषत्वं मौनं च भूते
ष्वखिलेतथार्जवं अतींद्रियज्ञानमिदं तथार्जवं प्राहुस्तथा ज्ञानविशुद्धबुद्धयः समाहितो ब्रह्मपरो
प्रमादी शुचिस्तथैवात्मरतिर्जितेंद्रियः समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो महर्षयश्चैवमनिंदितामम
लाः ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं अतः
संवत्सरस्यांते प्राप्यज्ञानमनुत्तमं अनुज्ञाप्य गुरुंश्चैव विचरेत्पृथिवीमिमां सारभूतमुपासीत ज्ञा
नं यज्ञार्थसाधकं इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् अपिकल्पसहस्रायुर्नैवज्ञेयमवाप्नुयात् त्य
क्तसंगो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेंद्रियः पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् शून्येष्वेवा
वकाशेषु गुहासु च वने तथा नदीनां पुलिने चैव नित्ययुक्तः सदा भवेत् वाग्दंडः कर्मदंडश्च म
नोदंडश्च ते त्रयः यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडी व्यवस्थितः अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेंद्रियः शुभा

राम.
९०

शुभेहित्यचकर्मणीउभे इदंशारीरंविप्रमुच्यप्राश्वतोनजायते म्रियतेवाकदाचित् ॥ इतिश्रीमहा
पुराणेवायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच ॥ अतऊर्द्ध्वंप्रवक्ष्यामियतीनामिहनिश्चयं प्रायश्चित्तानितत्वेनयानि
कामकृतानितु अथकामकृतेप्राहु: सूक्ष्मधर्मविदोजना: पापंचत्रिविधंप्रोक्तं वाङ्मन:कायसं
भवं सततंहिदिवारात्रौयेनेदंवेष्टितेजगत् नकर्माणिनचाप्येषतिष्ठन्तीतिपराश्रुति: क्षणमे
वप्रयोक्ष्यंत:आयुषस्तुविधारणात् भयेह्वाराप्रसक्तस्तुयोगाद्धिपरमंवलं नहियोगात्परंकिंचिन्न
राणामिहदृश्यते तस्माद्योगंप्रशंसंतिधर्मयुक्तामनीषिण: अविद्यांविषयातीत्वाप्राप्यैश्वर्यमनु
त्तमं इष्ट्वापरावरंधीरा:परंगच्छंतितत्पदं व्रतानियानिभिक्षूणांतथैवोपव्रतानिच एकैकापक्र
मेतेषांप्रायश्चित्तंविधीयते उपेत्यस्त्रीयंकामात्प्रायश्चित्तंविनिर्दिशेत् प्राणायामसमायुक्तं
कुर्यात्सांतपनंतथा ततश्चरेतिनिर्देशात्कृच्छ्रंसांतेसमाहित: पुनराश्रममागम्यचरेद्भिक्षुरतंद्रि
त: नमर्मयुक्तंवचनंहिनस्तीतिमनीषिण: तथापिचनकर्तव्यंप्रसंगोह्येषदारुण: अहोरा
त्राधिक:कश्चिन्नास्त्यधर्मइतिश्रुति: हिंसाह्येषापरासृष्टादैवतेमुनिभिस्तथा यदेतद्द्रविणंना

मप्राणाश्चैतेवहिस्वराः सततस्पृहयतिप्राणान्योयस्पृहयतेघृतं एवंकृत्वासउद्यात्मानिन्नवृत्तोव्रताच्यु
तः भूयोनिर्वेदमापन्नश्चरेच्चांद्रायणव्रतं विधिनाशास्त्रदृष्टेनसंवत्सरमितिश्रुतिः ततःसंवत्सर
स्यांतेभूयःप्रक्षीणकल्मषः भूयोपिनिर्वेदमापन्नःचरेद्धिस्तुरतेंद्रितः अहिंसासर्वभूतानांकर्मणामन
नसागिरा अकामादपिहिंसेतयदिभिक्षुःपशून्मृगान् कृच्छ्रातिकृच्छ्रंकुर्वीतचांद्रायणमथापि
वा स्कंदेदिंद्रियदौर्बल्यात्स्त्रियंदृष्ट्वायतिर्यदि तेनधारयितव्यावैप्राणायामस्तुषोडशः दिवास्कं
न्नस्यविप्रस्यप्रायश्चित्तंविधीयते त्रिरात्रमुपवासश्चप्राणायामशतंतथा रात्रौस्कन्नःशुचिःस्ना
तोद्वादशैवतुधारणाप्राणायामनशुद्धात्माविरजाजायतेद्विजः एकान्नंमधुमांसंवाह्यामश्राद्धंत
थैवच अभोज्यानियतीनांचप्रत्यक्षलवणानिच एकैकातिक्रमेतेषांप्रायश्चित्तंविधीयते प्राजाप
त्येनकृच्छ्रेणततःपापात्प्रमुच्यते व्यतिक्रमाच्चयेकेचिद्वाङ्मनःकायसंभवाः सद्भिःसहविनि
श्चित्ययद्वयुस्तत्समाचरेत् विशुद्धबुद्धिःसमलोष्टकांचनःसमस्तभूतेषुचरन्समाहितः स्था
नंध्रुवंशाश्वतमक्षयंसतांपरंसगत्वावपुनर्हिजायते ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते॥

वायुरुवाच अतःपरंप्रवक्ष्याम्यरिष्टानिनिबोधत येनज्ञानविशेषेणमृत्युंपश्यतिचात्मनः अ
रुंधतींध्रुवंचैवसोमच्छायांमहापथं योनपश्येन्नसोजीवेन्नरःसंवत्सरात्परं अरश्मिवंतमादित्य
रश्मिवंतंचपावकं यःपश्येन्नसजीवेत्तुमासादेकादशात्परं वमेन्मूत्रंपुरीषंवासुवर्णंरजतंत
था प्रत्यक्षमथवास्वप्नेदशमासान्नजीवति अग्रतःपृष्ठतोवापिखंडंयस्यपदंभवेत् पांशुलेक
र्दमेवापिसप्तमासान्सजीवति काकःकपोतोगृध्रोवानिलीयेद्यस्यमूर्द्धनि क्रव्यादोवाखगःक
श्चित्षण्मासान्नातिवर्त्तते वध्येहायसपंक्तीभिःपांशुवर्षेणवापुनः छायांवापिकृतांपश्येच्च
तुःपंचसजीवति अनभ्रेविद्युतंपश्येद्दक्षिणांदिशमाश्रितां उदकेइंद्रधनुर्वापित्रयोद्वौवासजी
वति अप्सुवायदिवादर्शेआत्मानंयोनपश्यति अशिरस्कंतथात्मानंमासादूर्द्ध्वंनजीवति शाव
गंधिर्भवेद्गात्रंवसागंधिस्तथापिवा मृत्युरुपस्थितस्तस्यअर्द्धमासंसजीवति यस्यवैस्नातमा
त्रस्यहृत्पादंचावशुष्यति धूमोवामस्तकान्नश्येद्दशाहंनसजीवति संभिन्नोमारुतोयस्यमर्मस्था
नानिकृंतति अद्भिःस्पृष्टोनहृष्येत्तस्यमृत्युरुपस्थितः ऋक्षवानरयुक्तेनरथेनाशांतुदक्षिणां

मायांतस्य चतुर्नस्य मे विद्यान्मृत्युमुपस्थितं॥ कृष्णां वरधरां श्यामां मामायंतीं शपवांगना॥ यस्तु येदृशीं
मां शांतस्व स्वप्नेसोपि न जीवति॥ किं वा संस्य कृष्णस्य च स्वप्ने योविप्रियान्नरः॥ नगरे वाथवक्षां हत्वा विद्या
न्मृत्युमुपस्थितं॥ आमलकं न शाखायस्तु ति मज्जंपकसागरे॥ हृष्टाननतां दृशं स्वप्ने स च षष्ठं न जीवति
सूर्योदये प्रत्युपस्थिते यस्य च त्वचं स्वैव श्यावा॥ क्रोधांतीसन्मुखो याति समानायुर्भवेन्नरः॥ यस्यैव स्ना
नमात्रस्य हृदयं पीड्यते भृशं जायते दंत हर्षश्च तं गतायुषमादिशेत्॥ भूयो भूयस्य स्वे यस्य रात्रौ
वा यदि वा दिवा॥ दीपगंधं च यो वेत्ति विंद्यान्मृत्युमुपस्थितं॥ रात्रौ चेंद्रायुधं पश्येत् दिवा नक्षत्रमंड
लं॥ परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति॥ नेत्रमेकं श्रवे यस्य कर्णौ स्थानाच्च भ्रस्यतः॥ नासा च व
क्रा भवति सज्ञेयो गतजीवितः॥ यस्य कृष्णा खरा जिह्वा पङ्काभानासं च वै मुखं॥ गंधे च पित्तकेरक्तेन
समन्तृत्युपस्थितं॥ मत्तके शोहंस्थैवगायन्नंस्थ्योनरः॥ याम्यां शामभिमुखो गच्छेत् दंतं तस्य
जीवितं॥ यस्य स्वेदसमुद्भूतास्वेत सर्षपसंयुताः॥ स्वेदा भवंति सहसा कृतस्य मृत्युरुपस्थितं॥ उष्ट्रा
वारासभावापि युक्तास्वप्ने रथे शुभाः॥ यस्य सोपि न जीवेत् दक्षिणाभिमुखो गतः॥ दृष्ट्वात्र परमेरिष्टे

पतद्रूतं परं भवेत् योऽयं नस्तु एवात्मकर्णे ज्योतिर्नेत्रे न पश्यति स चेद्योनि पतेत्स्वेदो द्वारं चास्य विधीयते
नेत्रोन्मिह्णतिय: स्वचा तं दंतं तस्य जीवितं यस्तु प्रावरणं शुक्लं स्वकं पश्यति मानव: रक्तं कृष्णमपि
स्वेन तस्य मृत्युरुपस्थित: ऊर्द्ध विद्दृष्टिर्न च संप्रविष्टा रक्ता घूर्न: संपरिवर्त्तमाना मुखस्य चोष्मा।
शुराच नाभिरन्यसमुत्रो विषमस्याय वादिवावायदिवारात्रौ प्रत्यहं यो भिरन्यते तं प्रश्येद्यारं
वारं स हृ तस्तु न जीवति अग्निप्रवेशो ऊरुते स्वप्नान्ते यस्तु मानव: स्मृतिं नोपलभेच्चापि तदंतं तस्य
जीवितं अरिष्टं सुविनं देहे तस्मिन्कालमुपागते मत्वा भयविषादं च उयश्चेद्बुद्धिमान्नर: प्रा
चीनां यदि वोदीचीं दिशां निर्गम्य वै शुचि: समे तिष्ठा वरे देशे विविक्ते जनवर्जिते उदङ्मुख: प्राङ्मु
खो वा स्वस्थ: स्वाचांतपवच स्वस्तिको पनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं समकायशिरोग्रीवं धार
येन्नावलोकयेत् यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोमपास्मृता: प्रागुदक्प्रवणे देशे तस्मात्थं जीत
योगवित् कामं वितर्कं प्रीतिं च सुखदुःखे उभे यथा निगृह्य मनसा सर्वं शुक्लं ध्यानमनुस्मरेत् का
त्यमं च विज्ञाय सम्यकृ हुचेव सर्वश: द्वादशाध्यात्म इत्येवं योगधारणमुच्यते शान्तमहाशान्तवाधिथारं

धारयेत् तंतस्य धारणायुक्तो वायुः सर्वं प्रवर्त्तते ततस्त्वापूरयेद्देहं ओंकारेण समाहितः त्वयोंकारमयो
योगी न क्षरेत्त्वक्षरी भवेत् ॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि।
ओंकारप्राप्तिलक्षणं एष त्रिमात्रो विज्ञेयो व्यंजनं चात्र सस्वरा प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी
स्मृता तृतीया निर्गुणां विद्यान्मात्रा मक्षरगामिनी गंधर्वी निच विज्ञेया गांधारस्वरसंयुता पिपीलि
कासमस्पर्शा प्रयुक्ता मूर्द्ध्नि लक्ष्यते प्रयुक्तमोंकारं प्रति निर्वाति मूर्द्धनि ततोंकारमयो योगी त्व
क्षरेत्वक्षरी भवेत् ओंमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ओमित्येतत्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयो।
ग्नयः विष्णुक्रमास्त्रयस्त्वेते ऋक्सामानि यजूंषि च मात्राश्चात्र चत्वस्रस्तु विज्ञेया परमार्थतः
तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् अकारस्त्वक्षरो ज्ञेय उकारः स्वरितः स्मृतः मकारस्तु प्लु
तो ज्ञेयः त्रिमात्र इति संज्ञितः अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारो भुव उच्यते सव्यंजनो मकारश्च।
स्वर्लोकश्च विधीयते ओंकारस्तु त्रयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिविष्टपं भुवनांतं च तत्सर्वं ब्राह्मं तत्
पदमुच्यते मात्रापदं रुद्रलोको ह्यमात्रस्तु शिवं पदं एवं ध्यानविशेषेण तत्पदं समुपास्यते

तस्य ध्यानरतिर्नित्यममात्रं हितदुत्तरं ऽणास्पर्शप्रयत्नेन श्वासं चरितं पदमिकृता इस्वा नुप्रथमा मात्रा त
तोदीर्घान्वनंतरं ततः प्लुतवती चैव तृतीया उपदिश्यते एतास्तु मात्रा विज्ञेया यथावदनुपूर्वशः
यावच्चैव तु शक्यते धार्यते तावदेव हि इंद्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा अर्द्धाष्टमात्रामा
त्रामपि चेद्गृणुयात्फलमाप्नुयात् अष्टिं विंदुकुशाग्रेण मासे पिबेन्नरः संवत्सरशतं पूर्णमात्रया
तदमाप्नुयात् इष्टापूर्तस्य यज्ञस्य सत्यवाक्ये च यत्फले अभक्षणे च मांसस्य मात्रया तदवा
प्नुयात् स्वाम्यर्थे युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनां यज्ञेवत्फलं दृष्टं मात्रया तदवाप्नुयात्
न तथा तपसोग्रेण न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः यत्फलं प्राप्नुयात्सम्यग्मात्रया यदवाप्नुयात् तत्रैकेशा
र्द्धमात्रायः प्लुतो नामो यदिश्यते एष एव भवेत्कार्यो गृहस्थानां तु योगिनां एषु चैव विशेषेण
पुष्पर्द्धं समलक्षणा यो मिमातु विशेषेण पश्यर्यैश्वर्यलक्षणे अणिमाद्येति विज्ञेयात स्मायं
जीनतंता हि जः एवं हि योगी संयुक्तः शुचिर्दान्तो यतेंद्रियः आत्मानं विंदते यस्तु स सर्वं विंदते हि
जाः ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा योगध्यानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिंतकः स

प्र॰उ॰
२८

वैभूतलयो भूत्वा यान्ति वैष्णवं तत्पदं अपि चात्र चरुः संतां ध्यायमानाश्चतुर्मुखी प्रकृतिविश्वरू
पा द्वादशादिभेनचद्वेषा अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपां अजोह्ये
को जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः अष्टाक्षरीषोडशपाणिपादा चतुर्मुखी
त्रिशिखामेकशृंगी अयामज्ञां विश्वरूपां स्वरूपां ज्ञात्वा बुधास्त्वमृतत्वं व्रजेति येब्राह्मणप्रव
वेदयेति न ते पुनः संसरंतीह भूयः इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोंकारसंज्ञितं यस्तु वेदयते स
म्यकृतप्याध्यायति वा पुनः संसारचक्रमुत्सृज्य मुक्तो बंधनिबंधनैः अचलं निर्गुणं स्था
नं शिवं प्रोमोत्यसंशयं इत्येतद्धि यमाम्नाक्रमोंकारप्रतिलक्षणं नमो लोकेश्वराय संक
ल्पसंकल्पलक्षणाय महांतमुपतिष्ठेद तद्धोहितं ब्रह्मणे नमः सर्वत्रस्थानेनिर्गुणाया
म सन्नो योगीश्वरायच पुष्करपर्णमिवाद्भिर्विमुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्पवित्रं पवित्राणां
पवित्रं विपत्रेण परीस्रुतं पवित्रेण कृत्वदीर्घ स्तुतमिति तद्दतमोंकारमथ्यापूमस्पर्शास्यमदृ
पमपसरस्तमगंधं परिमुपासीत अविचेष्टानाय नमो योगेश्वरायेति येन घौरुग्रा च पृथिवी

ग्राम॰
२८

चेदृष्टायेनसम्यक्लभितंयेननावसयोरंतविदं इमेवरीयसोदेवानांहृदयंविश्वरूपोननसप्र
माणमोपसंचास्ति ॐकारोविश्वविश्वावैयज्ञयज्ञोवैवे:वेवेदोवैनमस्कार:नमस्कारोरुद्र:नमो
रुद्राययोगेश्वराधिपतयेनमोनमः इतिसिद्धप्रत्युपस्थानेसायंप्रातर्मध्याह्नेनमस्कृति सर्वकाम
फलोरुद्रः यथावृंतात्फलंपक्वंपवनेनसमीरितं नमस्कारेणरुद्रस्यतथापापंप्रणस्यति य
थारुद्रनमस्कारःसर्वधर्मफलोध्रुवः अन्यदेवनमस्कारोनतत्फलमवाप्नुयात् तस्मात्त्री
षवणंयोगीउपासीतमहेश्वरं दशविस्तारकंब्रह्मतथाचब्रह्मविस्तरं आकारंसर्वतःकांस्तेस
वैविहतवान्प्रभुः तेनतेप्रभविष्णुत्वेनमस्कारमहायशाः नमस्कारस्तथाचैवप्रणवस्तुवतेप्रभुं
प्रणवंस्तुवतेयज्ञोयज्ञंसस्तुवतेमनः मनस्तुवतिवैरुद्रंतस्माद्रौद्रंपदंशिवं इत्येतानिरहस्या
नियतीनांवैयथाक्रमं यस्तुवेदयतेध्यानंसपरंप्राप्नुयात्पदं ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रो
क्ते ॥ ॥ सूतउवाच ऋषीणामग्नीकल्पानांनैमिषारण्यवासिनां ऋषिःस्तुतिधरःप्राज्ञःसा
वर्णिर्नामतः तेषांसोग्रणीर्भूत्वावाग्मीवाक्यविशारदः सातत्यंतत्रऊर्द्ध्वतिप्रियार्थंसत्रया॥

ब्रु· २२

जितां विनयेनापसंगम्य पप्रच्छ समहाद्युतिः सावर्णिः ... विभोः पुराणसंबद्धां कथां वै वेदसंमतां
श्रोतुमिच्छामहे सम्यक्प्रसादात्सर्वदर्शिनः हिरण्यगर्भो भगवान्ललाटान्नीललोहितः कथं
तत्तेजसं देवं लब्धवान्पुत्रमात्मनः कथं च भगवान्जज्ञे ब्रह्मा कमलसंभवः रुद्रत्वं चैव स
र्वस्य सात्मजस्य कथं प्रभुः कथं च विष्णो रुद्रेण सार्द्धं प्रीतिरनुत्तमा सर्वे विष्णुमया देवाः सर्वे
विष्णुमया गणाः नहि विष्णुसमा काचिद्गतिरन्या विधीयते इत्येवं सततं देवा गायन्ते नात्र संश
यः एवं यस्य सकथ्यनित्यं प्रमाणं कुरुते हरिः सूत उवाच एवमुक्तेऽथ भगवान्वायुः सावर्णिं।
अब्रवीत् अहो साधु त्वया साधो पृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्य
था ब्रह्मणः पद्मयोनित्वं रुद्रत्वं शंकरस्य च विस्तरेणानुपूर्व्याच्च शृणु तत्कथयतो मम मन्वंतरस्य
संहारे पश्चिमस्य महात्मनः आसीत्सप्तमः कल्पः पद्मो नाम द्विजोत्तमाः वराहः सांप्रतस्तेषां त
स्य वक्ष्यामि विस्तरं सावर्णिरुवाच कियता चैव कालेन कल्पः संभवते कथं किं च प्रमाणं कल्पा
स्य तत्त्वः प्रब्रूहि सकृत्ता वायुस्त ॥ मन्वंतराणां सर्वेषां कालसंख्यां यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि समासत।

राम· २२

नस्रूवनोमेनिबोधतं कोटीनाद्धिःसहस्रैवैःअष्टौकोटिशतानिच द्विःषष्टिस्तुतथाकोट्योनियुता
निचसप्तति: कल्पार्द्धस्यतुसंख्यायामेतत्सर्वमुदाहृतं पूर्वोक्तोचगुणाकेदोवर्षाग्रंलक्षमादिशेत।
प्रातीचैवतुकोटीनामहस्रसप्तति: द्वेवेक्ष्रुतसहस्रेतुनवत्तिनियुतानिच मानुषेणप्रमाणेनयाव
द्देवस्रुतांतरं एषुकल्पस्तुविज्ञेयःकल्पार्द्धद्विगुणाकृते अनागतानांसप्तानामेतदेवयथाक्रमं
प्रमाणंकालसंख्यायाविज्ञेयमतमीश्वरं नियुतान्यष्टपंचाशत्तथाशीतिशतानिच चतुरा
शीतिचान्यानिप्रयुतानिप्रमाणतः सप्तर्षयोमनुश्चैवदेवाश्चेंद्रपुरोगमाः एतकल्पस्यविज्ञेय
वर्षाग्रंतुप्रमाणतः एषमन्वंतरेतेषांमानुषोनोप्रकीर्त्तितः एवंवक्ष्येदेवासाध्यादेवगणा
श्चये विश्वेदेवाश्चयेनित्याःकल्पंजीवंतितेगणाः अयंयोवर्त्ततेकल्पोवराहःसतुकीर्त्यते
यस्मिन्स्वायंभुवाद्याश्चमनवोवैचतुर्दश जायंते कस्माद्वाराहकल्पोयंनामतःपरिकीर्त्ति
तःकस्माच्चकारणाद्धायोवराहइतिकोर्त्यते कोवावराहोभगवान्कस्ययोनिःकिमात्मकःव
राहकल्पमुत्पन्नःएतदिच्छामिविदितं वायुरुवराहस्तुयथोत्पन्नोयस्मिन्नर्थेचकल्पितःव

राहस्यं यथाक्रमः कल्पस्तु कल्पनाश्च या कल्पयोरंतरं यच्च तत्स्वचास्यच कल्पितं तत्सर्वं संप्रव
क्ष्यामि यथा दृष्टं यथाश्रुतं भवस्तु प्रथमः कल्पो कल्पादौ प्रथितः पुरा ज्ञानब्राह्मभगवान्यत्र सा
नेह साम्प्रतः स्वयं ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसंभवं द्वितीयस्तु भुवः कल्पः तृतीयस्तपउ
च्यते भवश्चतुर्थो विज्ञेयः पंचमो रंभ एव च ऋतुकल्पस्तु षष्ठः सप्तमस्तु क्रतुः स्मृतः अ
ष्टमस्तु भवेद्वह्नि नवमो हव्यवाहनः सावित्रो दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः उशिको
द्वादशस्तत्र कुशिकस्त्रयोदशः चतुर्दशस्तु गांधर्वो गांधारो यत्र वै स्वरः उत्पन्नस्तु यथा नादो
गांधर्वो यत्र चोत्थिता ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पंचदशो द्विजाः ऋषभो यत्र संभूतः स
र्वलोकमनोहरः षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चर्षयः शिशिरश्च वसंतश्च निदाघो
वर्ष एव च शरद्धेमंत इत्येते मानसाः ब्रह्मणः सुताः उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पेन षोडशा
यस्माज्जातैश्च तैः षड्भिः सद्योजातो महेश्वरः यस्मात्समुत्थितः षड्जः स्वरस्तु दधिसंभवः ततः सप्त
दशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः मार्जालीयं तु तत्कर्म यस्माद्ब्रह्मकल्पयत् ततस्त्वमध्यमो।

नामकल्पोष्टादशः उच्यते यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्वरो धैवतपूजितः उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै
स्वयंभुवः ततः स्त्वेकोनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः वैराजो यत्र भगवान्मनुर्वै ब्रह्मणः सुतः
तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः प्रजापतिर्महातेजा बभूव त्रिदिशेश्वरः स कामय
त गायत्रीयजमानप्रजापतिं तस्माज्जज्ञे स्वरः सिद्धः पुत्रस्तस्य दधीचिनः ततो विंशतिमः का
ल्पो निषादः परिकीर्त्तितः प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा स्वयंभूप्रभवं तदा विरराम प्रजासृष्टे निषादस्तु
तपो तप्यत दिव्यं वर्षसहस्रं तु निराहारो जितेंद्रियः तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः
डोद्विग्नं तपोग्लानं दुःखितं त्यपमासितं निषीदेत्यब्रवीत्येनं पुत्रं शांतं पितामहः तस्मा
न्निषादः संभूतः स्वरस्तु स निषादवान् एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पंचमो द्विजाः प्राणोऽपा
नः समानश्चोदानो व्यान एव च ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पंचैते ब्रह्मणः समाः तेस्तु पंचवाद्विभिर्गी
तैर्वाग्भिरिष्टो मनोहरः यस्मात्प्रगीयते गीतः पंचभिस्तैर्महात्मभिः स्वरस्तु पंचमः स्निग्धः
तस्मात्कल्पस्तु पंचमः द्वात्रिंशस्तु ततः कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः यत्रा विष्णुर्महाबाहुर्मे।

ब्र॰पु॰
५२

ध्रीभूत्वा महेश्वरं दिव्यं वर्षसहस्रं तत्र वह कृत्वा वासं तस्य निःश्वसमानस्य भाराक्रांतस्य वै मुखात्
निर्जगाम महाकायः कालो लोकप्रतापनः यः स्वयं पश्यते विप्रैर्विश्वैर्वै कश्यपात्मजः त्रयोविंश।
तिमः कल्पो विज्ञेयो चिंतितस्तथा प्रजापतिस्ततः श्रीमान्विज्ञिश्च मिथुनं च तौ ध्यायतो ब्रह्मणश्चै
व यस्माच्चिंतासमुत्थिताः तस्माच्च चिंतकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्वयंभुव चतुर्विंशतिमश्चापि सा
कृतिः कल्प उच्यते आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं संबभूव ह प्रजाः सृष्टतथाकूतिं यस्मादासीत्स्व
यंभुवः तस्मात्सपुरुषोत्तेयः आकूतिः कल्पसंज्ञितः पंचविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्ति
तः विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रसूयत ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्य ध्यानसंज्ञितं विज्ञातं वै
समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः षड्विंशस्तु ततः कल्पो मन इत्यभिधीयते देवी च शंकरी नाम।
मिथुनं संप्रसूयते प्रजां वै चिंतयामास सृष्टुकामस्य वै तदा यस्मात्प्रजासंभवनादुत्पन्नस्तस्य
यंभुवः तस्मात्प्रजासंभव नाभावनाः संभवः स्मृतः सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञि
तः पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत प्रजा वै स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ध्यायत

स॰म॰
५२

स्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरं अग्निस्तु मंडली भूत्वा रश्मिमालसमन्वितः भुवं दिवं च विष्टभ्य
दीप्यते स महावपुः ततो वर्षसहस्रांते संपूर्णेति मंडले अविष्टया महोत्पन्नमपशात्सूर्यमं
डले यस्माददृष्टो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना दृष्टस्तु भगवानेवं सूर्यः संपूर्णमंडलः स
र्वयोगाश्च मंत्राश्च मंडलेन सहोत्थिताः यस्मात्कल्यासूर्यदृष्टः तस्मात्त्वं दर्शमुच्यते यस्मात्सते
स्मिं संदृष्टो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः पुरा वै भगवान्सोमः पौर्णमासी ततः स्मृता तस्मात्तु पूर्वं दर्शो वै
पौर्णमासं च योगिभिः उभयोः पक्षयोर्यो यमात्मनो हितकाम्यया प्रदर्शं च पौर्णमासं च येय
जंति द्विजातयः न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन यो नाहिताग्निः प्रयतो वीराधान
गतो पि वा समाधाय मनसीद्रं मंत्रमुच्चारयेच्छनैः त्वमेग्न रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शार्द्धो मा
रुतस्पृक्ष ईशिषे त्वं वातैर्यासि शंकरायत्त्वं पूषावीतधामासि तन्मनाः इत्येवं मंत्रं मनसा सम
मुच्चारयन्द्विजाः अग्निं प्रविष्टास्ते यान्तु रुद्रलोकं सगकृति सोमश्चाग्निस्तु भगवाल्लोककरुड इति
श्रुतिः तस्माद्यः प्रविष्टोदग्निं सकृज्ञात्तु निवर्तते अष्टाविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः सत्त्वविं।

तकैः ब्रह्मणः पुत्रकामस्य स्रष्टुकामस्य वैप्रजाः ध्यायमानस्य मनसा बृहत्साम रथांतरं यस्मात्
त्र समुत्पन्नो बृहतः सर्वतोमुखः तस्माद्वै बृहतः कल्पो विज्ञेयः सप्तपंचकैः अष्टाशीतिसहस्रा
णि योजनानां प्रमाणतः रथंतरं तु विज्ञेयं परमं सूर्यमंडलं तस्मादंडं तु विज्ञेयमनेयं सूर्यमंड
लं यत्सूर्यमंडलं चापि बृहत्साम तु भिद्यते भित्वा चैतं द्विजा यांति योगात्मानो दृढव्रताः संघात
मुपनीतास्तु अस्मिन्कल्पे रथांतरे इत्येतत्तु मया प्रोक्तं चित्रमध्यात्मदर्शिनं अतः परं प्रवक्ष्या
मि कल्पानां विस्तरं शुभं ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ ऋषय ऊचुः अत्यद्भुतमिदं स
र्वं कल्पानां ते महामुने रहस्यं वै समाख्यातं मंत्राणां च प्रकल्पने न च वा विदितं किंचित्त्रिषु
लोकेषु विश्रुतं तस्माद्विस्तरतः सर्वां कल्पसंख्यां ब्रवीहि नः वायुरुवाच ॥ अत्र वः कथ
यिष्यामि कल्पसंख्यां यथा तथा युगाग्रं च वर्षाग्रं च ब्रह्मणः परमेष्ठिनः एकं कल्पसहस्रं
तु ब्रह्मणोऽहः प्रकीर्तितः एतदष्टसहस्रं तु ब्रह्मणस्तु युगं स्मृतं एकं युगसहस्रं तु सवनं
तत्र जायते सवनानां सहस्रं तु द्विगुणं त्रिवृतं तथा ब्रह्मणः स्थितिकालस्य वै तन्त्र।

वैप्रकीर्त्तितं तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्वै यथाक्रमं अष्टाविंशतिये कल्पा नामतः परिकीर्त्ति
ताः तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं रथंतरस्य सामस्य उपरिष्टान्निबोधत कल्पांत
नामधेयानि मंत्रोत्पत्तिश्च यस्य या एकोनत्रिंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः यस्मिंस्तत्प
रमं ध्यानं ध्यायतो ब्रह्मणस्तथा श्वेतोष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेतांबरधरः शिखि उत्पन्नस्तु महाते
जाः कुमारः पावकोपमः भीमंसुरवं महारौद्रं ह्वीवोरं श्वेतलोहितं दीप्तं दीप्तेन वपुषा महास्य
श्वेतवर्चस तद्दृष्ट्वा पुरुषः श्रीमान्ब्रह्मा वै विश्वतो मुखः कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं
पुराणपुरुषं देवं विश्वास्यायोगिनां वरं ववंदे देवदेवेशं ब्रह्मा लोकपितामहः हृदि कृत्वा महा
देवं परमात्मानमीश्वरं सद्योजातं ततो ब्रह्मा ब्रह्म वै समचिंतयत् ज्ञात्वा मुमोच देवेशो हृदि
हासं जगत्पतिः ततोस्य पार्श्वतः श्वेताज्जज्ञयो ब्रह्मवर्चसः प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानु
लेपना सुनंदो नंदकश्चैव विश्वनंदोपनंदनः शिष्यास्तेवै महात्मानो यैस्तद्ब्रह्म ततो वृतं त
स्याग्रे श्वेतवर्णाभः श्वेतनामा महामुनिः विजज्ञेपम महातेजा यस्माज्जज्ञे नरः स्वयं तत्र ते रुष

यः सर्वैस्मयोगात्तं महेश्वरं तस्माद्विश्वरं देवं ये प्रपद्यंति वै द्विजाः प्राणायामपरायुक्ता ब्रह्मणि
व्यवसायिनः ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्च्चसः ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजंति
च वायुरु ॥ ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्त्तितः रक्तो यत्र महातेजा रक्तं वर्णमधारये
त् ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारो रक्तविग्रहः रक्त
माल्यांवरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तवाससं ध्यानयोगं परं गत्वा ।
बुबुधे विश्वमीश्वरं स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयंत्रितः वामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्ममेवव्यचिं
तयत् एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिना मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमथाब्रवीत् ध्याय
ता पुत्रकामेन यस्मात्तेहं पितामह दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तमः तस्माध्यानं परं
प्राप्य कल्पे कल्पे महातपः वेत्स्यसे मां महासत्व लोकधातारमीश्वरं एवमुक्त्वा ततः सर्वः श्वा
हृहासं मुमोच ह ततस्तस्य महात्मानश्चत्वारश्च कुमारकाः संबभूवुर्महात्मानो विरजः पुरु
बुद्धयः विरजश्च विवाहुश्च विशोको विश्वभावनः ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुल्या वीरा अध्यवसायिनः

रक्तांवरधराः सर्वे रक्तमाल्यानुलेपनाः रक्तभस्मानुलिप्तांगा रक्तास्या रक्तलोचनाः ततो
वर्षसहस्रांते ब्रह्मण्याव्यवसायिनः ग्रहं तच्च महात्मानो ब्रह्मत्वं तद्धाम देविकं अनुग्रहार्थं
लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया धर्मोपदेशमखिलं कृत्वा ते ब्रह्मणः स्वयं पुनरेव महा
देवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं येपि चान्ये द्विजश्रेष्टा युंजाना वाममीश्वरं प्रपद्यंति महादेवं लग्न
का स्तत्परायणा ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः रुद्रलोकं गमिष्यंति पुनरावृत्ति
दुर्लभं ॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच एकत्रिंशत्तमः कल्पः पीतवासा
इति स्मृतः ब्रह्मा यत्र महातेजा पीतवर्णत्वमागतः ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः
प्रादुर्भूतो महातेजा पीतवस्त्रत्वमागतः पीतगंधानुलिप्तांगं पीतमाल्यधरो युवा पीतयज्ञो
पवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मलोकेश्वरं प्रभुं मनसा लोकधाता
रं ववंदे परमेश्वरं ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरीं परां अपश्यद्गां विरूपाक्षं महेश्वरमुखा
च्युतां चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्हस्तां चतुस्तनीं चतुर्नेत्रां चतुःशृंगीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मों

तेजो महो

त्वी द्वात्रिंशाक्षरा लोकसंयुक्ता ईश्वरी सर्वतोमुखी सतां दृष्ट्वा महादेवीं महेश्वरीं पुनराह महादेवः स
वैर्देवैर्नमस्कृतः मतिस्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानाः पुनः पुनः प्रसीदेति महादेवी सोऽत्र हृष्ट्वांज
लिर्भवत् विश्वमावृत्य योगेन जगत्सर्वं वशीकुरु अथवा त्वं महादेवी रुद्राणीत्वं भविष्यति ब्रा
ह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः प्रददौ देवदे
वेशस्तु ध्यात्वा महेश्वरीं ततस्तां ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरीं ब्रह्मलोकनमस्कार्यः प्र
पश्यतां महेश्वरीं गायत्रीं तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा तु यंत्रितः इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गाय
त्रीं प्रपंडितां जपित्वा तु महादेवीं रुद्रलोकनमस्कृतां प्रपन्नस्तु महादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ततः

अथछति

स्तस्य महादेवो दिव्यं योगं बुभुः स्मृतं ऐश्वर्यं ज्ञानसंपत्ति वैराग्यं च ददौ पुनः अथाट्टहासं
मुमुचे भीषणं दीप्तमीश्वरं ततोस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः पीतमाल्याम्बरध
राः पीतस्रग्गन्धलेपनाः पीतासीपट्टिशाश्चैव पीतास्याः पीतमूर्द्धजाः ततो वर्षसहस्रान्ते
उषित्वा विमलौजसः योगात्मानस्ततो स्नाना ब्राह्मणानां हितैषिणः धर्मयोगबलोपेता

ब्राह्मणानां दीर्घसत्रिणां । उपदिष्टवतस्ते योगं प्रतिष्ठा रुद्रमीश्वरं । एवमेतेन विधिना प्रपन्ना ये महे-
श्वरं । अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः । ते सर्वे पापमुत्सृज्य विरजा ब्रह्मवर्चसः । प्र-
विशंति महादेवं रुद्रं तत्त्वपुनर्भवाः । वायुरुवाच । ततस्त्रिंशत्तिमो नाते कल्पः पीठवर्णः स्वयंभु-
वः । पुनरन्यः प्रवृत्तस्तु सितकल्पो हि नामतः । एकार्णवे तदा वृत्ते दिव्ये वर्षसहस्रके स्रष्टु-
कामः प्रजा ब्रह्मा चिंतयामास दुःखितः । तस्य चिंतयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः । कृष्णः सम-
भवद्वर्णो ध्यायतः परमेष्ठिनः । अथापश्यन्महातेजाः प्रादुर्भूतं कुमारकं । कृष्णवर्णं महावीर्यं
दीप्यमानं स्वतेजसा । कृष्णांबरधरोष्णीषं कृष्णयज्ञोपवीतिनं । कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्नाना-
नुलेपनं । स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरसंमितं । ववंदे देवदेवेशं विश्वेशं कृष्णपिंगलं । प्रा-
णायामपरः श्रीमान् हृदि कृत्वा महेश्वरं । मनसा ध्यानसंयुक्तं प्रपन्नस्तु यतीश्वरं । अघोरेति त-
तो ब्रह्मा ब्रह्मरूपं वानुचिंतयन् । एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । स्मितं च भगवान् रुद्रः
हासं महास्वनं । अथास्य पार्श्वतः कृष्णाः कृष्णस्नानानुलेपनः । चत्वारस्तु महात्मानः संबभूवुः ।

ले

ब्र.पु.
६१
७

ॐ

ऽमारका: कुत्रा:कुत्रांवरघ्रीका:कुत्रास्याकुत्रवासमः तेभ्याहृहासःसमहान् ॐकारस्त्वपु
ष्कलः नमस्कारस्त्वसमहान्पुनः पुनरुदीरितः ततोवर्षसहस्रंतुयोगात्तत्पारमेश्वरं उपासि।
त्वामहाभागाः शिष्येभ्यप्रदत्तः योगेनयोगसंपन्नाःप्रविश्यमनसाशिवं भ्रमन्तोतिगुणस्या
नंप्रविष्टा विश्वमीश्वरीश्वरं एवमेतेनयोगेनयेचान्येचद्विजातयः स्मरिष्यंतिविधात्रींतारो
रुद्रमव्ययं ततस्तस्मिन्गतेकल्पेकृष्णरूपेभयानके ग्रन्थः प्रवर्त्तितः कल्पोविश्वरूपस्तुनाम
नः विनिवृत्तेतुसंहारेपुनःसृष्टेचराचरे ब्रह्मणःपुत्रकामस्यध्यायतःपरमेष्ठिनः प्रादुर्भूता
महानादाविश्वरूपासरस्वती विश्वमाल्यांबरधरंविश्वयज्ञोपवीतिनं विश्वोष्णीषंविश्वगंधंविश्व
स्थानंमहाभुजं अथतंमनसाध्यात्वायुक्तात्मावैपितामह ववंदेदेवमीशानंसर्वेशंसर्वगंप्रभुं ओं
मीशाननमस्तेस्तुमहादेवनमोस्तुते एवंध्यानगतंतत्रप्रणम्यतंपितामहं उवाचभगवानीशः।
प्रीतोहंतेकिंकरोमि ततस्तुप्रणतोभूत्वावाग्भिस्तुत्वामहेश्वरं एतद्वेदितुमिच्छामिकथंवैपर
मेश्वरः कैषाभगवतीदेवीचतुष्पादाचतुर्मुखी चतुःशृंगीचतुर्वक्त्राचतुर्दंष्ट्राचतुःस्तनी चतुर्ह

गं

राम.
६१

स्याचतुर्भेत्रा विश्वरूपा कथं स्मृता किंनामनेत्रो कस्यात्मा किंवीर्या चापि किं मतः महेश्वर उ ॥ रहस्यं
सर्वमंत्राणां पावनं पुष्टिवर्द्धनं शृणुष्वैतत्परं गुह्यं मादिसर्गप्रधानपं अयं योवर्त्तते कल्पो विश्वरू
पस्त्वसौ स्मृतः अस्मिन्संभवा द्वयो देवाः षड्विंशान्नवस्मृता ब्रह्मस्थानमिदं वापि यदाप्राप्तं त्वा
याविभो तदाप्रभृति कल्पश्चत्रे यात्तमोस्य यथाप्राप्तं शतसहस्राणि मतीतायेभ्ययं स्तवः पुरस्तात्त्व
देवेशानानम्मृणुष्व महामुने आनंदस्तु स विज्ञेय आनंदत्वे महानया तालव्यगोत्र तपसा मम
पुत्रत्वमागतः त्वयि योगं च सांख्यं च तपो विद्या विधिक्रिया ऋतं सत्यं च वब्रह्म अहिंसा सन्नतिक्र
माः ध्यानं ध्यानवपुः शांतिर्विद्यामतिर्धृतिः कांतिः शांतिः धृतिर्मेधा लज्जा बुद्धिः सरस्वती तुष्टिः
पुष्टिः क्रियाचैव लज्जा क्षांति प्रतिष्ठिता षड्विंशाकगुणाह्य षाद्वात्रिंशात्तरसंक्षिताः प्रकृतिं विद्धि
तां ब्रह्मत्वप्रसूतिं महेश्वरीं सैषा भगवती देवी त्वत्प्रसूतिः स्वयंभुवः चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृ
तिर्गौः प्रकीर्तिता प्रधानं प्रकृतिं चैव यामाहुस्तत्वचिंतकाः अजामेतां लोहितां शुक्लकृष्णां विश्वं स
म्पृजमानां सरूपां अजोहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां गायत्रीं गां विश्वरूपां हि बुद्धा एवमुक्त्वा महादेवो।

अट्टहासमथाकरोत् वल्गितास्फोटितरवं कहहाकहहनंदनम् ततोस्य पार्श्वतो देव्याः सर्वरूपाः कुमा
रकाः जटी मुंडी शिखंडी च अर्द्धमुंडश्च जज्ञिरे ततस्ते तु यथोक्तेन योगेन सुमहौजसः दिव्यवर्षसह
स्रांतं उपासित्वा महेश्वरं धर्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं दृढं शिष्टानां नियतात्मानः प्रतिष्ठा रु
द्रमीश्वरं वायुरुवाच ततो विस्मयमापन्नो ब्रह्मा लोकपितामह प्रयत्नस्तु महादेवभक्तियुक्तेन चे
तसा उवाच वचनं प्रार्वं सर्वं त्वं तत कथं विभो शिव उ श्वेतकल्पो यदा ह्यासीदहं श्वेतस्ततो भवं श्वेतो
ष्णीषः श्वेतमाल्यः श्वेतांवरधरः शिवः श्वेतास्थि मांसरोमा च श्वेतत्वक् श्वेतलोहितः तेन नाम्नाच
विख्यातः श्वेतकल्पस्तदा ह्यसौ मत्प्रसादाच्च देवेश त्वया गुह्यं प्रदेशतः विज्ञातस्तेन तपसा सद्योजातः
सनातनः सद्योजातेति ब्रह्मैतद्गुह्यं चैव प्रकीर्तितं तस्माद्गुह्यत्वमापन्नं ये वेत्स्यंति द्विजातयः तत्समी
पं गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं यदाहं च पुनस्त्वासं लोहितो नाम नामतः सो मत्कृतेन वर्णेन कल्पो
वै लोहितः स्मृतः तदा लोहितमांसास्थि लोहितक्षीरसंनिभा लोहिताक्षस्तनवती गायत्री गौः प्र
कीर्तिता ततोस्य लोहितत्वेन वर्णस्य च विपर्यये वामत्वाच्चैव योगस्य वामदेवत्वमागतः तथापि

हि महासत्त्व त्वयाहं नियतात्मना विज्ञातस्त्वेन वर्णेन तस्माद्वर्णो न मे स्मृतः ततोहं वामदेवेति ख्या
तिं यातो महीतले ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यंतीहि द्विजातयः ये च मां रुद्र रुद्राणीं गायत्रीं मातरं वि
भो सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः रुद्रलोकं गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं यदा ते पुनरेवा
यं कल्पस्य वर्णो भयानकः मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः कृष्ण उच्यते तत्राहं कालसंकाशः कालो लोक
प्रकल्पनः विज्ञातोहं त्वया ब्रह्मन् घोरो घोरपराक्रमः तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यंति भूतले ते
षां मघोरः शांतश्च भविष्याम्यहमव्ययः तस्माद्विश्वत्वमापन्नं ये मां वेत्स्यंति भूतले तेषां शिवश्च
सौम्यश्च भविष्यामि सदैव तु तस्माच्च विश्वरूपा वै कल्पोयं समुदाहृतः विश्वरूपा तथा चेयं सा।
वित्री समुदाहृता सर्वरूपास्तथा चेमे संवृत्ता मम पुत्रकाः चत्वारस्ते समाख्याताः पादा वै लोकसं
स्थिताः तस्माच्च सर्ववर्णत्वं प्रजानां च भविष्यति सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति मोक्षा
धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं तस्माच्चेमानि वेदांश्च चतुष्पादो भविष्यति मोक्षो धर्मस्तथार्थश्च
कामश्चेति चतुष्टयं भूतग्रामाश्च चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः तस्माच्चतुर्युगावस्थं जगद्वै सचरा

ब्र॰पु॰
६३

चरं चतुर्द्धावस्थितं चैव चतुष्पादं भविष्यति भूर्लोकःप्रथमोलोकः स्वर्लोकोथमहास्तथा जना।
लपश्च शांतश्च रुद्रलोकस्ततःपरं ब्रह्मणस्त्वस्मनोलोकः स्थाने स्थाने तदक्षरं भुवंद्वितीयंपरंचैवपा।
दश्चत्वारएवच भूर्लोकःप्रथमःपादोभुवोलोकस्ततःपरं स्वर्लोकोथतृतीयस्तुचतुर्थस्तुमह।
स्ततः तत्रलोकपरस्थानंपदंतद्योगिनांस्मृतं निर्ममानिरहंकाराकामक्रोधविवर्जिताः द्रक्ष्यंते
तद्द्विदोयुक्ताध्यानतत्परयाजकाः यस्माच्चतुष्पदाहेषात्वयादृष्टासरस्वती तस्माच्चपशवःसर्वे
भविष्यंतिचतुष्पदाः तस्माच्चैषांभविष्यंतिचत्वारोवैपयोधराः सोमश्चमंत्रसंयुक्तोयस्मान्मम
मुखाच्युतः जीवप्राणभृतांब्रह्मसर्वपीत्वास्तनैर्धृतं तस्मात्सोममयंचैतदमृतंचैवसंज्ञितं चतुष्पा
दात्प्रविष्यंविश्वेतत्त्वंचास्मेनततन् यस्माच्चैवंक्रियाभूत्वाद्विपादावैमहेश्वरी दृष्टात्वनस्त्वयावेधा
सावित्रीलोकभाविनी तस्माद्वैद्विपदासर्वेद्विस्तनाश्चनराःस्मृताः यस्माच्चैवमजाभूत्वासर्ववर्णा
महेश्वरी दृष्टात्वयामहामत्वासर्वभूतधरापरा तस्मात्तुविश्वरूपत्वमजानांवैभविष्यति अजश्च
वमहातेजाविश्वरूपोभविष्यति अमोघरेताःसर्वत्रमुखेचास्यहुताशनः तस्मात्सर्वगतोमध्यः

राम॰
६३

पशुरूपीकृतास्थानः तपसाभावितात्मानो येवैद्रक्ष्यंतिवैप्रजाः ईशात्वेचशिवत्वेच सर्वग सर्वगं सर्वगा
स्थितं रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्यक्त्वातेमानुषंभुवि नत्वामियंगमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं इ
त्येवमुक्त्वाभगवान्ब्रह्माहृष्टमनाद्विजाः प्रणम्यप्रयतोभूत्वापुनराहपितामह ब्रह्मोवाच॥भगवा
न्देवदेवेशविश्वरूपोमहेश्वरः इमास्तवमहादेवतनवोलोकवंदिताः विश्वरूपमहासत्वकस्मि
न्कालेमहाभुजः कस्यांवायुगसंभूत्यांद्रक्ष्यंतित्वांद्विजातयः केनवातत्त्वयोगेनध्यानयोगेनकेन
वा तनवस्तेमहादेवशक्याद्रष्टुंद्विजातिभिः महादेवउ॥ तपसानैवयोगेनदानधर्मफलेनवा न
तीर्थफलयोगेनक्रतुभिर्वाप्तदक्षिणैः नवेदाध्ययनैर्वापिनवित्तेननिवेदनैः शक्योहमानवै
र्द्रष्टुंऋतेध्यानात्परंनहि माधवोनारायणश्चैवविष्णुः त्रिभुवनेश्वरः भविष्यतीहनाम्नातुवाराहो
नामविष्णुतः चतुर्बाहुश्चतुष्पादःचतुर्नेत्रश्चतुर्मुखः तदासंवत्सरोभूत्वायज्ञरूपोभविष्यति
षडंगश्चत्रिशीर्षश्चत्रिस्थानोद्विशरीरवान् कृतत्रेताद्वापरंचकलिश्चैवचतुर्युगं एतस्यपादा
श्चत्वारःअंगानिक्रतवस्तथा भुजाश्चचतुरोवेदाऋतवःसंधिमत्वानिच द्वेमुखेद्वेचअयने

ब्रपु॰
६४

नेत्राश्च चतुरस्त्रभा शिरांसि त्रीणि पूर्वाणि फाल्गुन्याषाढकृत्तिका दिव्यान्तरिक्षभौमानि त्रीणि स्थानानि
यानि तु संभवः प्रलयश्चैव यश्चाश्रमो ह्यप्रकीर्त्तितो सयदा कालरूपा भो वराहत्वे व्यवस्थितः भविष्यति
यदा साध्यो विष्णुर्नारायणः प्रभुः एकवर्षसहस्रे चैव शयानं पुरुषं हरिं यदाद्रक्ष्यसि देव त्वं ध्यानयुक्तं म।
हामुनिं तदा वो मम योगेन मोहितौ नष्टचेतसौ अन्योन्यस्पर्द्धिनौ राजन्नाविज्ञाय परस्परं एकैकस्यो।
दरस्थांस्तु दृष्ट्वा लोकांश्चराचरान् विस्मयं परमं गत्वा ध्यानाद्बुद्धा तेमानुषौ ततस्त्वं पद्मसंभूतः प
द्मनाभः सनातनः पद्माङ्कितस्तदा कल्पे ख्यातिं यास्यसि पुत्रक ततस्तस्मिंस्तु तदा कल्पे वाराहे सम
मेव प्रभोः पुनर्विष्णुर्महातेजाः कल्पान्तो लोकप्रकालनः मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति तदा।
चतुर्युगावस्थे कल्पे तस्मिन्युगान्तके भविष्यामि शिखायुक्तः श्वेतो नाम महामुनिः हिमवच्छिखरे।
रम्ये छागले पर्वतोत्तमे चत्वारः शिष्याः शिवे पुत्रा भविष्यन्ति द्रुमा मम श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वे
तलोहितः चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ततस्ते ब्रह्मभूयिष्ठा दृष्ट्वा ब्रह्मगतिं परां तत्स
मीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं पुनस्तु मम देव श्री हितो यो द्वापरे प्रभुः सत्यः प्रजापतिर्यदा व्यासस्तेना

राम॰
६४

न भविष्यति तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः भविष्यामि कलौ तस्मिन् लोकानुग्रहकारणात्
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामतो मतः दुंदुभिः शतरूपश्च ऋचीकः केतुमांस्तदा प्राप्य योगं तदा ध्या
नं ब्रह्मस्यैव [illegible] नानेन रुद्रलोकं गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं तृतीये द्वापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः
तदाप्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तये तत्रापि च भविष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं चतुर्थे द्वापरे चैव
यदा व्यासोंगिरा स्मृतः तदाप्यहं भविष्यामि सुहोत्रो नाम नामतः तत्रापि मम ते पुत्राश्चत्वारश्च त
पोधनाः भविष्यंति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो दृढव्रताः सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः प्रा
प्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः तेपि तेनैव मार्गेण गमिष्यंति न संशयः पंचमे द्वापरे
चैव व्यासस्तु सविता यदा तदा चापि भविष्यामि कंको नाम महातपाः अनुग्रहार्थं लोकानां योगा
त्मानैककर्मकृत् चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोनयः पुत्रा मम भविष्यंति योगात्मानो दृढ
व्रताः सनः सनंदनश्चैव प्रभुर्यश्च सनातनः ऋभुः सनत्कुमारश्च निर्ममा निरहंकृताः तत्समीपं
गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं परिवृत्ते पुनः षष्ठे मृत्युर्व्यासो यदा विभुः तदाप्यहं भविष्यामि लो

कात्विर्नामनामतः शिष्याः ह्यममते शिष्या योगात्मानोरदव्रताः भविष्यंतिमहाभागाश्चत्वारोलोक
संमताः सुधामा विरजश्चैव शंखपाव्यासस्तथैव च तैः विभुर्नाममहातेजाः पूर्वमासीत्कृतनंदनः तदाप्यहं
गमिष्यामि कलौकास्मिन्युगांतके जैगीषव्यो तिविख्यातः सर्वेषां यायिनावरः तत्रापि ममते पुत्रा भविष्य
ति युगे तदा सारस्वतः समेधा च वसुवाहः सुवाहनः तेपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिसमाश्रिताः भवि
ष्यंति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः वसिष्ठश्चाष्टमे व्यासः परिवर्त्ते भविष्यति कपिलश्चासुरिश्चै
व तथा पंचशिखो मुनिः वाग्वलिश्च महायोगी सर्व एव महौजसः प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो दग्ध
किल्बिषाः मत्समीपं गमिष्यंति पुनरावृत्तिदुर्लभं परिवर्त्ते नवमे व्यासः सारस्वतो यदा तदाहं चा
भविष्यामि ऋषभो नाम नामतः तत्रापि ममते पुत्रा भविष्यंति महौजसः पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्ग
वो ह्यंगिरास्तथा भविष्यंति महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः सर्वे तपोबलोत्कृष्टाः शापानुग्रह
कोविदाः तेपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यंति तथैव च दश
मे द्वापरे व्यासः त्रिधामा नाम नामतः तदा भविष्यंते विप्रा तदाहं भविता पुनः हिमवच्छिपरे रम्ये

भृगुतुंगे नगोत्तमे नाम्ना भृगोस्तु शिषरं तस्मान्नैक्षिषरं भृगुः तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यंति दृढव्रताः
बलबंधुर्निरामित्रः केतुशृंगस्तपोधनः योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः रुद्रलोकं
गमिष्यंति तपसा दग्धकिल्बिषा भविष्यंति महौजस्काः सद्वृत्ता लोकविश्रुताः लंबोदरश्च लं
बश्च लंबाक्षो लंबकेशप्रलंबकः प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय संस्थिताः तेपि तेनैव मार्गेण गमि
ष्यंति परांगतिं द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महामुनिः भविष्यति महासत्वो व्यासः कविवरोत्तमः
तेनाप्यहं भविष्यामि अत्रिर्नाम युगांतिके हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतले तत्रापि मम ते पु
त्रा भस्मस्नानानुलेपनाः भविष्यंति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यः स
र्वस्तथैव च रुद्रलोकं गमिष्यंति ध्यानयोगपरायणाः त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु धर्मो
नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा तदाप्यहं भविष्यामि वालिर्नाम महामुनिः वालखिल्या
श्रमे पुण्ये पर्वते गंधमादने तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति तपोधनाः सुधामा काश्यपश्चैव वसि
ष्ठो विरजास्तथा महायोगबलोपेता विमला ऊर्द्ध्वरेतसः तेनैव योगमार्गेण गमिष्यंति न संशयः

यदा व्यासस्तु रद्वस्तु पर्याये च चतुर्दशे तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगांतिके वंशेत्वंगिरसः
श्रेष्ठो गौतमो नाम योगवित् तस्माद्भविष्यते पुण्यं गौतमं नाम तद्वनं तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंते क
लौ तदा अत्रिरुग्रतपाश्चैव श्रवणोथ श्रविष्टकः योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः
तेपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ततः प्राप्ते पंचदशे परिवर्ते क्रमागते त्रय्यारुणिस्तु यदा व्या
सो द्वापरे भविता प्रभुः तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा द्विजः तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रं तत्
पारमेश्वरं भविष्यति महावीर्यं वेदशीर्षश्च पर्वतः हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगो तु मे तदा
पि मम ते पुत्रा भविष्यंति तपोधनाः कुणिश्च कुणिबाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः योगात्मानो महा
त्मानो ब्रह्मिष्ठाश्चोर्द्धरेतसः तेपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु वै ततः षोडशमे चापि परिवर्ते क्र
मागते व्यासस्तु संजयो नाम भविष्यति तदा प्रभुः तदाप्यहं भविष्यामि गोकर्णो नाम नामतः त
स्माद्भविष्यते पुण्यं गोकर्णं नाम तद्वनं तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति महौजसः काश्यपो ह्युशनाश्चैव
च्यवनोथ बृहस्पतिः तेपि तेनैव मार्गेण भविष्यंति परं पदं ततः सप्तदशे चैव परिवर्ते क्रमागते

तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतंजयः तदाप्यहं भविष्यामि गुहावासीति नामतः हिमवच्छिखरे चैव म
हातुंगमहालये सिद्धक्षेत्रं महापुण्यं भविष्यति महालयं तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मायोगवादिनः भवि
ष्यंति महात्मानो पुंमन्त्रा निरहंकृताः उतथ्यो वामदेवश्च महाकालो महालयः तेषां शतसहस्रं तु शि
ष्याणां ध्यानसाधनं भविष्यंति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुंजकाः ते तु सन्निहिता योगे हृदिकृत्वा महेश्वरं
महालये पदं दृष्ट्वा प्राश्य विष्ण्वाशिवमव्ययं येचान्येपि महात्मानः कालेतस्मिन्युगांतिके ध्यानयुक्तेन म
नसा विमलाः शुद्धबुद्धयः गत्वा शिवालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं तूर्णं तारयते जंतुः दश पूर्वान्दशा
परान् आत्मानमेकविंशं च तारयित्वा महालये मम प्रसादाद्यास्यंति रुद्रलोकं गतज्वराः ततोऽष्टाद
शमे चैव परिवर्त्ते यदा भवेत् तदा ऋतंजयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः तदाप्यहं भविष्यामि शि
खंडीनाम नामतः सिद्धक्षेत्रे महापुण्ये देवदानवपूजिते हिमवच्छिखरे रम्ये शिखंडी यत्र पर्वतः शि
खंडिनो वनं चापि रुद्धिसिद्धनिषेवितं तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति तपोधनाः वाचश्रवा रुचीकश्च श्या
वास्यश्च दृढव्रतः योगात्मानो महासत्वाः सर्वे ते वेदपारगाः प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजंति ति

ततस्त्वेकोनविंशेतुपरिवर्तेक्रमागते व्यासस्तुभवितानाम्नाभरद्वाजोमहामुनिः तत्राप्यहंभविष्यामिजटा
मालीतिनामतः हिमवच्छिखरेरम्येजटायुर्यत्रपर्वतः तत्रापिममतेपुत्राभविष्यंतिमहौजसः हिरण्यनामा
कौशिल्यकाक्षिवःकुथुमिस्तथा ईश्वरायोगधर्माणः सर्वेतेऊर्ध्वरेतसः प्राप्यमाहेश्वरयोगंगमिष्यंति
नसंशयः ततोविंशतिमःस्वर्गेपरिवर्तेक्रमेणतु वाचःश्रवास्मृतोव्यासोभविष्यतिमहामतिः तदाप्य
हंभविष्यामिसट्टहासेतिनामतः अट्टहासप्रियाश्चापिभविष्यंतितदानराः तत्रैवहिमवत्पृष्ठेअट्टहा
सोमहामुनि भविष्यतिमहातेजाःसिद्धचारणसेवितः तत्रापिममतेपुत्राभविष्यंतिमहौजसः सुमन्तुर्वा
र्वरिर्विद्वान्कबंधुकुशिकंधरः प्राप्यमाहेश्वरंयोगंरुद्रलोकायतेगताः एकविंशेपुनःप्राप्तेपरिवर्ते
क्रमेणतु वाचस्पतिस्मृतोव्यासोयदासऋषिसत्तमः तदाप्यहंभविष्यामिदारुकोनाममामतः तस्मा
द्भविष्यतेपुण्यंदेवदारुवनंमहत् तत्रापिममतेपुत्राभविष्यंतिमहौजसः प्लक्षोदार्भायणिश्चैवकेतुमा
लीनकस्तथा योगात्मानोमहात्मानोनियताऊर्ध्वरेतसः परमंयोगमास्थायरुद्रप्राप्तास्तदानघाः
द्वाविंशेपरिवर्तेतुव्यासःशुक्रायतोयदा तदाप्यहंभविष्यामिवाराणस्यामहामुनिः नाम्नावैलांगली

भीमो यत्र देवाः सवासवाः द्रक्ष्यंति मां कलौ तस्मिन्नवतीर्णं हलायुधं तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति
सुधार्मिकाः भल्लावी मधुपिंगाक्षः श्वेतकेतुस्तथैव च तेपि माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः
विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः परिवर्ते त्रयोविंशे तृणबिंदुर्यदा मुनिः व्यासो भविष्यति
ब्रह्मन् तदाहं भविता पुनः श्वेतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः तत्र कालं जयिष्यामि तदा गि
रिवरोत्तमे तेन कालंजरो नाम भविष्यति स पर्वतः तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति महौजसः उशिजो
बृहदुक्थ्यश्च देवलः कविरेव च प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते परिवर्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्या
सो भविष्यति तत्राहं भविता ब्रह्मन् कलौ तस्मिन्युगांतिके शूली नाम महायोगी नैमिषे देववंदिते
तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यंति तपस्विनः शालिहोत्रोग्निवेशश्च युवनाश्वः शरद्वसुः तेपि योगब
लोपेता रुद्रं यास्यंति सुव्रताः पंचविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्ते यथाक्रमं वासिष्ठस्तु तदा व्यासः शक्तिर्ना
म भविष्यति तदाप्यहं भविष्यामि दंडी मुंडीश्वरः प्रभुः कोटिवर्षं समासाद्य नगरं देवपूजितं तत्रा
पि मम ते पुत्रा भविष्यंति क्रमागताः योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः छगलः कुंभकर्णस्य

ॐ भस्मैव प्रवाहकः । प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यंति पथैव ते । षड्विंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः परा-
शरः । तदाप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नाम नामतः । पुण्ये रुद्रवटे प्राप्य कलौ तस्मिन् युगान्तिके । तत्रापि
मम ते पुत्रा भविष्यंति सुधार्मिकाः । उलूको वैद्युतश्चैव शावको ह्याश्वलायनः । प्राप्य माहेश्वरं योगं
गंतारस्ते तथैव हि । सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते । जातूकर्ण्यो यदा व्यासो भविष्यति तपो-
धनाः । अक्षपादकुमारश्च उलूको वत्स एव च । योगात्मानो महात्मानो विमला शुद्धबुद्धयः । प्रा-
प्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं ततो गताः । अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमागते । पराशरसुतः
श्रीमान्विष्णुर्लोकपितामहः । यदा भविष्यति व्यासो नाम्ना द्वैपायनः प्रभुः । तदा षष्ठेन चांशेन कृ-
ष्णः पुरुषसत्तमः । वसुदेवाद्यदुश्रेष्ठो वासुदेवो भविष्यति । तदा चाहं भविष्यामि योगात्मा यो-
गमायया । दिव्यां मेरुगुहां पुण्यां त्वया सार्द्धं च विष्णुना । भविष्यामि तदा ब्रह्मन् लकुली नाम ना-
मतः । कायारोहणमित्येवं सिद्धक्षेत्रं च वै तदा । भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्धरिष्यति । तत्रा-
पि मम ते पुत्रा भविष्यंति तपस्विनः । कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको रुष्य एव च । योगयुक्ता महा-

त्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः प्राप्य माहेश्वरं योगं विमलाश्चोर्ध्वरेतसः रुद्रलोकं गमिष्यंति पुनरावृ
त्ति दुर्लभं इत्येतद्वै मया प्रोक्तमवतारेषु लक्षणं मन्वादि[illegible]स्य पर्यंतं अष्टाविंशं युगक्रमात् तत्र
श्रुतिसमूहानां विभागो धर्मलक्षणं भविष्यति तदा कल्पे कृष्णद्वैपायनाद्यदा ॥ इति श्रीमहा
पुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगो नाम ॥ वायुरुवाच ॥ चत्वारि भारते वर्षे युगानि मुनयो वि
दुः कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं एतत्सहस्रपर्यंतं महर्ब्रह्मणः स्मृतं मायायास्तु गणाः
सप्तरोमवंतचतुर्दश्या सप्तार्दीराश्रयंते स्म जनलोकं महानुगाः एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकाज्जनं तपः
मन्वंतरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महौजसः ततस्तेषु गतेषूर्द्ध्वं सायोज्यं कल्पवासिनी सामत्पदेवेस्ते देवाः
प्राप्ते संकालनेन तदा महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै च तद्दृशा भूतादिष्ववसिष्टेषु स्थावरांतेषु वै तदा
शून्येषु तेषु लोकेषु महांतेषु भुवादिषु देवेष्वपगतेष्वूर्द्धं कल्पवासिषु वै जने संहृतान्संहृत्य तेना
देवर्षिगणदानवा संस्थापयति वै सर्वान्दाहवृष्ट्या युगान्तये योऽतीतः सप्तमो कल्पो मया वः परिकी
र्त्तितः समुद्रैः सप्तभिर्गाढे मेकीभूते महार्णवे आसीदेकार्णवं घोरं अविभागं तमोमयं मायये का

ब्र॰ पु॰
६६

सर्वेतस्मिन्शंखचक्रगदाधरः श्रीमान्नाभौवृजातस्तुकिरीटीश्रीपतिःहरिः नारायणोमहायोगीश्वरःसो
ऽप्रमःपुरुषोत्तमः अस्रवाहुर्महावलोलोकानांयोनिरुच्यते किमप्यचिंत्यपुरुषात्मायोगमास्थाययथा
गवित् फणासहस्रकलिततमप्रतिमवर्चसं महाभोगपतेर्भोगमन्वास्थीर्यमहाव्रया तस्मिन्स्वपिति।
पर्यंकेपुनस्तैवैकनकप्रभो एवंतत्रशयानेनविष्णुनाप्रभविष्णुना आत्मारामेणक्रीडार्थंसृष्टंनाभ्यां
तुपद्मजं शतयोजनविस्तीर्णंतरुणादित्यवर्चसं वज्रदंडमहोत्सेधंलीलयाप्रभविष्णुना तस्यैवं।
क्रीडमानस्यसमीपंदेवमीढुषा हेमवर्णोऽजोब्रह्मारुक्मवर्णोह्यतींद्रियः चतुर्मुखोविशालाक्षः
समानाभ्ययदृच्छया श्रियायुक्तेनदिव्येनसुप्रभेणस्रग्धिना तंक्रीडमानंपद्मेनदृष्ट्वाब्रह्मानुभे।
जिवान् सविस्मयमथागम्यप्राहस्पष्टंपूर्णयागिरा प्रोवाचकोभवान्शेतेःआश्रितोमध्यमंभसा
अथतस्यास्युतःश्रुत्वाब्रह्मणस्तुशुभंवचः उदतिष्ठत्पर्यंकात्तेद्विस्मयोत्फुल्ललोचनः प्रत्यु।
वाचोत्तरंचैवक्रियतेयच्चकिंचन द्यौरंतरिक्षंभूश्चैवपरंपदमहंप्रभुः तमेवमुक्त्वाभगवान्वि
ष्णुःपुनरप्यावव्रवीत् कस्त्वंखलुसमायातःसमीपंभगवान्कुतः कुतश्चभूयोगंतव्यंकुत्रवाते

राम॰
६६

प्रतिश्रयः को भवान्विश्वमूर्तिस्त्वं कर्तव्यं किंच ते मया एवं ब्रुवाणं वैकुंठं प्रत्युवाच पितामहः य
थां भवांस्तथा चाहमादिकर्ता प्रजापतिः नारायणः समाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति स विस्मयपरां
श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्तृणा सोऽनुज्ञातो भगवता वैकुंठे विश्वसंभवः कौतूहलान्महायोगी प्रविष्टो
ब्रह्मणो मुखं इमानष्टादशद्वीपान्ससमुद्रान्सपर्वतान् प्रविश्य स महातेजाश्चातुर्वर्ण्यसमाकुलान् ब्र
ह्मादिस्तंबपर्यंतान्सप्तलोकान्सनातनान् ब्रह्मणस्तूदरे दृष्ट्वा सर्वान्विस्मयमहायशाः अहोस्य तप।
सो वीर्यं पुनः पुनरभाषत पर्यटन्विविधांल्लोकान्विभुर्नानाविधान्प्रयान् ततो वर्षसहस्रांतेनांतं।
हि ददृशे तदा तदास्य वक्त्रान्निष्क्रम्य पन्नगाशारिकेतनः अजातशत्रुर्भगवान्पितामहमथाब्रवीत्
भगवन्नादिमध्यं च अंतं कालं च दिशोत्तम नाहमंतं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानघ एवमुक्त्वाब्रवीद्
यः पितामहमिदं हरिः भवानप्येवमेवाद्य उदरं मम शाश्वतं प्रविश्य लोकान्पश्यैतान ततो पद्मा
न हि देवोत्तम मनः मद्वाक्यैर्निवार्याणि श्रुत्वा तस्याभिनंदयच श्रीपतेरुदरं भूयः प्रविवेश उवाधज ना
नैव लोकानगम्यः स्य पश्यन्सोऽचिंत्यविक्रमः पर्यटित्वा हि देवस्य उदरे दृष्टांतं नैव हरे ज्ञात्वा गमनस्य

पितामहस्य हृद्यानि सर्वाणि पितायविष्णुः विष्णुर्मनः कर्तुमियेष चाशुस्वं प्रस्थितोमहात्मलोके त
तो हृद्यानि सर्वाणि विहितान्यस्य लक्ष्म्यै सूक्ष्मं कृत्वात्मनो रूपं नाभ्याहारमविदत एषस्त्वज्ञानमार्गं
णाह्यनुगम्य पितामहः उज्जहारात्मनो रूपं पद्मष्ठात्मचतुराननः विरराजारविंदस्थः पद्मगर्भसमद्यु
तिः एतस्मिन्नंतरे नाभ्यां पद्मे कस्यान्तकान्तस्य तः प्रवर्त्तमाने संहर्षमध्ये तस्यासीद्वसन्तु ॥ इति
श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ ततो ह्यपरिमेयात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः शूलपाणि
र्महादेवो हेमवीराम्बरच्छदः आगच्छद्यत्र सोऽनंतो नागभोगपतिर्हरिः तस्यांघ्रिविक्रमतस्तस्य पद्भ्यां
मत्यंत पीडिताः उद्भूतास्तु स्मिमकाशप्रचुलास्तायविंदवः अत्यर्थ पूष्माति शीतश्च वायुस्तत्र व
वौ न शं तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं ब्रह्मविष्णुमसाधत स्फुत्वा प्रतिमेक महि भगवान स्वयंगतः कृतं किं
नु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यत्कृतालयं वदति प्रियमत्यर्थं विप्रिये पिहितेन मया इत्येवं मनसा ध्या
त्वा प्रत्युवाचेदमजरम किंतत्र भगवानस्मिन्मुखे जातसंभ्रमः किं मयायकृतं देव यन्मां प्रियमनु
त्तमं भाषसे पुरुषश्रेष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकपाद्यं ततस्त्वगं ब्रह्मुवा

वांबुजाभास्त्वंब्रह्मावेदनिधिप्रभुः योसौववोदरंसर्वंप्रविष्टोहंत्वदिच्छया यथाममोदरेलोका
सर्वेदृष्टास्त्वयाविभो तथैवदृष्टाकान्स्तेनमयालोकास्तवोदरे ततोवर्षसहस्रांतेउपःवृतस्य
मेनव नूनमत्सरभावेनमांवशीकर्तुमिच्छता द्वाराणिसर्वाणिघटितानित्वयाऽनघः त
तोमयामहाभागसंचिंत्यस्वेनतेजसा लब्धोनाभ्याप्रवेशास्तुपद्मसूत्राद्विनिर्गमः माभूत्ते
मनसोल्पोपिव्याबाधोपंवक्ष्यंचन इत्येषामगतिर्विष्णोः कार्याणामोपसर्गिकी यन्मयानंतरं
कार्यंमयाध्यवसितंतत्त्वयि विष्णुरुवाच त्वांबाधितुकामेनक्रीडार्थंयदृच्छया अग्निद्वाराणिस
र्वाणिघटितानिमयाऽनघः नतेन्यथावमंतव्यंनान्यःपूज्यश्चमेभवान् सर्वंमर्षयकल्याणयन्मया
पकृतंतव तस्मान्मयोच्यमानस्त्वंपद्मादवतरप्रभो नाहंभवंतंशक्नोमिसोढुंतेजोमयंगुरुं
सचोवाचपरंब्रूहि पद्मादवतरामहं ॥विष्णुरु॥ पुत्रोभवममारिघ्नमुदंप्राप्स्यसिशोभना स
त्यपद्मोमहायोगीत्वमीड्यप्रणवात्मकः अद्यप्रभृतिसर्वेशश्वेतोष्णीषविभूषणः पद्मयोनि
तिख्यातोनाम्नाभविष्यति पुत्रोमेत्वंभवब्रह्मन्सर्वलोकाधिपप्रभो ततःसभगवान्

ब्र॰पु॰
७१

ब्रह्मा वरं दत्त्वा किरीटिनः एवं भवतु तेनैक्त्वा प्रीतात्मागतमत्सरः प्रत्यासन्नमथायांतं बालार्की
भमेहाम्बुजं भूतमत्यद्भुतं दृष्ट्वा नारायणमथाब्रवीत् अप्रमेयो महावक्त्रो दंष्ट्री ध्वस्तशिरोरुहः द
शार्धबाहुस्त्रिशूली लोचनैर्बहुभिर्वृतः लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विकृतो मुंजमेखली मेंढ्रेणोर्ध्वेन
महता नदमानो ऽतिभैरवं कः खल्वेष पुमान्विष्णो तेजोराशिर्महाद्युतिः व्याप्य सर्वा दिशो द्यां च
इत एवाभिवर्तते तेनैवमुक्तो भगवान्विष्णुर्ब्रह्माणमब्रवीत् पद्भ्यां तलनिःपातेन यस्य विक्रांतो
लोके वेगेन महताकाशे व्यथिताम्बुजलाशयाः छटाभिर्विप्लुतोऽत्यर्थं सिक्तश्चाहं पद्मसंभवः घ्रा
णजेन च वातेन कम्पमानेन त्वया सह दोधूयते महापद्मं स्वच्छंदं मम नाभिजं स एष भगवानीशो
ह्यनादिर्ह्यांतकृद्विभुः भवानहं च स्तोत्रेण उपतिष्ठाव धोधजं ततः क्रुद्धोम्बुजाभाक्षो ब्रह्माणं प्रो
वाच केशवं न भवान्नु न मामन्यं लोकानां योनिमुत्तमं ब्रह्माणं लोककर्तारं मां च वेत्सि सनातनं
कोऽयं भोः शंकरो नाम महावीर्योऽतिरिच्यते तस्य तत्क्रोधजं वाक्यं श्रुत्वा विष्णुरभाषत मामैवं वद
कल्याणपरिवादं महात्मनः मायायोगेश्वरो धर्मो दुराधर्षो वरप्रदः हेतुरस्याथ जगतः पुराणपु

राम॰
७१

रूपोव्ययः जीवः खल्वेष जीवानां योनिरंतं प्रकाशते वासक्रीडनकैर्देवः क्रीडते शंकरः स्वयं प्रधानम
व्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः अस्यैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्मिणः यः कः स इति दुःखार्तैर्मृग्य
ते यतिभिः शिवः एष बीजी भवान्बीजं अहं योनिः सनातनः एवमुक्तो थ विश्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभा
षत भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजी महेश्वरः एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ज्ञात्वा चैवं समुत्प
त्तिं ब्रह्मणा लोककर्तृणा इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्धरिः अस्मान्महत्तरं गुह्यं भूतमन्यन्न वि।
द्यते महतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदं द्वैधीभावेन चात्मानं प्रविभज्य व्यवस्थितः निष्कलः सू
क्ष्ममव्यक्तः सकलश्च महेश्वरः अस्य मायाविधिज्ञस्य अगम्यगहनस्य च पुरा लिंगं भवाद्बीजं प्रथ।
मं त्वादिसर्गिकं मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् हिरण्मयमपारं तद्योन्यामंडमजायत श
तानि दश वर्षाणामंडं चाप्सु प्रतिष्ठितं अंते वर्षसहस्रस्य वायुना तद्द्विधाकृतं कपालमेकं द्यौर्जज्ञे
कपालमपरं क्षितिः उल्वं तस्य महोत्सेधं यो सौ कनकपर्वतः ततस्तस्मात्प्रबुद्धात्मा देवो देववरः
प्रभुः हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्मजज्ञे चतुर्भुजः अनार्कचंद्रनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्षत कोयमित्ये।

त्वभिध्यानेऽकुमारास्तेऽभवंस्तदा प्रियदर्शनास्तुततनवोयेतीताः सर्वजास्तत भूयोवर्षसहस्रांतेततएवा
त्मजास्तव भुवनानेलसकाभ्रापञ्चपञ्चायतेहूणाः श्रीमान्सनत्कुमारस्तुरिभुश्चैवोर्ध्वरेतसौ सना
तनश्चसनकस्तथैवचसनंदनः उत्पन्नासमकालंतेवुद्ध्यातीऽप्रियदर्शनाः उत्पन्नाप्रतिघात्मानोजग
ज्ज्वालद्देवहि नारस्यतेचकर्माणिताएत्रयविवर्जिताः अल्पसौख्यंवहूक्लेशंजराशोकसमन्वितं
जीवितंमरणंचैवसंभवंचपुनःपुनः स्वप्नभूतंपुनस्वर्गंदुःखानिनरकास्तथा विदित्वाचागमस्त
र्वमवश्यंभवितव्यतां ऋभुंसनत्कुमारंचदृष्ट्वातेववशास्थितौ त्रयस्तुत्रीन्गुणानहित्वात्मजाः
सनकादयं वैवर्तेनतुज्ञानेननिवृत्तास्तेमहौजसः ततस्तेष्वपवृत्तेषुसनकादिषुवैत्रिषु भवि
ष्यतिविमूढस्त्वंमायुयायाकारस्तु पूर्वकल्पेतुवैकल्पेसाज्ञानस्पतितेनच कल्पशेषाविभूता
निमूढस्मानिपार्थिवानिच साचैषाह्यैश्वरीमायाजगतःसमुदाहृता सपक्षपर्वतोमेरुर्देवलोकौ।
स्तदाकृतः तेवैवेदहिमहात्मंदृष्ट्वाचात्मानमात्मना ज्ञात्वाचेश्वरसद्भावंज्ञात्वामांचाब्जेक्षण
महादेवंमहायोगंभूतानांवरदंप्रभुं प्रणवेचोच्यसामाद्यनमस्कृत्वाजगद्गुरुं त्वांचमांचैवसं

क्रुद्धो निश्वासात्त्रिर्दहेदयं एवं ज्ञात्वा महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं प्रणवं चौ ग्रभक्ष जितेह्महावल व्रं
हृत्वा मग्रतः कृत्वा सोष्टोहमनलप्रभं॥ सू.त उ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा ततः सगरुडध्वजः अतीते
श्रुभविष्ये भवर्तमाने तथैव च नामभिर्भ्रान्दशैश्चैव वरदं स्तोत्रमुदीरयत् नमस्तुभ्यं भगवते स्तु
व्रतेनंततेजसे नमः क्षेत्राधिपतये बीजिने शूलिने नमः अमेंड्रायोर्ध्वमेढ्राय नमो वैकुंठरेतसे नमो
ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय सपूर्वप्रथमाय च नमो रुद्राय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः हरकाय हरनेत्राय
हैमवतीरावराय च नमस्ते धवनीपीदाम पीर्णाप्रभवे नमः उदधीनां च प्रभवे द्वीपानां प्रभवे नमः
अद्रीणां प्रभवे चैव वर्षाणां प्रभवे नमः नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः नमश्चौषधिप्रभ।
वेरक्षाणां प्रभवे नमः धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभ
वे नमः नमः क्षणानां प्रभवे कलानां प्रभवे नमः निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः अहोरात्रा
सामानां र्द्धमासानां प्रभवे नमः नमो नक्षत्रानां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः प्रभू वचपराईस्परस्य प्रभवे नमः
नमः पुराणप्रभवे युगस्य प्रभवे नमः चतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवे नंत चेतसे कल्पोदयनिवद्धानां

ब्र॰पु॰ ७३

वार्त्तीनांप्रभवेनमः नमोविश्वस्यप्रभवेब्रह्मादिप्रभवेनमः विद्यानांप्रभवेचैवविद्यानांपतयेनमः
नमोव्रतानांपतयेमंत्राणांपतयेनमः पितृणांपतयेचैवपशूनांपतयेनमः वाग्वृषायनमस्तुभ्य
पुराणवृषभायच स्ववाञ्चाल्केशायऊर्द्ध्ववक्त्रःशिरणयच नमः पशूनांपतयेगोवृषेंद्रध्वजायच प्र
जापतीनांपतयेसिद्धानांपतयेनमः दैत्यदानवसंघानांरक्षसांपतयेनमः गंधर्वाणांचपतयेय
क्षाणांपतयेनमः गरुडोरगसर्पाणांपक्षिणांपतयेनमः गोकर्णायचगोप्त्रायशंकुकर्णायवैनमः
वाराहायाप्रमेयायऋक्षाधिपतयेनमः नमोप्सराणांपतयेगणानांपतयेनमः बलाबलसमू
हायसत्वोभक्षोभणायच अंभसांपतयेचैवतेजसांपतयेनमः नमोस्तुलक्ष्मीपतयेश्रीमतेह्रीमते
नमः दीर्घशृंगैकशृंगायवृषभायककुद्मिने नमस्थैर्यायवपुषेतेजसेसुप्रभायच भूतायचभवि
ष्यायवर्त्तमानायवैनमः सुवर्चसेचवीरायश्रुतिगायच वरदायवरेण्यायनमःसर्वगतायचन
मोहायजनायभूतायभव्यायभव्यायमहतेतपोजनायच नमस्तुभ्यंतपसेवरदायच शर्वायमह
तेजायनमःसर्वगतायच नमोबंधायमोहायजनायनरकायच भवायभज्यमानायईश्यायया

भूराय

राम॰ ७३

जकायच अभ्रदीर्घायवीप्तायतत्वायनिर्गुणायच नमःपाशणायहस्तायनमःस्वाभरणायच हुता
यग्रकुलायप्रकुतप्राशनायच नमस्त्रिशूलायमृहूर्नीयसाग्निहोमर्त्विजायच सहस्रायनमश्चैवदक्षि
णावभृथायच अहिंसायायचलोकानांपशुमन्त्रौषधायच नमस्तुष्टिप्रदायायपत्रिविक्रायसर्गाधिने
नमोखिंडियपतयेपरिणाहायसृग्विणेविश्वायविश्वरूपायविश्वतोक्षिमुखायच सर्वतःपालिपा
दायतडायाप्रमितायच नमोहव्यायकव्यायहव्यकव्यायवैनमः नमःसिद्धायमेध्याययज्ञेष्टायत्वा
मपायच सुवीरायसुघोरायसुघोराघोरभणायच सुमेधसेसुप्रज्ञायदीप्तायभास्करायच नमो
नमःसुपर्णायतपनीयनिभायच विरूपाक्षायत्र्यक्षायपिंगलायमरोमसे दृष्टिहृत्यायनमश्चैवनमः
सौम्येक्षणायच नमोधूम्रायश्वेतायकृष्णायलोहितायच पितायपिशंगायपीतायच निषंगिणे
नमस्तेसविशेषायनिर्विशेषायवैनमः नमईज्यायपूज्यायचोपजीव्यायवैनमः नमःक्षेम्यायवृद्धा
यवत्सलायनमोनमः नमोज्ञानायसत्यायसत्यासत्यायवैनमः नमोवैपमवर्णायमनस्फटिकायचमम
वे नमःउपमायगौरायकृष्णवेरोहितायच महासंध्याभ्रवर्णायचारुरूपायदक्षिणे नमःकपित

ब्र·पु·
१४

हस्तायदिग्वस्त्रायकपर्द्दिने अप्रमेयायसर्वायसर्वध्यायवरायच पुरस्तात्पृष्ठतश्चैवविधांतायकृत्स्ना
नवे दुर्गायमहतेचैवरोधायकपिलायच अर्कमर्कशरीरायवल्लिनेरंहसायच पिनाकायप्रसिद्धा
यस्फितायप्रसृतायच समेधमेढ्रमालायदिग्वासाचशिखंडिने चित्रायचित्रवर्णायचित्रचर्मधरा
यच चेकितानायतुह्यायनमस्तुनिहितायच नमःशौनायक्षमायवज्रसंहननायच रक्षोघ्नाय
मत्तवह्यायसितकंठोर्द्धरेतसे अरिहायकृतान्तायतिग्मायुधधरायच समोदायप्रमोदायइरिण्या
येयतेनमः अणवःप्रणवेशायभक्तानांशर्मदायच मृगव्याधायदक्षायदक्षयज्ञहरायच स
र्वभूतायभूतायसर्वेशातिशयायच पुरवेत्तायशांतायसुगंधायचरंभवे स्थूलोदंतविनाशा
यभगनेत्रांतकायच कामदायवरिष्ठायकामांगदहनायच रवेःकरालवक्त्रायनागेंद्रदमना
यच दैत्यानामंतकायचघोरदिव्याक्रंदकरायच श्मशानरतिनित्यायनमस्तुलस्वकधारिणे न
नमःप्राणपालायवनमालाधरायच जटिनेदंडिनेतुभ्यंव्यालयज्ञोपवीतिने प्रक्षीणशोके
र्विविधैर्भूतैःपरिवृतायच नरनारीशरीरायदेव्याप्रियकरायच नमोस्तुनृत्तशीलायवोपने

१५
राम

नप्रियाय च नमो वेगीतशीलाय सुगीतिंगायनेन नमः कटंकटाय भीमाय चोग्रेग्रतराय च विभीष
णाय भीमाय भगं प्रमथनाय च सिद्धसंघातगीताय महाभागाय वै नमः नमो मुक्ताट्टहासाय क्ष्वे
डितास्फोटिताय च नदते कूर्दते चैव नमः प्रमुदिताय च नमो द्भुताय स्वपते धावते चाधिष्ठि
ताय च ध्यायते जृंभते चैव रुदते द्रवते नमः वाल्गिते क्रीडिते चैव नंवांदरशरीरिणे नमस्ते
ताय कंपाय मुंडाय विकटाय च नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः नमो विकृतवेषाय।
क्रूरोग्रामर्षणाय च अप्रमेयाय गोप्ताय दीप्ताय निर्गुणाय च वादप्रियाय वाद्याय मुंडाय मुंडा
मणिधराय च लोकधात्री त्वियं भूमी पादौ सज्जन सेविनौ सर्वेषां सिद्धियोगानामधिष्ठानं तवो
दरं मध्ये अंतरिक्षं विस्तीर्णं ताराणगणविभूषितं ताराप्रपथ इवाभाति श्रीमान्हारस्तवोरसि दिशो
दशाभुजास्तुभ्यं केयूरांगदभूषिताः विस्तीर्णपरिणाहश्च नीलांबुदचयोपमः कंठस्ते
शोभते श्रीमान्हेमसूत्रविभूषितः दंष्ट्राकरालदुर्धर्षमनौपम्यं मुखं तव पद्ममालाकृतो
ष्णीषं शिरो शोभते कथं दीप्तिः सूर्ये वपुश्चंद्रे स्थैर्यं भूम्यानिलो बले तीक्ष्णमग्न्यप्रभावे

ब्र·पु·
१४

दुर्वेशाहं सैन्यमस्मच अहरोत मविस्मंदानुगणनेतान्विदुर्बुधा जयोजयोजघ्यो महायोगी महादे
वो महेश्वरः पुरेशयो गुहावासी खेचरो रजनीचरः तपोनिधिर्गुरुर्नंदी नंदिवर्द्धनः हयशी
र्षो धाता विधाता भूतिवाहनः बोधव्यो बोधनो नेता धूर्वहो दुःप्रकंपकः बृहद्रथो भीमकर्मा
बृहत्कीर्तिर्धनंजय घंटाप्रियो ध्वजी छत्री पिनाकी ध्वजिनीपतिः कवची पट्टिशी खड्गी धनुर्ह
स्तः परश्वधी अघस्मरोऽनघः शूरो देवराजारिमर्दनः त्वां प्रसाद्य पुरास्माभिर्द्विषंतो निहता यु
धी अग्निस्त्वं सागराश्चान्ये सर्वांस्त्वं पिबन्नेव न तृप्यसे क्रोधागारः प्रसन्नात्मा कामदः कामदः प्रियः ब्र
ह्मचारी चागाध ब्रह्मचारी च गोप्रेस्त्वं सिद्धपूजितः वेदानाम ध्ययः कोशः त्वया यज्ञप्रकल्पितः हव्यं च
वेदं वहति वेदोक्तं हव्यवाहनः प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ब्रह्मा नीशेन नादिमान्स्मा
म राशिर्ब्रह्मा लोकानां त्वं हर्ता त्वादिसर्गः सर्वेभ्यः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा अक्षीण धामा
लेन त्वां विशंति योगेन त्वां ध्यायिनो नित्ययुक्ता ज्ञात्वा भोगान्संत्यजंते पुनस्तान् ये त्वां सम्या
क्प्रपन्ना विशुद्धा — कर्मभिस्त्वां भजंते अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्मः स्वशक्तितः की
हि

राम·
१४

र्त्तितं तव माहात्म्यमपारं परमात्मनः शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ॥ इति श्री
महापुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्तवः ॥ सूत उवाच ॥ आपिबन्निव नेत्राभ्यां पुण्डरीकायतेक्षणः प्र
हृष्टवदनो ऽत्यर्थमभवत्तुष्टकीर्त्तनात् उमापतिस्त्वरूपाख्यो दक्षयज्ञविनाशनः पिनाकी खण्डपर
ततः शुः प्रभूतप्रांतत्रिलोचनः स भगवान्देवः श्रुत्वा वाक्यामृतं तयोः जानन्नपि महाभागः क्रीडापूर्वम
थाब्रवीत् कौ भवन्तौ महात्मानौ परस्परहितैषिणौ समेतावम्बुजाभाक्षौ अस्मिन्घोरे जलप्लवे.
तावूचतुर्महात्मानौ समनिरीक्ष्य परस्परं भगवन्किं चितत्क्येन विज्ञातेन परस्परं कृत्स्नं वाः सुखमानं
त्यमिच्छावो वा मतेन्त्वया लयोपलक्षवनं कृत्वा सपिवयानुभान्यच उवाच भगवान्देवो मधुरश्लक्ष्ण
यागिरा भो भो हिरण्यगर्भ त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्यहं प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वतानादरयुक्तया भ
वंतौ मान्नभावप्रियौ मम सर्वहितरावुभौ युवाभ्यां किं ददाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मा
णं विष्णुरब्रवीत् ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरं यस्ते विविक्षितः प्रजाकामोऽस्म्यहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धू
र्वहं ततः स भगवान्ब्रह्मा वरं पुत्रलिप्सया अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकाम प्रजायते वीरमप्रति

ब्रपु॰
७६

मंपुत्रंयत्त्वमिछसिपूर्वदं नान्यंवरमहंवव्रेप्रीतेत्वयिमहेश्वरातस्मान्मांप्रार्थयंतांश्रुत्वाभगवान्भा
नेत्रहा निकल्मषममायंचवाढमित्यब्रवीद्वचः यदाकार्यसमारंभेकस्मिंश्चित्तवसुव्रत अनि
घ्नैत्राचकार्यसक्रोधस्त्वामनुपैष्यति आत्मैकादशेरुद्राःविहिताःप्राणहेतवः सोहमेकादशस्तात्मा
वैश्मूलहस्तमहानुगः ऋषिर्मित्रोमहात्मावैललाटाद्धविनानदा प्रसादमतुलंकृत्वाब्रह्मणः
स्त्विदंशीघ्रंशुरा विश्रुतंपुनरुवाचेदंददामिचवरंतव महोवाचमहाभागोविरूद्भवमिदंवचः स
र्वममकृत्तंदेवपरितुष्टोसिमेयदि त्वयिमेस्तुप्रतिष्ठास्तुभक्तिरंबुदवाहन एवमुक्तस्ततोदेवःसम
भाषतनकेशवं विश्लोषृणुयथादेवप्रीतोहंतव शाश्वत प्रकाशश्चाप्रकाशश्चजंगमंस्थावरंचयत्
विश्वरूपमिदंसर्वंरुद्रनारायणात्मकं अहमग्निर्भवान्सोमोभवान्रात्रिरहंदिनं भवान्नतमहंसत्यं
भवान्क्रतुरहंफलं भवान्ज्ञानमहंज्ञेयंयंयजयित्वामवाजना मांविशंतित्वयिप्रीतेतेजनाःलोके
तकारिणः आवाभ्यांसंहितांश्चैवगतिर्नान्यायुगक्षये आत्मानंप्रकृतिंविद्धिमांविद्धिपुरुषंशि
वं भवानर्द्धशरीरंमेत्वहंतवतथैवच वामपार्श्वेमहन्नमहंपश्यामश्रीवत्सलक्षणं त्वम्भवामेतरे

राम॰
७६

पार्श्वे त्वहं वै नीललोहितः स्वंच मे हृदयं विष्णो न वचाहं क्वचिदिस्थितः भवान्सर्वस्य कार्यस्य कर्त्ताह
मधिदैवतं तदेहि स्वलितेवत्सगमिष्याम्यंबुदप्रभः एवमुक्त्वा ततो विष्णोर्देवांतर्द्धानमीश्वरः त
तः सोंतर्हिते देवे संप्रहृष्टस्तदाच्युतः अशेत शायने भूयः प्रविष्टपात जले हरिः तं पद्मं पद्मराभी
भपद्माख्यः पद्मसंभवः संप्रहृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्म्यं तदासनं अथ दीर्घेण कालेन तत्राप्या
प्रतिमावुभौ महाबलौ महासत्त्वौ भ्रातरौ मधुकैटभौ तत्पद्मं तत्र हर्णार्कभं दीप्ताद्यौ तमश्चालितौ
कंपयामासतुर्वीरौ हमंतावि विनिर्भयौ वभंजतुश्च पात्राणि तावुभौ मधुकैटभौ उचतुश्चैव वचनं
भद्रं वीनौ भविष्यति एवमुक्त्वा ततौ तस्मिंन्नंतर्द्धानगतावुभौ दानवेनेन तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्क
रसंभवः महात्म्यं चात्मनो वुधा विज्ञातवर्षपच्चक्रमो कर्णिकावदनं भूयो नाभ्यजानाद्यदागतिः
ततः स पद्मनालेन अवतीर्य रसातले कृष्णाजिनोत्तरासंगो ददर्श तं जले हरिं स च तं वोधया
मास विभुर्ई चेदमब्रवीत् भूतेभ्यो मे भयं देव त्रायस्वानि त्रिष्ठप्रांजुरु ततः स भगवान्विष्णुस्सप्रश्रा
समरिंदमः न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मनस्विवं यस्मात्संवर्त्त्वयाचोक्तं भूतेभ्यो मे महद्भयम्

तस्माद्भूतादिवाक्यैस्तैर्दैत्यौ त्वं नाशयिष्यसि भूर्भुवस्स्वस्ततो देवं विविशुस्तमयोनिजं ततः प्रदक्षिणीकृ
त्यात्र मेवासीनमागतं गते तस्मिंस्ततो नंत उज्जीयमानरोमत्वात् विसृजितस्तु चप्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्ष
तां मधुकैटभयोर्ज्ञात्वा तयोराममनंतपुनः चक्रांते हृयसा हृष्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ कृतमाहृप्रत्र
यौ तौ तावेवाभिमुखौ स्थितौ ततस्तौ प्रोचतुर्दैत्यौ ब्रह्माणं दारुणं वचः अस्माकं युध्यमानानां मध्ये
वैप्रश्निकोभव ततः स्तोऽचलमाविश्य संलंभ्याघस्तु मायया चक्रांतस्तु मलयुद्धं यस्य येनेप्सितं तदा
तेषां तु युध्यमानानां दिव्यं वर्षशतं गतं नच युद्धमदोन्सेकोऽन्योन्यं समवर्तत लक्षणहृयसंस्था
दूपवांछ्वक्षिप्तगीतैः सा दृष्ट्वा व्याकुलमना ब्रह्मानमुपागमत् सतयोरंतरे वसुधाव्रस्मादिव्ये नचा
दृष्ट्वा पद्मकेसरजेन्मस्त्वं वबंधकवचं तयोः शामेल्लकंचयोत्रेण ततो मंत्रमुदाहरन् जपतस्त
भवं त्कन्याविस्मृहृयसमुस्थिता पद्मेऽब्ददनप्रख्याप महस्ताभाभामती तां दृष्ट्वा व्यथितौ दैत्यौ भ
याद्दर्शविवर्जितौ ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा का च त्वमत्र गंतव्या ब्रूहि सत्य
मनिंदिते सा ब्रह्मा संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राञ्जलिस्तदा मोहिनीं विद्धि मां मायां विष्णोः संदेश

कालिन्दी प्रियासंकीर्त्यमानाहंब्रह्मणास्मात्वयापुना ब्रह्मणाःप्रीतमनाब्रह्मगौरीतिनामचकारह म
याचव्याहृतंयस्मात्वंचैवसमुपस्थिता महाव्याहृतिरित्येवनामतेविचरिष्यति उत्पिनाचशिरोभि
र्त्वासावित्रीतेनचोच्यते एकाक्षरास्तुयस्मात्वमभेकासाभविष्यसि गौरीतिनावदेतानिकर्मजा
न्यपराणिच नामानितेभविष्यन्तिमत्प्रसादान्महानने ततस्तोपीड्यमानोत्रवरमेनंप्रयाचता
प्रनाहंवंनोमरणंपुत्रत्वंचभवेत्तव तथेत्युक्त्वाततस्तूर्णमनयघमप्रसादनं विनयान्केटभविष्णु।
र्जिष्णुश्चाप्यनयन्मधुं एवंतौनिहतौदैत्यौविष्णुनाजिष्णुनासह प्रीतेनब्रह्मणावाथलोकानां
हितकाम्यया पुत्रत्वमीत्रौनयथासाम्यादनोनिवोधत विष्णुनाजिष्णुनासाहैमधुकैटभयोस्तथा
संपराक्षेव्यतिक्रांतेब्रह्माविस्मयमभाषत त्र्ययवर्णेवशान्तेपूर्णेसमयःप्रत्युपस्थितः संहित्येमह
वंवोरंस्त्वस्यानंयामिचाप्यहं ततस्ववचसादेवःसंहारमकरोत्तदा महीनिस्थावरंकृत्वाकृति। म
स्याप्स्वर्जंगमान् यद्विद्योविंदभद्रेतेद्वितियमेयादसीति ब्रूहियत्करणीयंसामयातेलक्ष्मीवईन
वाठंम्हरएडुत्वेहेमाभयश्चयोनेवचोमम प्रसादोयत्वयालब्धईश्वरान्मत्रलिप्सया तथाचसर्वलं

कृत्वामनोभूदवेगोभवत् चतुर्विधानिभूतानिसृजतश्चविभोस्सृजतस्तस्यच अवाप्यसांत्वंगोविदात्यप्रयो
निःपितामहः प्रजास्स्रष्टुमनास्तेयेनतपउग्रंततोमहान् तस्यैवंतप्यमानस्यनकिंचित्समवर्त्तत ततो
दीर्घेणकालेनदुःखात्क्रोधोव्यवर्द्धत क्रोधाविष्टनेत्राभ्यांअपतन्नश्रुबिंदवः ततस्तेभ्योश्रुबिं
भ्योवाततपित्तकफात्मका महाभागामहासत्वाः स्वस्तिकैरुपलंकृताः प्रकीर्णकेशाः सर्पास्तेप्राद
र्भूतामहाविषाः सर्पांस्तथाग्रजान्दृष्ट्वाब्रह्मात्मानमनिंदत अहोधिक्तपसामस्यफलमीदृश
कंयदि लोकवैनाशिकीमत्तेस्यादादावेवप्रजाममः तस्यव्रीडाभवन्मूर्छाक्रोधामर्षसमुद्भवा
मूर्छाभितापेनतदाजहौप्राणान्प्रजापतिः तस्याप्रतीमवीर्यस्यदेहात्कारुण्यपूर्वकं आत्मे
कादशतेरुद्राव्यक्रामेतारुदंस्तथा रोदनात्स्वल्पकरुद्रास्ते रुद्रत्वंतेनतेषुवै येरुद्रास्तेखलु।
नेप्राणायेप्राणास्तेतदात्मका प्राणाःप्राणभृतांज्ञेयाः सर्वभूतेष्ववस्थिताः अत्युग्रस्यमह
त्वस्यसाधुनाचरितस्यच तस्यप्राणान्ददौभूयःशूलीनीललोहितः ललाटात्प्रयो।
नेस्यप्रभुरेकादशात्मकः प्रकृष्टवदनोरुद्रःकिंचित्प्राप्तागतामसं अभ्यभाषत्तदादेवोब्र

स्थाणंपरमंवच: उपपाद्यस्वमांब्रह्मन्स्मर्त्तुंमर्हसिचात्मन: मांचवेत्कालमेरुद्रंप्रसादंकुरुमे
प्रभो श्रुत्वात्विदंवचस्तस्यस्वप्रभूतंमनोगतं पितामह:प्रसन्नात्मानेत्रै:कमलोद्भवप्रभो तत:
प्रत्यागात:प्राणस्निग्धगंभीरयागिरा उवाचभगवान्ब्रह्माशुद्धजांबुनदप्रभ: भोभोवदम
हाभामस्न्नानंदयसिमेमन: कोभवान्विश्वमूर्त्तिस्त्वंस्थितएकादशात्मक: एवमुक्तोभगवता
ब्रह्मणानंततेजसा तत:प्रत्यवदद्रुद्रोह्यभिवाद्यात्मकैसह एतेवरमहंब्रह्मन्याचितोविश्व
नासह पुत्रोमेभवदेवेतित्वंतुस्यावापिपूर्वह लोकेषुविश्रुतै:कार्यंसर्वंविश्वात्मसंभवै वि
षाद्स्यन्नेदेवेशालोकास्त्वंस्रष्टुमर्हसि एवंसभगवानुक्तोब्रह्माप्रीतमनाभवत् रुद्रप्रत्युवद
द्भूयोमेकांतेनीललोहित माहात्म्यंभमकार्यार्थंप्रजासृजमयावह बीजीभवाणिभूतानि तं
प्रयत्नंतथाभवान् ब्राह्मणमित्येवतांवाणींप्रतिजग्राहत्र्यंबक: तत:सभगवान्ब्रह्मातेष्वाग्नि
तविभूषित: मनोग्रेसोसृजद्देवोभूतानांधारणात्तत: जिह्वांसरस्वतींचैव ततस्तंविश्वरूपि
णी भृगुमंगिरसंदक्षंपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं वसिष्ठंचमहातेजा:ससर्जसप्तमानसान् पुत्रान्॥

ब्र·पु·
७६

त्समासेनसोसृजद्विश्वसंभवान् एवमेतान्मयाप्रोक्तान्ब्रह्मालोकपितामहः दृष्ट्वायान्मानसा
न्पुत्रान्सोवाचभगवांस्त्वयंभूः प्रजाःसृजतभद्रंवोरुद्रेणसहधीमता अनुमस्यमहात्मानंप्रजानां
प्रपतत्सदा वयमिच्छामहेदेवप्रजाःस्रष्टुंत्वयासह ब्रह्मणस्त्वेयसंदेशस्तवचैवमहेश्वर तैरे
वमुक्तोभगवान्ब्रह्मर्षीवाचतान्मुनः ब्रह्मणोवात्मजामहर्षयाणांहोवादन्तरा कृत्वाग्रजो
ग्रजानेतान्ब्रह्मणात्मजान्मम ब्रह्मादिस्तवपूर्वंतान्समलोकान्ममात्मकानाभवंत सहमहे
तिवचनान्ममस्वस्तियः तेनैवमुक्तामप्रत्यक्षरुद्रमीडत्रिशूलिनं यथाज्ञापयसेदेवतथा तेहेभ
विष्यसि अनुमान्यमहादेवंप्रजानांपतयस्तदा जग्मुर्देवंमहात्मानंभवान्यच्छः प्रजापतिः त्वाप
रस्त्वतुभद्रंतेप्रजाःसृष्टामहेश्वरं एवमस्त्विनिवेदन्तः अत्ययथनभाषितं तेःग्रहसत्समारेभेप्रजा।
कामप्रजापतिः सर्गस्थितेततस्तादृशोब्रह्मासर्गमथासृजत् ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते॥
॥सावर्णीरुवाच अहोविस्मयनीयानिरहस्यानिमहामते त्वयोक्तानियथातत्वलोकानुग्रहकार
णात् तत्रैवसंशयोमह्यमवतारेत्रिशूलिनः किंकारणंमहादेवः कलिंप्राप्यसदारुणं हित्वा

राम·
७६

युगानि सर्वाणि अवतारं करोति वै अस्मिन्मनुं तरे वैवस्वते मेवैव स्वतप्रभो अवतारं कस्य च केपतद्विज्ञा
मि वेदितुं न तेस्य विदितं किंचिदिह लोके परत्र च भक्तानामनुकंपार्थं विनयात्स्वकं तामम कथय
स्व महाप्राज्ञ यदि श्रवणमर्हामितं सूत उवाच एवं पृष्टो भगवान्वाधूलीकृतिनेरतः इदमाह महाते
जा वाधूलीकृतनमस्कृतः एतद्गुह्यतमं लोके यन्मां त्वं परिपृच्छसि तत्सर्वं शृणु ऊसावर्णि उच्यमानं य
था क्रमं पुरा सृष्टिकाले वेदेनेद्दिव्येवर्षसहस्रके सृष्टिकामः प्रजा ब्रह्मा चिंतयामास दुःखितः तस्य
चिंतयमानस्य प्रादुर्भूतः ओंकारकः दिव्यगंधरसोपेतो दिव्यां कांतिमुदीरयन् अशब्दस्पर्शरूपा
तासगैः धारेस वर्जितो कांतिं उदीरयंदेवो यामविंदच्च तं महेश्वरः ततस्तत्ध्यानसंयुक्तः तपश्चात्महाय
भैरवं चिंतयामास मनसा त्रितयं किंच यं विति अस्य चिंतयमानस्य प्रादुर्भूतं तत्तदक्षरं अशब्दस्प
र्शरूपं च रसगंधविवर्जितं अपोह्य तमं सर्वलोके सुखमूर्त्तिं चापि यः पश्यति ध्यायन्वै स तथा देवमव्ययं।
वं यः पश्यते पुनः तं पश्चात् मध्यरत्नं वायवीतं कृमस्तत्रापुनः स्वर्णं संस्थितं तत्र पुष्टोयं नतत्स्त्री न च न पुंसकं त
त्सर्वं स चिरं ज्ञात्वा चिंतयन् हि तदक्षरं तस्य चिंतयमानस्य कंठाउत्तिष्ठते स्वरः एकमात्रो महा।

वोथ श्वेतवर्णः सुनिर्मलः सर्वकारो भवेदेवमक्षरं वै महेश्वरः ततश्चिंतयमानस्य त्वक्षरं वै
स्वयंभुवः प्रादुर्भूतमकारस्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितं प
तो दृष्ट्वाक्षरं चैव ब्रह्मा चिंतयामास वै पुनः तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् तस्य चिंतयमान
स्य तस्मिन्नथ महेश्वरः द्विमात्रमक्षरं जज्ञे रीशिते न द्विमात्रकः ततः पुनर्द्विमात्रं तु चिंतया।
मास चाक्षरं प्रादुर्भूतं चरकं तु कं देवेग्रहमायपुः इषेत्वोर्जेत्वा वायवः स्थ देवो वः सविता
ऋग्वेद एकमात्रस्य द्विमात्रस्य यजुस्तु स्मृतः ततो देवं द्विमात्रं तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं त्रिमात्रं चिंत
यन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः तस्य चिंतयमानस्य चौंकारः स्वयंभूर्वह ततस्तदक्षरं ब्रह्मा त्वो
कारं समचिंतयत् अथाप्यपश्यत तत्पीतामस्तं चैव समुत्थितं अग्न आयाहि वीतये ततस्त्व
स महातेजा दृष्ट्वा वेदांस्तु पश्चिमान् चिंतयित्वा भगवांस्तु संध्याय चाक्षरं त्रिवर्णं यत्स्व
यं णेता कारं ब्रह्मसंज्ञितं ततश्चैव त्रिसंयोगात्रिवर्णं तमदक्षरं तस्यालस्य प्रदर्शी वसति
न त्रिरिदिवं त्रिकं त्रिमात्रं त्रिपदं चैव त्रिस्तु यागा च शाश्वतम् तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिंतयामा

स्वेव प्रभुः तस्मात्तदक्षरं सोप्य ब्रह्मरूपं स्वयंभुवः चतुर्दशामनवं देवं पश्यते दीप्ततेजसं त
मोंकारं सकृत्वादौ विज्ञयः स स्वयंभुवः चतुर्दशमनवोस्तस्मादजायंत चतुर्दश नानाव
र्णाः स्वरादिव्यमायंतच्च तदक्षरं तस्मात्त्रिचतुर्दशवर्णाणिवैः आकारप्रभवास्मृताः ततः सा
धारणार्थाय वर्णानां तु स्वयंभुवः अकाररूपमादौ तु स्थितः स परमेश्वरः ततस्तेभ्यः स्व
रेभ्यस्तु चतुर्दश महामनवः मनवः सप्तसप्त एते दिव्या मन्वंतरेश्वराः चतुर्दशमनवो यत्र
अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ब्रह्मकल्पसमाख्यातः सर्ववर्णप्रजापतिः मनवोत्र प्रथमात्तस्य म
नुस्स्वायंभुवस्स्मृतः अकारस्तु शिवः ज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयंभुवः द्वितीयात्तु मनवोत्तस्य आ
कारो वैमनवः स्मृतः नानाम्नास्वारोचिषो नाम वर्णस्य पाण्डुरउच्यते तृतीयास्तु मनवोत्तस्य
ईकारो यत्र मानवः यजुर्यमः सप्तादित्यो यजुर्वेदो मतस्स्मृतः ईकारः समनुज्ञेयो रक्तव
र्णप्रतापवान् ततः क्षत्रप्रवर्त्तेत तस्मादुत्कालस्तु क्षत्रियाः चतुर्थान्तु मनवोत्तस्य उकारः स्वर
उच्यते वर्णतस्तु स्मृतस्तस्मात् समनुस्तामसः स्मृतः पंचमात्तु मनवोत्तस्य ऊकारो नाम मन्याय
ते

ब्र·पु·
८१

पीतकोवर्णस्तथैव मनुश्चापिचरिष्णवः ततः षष्ठान्मुखात्तस्य जकारः कपिलस्मृतः गौरीष्टश्च ततः
षष्ठोविज्ञेयः सम्हात्तथाः सप्तमात्तु मुखात्तस्य लतोवैवस्वतोमनुः अकारश्च स्वरस्तत्र वर्णस्ततः कृ
ष्ण उच्यते अष्टमात्तु मुखात्तस्य त्तकारः श्यामवर्णतः श्यामो हरसवर्णश्च ततः सावर्णिरुच्यते
मुखात्तु नवमस्तस्य नकारो नवमस्मृतः धूम्रो वै वर्णतश्चापि धूम्रश्च मनुरुच्यते दशमात्तु मुखा
त्तस्य ऋकारः प्रभुरुच्यते समश्चैव सवर्णश्च बभौ सावर्णिको मनुः मुखादेकादशात्तस्य पकारो
मनुरुच्यते पिशंगो वर्णतश्चैव पिशंगो वर्ण उच्यते द्वादशात्तु मुखात्तस्य फकारो नाम उच्यते पि
शंगो भस्मवर्णभः पिशंगो मनुरुच्यते त्रयोदशान्मुखात्तस्य डकारो वर्ण उच्यते पंचवर्षसमा
युक्तो डकारो वर्ण उत्तमः चतुर्दशात्तु मुखात्तस्य ढोकारो वर्ण उच्यते कर्कधुवर्णस्तथैव मनुः साव
र्णिरुच्यते इत्येते मनवश्चैव स्वरा वर्णाश्च कल्पजाः द्विजैर्याह्यियथा तत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा यस्य
रसवर्णाश्च स्वरा यस्माद्धताः स्थिवे तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्वयस्तु प्रकीर्तितः सवर्णा सदृशाश्चैव
यस्माज्जातास्तु कल्पजा तस्मात्तु ज्ञानालोकेस्मिन्सवर्णाः सवसंधयः भविष्यंतितथा शैलव।

राम
८१

र्णाः षड्जन्यायतोर्थतः अपाणां संधयश्चैव यस्मान्नानास्वकल्पजा तस्मात्प्रजानां लोकेस्मिन्सर्वसां:
सर्वसंधयः भविष्यंतितथाशैलवर्णाषड्जन्यायतोर्थतः अपाणां संधयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वराइति।
॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्वरोत्पत्तिः ॥ ऋषय ऊचुः तस्मिन्कल्पेन्वयाचोक्तः प्रादु
र्भावो महात्मनः महादेवस्य रुद्रस्य धारकैर्मुनिभिः सह सूत उवाच उत्पत्तिरादिसर्गस्य मयाप्रो
क्ता समासतः विस्तरेणास्य वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह पत्नीभुजनयामास महादेवस्तु तान्वहून्
कल्पेष्वन्येष्वतीतेषु यास्मिन्कल्पेतु तच्छृणु कल्पादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः प्रादुरासीत
तोंकेस्य कुमारो नीललोहितः तदंधेस्तु स्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा दृष्ट्वा रुदंतं सहसा कुमारं नील।
लोहितं किं रोदिषि कुमारं ति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत सोब्रवीद्देहि मे नाम प्रथमं मे पितामह रुद्रस्त्वं।
देवनाम्नासि इत्युक्तः सोरुदत्पु नः किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदंतं पुनरब्रवीत् नाम देहि द्वितीयं मे
इत्युवाच स्वयंभुवं भवस्त्वं देवनाम्नासि इत्युक्तः सोरुदत्पुनः किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचापृथ्वा
कं तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तम् शिवस्त्वं देवनाम्नासि इत्युक्तः सोरुदत्पुनः किं रो

ब्र॰पु॰
८२

दिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् षष्ठं मे नाम देहीति प्रत्युवाचाथ तं प्रभुं भीमस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सो
रुदत्पुनः किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् सप्तमं नाम देहीति इत्युक्तः प्रत्युवाच तं उग्रस्त्वं देव
नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् अष्टमं देहि मे नाम तं विभो पुन
रब्रवीत् महादेवस्त्वं नाम्नासि इत्युक्तो विरराम च लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः प्रोवा
च नाम्नामेतेषां स्थानानि प्रदिशेति ह ततोनिसृष्टस्थानानि तेषां नाम्नां स्वयंभुवा सोर्या मही जलं व
ह्निर्वायुराकाशमेव च दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येते ब्रह्मधातवः तेषु पूज्येषु वन्द्यस्माद्द्रुह्यस्मान हिंस
न्ति वै ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं द्वितीयं नामधेयं ते मया प्रोक्तं भवेति यत् पुनस्त
पो द्वितीयान्ते तनुर्नाम्ना भविष्यति इत्युक्तोऽस्य यदा नाम्नी शरीरस्य रसात्मके विवेश तेन तस्याथ
तस्मादापो भवस्मृताः यस्माद्भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भवयन्ति च भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां
संभवः स्मृतः तस्मान्मूत्रं पुरीषं च प्सु कुर्वीत सर्वदा न स्नायेत् नग्नश्च न न ष्ठीवेत् कदाचन मैथु
नं नैव सेवेत शिरःस्नानं च वर्जयेत् नद्यस्ताः परिवर्जीत वहन्त्यः संस्थिता पिवा मेध्यामेध्या शरी

राम॰
८२

रत्वा नवङ्कंत्यमः क्वचित् विवर्स्मर मगोधाश्च मत्स्या श्चापरि वर्जयेत् अपायोनि समुद्रस्य तस्मात्तं
कामयंतिनाः मेध्याश्चोवामतोश्च भवंति प्राप्य सागरं तस्मादापो न कंधीतु समुद्रं कामयंतिनाः
न हि न स्निम्भवोदेव मर्दं देवं योस्य वर्जते ततो ब्रवीत्स्तु न ब्रह्मा तं देवं कं स्व लोहितं शर्वस्त्वमिति यत्ता
मत्तीयं समुद्भक्तं तस्य भूमिस्तनीयात्तु नाम्ना भवत्वियं मही इत्युक्तो यास्थिरं तस्य शरीरस्यास्थि
संस्थितं तद्विपात्ततो भूमी तस्माच्छर्व उच्यते तस्मात्कोहन कवीतपुरीषं स्व त्रमेव च नच्छायां
न सोयानेस्वच्छायां नापि मेहयेत शिरः प्राहृत्य कुर्वीत नृत्यं तद्दीयत्तोणमही य एवं वर्त्तते तस्मात्त शर्वो
र्वोन हि न स्निवो ततो ब्रवीत्स्तु न ब्रह्मा तं देवं नीललोहितम् ईशान इति यस्त्राक्तं च तृतीयं नाम ते
मया चतुर्थस्य चतुर्थी सा वायुर्नाम्ना तनुस्तव इत्युक्ते यच्छरीरस्य पंचधा प्राण संस्थितं विवे
शतं तद्वा वायुमीशानो वायुरुच्यते तस्मान्नैवं परिवदेद्वायुं तं वायुमीश्वरं एवं युक्त मयोष्णानो
नैव देवो हि न स्थितं ततो ब्रवीत्स्तु न ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं यत्ते यच्च पतीत्युक्तं मया नाम मे रूपं च
मे पंचमी यवमस्ये सा तनुर्नाम्नाग्निरस्तु ते इत्युक्ते यच्छरीरस्थं तेजस्तस्योष्ण संस्थितं विवेशा तत्तदा

ब्र·पु· ८३

सप्तिंनस्यात्मनः पशुपतिः स्मृतः चंद्रमास्तु स्मृतः सोमस्तस्यात्मा ह्योषधीगणः पर्वयोर्वर्त्तने विद्वांस्त
दापर्वणि पर्वणि नहंति वै महादेवं एवं वंदेन ते प्रथं गोपायंति दिवादित्य प्रजानक्तं तु चंद्रमाः
एकरात्रे समेयातां सूर्यचंद्रमसावुभौ अमावास्यातिथिर्यात्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् तत्रावि
ष्टं सर्वमिदं तनुभिर्नामभिः सह एकाकी यस्त्वरंस्तेषु सूर्योसौ चंद्र उच्यते सूर्यस्य यस्य प्रकाशेन वी
क्षते वै स्वयं प्रजाः शुक्लात्मा संस्थितो रुद्रः पिबन्नंभो गभस्तिभिः सृज्यते पीयते चैव वस्त्रन्नपाना
नात्मकाम्यय तनुरात्मभवास्या वै देहेषु वै पवीयति यथा यत्ते प्रजा सर्वा स्थिरीभूतेन चेतसा पा
र्थिवी सा तनुस्तस्य शार्वी धारयति प्रजाः यावत्स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः वायव्याका
त्वयेशानी सा प्राणापाणिनासह पीताशितानि पचति भूतानां वृतरेषु या ततः पाशुपती तस्य
पाचिका साग्निरुच्यते यानीह सुषिराण्यस्य देहेषु मर्गतानि वै वायोः संचरणार्थाय सा भीमा
वोच्यते तनुर्वैतानदीक्षितानां तु यास्थिति ब्रह्मवादिता तनुरुग्रात्मिका सा तु तेनोग्रो दीक्षितः
स्मृतः यत्तु संकल्पकं तस्य प्रजाविरसमे स्थिते सा तनुर्मानसी तस्य चंद्रमा प्राणिषु स्थितः

राम· ८३

नवो नवो भवति ह्रिनायमानो ऽपुनः पुनः नीयते योयप्याकामं विबुधैः पितृभिः सह महादेवामृता
त्मा सो ऽहस्य पश्च ईद्रमास्थितः तस्य या अष्टमा नाम्नां तनुरौद्री प्रकीर्त्तिता पत्नी सुवर्चला तस्य पु
त्रस्तस्यास्य शनैश्चरः भवस्यायाद्वितीयातनुतनुरापस्मृतानुवे तस्योषत्रस्तलापत्नी पुत्रस्वाप्य
शुक्रस्मृतः शर्वस्य यातृतीयान्नानाम भूमितनुस्मृता पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रस्यांगारकस्मृ
तः ईशानस्य चतुर्थस्य वायुस्तस्य चयातनु तस्य पत्नी शिवानाम पुत्रस्यास्य मनोजवः नाम्ना
पशुपतेर्यातु तनुरग्निर्द्विजैः स्मृता तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कंदश्चापि सुतस्तथा नाम्ना षष्ठस्य
या भीमा तनुराकाश उच्यते दिशः पत्न्यः स्मृतास्तस्य सर्गो नाम पुत्र उच्यते नाम्ना ऽष्टमस्य महतः तनु
र्याचंद्रमा स्मृताः पत्नीतु रोहिणी तस्य पुत्रस्यास्य बुधः स्मृतः इमेतास्तनवस्तस्य नामभिः प
रिकीर्त्तिताः तास्तवं योनमस्य प्रतिनास ननमुवे नैके सूर्यस्य प्रपिव्यां वा शुष्मिव्या मद्दीत्ति
नैः तथा चैव चंद्रमसी तनुभिर्नामभिस्तह प्रजावानेतिसायोज्य मीषस्य स्वदाहिसः इसो।
तद्दामयाद्दूपानं पुङ्हाभीमस्मन तपशाः शक्रोस्तुहिपदेनित्यशानो स्वचचन्द्रपदे पतत्सेके नि।

दानवानन्तनानामभिः सह महादेवस्य देवस्य देवस्य भृगोस्त्व शृणुत प्रजाः ॥ इतिश्रीमहापुराणे
वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणि
भृतामिह देवौ धाताविधातारौ मन्वंतरविचारिणौ तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीर्लोकभावनी सा
तु नारायणं देव पतिमासाद्य शोभनं नारायणात्मजौ साध्वी बलोन्मादौ व्यजायत तस्यास्तु मानसाः
पुत्रा ये चान्ये दिव्यचारिणः ये वहंति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां हेतुकन्ये स्मृते भार्ये विधातुर्धा
तुरेवच आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ पांडुश्चैव मृकंडुश्च ब्रह्मकोशौ सनातनौ मनस्वि
न्यां मृकंडोस्तु मृकंडेयो बभूव ह सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्द्धन्यायामजायत पीवर्यां वेदसिरसः पुत्रा
वंशकरास्मृताः मार्कंडेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः पांडोश्च पुंडरीकायां द्युतिमानात्मजो
भवत् उत्पन्नौ द्युतिमंतश्च सृजमानस्तथैव च तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवानां परस्परं स्वायं
भुवेंतरे तीते मरीचेश्च शृणुत प्रजाः पत्नी मरीचेः सम्भूतिर्विजज्ञे सात्मसंभवं प्रजापतेः पूर्णमासं क
न्याश्चेमा निबोधत तुष्टिर्वृष्टिः कृषिश्चैव तयाचापचितिः शुभा पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रा

त्दुदपादयत् विरजं चैव धर्मिष्ठं पर्वसं चैव ताावुभौ विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नाम विश्रुतः सु
धामासुतवैराजः प्राचीं दिशि समाश्रितः लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् पर्वसः
सर्वगणानां प्रविष्टः स महायशाः पर्वसः पर्वसायां तु जनयामास वै सुतौ यज्ञं गमं च श्रीमंतं श्र
तेका घयपमेव च तयो गोत्रकरौ पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ स्तंतिष्ठा गिरसः पत्नी जज्ञे तावा
त्ससंभवौ पुत्रौ कन्याश्च तथा स्त्रुणपालौ लोकविश्रुतौ शिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमती
लप्यां तथैव भगवानग्निर्वै कीर्तिमंतं तथावुभौ अग्नेः पुत्रं तु पर्जन्यं सहदनी सुषुवे प्रभुं हिरण्य
रोमा पर्जन्य मारीच्यामुदपादयत आभूतसंप्लवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः जज्ञे कीर्तिमतस्त्वापि
धेनुका तावकल्मषौ वरिष्ठ धृतिमंतं च पुत्रावंगिरसां वरौ तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येनीतावैसह
स्त्रशः अत्रिस्तु या विजज्ञे तानं च चात्रे यान कल्मषा नाकव्याचैवांश्रुतिं नु समातांशं घयद स्वया
कर्दमस्य च या पत्नी पुलस्त्यस्य प्रजापतेः सत्पनेत्रश्च हव्यश्च आपो मूर्तिः शनैश्चरः सोमश्च प
चमस्तेषां मातीत्वा यंश्चैवं तरे यामेती तौ सवा वीता पंचात्रेया प्रकीर्तिताः तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च

ब्र॰पु॰
८९

सत्रिंशाणावेमहात्मन स्वायंभुवेंतरेतीताशततशोथसहस्रशः प्रीत्यांपुलस्यभार्यायांदत्तोनिलस्तुतोभवे
त् पूर्वजन्मनियोगास्यः स्मृतस्वायंभुवेंतरे मध्यमोवेदबाहुश्चत्वतीतानामतेत्रयः स्वसायवीयसीत
या ‵ ‵ नामविश्रुता पर्जन्यजननीचश्राघ्पत्नीचाग्नेः स्मृताशुभा पौलस्त्यस्यकृषस्याग्निप्रीति
पुत्रस्यधीमतः दत्तात्रेयाह्यपुत्रीसंनेत्राद्रीन्बहून्स्मताव् पौलस्त्याइतिविख्याताःस्मृताःस्वा
यंभुवंतरे क्षमाचपुलहसुवेपुत्रानपुलस्त्यस्यप्रजापतेः त्रेताग्निवर्चससर्वेयेषांकीर्तिप्रतिष्ठिता
कर्दमश्चावरीयश्चसहिष्णुश्चेतितेत्रयः ऋषिर्वनकपीवांश्चशुभाकन्याचपीवरी कर्दमस्यप्रभोः
पत्नीश्चात्रेयजनयत्सुतान् पुत्रंशंखपदंचैवकन्याकाम्यांतथैवच सचैशंखपदश्चीमान्लोक
पालप्रजापतिः दक्षिणस्यादिशिरतःकाम्यांदत्वाप्रियव्रते काम्याप्रियव्रतात्लेभेस्वायंभुव
समान्सुतान् दशकन्याद्वयंचैवयैःक्षत्रंचप्रवर्त्तितं पुत्रोवनकपिर्धुन्वसहिस्नामवि
श्रुतः यश्चापराविजज्ञेवैकामंदंचमममध्यमा क्रतोःक्रतुसमःपुत्रोविजज्ञेसवृतिःशुभा
नैषांभार्यास्तिपुत्रोवासर्वेतेह्यूर्ध्वरेतसः षष्टिस्तानिसहस्राणिवालखिल्याइतिश्रुताःश्व

रामः
८९

अरुणः साग्रतो यांति परिवार्य दिवाकरं भ्राम्यन्त सहवान्सर्वे पतंगसहचारिणः स्वसारो नय वीय
स्योपुरुणा -- सतीचैते सर्वमस्वस्तुषेतेवै सूर्यमासस्तनस्यवै भ्रजीवांतद्वसीषस्पजावैसम
जज्ञिरे आयसीचस्वसातेघाउंडरीकासमधामा जननीसाफतिमतः पांडोस्तुमहिषीप्रिया
अस्यास्त्विमे यवीयासो वासिष्ठा सर्वविश्रुताः रजः पुत्रोर्द्धवाहुश्च सवनश्चाघनस्तथा सुत
पाः शुक्रइत्येते सर्वे समर्षयस्तता रजसो वाप्यजनयन्मार्कंडेयीयशस्विनी प्रतीच्यां दिशि
राजानं केतुमंतं प्रजापतिं गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां स्वायंभुवे तरे तीतो
स्त्वग्रेस्तंभूएतत्प्रजा इत्येष ऋषिसर्गस्तु सानुबंधः प्रकीर्तितः विस्तरेणानुपूर्वाच्चाग्रेस्वयंभु
एतत्प्रजाः ॥ इतिश्रीमहापुराणे ऋषिवंशानुकीर्तनो नाम ॥ सूत उवाच योसावग्निरभी
मानी स्मासीत्स्वायंभुवेंतरे ब्रह्मणो मानसः पुत्रः तस्मात्स्वाहाव्यजायत पावकः पवमानश्च
शुचिरग्निश्च यः स्मृतः शुचि सौरिस्तु विज्ञेय स्वाहापुत्रास्त्रयस्तु ते निर्मथ्यः पवमानस्तु शुचिः
सौरिस्तु यः स्मृतः पावको वैद्युतो ज्ञेयस्तेषां स्थानानि यानि वै पवमानात्मजश्चैव हव्यवाहनउ

ब्र·पु·
८९

च्यते पावकः सहरक्षस्तु हव्यवाहमुचेः स्मृतः देवानां हव्यवाहग्निः पितॄणां हव्यवाहनः सहरक्षो ऽसुराणां
तु त्रयाणां ते त्रयोग्नयः एतेषां पुत्रपौत्रं च चत्वारिंशन्नवैव तु वक्ष्यामि नामतस्तेषां प्रविभागं पृथक्पृथ
क् वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्मौदनाग्निस्तस्य पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः वैश्वान
रमुखस्तस्य महत्काव्यामपां रसः अमृतोऽथर्वणात्पूर्वं मथितः पुष्करोदधौ सोऽथर्वा लौकिकाग्निस्तु
दध्यङ्ङाथर्वणस्स्मृतः अथर्वा तु भृगुर्ज्ञेयो ह्यंगिरोऽथर्वणः स्मृतः तस्मात्स लौकिकाग्निस्तु दध्य
ङ्ङाथर्वणो मतः अथ यः पवमानस्तु निर्मथ्यः कविभिः स्मृतः स ज्ञेयो गार्हपत्योग्निस्तस्य पुत्रद्व
यं स्मृतं शंस्यस्त्वाहवनीयोग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोग्निर्यः प्रणी
यते यश्चासभ्यावसथ्यौ वै शंस्यावाग्नेः सुतावुभौ शंस्यस्तु षोडश नदीश्चकमे हव्यवाहनः
यो सावाहवनीयोग्निरभिमानी द्विजैः स्मृतः कावेरीं कृष्णवेण्णां च नर्मदां यमुनां तथा गोदावरीं।
वितस्तां चंद्रभागामिरावतीं विपाशां कौशिकीं चैव शतद्रुं सरयूं तथा सीतां सरस्वतीं चैव
ह्रादिनीं पावनीं तथा तासु षोडशधात्मानं प्रविभज्य प्रचक्रमे आत्मानं विदधत्तासु धिष्णीष्वथ

रामः
८९

वसू वसः धिष्ण्यादव्यभिचारिणः तान्हस्त्यन्त्रास्तुधिष्ण्यः धिष्णीष्ट्रजज्ञिरे यस्माद्धिस्नयसेनकीर्त्ति
ताः इत्येनेवैनवीभुत्राधिष्णीष्ट्रेवविजज्ञिरे तेषां विहरणीयायेउपस्थ्यायाश्चयेग्नयः तान्भृण
धंसमासेनकीर्त्यमाजानन्यातया क्रतुप्रभावयोग्निध्रः उरसाद्धिस्नयोपरे विह्रीयंते यथा स्था
नेसोत्येह्रीसवनक्रमात् अनिर्हेपानवाच्यानामगानी भृणउ तत्क्रमं सम्राडग्निकृषानुर्योद्वि
तीयोंतत्रवेदिकः सम्राडग्निस्सनायषोउपतिष्ठतितान्हिजान् अथसामर्पदन्यस्तुद्वितीयः
सोत्रहृदयते प्रतहोत्रेनभोनामचत्वारिसविभाष्यते ब्रह्मयातिर्वेसतेनीमब्रह्मस्यानेसउच्यते वि
श्वस्यापसमुद्रोग्निर्ब्रह्मस्थानेसकीर्त्यते ऋतुहोमावहेज्योतिरोडुंबर्यासिकीर्त्यते ब्रह्मज्यो
तिर्वसुतेनीमब्रह्मस्यानेसउच्यते अनेकपादुयस्थ्यमः सवैशालाखवीयकः अतिर्देष्णाप्यहि
र्बुध्नः सोग्निर्गृहपतिस्सतः शंसस्सतेसताः सर्वेउपस्थ्याहिनेस्सताः ततोविहरणीयाश्च
वह्याम्पष्टौतुततस्तान् ऋतुप्रवाहणाद्भुतत्रस्याधिष्ण्योपरे विह्रियतेयथास्थानेसोमहिस
वनक्रमात् पोत्रेयस्तस्तनाम्नाग्निस्सनोवाहव्यवाहनः पांतिश्वाग्निप्रचेतास्तद्वितीयःशस्सउ

च्यते उस्त्विगग्निः कविर्यस्तु नैष्ठीयः स विभाव्यते अष्टमस्तु ष्वरित्रस्तु मार्जालीयप्रकीर्तितः धिष्ण्या
विरहण्ीयाये सोम्येनाम्नैव वदि तयोर्यः पावकोनाम स चाप्या गर्भ उच्यते अग्निः सोवभृथोग्नि
यः सम्यक् प्रायोप्सु हूयते हव्यवाहनस्तु तेजोऽग्निर्जठरे योन्नगतो स्थितः मन्यमानो जाठरस्याग्नेर्यो
ऽः संवर्तकः स्मृतः पिबन्नपः स वसति समुद्रे वडवामुखः समभुत्रः रुवास्ति सहरच्छोविभासते
सहरक्षः स तत्रामोगृह्णानसदहेन्नृणां क्रव्यादोग्निस्तु सस्य पुरुषान्नति यो मृतान् इत्येते पा
वकस्याग्नेः पुत्राः हि सम्प्रकीर्तिताः ततः शुचेस्तु ये सौरेगांधर्वेरासुरावृत्तः मथितो वैयस्त्वरण्यां।
वै सोग्निरग्निं समिध्यते आयुर्नामाथ भगवान्पशौ यस्तु प्रणीयते आयुषो महिमान्पुत्रः सधावा
न्नाम तत्सुतः पाकयज्ञेष्वभीमानी सोग्निस्तु सवनः स्मृतः पुत्रस्तु पवनस्याग्ने रद्भुतः स महाय।
शाः विविचिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोग्नेः समहान्स्मृतः प्रायश्चित्तेष्वभीमानी कृतं भुंक्ते हविः सदा
विविचेस्तु सुतस्तेहार्धोग्नेयालस्य हतास्तिमे अनीकवान्वासजश्च रक्षोहा पितृकृत्तथा सुरभिर्वसु
रत्नादः प्रविष्टोयस्तु रुक्मवान् शुचेरग्नेः प्रजा ह्येषा वह्नयस्तु चतुर्दश इत्येते वह्नयः प्रोक्ताः प्र।

त्राप्रणीयंतेधरेध्रुवे आदिसर्गेह्यतीतावैयामैः सहसप्तभिः स्वायंभुवेंतरे सर्वमग्रयसेभिमानवे
वनेविहरणीयाह्यचेतनाचेतनेष्विह स्थानाभिमानिनोलोकप्राणासन्नह्यवासनाः कास्तेन्वैति
काजसहतेनकर्मवलिताः सर्वमन्वंतरातीताः सहवैर्यामैः सहतैः सह देवैर्मरुत्वद्भिः पुरुषैश्च पश्
सांतरेमनोः इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनस्तथाः तेरेवतत्प्रसंख्यातं मनीतानागतेष
पि मन्वंतरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसा सर्वेतपस्विनो ह्येते सर्वे ह्येवचयाहस्या वृत्तानायतयः
सर्वैर्ग्यातिषांतस्तुनेसूताः स्वारोचिषादिषुज्ञेयासावर्णांतेषुसप्तसु मन्वंतरेषु सर्वेषु नानापश्र
योजनैः वर्त्तनेवर्त्तमानेश्चदेवैरिह सहाग्रयः अनागतैः सुरैसार्धं वर्त्तितेनागतागयः इतेषवि
नयोग्रीनासपाप्रोक्तोयथातथाविस्तरेणतुएषीचपितॄणां वर्त्तनेततः ॥ इत्यादिमहापुराणे वायु
प्रोक्ते ॥ सूतउवाच ॥ ब्रह्मणःसृजतः पुत्रान्पूर्वे स्वायंभुवेंतरे अंभांसि जज्ञिरेतानि मनुष्यासुरदेव
ताः पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरेपितरास्तवे तेषांनिसर्गः प्रागुक्तोविस्तरस्तस्यवर्त्तने देवासुरमनु
ष्याणां दृष्ट्वादेवोभ्यभाषत पितृवन्मन्यमानस्य जज्ञिरेवापयपक्षच मधादयः षट्तवस्तानपितृस्या

ब्र.पु.
८८

विवक्षते ऋतवःपितरोदेवाः इत्येषवैदिकीश्रुतिर्मन्वंतरेषुसर्वेष्वतीतानागतेष्वपि एतेस्वायं
भुवेपूर्वमुत्पन्नास्सन्तरम्भे अग्निष्वात्तास्स्मृतानाम्नातथाबर्हिषदश्चवैः अयज्वानस्तथातेषामासन्ये
गृहमेधिनः अग्निष्वात्तास्स्मृतास्तेवैपितरोनाहिताग्नयः यज्वानस्तेषुयेप्यासन्पितरःसोमपीथि
नः स्मृताबर्हिषदस्तेवैपितरस्त्वग्निहोत्रिणः ऋतवःपितरोदेवाःप्रासंशास्त्रिश्चयोमतः मधु।
माधवौरसोज्ञेयौशुचिशुक्रौतथाग्निमेणो नभश्चैवनभस्यश्चजीवावेतावुदाहृतौ इषश्चैवतथो।
र्जश्चस्वधावन्तावुदाहृतौ इषश्चैवतथोर्जश्चस्वधावन्तावुदाहृतौ सहश्चैवसहस्यश्चमन्युमंतौत
तौस्मृतौ हवश्चैवतथोर्जश्चस्वधावंमाउतपश्चैवतपस्यश्चघोरावेतौनशैशिरौ कालमस्यास्तेष
डेवांमासाह्यवविवस्थिताः तदभेज्ञानवध्यौकालश्चतनाचेतनास्तवै ऋतवोब्रह्मणःपुत्राविज्ञे।
याश्वभिमानिनः मासार्द्धमासस्थानेषुस्थानेषु ऋतवोर्त्तकः स्थानानांव्यतिरेकेणपुत्राज्ञेया
भिमानिनः अहोरात्रंचमासाश्चऋतवश्चायनानिच संवत्सराश्चस्थानानिकालावस्था।
भिमानिनः एतेषुस्थानिनोयेतुकालावस्थास्ववस्थिताः तन्मयत्वात्तदात्मानस्तान्व।

राम
८८

मेकस्तु

द्वामि निबोधत पर्वण्यनित्ययः संध्या पक्षा मासार्द्धसंज्ञिताः निमेषाश्च कला काष्ठा मुहूर्त्ता वैदि
नक्षपा द्वादश मासा मासस्तु द्वौ मासावृतुरुच्यते ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वे अयने दक्षिणोत्तरे संवत्स
रस्तु स्थानान्येतानि स्थानिनां ऋतवः समेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु पुनः ऋतुपुत्राः स्मृताः पंचशा
ज्ञास्त्वार्त्तवलक्षणं यस्मादृतुर्वार्त्तवेभ्यस्तु जायंते स्थाणुजंगमाः आर्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामा
हाः समेकान्तु प्रसूयंते म्रियंते च प्रजातयः यस्मात्स्मृतः प्रजानां वै समेकः प्रपितामहः स्थाने
षु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः तदात्मत्वात्समत्वाच्च तदात्मानः स्मृतास्ततः प्रजाप
तिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निरृतमित्युच्यते द्विजैः ऋतात्तु ऋतवो
यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः मासाः षडृतवो ज्ञेयास्तेषां पंचार्त्तवाः सुताः द्विपदां च चतुष्पदां चैव यत्
संसृप्यं नामपि स्थावराणां च पंचानां पुष्पकालार्त्तवं स्मृतं ऋतुत्वमार्त्तवत्वं च पितृत्वं च प्रकीर्त्तितं
ह्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये सर्वभूतानि तेभ्यो यः ऋतुकालाद्विजज्ञिरे तस्मादेते पि।
पितरः आर्त्तवा इति निश्चितं मन्वंतरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः स्थानाभिमानिनो ह्ये

नेतिहंतीरुप्रसंयमान् अग्निष्वात्ता वर्हिषदः पितरो द्विविधाः स्मृताः जज्ञाते च पितृभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकवि
श्रुते मेना वै धारणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं पितरस्ते तु जे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः शुभे ते उभे ब्रह्मवादिन्यो
योगिन्यौ चैव ते उभे अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृ
ताः मेरोस्तु धारणीं नाम पत्न्यर्थं व्यसृजन् शुभां पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सोमपीथिनः अग्निष्वात्ताः स्मृता
मेनां पत्नीं हिमवते ददुः उपहूतास्स्मृतांते वै तद्दौहित्रान्निबोधत मेनहिमवतः पत्नी मैनाकं सा त्वसूयत
गंगा सरिद्वरा चैव पत्नी या लवणोदधेः मैनाकस्यानुजः क्रौंचः क्रौंचद्वीपो यतः स्मृतः मेरोस्तु धारणी या
नी दिव्यौषधिसमन्वितं मंदरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विश्रुताः वेला च नियतिश्चैव तृतीया चायती।
पुनः धातुश्चैवायतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता स्वायंभुवेन्तरे पूर्वं तयोर्वै कीर्तिता प्रजाः सुषुवे सा
गराद्वेला कन्यामेकामनिंदितां सावर्णिं नाम सा मुद्री पत्नी प्राचीनवर्हिषः समुद्रात् सा पुसामुद्री द
प्राचीनवर्हिषः सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः तेषां स्वायंभुवाद्दक्षपुत्रत्वे जज्ञिवान् प्रभुः
त्र्यंबकस्याभिशापाच्च चाक्षुषस्यांतरे मनोः एतच्छ्रुत्वा ततः सूत मपृच्छत् शांशपायनः उत्पत्तिः सक

यं दक्षोऽप्यभिशापाद्धव सततः । चोत्तमस्यान्वये पूर्वं तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां इत्युक्तः कथयामास सूतो द
क्षाश्रितां कथां शृणु शापायनमामेऽद्य अथैव कार्यकारणं दक्षस्यासन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया
स्वेभ्यो गृहेभ्यो ह्यानाय्य ताः पिता अर्चयद्यत्नाद्धे ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसन्त पितुर्गृहे तासां ज्येष्ठा स
ती नाम पत्नी या तु त्र्यंबकस्यैव नाजुहावात्मजां तां वै दक्षो रुद्रमभिद्विषन् अकरोत्संनतिं दक्षे न कदाचिन्
महेश्वरः जामाता श्वशुरे तस्मिन् स्वभावात्तेजसि स्मृतः ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्वसॄः प्राप्ताः पितुर्गृहे
जगाम साप्यनाहूता सती तत्स्वपितुर्गृहं ताभ्यो हीनां पिता चक्रे सत्या पूजामसंमतां ततोऽब्रवीत्सा पित
रं देवी क्रोधादमर्षिता यवीयसीभ्यो ज्यायसीं किं तु पूजामिमां प्रभो असत्कृतामवज्ञाय कृतवानसि
गर्हितां अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वं सत्कर्तुमर्हसि एवमुक्त्वाब्रवीदेनां दक्षः संरक्तलोचनः त्वत्तो
श्रेष्ठा वरिष्ठाश्च पूज्या बालास्सदा मम तासां ये चैव भर्त्तारस्ते मे बहुमताः सदा ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठा।
श्च महायोगाः सुधार्मिकाः गुणैर्वाधिकाः श्लाघ्याः सर्वे ते त्र्यंबकात्सति वसिष्ठोऽत्रिः पुलस्त्यश्च अंगिराः पु
लहः क्रतुः भृगुर्मरीचिश्च तथा श्रेष्ठा जामातरो मम तस्मात्मास च तेन शार्वे भक्ता वासी हितं सदा

ब्र.पु.
९०

तेनत्वांनबुभूषामिप्रतिकूलोसिमेभव इत्युक्त्वाचसदादक्षः संभ्रमरूढेनचेतसा प्रसाद्यमानमनसश्चैव
पृच्छोत्काप्यमर्षयः तथोक्तापितरंसावैक्रुद्धादेवीदमब्रवीत् वाङ्मनःकर्मभिर्यस्माद्दुष्टांमांवि-
हेसे तस्मात्त्यजाम्यहंदेहमिदंतातत्तवात्मजं यतस्तेनावमानेनसतीऽहंत्वादमर्षिणा अब्रवीद्वचनं।
देवीनमस्कृत्वामहेश्वरं यत्राहमुपपत्स्येयंपुनर्देहेनभास्वता तत्राप्यहमसंमूढासंमूढाधार्मि-
कीपुनः गच्छेयंधर्मपत्नीत्वंत्र्यंबकस्येवधीमतः तत्रैवाथसमासीनारुष्टात्मानंसमादधे धारया-
मासचाग्नेयीधारणांमनसात्मनः ततस्त्वात्मसमुत्थेनवायुनासमुदीरितः सर्वांगेभ्योविनिःसृत्य
वह्निर्भस्मचकारतां तदुपश्रुत्यनिधनंसत्यादेवोथशूलभृत् संवादंचतयोर्बुद्ध्वायथातत्त्वेनशं-
करः दक्षस्याथऋषीणांचचुकोपभगवान्प्रभुः यस्मादवमतादक्षत्वमत्कृतेनामसासती प्रश-
स्ताश्चेतराःसर्वाःस्वसुताश्चत्रिभिःसह तस्माद्वैवस्वतेप्राप्तेपुनरेतेमहर्षयः उत्पत्स्यन्तेद्वितीये
वैममयज्ञेह्ययोनिजाः हुतेवैब्रह्मणःशुक्रेचाक्षुषस्यांतरेमनोः अभिव्याहृत्यचऋषीनदक्ष-
मभ्यगमत्पुनः भविताचाक्षुषोराजाचाक्षुषस्यत्वमन्वये प्राचीनबर्हिषःपौत्रःपुत्रश्चैवप्रचे-

राम.
९०

ततः दक्षस्त्वेवनाम्नातं मर्षयांननयिष्यसि कन्यायांशाखिनो चैव प्राग्मेवै चाक्षुषेंतरे ग्रहंत
ज्ञापिते विघ्न माचरिष्यामि दुर्मते धर्मार्थकाममुक्ते शुक मेस्विह पुनः पुनः यस्मात्त्वमत्कृते क्रू
र मषिन्याहृतवानसि तस्मात्त्वाई सरैर्जज्ञेनत्वा यक्ष्यंति वैद्विजाः कृत्वाहुतिंततः क्रूरस्यापस्तद
तिकर्मसु इहैवव वत्स्यसि यथादीवंहत्वायुगक्षयात रुद्र उ ॥ सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्त्वा
दिरुच्यते तमहं धारयिष्यामि निदेशात्परमेष्ठिनः अस्यांहि मोवृता लोकाः सर्वतिष्ठंति भास्व
राः तानहं धारयिष्यामि सततं ननवाज्ञया चातुर्वर्ण्यंहि देवानां ते चाप्येकत्र भुंज्यते नाहंते
सहभोक्ष्यामि ततोदास्यंनितेपृथक् ततोदेवैः सतैः साद्धं नेत्यते प्रपचागियते ततोभिव्याहृते
दक्षो रुद्रेणामिततेजसा स्वायंभुवेंतरे स्फुत्काउत्संत्रो मानुषेष्विह अप्यदेवसतीयात्रप्रामेवे
वस्वतेंतरे ज्ञात्वा गृहपतिं दक्षं ज्ञानानामीश्वरं प्रभुं नमस्ते महायज्ञेन सा यजदेवतेसह मेना
यांतामुमां देवीं जनयामास शैलराट् सा वै देवी सती पूर्वं ततः पश्चादुमाभवत् सहव्रता भविष्ये
शानतया मुच्यते भवः यावदिठंति संस्थानं प्रभुमन्वंतरेष्विह मारीच कश्यपं देवी यथादिति

प्र उ.
८८

एकभर्त्ता सार्धं नारायणं श्रीस्तु मेव देवं तं शचीयथा विसष्ठकीर्त्ति रूपा सूर्यं वसिष्ठं चाप्यरुंधती नैतास्तु
विजहत्येतान्भर्तृन्देवाः कथंचन आवर्त्तमानकल्पेषु पुनर्जायंति ते सह एवं प्रचेतसो दक्षो जज्ञे वै चा
क्षुषेंतरे प्राचीनबर्हिषः पुत्रः पौत्रश्चैव प्रचेतसः दशभ्यस्तु प्रचेताभ्यो मारिषायां पुनन्नृप जज्ञे
रुद्राभिशापेन द्वितीयमिति नः श्रुतं भृग्वादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः आद्ये त्रेतायुगे पूर्वम
तो वैवस्वतं तस्य हादेवस्य महात्मनो जज्ञे वारुणी विभ्रतः प्रभो इति मातृ शापात्मा सीनयोः प्रीत तयागनः
प्रजापतेस्तु दक्षस्य अत्रवंकस्य च धीमतः तस्मान्नानुशयः कार्यो वैरिष्विह कदाचन ज्ञात्यंतरगा
तस्यापि भाति तस्य शुभाशुभैः जंतुर्नमुंचति ह्याति स्लनः कार्यं विजानता ऋषय ऊचुः ॥ प्राचेत
सस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेंतरे विनाशमागमत्कृत्स्न हयमेधप्रजापतेः देव्यामन्युकृतं मत्वा क्रुद्धे
सर्वात्मकं प्रभो कथं प्रसादयद्दक्षः सयज्ञसाधितः कथं एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो ब्रूहि यथा
तथ्यं सूत उ ॥ पुरा मेरोर्द्विजश्रेष्ठाः शृंगं त्रैलोक्यविश्रुतं ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषि
तं अप्रमेयमनाधृष्यं सर्वलोकनमस्कृतं तत्र देवो गिरितटे सर्वधातुविभूषिते पर्यंकइवविभ्रा

राम
११

भानंदुपविष्टोवभूवह शैलराजसुताचास्यनित्यंपर्युपासिताभवत् आदित्याश्चमहात्मानोवसवश्चा
मितौजसः तावेवचमहात्मानावश्विनौभिषजांवरौ तथावैश्रवणोराजागुह्यकैःपरिवारितः यक्षा
णामीश्वरःश्रीमान्कैलासनिलयप्रभुः उपासतेमहात्मानंउशनाश्चमहामुनिः सनत्कुमारप्रमु
खोसैचैवपरमर्षयः अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथादेवर्षयोपरे विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथानारदपर्व
तौ अप्सरोगणसंघाश्चसमाजग्मुरनेकशः ववौशिवःसुखोवायुर्नानागंधवहःशुचिः सर्वर्त्तु
कुसुमोपेताःपुष्पवंतोद्रुमास्तथा तथाविद्याधराश्चैवसिद्धाश्चैवतपोधनाः महादेवंपशुपतिंपर्यु
पासंततत्रवै भूतानिचतथान्यानिनानारूपधराण्यथ राक्षसाश्चमहारौद्राः पिशाचाश्चमहाब
लाः वहुरूपधराहृष्टानानाप्रहरणोद्यताः देवस्यानुचरास्तत्रतस्थुर्वैश्वानरोपमाः नंदीच
भगवान्देवस्यानुमतेस्थितः प्रगृह्यज्वलितंशूलंदीप्यमानंस्वतेजसा गंगाचसरितांश्रेष्ठा
सर्वतीर्थजलोद्भवा पर्युपासततंदेवंरूपिणीद्विजसत्तमाः एवंसभगवांस्तत्रपूज्यमानःसुरर्षि
भिः देवैश्चसुमहाभागोमहादेवोव्यवस्थितः अथाहिमवतःपृष्ठेदक्षोवैयज्ञमारभत् गंगाद्वारेशु

भेदशेऋषिसिद्धनिषेविते ततस्तस्य मखे देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे त
दा ते विमानैर्महात्मानो ज्वलिताग्निसमप्रभाः देवस्यानुमतेऽगच्छन् गंगाद्वारइतिश्रुतिः गंधर्वाप्स
रसाकीर्णं नानाद्रुमलतावृतं ऋषिसंघैः परिवृतं दक्षं धर्मभृतां वरं पृथिव्यामंतरिक्षे च ये च स्वर्लोक
वासिनः सर्वे प्रांजलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह मरुद्गणैः जिष्णु
ना सहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ऊष्मपाः सोमपाश्चैव आज्यपा धूमपास्तथा अश्विनौ पितरश्चैव आ
गता ब्रह्मणा सह एते चान्ये च बहवो भूतग्रामास्तथैव च जरायुजांडजाश्चैव सह स्वेदजोद्भिजैः आहू
ता मंत्रिताः सर्वे देवाश्च सह पत्नीभिः विराजंते विमानस्था दीप्यमाना इवाग्नयः तान् दृष्ट्वा मन्युनावि
ष्टो दधीचो वाक्यमब्रवीत् अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने नरः पापमवाप्नोति महद्वै ना
त्र संशयः एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत पूज्यं तु पशुभर्तारं कस्मान्नार्चयसे प्रभुं ॥ दक्ष उ ॥
संति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः एकादश स्थानगता नान्यं वेद्मि महेश्वरं ॥ दधीच उवाच ॥
सर्वेषामेकमंत्रोऽयं येनेशो न निमंत्रितः यथाहं शंकरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि दैवतं तथा दक्षस्य विपुला

यज्ञोयंनभविष्यति दक्षउवाच यतन्मषेशाय सुवर्णपात्रेहविः समस्तंविधिमंत्रपूतं विष्णोर्नयाम्यप्रति
मस्य सर्वप्रभोर्विभोराहवनीयनीत्यं गतास्तुदेवताज्ञात्वा शैलराजसुतातदा उवाचवचनंसाध्वीदेवं
पशुपतिंपतिं उमाउ॥ भगवान्क्वगताह्येते देवाःशक्रपुरोगमाः ब्रूहितत्वेन तत्वज्ञसंशयोमेमहा
नयं॥ रुद्रउ॥ दक्षोनाममहाभागप्रजापतिरुत्तमः हयमेधेनयजते तत्रयांतिदिवौकसः देव्यु
वाच॥ यज्ञमेतंमहाभागकिमर्थंनगतोसिवै केनवाप्रतिषेधेनगमनंप्रतिषिध्यते रुद्रउवाच संदे
वि महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितं यज्ञेषुममसर्वेषुनभागउपकल्पितः पूर्वोपायोपपन्नेनमार्गेण
वरवर्णिनी नमेसुराःप्रयच्छंतिभागंयज्ञस्यधर्मतः देव्युवाच भगवान्सर्वदेवेषुप्रभावाभ्यधिकोगुणैः
अजेयश्चाप्यधृष्यश्चतेजसायशसाश्रिया अनेनतुमहाभागप्रतिषेधेनभागतः अतीवदुःखमापन्ना
वेपथुश्चममानघ किंनामदानंनियमंतपोवाकुर्यामहंयेनपतिर्ममाद्य लभेतभागंभगवानचिं
त्योयज्ञस्यचार्द्धमथवातृतीयं एवंब्रुवाणांभगवानचिंत्यपत्नींप्रहृष्टःक्षुभितामुवाच नवेत्सिदेवि
क्षाकृशोदरांगी कीनामयुक्तंवचनंनवेद अहंहिजानामिविशालनेत्रे ध्यानेनसर्वंहिविदंतिसंतः

नवायामोहेनामहेंद्र इंद्रो देवो लोकत्रयं सर्वथा संभ्रमूढं मांधरेशं स्मितारपं तं तेरे सा मम गायायोगेयतः ब्र
ह्मणो ब्रह्मसत्रेयजंते माधर्ययेवः कस्यायं यते च भागं देव्युवाच सप्ताकृतोपि भगवान्सर्वलोक नसंसदि
लोकितो गौ पयते वायिस्वमात्मानं न संशयः रुद्र उवाच नात्मानं लोमि देवे पापश्पत्व मध्यमक्ष च यं।
सद्रामिव रारो हे भागार्थ वरवर्णिनी एवमुक्त्वा तु भगवान्पत्नीं प्राणैरपि प्रियां सोसृजद्भगवान्वक्त्रा।
द्भूतं क्रोधाग्निसंनिभं सहस्रशीर्षं देवं च सहस्रचरणेक्षणं सहस्रमुद्गरधरं सहस्रशरपाणिनं शंख
चक्रगदापाणिं दीप्तकार्मुकधारिणं परश्वसिधरं देवं महाघोरं भयावहं घोररूपेण दीप्यंतं चंद्रार्धे
कृतभूषणं वसानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरनिस्रवं दंष्ट्राकरालविभ्रांतं महावक्त्रं महोदरं विद्युज्जिह्व
प्रलंबोष्ठं स्लघ्रुकर्णं सिंडरासदं ज्वलित्रोह्योतितकरं भाभिर्ज्वलितमूर्द्धजं ज्वालामालापरिक्षिप्तं मुक्ता।
दामविभूषितं तेजसा चैव दीप्तं तं युगांतमिव पावकं आकर्णदारितास्यांतं चतुर्दंष्ट्रं भयानकं म
हाबलं महातेजं महापुरुषमीश्वरं विश्वहर्त्तारं महाकायं महान्यग्रोधमंडलं युगपच्चंद्रशतवह्नी।
प्यं तेमनन्मथाग्निवत् वमेह्रासंसितं नतीहरोद्रड महोग्रतेजोबलपौरुषाणां युगांतसूर्याग्निसह

सभासं सहस्रचंद्रामलकांतिकांतं प्रदीप्तसर्वौषधिमंदराभं सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं सुगात्रभीमम
हावीर्यचारुनासं महास्वनं प्रचंडगंडदीप्तदंष्ट्रमग्निज्वालाविलाननं मृगेंद्रकृत्तिवसनं नानारत्नविचित्रि
तं कर्णिकारस्त्रजं नंदिकंक्रोधाद्भ्रांतलोचनं क्वचिन्नृत्यति चित्रांगं क्वचिद्धावति सुस्वनं क्वचिध्यायति यु
क्तात्मा क्वचित्स्थलं प्रमार्जति क्वचिद्गायति विश्वात्मा क्वचिद्रौति मुहुर्मुहुः ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः
सत्यं क्षमा धृतिः प्रभुत्वमात्मसंबोधो अधिष्ठानैर्गुणैर्युतः जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्रांजलिः स्थितः
आज्ञापयत्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते तमुवाच विभ्रमं त्वं दक्षस्येह महेश्वरः देवस्यानुमतेनत्वा वीर
भद्रो महाबलः प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ततो वेगात्प्रसन्नेन सिंहे नेव हि लीलया देव्या
मन्युसृतो मत्वा हतो दक्षस्य सक्रतुः मन्युना च महाभीमा रुद्रकाली महेश्वरी आत्मनः साक्षित्वे तेन
सार्द्धं सदानुगाः स एष भगवान्रुद्रः श्मशानवासकृतालयः वीरभद्र इति ख्यातो देव्या मन्युप्रमार्जं
कः सोसृजन्रोमकूपेभ्यो रोम्णा नामगणेश्वरान् रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः रुद्रस्यानु
चरास्तेर्वे रुद्रसमप्रभाः तानि पेतुः शतनस्त्रंस शतशोथ सहस्रशः ततः किलकिलाशब्द आकाशं पूर
सर्वे स

व्रपु.
९४

यन्निर्वाणेन शब्देन महता त्रस्ताः सर्वे दिवौकसः । पर्वताश्च व्यशीर्यन्त कंपते च वसुंधरा । मेरुश्च घूर्णते विप्राः
स्तभ्यंते वरुणालयाः । अग्रयो नैव दीप्यंते न च दीप्यति भास्करः । ग्रहा नैव प्रकाशंते न क्षत्राणि न तार
काः । ऋषयो नाभ्यभाषंत न देवा न च दानवाः । एवं हि तिमिरीभूते निर्दहंति विमानिताः । सिंहनादं प्र
मुंचंते घोररूपा महाबलाः । प्रभंजंते परे घोरा यूपानुत्पाटयंति च । प्रमर्दंति न पाचान्ये विन्नयंति त
थापरे । आधावंति प्रधावंति वायुवेगा मनोजवाः । चूर्णयंते यज्ञपात्राणि याज्यान्यायतनानि च । शीर्य
माणानि दृश्यंते तारा इव नभस्तलात् । दिव्यान्नपानभक्ष्याणां राशयः पर्वतोपमाः । क्षीरनद्यस्तथा चा
न्या घृतपायसकर्दमाः । मधुमंडोदका दिव्याः खंडशर्करवालुकाः । षड्रसानि वहंत्यन्या गुडकुल्या म
नोरमाः । उच्चावचानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च । रुद्रलोकान्महाकाया कालाग्निसदृशोपमाः ।
चोसा२ पानकानि च दिव्यानि लेह्याण्यथापरे । मंजंते विविधैर्वक्त्रैर्विक्षिपंति त्यजंति च । रुद्रलोकान्महाकायाः
कालाग्निसदृशोपमाः । सुरसैन्यानि मर्दंतो भीषयंति च सर्वशः । क्रीडंति विविधाकाराश्च त्रिपुः सुरया
चिनः । रुद्रकोपप्रयुक्तास्ते सर्वदेवसमाहिते । तं यज्ञमहनन् शीघ्रं रुद्रकल्पाः समीयतः । चक्रुरन्यता ।

राम.
९४

यानादान् सर्वभूतभयंकरान् छित्वा शिरोस्य यज्ञस्य विनदंति भयंकराः यज्ञो यज्ञपतिश्चैव देवोय
ज्ञपतिस्तथा मृगरूपेणाकाशं प्रलाययितुमारभत् वीरभद्रोप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलं तदा
अंतरिक्षगतस्याशु चिच्छेदास्य शिरो महत् दक्षः प्रजापतिश्चैव नष्टः संभ्रांतचेतसः क्रुद्धेन वीरभ
द्रेण शिरः पादेन पीडितं जराभिभूतस्त्रीव्रात्मा निपपात महीतले त्रयस्त्रिंशद्देवतानां नाको पावि
मलात्मका पाशेनाग्निबलेनाशु बद्धाः सिंहबलेन चानंतक्रु चुर्महात्मानं सर्वदेवा महाबलं प्रसीद
भगवान् रुद्र भक्तानां मा क्रुध प्रभो तेनोप्रसादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ऊचुः प्रांजलयो भूत्वा।
कथ्यतां को भवानिति वीरभद्र उवाच नच देवो नु चादित्यो नच भोक्तुमिहागतः नैव दृष्टुं हि देवेन्द्रा।
न्नच कौतुहलान्वितः दक्षयज्ञविनाशार्थं संप्राप्तं विद्धि मामिह वीरभद्रमिति ख्यातं रुद्रकोपाद्विनिर्ग
तं भद्रकालेच विज्ञेया देव्याः क्रोधाद्विनिर्गता प्रेषिता देवदेवेन यज्ञांकितमिहागतौ शरणं गच्छ रा
जेंद्र देवं त्वं तं उमापतिं वरं क्रोधोपि रुद्रस्य वरं दानं न देवते वीरभद्रं वचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः तो
षयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरं प्रदीप्ते यज्ञवाटेस्मिन् विद्रुतेषु जातिषु तरामसरामयं यज्ञे दीप्तेरौ

ब्र॰पु॰
९१

देवमहात्मने शूलनिर्भिन्नहृदयैः नृजङ्घिपरिचारकैः । निर्वाणोत्पादितैर्यूपैरपविद्धैर्यतस्ततः । उत्पत
द्भिः पतद्भिश्च गृध्रैरामिषगृध्नुभिः । पक्षवातविनिर्धूतैः शिवारुतनिनादितैः । प्राणापानौ संनिरुध्य
वक्त्रस्थानेन यत्नतः । विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् । संहसा देवदेवेशस्त्वग्निकुंडादुमापतिः
चित्रसूर्यसहस्रस्य तेजः संवर्त्तकोपमं । प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् । नष्टस्त्वज्ञानतो द
क्षप्रीतिस्ते मयि सांप्रतं । स्मितं कृत्वाब्रवीद्वाक्यं ब्रूहि किं करवाणि ते । श्राविते च समाख्याय देवानां गु
रुभिस्तदा । तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवप्रजापतिः । भीतः शङ्कितत्रस्तः सवाष्पवदनेक्षणः । यदि
प्रसन्नो भगवान्यदि चाहं तव प्रियः । यदि चाहमनुग्राह्यो यदि देयो वरो मम । यद्भक्ष्यं भक्षितं पीतमशितं
यच्च नाशितं । चूर्णीकृतं चापविद्धं यज्ञसंभारमीदृशं । दीर्घकालेन महता प्रयत्नेन च संचितं । तन्न मि
थ्या भवेन्मह्यं वरमेवं वृणोम्यहं । तथास्त्वित्याह भगवान् भगनेत्रहरो हरः । धर्माध्यक्षो महादेवस्त्र्यक्षं
तं वै प्रजापतिः । जानुभ्यामवनिं गत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाद्वरं । अष्टोत्तरसहस्रेण स्तुतवान्वृषभध्वजम्
दक्ष उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदनः । देवेन्द्रसमरज्येष्ठ देवदानवसंजितः सहस्राक्ष

राम॰
९१

शाइ

विरूपाक्षं यज्ञाधिपप्रियः सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोक्षिशिरोमुखः सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृ
त्यतिष्ठति शंकुवर्णमहाकर्णःकुंभकर्णार्णवालयः गजेंद्रकर्णगोकर्णपाणिकर्णनमोस्तुते शतो
दरशतावर्त्तशतजिह्वाशतानन: गायंतित्वां गायत्रिणोर्चयंत्यर्कमर्चिणः देवदानवगो।
माचब्रह्माचत्वंशतक्रतुः मूर्त्तिस्त्वंचमहामूर्त्तेसमुद्राम्बुपरायच सर्वाह्यस्मिन्देवतालेगावो
गोष्ठइवासते शरीरंतवपश्यामिसोममग्निंजलेश्वरं आदित्यमथविष्णुंचब्रह्माणंसबृहस्प
तिं क्रियाकार्यकारणंचअसच्चसदसच्चैवमेवप्रभवाव्ययं नमोभवायशर्वायरुद्रायवरदायच
पशूनांपतयेचैवनमस्त्वंधकघातिने त्रिजटायत्रिशीर्षायत्रिशूलवरधारिणे त्र्यंबकायत्रिने
त्रायत्रिपुरघ्नायचैवनमः नमश्चंडायमुंडायमुंडायांडधरायच दंडिमासककर्णायमुंडिमुंडायचै
नमः नमोर्हदंडकेशायशुष्कायविकृतायच विलोहितायधूम्रायनीलग्रीवायचैवनमः नमः
स्वप्रतिरूपायविरूपायशिवायचच सूर्यायसूर्यपतयेसूर्यध्वजपताकिने नमःप्रमथनाथाय
वृषस्कंधायधन्विने नमोहिरण्यगर्भायहिरण्यकवचायच हिरण्यकृतचूडायहिरण्यपतयेनमः

ब्रपु०
९९

सत्रघातनायदंडायवर्णियानतुष्टायच नमस्तुतायस्तुत्यायस्तूयमानायवैनमः सर्वायाभक्तनदा
यसर्वभूतांतरात्मने नमोहोत्रायशुक्लोमंत्रायशुक्लध्वजपताकिने नमोनमायनम्यायनमःकि
लकिलायच नमस्तेशयानायशयितायोत्थितायच स्थितायचलमानायमुंडायजटिलायच
नमोनर्त्तनशीलायमुखवादित्रकारिणे नाट्योपहारलुब्धायगीतवाद्यरतायच नमोज्येष्ठायश्रे
ष्ठायबलप्रमथनायच कलनायकल्पायक्षयायोपक्षयायच भीमदुंदुभिहासायभीमसे
नप्रियायच विभीषणायभीष्मायभीष्मव्रतधरायच नमोविकृतवक्त्रायखड्गजिह्वोग्रदंष्ट्रिणे
पक्वामभांसलुब्धायतुंबवीणाप्रियायच नमोवृषायवृषायवृषिणेवृषणायच कटंकटायचं
डायनमःपचपचायच नमस्तेश्रनकृत्स्नायवरायवरदायच वरगंधमाल्यवस्त्रायवरातिवरायेनमः
नमोवर्षायवातायछायायैआतपायच नमोविरक्तविरक्तायशोभनायाक्षमालिने संभिन्नाय
विभिन्नायविविक्तविकटायच अघोरघोररूपायघोरघोरतरायच नमःशिवायशांतायनमःशां
ततरायच पकयावहुनेत्रायपकशीर्षनमोस्तुते नमोरुद्रायलुब्धायसंविभागप्रियायच पंचमा

राम०
९९

लार्चितांगाय नमः शृशावराय च नमः खंडायघंटायघंटयाजंघगृष्टये सहस्रशतघंटाय घंटामा
लाप्रियाय च प्राणदंडाय त्यागाय नमो हिलिहिलाय च हुंहुंकाराय पाराय हुंहुंकारप्रियाय च नमः
शमशमे नित्यं गिरिवृक्षफलाय च गर्भमांससृगालाय तारकाय तराय च नमो यज्ञाधिपतये हुता
य प्रहुताय च यज्ञवाहाय दांताय तप्याय तपनाय च नमस्तटाय तट्याय तडिनां पतये नमः अन्ना
दायान्नपतये नमस्त्वन्नभुजाय च नमः सहस्रशीर्षाय सहस्रचरणाय च सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रा
नयनाय च नमो बालार्कवर्णाय बालरूपधराय च बालानुचरगोप्त्रे च बालक्रीडनकाय च नमः
शुद्धाय बुद्धाय क्षोभणाय क्षोभणाय च तरंगांकितकेशाय मुंजकेशाय वै नमः नमः षट्कर्मतु
ष्टाय त्रिकर्मनिरताय च वर्णाश्रमाणां विधिवत्पृथक्कर्मप्रवर्तिने नमो घोषाय घोष्याय नमः क
लकलाय च सांख्याय सांख्यमुख्याय योगाधिपतये नमः नमो रथ्यविरथ्याय चतुष्पथरता
य च कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालयज्ञोपवीतिने ईशान वज्रसंहनाय हरिकेश नमोस्तु ते कामक्रा
मदकाम महेश मोहघ्न निसूदनः सर्व सर्वद सर्वज्ञ संध्याराग नमोस्तु ते महाबल महाबाहो महा
हो

ब्र० पु०
९८

सत्यमहायशसे महामेघरवस्वन महाकाल नमोऽस्तु ते स्थूलजीर्णांगजटिने वल्कलाजिनधारिणे दीप्तसूर्याग्निजटिने वल्कलाजिनवाससे सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते उन्मादनशतावर्त्त गंगातोयार्द्रमूर्द्धज चंद्रावर्त्त युगावर्त्त मेघावर्त्त नमोऽस्तु ते त्वमन्नमन्नकर्त्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि अन्नस्रष्टा च पक्ता च पक्वभुक्पचनोऽनलः जरायुजोऽण्डजश्चैव संस्वेदोद्भिज एव च त्वमेव देवदेवेश भूतग्रामश्चतुर्विधः चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च त्वमेव ब्रह्म विद्वांसम सब्रह्मविदां विधिः सत्त्वस्य परमा योनिः खवायुर्ज्योतिषां निधिः ऋक्सामानि तथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः यजुर्मयो ऋङ्मयश्च सामाथर्वमयस्तथा यज्यसे ब्रह्मविद्भिस्त्वं कल्पोपनिषदां गणैः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावराश्च ये त्वामेव मेघसंघाश्च विद्युतोऽशनिगर्जितं संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मासार्धमेव च कलाकाष्ठानिमेषाश्च नक्षत्राणि युगं ग्रहाः वृक्षाणां ककुदोऽसि त्वं गिरीणां शिखराणि च सिंहो मृगाणां पततां तार्क्ष्योऽनंतश्च भोगिनां क्षीरोदोऽसि दधीनां च यंत्राणां धनुरेव च वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां च व्रतानां सत्यमेव च त्वमेव चेच्छा माहि स्पृहा रागो मोहः क्षमः समः व्यवसा

रम०
६

योधृतिर्लोभःकामक्रोधौजयाजयौ त्वंगदीत्वंशरीचापिखट्वांगीझर्झरीतथा छेत्ताभेत्ताप्रहर्त्ता·
चनेतामंतामनोमतः दशलक्षणसंयुक्तोधर्मोर्थकामएवच इंद्रःसमुद्राःसरितःपल्वलानिसरा
सिच लतावल्ल्यस्तृणौषध्यःपशवोमृगपक्षिणः द्रव्यकर्मगुणारंभःकालपुष्पफलप्रदः आ
दिस्त्वांतश्चमध्यश्चगायत्र्योंकारएवच हरितोलोहितःकृष्णोनीलपीतस्तथारुणः कद्रुश्चकपिल
श्चैवकपोतोमेचकस्तथा सुवर्णरेताविख्यातःसुवर्णश्चाप्यनामतः सुवर्णनामाचतथासुव
र्णप्रियएवच त्वमिंद्रश्चयमश्चैववरुणोधनदोनलः उत्फुल्लश्चित्रभानुश्चस्वर्भानुर्भानुरेवच हो
त्रंहोताचमंत्रंत्वंहुतंचैवतथाप्रभुः त्रिसौवर्णस्तथाब्रह्मयजुषांशतरुद्रियं पवित्राणांपवि
त्रंचमंगलानांचमंगलं गिरिकोपेंद्रकोवृक्षोजीवःपुद्गलएवच सत्वंत्वंचरजस्त्वंचतमश्चप्रज
नंतथा प्राणोपानसमानश्चउदानोदानएवच उन्मेषश्चनिमेषश्च क्षुतंतृंभीत्वमेवच लोहि·
तांतर्गतोदृष्टीमहावक्त्रोमहोदरः शुचिरोमाहरिश्मश्रुउर्द्धकेशास्त्रिलोचनः गीतवादित्रनृत्यां
गोगीतवादनकप्रियः मत्स्योजलोजलौजस्योजवः कालःकलीकलः विकालश्चसुकालश्च

सत्वमहायुते महामेघरवश्वहमहाकालनमोस्तुते स्थूलजीर्णांगजटिनेवल्कलाजिनधारिणे
दीप्तसूर्याग्निजटिनेवल्कलाजिनवाससे सहस्रसूर्यप्रतिमतपोनित्यनमोस्तुते उन्मादनशतावर्त्तिगं
गातोयार्द्रमूर्द्धज: चंद्रावर्त्तयुगावर्त्तमेघावर्त्तनमोस्तुते त्वमन्नमन्नकर्त्ता चअंनदस्त्वमेवहि अ
न्नस्रष्टा च पक्ता च संकभुक्तपचोनल: जरायुजोऽडजश्चैव संस्वेदोद्भिज एव च त्वमेव देवदेवेश भूत
ग्रामश्चतुर्विध: चराचरस्य स्रष्टा त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च त्वमेव ब्रह्मविदुपम सर्वब्रह्मविदां विधि:
सत्वस्य परमा योनिखवायुर्ज्योतिषांनिधि: ऋक्सामानितथोंकारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिन: यजु
र्मेयोऽथर्वयश्च सामाथर्वमयस्तथा यज्ञसेब्रह्मविद्भिस्त्वंकस्यापतिप्रदागोणे: ब्राह्मणा: क्षत्रिया
वैश्या: शूद्रावर्णावराश्च ये त्वामेवमेघसंघाश्च विद्युत्स्तनितगर्जितं संवत्सरस्त्वमृतवो मासो मा
सार्धमेवच कलाकाष्ठानिमेषाश्च नक्षत्राणियुगं ग्रहा: वृक्षाणां ककुदं त्वं हि गिरीणां शिखरा
णिच सिंहो मृगाणां पततां ताक्ष्योमतश्चभोगिनां क्षीरोदोसि दधीनां च यंत्राणां धनुरेव च वज्रं
प्रहरणानां च व्रतानां च व्रतानां सत्यमेव च त्वमेव चेच्छा मा हि स रागो मोह: क्षम: समः व्यवसा

योधृतिर्लोभः कामक्रोधौ जयाजयौ त्वं गदी खड्गी चापि खट्वाङ्गी हरहरीतथा ह्वेत्ताभेत्तापहर्त्ता·
चनेतामन्तामनोमतः दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोर्थकाम एव च इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्वलानि सरां
सि च लतावल्ल्यस्तृणौषध्यः पशवो मृगपक्षिणः द्रव्यकर्मगुणारंभः कालपुष्पफलप्रदः आ
दित्यातचमध्यंच गायत्र्योंकार एव च हरितो लोहितः कृष्णो नीलपीतस्तथारुणः कद्रुश्च कपिल
श्चैव कपोतो मेचकस्तथा सवर्णरेता विख्यातः सुवर्णश्चाप्यनामतः सुवर्णनामा च तथा सुव
र्णाग्रय एव च त्वमिंद्रश्च यमश्चैव वरुणो धनदोनलः उत्फुल्लश्चित्रभानुश्च स्वर्भानुर्भानुरेव च स
होत्वं होता च मंत्रत्वं क्रतुश्चैव तथा प्रभुः त्रैसौवर्णस्तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियं पवित्राणां पवि
त्रं च मंगलानां च मंगलं गिरिकौषधदकोवृक्षो जीवः पुद्गल एव च सत्वं त्वं वरजस्त्वं तमश्च प्रज
नं तथा प्राणोपानसमानश्च उदानो व्यान एव च उन्मेषश्च निमेषश्च क्षुतं तृष्णा भीत्वमेव च लोहि
तांगो गदो दंष्ट्री महावक्त्रो महोदरः सुविरोमा हरिश्मश्रु ऊर्ध्वकेशस्त्रिलोचनः गीतवादित्रनृत्यां
गो गीतवादनकप्रियः मत्स्यो जलो जलौकाः जस्पो जवः कालः केली कलः विकालश्च सुकालश्च

उग्रज्वालः कालनाशनः मनकश्चैव हृत्यो तश्च हृमायायकरोकरः संवर्त्तकोन्तकश्चैव संवर्त्तकबला॥
हकौ घंटो घंटीको घंटीको चूलालोहब्रलोवसी ब्रह्मकालोग्निवक्त्रश्च दंडी मुंडी त्रिदंडभृत् चतुर्युग
श्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चत्रुप्रवर्त्तकः चतुराश्रमवेताच चातुर्वर्ण्यकरस्तह दराददरीप्रियो धूर्त्तो गणा
ध्यगणाधिपः रक्तमाल्लांवरधरो गिरीशो गिरिकः प्रियः शिल्पीशः शिल्पीनांश्रेष्टः सर्वशास्त्र
प्रवर्त्तकः भगनेत्रांतकश्चंडः पूष्णोदंतविनाशनः स्वाहा स्वधा वषट्कारनमस्कारनमोस्तुते गूढ
वर्त्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिषेधितः तरुणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः धाता विधाता सत्त्वानां
निधाता धरणोधरः तपोब्रह्मा च सत्यं च ब्रह्मचर्य्यं तथार्जवं भूतात्मा भूतकृद्भूतो भूतभव्यः भवोद्भ
वः भूर्भुवः स्वरितश्चैव तथोत्पत्तिर्महेश्वरः ईशानो वीक्षणः शांतो दुर्दांतो दंतनाशनः ब्रह्मा
वर्त्तसुरावर्त्तकामावर्त्तनमोस्तुते कामविंदुविनिर्हंता कर्णिकारस्रजप्रियः मुखचंद्रो भीममुखः
सुमुखो दुर्मुखो मुखः चतुर्मुखो बहुमुखो रणेष्वभिमुखः सदा हिरण्यगर्भः शकुनिर्महोरगप
तिर्विराट् अधर्महा महापार्श्वो दंडधारो रणप्रियः गोनेत्रो गोप्रचारश्च गोवृषेश्वरवाहनः त्रैलो

कामोमागोविंदोगोमार्गोमार्गीषवच निष्ठांस्तिरम्पुस्थाणुश्चनि:कंपकंपएवच दुर्वारिणोदुर्विषहो
दु:सहोदुरतिक्रम: दुर्द्धर्षोदु:प्रकंपश्च दुर्विदोदुर्जयोजय: शशा: शशांकशमन: शीतोष्णत
जराध्यजत् आधयोव्याधयश्चैवव्याधिहाव्याधिगश्चह सह्योयज्ञोमृगाव्याधोव्याधिनामाकरोकर:
शिखंडीपुंडरीकाक्ष:पुंडरीकावलोकन: दंडभृतस्त्र्यंदंडरुद्रदंडविनाशन: विषाईपादामता
पा: सुराय:क्षीरसोमय: मधुश्च्युतास्पर्यश्चैवसर्वपाश्चमहाबल: वृषाचवाह्योवृषलक्षणा।
वृषभलोचन: वृषभश्चैवविख्यातोलोकानांलोकसत्कृत: चंद्रादित्यौचक्षुषीतेहृदयंचपिता
मह: अग्निरापस्तथादेवोधर्मकर्मप्रसाधित: नब्रह्मानचगोविंद: पुराणऋषयोनच महात्म्यं
वेदितुंशक्तायथातथ्येनतेशिव यामूर्त्तय:सूक्ष्मास्तेनमह्यंयातिदर्शनं ताभिर्मांसततंर
क्षपितापुत्रमिवौरसं रक्षमांरक्षणीयोहंतवानघनमोस्तुते भक्तानुकंपीभगवान्भक्तश्चाहंस
दात्वयि य:सहस्राण्यनेकानिपुंसामाहृत्यदुर्दृश: तिष्ठत्येक:समुद्रांते समेगोप्तास्तुनित्यश:
यंविनिद्राजितश्वासा:सत्वस्थासमदर्शिन: योगिन:पश्यंतियंज्ञानात्स्मैयोगात्मनेनम: सं

भक्तः सर्वभूतानि युगांते संस्थापस्थिते यः शेते जलमध्यस्थो तं प्रपद्ये प्रशायिनं प्रविश्य वदने राहो यः
सोमं ग्रसते निशि ग्रसत्यर्कं च स्वर्भानुर्भूत्वा सो माग्निरेव चायेगुष्टमात्रा पुरुषा देहस्थाः सर्वे वेहिनां र
क्षंतु ते तु मां नित्यमाप्याययंतु मा ये चाप्युत्पतिता गर्भादधो भागगताश्च ये तेषां स्वाहा स्वधा
सुवं तु स्वदंतु च येन शोदंति देहस्था प्राणिनो रोदयंति च हर्षयंति च हृष्यंति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः
ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वते भुग्रहेषु च चंद्रार्कयोर्मध्यगता ये चंद्रार्करश्मिषु रसातलगता ये च ये चांत
स्तात्परं गताः नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः सूक्ष्मा स्थूला कृशा रस्वा नमस्तेभ्यस्तु
नित्यशः सर्वस्त्वं सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् सर्वभूतांतरात्मा च तेन त्वं न निमंत्रितः त्वमेव चै
ज्यो सेय स्वाधसैर्विविधदक्षिणैः त्वमेव कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमंत्रितः अथवा मायया देव मोहि
तः सूक्ष्मयात्वया एतस्मात्कारणाद्वापि तेन त्वं न निमंत्रितः प्रसीद मम देवेश त्वमेव शरणं मम
त्वं गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः स्तुत्वैवं स महादेवं विरराम प्रजापतिः भगवानपि सं।
प्रीतः पुनर्दक्षमभाषत परितुष्टोस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं।

गमिष्यसि अथैनमब्रवीद्वाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः कृत्वाश्वासकरं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाह तं दक्ष
दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति अहं यज्ञहनस्तुभ्यं दृष्टमेतत्पुरा मया भूयश्च त्वं वरमिमं मत्तो गृह्णी
ष्व व्रत प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च प्रजापते मत्प्र
सादात्फलभागी भविष्यसि वेदात्षडङ्गानुद्धृत्य सांख्यान्योगांश्च कृत्स्नशः तपश्च विपुलं तप्त्वा दुश्चर
देवमानवैः अर्थैर्दशार्हसंयुक्तैर्गूढमप्राज्ञनिर्मितं वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समं गतान्यै
रध्यवसितं पशुपाशविमोक्षणं अस्य वीर्यस्य यः तस्य फलं भवतु उत्तमं सर्वेषामाश्रमाणां तम
या पाशुपतं व्रतं उत्पादितं शुभं दक्ष सर्वपापविमोक्षणं तदस्तु ते महाभाग मानसस्य जतोऽज्वरः एव
मुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः अवाप्य च तदा भागं य
थोक्तं ब्रह्मणा भवः ज्वरं च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणु धतत्र वै द्विजाः
शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलाजतुः अपां तु नीलिकां विद्यान्निर्मोकं भुजगेष्वपि खोरकः सौ
रभेयाणां ऊषरः पृथिवीतले धर्मानामपि धर्मज्ञ दृष्टिप्रत्यवरोधनं रन्ध्रोद्भूतं तथाश्वानां शिखोद्भेद

अश्वहिंसा नेत्ररोगः कोकिलानां ज्वरः प्रोक्तो महात्मनि: अज्ञानां पत्तभेदश्च सर्वेषामपि नः श्रुतं शुकाना
मपि सर्वेषां हिक्का प्रोचितं ज्वरः शार्दूलेष्वपि देव प्रोक्ता श्रमो ज्वर इहोच्यते मानुषेषु तु सर्वेषु ज्वरो नामैष
कीर्तितः मरणे जन्मनि तथा मध्ये च विशते सदा एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम महादारुणः नमस्यश्चैव
वन्द्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः पठेत्सदा यः सुसमाहितो नरः विमुक्त
रोगः स नरो मुदायुतो लभेत कामान्स यथा मनीषितान् रुद्रप्रोक्तं स्तवं चापि कीर्तयेद्यः शृणोति वा
नाशुभं प्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घं चायुरवाप्नुयात् यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो भगवान्हरः तथा स्तवो वरिष्ठो
यं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः यशोराज्यसुखैश्वर्यं वित्तायुर्धनकांक्षिभिः स्तोतव्यो भक्तिमास्थाय विद्याका
मैश्च यत्नतः व्याधितो दुःखितो दीनश्चौरराजभयार्दितः राजकार्यनियुक्तो वा मुच्यते महतो भयात्
अनेनैव च देहेन गणानां स गणाधिपः इह लोके सुखं प्राप्य गण एवोपपद्यते न च यक्षाः पिशाचा वा
न नागा न विनायकाः कुर्युर्विघ्नं गृहे तत्र यत्र संस्तूयते भवः शृणुयाद्या इमं नारी सुभक्त्या ब्रह्मचारिणी
पितृभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाप्यभीक्ष्णशः तस्य सर्वाणि का

यो णमिड्डिंगाङ्कं त्वविघ्नत: मनसाचिंतितं यच्च यच्च वाचाप्युपकृतं सर्वं संपद्यते तस्य स्तवनस्यानुकीर्त्तनात्
देवस्य सत्कृतस्यापदे ध्यानं दीश्वरस्य तु वलिभवंतः कृत्वा दमेन नियमेन च ततः सश्रेष्ठोग्रहणाया नामा
न्याश्वयपाक्रमं ईप्सितान्लभते त्वर्थीकामाञ्चोगाश्च मानवः मृतस्य स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरिवृतः सर्व
कर्मसयुक्तो वायुक्तो वा सर्वपापनके पठन्व स्तवं तत्स्तोत्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते मृतश्चगणसालोक्यं प्रजामा
नः सुराहरैः वृषेत्वविधियुक्तेन विमानेन विराजते आहूतसंस्तवस्यापि रुद्रस्यानुचरो भवेत् इत्याह भ
गवान्व्यासः पराशरसुतं प्रभुः नैतद्वेदयते कश्चिन्नेदं श्राव्यं तु कस्यचित् श्रुत्वैनत्परमं गुह्यं ये पि स्युः पा।
पकारिणः वैश्याः स्त्रियः शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः श्रावयेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदापर्वसु पर्वसु रुद्रलोक।
मवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते महापुराणे दक्षप्रोक्तः स्तवः समाप्तः ॥ सूत
उवाच इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशनी यदहं समधिकृत्येह कथा सर्वा उपागता पितृवंशप्रसंगे
न कथा हि प्रापकीर्त्तिताः पितृनामानुपूर्व्येण देवान्वक्ष्याम्यतः परं त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन्स्वायंभुवे
न्तरे देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनवः अजिताः ब्रह्मणः पुत्रा अजेत्वादजितास्तु ये पुत्राः स्वायं।

ब्र॰पु॰
१०१

तुवस्येतेशुक्रनामाश्रुमानसाः त्विषिमंतोयंगुणाःसेतेदेवानांशुत्रयस्मृताः छंदोगास्तुत्रयस्त्रिंशत्स्वै
स्वायंभुवस्यह वहुर्यायातिहोदेवोदीधयःस्ववसोमतिः विभासश्चक्रतुश्चैवप्रजानिविशतोद्युतिः
वायसोमगणश्चैवमायाद्दादशकीर्त्तिताः आसन्स्वायंभुवस्यैतंअंतरेसोमपायिनः त्विषिमंतोगणे
तेवीर्यमंतोमहावलाः तेषामिंद्रस्तमाह्यासीद्विश्वभुक्प्रथमोविभुः असुरायेतदातेषांमासांदायाद
वांधवाः सुपर्णायक्षगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः अष्टौताःपितृभिःसार्द्धंतास्तथादेवयोनयः स्वायंभुवे।
तेऽतीताःप्रजास्त्वासांसहस्रशः प्रभावरूपसंपन्नाआयुषाचवलेनच विस्तरादिहनोक्तास्तेमावसंगो।
भवेदिह स्वायंभुवोनिसर्गश्चविज्ञेयःसांप्रतेनतु अतीतोवर्त्तमानेनदृष्टोवैवस्वतेनसः प्रजाभिर्देवता व॰
भिश्चऋषिभिःपितृभिःसह तेषांसप्तर्षयःपूर्वमासन्येतान्निबोधत भृग्वंगिरामरीचिश्चपुलस्त्यःपु
लहःक्रतुः अत्रिश्चैववसिष्ठश्चसप्तस्वायंभुवेंतरे अग्नीध्रश्चातिबाहुश्चमेधामेधातिथिर्वसुः ज्यो
तिष्मान्द्युतिमान्हव्यःसवनःपुत्रएवच मनोःस्वायंभुवस्यैतेदशपुत्रामहौजसः वायुप्रोक्तामहासत्वा
राजानःप्रथमेंतरे मासुरंतत्सगंधर्वंसयक्षोरगराक्षसं सपैशाचमनुष्यंचससुपर्णाप्सरोगणं:

श्राम॰
१०१

नोशक्यमाणापूर्व्वेणवक्तुं वर्षशतैरपि बहुत्वान्नामधेयानां संख्यातेषां कुले कुले यावैब्रजकुलाख्यास्तथा
मनूस्वायंभुवेंतरे कालेन बहुनातीतास्तन याता युगाक्रमैः ऋषय ऊचुः कः स भगवान्कालः सर्वभूताप
हारकः कस्ययोनिः किमादिश्च किंतत्वं स किमात्मकः किमस्य चक्षुः का मूर्त्तिः केचास्यावयवाः स्मृताः
किंनामधेयः कोस्यात्मा एतन्नो ब्रूहि पृच्छतां सूत उवाच श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वाचैवावधार्यतां सू
र्ययोनिर्निमेषादिः संख्याचक्षुः स उच्यते मूर्त्तिरस्य त्वहोरात्रे निमेषावयवश्च सः संवत्सरशतं त्व
स्य नामचास्य कलात्मकं सांप्रतानागतातीतः कालात्मा स प्रजापतिः पंचानां प्रविभक्तानां कालावस्थां
स्यां निबोधत दिनार्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः शुक्लेः
कृस्नागतिश्चापि त्र्यथा सारमयः स्वगः इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुवत्सरः वत्सरः पंचमस्तेषां
कालः स युगसंज्ञितः तेषांतु तत्ववक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोधत ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः सतु संवत्स
रो मतः आदित्ययस्तु यस्त्वसौ सौरकालाग्निः परिवत्सरः स इद्वावत्सरः सोमः पुराणेनिश्चयो मतः प
श्चायं तपते लोकान्कालेन्तुभिः सप्तसप्तभिः आयुः कर्त्ता च लोकस्य स वायुरनुवत्सरः अहंकाराद्रुद्र

रुद्रः संज्ञितो ब्रह्मणः सुतः सरुद्रो वत्सरस्तेषां विज्ञेयो नीललोहितः तेषां सतत्वं वक्ष्यामि कीर्त्यमानं
निबोधत अंगाग्रस्यैगसंयोगात्कालात्माप्रपितामहः ऋक्सामयजुषां योनिः पंचानां पतिरीश्वरः
सोग्निर्यज्ञश्च सोमश्च सस्मृतः सप्रजापतिः श्रौतः संवत्सरश्चेति सूर्यो योनिर्मनीषिभिः यस्मात्कालविभा
गानां मासर्त्वयनयोरपि ग्रहनक्षत्रशीतोष्णवर्षायुःकर्मणां तथा योनितः प्रविभागानां दिवसानां
च भास्करः वैकारिकः प्रसन्नात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः एकैनेको ह्यदिवसोमासोथ्यर्तुः पितामहः
आदित्यः सविता ज्ञातुर्जीवनो ब्रह्मसत्तमः प्रभवश्चाव्ययश्चैव भूतानां तेन भास्करः ताराभिमानी
विज्ञेयः तृतीयः परिवत्सरः सोमः सर्वौषधीपति यस्मात्सप्रपितामहः अजीवः सर्वभूतानां योग
क्षेमकृदीश्वरः अवेक्षमाणः सततं विभर्त्ति जगदंशुभिः तिथीनां पर्वसंधीनां पौर्णिमादर्शयोरपि
योनिर्निशाकरो यश्च योमृतात्मा प्रजापतिः तस्मात्सपितृमान् लोके मतस्त्वेदसात्मकः प्राणा
पानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि कर्मभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः पंचानां चेंद्रियमनो
बुद्धिस्मृतिजलात्मनां समानकालकरणः क्रियाः संपादयन्निव सर्वात्मा सर्वलोकानां मावहः

प्रवहादिभिः विधाता सर्वभूतानां हमीनित्यं प्रभंजनः योनिरग्नेरपां भूमेरवेश्चंद्रमसस्तथा वा
युः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रपितामह प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यक्कृत्विष्टफलान्विभिः त्रिभिरेव क
पालैस्तु सृष्टं बुकैरो घधीत्वये ईज्यते भगवान्यस्मात्तस्माद्वैक उच्यते गायत्री चैव त्रिष्टुप् जगती चै
व यास्मृता त्रैवकानामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्मृताः ताभिरेकत्वभूतानि स्त्रीविधाभिस्ववीर्यतः
त्रिसाधनपुरोडाशस्त्रिकपालः सवैस्मृतः इत्येतत्पंचवर्षं च युगं प्रोक्तं मनीषिभिः यच्चैव पंचधा
त्मावैप्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः सैकैव— विजज्ञेप्यमधादीन तवः किल ऋतुपुत्रार्तवः पंच इति स
र्गसमासतः इत्येष पवमानो वै प्रजानां जीवितानि तु नदीवेगसमायुक्तः कालो धावति संहरन् अ
होरात्रकरस्तस्मात्स वायुरभवत्पुनः एते प्रजानां पतयः चत्वार उपपन्नताः पितरः सर्वलोका
नां लोकात्मानः प्रकीर्त्तिताः ध्यायतो ब्रह्मणो वक्त्रात् रुद्रस्समभवद्भवः ऋषिर्विप्रो महादेवो भूता
त्मा प्रपितामहः ईश्वरः सर्वभूतानां प्राणवायोपपद्यते आत्मा वै शितभूतानामंगप्रत्यंगसंभवः
अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चंद्रमा वायुरेव च युगाभिमानी कालात्मा नित्यं संज्ञेयकाह्निभिः उन्माद

कोनुग्रहस्तस्य हन्तारउच्यते रुद्राविष्टो भगवतानगत्यस्मिन्स्वतेजसा आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नो
मतिस्तथा ततस्तस्यानुवीर्येणलोकानुग्रहकारकं द्वितीयंभङ्सयोगंशाततस्यैककारकं देवत्वंचपि
तत्वचकालत्वचास्वयन्त्रयम् तस्माद्देसर्वथाभङ्सद्धिर्ञिरतिहन्यते यतिः पतीनांभगवान्ब्रजेशानो
प्रजापतिः भावनः सर्वभूतानांसर्वेषांनीललोहितः ओषधीप्रतिसंधत्तेरुद्रःक्षीणाःपुनःपुनः इत्ये
षांयवपत्येवैनतक्षसंप्रमाणतः बहुत्वात्परिसंख्यातं पुत्रपौत्रसनंतकाः इमंवंशाग्नेशानामहा
तेपुण्यकर्मणां कीर्तयन्स्थिरकीर्तीनांमतीसिद्धिमाप्नुयात् वायुरु ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिप्रणव
स्यचनिश्चयं ॐकारमक्षरंब्रह्मत्रिवर्णंब्रह्मवादिनः स्मृतं योयायस्यस्यथावर्णाविहितोदेवतास्तथा ऋ
चोयजूंषिसामानिवायुरग्निस्तथाजलं तस्मात्तुषडक्षरादेवपुनरग्रेप्रजज्ञिरे चतुर्दशमहात्मानो।
देवानांयेतुदेवता तेषुसर्वगतश्चैवसर्वगः सर्वयोगवित् अनुग्रहार्थंलोकानामादिमध्यांतउच्य
ते सप्तर्षयस्तथाजायैवदाश्चपितृभिः सह अष्टशालिस्त्तासर्वेदेवदेवान्महेश्वरात् इहामुत्रहि
तार्थायवदंतिपरमंपदं सर्वमेवमयोक्तस्तेकालस्तुयुगसंज्ञितः कृतंत्रेताद्वापरंचयुगादिकलि

नासह परिवर्तमानैर्लैरेवं ग्रं मम माणे प्रचक्रुवन् देवतास्ततो द्विग्नाः कालस्य वशमागताः तथा कृवं
तिनेत्मानं संस्थाप्य चिन्तमात्मना तदा तेवागयनाभूत्वाम्रादोमन्वंतरस्यवै ऋषयश्चैव देवाश्चैव महा
तपाः समाधाय मनस्तीव्रं सहस्रं परिवत्सरान् प्रपन्ना स्म महादेवं भीताकालस्य वै तदा सूर्यं हि।
कास्येदेवशाश्वतं मूर्तिश्चत्तु मुखः कोस्य विद्वान्महादेवश्चागाधस्य महेश्वरः अथ दृष्ट्वा महादेवस्त
तु कालं चतुर्मुखं नमेतस्यै इति प्राह कावः कामः प्रदीयतां तत्करिष्याम्यहं सर्वं नतृप्तायं परिश्रमः
उवाच देवो भगवान्स्वयं कालः हुङ्कर्जयुः यदेतस्य मुखं श्वेतं चतुर्जिह्वं हि लक्ष्यते यत्कृतयुगेना
मतस्य कालस्य वै मुखं असौ देवो सरश्रेष्ठो ब्रह्मा वै वस्वतो मुखः यदेतद्रक्तवर्णाभं तनीयं वः स्म
तेमया त्रिजिह्वं लेलिहानं वपतत्त्रेता युगं हि जाः अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेश्वरात् ततोद्या
दृश्यते यज्ञाख्लि सोम्निहालयोग्मयः इष्टाचैवाग्रयो विष्णाः कालजिह्वाप्रवर्तते यदेतद्धैमुखं भीमं
द्विजिह्वं रक्तपिंगलं द्विपादोत्र भविष्यामि द्वापरं नामतः प्रभो यदेतत्तु कृष्णवर्णाभं तुरीयं रक्तलोचनं
एकजिह्वं प्रमुख्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयंकरं कल्पस्यतु मुखं

ब्रपु·
१०४

सेतच्चतुर्थं नाम भीषणं नसत्वेनापितुर्वाणां भस्मिन्नवर्तते युगे कालग्रस्ताः प्रजाश्चापि युगे तस्मिन्न विष्याति
ब्रह्मा कृते युगे पूज्यस्त्रेतायां यज्ञ उच्यते द्वापरे पूज्यते विष्णुरहं पूज्यश्चतुर्थके ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यै
व कलाह्वयः सर्वेषु च हि कालेषु चतुर्ष्वेव निर्मलेश्वरः अहं न योजनेनाप्यः कालः कालप्रवर्तकः युगा
कर्त्ता तथा चैव परं परायणम् तस्मात्कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् अभयार्थं च देवानां उ
भयोर्लोकयोरपि तदा हं पूज्यश्च पूज्यश्च भविष्यामि सत्ययोत्तमाः तस्माद्भयं न कार्यं च कलिं प्राप्य महोज
सः एवमुक्त्वा ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह प्रणम्य शिरसा देवं पुनरूचुर्जगत्पतिं देवर्षय ऊचुः म
हातेजा महाकायो महावीर्यो महाकृतिः भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः महादेव उवाच
एष कालश्चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्मुखः लोकसंरक्षणार्थाय प्रतिक्रामति सर्वशः नासाध्यं विद्यते
किंचित्सर्वस्मिन्सचराचरे कालस्सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् सर्वे कालस्य वशगा न कालः कलय
ते बलात् विक्रमस्य यदान्यस्य सर्वे क्रामेकसप्ततिः तानि मन्वंतराणीह परिवृत्तयुगक्रमात् एकैकपदप
विक्रमस्य यदा नामेकसप्तति यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वंतरे त्वयः एवमुक्त्वा तु भगवान्देवर्षिपि

राम·
१०४

तदानवान् नमस्कामयत्नतैः सर्वैस्तत्रैवांतरधीयत एवं सकाले भगवान्देवर्षिपितृदानवाः पुनःपुनःसंह
रेते सृजंते च पुनःपुनः अतो मन्वंतरे चैव देवर्षिपितृदानवैः इज्यते भगवानीशो भयत्कालस्ततस्यैव त
स्मात्सर्वप्रयत्नेन कलौ कुर्यात्ततो द्विजाः प्रसन्नस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् तस्माद्देवदिवं गत्वा
अवनीर्थं च भूतले आषयश्चैव देवाश्च कलिं प्राप्य सुदारुणं तपश्चक्रे निभूयिष्ठं कृतं धर्मपरायणाः अव
तारान्कलिं प्राप्य करोति च पुनःपुनः एवं कालांतरे सर्वे यतीनां वै सहस्रशः वैवस्वतेंतरे तस्मिन्दे
वाश्च नर्वयसत्यपा देवाधिपौरवो राजा मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः महायोगबलोपेताः कालांतरमुपासते
क्षीणे कलियुगे तस्मिन्नैष्ये त्रेतायुगे कृते सप्तर्षिभिश्च वर्णाई भाव्ये त्रेतायुगे पुनः गोत्राणां क्षत्रियाणां
च भविष्याः प्रकीर्तिताः द्वापरांते प्रविष्टे ते क्षत्रियाः ऋषिभिः सह कृते त्रेतायुगे चैव तथा क्षीणे च द्वा
परे वृत्तस्त्रत्रस्य चोक्तेदा बीजार्थ्यो यकलौ स्मृताः एवमेतेषु सर्वेषु युगेषु क्रमशस्तथा सप्तर्षिभिस्त
था सार्धं संतानार्थं युगेयुगे एवं क्षत्रस्य चोक्तेदः संबंधो द्विजैः सह मन्वंतराणां समानां संतानाश्च
श्रुतिस्मृतिः परस्परं युगानां च ब्रह्मक्षत्रस्य चोद्भवं यथावैप्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाहयं जामद

ग्रेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते क्रियंते कुघ्रहा सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः दिवंगतान् हं तुभ्यं कीर्त्तयिष्ये निबोधत
ऐडमिक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते राजानः श्रेणिबंधास्तु तथान्ये क्षत्रिया भुवि ऐडवंशोपसंभूतास्त
था चैक्ष्वाकवो नृपाः तेष्वेकशतं पूर्णं कुलानामभिषेचितम् तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणस्मृतः
भोजं तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्द्धा नृपपादिशं तेष्वतीतास्तु नामानो ब्रवतस्तान्निबोधत शतं वै प्रतिविंध्या।
नां हैहयानां तथा शतं धार्त्तराष्ट्राश्चैकशतं अशीतिर्जनमेजया शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्य्यण
शतं ततः शतं तु पौलानां शतं काशिकुशादयः तथापरे सहस्रं तु ये तीताः शशविंदवः ईजानाश्च
श्वमेधैस्ते सर्वे नियुतदक्षिणैः एवं राजर्षयोतीताः शतशोथ सहस्रशः मनोर्वैवस्वतस्यैव वर्त्तमा
ने तरे शुभे पुनरुक्तबहुत्वाच्च न शक्यं विस्तरेण तु वक्तुं राजर्षयः कृत्स्नाः येतीतास्ते युगैः सह एतेय
याति वंशस्य वसुधेवंशवर्द्धनाः कीर्त्तिताः प्रतिमंतस्ते ये लोकान्धारयंति वै लभते च वरान्पंच दुर्ल
भान्स्वस्तलौकिकान् आयुः पुत्राधनं कीर्त्तिरैश्वर्यं भूरि एव च धारणाच्छ्रवणाच्चैव पंचवर्गस्य धीमतां
यथोक्ताल्लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजंति वै चतुर्ज्ञार्याद्रुसहस्राणि वर्षाणां च कृतं युगं तस्यतावा।

कृतीसैवं संध्यांशाश्च तथाविधः कृतवैत्रकृयापादश्चतुः साहस्रउच्यते तस्माच्च त्रिशतं संध्यासंध्यांशा
श्चतथाविधः त्रेतात्रीणिसहस्राणिसंख्यमुनिभिः सह तस्मात्त्रिशती संध्यासंध्यांशाः त्रिशतःस्मृ
तः अनुयुगपादस्ततासीसाहस्रसंख्यया द्वापरेद्वे सहस्रेतुवर्षाणिसंप्रकीर्त्तितं तस्यापिद्विशती
संध्यासंध्यांशोद्विशतस्तथा उपाद्यानन्तिनीयस्तद्वापरपादउच्यते कलिः वर्षसहस्रंतुप्राक्तः सं
ख्याविदोजनाः तस्यापिशतिकासंध्यासंध्यांशाः शतमेवच सहारपादः सस्मातचतुर्थैवकलिं
युगं ससंध्यानिसहांशानिचत्वारितुयुगानिवै एतद्वादशसाहस्रं चतुर्युगमितिस्मृतं एवंपादैः
सहस्राणिश्लोकाणांपंचपंचच संध्यासंध्यांशकैरेवद्वसहस्रेतथापरे एवंद्वादशसाहस्रंपुराणं
दश्चतुष्पा कवयोविदुः यथावेदश्चतुष्पादंतथायुगं यथायुगंचतुष्पादंविधात्राविहितंस्वयं चतुष्पादंपुराणं
तुब्रह्मणाविहितंपुरा ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते ॥ सूतउवाच मन्वंतरेषुसर्वेषुअतीताना
गतेष्विह तुल्याभिमानिनः सर्वेजायंतेनामरूपतः देवाह्यष्टविधायेचतस्मिन्मन्वंतरेधिपाः ऋषय
योमनवश्चैवसर्वेतुल्याभिमानिनः महर्षिसर्गप्रोक्तोवैवंशाः स्वायंभुवस्यतु विस्तरेणानुपूर्व्वा।

श्चकीर्त्यमानंनिबोधत मनोस्वायंभुवःस्यासन्दशपुत्रास्तुतत्समाः यैरियंपृथिवीसर्वासप्तद्वीपासप
त्तना ससमुद्राकरवतीप्रतिवर्षंनिवेशिता स्वायंभुवेंतरेपूर्वमाद्येत्रेतायुगेतदा प्रियव्रतस्यपुत्रैस्तैः
पौत्रैःस्वायंभुवस्यतु प्रजासर्गेणयोगेनतैरियंविनिवेशिता प्रियव्रतात्प्रजावंतोवीरात्कन्याव्य
जायत कन्यासातुमहाभागाकर्दमस्यप्रजापतेः कन्येद्वेदशपुत्राश्च सम्राट्कुक्षिश्चतेशुभे त
योर्वैभ्रातरःशूराःप्रजापतिसमादश अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्चमेधामेधातिथिर्विभुः ज्योतिष्मा
न्द्युतिमान्हव्यःसवनःपुत्रएवच प्रियव्रतोभिषिच्यतान्सप्तसप्तसुपार्थिवान् द्वीपेषुतेषु
धर्मेणद्वीपांस्तांश्चनिबोधत जंबूद्वीपेश्वरंचक्रेग्नीध्रंसमहाबलं प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापितेन
मेधातिथिस्ततः शाल्मलौतुवपुष्मंतंराजानमभिषिक्तवान् ज्योतिष्मंतंकुशद्वीपेराजानं
कृतवान्प्रभुः पुष्करेसवनस्यापिमहावीर्यस्ततोभवत् द्युतिमंतंचराजानंक्रौंचद्वीपसमादिशत्
शाकद्वीपेश्वरंचापिहव्यंचक्रेप्रियव्रतः पुष्कराधिपतिंचापिसवनंकृतवान्प्रभुः धातकीश्चैव
द्वावेतौपुत्रौपुत्रवतांवरौ महावीतस्मृतंवर्षंतस्यनाम्नामहात्मनः नाम्नातुधातकेश्चापिधात

कौंचंडउच्यते रुद्रोव्यजनयत्पुत्रान् शाकद्वीपेश्वरात्प्रभुः जलदंचकुमारंच सुकुमारं मणीचकं
वसुमोदंसमौदाकं सप्तमंचमहाद्रुमं जलदंजलदस्यापवर्षंप्रथमंउच्यते कुमारस्यचकौमारंद्विती
यंपरिकीर्त्तितं सुमारंचतृतीयंतु सुमारंतृतीयकं मणीकस्यचतुर्थंमणीचकमिहोच्यते वसुमोद
स्यवैवर्षंपंचमंवसुमोदकं मोदकस्यतुमोदाकंवर्षंषष्ठंप्रकीर्त्तितं महाद्रुमस्यनाम्नातुसप्तमंतुम
हाद्रुमं एषांतुनाभिस्तानिसप्तवर्षाणितत्रवै क्रौंचद्वीपेश्वरस्यापिपुत्राद्युतिमतस्तुवै तेषांस्ताना
निदेश्याःक्रौंचद्वीपाश्रयाःशुभाः उत्सस्योष्णस्तोदेशःपीवरस्यापिपीवरः अंधकारकदेशस्तु।
अंधकारस्यकीर्त्यते मुनेस्तुमुनिदेशोवेदुंदुभिस्ततः एतेजनपदासप्तक्रौंचद्वीपेतुभास्कराः
ज्योतिष्मतःकुशद्वीपेसप्तैतेसुमहौजसः उद्भिदोवेणुवांश्चैववैरथोलवणोधृतिः षष्ठःप्रभाक
रश्चैवसप्तमःकपिलःस्मृतः उद्भिदंप्रथमंवर्षंद्वितीयंवेणुमंडलं तृतीयंस्वैरथाकारंचतुर्थंलवणंस्मृतं
पंचमंधृतिमद्वर्षंषष्ठंवर्षंप्रभाकरं सप्तमंकपिनामकपिलस्यप्रकीर्त्तितं तेषांद्वीपाःकुशद्वीपेतस्यना
मानपर्वत आश्रमाचारयुक्ताभिःप्रजाभिःसमलंकृताः शाल्मलस्येश्वराःसप्तपुत्रास्तेतुवपुष्मतः

श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रो
हितस्य च रोहितः जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हारितः वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः सु
प्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि जंबूद्वीपादनंतरं सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्ल
क्षद्वीपेश्वरा नृपाः ज्येष्ठः शांतभयस्तेषां सप्त वर्षाणि तानि वै तस्माच्छांतभयाच्चैव शिशिरस्तु सुखोद
यः आनंदश्च शिवश्चैव क्षेमकश्च ध्रुवस्तथा तानि तेषां सनामानि सप्त वर्षाणि भागशः निवेशितानि तैस्ता
नि पूर्वं स्वायंभुवेंतरे मेधातिथिसुतैस्तैस्तु प्लक्षद्वीपनिवासिभिः वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्लक्षद्वीपप्रजा
कृताः प्लक्षद्वीपादिकेष्वेव शाकद्वीपांतरेषु वै ज्ञेयः पंचसु धर्मोयं वर्णाश्रमविभागजः सुखमायुश्च रूपं
च बलं धर्मश्च नित्यशः पंचस्वेतेषु द्वीपेषु सर्वसाधारणं स्मृतं प्लक्षद्वीपपरिक्रांतो जंबूद्वीपं निबोधत
आग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं प्रियव्रतोभ्यषिंचत्तं जंबूद्वीपेश्वरं नृपं तस्य पुत्रा बभूवुः प्रजाप
तिसमा नव ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोनुजः हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोभूदिलावृतः र
म्यः स्यात्पंचमः पुत्रः हिरण्वान्षष्ठ उच्यते कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमस्मृतः नवमः केतुमा

ददौ किंपुरुषायच नैषधयत्स्मृतंवर्षं हरिवर्षायतद्ददौ मध्यमंयस्तमेरोस्तु सददौतदिलावृते नीलेतुयत्स्मृतंवर्षं र
लस्यतेषांदेशांनिबोधत नाभेस्तुदक्षिणंवर्षं हिमाह्वं तु पिता ददौ हेमःकूटं तु यद्वर्षं सम्याये ततः पिता
ददौ श्वेतं यदुत्तरंयस्मात्पित्रादत्तंहिरण्मये यदुत्तरंशृंगवतोवर्षंतत्कुरवेददौ वर्षमाल्यवतेचापिभ
द्राश्वायन्यवेदयत् गंधमादनंतुयद्वर्षंकेतुमालस्यन्यवेदयत् इत्येतानिमहांतीचनववर्षाणिभागशः
स्वग्रीप्रेलेभुसर्वेषुपुत्रास्तान्यभिषिच्यत ययावकर्मसधर्मात्मा ततस्तुतपसिस्थितः इत्येतैः सप्तभिः
कृत्स्नासप्तद्वीपानिवेशिता प्रियव्रतस्यपुत्रैस्तैः पौत्रैस्तस्यैतुवस्वत तेषांस्वभावतःसिद्धिस्सुखप्राया
ह्यायत्नतः विपर्ययोनतेषांसिजरामृत्युभयंनच धर्माधर्मौनतेषांस्तां नोत्तमाधममध्यमाः नतेष्वस्ति
युगावस्थाक्षेत्रेष्वेवतुसर्वशः नाभेर्हिवर्षंवस्तामि हिमाह्वेनत्रिबोधत नाभिस्त्वजनयत्पुत्रंमरुदेव्यां
महाद्युतिः ऋषभंपार्थिवश्रेष्ठंसर्वक्षत्रस्यपूर्वजं ऋषभाद्भरतोजज्ञेवीरःपुत्रशताग्रजः सोभिषि
च्याथऋषभःपुत्रंप्राव्राज्यमास्थितः हिमाह्वंदक्षिणंवर्षंतस्यनाम्नाविदुर्बुधाः भरतस्यात्मजोविद्वा
न्सुमतिर्नामधार्मिकः बभूवतस्मिंस्तद्राज्यंभरतःसन्न्ययोजयत् तेजसस्यात्मजेविद्वाप्रजापतिरमि
त्रजित् पुत्रःसकामितःश्लोकावेनराजाविवस्वतः तेजसस्यात्मजोविद्वानिंद्रद्युम्नइतिस्मृतः परमे

ष्टीसुतस्तस्यापि निधने तस्य शोभनः प्रतीहार इति तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् प्रतिहर्त्तेति विख्यातो जज्ञे त
स्यापि धीमतः उन्नेता प्रतिहर्त्तुः सम्भवस्तस्य सुतः स्मृतः उद्गीथस्तस्य पुत्रोऽभूत् प्रस्तावस्तस्यापि तत्सुतः
प्रस्तावस्तु विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः पृथोश्चापि सुतो नक्तो नक्तस्यापि गयः सुतः गयस्य तु नरः
पुत्रो महत्स्यापि भौवनः भौवनस्य सुतस्त्वष्टा त्वष्टुर्विरजस्तस्य चात्मजः विरजस्य रजः पुत्रः शतजि
द्रजसो मतः तस्य पुत्रशतं त्वासीद्राजानः सर्व एव ते विश्वज्योतिप्रधाना ये तैरिमा वर्द्धिताः प्रजाः
तैरिदं भारतं वर्षं सप्तद्वीपमिहाऽङ्कितं तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं भारती धरा कृतत्रेतादियुक्तानि युगा
ख्यानेकसप्ततिः येऽतीतास्ते युगे साई राजानस्ते तदन्वयाः स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं शतशोऽथ सहस्रशः ए
षः स्वायंभुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगंधर्वराक्षसैः यक्षभूतपिशाचैश्च
मनुष्यमृगपक्षिभिः तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्त्तते ॥ इति श्री महापुराणे वंशानुकीर्त
नं ॥ ॥ ऋषय ऊचुः एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा वै शांशपायनः पप्रच्छ तत्पुनः सूतं पृथिव्यायामविस्तरैः कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो किंयंति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः

महाभूतप्रमाणंचलोकालोकौतथैवच पर्यायपरिमाणंचगतिश्चंद्रार्कयोस्तथा एतत्प्रब्रूहिनःस
र्वंविस्तरेणयथार्थतः सूतउवाच अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिपृथिव्यायामविस्तरं संख्यांचैवसमुद्राणां।
द्वीपानांचैवविस्तरं यावंतिचैववर्षाणितेषुनद्यश्चयास्मृताः महाभूतप्रमाणंचलोकालोकंतथैवच।
च पर्यायंपरिमाणंचगतिश्चंद्रार्कयोस्तथा द्वीपभेदसहस्राणिसप्तस्वंतर्गतानिवै नशक्यंतप्रमाणेन
वक्तुंवर्षशतैरपि सप्तद्वीपंतुवक्ष्यामिचंद्रादित्यौग्रहैःसह येषांमनुष्यास्तर्केणप्रमाणानिप्रचक्षते
अचिंत्याःखलुयेभावाननांस्तर्केणभावयेत् प्रकृतिभ्यःपरंयच्चतदचिंत्यंप्रभाष्यते नववर्षंप्रवक्ष्यामि।
जंबूद्वीपंयथातथा विस्तरान्मंडलाच्चैवयोजनैस्तन्निबोधत शतमेकंसहस्राणांयोजनानांप्रमाणतः
नानाजनपदाकीर्णैःपुरैश्चविविधैः शुभैः सिद्धचारणगंधर्वैःपर्वतैरुपशोभितं सर्वधातुनिबद्धैश्चशिला
जालसमुद्भवैः पर्वतप्रभवाभिश्चनदीभिःपर्वतैस्तथा जंबूद्वीपःपृथुःश्रीमान्सर्वतःपरिवारितः
नवभिश्चावृतःसर्वैर्भुवनैर्भूतभावनैः जंबूद्वीपस्यविस्तारात्समेनतुसमंततः प्रागायताःसुपर्वाणःष
डेववर्षपर्वताः अवगाढाह्युभयतःसमुद्रौपूर्वपश्चिमौ हिमप्रायश्चहिमवान्हेमकूटश्चहेमवान् त

ब्र॰पु॰
१०९

रुणादित्यवर्णाभो हैरिण्यो निषधः स्मृतः चातुर्वर्ण्यः समौवर्णो मेरुश्चोच्चतमः स्मृतः वृत्ताकृतिप्रमा
णश्च चतुरस्रः समुच्छ्रितः नानावर्णस्तु पार्श्वेषु प्रजापतिगुणान्वितः नाभिबंधनसंभूतो ब्रह्मणो व्यक्तज
न्मनः पूर्वतः श्वेतवर्णोसौ ब्राह्मणं तस्य तेन तत् पीतश्च दक्षिणेनासौ तेन वैश्यत्वमिष्यते भृंगपत्रनिभ
श्चासौ पश्चिमेन महाचलः तेनास्य शूद्रता हृष्टा मेरोर्नानार्थकारणात् पार्श्वमुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णस्व
भावतः तेनास्य क्षत्रभावः स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्चैव हिरण्मयः मयूरबर्हवर्णस्तु शातकौंभस्तु शृंगवान् एते पर्वतराजानः
सिद्धचारणसेविताः तेषामंतरविष्कंभो नवसाहस्र उच्यते मध्ये विलावृतं यस्तु महामेरोः समंततः
नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः सर्वतस्तु सः मध्ये तस्य महामेरोर्निर्धूम इव पावकः वेद्यर्धं दक्षिणं मेरो
रुत्तरार्द्धं तथोत्तरं वर्षाणि यानि सप्तात्र तेषां ये वर्षपर्वताः द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रया
त् जंबूद्वीपस्य विस्तारो तेषामायाम उच्यते योजनानां सहस्राणि शतं द्वे मध्यमौ गिरी नीलश्च निष
धश्चैव ताभ्यां हीनाश्च ये परे श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृंगवांश्च यः नवतिर्द्वावशीतिर्द्वौ सहस्राणि

राम॰
१०९

यत्तास्तते तेषांमध्येजनपदास्तानिवर्षाणिसप्तवै संयातविषमैस्तैस्तुपर्वतैराहृतानिच सप्ति।
तानिनदीभेदैरगम्यानिपरस्परं वसंतीतुभूतानिनानाजातीनिभागशः इदंहैमवतंवर्षंभारतं
नामविश्रुतं नैषधंहेमकूटंतुहरिवर्षंतदुच्यते हेमकूटंपरंतस्मान्नाम्नाकिंपुरुषंस्मृतम् हरि
वर्षात्परंचैवमेरोश्चतदिलावृतं इलावृतपरंनीलंरम्यकंनामविश्रुतं रम्यात्परात्तरंचैवतंविश्रु
तंतंहिरण्मयं हिरण्मयात्परंचापिशृंगसाह्वकुरुस्मृतं धनुःसंस्थेचविज्ञेयेद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे
दीर्घाणितत्रचत्वारिमध्यमंतदिलावृतम् अर्वाक्निषधस्याथवेद्यर्द्धंदक्षिणंस्मृतं परंनीलव
तोयच्चैववेद्यर्द्धंतुतदुत्तरं वेद्यर्द्धेदक्षिणेत्रीणिचोत्तरे ---- तयोर्मध्येतुविज्ञेयंमेरुमध्यमिला
वृतं दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु उदगायतोमहान्शैलोमाल्यवान्नामपर्वतः योजनानां
सहस्रंतुशतानीषधायतः आयामतश्चतुस्त्रिंशत्सहस्राणिप्रकीर्त्तितः तस्यप्रतीच्यांविज्ञेयःपर्व
तोगंधमादनः आयामोनैतिविस्तारोमाल्यवान्नामविस्तरः परिमंडलयोर्मध्येमेरुरुत्तमपर्वतः
चतुर्वर्णस्तुसौवर्णश्चतुरस्रःसमुच्छ्रितः अव्यक्ताधातवःसर्वासमुत्पन्नाजलाशयः अव्यक्ताद

ब्र.पु.
११०

थिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं वतद्यंथंसमुत्पन्नं वक्रंपंचयत्नेणसहतत् ततः सर्वा समुत्पन्ना वृत्तयोद्वि
जसत्तमाः नैककल्पार्जितैः पुण्यैर्विविधैः प्राग्उपार्जितैः कृतात्माभिर्व्यनीतात्मा महात्मा पुरुषो
त्तमः महादेवो महायोगी जगज्येष्ठो महेश्वर सर्वलोकगतोनंतः अमूर्त्तित्वावजायत ततस्य प्राकृ
तामूर्त्तिमोस्तिमेदास्यसंभावा योगाचैवेश्वरस्वा च सर्वस्मा गतपवसः तन्निमित्तसमुत्पन्नं लोकप
द्मंसनातनं कल्पशेषस्यतस्यादौ कालस्यगतिरीदृशी तस्मिन्पद्मे समुत्पन्नो देवदेवचतुर्मुखः
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतप्रभुः तस्य बीजनिसर्गोहि पुष्करस्य यथार्थवत् कृत्स्नः प्रजानिसा
र्गेण विस्तरेणेह कथ्यते यदद्भुतं सर्वं कार्यं ततस्तन्नाभितो भवेत् पद्माकारात्समुत्पन्ना पृथिवी सव
नद्रुमा तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं वर्णपमामे विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः महा
द्वीपा श्रुतिख्याताश्चत्वारः पत्रसंस्थितः ततः कर्णिकसंस्थाभो मेरुर्नाम महाचलः नानावर्णसुरु
पार्श्वेषु पूर्वतश्चैव उच्यते पीतं तु दक्षिणेन तस्य विस्तरेण प्रकाशितं उत्तरं तस्य रक्तं वै स्वाभिवर्णसम
मन्वितं मेरोस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिष्ठितः तरुणादित्यवर्णाभो विधूमखपावकः चतु

राम
१·९०

ताशीतिसहस्रऊर्ध्वेण परिकीर्त्तितः प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु सर्वतोवस्थितत्वात्तु द्वात्रिं
शान्मूर्ध्नि विस्तृतः विस्ताराद्विगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः मंडलेन प्रमाणेन त्र्यस्रेणैव तु दर्शिष्यते
चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः अष्टाभिरधिकानस्य त्र्यस्रे समानेन प्रकीर्त्तितं चतुरस्रेण
मानेन परिणाहः समन्ततः चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते स पर्वतो महान् दिव्यो दिव्यौष
धिसमन्वितः भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः तत्र देवगणाः सर्वे गंधर्वोरगराक्षसाः शैलरा
जे प्रदृश्यन्ते शुभाश्चाप्सरसां गणाः स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः चत्वारो यस्य देशा वै नाना
पार्श्वेष्वधिष्ठिताः भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः कर्णिका
तस्य पद्मस्य समंततात्परिमंडलं योजनानां सहस्राणि नवतिः षट्प्रकीर्त्तिता चत्वारश्चाप्यशीतिं च
त्रंतरोत्तरधिष्ठिताः त्रिंशतं च सहस्राणि योजनाग्रप्रमाणतः तस्य केसरजालानि विस्तीर्णानि समे
ततः सहस्राण्यपि षष्टिं मार्यस्य शीतिः प्रथुलायता चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानां चतुर्दश तत्र यानि ते
मयाः सर्वे कर्णिके त्वभिप्रतिष्ठिताः तावत्प्रमानाम काग्रा समासेन निबोधत शतानि मे नेमे ने त्रिः सह

॥ ११
२२३

ब्र॰पु॰
१११

स्वाहिमवर्षिभिर्वृतः अत्रहाश्रिमेनं सावर्णिश्चतुरस्रं तु भास्वरिः वर्षीयणि तु समास्वर्णं शरावत्वेचगालवः
ऊर्ध्वेणिः कृतेगार्ग्यः कौहकिः परिमंडलं यत्र यस्यास्ति यत्याश्चै पर्वताधिपते स्थिः तत्र देवाः सुवे
दासौ वृतैर्नवेदकत्वशः मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभास्वरं अनेकवर्णनिवयं सौवर्णं मरु
णाप्रभं कान्तसहस्रपत्राणि सहस्रोदककेदरं सहस्रशतयत्रं तं विद्धि मेरुं नगोत्तमं मणिरत्नार्पित
स्तंभैः मणिचित्रितवेदिकैः सुवर्णमणिचित्राङ्गैतथा विद्रुमतोरणैः विमानयानैश्चा मद्विशतेः
(एवं तं विद्धि मेरुं नगोत्तमं मणिरत्नार्पितस्तंभैः मणिचित्रितवेदिकैः सुवर्णमणि) संख्यं दिवौ
कसां प्रभादीपितपर्यंतो मेरुः पर्वणि पर्वणि तस्य सर्वसहस्राणि नानाश्रयविभूषिता सर्वदेव
निकायानि संनिविष्टान्यनेकशः तमाव सन्त्वोर्ह्दतले देवदेवचतुर्मुखः ब्रह्माब्रह्मविदांश्रेष्ठोवरि
ष्ठो दिवौकसां महाभुवनसंपूर्णः सर्वकामगुणान्वितः महापुरुषसाहस्रैर्दिव्यानेकसमाकुलं
तत्र ब्रह्मसभारम्याब्रह्मर्षिगणसेविता नाम्नामनोवतीनाम सर्वलोकेषु विश्रुता तत्र शानसुरदेव
समसहस्रादित्यवर्चस महाविसंस्थ - - स्य - हिमावर्त्ततेसदा तत्र सर्षिगणदेवाश्चतत्वेत्राने

राम॰
१११

जसां राशिर्देवानां तत्र कोत्र्यंत तत्रास्य स्त्रीयति श्रीमान् सहस्राक्षः पुरंदरः उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुर
र्षिभिः तत्र लोकपतेस्थानमादित्यसमवर्चसः महेंद्रस्य महाराजः सर्वसिद्धैर्नमस्कृतं तमिंद्रलोकं लोकस्य रु
ध्या परमया युतं दीप्यते त्वमरश्रेष्ठैस्त्रिदिशैर्नित्यसेवितं द्वितीयेप्यंतरतटे वैदिशायां पूर्वदक्षिणे नानाधातुश
तैश्चित्रैः स्तरस्यपतितेजसे नैकरत्नार्पिततलमनेकसंभसंयुतं शांबूनदकृतोपानैर्नानारत्नसुवेदिकं कूप
गारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनोत्तमैः महाविमानैः पूर्यितं भास्वरं जाततेजा तवेदसं माहीतेजोवती नाम कृता
ग्नेस्य महासभा साह्यान तत्र सुरश्रेष्ठः सर्वदेवमुखोऽनलः शिखाशन सहस्रांचो ज्वालामाली विभावसुः ह्य
तेहूयते चैव तत्र सर्षिगणैः सुरैः अधिदैवकृते विप्रैर्विशेषः सततुपव्यते सविभागं च तत्र स्य एक एव न
संशयः भोगांतरमनुप्राप्य एकतेजो विभुस्सतः प्रथमस्त्वे चरित्युतस्याच कार्याकारणमिच्छितां तमक्षं लोक
लोकैस्सलद्वीर्यैस्सत्यराक्रमैः महात्मभिर्महासिद्धैर्महाभागैर्नमस्कृते तृतीयेप्यंतरपटे एवमेव महास
भा वैवस्वतस्य विख्याता लोके ख्यातस्य सपसा तथा च तस्यपी दिग्नागैर्नैरुताधिपतिसभा नाम्ना कृष्णांगा
नाम विरूपाक्षस्य धीमतः पंचमोप्यंतरतटे एवमेव महासभा वैवस्वतस्य विख्याता नाम्ना शुभवती स

भा उदकाधिपतेः ख्यातावरुणस्य महात्मनः परोत्तरे तथा देशे षष्ठेंतरतटे शिवे वायोर्गंधवती नाम स
भा सर्वगुणोत्तरा सप्तमेभ्यंतरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा नाम्ना महोदयोदयो नाम शुद्धवैडूर्यवेदिका तु
थाष्टमेंतरतटे ईशानस्य महात्मनः यशोवती नाम सभा तप्तकांचनसप्रभा महाविमाना न्येतानि दि
व्यानि ह्यष्टाभिर्हि अष्टानां देवमुख्यानामिंद्रादीनां महात्मनां ऋषिभिर्देवगंधर्वैरप्सरोभिर्महो
रगैः सेवितानि महाभागैस्तपस्यानगतैः सदा नाकपृष्ठं स्वर्गमिति त्रिविभिः परिपठ्यते वेदे वेदांगवि
द्भिर्हि सर्वैः पर्यायवाचकैः तदेवं सर्वदेवानामधिवासकृतात्मनां देवलोकागिरौ तस्मिन्सर्वैः कीर्ति
षु गीयते नियमैर्यमैर्विविधैर्वहुभिर्नियतात्मभिः पुण्यैरन्यैश्च विविधैर्नेकजातिशतार्चितैः प्रा
प्नोति देवलोकं तं स स्वर्ग इति पठ्यते ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ यत्तदेकस्मिं
का मूलमिति वै सम्यक्कीर्तितं तं योजनसहस्राणि सप्तति नामधस्मृतः चत्वारिंशत पश्चाष्टौ च सहस्रा
णि पत्रमंडलं शैलराजानामंतरस्य मेरुमूलमिति श्रुतिः तेषां गिरिसहस्राणामनेकेषु महोछ्रिताः
दिक्षु सर्वासु पर्यंते मर्यादापर्वतास्मृताः निकुंजकंदरनदीगुहानिर्झरशोभिता वहुप्रासादकट

केसरैश्च कुसुमोज्वलैः नितंबपुष्पसालंबैः सानुभिर्धातुमंडितैः शोभितागिरयः सर्वे पुष्पैरत्न।
समर्पितैः विहंगसंघसंघुष्टैः कुंजैरैरवपमैरपि सिंहशार्दूलसरभैर्नैकैश्चामरवारणैः नानावर्ण
कृतिधरैः सविता विविधैर्नगैः समवारुविक्तशोभामेवैकं दशपर्वतो बाह्याभ्यंतरयोपेतु त्रिवारुसस
मास्मृताः जठरो देवकूटश्च पूर्वस्यां दिशि पर्वतो तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ कैला
शो हिमवांश्चैव दक्षिणोत्तरपर्वतौ पूर्वपश्चायतावेतौ वर्त्सवांतर्व्यवस्थितौ योसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठ।
प्रांशुः कनकपर्वतः विष्कंभं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ च तु
र्दिशं यविष्टब्धा मेचलनि समहीपवतीमही दशयोजनसाहस्रस्वायामसेषुमध्यने देवगंधर्वचा।
रिता नानारत्नविभूषिता नैकनिर्झरवप्राढ्या रम्यकेदारनिर्मिता नितंबपुष्पकालंबैः शोभिता
श्चित्रतानव मनःशिलादरिभिश्च हरितालतलैस्तथा सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समंत
तः श्रुङ्गैर्हिंगुलकप्रख्यैः काननैर्धातुमंडितैः वरकांचनचित्रैश्च प्रवालैः समलंकृताः सुचिराः
शातपर्वाणः सिद्धवासाश्च दान्विताः महाविमानैश्च महद्भिः समंतात्परिदीपिताः पूर्वेण मंदरो

नामदक्षिणेगंधमादनः विपुलःपश्चिमेपार्श्वेसुपार्श्वश्चोत्तरेस्मृताः तेषांसरस्सश्रृंगेषुवज्रवैडूर्य
वेदिकाः शाखासहस्रकलिलाःसुमूलाःसुप्रतिष्ठिताः स्निग्धैर्निलैःघनैःपर्णैःसंछिन्नविविधाःश्रि
याः अनेकयोजनायेधासदापुष्पफलोपगाः महागंधर्वसेव्याश्चसेविताःसिद्धचारणसेविताः मु
हावृक्षाःसमुत्पन्नाश्चत्वारोद्वीपकेतव मंदरस्यगिरेःशृंगेमहावृक्ष [illegible] प्रालंबशाखाशिख
रःकदंबश्चैवपादपः महाकुंभप्रमाणैस्तुपुष्पैर्विकचकेसरैः महागंधैर्मनोज्ञैश्चशोभितःस
र्वकालजैः सहस्रमधिकंसोऽथगंधेनापूरयन्दिशः योजनानांसमंताद्धिमंदमारुतवीजितः वर
केतुरिवप्रख्यातोभद्राश्वोनामयेद्विजाः यत्रसाक्षाद्धृषीकेशःसिद्धसंघैर्महीयते यस्यकुंदकदंबा
स्तत्त्वाश्वेतरूपोहरिः प्राप्तवानमरश्रेष्ठसततंसत्कृतःपुरा तेनचालोकितंसर्वंद्वीपेहिपदनाय
काः यस्यनाम्नासमाख्यातोभद्राश्वोनामनामतः दक्षिणस्यापिशैलस्यशिखरेदेवसेविते जं
बूःसदापुष्पफलासदामाल्योपशोभिता महामूलैर्महासिद्धस्निग्धवर्णैर्विभूषिता नैकैःसदा
पुष्पफलैः शाखाभिश्चोपशोभिता तस्यास्त्वतिप्रमाणानिस्वादूनिचमहान्तिच फलान्यमृत

कल्पानि पतंति गिरिमूर्द्धनि तस्माद्गिरिवरप्रस्थात्तेन प्रसंस्रवाहिनि नदी जंबूनदी नाम प्रवृत्ता
मधुवाहिनि तत्र जांबूनदं नाम सुवर्णं जलनं प्रभं देवालंकारमतुलं जायते पापनाशनं देवदा
नवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः तत्पिबंतमृतः पद्मं मधुसंभवं सुसमं सकेतुर्दक्षिणो द्वीपे जंबूलो
केषु विश्रुता यस्या नाम्ना स विख्यातो जंबूद्वीप सनातनः विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महा
त्मनः जातस्शृंगेति सुमहानश्वत्थश्चैव पादपः विलंबिवरमालाठ्य सुवर्णमणिवेदिकः महो
च्छ्रस्कंधविटपो नैकसत्वगुणालयः कुंभप्रमाणैः स्वस्वादैः फलैः सर्वर्तुकैः शुभैः सकेतुः केतुमाला
नां देवगंधर्वसेविताः केतुमालेति यस्यात स्य नाम्ना प्रकीर्त्तितं तन्निबोधत विप्रेंद्रा निरुक्तेनाम कर्म
तः क्षीरोदमथने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते महासमरसंमर्दे वृक्षक्षोभविमर्दिता सहसाहेणविहि
ता तस्य सेधे समासक्ता हाश्वत्थस्य वनस्पतेः सा तेवेव महागंधा स्रग्माना सार्वकामिकी शुभेते समा
हाभागा विविधैः सिद्धचारणैः तस्य केतोः सदा माना देवदत्ता विराजते पवनेनरिता दिव्यं वाति गंध
मनोरमं नाभ्यानामाकिनो द्वीपः पश्चिमे वरुविस्तरः केतुमाल इति ख्यातो देवो वेहच सर्वशः

व्रु॰
११४

स्वपांतरेचापिस्मृंगेजातंमहाद्रुमं न्यग्रोधोविपुलस्कंधो नैकयोजनमंडलः मालदामकलैर्युक्तश्चिवि
धैर्गंधशालिभिः शाखाविलंबीस्तुश्रुभेसिद्धचारणसेवितः प्रवालकुंभसदृशै मधुप्रस्रवफलैःसद
सत्फलैस्तरञ्ज्ञुरुणान्तुकेनतुवृक्षप्रकाशते सनत्कुमारावरजामानसाःब्रह्मणःसुताः सप्ततत्रमहा
भागाकुरवोनामविश्रुताः तत्रतेशाश्वतस्थानैः सत्वस्थैःपुण्यकीर्तिभिः अव्ययंहेमपरमंलोकं
प्राप्तंस्थानतनं तेषांनामानिकीर्तितोद्वीपः सप्तानांवैमहात्मनांदिविचैरुचविख्याताउत्तराःकुरवः
सदा ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते ॥ सूतउवाच तेषांचतत्रसौवक्ष्यामिश्रौलैंद्राणंयथाक्र
मं अनुबंधानिरम्याणिसर्वकालर्तुकानिच सारिकाभिर्मयूरैश्चचकोरैश्चमदोत्कटैः पुष्टैश्चभृंग
राजैश्चचित्रकैश्चसमंततः जीवंजीवकनादैश्चहंसकानांचनादितैः सुग्रीवकांचनरवैःकलि
विकरुतैस्तथा कूजितानरशावैश्चसरम्याणिचसर्वशः मदोत्कटैर्मधुकरैभ्रमरैश्चसहालसैः
उपगीतवनांतानिकिंनरैश्चघघचिघचित पुष्पवृष्टिंविसंचंतिमंदमारुतकंपिताः तरवोयत्र
दृश्यंतेचारुपल्लवशोभिता लवकैर्मंजरीभिश्चतान्येकिसलयैस्तथा मंदवातवशाद्दोलैर्दी

राम॰
११४

लाभिर्युतानिच नानाधातुविचित्रैश्चकाननैश्चैश्शिलातलैः सह्यैश्चचिद्विजश्रेष्ठाविन्यस्तैःशोभितानिच
देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः सिद्धाप्सरोगणैश्चैवसेवितानिततस्ततः मनोहराणिचत्वारि
देवाक्रिडनकान्यथा चतुर्दिक्षुमुदाराणिनामाभ्यणुतनानिमे पूर्वंचैत्ररथंनाम दक्षिणंनंद
नंदनं विभ्राजंपश्चिमंविद्यादुत्तरंसावितुर्वनं महावनेषुचैतेषुनिविष्टानियथाक्रमं अनुबंधा
निरम्याणिविहगैःकूजितानिच रत्नैर्विमलैर्मतीर्यानिमहाउप्यतानिच महानागाधिवासी
निसेवितानिमहात्मभिः सदुसामलतोयानिशिवानिविमुखानिच सिद्धदेवासुरवरैरूपसष्टे
जलानिच कुवप्रमाणैर्विकरैर्महागंधैर्मनोहरैः पुंडरीकैर्महाव्यत्रैरुत्पलैःशोभितानिच म
हासरांसिचत्वारितानिवक्ष्यामिनामतः अरुणोदंसरःपूर्वंदक्षिणंमानसंस्मृतं शीतोदंपश्चि
मंसरोमहाभद्रंतथोत्तरं अरुणोदयंचपूर्वेणयेचशैलातान्निबोधतः ताङ्कीर्त्यमानान्तत्वे
नस्मृणुध्वविस्तरान्मम शीतांतश्चकुमंजश्चकुरीरश्चाचलोत्तमः विकंकोमणिशैलश्चवृषभश्च
श्चाचलोत्तमः महाशीलाप्यरुचकः सविडमंदरस्तथा वेणुमांश्चसमेघश्चनिषधोदेवपर्व
तः

इत्येतेपर्वतवर्वतवराश्चान्येचगिरयस्तथा पूर्वेणमंदरस्यैवसिद्धवासाउदाहृताः सरसोमानसस्येहद
क्षिणेयेमहाचलाः येकीर्त्तितामयातेवैनामतस्तान्निबोधत शैलस्त्रिशिखरश्चापिशिशिरश्चा
चलोत्तमः कलिंगश्चपतंगश्चरुचकश्चैवस्थसानुमान् नाम्नाभ्रसाविशाखश्चतथाश्वेतोदरोगि
रिः समूलोविषधारश्चरत्नधारश्चपर्वतः एकशृंगोमहामूलोगजशैलः पिशाचकः पंचशै
लासोहीमवांश्चाचलोत्तमः इत्येतेदेवचरितात्कटापर्वतोत्तमाः दिग्भागेदक्षिणेप्रोक्तामेरो
रमरवर्चसः अपरेणसितोदस्यसरसोद्विजसत्तमाः उक्तामायेमहाशैलातांश्चवक्ष्येयथाक्र
मं सुवक्षाशिखिशैलश्चकालोवैडूर्यपर्वतः कपिलःपिंजरोरुद्रउत्तरणाघिश्रीमतः येमया
पर्वताप्रोक्तानात्वदिध्येयथाक्रमं शंकूटोमहाशैलोवृषभोहंसपर्वतः नागश्चकपिलश्चैवइं
द्रशैलश्चसानुमान नीलःकनकशृंगश्चशतशृंगश्चपर्वतः पुष्पकोमेघशैलश्चविराजश्चाच
लोत्तमः जारुधिश्चैवशैलेंद्रइत्येतेउत्तरास्मृताः एतेषांशैलमुख्यानामंतरेषुयथाक्रमं स्था
लास्थानरंध्राण्यथश्चसरांसिचनिबोधत ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेभुवनविन्यासोना

म॥ सूतउवाच ॥ शीतांतस्याचलेंद्रस्य कुमंजस्यांतरेण तु द्रोण्यो विहगसंघुष्टा नानासत्वनिषे
विता: त्रियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना: सरसामलयानीयंरम्यं तत्र सरोवरं द्रोण्याचा
यप्रमाणैस्तु पुंडरीकै: सुगंधिभि: सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलंकृतं महोरगैरध्युषितं महा
भोगैर्दुरासदै: देवदानवगंधर्वैरुपस्पृष्टजलं शुभं पुण्यं तच्छ्रीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च प्रस
न्नजलसंपूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनां तत्रैकं महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य तु कोटीपत्रप्रचारं तत्तरुणा
दित्यवर्चसं नित्यं व्याकोशमजरं चांचल्याच्चातिमंडलं चारुकेसरजालाढ्यं मत्तषट्पदनादि
तं तस्मिन्पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि लक्ष्म्या: पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशय: सरस
स्तु पूर्वस्मिन्तीरे सिद्धनिषेविते सदापुष्पफलं रम्यं तत्र बिल्ववनं महत् शतयोजनविस्तीर्णं
त्रियोजनशतायतं अर्द्धक्रोशप्रांशुशिखरैर्महावृक्षै: सहस्रश: शाखासहस्रकलिलैर्महास्कं
धै: समाकुलं फलै: सुवर्णसंकाशैर्हरितै: पांडुरैस्तथा अमृतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रै: सुगंधि
भि: शीर्यमाणै: पतद्भिश्च कीर्णभूमिरनंतरा नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकाभिविश्रुतम् गंध।

ब्र॰पु॰
११६

वैः किंनरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं सिद्धैश्चैव समाकीर्णं नित्यं बिल्वभक्षाशिभिः विविधैर्भूतसंघैश्च
नित्यमेव निषेवितं तस्मिन्वने भगवति साक्षाच्छ्रीनित्यमेव हि देवीं संनिहिता तत्र सिद्धसंघैर्नमस्कृ
ता विकंकस्याचलेंद्रस्य मणिशैलस्य चांतरे शतयोजनविस्तीर्णं हि योजनशतायतं विपुलं
चंपकवनं सिद्धचारणसेवितं पुष्पलक्ष्म्यावृतं भाति ज्वलितमिव नित्यदा अर्द्धक्रोशोच्चशिखरैः
महास्कंधैः पलाशिभिः प्रफुल्लशाखाशिखरैः पिंजरं भाति तद्वनं द्विबाहुपरिणाहैस्तैस्त्रिह
स्तायामविस्तरैः मनःशिलाचूर्णनिभैः पांडुकेसरशालिभिः पुष्पैर्मनोहरैर्व्याप्तं व्याकोशैः
गंधशालिभिः विराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं तद्वनं दानवैर्दैत्यैर्गंधर्वैर्यक्षराक्षसैः किं
नरैरप्सरोभिश्च महानागैश्च सेवितं तत्राश्रमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः सिद्धसाध्यग
णाकीर्णं नानाकृतिविभूषितं महानीलकुमंजाभ्यामंतरे च चलावप्य महानद्याः सुखायास्तु
तीरे सिद्धनिषेवितं पंचाशद्योजनायामं त्रिंशद्योजनविस्तरं रम्यं तालवनं तद्धि अर्द्धक्रोशोच्चम
स्तकं महामूलैर्महासारैः स्थिरैरविरलैः शुभैः समुदंजननं स्यानैः परिवृत्तैर्महाफलैः म

राम॰
११६

हृगंधरसोपेतैरुपेतं सिद्धसेवितं माहेंद्रस्य हि पुंड्रस्य तत्रावास उदाहृतः ऐरावतस्य भद्रस्य सर्व
लोकेषु विश्रुतः वेणुमंतस्य शैलस्य स्व मेघस्यांतरेण च सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयो
जनं वृक्षगुल्मलतागुल्मैः सर्ववीरुद्भिर्विवर्जितं दर्वीप्रस्तारमेवाथ सर्वसत्त्वविवर्जितं तथा नि
षधशैलस्य देवशैलस्य चांतरे सहस्रयोजनायामः शतयोजनविस्तृतः सर्वो ह्येकशिलाभूमि
वृक्षवीरुधवर्जिता व्याप्तता पादमात्रेण शुद्धोदकेन समंततः इत्येतन्महांतरद्रोण्यो नानाकाराः
प्रकीर्तिताः मेरोः पूर्वेण विप्रेंद्रा यथावदनुपूर्वशः इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सू
त उवाच ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणां दिशिमाश्रिताः योद्रोण्यः सिद्धचरिताः शृणुतास
नुपूर्वशः शिशिरस्याचलेंद्रस्य पतंगस्यांतरेण च शुक्लभूमिप्रियापुत्रकं लतालिंगितपादपं
पृथुद्वेयोच्चशिखरैः पादपैरुपशोभितं उदुंबरवनं रम्यं पक्षिसंघनिषेवितं पक्वैर्विद्रुमसंका
शैर्मधुपर्कैर्मनोरमैः ज्वलितेनैव वनं भाति महाकुंभोपमैः फलैः यत्र हृष्टाः स गंधर्वा किंनरा
उरगालयाः विद्याधराश्च मुदिता उपजीवंति नित्यशः प्रसन्नस्वादुसलिलाः स्रवंत्यो वहुकाः

सरसामलतोयास्ताः सर्वासिच समंततः तत्राश्रमो भगवतः कर्दमस्य प्रजापतेः सेव्यं सुरगणा
कीर्णं सर्वतासुविचित्रकानने समंताद्योजनशतं तद्वनं परिमंडले ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतंगस्या
न्तरेणतु शतयोजनविस्तीर्णं हि द्वियोजनशतायतं तरुणादित्यसंकाशैः पुंडरीकैः समंततः सह
स्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मैरलंकृतं तथाचमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगंधिभिः सुफुल्लैः शोभितं ज
जलैः रक्तनीलैर्महोत्पलैः सरोवरं महापुण्यं देवदानवसेवितं मत्तैर्योरध्यकषितं नीलजाल
विभूषितं तस्य मध्ये जनपदो ह्यायतः शतयोजनः त्रिंशद्योजनविस्तीर्णो रत्नधातुविभूषि
तः तस्योपरि महारथ्याः प्रांशुप्राकारतोरणाः नरनारीगणाकीर्णाः स्फीतविभवविस्तरैः व
लभीकूटनिर्यूहैर्मणिभक्तिविचित्रितैः रत्नचित्रार्पिततलैस्तम्भचित्रोत्तरच्छदैः महाभवनमा
लाभिर्महाप्रांशुभिरुन्नतैः विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजमद्भुतं विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा
नाम विश्रुतः चित्रवेषधरः स्रग्वी महेन्द्रसदृशाकृतिः दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसा
सां विद्याधरसहस्राणामनेकेषां महाराजराट् विश्वावसोश्चाचलेन्द्रस्य पतंगस्यान्तरेणच सरसा

स्ताम्रवर्ण्णैः स्रवद्भिर्वनीरैपरिष्कृतं पंचेभुक्तेपर्ण्णैर्विहंगसंघाश्रवर्णैः शोभितं सर्वकामफलैस्तत्र स्फीतं तंवा
म्रवर्णं महत् फलैः कनकसंकाशैः महास्वादैः सुगंधिभिः महाकुंभप्रमाणैश्च तत्र स्थावै समंत
तः गंधर्वाः किंनरा यक्षा नागा विद्याधरालयाः पिबंत्याम्ररसं तत्र सुस्वादुममृतोपमं तत्राम्ररस
पीतानां मुदितानां महात्मनां श्रूयंते सुमहृष्टानां नादास्तस्मिन्महावने समस्तस्याचलेंद्रस्य
वसुधारस्य चांतरे समासुरभिः स्त्रीप्यौ विहंगैरुपशोभिता त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पंचाशद्योज
नायुता तत्र विल्वस्थली विप्रा मृद्धा नाम्ना: फलद्रुमाः सुस्वादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विल्वैर्महा
पमैः शीर्यमाणैर्विशीर्णैश्च प्रक्लेन्नतलमृत्तिकाः तांस्थलीमुपजीवंति यक्षगंधर्वकिंनराः सि
द्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विल्वफलाशिनः अंतरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चांतरे त्रिंशद्योजनविं
स्तीर्णं समायतं शतयोजनं सुगंधकिंशुकवनं नित्यपुष्पितपादपं पुष्पलक्ष्मावृतं भाति प्रदीप्त
मिव सर्वतः यस्य गंधेन दिव्येन वासितं परिमंडलं समप्रयोजनशतं काननानि समंततः तस्मि
न्द्रुचारणगणैः रप्सरोभिश्च शोभितं रम्यते त्किंशुकवनं जलाशयविभूषितम् तत्रादित्यस्य

वसंत्यत्र देवं स्कंदी नमायाननं महत् मासे मासे वतुरश्चित्तत्र सूर्यः प्रजापतिः तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशुं सहस्रो
त्तमं सिद्धसंघान संस्थितिं सर्वलोकेन महत्तां पंचकूटस्य शैलस्य कैलाशस्यांतरेण तु षष्ठिशतयोजनी।
यामं विस्तीर्णं शतयोजनां ह्रदं समेत्य रत्नाढ्यं सर्वतो हेमपांडुरं उध्मारं सर्वसत्वानां उर्मिमालां महर्द्धिमत्
इत्येतत्तास्वतरद्रोणं दक्षिणं परिकीर्तितः यथा पूर्वमखिलं सिद्धसंघनिषेवितः पश्चिमायां दिशि
तथा यंतरद्रोण्यप विस्तराः तान्वर्णयिष्यमानांस्तु त्वं शृणुते मानं द्विजोत्तमाः अनंतशालगिरोर्नतस्मिन्सर्वर्षि
शाखिशैलयोः समंतात् योजनशतं एकभूमिशिलातलं नित्यं तं महाघोरं कस्य शैलो महर्द्धिमत् अगा।
ध्य सर्वसत्वानां ईश्वराणां सदाकृतं अतिधनस्य च सदा ज्वालामालीविभावसुः ज्वलत्येव सदा देवः
य अध्युत्तत्वकृतां शान अधिदेवकृतेयो सावग्नेर्भागो विधीयते सततं अज्वलनेन नित्यं लोकसंवर्तको नलः अं
तरे शैलवरयोर्देवापि जयदो ग्रभाः मातुलिंगस्थलीतत्र हा यामा दशयोजना मधुव्यंजन संस्थाने
सरसैकनुकप्रभैः फलैः परिणतैः सर्वा शोभिता सा महास्थली तत्राश्रमं महाउग्रं सिद्धसंघनिषेवि
तं बृहस्पतेः प्रपुण्यं दिव्यं सर्वकामगुणैर्युतं तथैव शैलवरयोः कुमुदांजनयोरपि अंतरे केसरद्रोण्यं वै।

कायामयोजना द्विबाहुपरिणाहैस्तस्मिन्यस्मायतनविस्तृतैः चंद्रांशुवर्णैर्व्याकोशैर्मनःप्रसादनादिभिः म
धुसर्पिरसैः एकैर्महागंधैर्मनोहरैः शावलैस्तत्रवनैर्भासितं समैः सर्वकालजैः तत्रविस्तोत्सरगुरोद्दीप्त
मायतनं महत् प्रकाशं सर्वलोकेषु सर्वलोकनमस्कृतं सूतरे शोत्तरयोः हंसपांडुरयोरपि त्रिंशद्यो
जनविस्तीर्णं तत्वत्वायतनयोजनं श्लक्ष्णमेकशिलं देशं वृक्षवीरुधवर्जितं मृत्वपादप्रचारं च निम्नोन्नत
विवर्जितं मध्ये तस्य सरसस्य मरणस्थलपद्मिनी सहस्रचक्रव्याकोशैः कृतामावेरलंकृता; पुंडरी
कैर्महापद्मैः रुचिरैर्गंधशालिभिः शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रपैः मदोत्कटैर्मधुकरैश्चामरै
श्रमवोत्कटैः मंडुगजद्दकं दानां किंनराणां घर्निस्वनैः उपगीतपद्मशोभाढ्या विस्तीर्णा स्थलपद्मिनी य
त्र गंधर्वचरिता सिद्धचारणसेविता मध्ये तस्याः पद्मिन्याः पंचयोजनमंडलः निग्रोधो विपुलस्कंधोऽस
नेकारोहमंडितः तत्र च चंद्रप्रभवः श्रीमान्सूर्याग्निचंद्रनिभाननः सहस्रवदनो देवा नीलवासाः सहस्रारि
हा पद्ममालाधरस्सर्वे महाभागोऽपराजितः इज्यते यक्षगंधर्वैर्विद्याधरगणैस्तथा तस्मिन्नायतने सा
क्षादनादिनिधनो हरिः पद्मोपहारैर्विविधैरीज्यते सिद्धचारणैः तदनंतसदो नाम सर्वलोकेषु वि

ब्रपु॰ ११९

कृतं पद्ममालावलंबाभिर्मालाभिरुपशोभितं तस्यासहस्रशिखरेऊमुदसांतरेणच पंचाशद्योजनना
यामं त्रिंशद्योजनविस्तरं इभुदेषाचशिखरं नानाविहगसेवितं महागंधैर्महास्वादैर्गजदेहनिभैः शुभैः
मधुस्रवैर्महावृक्षैरुपेतं तत्समंततः तत्राश्रमं महापुण्यं देवर्षिगणसेवितं शुक्रस्यप्रथितं तत्र भास्वरं
पुण्यकर्मणः शंकूटस्य शैलस्य वृषभस्यांतरेणच पटूषकस्थलीरम्यासेनकायतयोजना विस्ता
प्रमाणैर्काकोलैर्महास्वादैः सुगंधिभिः फलैः प्रक्लिन्नपतैर्भूमीपुरुषैर्वृंतविच्छन्नैः तां स्थलीमुपजीवं
ति किंनरोरगाः साधवः पटूषकरसोन्मत्ताभानाघासत्रचारणाः कपिंजलस्य शैलस्य नागशैलस्य
चांतरे द्वियोजनशतायामा विस्तीर्णा शतयोजना स्थलीमनोरमा साहिनानोवनविभूषिता नानापु
ष्पफलोपेता नाकिंनरोरगसेविता द्राक्षावनानि रम्याणि तथा नागवनानि च असीतितिलकानां च कदलीनां
वनानि च खर्जूरवनषंडानि नीलाशोकवनानि च दाडिमानां च खाहूनामक्षोटजंबवनानि च केदरीणां च
खाहूनांवनखंडानि सर्वशः खाहसीतांबुपूर्णानि नदीभिः शोभितानि च तथा पुष्पकशैलस्य महामे
घस्य चांतरे द्विशतियोजनविस्तीर्णा सा तो भूमिः शतमायता समायाणितलप्रख्या कठिना पांडुराघना ह

राम॰ ११९

तृगुल्मलतागुल्मैस्तृणौघ्यापि विवर्जिता वर्जिता विविधैः सत्वैर्नित्यमस्मिरा म्रया साकाननस्थलीनामहा
कृणा रोमहर्षणा महासरांसि चतस्याम स्याबृहत्सालपूवच महावनानि सर्वाणि कानानि मानि सर्वशः सर
सां च वनानां च स्थलीनां च प्रजायते: क्षुद्राणां सरसां चैव संख्यानं त्र न विद्यते दशद्वादशसाहस्राविंशति
शच्च योजना स्थल्याद्रोणपञ्च विख्याता सरांसि च वनानि च केचित् क्रंतिमहाघोरा शतामापर्वतोक्त्वयः स
र्यांशुजा सैरस्स्थानितिसीना दुरासदा तथा स्थानलतस्थानि सरांसि हि द्विजसत्तमाः शैलकुस्तरस्थाना
सहस्राणि शतानि च॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे॥ सूत उवाच भूतः परं प्रवक्ष्या
मि यस्मिन् यस्मिन् शिलाचये ये संति विष्णो देवानां विविधा गृहगोत्तमः तत्र यो सौ महाशैलः शीतांता
नेववित्सरः नैकधातुशतैश्चित्रैर्नेकरत्नाकराकरः तिनवैः पुष्पमालैर्वनैकसत्वगुणालयः महाहेमणि
चित्राभिर्हेमवंशाप्रलेकृतः तितवैर्गयदोङ्गीतप्रवालैर्हेमचित्रकैः तटेः कुसुमसंकीर्णमनभ्रमरनादितैः
लतानां त्रिभिर्मद्भिश्चित्रैर्हृद्गुलार्चितैः सानुभीरत्नचित्रैश्च प्रस्थानैश्च विभूषितैः विमलस्वादुपानीय
नैकप्रस्रवणायुतः निकुंजैः कुसुमाकीर्णैरनेकैश्च विभूषितः यक्षगंधर्वचरितैरनेकैः कंदरोदरैः शोभि

नक्षस्त्वासेव्येश्चित्रगात्रनसंकटे: नानासत्वगणाकीर्णेसुपानीयसुखाश्रये: नानापुष्पलतोयेतैपा
दपै: समलंकृत: तस्मिन्गुहाछायाकीर्णेसुक्षेत्रेकोदरकंदरे क्रीडावनंमहेंद्रस्यसर्वकालसुखोर्जितं तत्र
तद्देवराजस्यपारिजातवनंमहत् प्रकाशंत्रिषुलोकेषुगीयतेपुण्यतिनिश्चयात् तरुणादित्यसंकाशै
र्महागंधैर्मनोहरै: पुष्पैर्भाविनगाश्रेष्ठसदीप्तः सर्वदेशत: समग्रवान्नुत्थानेगंधमनिलोववौ पारिजा
तकपुष्पाणांमहेंद्रवननिर्गता: वैडूर्यनालै: कमलै: सौवर्णैरुपशोभिते: सर्वगंधवलोयैनेमत्तषट्प
दनादितै: व्याकोशैर्विकचैश्चापिशतपत्रैर्मनोहरै: सपंकजैर्महापत्रै: व्याप्यस्तत्रविभूषिता: वि
रेजुरंतरवुस्था: सौवर्णमणिभूषिता: विरेजुरंतरंवुस्था: सौवर्णमणिभूषिता: परिस्पंदद्भ्याणातिर्य
मीनस्य्यासरसस्तथा: कूर्मेश्चानेकसंस्थानैर्हंसमद्गुपरिप्लुतै: चंचूर्यमाणसलिलेर्भातिचित्रेसमंतत:
नानावर्णैश्चपुष्पाढ्यैर्नानारत्नतनूरुहै: स्ववर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणिकुंडैर्द्विजातिभि: वल्गुस्वरै: समं
ततै: संपतद्भि: समंतत: शुशुभेतद्धनेरम्यसरश्चाद्गस्यधीमत: मत्तभ्रमरसनादैर्विहगानांचकूजि
तै: नित्यमानंदितवनंतस्याक्रीडावनंमहत् सुवर्णपार्श्वेचनगोमणिभक्तिपुरस्कृते: मणिशृंगके

णापत्रैपतद्भिश्च समंततः प्रासादमुख्यैश्च चित्रांगैर्नानारत्नविभूषितैः नानावर्णप्रकारैश्च सत्वैरन्यैः स
माकुलं स्रवंति पुष्पवर्षं च तत्र वातेरिता द्रुमाः पारिजातकपुष्पाणां मंदमारुतकंपिताः छायनास
ननिर्यूहैः स्वालीर्णैः रत्नभूषितैः विहारभूमयस्तत्र द्विजाश्च क्रवनेषु भाः नच शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र
सुमः सदा नित्यमुन्मादजननो मधुमाधवसंभवः भाति चाप्यनलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः नित्य
संगसुखोद्रादिश्रमक्लमविनाशनः तस्मिन्विडवने शुभ्रे देवदानवपन्नगाः यक्षराक्षसगुह्याश्च गंध
र्वाश्चामितौजसः विद्याधराश्च सिद्धाश्च किंनराश्च मुदायुताः तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापराय
णाः तस्य पर्वतराजस्य पूर्वपार्श्वे महाचितेः क्रूस्वंजशैलराजानेकनत्तरकंदरे तस्य धातुविचित्रेषु
कूटेषु बहुविस्तराः श्रेष्ठा पुर्यो हिरण्याक्षदानवानां महात्मनां वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरोद्रेः
उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुला नीलका नामते घोरा राक्षसा कामरूपिणः तत्र ते निवसंति
महाबलपराक्रमाः महानीलेपि शैलेंद्रे पुराणि दश पंच च हयाननानां विख्याताः किंनराणां महा
त्मनां देवसेनो महाबाहुर्लामज्ञावयस्तपा तत्र किंनरराजानो दश पंच च गर्विताः स्वबलसिद्धयाश्चा

प्रायेणानानावर्णैस्समाकुलैः विलप्रवेशैर्नगरैः शैलेंद्रः सोभ्यलंकृतः अतिदारुणदृष्टिविषाः सुग्निकोपाद्
रासदा महोरगशतानां तत्रस्ववर्णैस्ववशवर्तिनः हेतनागोपि महाशैले दैत्यावासा सरसा(?) हर्म्यप्रासादक
लिलाश्चाप्यप्राकारतोरणाः वेणुमते महाशैले विद्याधरपुरत्रयं त्रिंशद्योजनविस्तीर्णं चाशद्योज
नायतं उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् विद्याधरवरास्तत्र शक्रतुल्यपराक्रमाः वैकंके शै
लशिखरे हैमनः कंदरनिर्भरे महोच्चश्रृंगे रुचिरे रत्नधातुविचित्रिते तत्रास्ते गारुडिर्नित्यं उरगारिः दुरास
दः महावायुजवश्चैव हंसग्रीवो नाम वीर्यवान् महाप्रमाणैर्विक्रान्तैर्महाबलपराक्रमैः सशैलो ह्यावृतः
सर्वपक्षिभिः पन्नगारिभिः करंजनिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः वृषभांको महादेवः शंकरो योगि
नां प्रभुः नानावेषधरैर्भूतैः प्रमथैश्च दुरासदैः करंजेमा वृषसर्वैः सर्वकौशासमंततः बहुधारेव सुमता
वल्लतामनिर्तोजसां अष्टावायतनान्याहु पूजितानि महात्मनां रत्नधारे गिरिवरे सपूर्वीणां महात्मना
समाश्रमाणि पुण्यानि सिद्धवाससुतानि च महाप्रजायतेस्यानेहमश्रृंगोनगोत्तमे चतुर्वक्रस्य देवस्य
सर्वभूतनमस्कृते राजशैलेश्रुगावतिनाना भूतगणाहताः रुद्राप्रमुदितानित्यं सर्वभूतनमस्कृता स

मेघधातुविचित्रांगे मेघेन्द्रे शैलसन्निभे नैकोदरदरीवप्रनिकुंजैश्चोपशोभिते आदित्यानां वसूनां च रुद्रा
णां चामितौजसां तत्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि जगतोमे
अश्वीत्यामरपुण्यानि महाप्राकारतोरणा सिद्धायतनानामगंधर्वपुरमालिनः येषामधिपतिर्देवो
राजराजः कपिंजलः अनलेपावसावासाः पंचकूटे पिदानवाः ऊर्जितादेवरिपवो महाबलपराक्रमाः
शतशृंगे पुरशतं यक्षाणाममितौजसां ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुत्रोत्तमं विशाखे पर्वतश्रेष्ठे
कवप्रवप्रदरीशुभे गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमंडिते
सुवर्णचूडपुत्रस्य नाभस्य महात्मनः पिशाचके गिरिवरे हर्म्यप्रासादमंडिते यक्षगंधर्वचरितं कुबे
रभवनं महत् हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः प्रभावान्तस्य शैलास्तो महानाभः सकाशते कु
मुदे किन्नरावासा अंजने च महोरगाः कृष्णे गंधर्वनगरा महाभवनमालिनः सहस्रशिखरे शैले दै
त्यानामुग्रकर्मणां पुराणि सप्तदीप्तानां सहस्रे हेममालिनां मुकुटे पन्नगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः
पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदा युताः वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च सप्तवे पर्वतवरे च।

त्वार्य्यायतनानि च गंधर्वैः किंनरैर्यक्षैर्नागैर्विद्याधरोत्तमैः सिद्धैरिति तेषु स्थानेषु नित्यमिज्यः प्रपूज्यते ॥
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ मर्यादापर्वतेष्वभ्रे देवकूटे निबोधत विस्तीर्णे शिखरे
तस्य कूटे गिरिवरस्य ह समंताद्योजनशतं महाभवनमंडितं जन्महेतुः सुपर्णस्य वैनतेयस्य धीमतः नै
कैर्मेरुपक्षिणागोपारुडे धार्मविक्रमैः संप्रसविवीर्यः तपन्ने दमनेकरत्नादिभिः पक्षिराजस्य भवनं प्रथ
मं तन्महात्मनः महावायुप्रवेगस्य शाल्मलिद्वीपवासिनः तस्यैव चापरं मध्ये इस्व कूटेषु च महाद्रिषु
दक्षिणेषु विचित्रेषु रत्नस्वपि तु शोभितः संध्याभ्रुलासमहिताः रुक्मप्राकारतोरणा महाभवनमा
लाभिः शोभिता वै वनिर्मिताः त्रिशयोजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशतमायताः सतगंधर्वनागानां नरनारी
समाकुलाः स्वाग्रेषा नाम गंधर्वा महाबलपराक्रमाः क्रव्वेराजु चरादीमालेयांतेभवतोत्तमाः त
स्यैवोत्तरकूटेषु भवनस्य महागिरेः हर्म्यप्रासादहर्म्यं च उद्यानवनशोभितो पुरमासीद्विचित्रैः सुर्सकटा
प्राकारतोरणं वादित्रघातनिर्घोषि तानिंदितवनांतरं पुष्पसहस्रमभिज्ञाणां त्रिशयोजनमंडलं नगा
रेसिद्धकेयानां महर्षीणां देवविद्विषां सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत द्वितीये द्विजशार्दूलाः म

यो दायर्वते शुभे महाभवनमालाभिर्नानावर्णाभिरावृतं सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलंकृतं
विशालरथ्यं दुर्धर्षं नित्यं प्रमुदितं शिवं नरनारीगणाकीर्णं शुभप्राकारतोरणं षष्टियोजनविस्तीर्णं
शतयोजनमायतं नगरं कालिकेयानां महासुराणां दुरासदं वेदकूटतटे रम्ये संनिविष्टं सुदुर्जयं महा
प्रचयसंकाशं सहनामं नाम विश्रुतं तस्यैव दक्षिणे कूटे विंशयोजनविस्तरं द्विषष्टियोजनायामं हेम
प्राकारतोरणं कूष्माण्डवलयानां च वासः कामरूपिणां डोळुचान्तां प्रमुदितं याक्षसानां महाउ
पे मध्यमे महाकूटे देवकूटस्य वै गिरेः सुवर्णमणिपाषाणैश्शिवे सुरतरैः शुभैः शातकौम्भनसरसा
कैरनेकाशेषसमाकुला स्निग्धपर्णं महामूलमनेकस्कंधवाहनं रम्यं सुविरं क्रायं दशयोजनमंडलं
तत्र भूतवटं नाम नानाभूतगणालयं महादेवस्य प्रथितं त्रिनेत्रस्य महात्मनः दीप्तमायतनं तत्र स
र्वलोकेषु विश्रुतं वराहमजसंहृष्टैः प्राहूरभावनैः ग्रधोलूकमुखैश्चैव मेषोष्ट्राजमहामुखैः कदवै
र्विकटैः स्थूलैर्लंबकेशतनूरुहैः नानावर्णाकृतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः दीप्तैरनेकैरुग्रास्यै
र्भूतैरुग्रपराक्रमैः अभ्यूह्य मभवनित्यं महापारिषदैरलं तत्र भूतपतेर्भूतानित्यं पूजां प्रयुंजते

ब्रपु०
१२३

जह्नुरैः शंखपटलैर्गिरीडिंडिमगोमुखैः रणितालसितोद्गीतैर्नित्यं वल्गितगर्जितैः विस्फूर्जितस्तैस्तत्र
पूजाप्रयुक्ता गणेश्वराः प्रीताः पुरारिप्रमथास्तत्र क्रीडापराः सदा सिद्धदेवर्षिगंधर्वयक्षनागोरगैः पूजितः
स्थानेतस्मिन्महादेवः साक्षाल्लोकशिवः शिवः इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषंगपादे ॥
सूत उवाच ॥ अविभक्तो चारुशिखरे यत्रतेजः स्ववर्चसं कैलासं देवभक्तानामालयं सकुनात्मनो
तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुंदसंनिभे योजनानां शतान्यायामे पदाशाश्चनयायते सर्वस्मिन्मणिचित्रा
भिरनेकाभिरनंतरं महाभवनमालाभिर्भूषितं नैकधिस्तरं धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महा
त्मनः नगरं तद्वनाढ्यमृद्धियुक्तं सदा शुभं तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकारकमंडिता विपुला
नामविख्याता विपुलस्तंभतोरणा तत्रैतत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं वाहनं यक्षराजस्य।
कुबेरस्य महात्मनः तत्रैकपिंगलो देवो महादेवसखः स्वयं वसति स्म सयक्षेंद्रः सर्वभूतनमस्कृतः
तत्राप्सरोगणायैश्च गंधर्वैः सिद्धचारणैः वसति स्म महात्मासौ कुबेरस्त्वमतंगमः तत्र पद्मा महापद्मा

एम०
१२३

श्चातथा सकरकच्छपौ कुमुदः शंखनीलश्च नंदनोतिधिसत्तमः ग्रहावेतत्त्यादिव्याधनेश्वा

स्य महात्मनः महानिधानास्तिष्ठंति सभायां रत्नसंचयाः तथैवाग्निप्रियादीनां देवानां साप्सरोगणैः तेषां कै

लाशशृंगावासो यत्र यक्षेश्वरप्रभुः तत्र मंदाकिनी नाम रम्या विपुलोदका स्वर्णमणिसोपाना नाना पु

ष्पोत्कटोत्कटाः जांबूनदमयैः पद्मैः गंधस्पर्शगुणान्वितैः नीलवैडूर्यपत्रैश्च गंधोपेतैर्महोत्पलैः तथा

कुमुदषंडैश्च महापद्मैरलंकृता यक्षगंधर्वनारीभिरप्सरोभिश्च शोभिताः देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्षस

पन्नगैः उपस्पृष्टजला रम्या वापी मंदाकिनी शुभा तथा कनकनंदा च नंदा च सरितां वरा एतैरेव गुणैर्युक्ता

नद्यो देवर्षिसेविता तस्यैव शैलराजस्य पूर्वे कूटे परिश्रुताः सहस्रयोजनायामामात्रिंशद्योजनविस्तराः

दश गंधर्वनगरा सम्यक्प्राकारयायुता महाभवनमालाभिरानकाभिर्विभूषिताः एवाऊपरिकेशायाश्चित्रा

सेनजरादय दशगंधर्वराजानो दीप्तवज्रपराक्रमाः तस्यैव दक्षिणे कूटे उमहेशप्रभे नानाधातुशतैश्चित्रे

सिद्धदेवर्षिसेविता अशीतियोजनायाम चत्वारिंशच्च विस्तरे एकैकं यक्षभवने महाभवनमालिने म

हायक्षत्ययाण्यत्रत्रिंशद्यानि मेघृएउम्हदाय परमर्ध्याच संयुक्तानि समंततः महामालिहनेत्राया

तया मणिवरादय उदीर्णयक्षराजानः तत्र त्रिंशान्महौजसः इत्यनेकाधिना यक्षावासश्चिग्रिसमचेतमः

येषामधिपतिर्देवः श्रीमान्वैश्रवणः प्रभुः तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे हिमवत्यचलोत्तमे निकुंजनिर्झरगुहानेकसानु
मत्तटोत्तरे अस्तिवाद्धत्सिवैयावत्सर्वं यक्षायतनं जले किंनराणां पुरश्चानेनिविष्टैर्वैयाचित्रकचित नेकमृगाकुला
यस्य शैलराजस्य कुंजेषु नरनारीप्रमुदितै रुद्रपुष्पजनकुले द्रुमसुग्रीवसैन्या यामगदत्तपुरःसराः
तत्र राजश्चाननेवाहमानां बलशालिनां विवाहोयत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह तत्र पलासवतीचैव यत्र देवी
वरांगना किरातरूपिणीचैव यत्र रुद्रेण क्रीडिते यत्रचैव कृतं ताभ्यां जंबूद्वीपावलोकनं यत्र ताः समु
द्रायुक्ता नानाप्रस्रवणैर्युता चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रीडभूमयः हेमाभगिरिदरीवासाकं शादर्या
मनोरमाः संदर्यो यत्र किंदर्यो रमंते समहालोचना विशालाहा सपायहाऽश्रन्याश्चाप्सरसोगणाः
गंधर्वाश्चांगनाश्चालिन्यो यत्र यत्र सदायुताः तत्रैवो मानवं नाम सर्वलोकेषु विश्रुतं अर्द्धनारीनरं रूपं धृत
वान्यत्र शंकरः तथा शरवणं नाम यत्र जातः षडाननः यत्रचैव कृतोत्साहो क्रौंचशैलवनप्रति
ध्वजायताकिंनं चैव किंकिणीजालमालितं यत्र सिंहरथं युक्तं कार्त्तिकेयस्य धीमतः चित्रपुष्पनिकुं
जस्य क्रौंचस्य च गिरेस्तटी देवारिस्कंदनस्कंदो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् भूतसंघावकीर्णाय— तान्यानि

चद्विजाः तत्र तत्र कुमारस्यस्थानान्यायतनानि च तथा पांडुशिला नाम सर्वाक्रीडा क्रौंचघातिनः नानाभूतग

णाकीर्णे हि दृष्टे हिमवतः शुभे तस्य पूर्वतटे रम्ये सिद्धवासमुदाहृतः कलापग्राममित्येवं नाम्ना ख्यातं मनीषि

भिः मृकंडस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च विश्वामित्रस्य विप्रर्षेस्तथैवोद्दालकस्य च अन्येषां चोग्रतप

सां ऋषीणां भावितात्मनां हिमवत्याश्रमाणां च सहस्राणि शुभानां चानेकसिद्धगणावासस्थानायतनमंडि

तं यक्षगंधर्वचरितं नानाश्वेतनगालंकृतं नानारत्नाकरायुक्तं नानासत्वनिषेवितं नानानदीसहस्राणां

तेभवं वरपर्वतं पश्चिमस्याचलेंद्रस्य निषधस्य यथा पूर्ववत् कीर्त्यमानमशेषेण विशेषमपि तन्द्विजाः वि

स्तीर्णे सिमध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते दीप्तमायतनं विप्राः सिद्धर्षिगणसेवितं यत्रास्यरः समाकीर्णं गंध

र्वगणसेवितं तत्र साक्षान्महादेवः पीतांवरधरो हरिः वरदः सेव्यते सिद्धैर्लोककर्त्ता सनातनः तस्यैवा

वांतरे कूटे नानाधातुविभूषिते तटे निषधकूटस्य शुभ्रचारुशिलातले हरुक्मकांचननिर्मुक्तं तमकं

वनतोरणं अनेकवलभीकूटप्रतोलीशतसंकटं हर्म्यप्रासादमतुलं तप्तकांचनभूषितं दुष्प्रसह्यममि

त्रैस्तु सर्वसिमाशीविषोपमैः उल्लंघितं प्रमदितं रक्तसांराहसपुरम् तस्यैव दक्षिणपार्श्वे नैत्यदैत्यगणा

त्वये गुहाप्रवेशं नगरं शीलकद्वौडुरासदं तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चयो देवदानवनागानां
समृद्धानि पुराणि तु तत्र सोमशिला नाम गिरिस्तस्य महातटे सोमो यत्रावतरति सदा पर्वसु पर्वसु।
तु उपासते तत्र श्रीमंतं नारायणमनिंदितं ऋषिकिंनरगंधर्वाः साक्षाद्देवं नमोनुदं तत्रैव चोत्तरे कूटे
ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितं दिवि ईप्यापूजानमस्कारैस्तत्र सिद्धाः
स्वयंभुवं उपासते महात्मानं यक्षगंधर्वदानवाः तथैवायतनं वज्रे सर्वलोकेषु विश्रुतं तत्र विग्र
हवान्वह्निः सेव्यते सिद्धचारणैः तथैव चोत्तरे स्यैत्रिश्रृंगे वरपर्वते ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूत
गणालये पुरं तं विबुधलोकेषु हेमचित्रं तु विश्रुतं त्रयाणां देवमुख्यानां त्रीण्येवायतनानि च ना
रायणस्यायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः मध्यमे ब्रह्मणः स्थाने शंकरस्य तु पश्चिमे देवदानवगंधर्वैर्यक्षराक्ष
सपन्नगैः ईप्यानाहस्तिहृष्ट्यते देवदेवा महाबलाः तथा पुराणि रम्याणि देवोदेशाक्वचित्क्वचित्
यक्षगंधर्वनागानां त्रिशृंगे वरपर्वते तथैव चोत्तरे देशे जारुधौ वेदपर्वते अनेकशृंगकलिते सिद्ध।
साधुनिषेविते यक्षानां किंनराणां च गंधर्वाणां सहस्रशः नागानां राक्षसानां च दैत्यानां च महोच।

le kūṭe tu madhyame tasya siddhasaṃghaniṣevite ramye devarṣicarite ratnadhātuvibhūṣite padmotpalavanaiḥ

ले कूटे तु मध्यमे तस्य सिद्धसंघनिषेविते रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते पद्मोत्पलवनैः
फुल्लैः सौगंधिकवनैस्तथा तथा कुमुदखंडैश्च विकचैः रूपशोभितं विहगसंघसंघुष्टं नाना
सत्वनिषेवितं हंसकारंडवाकीर्णं मत्तषट्पदसेवितं नानासत्वगणाकीर्णं विहंगैरुपशोभितं
चारुतीर्थसुसंबाधं त्रिंशद्योजनमंडलं सिद्धरूपसुस्पृष्टजलं जलदोषविवर्जितं तत्रानंदजलं ना
म महापुण्यजलं सरः तत्र नाम्ना प्रतिष्ठश्च छंडा नाम ऽरासदः शतशीर्षो महाभागो विस्तुचक्रां
कविक्रिनः इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः सुरैरायतनैः पुष्यैः पुण्यैः पादपैः वसरोवरैः
सुवर्णपर्वतैर्नैकैस्तथा राजतपर्वतैः नानारत्नप्रभासैश्च तथा हिंगुलकाचलैः शुद्धैर्मनःशि
लाजालैर्भास्वरैररुणप्रभैः नानाधातुविचित्रैश्चानेकैश्च मणिपर्वतैः एषा वसुमती सर्वा गि
रिभिर्नैकविस्तरैः नदीकंदरशैलाढ्यैरनेकैश्चित्रसानुभिः तेषु शैलसहस्रेषु नानावर्णेषु नित्य
शः दैत्यदानवगांधर्वयक्षाणां च महालयैः इत्येवमचलैर्युक्ते दैत्यराक्षससाधुभिः किंनरोरग
गांधर्वैर्विविधैः सिद्धचारणैः गंधर्वैरप्सरोभिश्च सेविता नैकविस्तराः पुण्यकृद्भिः समाकीर्णा

केसराचलयोन्नगाः गिरिजालसंवृतं तस्मात् सिद्धलोकमिति स्मृतं चित्रं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सकनात्म
ना नानाक्रकर्मभिः सिद्धानां वृत्तिमा मध्यमा स्मृताः स हि सर्ग इति ख्यातं क्रमश्चैकप्रकीर्तितः चतुर्म
हाद्वीपवती सेयं पृथ्वी प्रकीर्तिता नानावर्णसमाकीर्णैर्हि नानावर्णसमुल्लसया नानाभक्ष्यान्नपानैश्च ना
नाच्छादनभूषणैः प्रजाविकारैर्विविधैश्चित्रैरध्यासिते मह चत्वारोनेकवर्णाढ्या महाद्वीपापरिश्र
ताः भद्राश्वभरताश्चैव केतुमालाश्च पश्चिमाः उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यपरिश्रया सेषा चतुर्म
हाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला [illegible] पृथिवी कीर्तिता कृत्स्ना पद्माकारमयाद्विजाः तदेषां सान्तरद्वी
पा सशैलवनकानना पद्मेनाभिहता कृत्स्ना पृथिवी वृद्धविस्तरा सवृक्षसदनं लोकं सदेवासु
रमानुषं त्रैलोक्यमिति विख्यातं यत्सर्वं वहार्यते चन्द्रादित्यावतत्रं यत्र जगत्परिगीयते गंध
र्वाप्सरसोपेतं शास्त्रसार्थगुणान्वितं लोकपद्मं प्रकृतिमिप पद्ममिति भिधीयते पद्मसर्वपुराणेषु
क्रमः सुपरिनिष्ठितः ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अनुषंगपादे ॥ सूत उवाच सरोवरेभ्यः
पुण्यपादात् देवनद्यो विनिर्गताः महौघतोयाः पञ्चाताः पृथग्ध्वं यथाक्रमं आकाशांतो निधेयसो

सोम इत्यभिधीयते आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः तस्मात्प्रवृत्ता पुण्योदा नदी ह्याकाश
गामिनी सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलोदका सा ज्योतिषि निवर्त्तते ज्योतिर्गणनिषेविता
ताराकोटिसहस्राणां नभसश्च समायता सार्हेंद्रेणा गजेंद्रेणाकाशपथयायिना क्रीडिताह।
तरंगलेखा सा विक्षोभितोदका नैके विमानसंघातैः प्रकाममंडितं नभस्तलं सिद्धैरुपस्पृष्टजला महा
पुण्यजला शिवा वायुना प्रेर्यमाणा च अनेकालोकगामिनी परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्तथैव सा
च चार्यशीतिप्रततायोजनानां समंततः वेगेन कुर्वती मेरुः सा प्रयाता प्रदक्षिणं विभिद्यमाना स
लिलैः सजसेनानिलेन च मेरोरुत्तरकूटेषु पतिता पृथ्वी चतुर्दिक्षु अपि मेरुकूटतटांतस्य उच्चेभ्यो निव
र्त्तिता विकीर्यमाणसलिला चतुर्द्धा संस्रुतोदका षष्टियोजनसाहस्रं निरालंबनमंबरं निपपात।
महाभागा मेरोस्तस्य चतुर्दिशं सा चतुर्द्धाभितश्चैव महत्याद्देषु शोभना पुण्या मंदरपूर्वेण पतिता
हि महानदी पूर्वोल्लंघेन देवानां सर्वसिद्धगणालयं सबर्सं चित्ररथं नैकनिर्झरकंदरम् पुष्पला
प्रयया मकेरनेकेस्फटितोदकैः तथा चैत्ररथं रम्यं प्लावयंती प्रदक्षिणं प्रविष्टा हसवरं नदी सरः।

णोदसरोवरं ब्रह्मणोदानिहन्ताघ्यशीतांतेरस्यनिर्भरं शैलेसिद्धमणावासेनिपपातात्युगामिनी सी
तानामसहापुण्यानदीनांप्रवरानदी साकुंजनिकुञ्जात्वनेकाभोगगामिनी शिलांतनशिखराद्रु
ष्टाम्रुक्षेनेवरपर्वते निपपातमहाभागातस्मादपिसुमंजसं तस्मान्माल्यवंतशैलंऋषभनैक
कंदरे प्लवंशैलसहस्राणिदारयंतीमहानदी पतिताघ्यमहाशैले जठरेसिद्धसेविते तस्मादपि
गताशैलेवेदकूटतरंगिणी तस्यकुक्षिसमुद्भिताक्रमेणप्रथिवीगता सेवस्थलीसहस्राणिशैल
राजसुतानिच वनानिचविचित्राणिसरांसिविविधानिच प्लावयंतीमहाभागाविस्फारिचैवलोकदा
नदीसहस्रानुगानाप्रवृत्तावमहानदी दक्षिणेपिप्रपन्नायाशैलेन्द्रेगंधमादने चित्रैःप्रपातैर्विवि
धैर्नैकविस्फालितोदकाः तद्गंधमादनवनंनंदमंदेववनंदनं प्लावयंतिमहाभागाप्रयातासाप्रदक्षि
णा तस्मात्सत्तकमंदेनिसर्वलोकेषुविश्रुता प्रविश्यात्युत्तरसरोमानसःदेवमानसं मालसाठे
लराजानंरम्यंत्रिशिखरंगता त्रिकूटाकैलशिखराद्गलिंगशिखरंगता कलिंगशिखराद्रुष्टारुच
केनिपपातसा रुचकान्निषधंप्राप्ताताम्राभंनिषधादपि ताम्राभशिखराद्रुष्टागताश्वेतोदधिं

गिरिं तस्मात्तस्मूलं शैलेंद्रं वसुधारं च पर्वतं हेमकूटं गतास्तस्मादेव शृंगे ततो गता तस्मान्महाम
हाशैलं ततस्त्वापि पिशाचकं पिशाचात्कैलवराख्यं च कूटं गता पुनः पंचकूटात्तु कैलाशं देवावास
शिलोच्चयं तस्य कूटाद्विपुकूटाद्विपु विश्रांतानेककंदरम् ततु हिमवत्पात्तरनदी निपपाता च लोत्तम
मेवं शैलसहस्राणि दारयंती महानदी स्थलीशतान्यनेकानि प्लावयंती महानदी वनानामपि च
सहस्राणि कंदराणि शतानि च प्लावयंती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिं रम्या योजनविस्तीर्णा।
शैलकूटाद्विपुसंवृता या धृता देवदेवेन शंकरेण महात्मना पार्वती हिमवत्याहूलवोराणा मयि याप्य
तो शंकरस्यांगसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः द्विगुणं पवित्रसलिला सर्वलोकमहानदी स्वर्णशी
लं समं तावद्विशीवावकूमिसर्वे अन्यो न्यो नाभिधानेन ख्याता नद्यः सहस्रशः तस्माद्धिमवतो गता।
गता सा तु महानदी [illegible]गंगेति नाम्ना विप्रकाशा सिद्धसेविता धन्यास्ते सत्तमा देशा यत्र गंगा महानदी
कद्रसाधुधाविला[illegible]लो यस्य शोवनी महापादं प्रवक्ष्यामि मेरोरपि दि पश्चिमं नानारत्नाकरं तु
एवं तु एपकद्विनि प्रविनं विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकंदरं नितंबकूटबकरकैर्विमलैर्मंडितोद
र

ब्र॰पु॰
१२८

या
अपिकांत्रिंवकस्यैषास्त्रिदिशैः सेवितोदका वायुवेगागताभोगाभोगाल्लनेवानिलभ्रामिता मेरुकूटतटा
द्रुष्टाप्रहतेस्खादितोदका विस्तीर्यमाणसलिलानिर्मलांशुकसन्निभा तस्मात्कूटे वरनदीसिद्धचारणसे
विता प्रदक्षिणमथावृत्यपतितासागरगामिनी देवभ्राजंमहाभ्राजंसवैभ्राजंमहावनं सावयंतीमहाभा
गा नानापुष्पफलोदका सासितोदाद्विनिक्रांतंमणिपर्वतंगता सपद्मंसपुष्पपादान्तोदेवर्षिसेवि
ता सपद्मकूटतटगातस्माच्चअसितोदका निपपातमहाभागासरणंपश्चिखपर्वतं अभेद्यसर्वा
नाकां वैडूर्यमणिपर्वतं वैडूर्यात्कपिलंशैलंतस्माच्चगंधमादनं तस्माद्गिरिवरात्प्राप्तापिंजरंवर
पर्वतं पिंजरात्सरसंजातातस्माच्चकुमुदाचलं मधुमंतंजनंचैवमकुटंचशिलोच्चयं मकुटाशैलशि

च
खरात्कृष्णयातामहागिरिं श्वेतंमहाशैलंमहाभागानिषेवितं श्वेतात्सासशिखरंशैलेंद्रंपतितापुनः
अनेकाभिःस्रवंतीभिःसाध्याप्यायितजलाशिवा पर्वशैलसहस्राणिसादयंतीमहानदी पारिजातंम
हाशैलंनिपपातासुगामिनी अनेकनिर्झरमहीगुहासानुविराजते तस्मात्कूटान्विषेनकामहाभ्रान्ततो
यातरंगिणी व्याहन्यमानासंवेगागाडैःशैलैरनेकशः सविद्यमानसलिलागताचधरणीतलेन

राम॰
१२८

स्पृश्य ह्लिष्यनेकाह्लावयंतीमहानदी प्रयातापश्चिमामेवं सर्वस्विचित्रपार्श्वं तत्सपार्श्वे प्रपत्तमे गिरौ मेरो
श्चैत्रे महाभागा महासत्वनिषेविते मेरुकूटतटाभ्रष्टा पवनेनेरितोदकाः स्वनेकाभोगविक्रांतगीह्लिष्य
मानेनभूतले षष्ठिर्योजनसाहस्रैतिरालवेंवरेशुभे विकीर्य्यमाणमालेव निपपात महानदी पवंकू
टतटेभ्रष्टानेकैर्दिव्यर्षिसेवितैः विकीर्यमाणसलिलानेकपुष्पाद्गमोत्करा नानारत्नवनोद्देशामरण्य
सवितुर्वणं महावनंमहाभागाह्लावयंतीप्रदक्षिणं सरोवरंमहापुण्यंमहाभागानिषेवितं तत्रावि
वेश्याकल्याणी महाभद्रमितोदकं भद्रसोमेतिनाम्नाहि महाधारामहाजवा महानदीमहापुण्याम
हाभद्राविनिर्गताः नैकनिर्झरवप्राढ्या शंखकूटतटेषु सा तत्रकूटेगिरितटे निप्रपाताशुगामिनी
शंखकूटतटाद्भ्रष्टाप्रपातवृषपर्वतं वृषपर्वताद्धत्सगिरिंनाराशैलंततोगता तस्मान्नीलंनगश्रे
ष्ठंसंप्राप्तावर्षपर्वतं नीलाककपिंजलंचैव वृहद्भीलंचनिम्नगा ततःपरंमहानीलंहेमशृंगंचसा
ययौ हेमशृंगाद्गताश्वेतंश्वेताश्चसुनगोत्ययो सुनगात्तशताद्रुंगंचसप्राप्तासामहानदी शातशृ.
गान्महाशैलंपुष्करैरुपशोभितं पुष्करात्त्महाशैलंद्विराजंसमहावलं वराहपर्वतंतस्मान्मयूरं

ब्रमु॰
११९

वशिरोच्चयं मयूराचैकशिखरं कंदरोदरमंडितं जारुधिशैलशिखरं निपपात सा गामिनी प
वं गिरिसहस्राणि दारयंती महानदी त्रिशृंगशृंगाकलितमर्यादापर्वतं गता त्रिशृंगतटविभ्रष्टा
महानागनिषेविता मेरुकूटतटाद्भ्रष्टा यवर्त्तेनेरितोदका वीरुधपर्वतवरप्रपातविमलो
दका प्लावयंती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं सुवंक्षुर्भुवि पार्श्वे तु हपार्श्वेप्यनंतरे गिरौ
मेरोश्चित्रमहापादे महासत्वनिषेविते कंदरोदरविभ्रष्टा तस्मादपि तरंगिणी नैकभोगाप
पातेवीचित्रपुष्पोडुचोत्करा प्लावयंती प्रमदिता उत्तरान्नाम कुरून् शिवा महाद्वीपसमु
द्रेन प्रयाता सोत्तरार्णवं एवं तास्तु महानद्यः चतस्रो विमलोदका महागिरितटभ्रष्टा संप्र
याताश्चतुर्दिशं तत्सैयं कल्पिता प्रायः पृथिवी वहुविस्तरा मेरुशैल महाकीलाविष्टब्धा स
र्वतो दिशा चतुर्महाद्वीपवती चतुराक्रीडकानना चतुश्चैत्तुमहावृक्षा चतुर्वरसरोवती च
तुर्महाशैलवती चतुरो नगासमाश्रया श्रेष्ठोत्तरमहाशैलालयाशिवरूपवती ॥ इतिश्रीम
हापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ गंधमादनपार्श्वे तु पीरोचापरिमंडिका द्वात्रिंशात सह

राम
११९

स्राणि योजनैः पूर्वपश्चिमाः आयामश्च त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः तत्रते शुभकर्माणः
केतुमालाः परिश्रुताः तत्र काला निराः सर्वे महासत्वा महाबलाः स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वा
स्ताः प्रियदर्शनाः तत्र दिव्यो महावृक्षः पनसः षड्रसायनः ईश्वरो ब्रह्मणः पुत्रः कामचारी
मनोजवः तस्य पीत्वा फलरसं जीवंति वर्षायुतं पार्श्वे माल्यवतश्चापि पूर्वे पूर्वा तु गंडिका
आयामतो पि विस्तारा यथैव अपरगंडिका भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः भद्र
शालवनं तत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः तत्रते पुरुषाः श्वेता महोत्साहा महाबलाः स्त्रियः
कुमुदवर्णाभाः सुंदर्यः प्रियदर्शनाः चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाः पूर्णचंद्रनिभाननाः चंद्रशीतल
गात्र्यश्च स्त्रियश्चोत्पलगंधिकाः दशवर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयं कालाम्रस्य रसं पी
त्वा सर्वदा स्थिरयौवनः ऋषय ऊचुः प्रमाणं वर्षमायुश्च यथा तथ्येन कीर्तितं चतुर्णामपि
पि द्वीपानां समासान्नानुविस्तरात् सूत उवाच॥ प्रमाणं वर्षमायुश्च भद्राश्वानां यथाविदु
कीर्तितं न कीर्तितं बहुनाः तत्कुण्डं धेतुकान्स्ये तत्पूर्वसिद्धरुदाकृत देवकूट स सर्वस्य प्रथितं

सोहयत्परं सर्वंगणादिस्तु सर्वांस्तु यथावत्तु कीर्त्तितं कुलाचलान्पंचानांनदीनांचविशेषतः त
थाजनपदानांचयथाहृष्टयथाश्रुतं सेवालोवर्णमालाग्ग्यकोरंजश्चाचलोत्तमः श्वेतवर्स
श्चनीलश्चनीलश्चपंचैतेकुलपर्वताः तेषांप्रसूतिरन्येपिसर्वतोबहुविस्तराः कोटीकोटीहि
तोद्देयाश्चातशोथसहस्रशः तेर्विभिन्नाजनपदानानासत्वसमाकुलाः नानाप्रकारजाती
यास्त्वनेकनपयालिताः नामधेयेश्चविक्रांतैः श्रीमद्भिः पुरुषर्षभैः श्रूयासिताजनपदा
कीर्त्तितायाश्चशोभिताः तेषांतुनामधेयानिराष्ट्राणिविविधानिच गिर्यंतरतिविष्टानिस
मेषुविषमेषुच तथाहमंगलाश्चुड्राश्चेंड्कांतोश्चतंदकाः प्रजकानीलमोलेयास्यारीया
विजयस्थलाः महास्थलास्तुकामाश्चमहाकेशाः सुमूलजाः वातरगासोपसंगापरिवा
घत्पराचकाः संभवक्रामहानेत्रासेवालाखनयासलघ्या कुमुदाशुकमंडाश्चउरुः संकीर्ण
भोमकाः सोदकावत्सकाश्चेकावराहहरिवामकाः त्रासाह्नाभाविसंडाश्चउजराहेमभूम
काः कुस्माभोमाहभोमाश्चमहाभोमश्चकीर्त्तिताः एतेचान्येचविख्याताशानाशीनांवबाहि

नी तथा चहंसवसती महावक्राचनिम्नगाः चक्रावक्रायकांचीचसरस्वाचायगोतमा शाखा
वतीचेंद्रनदी मोघा मंगारवाहिनी कावेरीहरितो याच सा मावृत्तोष्णानक्रदा वनमालावसुम
तीपंपापंपावतीशुभा सुवर्णायंचवर्णाचतथापुण्यावपुष्मती मरिमवधासप्राचब्रह्मभागा।
शिलाशिनी कृष्णतोयाचपुण्यादा तथा नागपदीशुभा शैवालिनी मणितटा क्षारोदाचारुणा
वती तथाविष्णुपदाचेव महापुण्या महानदी एतागंगा महानद्यो नायिका परिकीर्त्तिताः द्वे
इन यस्त्वसंख्याता ज्ञानप्रोप्यसहस्रशः पूर्वद्वीपस्यवाहिन्यः पुण्यवत्यश्चकीर्त्तिताः कीर्त्ति
ते नापिचैतासांपूतस्यादितिमेमतिः सह्वद्राष्ट्रस्फीतेच नानाजनपदाकुले नानावृक्षज
ना नोद्देशां नानागरपत्तनं नरनारीगणाकीर्णं नित्यप्रमुदितं शिवं वहुधान्यवनोपेतं नानानृपति
पालितं उपेतंकीर्त्तनशानेन्यनारत्नाकराकरे तस्मिन्देशे समाख्याता हेमशावद्दलप्रभाः
महाकाया महावीर्या शुरूपाः सुरूपप्रभाः संभाषणंदर्शनंच समस्यानोपसेवनं देवैः सहम
हाभागाकुर्वंति तत्रेवेः प्रजाः दशवर्षसहस्राणि तेषामायुप्रकीर्त्तितं धर्माधर्मविशेषश्चन

ब्र·पु·६
१३१

तेषुवल्लिमहात्मस्तु अहिंसा सत्यवाक्यं च प्रकृत्यैव हि वर्त्तते तेषु भक्ताः शंकरं देवं गौरीं च प्रभविष्णवीं
योर्ज्यंहृज्ञानमस्कारैः तान्यां नित्यं प्रयुंजते ॥ इति श्री महापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच नि
सर्गपूर्वविख्यातो भद्राश्वानां यथार्थवत् शृणुध्वं केतुमालानां विस्तारेण प्रकीर्त्तितं कुलाच
लानां सरितां नदीनां च विशेषतः तथा जनपदानां च विस्तारं श्रोतुमर्हथ विशालः कंबलः
कृष्णो जयंतो हरिपर्वतः तेषां प्रसूतिरन्येपि पर्वताः बहु विस्तराः कोटिकोटि शता ज्ञेया शतशोथ
सहस्रशः तैर्विमिश्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वनेकनृपपालि
ताः तेनामधेयैर्विज्ञाता विविधाः प्रथिता भुवि अध्यासिता जनपदैः कीर्त्तनैश्च विभूषिताः तेषां
सनामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च गिरयः तरंति विश्रांति समं वै भुवि प्रभवंति च यत्र ह कथिताः सौ
रा गौमनुष्याः कंपालकाः तन्महा पाश्रमरापूष्या माहेयाचलकूतकाः सुमूलास्त्राव कांकोचा
कुलांगमणिपुंजकाः कूटकंबलमौषीकाः समुद्रांतर कालस्था करभवाः कुचा श्येनाः सवर्ण
तटकाः शुभाः श्वेतांगाः कृष्णपादाश्च विंदाः कपिलकेसिकाः उत्पाकरालगोज्वालाहीना

राम·
१३१

नावानपानका महिषाऊमदाभाश्चकरवाटाः सहोत्कचाः भुनकासामहानासावनासराजभूमि
काः करंजमंजमावाहाकिष्किंडीपांडुभूमीका ऊवेराधूमजाजंगावेगाराजीवकोकिला वाचा
गाश्च महागाश्च मेधोरेयाः सविवेकाः पित्तलाकाचलोश्चे वघ्रवएण मत्तकाशिकाः गोदावाचऊ
लावंगावंगकामोदकाकलाः तेपिवंति महाभागाभागाप्रपमांतु महानदी विकीर्णांशिरिवा
मालांचतथादर्भावतीमपि सुप्रभांपुण्यसलिलांमहानागनिषेवितां कंवलांनामसिंधुणांमां
समीघ्रांवकुलांनदी भद्रानदीमुकनदीपलाशांचमहानदी भीमांप्रभंजनांकांचींपुण्यांचैव
ऊष्मावतीं दत्तांपुष्पकवतीनद्यांपुण्योदांचमहानदी चड्वतींसमूलांचनर्मदाभांचापगोत्तमां
नदींसमुद्रमालांचतथाचंपावतीमपि एकादांपुष्कलावाहांस्वर्णानदिनीमपि कालिंगी
चैवपुण्योदांभारतींचमहानदी पालिकांब्राह्मींविपाशांचमहानदी पीवरींकुंभकारींचनर्म
दांचैवापगोत्तमां महिषींमानुषींदंडांतथानदनदीशुभां एताश्चान्याश्चपीयंतेबह्वोहिसरि
तांतमाः देवर्षिसिद्धचरितापुण्योदापापहाशुभा नानाजनपदस्फीतंमहापगाविभूषितंतो

नारत्नौघसंछन्नंशिखान्त्यत्रमुदीतंशिवं उदीर्णधनधान्याढ्यैर्नरवासैः समंततः संनिविष्टं महाद्वीपं
पश्चिमस्यकेतुमालस्य निसर्गकेतुमालानामैषवः परिकीर्त्तितः ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते ॥
शांशपायनउवाच ॥ पूर्वापरौसमाख्यातौद्वौदेशौनत्वयाप्रभो उत्तराणांचवर्षाणांदक्षिणानां
चसर्वशः आचक्ष्वनोयथातथ्यंयेचपर्वतवासिनः सूतउवाच दक्षिणेनतुश्वेतस्यनीलस्यैवो
त्तरेणतु वर्षंरमणकंनामजायंतेशातमानवाः सर्वतेकामदाः सत्वाजरादुर्गंधवर्जिताः शुक्ला
भिजनसंपन्नासर्वेचप्रियदर्शनाः तत्रापिसुमहान्दिव्योन्यग्रोधोरोहिणोमहान् तस्यपीत्वा
फलरसंपिबंतोवर्त्तयंत्युत दशवर्षसहस्राणिदशानिशतपंचच जीवंतीतिमहाभागासदाहृ
ष्टानरोत्तमाः उत्तरेणतुश्वेतस्यशृंगसाह्वस्यदक्षिणे वर्षंहिरण्वतंनामयत्रहैरण्वतीनदी म
हाबलासुतेजस्काजायंतेतत्रमानवाः सर्वतेकामदासत्वाधनिनःप्रियदर्शनाः एकादश
सहस्राणिवर्षाणांतेमितौजसः आयुःप्रमाणंजीवंतिशतानिदशपंचच तस्मिन्वर्षेमहावृक्षो
लकुचःषड्रसाश्रयः तस्यपीत्वाफलरसंतत्रजीवंतिमानवाः त्रीणिशृंगवतःशृंगाण्युच्छ्रिताना।

निम्नगानि च एकं मणिमयं तेषामेकं चैव हिरण्मयं सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितं उत्तरे स्यसमु
द्रस्य समुद्रांते च दक्षिणे कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुण्यं सिद्धनिषेवितं तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोप
गाः वस्त्राणि च प्रसूयंते फलेष्वाभरणानि च सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा मनोरमाः गंधवर्णर
सोपेतं प्रस्रवंति मधूत्तमं अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ये क्षरंति सदा क्षीरं षड्रसं ह्य
मृतोपमं सर्वा मणिमयी भूमी सूक्ष्मकांचनवालुका सर्वतः सुखसंस्पर्शा निःपंका नीरुजा
शुभाः देवलोकाच्युतास्तत्र जायंते मानवाः शुभाः शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे स्थिरयौवनाः मिथु
नानि प्रसूयंते स्त्रियश्चापि मनोहराः ते च तत्क्षीरिणां क्षीरं पिबंत्यमृतोपमं मिथुनं जायते सद्यः
समं चैव विवर्द्धते समं शीलं च रूपं च म्रियंते चैव ते समं अन्योन्यमनुरक्ताश्च चक्रवाकसधर्मिणः अ
नामया ह्यशोकाश्च नित्यं सुखनिषेविणः त्रयोदश सहस्राणि शतानि दश पंच च जीवंति ते महा
वीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः कुरूणामपि वै तेषां भृगुंड विस्तरेण तु जानुहे शैलराजस्य पश्चि।
तरेणोत्तरस्य हि दिव्यं सर्वासु यपत्रकीर्णप्रभानेनिवाधत अनेककंदरदरीगुहानिर्झरमंडितो

नैकऊंजवृतोपेतौचित्रभानुनिषेवितौ अनेकधातुकलितौसर्वधातुविभूषितौ उष्णमूलफलोपेतौसिद्ध
चारणसेवितौ द्रावण्येतौसमहतोविक्रितौकुलपर्वतौ नाभ्यांकूटशतैर्नैकैस्तद्वीपस्तुपसेवितं चंद्रकां
तश्च श्वेतश्च सूर्यकांतश्च सानुमान् ययोर्मध्येन साज्ञात्ताभद्रसोमममहानदी सहस्रशश्च नद्योन्याप्रसन्नर
रसोदकाः यर्याप्तोदाऊरुणांलिहिस्नानपानावगाहनैः नद्यान्याक्षीरवाहिन्योमहानद्यःसहस्रशः मधुमैरे
यवाहिन्योघृतवाहिन्यपवच दध्नःशतह्रदाश्चान्यानतःस्वादन्नपर्वतः अमृतस्वादुकल्पानिफलानिवि
धानिच गंधयर्सरसाढ्यानिमूलानिचफलानिच पंचयोजनसूत्राणिमहागंधानिसर्वशः नानावर्णा
प्रकाराणिपुष्पाणिचसहस्रशः नमालागरुगंधानिंचंदनानांवनानिच चामैरूपगीतानिप्रफुल्लानि
सदैवच वृक्षगुल्मलताढ्यानिसरांसिचसहस्रशः शयनासनभोगोश्च अनेकगुणविस्तराः विहारभू
मयोरम्यासर्वर्तुसुखप्रदाः क्रीडाःपर्वतस्फीतामणिहर्म्यपरिस्कृताः शिलागृहावृक्षगह्वार
मण्याकदलीगृहाः लतागृहसहस्राणिसम्यस्थानिसमंततः शुद्धशाखदलाभानिभूमीवेश्मशाता
निच तपनीयगवाक्षाणिमणिजालांतराणिच स्ववसिमणिचित्राणिसर्वत्रविपुलानिच महावृक्षसह।

स्राणि रमण्यानि च सर्वशः नानाकाराणिवा सांसिद्धानि स्वस्वकानिच स्ववर्णमणिचित्राणि सर्वत्र विद्रु
तानिच महावृक्षसहस्राणि रमण्यानि च सर्वशः नानाकाराणिवा सांसिद्धानि स्वस्वकानिच मृदंगवे
णुयणावीणापावकुविस्तराः फलंतिकल्पवृक्षाणां सहस्रानि च सर्वशः नानाकाराणिवा सांसिद्ध
ानि स्वस्वकानिच मृदंगवेणुयणावीणापावकुविस्तराः फलंतिकल्पवृक्षाणां सहस्राणि शतानि
च सर्वत्रैव तत्थायानं सर्वत्रैव हितनतुरं सर्वद्वीपप्रमुदितं नरनारीसमाकुलं प्रवातिचानिलस्तत्र नाना
पुष्पाधिवासितः नित्यमंगलसंयोहादितस्मीन्द्वीपे प्रमापरः तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायंते हि नराः
सदा भौमं तदपि हि स्वर्गं न ह्यपि चरणोन्नमं चंद्रकांतानन वराश्यामदूर्वकुलकाः प्रणामावदानाः
सुखिनः सूर्यकांतावराननः यस्मिन्द्वीपे नरश्रेष्ठा देवसत्वपराक्रमाः सदाविहारिणः सर्वकामद
नाः स्ववर्चसः वलयांगदकेयूरहारकुंडलभूषिता प्रग्विणश्चिरमकुटाश्चित्राकारनवाससः स्त्रीणां
यौवनधरा सुप्रियाः प्रियदर्शनाः प्रजावर्षसहस्राणि जीवंती सुवहून्यत नतासप्रसवधर्मिण्यो न वै
प्रावृक्तो विधिः मिथुनं जायते वृद्धाडपक्रममनीश्वरम् सामान्य विभवाः सर्वे ममत्वपरिवर्जिताः

नतत्रविद्यतेधर्मो नाधर्मस्संप्रवर्त्तते नव्याधिर्नजरा तत्र नदुर्भिक्षानचक्रमः दुर्भिक्षकालेविनश्यंतिनखलुवृद्
द्धवत्सुते एवमत्यंतसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः रक्ताधर्मंनपश्यंतिदुःखान्यपिजायते उत्तराणांतु
णांतुपार्श्वेत्वेयंतुदक्षिणे सखंडभूमिमालाढ्यं नानारत्नविभूषिते पंचयोजनसाहस्रमतिक्रम्यसुशाल
यं चंद्रद्वीपमितिख्यातंचंद्रमंडलसंस्थितं सहस्रयोजनानांतु सर्वतः परिमंडलं नानापुष्पफलोपेतंसम
ह्मापरयागुतं षष्टयोजनविस्तीर्णंखंडकुंतंनामदेवतं तस्यमध्येगिरिवरः सिद्धचारणसेवितः चंद्रतुल्यः
प्रभैः कांतचंद्राकारैः सुलक्षणैः श्वेतवैडूर्यकुमुदस्फितासोकुमदप्रभैः अनेकचित्रकोणानानेकांति।
भिरकंदरः महामानुदरीकुंजैर्विविधैः समलंकृतः तस्मात्कैलासमहाखण्डाचंद्रांशुविमलोदकाः
प्रवहत्यत्तमनदीचंद्रावर्त्ततरंगिणी तत्रचंद्रमसस्थानेनक्षत्राधिपतेर्वरं सदावतरतेतत्रचंद्रमाग्रह
नायकः तत्रचंद्रमसोनाम्नाशैलः सुतपरिष्कृतः चंद्रद्वीपंमहाद्वीपंप्रकाशोदृश्यतेहच तत्रचंद्रप
लोकास्सर्वेचंद्रनिभाननाः चंद्रकांताप्रजाः सर्वेविमलाश्चंद्रदेवताः अत्यंतधार्मिकाः सौम्याःस
त्यसंधामहातेजसः प्रजास्तत्रसदाचाररतावर्द्धमानायुषः पश्चिमेनचद्वीपस्यपश्चिमस्यप्रकीर्तितम्

चतुर्योजनसाहस्रं समतीत्य महोदधिं दशयोजनसाहस्रं समंतात्परिमंडलं द्वीपं भद्राकारं नाम नानागणै
पशोभितं प्रभूतधनधान्याढ्यमनेकनृपपालितं नित्यप्रमुदितं स्फीतं महाश्रीलक्ष्मीशोभितं तत्र भ
द्रासनेवायो नानारत्नैश्च मंडितं तत्रविग्रहवान्वायु सदापर्वसु पूज्यते तपनीयसवर्णाभासनीयवि
भूषिताः विराजंते मरप्रख्यास्तत्र चित्रांवरस्रजः वीर्यवंतो महाभागा पंचवर्षशतायुषः सत्यसंधा
मुदायुक्ताः प्रजास्तावायुदेवताः सूत उ ॥ एवमेव निसर्गोयं वर्षाणां भारते युगे दृष्टः परमतत्वज्ञैर्भू
यः किंकीर्त्तयामसूत नः आख्यानेचैवमसृयः सूतपुत्रेणधीमता उत्तरं श्रवणोभूयः पप्रच्छुस्तदनंतर
ऋषयऊचुः यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन्स्वायंभुवादयः चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्वेनवंस्तुत एतद्वेदितुमि
च्छामस्तत्रानिगदसत्तमः एतत्श्रुत्वा वचस्तेषां मब्रवील्लोमहर्षणः सूतउवाच निसर्गपश्चविख्या
तः ऊरुणांच यथार्थवान् भारतस्यतु वक्ष्यामि निसर्गं तन्निबोधत पुण्यतीर्थेहि मवतो दक्षिणस्याच
लस्यहि पूर्वपश्चायतस्यास्य दक्षिणेनद्विजोत्तमाः तथाजनपदानांच विस्तरश्रोतुमर्हथ तत्रवो
वर्णयिष्यामि वर्षेस्मिन्भारते प्रजाः इदंतु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोदयां उत्तरेयत्समुद्रस्य हिमव

ब्रपु॰
१२९

दक्षिणं च यत् वर्षं यद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा भरणाच्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते निरुक्तवच
नाच्चैव वर्षं तद्भारतं स्मृतं ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमश्चांतश्च गम्यते न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म
विधीयते भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाः प्रकीर्तिताः समुद्रांतरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परं इंद्रद्वी
पः कसेरुश्चास्त्र वर्णो गभस्तिमान् नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः अयं तु नवमस्तेषां
द्वीपः सागरसंवृतः योजनानां सहस्रं तु द्वीपोयं दक्षिणोत्तरं आयतो ह्याकुमारिक्याद् गंगाप्रभवा
च्च वै तिर्यगूर्ध्वं तु विस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु द्वीपो ह्युपनिविष्टोयं म्लेच्छैरंतेषु नित्यशः पूर्वे कि
राता ह्यस्यांते पश्चिमे यवनास्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः इज्यायुद्धवणि
ज्याभिः वर्तयंतो व्यवस्थिताः तेषां संव्यवहारोयं वर्तते तु परस्परं धर्मार्थकामसंयुक्तो वर्णानां तु
स्वकर्मसु संकल्पपंचमानां तु आश्रमाणां यथाविधि इह स्वर्गापवर्गार्थं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी य
स्त्वयं नवमो द्वीपस्तिर्यगायत उच्यते कृत्स्नं जयति यो ह्येनं स सम्राडिह कीर्त्यते अयं लोकस्तु वै सम्राड
तरिक्षो विराट् स्मृतः स्वराडन्यस्ततो लोकः पुनर्वक्ष्यामि विस्तरं सप्त चास्मिन् सुपर्वाणि विश्रुताः

राम॰
१२९

कुलपर्वताः महेंद्रोमलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः तेषां
सहस्रशश्चान्येपर्वतास्तुसमीपगाः अभिज्ञाता - - - - विपुलाश्चित्रसानवः मंदरोपर्वतश्रेष्ठो
वैहारोदुर्दरस्तथा कोलाहलससुरसोमैनाकोविद्युतस्तथा वातंधमोनामगिरिस्तथापांडुरपर्व
तः गंतुप्रस्थः कृष्णगिरीगोधनोगिरिरेवच पुष्पगिर्युज्जयंतौचशैलोरैवतकस्तथा श्रीपर्वतश्चका
रुश्चकूटशैलोगिरिस्तथा अन्येतेभ्योपरिज्ञाताह्रस्वास्वल्पोपजीविनः तैर्विमिश्राजनपदाआर्या
म्लेच्छाश्चसर्वशः पीयंतेयैरिमानद्योगंगासिंधुसरस्वती शतद्रुश्चंद्रभागाचयमुनासरयूस्तथा
इरावतीवितस्ताचविपाशादेविकाकुहूः गोमतीधूतपापाचबहुदाचदृषद्वती कौशिकीचतृतीयातु
निश्चीरागंडकीतथा इक्षुर्लोहितइत्येताहिमवत्पादनिःसृताः वेदस्मृतिर्वेदवतीवृत्रघ्नीसिंधुरे
वच वर्णाशाचंदनाचैवसदानीरामहीतथा पाराचर्मण्वतीचैवविदिशावेत्रवत्यपि शिप्राह्यव
न्तिचतथा पारियात्राश्रयास्मृताः शोणोमहानदश्चैवनर्मदासुरसाक्रिया मंदाकिनीदशार्णाचचि
त्रकूटातथैवच तमसापिप्पलाश्रोणीकरतोयापिशाचिका चित्रोत्पलाविशालाचवंजुलावा

लवाहिनी सिनेरजा शुक्तिमती मकुणा त्रिदिवा क्रमा ऋक्षपादात्प्रसूतास्ता नद्यो मणिनिभोदका ता
पीपयोष्णीनिर्विंध्या मद्रा च निषधा नदी वेण्वा वैतरणी चैव शिनीवाली कुमुद्वती तोया चैव महागौरी दु
र्गा चांतःशिला तथा विंध्यपादप्रसूतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभा गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्याथ
वंजुला तुंगभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगाः दक्षिणापथनद्यस्तु सह्यपादाद्विनिःसृताः कृ
तमाला ताम्रपर्णी पुष्पजा त्वुत्पलावती मलयाभिजातास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः त्रिसा
मा ऋतुकुल्या च इक्षुला त्रिदिवा च या लांगूलिनी वंशधरा महेंद्रतनयाः स्मृताः ऋषिका सुकुमारी
च मंदगा मंदवाहिनी कृपया पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः तासां नद्युपनद्यश्च शतशो
ऽथ सहस्रशः तास्विमे कुरुपांचाला शाल्वाश्चैव सजांगलाः शूरसेना भद्रकारा बोधा मपथेश्च
रैः वत्साः किसष्याः कुल्याश्च कुंतलाः काशिकोशलाः अर्थपाश्च कलिंगाश्च मगधाश्च वृकैः सह
मध्यदेशा जनपदाः प्रायशोऽमी प्रकीर्तिताः सह्यस्य चोत्तरार्द्धे तु यत्र गोदावरी नदी पृथिव्यामपि
कृत्स्नायां स प्रदेशो मनोरमः तत्र गोवर्द्धनो नाम सुरराजेन निर्मितः रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं

वृत्तागौवथयस्तथा भरद्वाजेन मुनिनातत्रियार्थैवतारिता अंतरद्युरवनोद्देवासेनतत्रे मनोरमः वा
ह्लीकावाटधुनाश्चैवआभीराःकात्ततोयकाः अपरीताश्चशूद्राश्चपह्लवाश्चमेघंडिवाः गांधारायवनाश्च
वसिंधुसौवीरभद्रकाः शकाह्रदाऊणिंदाश्चपरितालाहारशूरिकाः रमगरूढकटकाकेकयादशामा
निकाः क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच कांबोजादरदाश्चैववर्वराप्रियलौकिकाः क्षत्रि
योपनिवेशाश्चपह्लवाबाह्लतोदराः आत्रेयाश्चभरद्वाजाःप्रस्थलाश्चकसेरुकाः लंपाकास्तालनका
श्चैववूजिकाजुहुडैःसह ओपगाश्चालिमद्राश्चकिरातानांचजातयः तोमराहंसमार्गाश्चकश्मी
रास्तांगणास्तथा चूलिकाश्चाहुकाश्चैवपूर्णदर्वास्तथैवच एतेदेशाह्युदीच्यास्तुप्राच्यांदेशान्नि
बोधत अंध्रवाकामुज्जरकांतर्गिरिवहिर्गिरः तथाप्रवंगावंगेयामलदामलवर्तिनः ब्रह्मोत्तराःप्र
विजयाभार्गवागोयमत्यकाः प्राग्ज्योतिषाश्चपुंड्राश्चविदेहास्तामलिप्तकाः मालामगधगोविंदा प्रा
च्यांजनपदास्मृताः अथापरजनपदांदक्षिणापथवासिनः पांड्याश्चकेरलाश्चैवचोल्याऊकुल्यास्त
थैवच सेतुकामखिवाश्चैवकुमनावनवासिकाः महाराष्ट्रामाहिषकाकलिंगाश्चैवसर्वशः आभीरा

ब्र॰पु॰
१३२

सहवैदर्भीका आटव्याश्चबराश्चये पुलिंदाविंध्यमूलीकावैदर्भादंडके सह पौनिकामौनिकाश्चैवा
अश्मकाभोगवर्द्धना: नैर्निकाकुंतला:अंध्राउद्भिदानलकालिका: दक्षिणात्याश्चैवदेशा अपरा
स्तानिबोधत सूर्पाकाराकोलवनादुर्गाकालीतकै: सह पुरेयाश्च सुरालाश्च रूपसास्तापसैसह
तथातुरसितश्चैव सर्वे वैवकरस्करा: नासिक्याद्याश्चयेचान्येयेचैवांतरनर्मदा: भारुकच्छासमा
हेयासहसारस्वतैरपी कच्छीयाश्चसुराष्ट्राश्चअनर्ताश्चार्बुदै: सह इत्येतेऽपरांताश्च शृणुए
धंविंध्यवासिन: मालवाश्चकरूषाश्चमेकलाश्चोत्कलै: सह उत्तमार्णादशार्णाश्चभोजा: किष्किं
धकै:सह: तोमला:कोशलाश्चैवत्रैपुरावैदिकास्तथा तुमरास्तुंबराश्चैवषट्सरानैषधै:स
ह अरुणयास्तुंडिकराश्चवीतिहोत्राह्यवंतय: एतेजनपदासर्वेविंध्यपृष्ठनिवासिन: अतोदेशा
न्प्रवक्ष्यामिपर्वताश्रयिणश्चये निगर्हराहंसमार्गाकुपथा:तंगणास्खसा कुथप्रावरणाश्चैवऊ
र्णादर्वा:सहहूहुका: त्रिगर्त्तामालवाश्चैवकिरातास्तामसैसह चत्वारिभारतेवर्षेयुगानिकव
योविदु: कृतंत्रेतादापरश्चकलिश्चेतिचतुष्टयं तेषांनिसर्गंवक्ष्यामिउपरिष्टान्निबोधत ॥

राम॰
१३२

इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते॥ एतत्कृत्वातुतत्सर्वमुत्तरंपुनरेवते तच्छ्रुत्वावोमुदायुक्तायप्रफुल्लौ
महर्षिणां ऋषयऊचुः यच्चकिंपुरुषंवर्षंहरिवर्षंतथैवच आचक्ष्वनोयथान्यायंकीर्तितंभार
तंत्वया शुश्रूषेदंयथाविशेषेणयथाप्रश्नंविशेषतः उवाचमुनिनिर्दिष्टंपुराणंविहितंतथा सूतउ
शुश्रूषायत्रवोविप्राःसकृष्णाश्चमुदायुताः सहखंडंकिंपुरुषेषेसमहानंदनोयमः दशावर्षसहस्रा
णिस्थितिःकिंपुरुषेस्मृताः सुवर्णवर्णाश्चनराःस्त्रियश्चाप्सरोपमाः अनामयाह्यशोकाश्चसर्वे
तेशुद्धमानसाः जायंतेमानवास्तत्रतिलमकतकप्रभाः वर्षेकिंपुरुषेपुण्येप्लक्षोमधुवहःशुभः
तस्यकिंपुरुषाःसर्वेपिबंतिरसमुत्तमं अंतःपरंकिंपुरुषाद्धरिवर्षंप्रचक्षते महारजतसंकाशाजा
यंतेतत्रमानवाः देवलोकाच्च्युताःसर्वेदेवांनकाश्चसर्वशः हरिवर्षेनराःसर्वेपिबंतीक्षुरसंशुभंप
कादशसहस्राणिवर्षाणांमुदायुताः हरिवर्षेतुजीवंतीसर्वेमुदितमानसाः नजराबाधतेतत्र
जीर्यंतीचनतेनराः मध्यमंयन्मयाप्रोक्तंनाम्नावर्षमिलावृतं नतत्रसूर्यस्तपतिनजीर्यंतीचमान
वाः चंद्रसूर्यौसनक्षत्रावप्रकाशाविलावृते पद्मप्रभाःपद्मवर्णापद्मपत्रनिभेक्षणाः पद्मपत्र

सुगंधाश्चजायंतेतत्रमानवाः जंबूरसफलाहारास्तिष्ठंदासुगंधिनः मनस्विनोभुक्तभोगाः सत्क
र्मफलभोगिनः देवलोकःच्युताः सर्वेजायंतेहामरामराः त्रयोदशसहस्राणिवर्षाणांतेनरोत्तमाः
आयुःप्रमाणंजीवंतियेतुवर्षेत्विलावृते मेरोःप्रतिदिशंयेतुनवसाहस्रविस्तृते योजनानांसहस्रा
णिषट्त्रिंशत्तस्यविस्तरः चतुरस्रःसमंताच्चशरावाकारसंस्थितः मेरोस्तुपश्चिमेभागेनवसाहस्र
संमिते चतुस्त्रिंशत्सहस्राणिगंधमादनपर्वतः उदग्दक्षिणतश्चैवआनीलनिषधायतः चत्वा
रिंशत्सहस्राणिपरिवृद्धोमहीतलात् सहस्रमवगाढस्तुतावदेवतुतिष्ठति पूर्वेणमाल्यवान्शैल
स्तत्प्रमाणःप्रकीर्तितः दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु तेषांमध्येमहामेरुःतत्प्रमाणः
प्रकीर्तितः सर्वेषामेवशैलानामवगाढोयथाभवत् विस्तरस्तत्प्रमाणस्यादायामेनियुताःस्मृ
ताः वृत्तभावात्समुद्रस्यमहीमंडलभावनः आयामात्परिहीयंतेचतुरस्रासमास्मृताः अता।
वृताश्चतुष्केनभियंतेमध्यभागतः प्रभिन्नांजनसंकाशाजंबूरसवतीनदी मेरोस्तुदक्षिणेपार्श्वे।
निषधस्योत्तरेणतु सुदर्शनोनाममहाजंबूवृक्षःसनातनः नित्यपुष्पफलोपेतःसिद्धचार

णस्तेविता तस्य नाम्ना समाख्यातो जंबूद्वीपो वनस्पती योजनानां सहस्रं तु शतं चाप्यन्यमहाद्रुमः
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवं स्पृशति सर्वशः अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु फलप्रमा
णं संख्यातमृषिभिस्तत्वदर्शिभिः पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वंतो विपुलं स्वनं तस्मात्रसाः फ
लरसो नदी भूत्वा प्रसर्पति मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जंबूद्वीपं विशत्यथः ते पिबंति सदा हृष्टा जंबू
रसफलाश्रिताः जंबूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवंति ते न च क्षुद् न रोगं तु न च मृत्युं तथाविधे
तत्र जांबूनदं नाम कनकं देवभूषणं इंद्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् सर्वेषां वर्षवृक्षा
णां शुभः फलरसस्तु सः स्कन्नं भवति तत्कुत्र कनकं देवभूषणं तेषां मूत्रपुरीषं च दिक्षु सर्वा
सु भागशः ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्मृतांश्च ग्रसते तु तान् रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः
स्मृताः हेमकूटे तु गंधर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः सर्वे देवास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः म
हामेरौ त्रयस्त्रिंशाद्रमंते शुभवर्षे मंते यज्ञियाः सुराः नीले तु वैडूर्यमये सिद्धब्रह्मर्षयोमलाः दैत्या
नां दानवानां च श्वेतः पर्वत उच्यते शृंगवान्पर्वतः श्रेष्ठः पितृणां प्रतिसंचरः नवस्वेतेषु वर्षेषु

यथाभागस्थितेष्वेवं भूतानि पतनि विष्ठानि गातिमंति ध्रुवाणि च तेषां विवृद्धिवकूलात् स्थपते देवमानुषी
न शक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उ ॥ सव्ये हिमवतः
पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुवेरः सह राक्षसैः अप्सरोगणसंयुक्तो मोदते स्य
लकाधिपः कैलासपादात् संभूतं पुण्यं शीतजलं शुभं मंदं नाम्ना कुमुद्वंतं सरस्तु दधिसंनिभं त
स्माद्दिव्या प्रभवति नदी मंदाकिनी शुभा दिव्यं च चंदनं तत्र तस्यास्तीरे महद्वनं प्रागुत्तरेण कैला
साद्दिव्यं सर्वौषधं गिरिं सर्वधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुभ्रो रत्नसंनि
भः तस्य पादे महद्दिव्यं वनं चैत्ररथं स्मृतम् तस्मिन्गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः यक्षसे
नापतिः क्रूरैर्गुह्यकैः परिवारितः कैलासाद्दक्षिणे पार्श्वे क्रूरसत्वौषधं गिरिं वृत्रकायात्रिलोम
त्तमं जनं त्रिककुप्रति सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान्वैद्युतो गिरिः तस्य पादे सरः पुण्यं मानसं सिद्ध
सेवितं तस्मात्प्रभवते पुण्या सरयूर्लोकभावनी तस्यास्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विश्रुतं कुवे
रानुचरस्तत्र प्रहेतृ तनयो वशी ब्रह्मधाता निवसति राक्षसोनंतविक्रमः अंतरिक्षचरैर्घोरै

यातुधानशतैर्वृतः अपरेण तु कैलाशान्सर्वौषधं गिरिं अरुणपर्वतश्रेष्ठं रुक्मधातुमयं प्रति
भवस्य दयितः श्रीमान्पर्वतो मेघसंनिभः शातकुंभमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समाचितः शतसंख्यैस्त
पनीयैः शृंगैर्दिवमिवोल्लिखन् शृंगवान्स महादिव्यो दुर्गः शैलो महाचितः तस्मिन्गिरौ निवसति गिरी
शो धूम्रलोहितः तस्य पादात्प्रभवति शैलोदं नाम तत्सरः तस्मात्प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्न
गा सा चक्षुसीतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै अपरेण
कैलाशाच्छिवसर्वौषधं गिरिं गौरो नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः हिरण्यशृंगस्सुमहान्दिव्यौ
षधिमयो गिरिः तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं कांचनवालुकं रम्यं विंदुसरो नाम यत्र गत्वा भगीरथः
गंगानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः दिवं यास्यंति मे पूर्वे गंगातोयपरिप्लुता तत्र त्रिपथगा
देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता सोमपादप्रसूता सा सप्तधा प्रतिपद्यते यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिर
ण्मयाः तत्रेष्ट्वा तु गतः शक्रः सर्वैः सुरैः सह दिवि छायापथे यस्तु अनु नक्षत्रमंडलं दृश्यते
भास्वरो रात्रौ देवी त्रिपथगा तु सा अंतरिक्षं दिवं चैव भावयंती भुवं गता भवोत्तमांगे पतिता संरुद्धा

बृ॰ १५०

योगमायया तस्यां वेविंदकश्चिद्र्द्धायाः पतितान्हितौ कृतं विंदुसरं तज्जलं ततोविंदुसरस्तत ततो निरुद्धा
देवी सा भवने स्मयतां किल चिंतयामास मनसा शंकरः ह्रेपणं प्रति भित्वा विशामि पातालं स्रोतसा गृह्य
शंकरं ज्ञात्वा तस्याभिप्रायं क्रूरं देव्या विकीर्षितं तिरोभावयितुं बुद्धिरासीद्दृष्टोषु तां नदीं तस्यावले
पं तं बुध्वा तयाक्रुद्धस्य शंकरः निरुध्य तच्छिरस्येनां वेगेन यतितां भुवि एतस्मिन्नेव काले तु दृष्टा रा
जा नम्रप्रतः धमनीसंततं क्षीणं क्षुधायरिगतेंद्रियं अनेन तोषितश्चाहं नयूर्यं पूर्वमेवहि क्रुध्यास्यव
रदानं तु कोपं नियतवास्तु सः ब्रह्मास्यवचः श्रुत्वा प्रतिज्ञाधरणं प्रति ततो विसर्जयामास तत्तद्गा।
स्वेनतेजसा नदी भगीरथस्यार्थे तपसोग्रेणतोषितः ततो विसर्ज्यमानाया स्रोतस्त्सप्तजागतं त्रयः प्रा
चीमभिमुखं प्रतीचीं त्रयएव तु नद्यः स्रोतस्तगंगाया प्रत्ययद्यतसप्तधा नलिनीह्लादिनी चैव पावनी
चैव प्राक्गता सीता चक्षुश्च सिंधुश्च प्रतीचीं दिशिमाश्रिताः सप्तमीत्वनुगातासं दक्षिणेनभगीर
थं तस्माद्भागीरथीयासाप्रविष्टा लवणोदधिं सप्तैताभावयंतीह हिमाकं वर्षमेव तु प्रसूताः सप्त
नद्यस्ताः शुभाविंदुसरोद्भवाः नानादेशाद्भावयंत्यो म्लेच्छप्रायांश्च सर्वशः उपगाश्रिताः सर्वायतो

राम॰ १५०

वर्षतिवासवः सरिद्धारावकुंठन्तस्तांश्चीनान्वर्वरान्यवसान्द्रुहान् तुषारांश्चकुलिंदांश्चअंगाल्लोकव
राश्चये कृत्वाद्विधासिंधुमरुंसीतागात्पश्चिमोदधिं अथचीनमरुंश्चैवतंगणान्सर्वमूलिकान् सां
ध्रांस्तुषारांस्तंपाकान्पह्लवान्दरदान्शकान् एतान्जनपदान्वक्षुःप्लावयंतीगतोदधिं मरुदांश्चस
काश्मिरान्गांधारान्वरगान्द्रुदान् शिवपौरानिंद्रहासान्वदातींश्चविसर्जयान् सैंधवान्कुकुरका
न्भ्रमदाभीररोहकान् शुनामुखांश्चोर्द्धमरुन्सिंधुरेतान्निषेधते गंधर्वान्किंनरान्यक्षान्रक्षोवि
द्याधरोरगान् कलापग्रामकांश्चैवपारदांस्तामगानखसान् किरातांश्चपुलिंदांश्चकुरूकाभ
रतानपि पंचालकाशिमत्स्यांश्चमगधांगांस्तथैवच ब्रह्मोत्तरांश्चवंगांश्चताम्रलिप्तांस्तथैवच
एतान्जनपदानार्यान्गंगाभावयतेशुभा ततःप्रतिहताविंध्येप्रविष्टादक्षिणोदधिं ततश्चाह्ला
दीनिपुण्याप्राचीनाभिमुखाययौ प्लावयंत्युपभोगांश्चनिषादानांचजातयः धीवरानृषिकांश्चैव
तथानीलमुखानपि केरलानोष्ठकर्णांश्चकिरातानपिचैवहि कालोदरान्विवर्णांश्चकुमारीस्व
र्णभूषितान् सामंडलसमुद्रस्यतिरोभूतातुपूर्वतः ततस्तुपावनीचैवप्राचीमेवदिशंगता

अथप्लावयंतीह इंद्रद्युम्नसरोपि च तथात्वरपथांश्चैव इंद्रशंकुपथानपि मध्येनोद्यानमकराकु
प्यश्चावरणान्ययौ इंद्रद्वीपसमुद्रेतु प्रविष्टालवणोदधिं ततश्चनलिनी चापागात्प्राचीमाशांजवेन
तु नोमराम्लावयंतीह हंसमार्गान्सहूहुकान् पूर्वान्देशांश्चसेवंतीभित्वासबहुधागिरीन् कर्णप्रा
वरणांश्चैवप्राप्यचाश्वमुखानपि सिकतापर्वतमरुं गत्वाविद्याधरान्ययौ नेमिमंडलकोष्ठेतुप्रवि
ष्टासामहोदधिं तासांतदुपनद्यश्च शतशोथसहस्रशः उपगच्छंतितास्सर्वा यत्रवर्षतिवासवः
वस्वौकसारायास्तीरेतु वने सुरभिविश्रुते हरिशृंगेतुवसति विद्वान्कौबेरकोवशी ब्रह्मोपेतःसमुमहा
नुमितौजाससविक्रमः तत्रागस्त्यैःपरिवृतो विद्वद्भिःब्रह्मराक्षसैः कुबेरानुचराह्येतेचत्वारस्तत्स
मास्मृताः एवमेवतुविज्ञेयाऋद्धिःपर्वतवासिनां परस्परेणद्विगुणाधर्मतःकामतोर्थतः हेमकू
टस्यपृष्ठेतुसायंतंनामतत्सरः मनस्विनीप्रभवतीतस्माज्ज्योतिष्मतीचसा अवगाढेस्थभयतःसमु
द्रौपूर्वपश्चिमौ सरोविष्णुपदंनामनिषधपर्वतोत्तमे तस्माद्द्वयंप्रभवतीगांधर्वीनल्वलीचया मेरोःपा
र्श्वात्प्रभवतिह्रदश्चंद्रप्रभोमहान् तत्रजांबूनदीपुण्यायस्यांजांबुनदंशुभं पयोदश्चमरोनीलस्य

भद्रं पुंडरीकवत्तात्पुंडरीकपयोदात्तु नदानद्यो विनिर्गता श्वेतास्त्वभवंतेषु एवं सरस्तूत्तरमानसं योन्स्त्वाबुम
गकानां च तस्माद्वै संबभूवतुः मधुमत्तरः ऊरुस्तुपद्ममीवद्विजाकुलं कल्पवृक्षसमाकीर्णं मधुवन्तस्त्वं
तः स्मृतं रुद्रकांतमितिख्यातिर्मितं वद्भवेनतु स्त्रम्येचाप्यत्रविख्याताः पद्ममीनद्विजाकुलं नाम्ना
इंद्रजयाना महाद्दशोदधि संस्थिताः तेभ्यस्तानीच माधीचहेन माधीवहेनयो संबभूवतुः यानि किंपुरु
षाद्यानि तेषु देवो न वर्षति उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहंति सरिद्वराः ऋषभो दुंदुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः
पूर्वायता महाभागा निमग्ना लवणांभसि चंद्रः कंकस्तथा द्रोणो महानग्निः शिलोच्चयः उदगायता
उदीच्यां तु देवगाढा महोदधिं सोमकश्चैव वराहश्च नारदश्च महीधरः प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लव
णोदधिं चक्रो बलाहकश्चैव मैनाकश्चैव पर्वतः आयतास्ते महाशैलास्समुद्रं दक्षिणं प्रति चंद्रमैनाकयो
र्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति तत्र संवर्तको नाम सोग्निः पिबति तज्जलं नाम्ना समुद्रपश्रीमानौर्वः सर्वड
वामुखः द्वादशैते प्रतिष्ठा हि पर्वता लवणोदधिं महेंद्रभयवित्रस्ताः पक्षच्छेदभयात्तदा एतद्दश्य
ते चंद्रे च्योत्स्नाशुक्ले शुक्लपक्षाकृति भारतस्य तु वर्षस्य भेदा ये नवकीर्तिताः इह दिन्यस्थ दृश्यते तथा॥

ॐ
वा·पु·
१४२

न्येष्वथ योदिते उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते गुणैः । आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः । समन्वि-
तानि भूतानि गुणैस्तेषु विभागशः । वसन्ति नानाजातीयानि तेषु सर्वेषु तानि वै । इत्येषा धारयत्सर्वं पृथ्वी विश्व-
जगत्स्थिता ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ दक्षिणेनापि वर्षस्य भारतस्य निबोधत देशे
योजनसाहस्रं समतीतो महार्णवे । त्रीणि वर्षसहस्राणि योजनानां समायतं । अतस्त्रिभागविस्तीर्णं नाना-
पुष्पफलोदयं । विपुलं तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं । येन कूटतटैर्नैकैः सद्वीपं समलंकृतं । प्रसन्नस्वादु-
सलिला नद्यत्र नद्यः सहस्रशः । पार्श्वे त्वस्य द्वीपस्य प्रवृत्ता विमलोदकाः । तस्य शैलस्य किं तेषु विस्तीर्णेषु
छायनेषु च अनेकेषु समृद्धानि नानाकाराणि सर्वशः । नरनारीसमायानि पर्वतान्तर्गतानि च । स्वर्गवृद्धानि
चान्योन्यमेकवृद्धाणि चान्यथ दीर्घरूपसमद्युधरात्मा नो नीलमेघसमप्रभाः । जातमात्राः प्रजास्तत्र सप्तशी-
तिपरमायुषः । शाखामृगा मधर्मिणः फलमूलाशिनस्तथा गोधर्मिणो ह्यनिदिष्टाः शौचाचारविवर्जिताः ।
तद्द्वीपे तादृशे शुभ्रे मनुजैः दृश्यमानैः सः । एवमेते नराः द्वीपाख्यातास्त्वत्र तु सर्वशः । विंशत्त्रिंशच्च पंचा-
शत्यष्टाशीतिश्शतं तथा सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः । विस्तीर्णास्त्वायताश्चैव नानासत्वस-

राम·
१४२

माकुलाः बर्हिणद्वीपपर्वाणिद्वंद्वद्वीपाः सहस्रशः जंबूद्वीपप्रवेशास्तु षडन्ये विविधास्मृताः अत्रद्वीपाः
समाख्याता नानारत्नाकरान्विता अंगद्वीपं मयद्वीपं मलयद्वीपमेव ता अग्राद्वीपं निबोधत्वं नानासत्व
समाकुले नानाम्लेच्छगणाकीर्णं तद्वीपं बहुविस्तरं हेमविद्रुमसंपूर्णं नानारत्नाकरैश्चितो नदीभिश्च
श्रैवनौधैश्चित्रैः संनिधौ लवणांभसा तत्रावज्रगिरिर्नाम नैकनिर्झरकंदरः तत्र सानुदरीचास्य नानासत्व
समाश्रया समध्ये नागदेशांश्च नेकदेशो महागिरिः कोभिभ्यां नानानिलयं प्रांशानदनदीपतिं यमद्वी
पमिति प्रोक्तं नानारत्नाकराचितं तत्रापि फलिमान्नाम पर्वतो धातुमंडितः समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः
कांचनस्य च तथैव मलयद्वीपमेवमेव सुसंवृतः मणिरत्नाकरं नाम समाकरेकं नकस्य च आकरं च बहूना
नां च समुद्राणां तथाकरं नानाम्लेच्छगणाकीर्णं नदीपर्वतमंडितं तत्र श्रीमांस्तु मलयपर्वतो रजताक
रः महामलयइत्येवं विख्यातो वर्षपर्वतः द्वितीयं मंदरं नाम प्रथितं च सदाद्रितो नानापुष्पफलो।
पेतं रम्यं देवर्षिसेवितं आगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं तथा कांचनपादस्य मलयस्यापरस्य हि
तिंकूजैस्तगणाहोमांगैरा श्रमं पुण्यसेवितं नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते तत्रावनरतः।

स्वर्गः सदापर्वसुपर्वसु तथा च त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते अनेकयोजनोत्सेधचित्रसानुदरीगृ
हे तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतोरणः निर्यूहवलभीचित्रहर्म्यप्रासादमालिनी शतयोजनविस्तीर्णा
स्त्रिंशन्नायामयोजना नित्यप्रमुदितास्फीता लंकानाम महापुरी सा कामरूपिणां राक्षसानां
महात्मनां आवासो बलदृप्तानां तद्वीपादेवविद्विषां मानुषाणाम् असंबाधा दुर्गम्या सा महापुरी तस्य द्वी
पस्य पूर्वे तीरे नदनदीपते गोकर्णं नाम देवस्य शंकरस्यालयं महत् ततो विज्ञेयं शंखद्वीपसमाश्रितं कराख्यं
शतयोजनविस्तीर्णं नानाम्लेच्छगणालयं तत्र शंखगिरिर्नाम पीनः शंखवत्प्रभः नानारत्नाकरः पुण्य
पुण्यकृद्भिर्निषेवितं शंखनामा महापुण्या यस्मात्प्रभवते नदी यत्र शंखमुखो नाम नागराजकृताल
यः तथैव कुमुदद्वीपं नानापुण्यापशोभितं नानाग्रामसमाकीर्णं नानारत्नाकरं शिवं कुमुदा नाम
महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणी महादेवस्य भगिनी प्रजाभिस्तत्राभिरीज्यते तथा वराहद्वीपो वै नानाम्ले
च्छगणाकुले नानाजातिसमाकीर्णे नानाधिष्ठानयन्त्रवने धनधान्ययुते स्फीते धर्मिष्ठजनसंकुले न
दीशैलवनैश्चित्रैर्वृक्षगुच्छफलोपगैः वराहपर्वतो नाम तत्रस्य पवरप्रदः अनेककेदारदरीगुहा

निर्झरैश्शोभितः तस्मात्सरसपानीयात्पुण्यतीर्थैस्तरंगिणी वाराही नाम वरदा प्रवृत्ता सा महानदी व
राहस्तुपि णा तत्र विस्तवे प्रभविष्णवे स्नानं दद्यात्तेन तस्मै नमस्कृत्वीति वे प्रजाः एवं षंडेन कल्पिताश्च
तुर्द्वीपाः समंततः भारतद्वीपदेशो वै दक्षिणे बहुविस्तरः एवमेव मिदं वर्षं बहु द्विपमिहोच्यते समु
द्रजलसंभिन्नं खंडं खंडीकृतं स्मृतं एवं चतुर्महाद्वीपः सांतरद्वीपमंडितः सा तु द्वीपसमाख्याता
समुद्रस्तु जलसंभिन्नं षंडं षंडीकृतं स्मृतं एवं चतुर्महाद्वीपः सांतरद्वीपमंडितः सा तु द्वीपसमाख्या
तो जंबूद्वीपस्य विस्तरः ॥ इति श्री महापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत उवाच ॥ प्लक्षद्वीपं प्रवक्ष्यामि यथा
वदीह संग्रहात् शृणु मे च यथा तत्त्वं वदतो मे द्विजोत्तमाः जंबूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः
विस्ताराश्त्रिगुणस्यास्य परिमाणं समंततः तेनावृतः समुद्रोयं द्वीपेनाव रसोदकः तत्रापुण्या जन
पदाश्चिराच्च म्रियते प्रजा कुत एव तु दुर्भिक्षं जराव्याधिभयं कुतः तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभू
षणाः रत्नाकरास्तथा नद्यः तासां नामानि वक्ष्यते प्लक्षद्वीपादिषु ज्ञेयं सप्त सप्त सु सप्तसु न्यहद्वायता
प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः शुभाः प्लक्षद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त द्वीपान्महाचलान् गोमेदकोत्र प्रथमः

ब्र॰पु॰
१५४

पर्वतो मेघसंनिभः ख्यायते तस्य नाम्ना वै वर्षं गोमेदकं तु तत् द्वितीयः पर्वतश्चंद्रः सर्वौषधिसमन्वितः अ
श्विभ्याममृतस्यार्थे औषध्यस्तत्र संस्थिताः तृतीयो नारदो नाम दुर्गशैलो महोच्छ्रयः तत्राचले समुत्पन्नौ पू
र्वं नारदपर्वतौ चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुंदुभिर्नाम नामतः शाल्मलस्य पुरा तस्मिन् दुंदुभिस्ताडितः सुरैः
रत्नुदालो रत्नमयः शाल्मलश्चाहरत्तकृत् पंचमः सोमको नाम देवैर्यत्रामृतं पुरा संभृतं च हृतं चैव मा
तुरर्थे गरुत्मता षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः
वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्णुः स्फाटिको महान् यस्माद्विभ्राजते वर्चिभिर्वैभ्राजस्तेन स स्मृतः तेषां वर्षाणि ।
वक्ष्यामि नामतस्तु यथाक्रमं गोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शांतभयं स्मृतं चंद्रस्य शिशिरं नाम नारदस्य सुखो
दयं आनंदं दुंदुभेर्विद्धि सोमकस्य शिवं स्मृतं हेमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा एतेषु देवगंध
र्वाः सिद्धाश्च सहचारणैः विहरंति रमंते च दृश्यमानाश्च तैः सह तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ना
मतस्ताः प्रवक्ष्यामि सप्त गंगा महानदी अनुतप्ता शिखी चैव पापघ्नी त्रिदिवा कृपा अमृता सुकृता चैव
सप्तैताः सरितां वराः अभिगच्छंति ता वयः ताभ्यश्चान्याः सहस्रशः बहूदकाश्च या वर्षं यतो वर्षति वा

राम॰
१५४

सर्वतः ताः पिबंति सप्त सदा हृष्टा नदीजनपदास्तु ते शुभाः सोत्र वत्साश्चैव प्रमोदाये च ते शिवाः आनंदाश्च
ध्रुवाश्चैव क्षेमकाश्च शिवैः सह वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेषु च सर्वशः बृहदकाश्चात्र व वत्यायतो
वर्षंति या सर्वतः ताः पिबंति सदा हृष्टा नदीजनपदास्तु ते अधः सर्पिणि नते षालिसपर्वी नासर्पिलीनव
न तत्रास्ती युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् तत्रा युगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते सप्तद्वीपादिषु ज्ञे
यः पंचषेतेषु सर्वशः देवस्यानुविधानेन कालस्यानुविधा स्मृताः पंचवर्षसहस्राणि ते तु जीवंती मान
वाः सत्यमाश्च सर्वे यास्य सर्वे मास्व अरोगा बलिनस्तथा सुखमायुर्बलं रूपमारोग्य धर्म एव च सप्त
द्वीपादिषु ज्ञेयं शाकद्वीपांतरेषु च सप्तद्वीपः प्रभुश्रीमान्सर्वतो धनधान्यवान् दिव्यौषधिफलोपेतः
सर्वौषधिवनस्पतिः आवृतः पशुभिः सर्वौ ग्रामारण्यै सहस्रशः जंबूवृक्षेण संख्यातः तस्य मध्ये द्विजो
त्तमाः सप्तो नाम महावृक्षस्तस्य नाम्ना समुच्यते स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मेधो जनश्च वंशा हि सचार्योच्चुर
मोदशः सप्तद्वीपसमावृतः सप्तद्वीपस्य चैवं द्वेषु स्यादि विस्तरेण तु इत्येष संनिवेशो वः सप्तद्वीप
स्य कीर्तितः आद्यद्वीपं समासेन शाल्मलं तन्निबोधत ततः तृतीयं द्वीपानां शाल्मलद्वीपमुत्तमं श्रा

ल्मलेन समुद्रस्तु द्वीपेनेक्षुरसोदकः । स्वस्य द्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समावृतः । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया
रत्नयोनयः । रत्नाकरास्तथा नद्यः तेषु सर्वेषु सप्तसु । प्रथमः सूर्यसंकाशः कुमुदो नाम पर्वतः । सर्वधातु
मयैः शृंगैः शिलाजालसमुन्नतैः । द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः । हरितालमयैः शृंगैर्दिवमावृत्य
तिष्ठति । तृतीयः पर्वतस्तस्य बलाहक इति श्रुतः । जात्यंजनमयैः शृंगैर्दिवमावृत्य तिष्ठति । चतुर्थः पर्वतो
द्रोणो यत्रौषध्यो महाबलाः । विशल्यकरणी चैव मृतसंजीवनी तथा । कंकस्तु पंचमस्तत्र पर्वतः सुमहो
दयः । दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षवीरुत्समावृतः । षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसंनिभः । यस्मिन्सो
ऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः । सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्मान्नाम भाष्यते । तत्र रत्नान्यनेकानि स्वयं वर्ष
ति वासवः । प्रजापतिमुपादाय प्रजाभ्यो विधिवत्स्वयं । इत्येते पर्वताः सप्त शाल्मले मणिभूषिताः । तेषां व
र्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै । कुमुदस्य स्मृतं श्वेतमुन्नतस्य तु लोहितं । बलाहकस्य तु जीमूतं
द्रोणस्य हरितं स्मृतं । कंकस्यैव धृतं नाम महिषस्य तु मानसं । ककुद्मतः सुप्रभानाम सप्तैवान्ते तु सप्त
धा वर्षाणि पर्वताश्चैव नद्यस्तेषु निबोधत । योनिस्तोया वितृष्णा च चंद्रा शुक्ला विमोचनी निवृत्तिः सप्त

मीतासांप्रतिवर्षेतुतास्मृताः तासांसमीपगाश्चान्याः शतशोथसहस्रशः अप्रज्ञाताःपरिसंख्यातुंशक्येया
स्तुबुधयिताः इत्येषसंनिवेशोवः शाल्मलिस्यापिकीर्त्तितः सहद्वृत्तेणसख्यातास्यमध्येमहाद्रुमः शा
ल्मलिर्विपुलःस्कंधःतस्यनाम्नासउच्यते शाल्मलिस्तुसमुद्रेणसुरोदेनसमंततः विस्ताराद्वालैलसे
वसमेनतुसमंततः उत्तरेषुचषर्मत्राद्वीपेशुभ्रस्तुणुतःप्रजाः यथाक्रमेयथान्यायंब्रुवतोमेनिबोधत कु
शाद्वीपंप्रवक्ष्यामिचतुर्थंतंसमासतः सुरोदकपरिवृतः कुशद्वीपेनसर्वतः तस्मिन्वगायपस्तत्रवृक्षमाना
निबोधत शाल्मलस्यतुविस्ताराद्द्वीपुणेनसमंततः कुशद्वीपेनविज्ञेयपर्वतोविद्रुमोच्चयः द्वीपस्यप्र
थमस्तस्यद्वितीयोहेमपर्वतः तृतीयोद्युतिमान्नामजीमूतसमहसुंगिरिः चतुर्थःपुष्पवान्नामपंचमस्तु
कुशेशयः षष्ठोहरिगिरिर्नामसप्तमोमंदरस्मृतः मंदाइतिह्यपानाममंदरोदारुणोदयं तेषांमंतरवि
ष्कंभोद्विगुणःपरिवादितः उद्भिदंप्रथमंवर्षंद्वितीयंवेणुमंडलं तृतीयंस्वैरथाकारंचतुर्थंलवणंस्मृ
तं पंचमंधृतिमद्वर्षंषष्ठंवर्षंप्रभाकरं सप्तमंकपिलंनामसप्तेतेवर्षपर्वताः एतेषुदेवगंधर्वाःप्रभाश्चज
गदीश्वराः विरहंतिरमंतेचदृश्यमानास्तुवर्षशः नतेषुदस्यवःसंतिम्लेच्छजात्यस्तथैवचगौरप्रा

योजनैः सर्वतोक्रमाद्बुध्मिय्यते तथा न्यापिनयः समैव धूतपापाः शिवास्तथा पवित्रा संततिश्चैव फलैर्हता
मही तथा अन्यास्ताभ्यो परिज्ञाता ज्ञातशेषसहस्रशः अभिगच्छंति ताः सर्वा यतो गच्छति वासवः घृ
तोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिचारितः विज्ञेयः स तु विस्तारात्कुशद्वीपसमेन तु उत्सेधः संनिवेशो व कु
शद्वीपस्य वर्णितः क्रौंचद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणः स तु वै स्मृतः
- तोदकसमुद्रो वै क्रौंचद्वीपेन संवृतः तस्मिन्द्वीपे नरश्रेष्ठ क्रौंचस्तु प्रथमो गिरिः क्रौंचात्परो वामनको
वामनादंधकारकः अंधकारात्परश्चापि दिवावृन्नाम पर्वतः दिवावृतः परश्चापि द्विविंदो गिरिरुच्यते
द्विविंदात्परतश्चापि पुंडरीको महागिरिः पुंडरीकात्परश्चापि प्रोच्यते दुंदुभिस्वनः एते रत्नमया सप्त
क्रौंचद्वीपस्य पर्वताः वकुवृक्षफलोपेता नानावृक्षलतावृताः परस्परेण द्विगुणा द्विषभाद्वर्षपर्वताः
वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत क्रौंचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः मनोनुगात्परश्चो



ष्णस्ततीयो देश उच्यते उष्णात्परः प्रावरकः पावकादंधकारकः अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृ
तः मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुंदुभिस्वनः सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनस्मृतः तत्रापि नद्यो

सर्वेव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः गौरी कुमुद्वती चैव संध्या रात्रिर्मनोजवा ख्यातिश्च पुंडरीका च गंगा सप्तवि
धास्मृताः तासां समुद्रगाश्चान्या नद्यो यास्तु समीपगाः अनुगच्छंति ताः सर्वाः विपुलाः स्वच्छोदकाः क्रौ
चद्वीपसमुद्रेण दधिमंडोदकेन तु आवृतः सर्वतः श्रीमान् क्रौंचद्वीपसमेन तु प्लक्षद्वीपादयो ह्येते स
मासेन प्रकीर्तिताः तेषां निसर्गो द्वीपानां अनुपूर्वं सर्वशः न शक्यो विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि निस
र्गो यः प्रजानां तु संहारो यश्च तासु वै अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः शाकद्वीपस्य कृत्स्नस्य य
थावदिह निश्चयात् शृणुध्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवतो मे यथार्थवत् क्रौंचद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य
विस्तरः परिवार्य समुद्रं सद्दधिमंडोदकं स्थितः तत्र पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः कुत एव तु
र्भिक्षं जरा व्याधिभयं कुतः तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः रत्नाकरास्तथा नद्यः तासां ना
मानि मे शृणु देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः तत्र मेघा
स्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवंति च यांति च तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः
परमं जलं ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्विह तस्यापरे रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः रेवती दि
वि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः तस्माद्याममामेघाः प्रजाः सर्वमिमाः किल तस्यापरेण रजतो महान्

सोमितिस्मृतः तस्यापरेणांबिकायाद्गुर्गः शैलोहिमाचितः आंविकेयात्तरोरम्यः सर्वौषधिसमन्वि
तः सचैवहिकेसरीत्यस्तोयतोवायुःप्रवायति एतुधंनामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः उदयस्योदयंवा
र्षंजलदंनामविश्रुतं द्वितीयंजलधारस्यसुकुमारमितिस्मृतं रैवतस्यतुकौमारंश्यामस्यतुमणीच
कं आंतस्यापिशुभंवर्षंविज्ञेयंकुसुमोत्तरं आंविकेयस्यद्वमोदाकंकेसरस्यतुमहाद्रुमं द्वीपस्यपरिमाणं
चतुस्त्वद्वीपस्यमेवच शाकद्वीपेनविख्यातः तस्यमध्येचनस्यापि शाकोनाममहावृक्षस्तस्यपुण्यप्रयु
जंतः एतेनदेवगंधर्वाः सिद्धाश्चसहचारणाः विहरंतिरमंतेचदृश्यमानाश्चतेःसह तत्रपुण्याजनपदाश्चा
तुर्वर्ण्यसमन्विताः नेषुनघृष्टसंभेवप्रतिवर्षंसमुद्रगाः विध्यतान्यासुनाः सर्वागंगास्तासप्तधास्मृताः
प्रथमासुकुमारीतिगंगाशिवजलातथा अनुतप्ताचनाम्नैनदीपसंपरिकीर्तिताः कुमारीनामतःसि
द्धाद्वितीयासापुनःस्मृति नंदाचपार्वतीचैवतृतीयापरिकीर्तिता शिवेतिकाचतुर्थीस्यात्त्रिदिवाचपु
नःस्मृता इक्षुश्चपंचमीज्ञेयातथैवचपुनःकुहू धेनुकाचमृताचैवषष्ठीसंपरिकीर्तिता एताःस
प्तमहागंगाःप्रतिवर्षंदिवोदकाः भावयंतिजनंसर्वंशाकद्वीपनिवासिनं अनुगाकुनितास्त्वन्यानद्यः
नद्यः सहस्रशः बहूदकाःपरिस्रावायतोवर्षतिवासवः तासांतुनामधेयानिपरिमाणंतथैवच न

शाकं परिसंख्यातं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमा ताः पिबंति सदा हृष्टा नदीजनपदास्तु ते शांशपायन वि
स्तीर्णो द्वीपो सौ चक्रसंस्थितः नदीजलैः प्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः सर्वधातुविचित्रैश्च मा
णिविद्रुमभूषणैः पुरैश्च विविधाकारैः स्फीतैर्जनपदैरपि वृक्षैः पुष्पैः फलोपेतैः समंतात् धना
न्यवान् क्षीरोदेन समुद्रेण सर्वतः परिवारितः शाकद्वीपस्य विस्तारात्समेन तु समंततः तस्मि
न् जनपदाः पुण्याः पर्वतांतरिते शुभाः वर्णाश्रमसमाकीर्णा देशास्ते सप्त वै स्मृता न संकरश्चैते
ष्वस्ति वर्णाश्रमकृतः क्वचित् धर्मस्य चाव्यभिचारादेकांतसुखिताः प्रजाः न तेषु लोभो माया
वा ईर्ष्यासूया धृतिः अतः विपर्ययं न तेष्वस्ति पतत्स्वाभाविकं स्मृतं करो व्यक्तिर्न तेष्वस्ति न दंडो न च
दंडकाः स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षंति परस्परं एतावदेव शाकं वै तस्मिन् द्वीपे निवासिनां पुष्क
रं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत पुष्करेण तु द्वीपेन वृतः क्षीरोदको बहिः शाकद्वीपस्य विस्ता
राद्द्विगुणेन समंततः पुष्करे सर्वतश्चीमानेक एव महाशिलः चित्रैर्मणिमयैः शैलैः शिख

रैस्तु समुच्छ्रितः द्वीपस्य तस्य पूर्वार्द्धे मित्रसानुस्थितो महान् परिमंडलसहस्राणि विस्तीर्णः पंच
विंशति तुर्द्धे चैव तस्त्रिंशत्सहस्राणि समाहितः द्वीपार्द्धस्य परिस्लाम पर्वतो मानसोत्तमः स्थितो
वेलासमीपेतु नवचंद्र इवादितः योजनानां सहस्राणि उर्द्धं पंचाशदुच्छ्रितः तावदेव सविस्ती
र्णः सर्वतः परिमंडलः स एवं द्वीपपश्चार्द्धे मानसः पृथिवीधरः एक एव महासानुः संनिवेश
द्विधाकृतः स्वाद्रूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णो सौ समंततः
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ अभितो मानसस्याथ पर्वतस्यानुमंडलौ महावीतं
तु यद्वर्षं बाह्यतो मानसस्य यत् तस्यैवाभ्यंतरे यत्तु धातकीषंडमुच्यते दशवर्षसहस्राणि तत्र
जीवंति मानवाः अरोगा नु विशोका मानसी सिद्धिमालिनाः सममायुस्तु रूपं च तस्मिन्वर्षद्वये स्थि
तं अधमोत्तमौ न तेष्वास्तां तुल्यास्ते रूपशीलिनः न तत्र यंचकोनेच्छनिसेया न भयं तथा निग्र
हो न च दंडास्ति न लोभा न परिग्रहः सत्यानृते न तत्रास्तां धर्माधर्मौ तथैव च वर्णाश्रमाणां वार्ता

वापास्तुपालस्वर्णाढु तथा त्रयीविद्यादंडनीतिशुश्रूषासत्यमेवच वर्षद्वयेसर्वमेतत्पुष्करस्यनविद्यते
नतत्रनद्योवर्षंतिपर्वतोसंवापिविद्यते उद्भिजान्युदकान्यत्रगिरिप्रस्रवणानिच उत्तराणांकुरूणांतु।
तस्यकालोनलः सदा सर्वत्रसुखलत्रजरातंकमवर्जितः इत्येषधातकीषंडे महावीतेतथैवच आ
त्मखर्णादिहिः कृतपुष्करस्यप्रकीर्तितः स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः विस्तारान्मंडलाच्च
पुष्करस्यतथैवच एवंद्वीपासमुद्रैस्तुसप्तसप्तभिरावृताः द्वीपस्यानंतरोयस्तुसमुद्रस्तत्समस्तु
सः एवंद्वीपसमुद्राणांवृद्धिर्ज्ञेयापरस्परात् अपांचैवसमुद्रेषुसमुद्राइतिसंज्ञिताः अवृद्धयोस्य
वसलस्मिन्प्रजायस्याच्चतुर्विधाः तस्मादुर्धमितिप्रोक्तं प्रजानांसुखवेदंततत् अवृद्धिस्यचवृद्धिभिचैव
पुते वः शक्तिप्रबंधनात्सिद्धंवर्षत्वंतेनततां शुक्लपक्षेचवृद्धासमुद्रः पूर्यतेतदा प्रतीयमानेवकुलः
हीयतेस्तमितेरवौ आपूर्यमाणोउदधिःस्वतयवातिपूर्यते ततोपिहीयमानोपिस्वात्मनैवापिकल्पते
उष्मास्थमग्निसंयोगात्वजलंस्वडियतेतथा तथामहोदधिगतंतोयंवृद्धिप्यतेततः शुक्लनालातिरिक्ता
स्ववृद्धिंत्वापोऽरुसंतिच उदयास्तमितेचेंदोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः क्षयवृद्धिरवमद्धेसामहृदि

ह्यास्तुनः दशोत्तराणि चैवमंडलानां शतानि तु अपां वृद्धिक्षयो दृष्टः सामुद्रीणां तु पर्वसु हिणया।
त्वास्सृताह्निणाः सर्वतस्त्वोदकास्सृताः उदकस्य धाने यस्माच्चं तस्मादुदधिरुच्यते अपर्वाणस्तु गिरयः
पर्वभिः पर्वतास्सृताः सहद्वीपेतु गोमेद पर्वतस्तेन चोच्यते शाल्मलिः शाल्मलिः द्वीपे पूज्यते च
महाद्रुमः कुशद्वीपे कुशस्तंवतस्य नाम्नासउच्यते क्रौंचद्वीपे गिरिः क्रौंचो मध्ये जनपदस्य ह शाकद्वी
पेद्रुमः शाकस्तस्य नाम्नासउच्यते न्यग्रोधः पुष्करः द्वीपे तत्रैतैः सनमस्कृतः महादेवः पूज्यतेतत्र
स्ताद्रिभुवनेश्वरः तस्मिन्निवसति ब्रह्मा साध्यैः सार्द्धं प्रजापतिः उपासतेतत्रदेवा स्त्रयस्त्रिंशन्महर
र्षिभिः सतत्रपूज्यते चैव देवैर्देवोत्तमोत्तमः जंबूद्वीपात्प्रवर्त्तंते रत्नानि विविधानि च द्वीपेषु तेषु स
र्वेषु प्रजानां क्रमशस्तु वै सर्वेष्वेव ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च भव आरोग्यायुः प्रमाणाद्विद्विगुणं।
द्विगुणंततः एतस्मिन्पुष्करद्वीपे यउक्तवर्षे यहत्र गोपायति प्रजास्तत्र स्वयं सजडपंडिताः ईश्वरो द
डमच्यस्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः सविष्णुः सशिवोदेवः सपिता सपितामहः भोजनं चाप्ययं तेन तत्र
स्वयमुपस्थितं षड्रसं सुमहावीर्यं भुंजते च प्रजाः सदा परेण पुष्करस्याथ आवृत्यायःस्थितो महा

स्वादूदकसमुद्रस्तु समंतात्परिवेष्टितः परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः कांचनं द्विगुणा भू
मी सर्वा चैकशिलोपमा । तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादार्थं तु मंडलं प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोका
लोकः स उच्यते आलोकस्तस्य चार्वाक्च निरालोकस्ततः परं योजनानां सहस्राणि दश तस्योछ्रयः
स्मृतः तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगस्तु सः आलोके लोकशब्दस्तु निरालोके सलोकता लो
कार्थं संमयो लोके निरालोकस्तु वासतः लोकविस्तारमात्रं तु आलोकः सर्वतो वहिः परिच्छिन्नः स
मंताच्च उदकेनावृतश्च सः निरालोकात्परश्चापि अंडमावृत्य तिष्ठति अंडस्यांतस्त्विमे लोकाः समही
पाश्च मेदिनी भूर्लोकोथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोथ महास्तथा जनस्तपस्तथा सत्यः एतावां लोकसंग्रहः
एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तश्चैव यत्परः कुंभस्यापी भवेद्यादृक्तृतीयादिशि चंद्रमाः आदितः स्थ
क्ष्मपत्रस्य वध्रुांडस्य तद्विध अंडानामीदृशानां तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च कार
णस्याव्ययात्मनः कारणं प्राकृतस्तत्र सावृतः प्रति सप्तभिः दशाधिकेन चान्योन्यं धारयंती परस्पर
परस्परावृतास्सर्वे उत्पन्नाश्चापरस्परात् अंडस्यास्य समंतात्तु संनिविष्टो घनोदधिः समंताद्येन तोये

ब्र॰पु॰
१८०

नधार्यमाणाः प्रतिष्ठति वायुनोद्घनतोयस्य तिर्यगूर्ध्वानुमंडलं धार्यमाणं समेतात्तु तिष्ठते घनतेजसा।
अयोगुडनिभोवह्निःसमंतान्मंडलाकृतिः समंताद्घनवातेन धार्यमाणः सतिष्ठति घनवातस्तथाकाशं
धारयन्नवतिष्ठति भूतादिस्तु तथाकाशं भूतादिंचाप्यसौमहान् महान्ध्याप्तो ह्यनंतेन अव्यक्तेन
तु धार्यते अनंतमपरिच्छिन्नंच शधामसूक्ष्ममेवच अनंतमकृतात्मानमनादिनिधनंचयत् अतीत्यपर
तो घोरमनालंबमनामयं नैकयोजनसाहस्रं विप्रकृष्टं तमोवृतं तमएव निरालोकममर्यादमदे
शिकं देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं तमसोंतेच विख्यातमाकाशांते च भास्करं मर्यादा
यामनंतस्य शिवस्यायतनं महत् त्रिदशानामगम्यं तु स्थानं दिव्यमितिश्रुतिः महतो देवदेवस्य
मर्यादायां व्यवस्थितं चंद्रादित्यावतं भास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः तेलोका इत्यभिहिता जगतेस्थानसं
ज्ञाया रसातलतलात्सप्त सप्तैवोर्ध्वतलाद्दिवि सप्तस्कंधान्तर्यावायोः सब्रह्मसदनाद्द्विजाः आपा
तालादिवं यावदत्र पंचविधागतिः प्रमाणमेतज्जगतः पथि संसारसागरः अनाद्यंता अव्यक्तेषु नैकं
जातिसमुद्भवाः विचित्राजगतः सावैप्रवृत्तिरनवस्थिता यच्चैतज्ज्योतिकं नाम ततिसर्गंविकुर्विसरं

राम॰
१८०

अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते पृथिव्यब्वग्निवायूनां महतस्तमसस्तथा ईश्वरस्य तु देवस्य
अनंतस्य हितोत्तमाः तयो वा परिमाणं वा अंतो वापि न विद्यते अनंत एष सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्य
ते तस्य चोत्तमयाः एवं तस्मिन्नामानुकीर्त्तने य एष शिवनाम्ना हि तद्वः कार्त्स्न्येन कीर्तितः स एष
सर्वत्रगतः सर्वस्थानेषु पूज्यते भूमौ रसातले चैव आकाशे पवने तले अग्नौ वेषु च सर्वेषु दिवि चैव
न संशयः तथा तमसि विज्ञेय एष एव महाद्युतिः अनेकधा विभक्तांगो महायोगी महेश्वरः सर्व
लोकेषु लोकेशः पूज्यते अन्नथाप्रभुः एवं परस्परोत्पन्ना धार्यंते च परस्परात् आधाराधेयभावेन।
विकारास्ते विकारिणः पृथ्व्यादयो विकारास्ते परिछिन्नाः परस्परं परस्पराधिकाश्चैव प्रविष्टाश्च परा।
स्परं यस्माद्धि प्राप्तास्तेन्योन्यं तस्मात्स्थैर्यमुपागताः प्रागुत्पन्नाविशेषास्ते विशिष्टान्योन्यवेशा
नात् पृथिव्याद्यास्त्रयो वाय्वंता परिछिन्नास्तु यस्मात्ते गुणाः यचय सारेणापरिछेदाद्विशेषतः शेषा
णां तु परिच्छेदः सूक्ष्मानेह विभाव्यते भूतेभ्यः परितस्तेभ्यो ह्यलोकः परमः स्मृतः भूतान्यालोकश्चा
काशो परिछिन्नानि सर्वशः पात्रे महति यद्वत्प्राणिन्यप्येवांतर्गतानि हि भवंत्यन्योन्यहीनानि परस्प

ब्र॰पु॰
१२१

रसमाश्रयात् तथा ह्यालोक आकाशे तेदास्त्वंतर्गता मता कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधि
कानि तु यावदेतानि भूतानि भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते तावदुत्पत्तिरुच्यते जंतूनामिह संस्का
राभूतेष्वंतर्गतो मतः प्रत्याख्याय च भूतानि कार्योत्पत्तिर्न विद्यते तस्मात्परिमिता न्येवास्मृताः का
र्यात्मिकास्तु ते कारणात्मिकास्त्वेव स्युर्भेदाय महदादयः एतेषु संनिवेशो वो मया प्रोक्तो विभा
गः सप्तद्वीपसमुद्राणां वायव्यातत्वानवैहि जाः विस्तरान्मंडलाच्चैव प्रसंख्यानेन चैव हि वैश्व
रूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशकं अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्वमिदं जगत् एवं भूतगणाः स
प्त संनिविष्टाः परस्परं एतावान संनिवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं एतावदेव श्रोतव्यं स
निवेशे तु पार्थिवे सप्तप्रकृतयस्त्वेता धारयंति परस्परं तास्त्वस्य परिमाणेन प्रसंख्यातुमिहो
च्यते अ संख्येया प्रकृतया तिर्यगूर्द्ध्वमधश्च याः तारकासंनिवेशस्तु यावदिव्यं तु मंडलं म
र्यादा संनिवेशास्तु भूमेस्तदनु मंडलं अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायेहि मानतमाः ॥ इति श्री
महापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ सूत३ ॥ अथ प्रमाणमूर्द्धं च वर्णपिमानं निबोधत पृथिवीवाय्वाकाश

राम॰
१२१

मायोज्योतिश्चपंचमं अनंतथानवोसैनव्यापकास्तुप्रकीर्त्तिता पर्वताकारसंस्थाश्च जननीसर्वभू
तानांसर्वभूतधराधर नानाजनपदाकीर्णानानाधिष्ठानयत्तना: नानानदनदीशैलानेकजाति
समाकुला अनंतागीयतेदेवीपृथिवीवहुविस्तरा नदीनदसमुद्रस्या:सप्याद्वजशुभ्रयास्थि
ता: पर्वताकारसंस्थाश्चअनंतभूमिगताश्चया: आयोनतापविज्ञेयास्तप्याग्नि:सर्वलौकिक:
अनंत:पच्यतेचैवव्यापक:सर्वसंभव: तप्याकाशमनालंवंरस्पंनानाश्रयंस्मृतं अनंतप्रथितं
सर्ववायुश्चाकाशासंभव: आप:पृथिव्यामुदकेपृथिवीचोपरिस्थिता आकाशंचापरमथ:पुन
र्भूमि:पुनर्जलं एवमंतमनंतस्यभौतिकस्यनविद्यतेसराशरेरविदितानिश्चितंतुनिवोधत भूमि
र्जलमथाकाशमितिज्ञेयापरस्परं ततोनभस्तलंनामपरतश्चमहातलं भूतलेचततःप्राकुःपा
तालंसप्तमंस्मृतं कृष्णभौमंचप्रथमंभौमिभागधिकीर्त्तितं पांडुभूमिद्वितीयंतु तृतीयंरक्तमा
त्तिकं पीतभौमचतुर्थंतुपंचमशार्कराचलं षष्ठंशिलामयंचैवसौवर्णंसप्तमंस्मृतं प्रथमेतुत
लेख्यातमरुरंडस्यमंडलं नमुचेरिंद्रशत्रोर्हिमहानादस्यचालयं पुरंचशंकुकर्णस्यकवध

स्यचमंदिरं निष्कुलादस्यचपुरंप्रह्लादस्यजननसंकुलं राक्षसस्यचभीमस्यशूलदंतस्यचालयं लोहिताख्य
कलिंगाभ्यांनगरंस्वापरस्यतु धनंजयस्यचपुरंमोहेंद्रस्यमहात्मनः कालियस्यचनागस्यनगरंक
लशस्यच एवंपुरसहस्राणिनागदानवरक्षसां तलेज्ञेयानिप्रथमेकस्यभोसेनसंशयः द्वितीयेपि
तलेविप्रादैत्येंद्रस्यसवेहूसः महाजंभस्यचतथानागरंप्रथमस्यतु हयग्रीवस्यकृष्णस्यनिकुंभस्यच
मंदिरं शाखाख्यस्यचपुरंनगरंगोमुखस्यच राक्षसस्यचनीलस्यमेघस्यकृथनस्यच पुरंचकुंकुणा
दस्यमहोष्णीयस्यचालयं कंबलस्यचनागस्यपुरमश्वतरस्यच कद्रूपुत्रस्यचपुरंतक्षकस्यमहात्मा
नः एवंपुरसहस्राणिनागदानवरक्षसां द्वितीयेस्मिंतलेविप्राः पांडुभौमेनसंशयः तृतीयेतुतले
ख्यातंप्रह्लादस्यमहात्मनः अनुह्रादस्यचपुरंदैत्येंद्रस्यमहात्मनः तारकाख्यस्यचपुरंपुरंत्रिशि
रसस्तथा शिशुमारस्यचपुरंहृष्टपुष्टजनाकुलं च्यवनस्यचविज्ञेयंराक्षसस्यचमंदिरं राक्षस
स्यचपुरंकुंभिलस्यपुरस्यच विराधस्यचक्रूरस्यपुरमुल्कामुखस्यच हेमकूटस्यचनागस्यतथापां
डुरकस्यच मणिमंत्रस्यचपुरंकपिलस्यचमंदिरं नंदस्यचोरगायतेविशालस्यचमंदिरं एवंपुरस

हस्राणि नागदानवरक्षसां तृतीयेस्मिंस्तले विप्रा प्रीतभौमेन संश्रयः चतुर्थे दैत्यसिंहस्य कालनेमे
र्महात्मनः गजकर्मस्य च पुरं नागेन्द्रं जरस्य च राक्षसेन्द्रस्य च पुरं समालेर्वकुविस्तरं मुंजस्य लोकना
थस्य वृकवक्त्रस्य चालयं वकुयोजनसाहस्रं वकुयक्षसमाकुलं नागैर्वैनतेयस्य च तृतीयेस्मिन् रसा
तले पंचमे शर्कराभौमे वकुयोजनविस्तृते विरोचनस्य नगरे दैत्यसिंहस्य धीमतः महामेघस्य च पुरं रा
क्षसेन्द्रस्य शालिनः वैडूर्यस्याग्निजिह्वस्य हिरण्याक्षस्य चालयं पुरं च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः
किमीरस्य च नागस्य स्वस्तिकस्य जयस्य च एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां पंचमे पितृपाल्ये
पीताकरातिलये सदा षष्ठे तले दैत्यपतेः केसरेर्नागरोत्तमं सुपर्वाणः पुलोमस्य नगरं महिषस्य च
राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सक्रोशस्य महात्मनः तत्रास्ते हरसाः पुत्र शतशीर्षो मुदायुतः कश्यपस्य सुतः श्री
मान्वासुकिर्नाम नागराट् एवं पुरसहस्राणि नागदानवरक्षसां षष्ठे तलेस्मिन्विख्याते शिलाभौमे
रसातले सप्तमे तु तले ज्ञेये पाताले सर्वपश्चिमे पुरं बलेश्च मुदितं नरनारीसमाकुलं असुराशीवि
षैः पूर्णं सुहृतैः देवशत्रुभिः मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्रैव नगरं महत् अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदी

ब्र॰पु॰
१५३

र्यैर्महाबलैः तथैव नागनगरैरन्यद्भिमद्भिः समंततः दैत्यानां दानवानां च सर्वदीप्तैर्महाप्रभैः उदीर्णै
राक्षसावासैरनेकैश्च समाकुले पाताले तेच विप्रेंद्रा विस्तीर्णे विंशयोजने भूमिलैरद्वारविंदाख्यो महा
त्मा सुजरामरः धौतशंखोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः विशालभोगो ग्यमान् चित्रमालाधरो ब
ली रुक्मशृंगावदातेन दीप्यमानेन विराजते प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै सकुंडली सजिह्वामाल
या देवो लोलज्वालानिलार्चिषा ज्वालामालापरिक्षिप्तकैलाश इव लक्ष्यते सनेत्रसहस्रेण द्वि
गुणेन विराजता बालसूर्याभिताम्रेण शोभते स्निग्धमंडलः तस्य कुंदेंदुवर्णस्य ग्रहमाला विराज
ते तरुणादित्यमालेन श्वेतपर्वतमूर्द्धनि स्फटिकशैलोद्भूत इव लक्ष्यते शयनासने विस्तीर्णे दिव्यमेदिन्या
सहस्रशिखरो गिरिः महाभोगो महाभोगैर्महानागैर्महाबलैः उपास्यते महातेजा महानागपति
स्वयं स राजा सर्वनागानां शेषो नाम महाद्युतिः सा वैष्णवी ह्यहितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता स
नैवमेते कथिता व्यवहार्या रसातलाः देवस्य महानागराक्षसाध्युषिता सदा अतः परमनालोक्य
मगम्यं सिद्धसाधुभिः देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं पृथिव्यग्न्यंबुकल्पानां नभसश्च द्विजो

राम
१५३

समाः महत्त्वमेवमस्याभिवर्ण्यते नात्र संशयः अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि सूर्याच्चंद्रमसोर्गतिं सूर्याचंद्रमसौ
पर्येतौ भ्रमंतौ यावदेव तु प्रकाशातस्वभाभिस्तौ मंडलाभ्यां समास्थितौ सप्तानां च समुद्राणां द्वीपानां तु स
विस्तरः विस्तरार्द्धं पृथिव्यास्तु भवेदन्यत्र वाह्यतः पर्यासपारिमाण्यात् भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं अवंति
त्रिनिमान् लोकान्यस्मात्सूर्यः परिभ्रमन् अवधात्प्रकाशाव्योम्ना व नात्सरविः स्मृतः अतः परं प्रवक्ष्या
मि प्रमाणं चंद्रसूर्ययोः महितत्वान्महीशब्दो ह्यस्मिन्वर्षे निपात्यते अस्य भारतवर्षस्य विष्कंभं तु सवि
स्तरं मंडलं भास्करस्याथ योजनाग्रान्निबोधत नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु विस्ताराद् त्रिगु
णश्चापि परिणाहोस्य मंडलं विष्कंभान्मंडलश्चैव भास्कराद्द्विगुणः शशी अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमा
णं योजनैः सह सप्तद्वीपसमुद्रायाः विस्तारो मंडलं च यत् इत्येतदिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः तद्
वक्ष्यामि प्रसंख्याय सांप्रतैरभिमानिभिः अभिमानिनो ह्यतीता ये तुल्यास्ते सांप्रतैरिह देवा ये वै ह्यतीतास्तु
रूपे नामभिरेव च तस्मात्तु सांप्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं दिवस्तु सन्निवेशं वै सांप्रतैरेव कृत्स्नशः श
तार्द्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशः स्मृता: तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्वै चातुरंतरम् पृथिव्यावाधवि।

स्तारो योजनाग्रात्प्रकीर्त्तितः मेरुमध्यात्प्रतिदिशं कोटीरेकोनु मास्मृताः तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः
पुनः पंचाशच्च सहस्राणि पृथिव्यार्द्धस्य विस्तरः पृथिव्या विस्तरं कृत्स्नं योजनैस्तन्निबोधत तिस्रः कोटि
स्तु विस्तारः संख्यातः सचतुर्दश तथा शतसहस्राणामेकोनाशीतिरुच्यते सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथि
व्यास्त्वेष विस्तरः विस्ताराद्त्रिगुणं चैव पृथिव्यंतस्य मंडले गणितं योजनाग्रं तु कोट्यस्त्वेकादश स्मृताः
तथा शतसहस्रं तु सप्तत्रिंशाधिकानि तु इत्येतदेव संख्यातं पृथिव्यंतस्य मंडले तारकासंनिवेशस्य
दिवि यावद्धि मंडलं पर्यासः संनिवेशस्य भूमेस्तावत्तु मंडले पर्यासपरिमाणेन भूमेस्तुल्यं विवंस्
तं सप्तानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्त्तितं पर्यासपरिमाणेन मंडलानुगतेन च उपर्युपरि लो
कानां छत्रवत्परिमंडलं संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठंति जंतवः एतदंडकपालस्य प्रमाणं परिकी
र्त्तितं अंडस्यांतस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः महर्लो



कोजनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः एते सप्तकृता लोकाश्छत्राकारा व्यवस्थिताः स्वकैरावरणैः सूक्ष्मैर्धा
र्यमाणाः पृथक्पृथक् दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्बहिः धार्यमाणा विशेषेण समस्तप

नैः परस्परं अस्याऽस्य समन्तात्सन्निविष्टोयनोदधिः पृथिवीमंडलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते घनोदधि
पेरणाय धार्यते घनतेजसा वाह्यतो घनतेजस्तु तिर्यगूर्द्धं तु मंडले समंतात् घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठि
तं घनवातात्त्वाकाशमाकाशं च महात्मना भूतादिना वृतं सर्वं भूतादिर्महता वृतः वृतो महानने
नैन प्रधानेनाव्ययात्मना इत्यादि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ज्योतिर्गणप्रवरस्य प्रमाणं
परिगृह्यते मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्द्धनि वस्वोकसारा माहेन्द्री पुण्या हेमपरिष्कृता
दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव पृष्ठे वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे प्रतीच्यां तु पुनर्मेरो
र्मानसस्यैव मूर्द्धनि सुखा नाम हि पुर्यात्र सोमस्यापि विभावरी मानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतु
र्दश स्थिता धर्मव्यवस्थायै लोकसंरक्षणाय च लोकपालोपरिष्टात्तु सर्वतो दक्षिणायने काष्ठां।
काष्ठां गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत दक्षिणप्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ज्योतिषां चक्र।
मादाय सततं परिगच्छति मध्यगश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः वैवस्वते संयमने उदयस्त
त्र दृश्यते सुखायामर्द्धरात्रं च मध्याह्नस्याऽविर्यदा सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन्स तु दृश्यते वि

भामर्द्धरात्रंस्या माहेंद्र्यामस्तमेतिच तदादक्षिणपूर्वेषामपराह्णोविधीयते दक्षिणापरदेशानांसवा
ह्नः परिकीर्त्यते तेषामपररात्रंचयेजनाउत्तरापरे देशाउत्तरपूर्वीयेषुर्वंरात्रेस्तेनात्स्तुति एवमेवो
त्तरेष्वर्कोभवनेषुविराजते सुख्यायामथवारुण्यांमध्याह्नेचार्यमायदा विभावर्यांसोमपुर्यामुत्ति
ष्ठतिविभावसुः रात्र्यर्द्धंचामरावत्यामस्तमेतियमस्यच सोमपुर्यांविभावर्यांतुमध्याह्नेस्याद्दिवाकरः
माहेंद्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठतियदारविः अर्द्धरात्रंसंयमनेवारुण्यामस्तमेतिच सशीघ्रमेतिपर्येतिभास्क
रोलातचक्रवत् भ्रमन्वैभ्रममाणानिऋक्षाणिगमनेरविः एवंचतुर्षुद्वीपेषुदक्षिणांतेनसर्पतिउ
दयास्तमनेनासावुत्तिष्ठतिपुनःपुनः पूर्वाह्नेचापराह्नेतुद्वौद्वौदेवालयोस्तुमः तपत्येकंतुमध्याह्ने
तैरेवतुस्वरश्मिभिः उदितोवर्द्धमानाभिरामध्याह्नंतपन्रविः अतःपरंह्रसंतीभिर्गोभिरस्तंनिगच्छ
ति उदयास्तमयाभ्यांहिस्मृतेपूर्वापरेदिशौ यावत्पुरस्तात्तपतितावत्पृष्ठेतुपार्श्वयोः यत्रोद्यन्दृ
श्यतेसूर्यस्तेषांसउदयःस्मृतः यत्रप्रणाशमायातितेषामस्तःसउच्यते सर्वेषामुत्तरेमेरुर्लोका
लोकस्तुदक्षिणे विदूरभावादर्कस्यभूमेर्लेखावृतस्यच ह्रियंतेरश्मयोयस्मात्तेनरात्रौनदृश्यते

गहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ३ कुयस्य प्रमाणेन तत्त्वमस्तमनेनोदयं शुक्लकायोग्निरायस्या
कृस्नकायावमेदिनी विद्धरभावादयम् सउयानुस्यविरश्मिता रक्ताभावो विरश्मिमत्वाउन्नचाचाप्यनुदृ
ता तेरेवयावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते उर्ध्वगतस्तरसंतु योजनानां सहस्रने प्रभाहि सौरिपादेन
अस्तंगच्छति भास्करे अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात्प्रकाशते उदितस्तु पुनः सूर्य औष्ण्यमाग्नेयमावि
शात् संयुक्तो वह्निना सूर्यः ततः सतपतेदिव प्राकाश्यं च तथौष्ण्यं च सूर्याग्नेयौ च तेजसी परस्परानु
प्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं उत्तरे चैव भूम्यर्द्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे उत्तिष्ठति सदा सूर्ये रात्रिराविश
ते त्वपः तस्मात्ताम्राभवत्यापो दिवा रात्रिप्रवेशनात् अस्तं याति पुनः सूर्ये दिनमाविशते त्वपः तस्मा
च्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्द्धे दक्षिणोत्तरे उदयास्तमनेर्कस्याग्नेहो
रात्रं विशत्यपः दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसी रात्रिरुच्यते तस्माद्व्यवस्थिता रात्रिः सूर्यावेक्षमहस्मृतं
एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः त्रिंशांशकं तु मेदिन्या मुहूर्तेनैव गच्छति योजनाग्रान्मुहूर्त
स्य इमां संख्यां निबोधत पूर्णं शतसहस्राणामेकत्रिंशत्तु सार्द्धं ते पंचाशत्तु तथान्यानि सहस्राणि

धिकानितु मुहूर्त्तैकीगतिर्हेयाम्लयंस्यतु विधीयते एतेनगतियोगेन यदाकाष्ठांतुदक्षिणां पर्याणके
तदादित्योमाघेकाष्ठांतमेवहि सर्पतेदक्षिणायांतुकाष्ठायांतन्निबोधत नवकोट्यःप्रसंख्यातयोज
नैःपरिमंडलं तथाशतसहस्राणिचत्वारिंशाच्चपंचच अहोरात्रात्पतंगस्यगतिरेषाविधीयते दक्षि
णाद्विनिवृत्तोसौविषुवस्थोयदारविः क्षीरोदस्यसमुद्रस्यउत्तरांतोदितश्चरन् मंडलंविषुवच्चापि
योजनैस्तन्निबोधत तिस्रःकोट्यस्तुविस्तीर्णाविषुवच्चापितःस्मृतः तथाशतसहस्राणिअशीत्येका
पुनः श्रवणेचोत्तरांकाष्ठांचित्रभानुर्यदाभवेत् शाकद्वीपस्यषष्ठस्यउत्तरांतोदितश्चरन् उत्तरा
यांतुकाष्ठायांप्रमाणंमंडलस्यच योजनाग्रात्प्रसंख्याताकोटीरेकातुसाद्विजैः अशीतिर्नियुतानि
हयोजनानांतथैवच अष्टापंचाशतंचैवयोजनान्यधिकानितु नागवीथ्युत्तरावीथिरजवीथीच
दक्षिणा मूलंचैवतथाषाढेअजवीथ्युदयास्त्रयः अभिजित्पूर्वतःस्वातिर्नागवीथ्युदयास्त्रयः
काष्ठयोरंतरंयच्चतद्वक्ष्येयोजनैःपुनः एतच्छतसहस्राणामेकत्रिंशोत्तरंशतं त्रयस्त्रिंशाधिकश्चा
न्येसहस्रयस्त्रिंशच्चयोजनैः काष्ठयोरंतरह्येतद्योजनाग्रात्प्रकीर्तितम् काष्ठयोर्लेखयोश्चैवअयनेवै

दक्षिणोत्तरे तत्तु वक्ष्यामि संख्या च योजनैस्तं निबोधत एकैकमंतरं तस्यानियुतान्येकसप्ततिः सहस्रा
ण्यतिरिक्तानि ततोन्यानि पंच सप्ततिः लेखयोः काष्ठयोश्चैव बाह्याभ्यंतरयोः स्मृतं अभ्यंतरं तु पर्येति मं
डलान्युत्तरायणे बाह्यतो दक्षिणे चैव सततं तु तथा क्रमं मंडलानां शतं पूर्णं अशीत्यधिकमुत्त
रं चरते दक्षिणे वापि तावदेव विभावसुः प्रमाणं मंडलस्यापि योजनाग्रान्निबोधत योजनानां स
हस्राणि सप्तदश समासतः प्राते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्तिते एकविंशति भिश्चैव योजनैर
धिके हि ते एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मंडलं हि तत् विष्कंभो मंडलस्यैव तिर्यक् स तु विधीयते
प्रत्यहं चरते तानि सूर्यो वि मंडलक्रमं कुलालचक्रपर्यंतो यथा शीघ्रं निवर्त्तते दक्षिणप्रक्रमे सूर्यः
तथा शीघ्रं निवर्त्तते तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति सूर्यो द्वादशभिः शीघ्रां मुहूर्त्तैर्दक्षिणो
त्तरे त्रयोदशार्द्धमृक्षाणां मध्ये नु चरते रविः मुहूर्त्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् कुला
लचक्रमध्यस्तु यदा मंदं प्रसर्पति तथोदगयने सूर्यः सर्पते मंदविक्रमः त्रयोदशार्द्धमह्ने नक्ष
त्राणां चरते रविः तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां निगच्छति अष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणप

क्रमे अहर्भवति तत्रापि चरते मंदविक्रमः त्रयोदशार्द्धमर्द्धेन नक्षत्राणां चरेद्रविः मुहूर्तैस्तावदृक्षा
णि नक्तमष्टादशैश्चरन् ततो मंदतरं ताभ्यां चक्रं भवति वै यथा त्रिंशन्मुहूर्त्तैर्य्यैवाहोरात्रेण ध्रु
वो भ्रमन् उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मंडलानि तु कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ध्रुव
स्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मंडलानि सः दिवा नक्तं च सूर्यस्य
मंदा शीघ्रा च वै गतिः उत्तरे प्रक्रमे त्विंदोर्दिवा मंदा गतिस्तथा तथैव च पुनर्नक्तं शीघ्रा सूर्यस्य
वै गतिः दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते गतिः सूर्यस्य नक्तं वै मंदा चापि तथा तथा एवं ग
तिविशेषेण विभजन् रात्र्यहानि तु तथा विचरते मार्गं समेन विषमेण च लोकालोके स्थिता ये
ते लोकपालाश्चतुर्दिशं अगस्त्यश्चरते तेषामुपरिष्टाज्जवेन तु भजन्नसावहोरात्रमेवं गतिविशे
षेणः दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरं लोकसंतानको ह्येष वैश्वानरपथाद्बहिः
पृष्ठीयावत्प्रभा सौरी पुरस्तात्तं प्रकाशते पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावल्लोकालोकस्य सर्वतः योजना
नां सहस्राणि दशोर्ध्वं चोच्छ्रितो गिरिः प्रकाशाप्रकाशश्च सर्वतः परिमंडलः नक्षत्रचंद्रसू

यंस्य ग्रहास्तारागणैः सह अभ्यंतरं प्रकाशंते लोकालोकस्य वै गिरिः एतावद्देवलोकस्य निरा
लंब सतः परं लोकस्यालोकस्तेथा तु निरालोकस्त्व लोकता निरालोकं तु संधत्ते यस्मात्सूर्य परि
ग्रहं तस्मात्संधेति नामा कुरुषाध्याह यदंतरं उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्व्युष्टिश्चापि त्वहः स्मृतः
सूर्यं हि ग्रसमानानां संध्याकाले हि रक्षसां प्रजापति नियोगेन शाप एषां दुरात्मनां अक्षयत्व
चं देहस्य प्रापिता मरणं तथा तिस्रः कोट्यस्तु विख्याता मंदेहा नाम राक्षसाः प्रार्थयंति सहस्रांशु
मंदयंति दिने दिने तापयंति दुरात्मानः सूर्यमिच्छंति खादितुं अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सु
दारुणं ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः संध्येति समुपासंतः क्षिपंति महाजलं
ओंकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमंत्रितं तेन दह्यंति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा अग्निहोत्रे हूयमा
ने समंत्राह्मणाहुतिः सूर्य ज्योतिः सहस्रांशुः सूर्यो दीप्यति भास्करः ततः पुनर्महातेजा महा
द्युति पराक्रमः योजनानां सहस्राणि उर्द्धमुत्तिष्ठते शतं ततः प्रयाति भगवान्ब्राह्मणैः परि
वारितः वालिखिल्यैश्च स्तुतिभिर्हृतार्थ समरीचिभिः काष्ठा निमेषा दश पंच चैव त्रिंशच्च का।।

ब्र॰पु॰
१२०

ष्टागणा येन्वास्तंते त्रिंशत्काकलश्चैव भवेन्मुहूर्त्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दि
वासानां यथाक्रमं संध्यामुहूर्तमात्रं तु ह्रासवृद्धिश्च सा स्मृता लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगा
ते तु वै प्रातःस्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पंचमः तस्मात्प्रातस्तनात्कालात्त्रिमुहूर्तस्तु संगवः
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालाच्च संगवात् तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्ण इति स्मृतः त्र
य एव मुहूर्तास्तु तस्मात्कालाच्च मध्यमात् अपराह्णव्यतीपाते कालः सायाह्न उच्यते दशपंच
मुहूर्ताह्नं मुहूर्तास्त्रय एव च दशपंचमुहूर्तो वै अहर्विषुवति स्मृतं वर्द्धते ह्रसते चैव मुहूर्तं
दक्षिणोत्तरे अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिस्तु ग्रसते त्वहः शरद्वसंतयोर्मध्ये विषुवं तु विभाव्यते अ
होरात्रं कलाश्चैव सम सोमं समस्तते तथा पंचदशाहानि पक्ष इत्यभिधीयते द्वौ पक्षौ च भवेन्मा
सो द्वौ मासावर्कजावृतुः ऋतुत्रयमयनं हे द्वे स्मृते वर्षतोयने निमेषादिकृतः कालः काकला
ष्टा या दश पंच च कलयास्त्रिंशतं काष्ठा मत्ता सीनिर्धयात्मिका शतनेः कोनिका त्रिंशन्मात्रा त्रिंश
त्पउत्तरा द्विषष्टिभागस्त्रयो विंशन्मात्रायाच चला भवेत् चत्वारिंशत्सहस्राणि शतान्यष्टौ च

राम॰
१२०

विषुवतः समं तिष्ठापितं त्रैव नवतिं विद्धि निश्चये चत्वार्येव प्रमाणान्यष्टौ वै येनोद्देश संयुगो वर्षोप्यसे
ववि ज्ञेयो नालिका चात्र कारणं संवत्सरादयः पंच चतुर्मानवकल्पिताः निश्चयः सर्वकालस्य
युग इत्यभिधीयते संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थश्चानुव
त्सरः पंचमो वत्सरस्तेषां कालस्तु परिसंज्ञितः विंशेशतं भवेत् पूर्णं यवर्णं तु वरे युगे यमान्यष्टा
दशाखिंशादुदयो भास्करस्य च ज्ञातव्यं शतानि सौराश्च यमानि दशैव तु पंचत्रिंशत् शतं वापि षष्टि
मासाश्च भास्कराः त्रिंशद्देवत्वहोरात्रं स तु मासस्तु भास्करः एकषष्टिर्नहोरात्राद्दहरे को विभाग
ते ऋक्षं तु अधिकाशीतिः शतं चाप्यधिकं भवेत् मानं तच्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु सोम
स्य तु विज्ञेयं नाक्षत्रं सावनं तथा मानान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाष्यते श्वेतस्यान्तरतश्चैव शृं
गवानाम पर्वतः त्रीणि तस्य तु शृंगाणि स्पृशन्तीव नभस्तलं तेषामपि शृंगे सभगः शृंगवानामप
र्वतः एकमार्यस्य विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्तितः तस्यैव पूर्वतः शृंगं मध्यमं तु हिरण्मयं दक्षिणं
राजतं चैव शृंगं तु स्फाटिकप्रभं सर्वरत्नमयं चैकं शृंगमुत्तरमुत्तमम् एवं कूटैस्त्रिभिः शैलस्था

गवानितिविख्यातः यत्तु विषुवतंस्मृं गतदर्कप्रतिपद्यते शरद्वसंतयोर्मध्येमध्यमांगतिमास्थितः मृग
स्तुल्यामहारात्रिंकरोतितिमिरापहः हरिताश्वहयादित्यासे नियुक्तारथे ऋतुलिंगुरवाभा
तिपद्मरत्नगभस्तिभिः मेषांतेचतुलांतेचभास्करोदयमंडलंताः मुहूर्तादशमाचैवमहोरा
त्रस्यशाश्वती कृत्तिकानांयदासूर्यश्चरत्यंततीयकं तदाचैवंविजानीयात्कृत्तिकाशिरसिस्थि
तं विषुवंतंतदाविद्यादेवमाहुर्महर्षयः सूर्येणविषुवद्विद्यात्कालंसोमेनलक्षयेत् समारात्रि
रहश्चैवयदातद्विषुवद्भवेत् तदादानानिदेयानिपितृभ्योविषुवत्यपि ब्राह्मणेभ्योविशेषेणतु
लमेतत्तुदैवतं उनरात्राधिमासोचकलाकाष्ठामुहूर्तकः पौर्णमासीतथाज्ञेयाअमावास्यात
थैवच शिनीवालीकुहूश्चैवराकाचानुमतीतथा तपस्तपस्यौमधुमाधवौचशुक्रःशुचिश्चायन
मुत्तरंस्यात् नभोनभस्योथइषःसहोर्जःसहःसहस्याविति दक्षिणंस्यात् संवत्सरास्ततोज्ञेयाःपं
चार्धचक्रलक्षणाःस्मृताः तस्मात्तुऋतवोज्ञेयाऋतवोहंतरास्मृताः तस्मादृतुमुखोज्ञेयाःअमावास्या
सपर्वणः तस्मात्तुविषुवंज्ञेयंपितृदैवहितंसदा एवंज्ञात्वानमुह्येतदैवपित्र्यमानवः तस्मा

स्मृतं प्रज्ञानां वै विष्णुवत्सर्वगं सदा आलोकांतस्ततालोकालोकांनालोक उच्यते लोकपा
लास्तु ततस्तत्र लोकालोकस्य नामतः चत्वारस्ते महात्मानस्तिष्ठंत्याभूतसंप्लवात् सुधामा चैव।
वैरजः कर्दमः शंखपस्तथा हिरण्यरोमा पर्जन्यः केतुमान् राजसश्च यः निर्द्वंद्वा निरभीमाना
निस्तंद्रा निष्परिग्रहाः लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दशं उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवी।
थ्याश्च दक्षिणं पितृयानः स वै पंथा वैश्वानरपथाद्बहिः तत्रासते प्रजावंतो मुनयो ह्यग्निहो
त्रिणः लोकस्य संतानकराः पितृयाने पथि स्थिताः भूतारंभकृतं कर्म ऋत्विगुच्यते प्रारभं [आशिषा]
ते लोककामास्तेषां पंथाः स दक्षिणः चलितं ते च पुनर्ब्रह्म स्थापयंति युगे युगे संतत्या तप।
सा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च जायमानास्तु पूर्वे वै पश्चिमानां गृहेषु च पश्चिमाश्चैव जायंते पू
र्वेषां निधनेष्वपि एवमावर्तमानास्ते तिष्ठंत्याभूतसंप्लवात् अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनां गृह
मेधिनां सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचंद्रतारकं क्रियावतां प्रसंख्येया ये श्मशानानि भेजिरे
लोकसंव्यवहारेण भूतारंभकृतेन च इच्छाद्वेषप्रवृत्त्या च मैथुनोपगमेन च तथा कामकृतेन

व्रपु॰
१६०

हसेवनाद्विषयस्यच एतैस्तैःकारणैःसिद्धाःस्मशानानिहिभेजिरे अग्नेर्मित्राल्लेमुनयोह्यपरेष्विह
जेज्ञिरे नागवीथ्युत्तरेयच्चसप्तर्षिभ्यश्चदक्षिणं उत्तरःसवितुःपंथादेवयानस्तुसःस्मृतः य
त्रतेवासिनःसिद्धाविमलाब्रह्मचारिणः संततिंतेजुगुप्संतेतस्मान्मृत्युर्विवर्जितैः अष्टाशी
तिसहस्राणितेषामप्यूर्द्ध्वरेतसां उदक्पंथानमर्यम्णःश्रितान्याभूतसंप्लवात् तेसंप्रयोगाल्लो
कस्यमैथुनस्यतुवर्जनात् इच्छाद्वेषनिवृत्त्याचभूतारंभविसर्जनात् पुनश्चकामसंयोगाच्छ
ब्दादेर्दोषदर्शनात् इत्येतैःकारणैःशुद्धैःतेमृतत्वंहिभेजिरे आभूतसंप्लवस्थानममृतो
त्वविभाव्यते त्रैलोक्यस्थितिकालोयमपुनर्मार्गगामिनां ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यांपुण्यपापकृतो
परं आभूतसंप्लवांतेतुक्षीयंतेह्यूर्ध्वरेतसः ऊर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तुध्रुवोयत्रसवैस्मृतः एतद्वि
ष्णुपदंदिव्यंतृतीयंव्योम्निभास्वरं तत्रगत्वानशोचंतितद्विष्णोःपरमंपदं धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठं
तियत्रतेलोकसाधकाः ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्ते ॥ ॥ सूतउवाच ॥ स्वायंभुवनिस
र्गेणव्याख्यातान्यंतराणितु भविष्याणिचसर्वाणितेषांवक्ष्याम्यनुक्रमं एतच्छ्रुत्वातुमुनयः

ए म॰
१६०

यपकुर्लीमहर्षाणां सूर्याचंद्रमसोस्तारांग्रहाणांचैवसर्वशः ऋषयऊचुः भ्रमंतेकथमेतानिज्योतीं
षिदिविमंडलं तिर्यग्व्यूहेनसर्वाणितथैवाशांकरेणच कस्यभ्रामयतेतानिभ्रमंतियदिवास्व
यं एतद्वेदितुमिच्छामः श्रुत्वोपानिगादसत्तम भूतसंमोहनंत्वेतद्वक्तुमिच्छामिवर्त्तते सूतउवाच
भूतसंमोहनंह्येतद्ब्रुवतोमेनिबोधत प्रत्यक्षमपिदृश्यंचतथसंमोहयतेप्रजाः योसौचतु
र्दिशंपुच्छेशैशुमारेव्यवस्थितः उत्तानपादपुत्रोसौमेढीभूतोध्रुवोदिवि सहिभ्रमन्भ्राम
येच्चंद्रादित्यौग्रहैःसह भ्रमंतमनुगच्छंतिनक्षत्राणिचचक्रवत् ध्रुवस्यमनसाचासौसर्वे
तेज्योतिषांगणैः सूर्याचंद्रमसौतारानक्षत्राणिग्रहैःसह वातानीकमयैर्बंधैर्ध्रुवेबद्धानिता
निवै तेषांयोगश्चभेदश्चकालचारस्तथैवच अस्तोदयौतथोत्पाताअयनेदक्षिणोत्तरे
विषुवद्ग्रहवर्णाश्चध्रुवात्सर्वेप्रवर्त्तते वर्षाधर्मोहिमंरात्रिसंध्याचैवदिनंतथा शुभाशुभंप्र
जानांचध्रुवात्सर्वंप्रवर्त्तते ध्रुवेणाधिष्ठिताश्चैवसूर्योयावन्मतिहूति तदेषदीप्तकिरणः
सकालाग्निर्दिवाकरः परिवर्त्तक्रमाद्विप्राभाभिरालोकयन्दिशः सूर्यकिरणजालेन

वायुयुक्तेनसर्वशः जगतोजलमादत्तेतस्मात्सहिजसत्तमाः आदित्यपीतंसूर्याग्नेः सोमंसंक्र
मतेजलं नाडीभिर्वायुनियुक्ताभिर्लोकधानंप्रवर्त्तते संधारणार्थंभूतानांयोमेघाविष्णुनिर्मि
ता अनयामाययाव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरं विष्णुर्वालोककृद्देवः सहस्रांशुः प्रजापतिः धा
ताकृत्स्नस्यलोकस्यप्रभुर्विष्णुर्दिवाकरः सर्वलोकमांभावैयत्सोमात्त्रभसस्थितं सामाधा
रंजगत्सर्वमेतत्तथ्यंप्रकीर्त्तितं सूर्याद्दुष्णंनिश्रवतेसोमाच्छीतंप्रवर्त्तते शीतोष्णवीर्याद्वावे
तोयुक्ताधारयतोजगत् सोमाधारानदीगंगापवित्राविमलोदका सोमयुक्ताशुगांगाश्चमहा
नद्योद्विजोत्तमाः सर्वभूतशरीरेषुजंगमस्थावरेषुच धूमभूतास्तुताआयोनिष्क्रामंतीहसं
वशः तेनचाभ्राणिजायंतेस्थानमेत्राभ्रसास्मृतं आकीर्त्तिज्योतिर्भूतेभ्योह्यादत्तेरश्मिभिर्जलंस
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहत्यापोगभस्तयः यत्तस्तुत्रवशात्काले परिवर्त्यदिवाकरः युक्तस्यापो
हिमेघेभ्यःशुक्लाक्रामभस्तिभिः अभ्रस्थाःप्रपतंत्यापोवायुनासमुदीरिताः सर्वभूतहिताद्यायु
वायुभिश्चैःसमंततः ततोवर्षतिषण्मासान्सर्वभूतविवृद्धये वासस्स्यात्प्रवर्त्तनायेवायव्यस्त्पनि

तंचैववैफलंचाग्निसंभवं मेहनाच्चहिमेघानांमेघत्वंव्यंजयंतिच नभ्रश्यंतियतस्तोयंतदभ्रंकवयो
विदुः मेघवायुनकृतिपतिस्त्रिविधायोनिरुच्यते आग्नेयाब्रह्मजाश्चैवपक्षजाश्चपृथग्विधाः त्रिधा
घनाःसमाख्यातास्तेषांवक्ष्यामिसंभवं आग्नेयास्त्वभ्रजाःप्रोक्तास्तेषांलक्ष्माख्यवर्त्तने शीतदुर्दिन
वातायेस्वगुणास्तोव्यवस्थिताः महिषाश्ववराहाश्चमत्तमातंगगामिनः भूत्वाधरणिमभ्येत्यवि
चरंतिरमंतिच यीमूतानामतेमेघायेतेभ्योजीवसंभवाः विद्युद्गुणविहीनाश्चजलधाराविलं
बिनः मूकाघनामहाकायाश्चावाहस्यवशानुगाः क्रोशमात्राच्चवर्षंतिक्रोशार्द्धादपिवापुनः
पर्वताग्रनितंबेषुवर्षंतिचरमंतिच बलाकागर्भदाश्चैवबलाकागर्भधारिणः ब्रह्मजानामतेमेघा
ब्रह्मनिश्वाससंभवाः तेहिविद्युद्गुणोपेताःस्तनयंतिस्वनप्रियाः तेषांशब्दप्रणादेनभूमिस्वांगरुहा
हमा राजीराज्याभिषिक्तेवपुनर्यौवनमश्नुते तेषुप्रीतिंनिबध्यकाभूतानांजीवनाश्रयाः जीमूता
नामतेमेघायेभ्योजीवस्यसंभवाः द्वितीयःप्रवहोवायुर्मेघास्तेतुसमाश्रिताः पतेयोजनमात्राच्च
साध्यर्द्धात्विकृतादपि वृष्टिसर्गस्तथातेषांधारासारःप्रकीर्त्तितः पुष्करावर्त्तनामायेयेमेघापक्ष

संभवाः शक्रेणपक्षाश्छिन्नाश्चपर्वतानांमहौजसां कामगानांप्रवृद्धानांभूतानांशिवमिछता पु
ष्करानाममेतेमेघाबृहंतस्तोयमत्सराः पुष्करावर्तकास्तेनकारणेनहिशब्दिताः नानारूपधराश्चै
वमहाघोरतराश्चते कल्पांतवृष्टेः स्रष्टारसंवर्ताग्निनियामकाः वर्षंतेतेयुगांतेषुतृतीयास्ते
प्रकीर्तिताः अनेकरूपसंस्थानापूरयंतोमहीतलं वायुंपरंवहंतस्तेस्त्राश्रिताकल्पसाधकाः
यान्यस्याण्डकपालस्यप्राकृतस्याभवंस्तदा तस्माद्ब्रह्मात्मसृष्टस्यचतुर्वक्त्रस्वयंभुवः तान्येवा
ण्डकपालानिसर्वेमेघाप्रकीर्तिताः पतेषामाप्यायनंधूमःसर्वेषामविशेषतः तेषांश्रेष्ठस्तु
पर्जन्यश्चत्वारश्चैवदिग्गजाः गजानांपर्वतानांचमेघानांभोगिभिःसह कुलमेकंपृथग्भूतंयो।
निरेकाजलंस्मृतं पर्जन्योदिग्गजाश्चैवहेमंतेशीतसंभवाः तुषारवृष्टिंवर्षंतिसर्वसस्यविवृद्ध
ये षष्ठःपरिवहोनामतेषांवायुरपाश्रयः योसौबिभर्तिभगवान्गंगामाकाशगोचरां दिव्यामृ
तजलांपुण्यांत्रिधास्रोतेपथेस्थितां तस्याविस्यंदजंतोयंदिग्गजाःपृथुभिःकरैः शीकरंसंप्रमुं।
चंतिनीहारइतिस्मृतः दक्षिणेनगिरिर्योसौहेमकूटइतिस्मृतः उदग्घिमवतःशैलादुत्तरस्यच

दक्षिणे पुष्करं नाम समाख्यातं नगरं तत्र विस्तृतं तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तु पारसमुद्भवं ततस्तदाव
वहो वायुर्हीमवंतसमुद्भवं आनयत्यात्मयोगेन सिंचमानो महागिरिं हीमवंतमतिक्रम्य सुषि
शेषं ततः परं इहाभ्येति ततः पश्चाद्दयरांत विवृद्धये मेघाचाप्यायनं चैव सर्वमेतत्प्रकीर्तितं
सूर्य एव तु वृष्टीनां स्रष्टा समुपदिश्यते ध्रुवेणावेष्टितः सूर्यः ताभ्यां वृष्टिः प्रकीर्यते ध्रुवेणावेष्टि
तो वायुर्वृष्टिं संहरते पुनः ग्रहान्निःसृत्य सूर्यात्तु कृत्स्नं नक्षत्रमंडले वारस्यांते विशत्यर्कः ध्रुवे
ण समवेष्टिताः अतः सूर्यरथस्याथ संनिवेशं निबोधत संस्थितेनैकचक्रेण पंचारेण त्रिनाभि
ना हिरण्मयेन भगवान्पर्वणा सुमहौजसा नष्टवर्त्मा हि कांतेन षट्प्रकारकनेमिना चक्रेण भा
स्वता सूर्यः स्यंदनेन प्रसर्पति दशयोजनसाहस्रो विस्तरायामतः स्मृतः द्विगुणोस्य रथोपस्था
दीषादंडप्रमाणतः स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्थवशेन तु असंगः कांचनो दिव्यो युक्तः पर
मगैर्हयैः छंदोभिर्वाजिरूपैस्तु यतश्चक्रं स्थितः स्मृतः वरुणस्यंदनस्येह लक्षणैः सदृशस्तु सः
तेनासर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यंगानि रथस्य तु संवत्सरस्याव

यैवेकल्पितानि यथाक्रमं अहस्तु नाभिस्तु यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः आराः पंच ऋतवस्तस्य नेमिः ष
ड् ऋतवस्मृताः तस्य काष्ठास्मृता घोणा अक्षदंडः क्षणास्तु वै निमेषाश्चानुकर्णोस्य ईषा चास्य कलाः स्मृ
ताः रात्रिर्वरूथो धर्मोस्य ध्वज ऊर्द्धः समुच्छ्रितः युगाक्षकोटिनेनस्य अर्थकामावुभौ स्मृतौ सप्ता
श्वरूपकं छंदांसि वहंते वाम तो धुरं गायत्री चैव त्रिष्टुप् च अनुष्टुप् जगती तथा पंक्तिश्च बृहती चैव उष्णि
केव तु सप्तमं अक्षे चक्रं निबद्धं तु ध्रुवे त्वक्षः समर्पितः सह चक्रो भ्रमत्यक्षः सह शक्तो भ्रमति ध्रुवः
अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतो सौ ध्रुवेरितः एवमर्थवशात्तस्य संनिवेशो रथस्य तु तथा संयोगभा
गे न संसिद्धो भास्करो रथः तेनासौ तरणिर्देवस्तरसा सर्पते दिवि युगाक्षकोटिसंबद्धौ रश्मी द्वौ
स्यंदनस्य तु ध्रुवेण भ्रमतो रश्मी विचक्रयुगयोस्तु वै भ्रमतो मंडलानि स्युः खेचरस्य रथस्य तु युगा
क्षकोटिनेतस्य दक्षिणो स्यंदनस्य हि ध्रुवेण संगृहीते वै विचक्रश्चेतरज्जुवत् भ्रमंत मनुगा ह्यैतौ
ध्रुवं रश्मिनिर्ता उभौ युगाक्षकोटिने तस्य वातोर्मिस्यंदनस्य तु कीलासक्ता यथा रज्जुर्भ्रमते सर्व
तो दिशं ह्रसत्तस्य रश्मीनो मंडले षूत्तरायणे वर्द्धते दक्षिणो चैव भ्रमते मंडलानि तु त्वरयेति

मंडलस्थानेकाष्ठयोरुभयोश्चरन् ध्रुवेणमुच्यमानाभ्यां रश्मिभ्यां तु नरेवतु तथैव वाह्यतः सू
र्योभ्रमते मंडलानि तु उद्वेष्टयन्स वेगेन मंडलानि तु गच्छति ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते
सूत उवाच ॥ स रथोधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा गंधर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणी
सर्पराक्षसैः एते वसंति वै सूर्ये द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु धातार्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजाप
तिः उरगो वासुकिश्चैव गंधर्वौ गायतां वरौ क्रतुस्थलाप्सराश्चैव या चैव पुंजस्थला ग्राम
णीरथकृत्कृत्स्नस्तथोर्जश्चैव तावुभौ तुंवरानारदश्चैव यातुधानावुदाहृतौ मधुमाधवयोरेषा
गणो वसति भास्करे वासंतौ ग्रीष्मकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्च तक्षकोर
गएव च मेनका सहजन्या च गंधर्वौ च हहाहुहू रथस्वनश्च ग्रामण्यो रथचित्रश्च तावुभौ पौरु
षेयो वधश्चैव यातुधानावुदाहृतौ एते वसंति वै सूर्ये मासयोः शुचिशुक्रयोः ततः सूर्ये पुन
स्त्वन्या निवसंतीह देवताः इंद्रश्चैव विवस्वांश्च अंगिरा भृगुरेव च एलापत्रस्तथा सर्पः शंखपा
लश्च तावुभौ विश्वावसूग्रसेनौ च प्रातश्चैवारुणश्च ह प्रम्लोचेति च विख्याता निम्लोचेति च

व्र॰पु॰
१६५

तेउभे यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रश्चैतस्तुतावुभौ नभोनभस्ययोरेवगणोवसतिभास्करे शातक्रतो
पुनः श्रुत्वावसंतिमुनिदेवताः भर्जन्त्यश्वातिपूषाचभरद्वाजःसगौतमः विश्वावसुश्चगंधर्व
तथैवसुरभिश्चयः विश्वाचीचघृताचीचउभेतेशुभलक्षणे नागएरावतश्चैवविश्रुतश्चधनं
जयः सेनजिच्चसुषेणश्चसेनानीग्रामणीश्चयौ आपोवातश्चनामैतौयातुधान्यावुभौस्मृतौ
वसंत्येतेचवैसूर्येमासयोश्चाश्वयोर्जयोः हेमंतेकौतुकौद्वौमासौवसंतीवदिवाकरे अंशोभ
गश्चद्वेवितौकस्यपश्चक्रतुश्चद्वे भुजगश्चमहापद्मःसर्वःकर्कोटकस्तथा चित्रसेनश्चगंधर्वऊ
र्णायुश्चैवतावुभौ उर्वसीविप्रचित्तिश्चतथैवाप्सरसाउभे नार्क्ष्यारिष्टनेमिश्चसेनानीग्रामणी
श्चतौ विद्युत्स्फूर्जश्चतावुग्रौयातुधानावुदाहृतौ सहेचैवसहस्येचवसंत्येतेदिवाकरे ततश्च
शिशिरेचापिमासयोर्निवसंतिवै त्वष्टाविश्वर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैवच काद्रवेयौतदाना
गौकंवलाश्वतरावुभौ गंधर्वोधृतराष्ट्रश्चसूर्यवर्चास्तथैवच तिलोत्तमाप्सराश्चैवदेवीरंभाम
नोरमाः ऋतुजित्सत्यजिच्चैवग्रामण्योलोकविश्रुतौ ब्रह्मोपेतस्तथादक्षोयज्ञोपेतश्चसः।

राम॰
१६५

स्मृतः एते देवा वसंत्यर्क्के द्वौ मासौ तु क्रमेण तु स्थानाभिमानिनो ह्येते गणा द्वादश सप्तकाः सूर्य्यमा
प्यायंत्येते तेजसा तेजउत्तमं ग्रथितैः स्वैर्वचोभिस्तु स्तुवंति मुनयो रविं गंधर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यै
रुपासते ग्रामणीयक्षभूतास्तु कुर्वतेभीशुसंग्रहं सर्पावहंति सूर्यंच यातुधानानुयांतिच वालखि
ल्या नयंत्यस्तं परिवार्योदयाद्रविं एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः यथायोगं यथासत्वं य
थाधर्मं यथाबलं यथातपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा इत्येतैव वहंतीह द्वौ द्वौ मासौ दिवाकरो
ऋषयो देवगंधर्वाः पन्नगाप्सरसां गणाः ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च मुख्यशः एते तपंति
वर्षंति भांति वांति सृजंति च भूतानां च शुभं कर्म व्यपोहं तिरकीर्त्तिताः मानवानां शुभं ह्येते हरंति
दुरितात्मनां दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहंति क्वचित्क्वचित् विमाने च स्थिता दिव्ये कामगा वातरंह
सि एते सहैव सूर्य्येण भ्रमंति दिवसानुगाः वर्षंतश्च तपंतश्च ह्लादयंतश्च वै प्रजाः गोपायंतीह
भूतानि सर्वाणीसामनुक्षयात् स्थानाभिमानिनामेतत्स्थानं मन्वंतरेषु वै अतीतानागतानां
वैवर्त्तंते साम्प्रतं च ये एवं वसंति वै सूर्य्ये सप्तकास्ते चतुर्दश चतुर्दशस्तु सर्वेषु गणा मन्वंतरेषु च

ग्रीष्मे हिमे च वर्षासु च मुंचमानो घर्मं हिमं च वर्षं च दिनं निशां च कालेन गच्छन्नृतुवशात्परिवृत्तर
श्मिर्देवान्पितॄंश्च मनुजांश्च स तर्पयन्वै प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमं सुषुम्नेन विवर्द्धयित्वा
शुक्ले तु पूर्वे दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिबंति पीतं तु सोमं द्विकलावशिष्टं कृष्णक्षये र
श्मिभिरुत्क्रमंतं स्वधामृतं तं पितरः पिबंति देवाश्च सौम्यास्तु तथैव कव्यं सूर्येणभिस्तु समु
हृताभिरद्भिः पुनश्चैव समुद्गिताभिः वृष्टाभिर्विवृद्धाभिरथौषधीभिर्मर्त्यास्तु धंवे त्रपानेनयंति
अमृतेन तृप्तिस्त्वर्द्धमासं सुराणां मासं तु पानं स्वधया पितॄणां अन्नेन शश्वत्तु दधाति मर्त्यान्सू
र्यः स्वयं तद्बिभर्त्ति गोभिः अथ वहारिस्तु हरितैभिस्तुरंगैर्हरंति चापो हरन्तीति रश्मिभिः विसर्गका
ले विसृजश्च तापं पुनर्विभिन्नं विश्वाश्यतः सविता रचारं हरिर्हरिद्भिर्ह्रियते तुरंगमैः पिबंत्यपश्चापो हरि
भिः सहस्रधा ततः प्रमुंचत्यपि तास्व सो हरिः समुह्यमानो हरिभिस्तुरंगमैः इत्येष एकचा
क्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु भद्रैरविहितैरश्वैर्वर्तते सोऽदिविग्रहः अहोरात्रात्मकेनासौ एकचक्रा
णलवमनु सप्तद्वीपसमुद्रांगं सप्ताभिः सप्तभिर्हयैः छंदोभिरश्वरूपैश्च यतश्चक्रं ततः स्थितेः

कामरूपैसहस्राक्षैर्वाजिमतस्लैर्मनोजवैः हरितैरव्ययैःपिंगैरीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः शाशीतिमंड
लशतंभ्रमंत्यह्नेनतेहयाः बाह्यमाभ्यंतरंचैवमंडलेदिवसक्रमात् कल्पादौसंप्रयुक्तास्तेवहं
त्याभूतसंप्लवात् आवृतावालिखिल्यैस्तैभ्रमंतेरात्र्यहानितु ग्रथितैर्वचोभिरभ्यैस्तूयमानोम
हर्षिभिः शाशीतिमंडलशतंभ्रमंत्यह्नेनतेरात्र्यहानितु ग्रथितैर्वचोभिरपैस्तूयमानोमह
र्षिभिः सेव्यतेगीतनृत्यैश्चगंधर्वैरप्सरोगणैः पतंगःपतगैरश्वैर्भ्रममाणोणादिवस्पतिः नी
थीश्रयाणिचरतिनक्षत्राणितथाशशी ह्रासवृद्धितथैवास्यरश्मीनांसूर्यवस्थितेत्रिचा
क्रोभयपार्श्वोश्चोविज्ञेयः शाशिनोरथः अपांगर्भसमुत्पन्नोरथःसाश्वःसमारथिः शता
रैश्चत्रिभिश्चक्रैर्युक्तःशुक्लैर्हयोत्तमैः दशभिस्तुकृशोहृद्यैरसंगैस्तैमनोजवैः सकृद्युक्तैर
थैतस्मिन्वहंतेवायुगात्ययात् संगृहीतोरथेतस्मिन्श्वेतश्चक्षुश्रवास्तथैव अश्वानामेकव
र्णालेवहंतेशांखवर्चसं यथुश्चत्रिमनाश्चैववृषोराजीबलोहयः अश्वोवामस्तुरण्यस्तुहं
सोव्योमीमृगस्तथा इत्येवनामभिसर्वेदशाचंद्रमसोहयाः पतेचंद्रमसंदेवंवहंतिदिवसक्ष

ब्र.पु.
११८

यात् देवैः परिवृतः सोमः पितृभिश्चैव गच्छति सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे दूरसंस्थिते आपूर्यवि
पुरस्तात्सततं दिवसक्रमात् देवैः पीतं क्षये सोममप्याययति नित्यदा पीतं पंचदशाहं तु रश्मिने
केन भास्करः आप्याययन्सुषुम्नेन भागं भागमहःक्रमात् सुषुम्नाप्याय्यमानस्य शुक्ला वर्द्धंति वै।
कला तस्माद्ध्रसंति वै कृष्णाः शुक्ला ह्याप्याययंति च इत्येवं सूर्यवीर्येण चंद्रस्याप्यायिता तनुः पौर्णमा
स्यां सदृश्येत शुक्लः संपूर्णमंडलः एवमाप्यायितः सोमः शुक्लपक्षे दिनक्रमात् ततो द्वितीयाप्रभृ
ति कृष्णस्य चतुर्दशि अपां सारमयस्येंदो रसमात्रात्मकस्य च पिबंत्यंबुमयं देवा मधु सोमस्य सु
धामृतं संभृतं चार्द्धमासेनत्वमृतं तत्सूर्यतेजसा भक्षार्थममृतं सोम्यपौर्णमास्यामुपासते एका
रात्रे स्तैस्सर्वैः पितृभिश्च महर्षिभिः सोमस्य कृष्णपक्षस्य भास्कराभिमुखस्य च प्रक्षीयते पर
स्यांतः पीयमानकलाक्रमात् त्रयश्चत्रिंशंचैव त्रयस्त्रिंशतशतंचैव च त्रयस्त्रिंशत्सहस्राश्च देवाः
सोमो पिबंति वै इत्येतैः पीयमानस्य कृष्णा वर्द्धंति वै कलाः क्षीयंति तस्मात्कृष्णाया कृष्णस्याप्या
ययंति च एवं दिनक्रमान्नीते विबुधैस्तु निशाकरे पीत्वार्द्धमासं गच्छंति अमावास्यां द्विजोत्तमाः

राम
११९

पितरस्त्वोपतिष्ठंत्यमावास्यां निशाकरं ततः पंचदशे भागे किंचिच्छिष्टे कलात्मके अपराह्णे पितृगणा
ौर्जं घस्त्रः पर्युपासते पिबंति द्विकलं कालं शिष्टा तस्य तु या कला निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः
स्वधामृतं तां स्वधां मासतृप्तास्तु पीत्वा गच्छंति ते मतं सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च काव्या
श्चैव तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्वपर्वते संवत्सरास्तु वै काव्याः पंचाब्दा ये द्विजैः स्मृताः सौम्यास्तु ऋतवो
ज्ञेया मासा बर्हिषदः स्मृताः अग्निष्वात्तार्त्तवश्चैव पितृसर्गो हि वै द्विजाः सौम्यास्तु पीयमानस्य पंच
दश्याः कलानि वै यावन्न क्षीयते तस्य भागः पंचदशस्तु सः अमावास्यां तदा तस्य अंतेन मा पूर्यते परं
वृद्धिक्षयौ वै पक्षादौ षोडश्यां शशिनः स्मृतौ एवं सूर्यनिमित्ते षा क्षयवृद्धिर्निशाकरे ताराग्रहाणा
वक्ष्यामि स्वर्भानोस्तु रथं पुनः तोयतेजोमयः शुभ्रः सोमपुत्रस्य वै रथः युक्तो हयैः पिशंगैस्तु अ
ष्टाभिर्वातरंहसैः सवरूथः सानुकर्षः स तेद्दिव्यो रथो महान् सोपासंगपताकस्तु सध्वजो मेघ
संनिभः भार्गवस्य रथः श्रीमांस्तेजसा सूर्यसंनिभः पृथिवीसंभवैर्युक्तो नानावर्णैर्हयोत्तमैः श्वेतः
पिशंगः सारंगो नीलपीतो विलोहितः कृष्णश्च हरितश्चैव पृषतः पृष्णिरेव च दशभिस्तैर्महा

ब्र॰पु॰
१६०

भागोरत्नश्चैर्वातरंहसैः अष्टाश्वकांचनः श्रीमान्भौमस्यापिरथोभवत् असंगोलोहितैरश्वैः सर्वरश्मि
संभवैः सर्पतेसौऽक्रमाणोवैऋजुवक्रानुवक्रगः ततस्त्वांगिरसोविद्वान्देवाचार्योवृहस्पति गौरै
रश्वैकांचनेनस्पंदनेनप्रसर्पति युक्तस्त्ववाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वातसंमितैः तत्रत्रैवृंतिवसतिस
वेगत्नेनगछति ततः शनीश्चरोप्यश्वैःशायलैर्व्योमसंभवैः कार्ष्णायससमारुह्य स्यंदनेयाति
वैयानैः स्वर्भानोस्त्वतथैवाष्टाश्वाकृष्णाः हयामनोजवाः रथंतमोमयंतस्य सकृद्युक्ताववेतस्तुतस्त्वा
आदित्यानिसृतोराहुःसोमंगछतिपर्वसु आदित्यमेतिसोमाच्चपुनःसौरेषुपर्वसु अथकेतुरथस्त
स्याश्वाअष्टौवातरंहसः पलालधूमसंकाशाःशावल्लाः रासभारुणाः एतेवाहाग्रहाणांवैमया
प्रोक्तारथैसह सर्वेध्रुवनिबद्धास्तेप्रबद्धावातरश्मिभिः एतेवैभ्राम्यमानास्तुमथायोगेनभ्रमंति। त्त
ये वायव्याभिरत्नुरूपाभिःप्रवद्धावातरश्मिभिः परिभ्रमंतितद्वद्धाश्चंद्रसूर्यग्रहादिवि भ्रमंतम राम॰
नुगछंतिध्रुवंतेज्योतिषांगणाः यथानद्युदकेनौस्तुसलिलेनसहोह्यते तथादेवालयाह्येतेउ
ह्यंतेवातरश्मिभिः तस्मात्सर्वेनदृश्यंतेव्योम्निदेवगणास्तुते यावत्यश्चैवताराश्चतावंतोवात १६०

द्रमयः सर्वोध्रुवनिबद्धास्ताभ्रमंतोभ्रामयंतितं तैलपीडा यथाचक्रं भ्रमंतोभ्रामयंति तत् यथाभ्र
मंतिज्योतींषिवातबद्धानिसर्वशः अलातचक्रवद्यांतिवातचक्रेरितानितु यस्माज्ज्योतींषिवहते
प्रवहस्तेन सस्मृतः एवंध्रुवनिबद्धोसौसर्वंतिज्योतिषांगणः सेषतारामयोज्ञेयः शिशुमारोध्रु
वोदिवि यदह्नाकुरुतेपापंदृष्ट्वातंनिशिमुच्यते यावंत्यश्चैवतारास्ताःशिशुमाराश्रितादिवि
तावंत्येववतूवर्षाणिजीवंत्यभ्यधिकानितु शाश्वतःशिशुमारोसौविज्ञेयः प्रविभागशः उत्तान
पादस्तस्याथविज्ञेयोस्युत्तमाहनुः यज्ञोधरस्तुविज्ञेयोधर्मोमूर्द्धानमाश्रितः हृदिनारायणःसा
ध्यः अश्विनौपूर्वपादयोः वरुणश्चार्यमाचैवपश्चिमेतस्यसक्थिनि शिश्नंसंवत्सरस्तस्यमित्रोपानं।
समाश्रितः पुच्छेग्निश्चमहेंद्रश्चमरीचिःकश्यपोध्रुवः तारकाशिशुमारस्यनास्तमेतिचतुष्टयं
नक्षत्रचंद्रसूर्याश्चग्रहास्तारागणैःसह उन्मुखाभिमुखाःसर्वेचक्रीभूताश्रितादिवि -वणाधि
ष्ठिताः सर्वेध्रुवमेवप्रदक्षिणं प्रयांतीहवरश्चैवंमेढीभूतंध्रुवंदिवि त्रयींधिकश्यपणानांतुवरस्था
सोध्रुवस्मृतः एकएवभ्रमत्येषमेरुपर्यंतमूर्द्धनि ज्योतिषांचक्रमेतद्धिसदाकर्षत्सवाङ्मुखः

ब्र·पु·
१९२

मेरुमालोकयन्नेषपर्येतीहप्रादक्षिणं ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेध्रुवचर्या ॥ शांशपउवाच
एतच्छ्रुत्वातुमुनयस्तुनःसंशयागताः पृथक्करुत्तरंभूयस्तदातेलोमहर्षणं ऋषयऊवाच
यदेतदुक्तंभवतागृहाणिपानीतिसुव्रत कथंदेवगृहाणिस्युःकथंज्योतींषिवर्णय एतत्सर्वंतुनो
मावद्रुज्योतिषांचैवनिश्चयं श्रुत्वातुवचनंतेषांतदासूतःसमाहितः अत्रपेचमहाप्राज्ञे
यदुक्तंज्ञानबुद्धिभिः तदहंसंप्रवक्ष्यामिसूर्याचंद्रमसोर्भवं यथादेवगृहाणीहसूर्याचंद्र
मसोगृहाः अतःपरंत्रिविधाग्नेर्वक्ष्येहंतुसमुद्भवं दिव्यस्यभौतिकस्याग्नेरन्याग्नेःपार्थिवस्य
च व्युष्टायांतुरजन्यांवैब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः अव्याकृतमिदंत्वासीन्नैशेनतमसावृतम् चतु
र्भूतावशिष्टेस्मिन्लोकेपार्थिवसोग्निरुच्यते यश्चासौतपतेसूर्येशुचिरग्निस्तुसस्मृतः विद्युताद्य
स्तुविज्ञेयस्तेषांवक्ष्यामिलक्षणं वैद्युतोजाठरःसौरोह्यपांगर्भास्त्रयोग्नयः तस्मादपःपिबन्सू
र्योगोभिर्दीप्यत्यसौदिवि वैद्युतेनसमाविष्टोवार्क्ष्योनाद्भिःप्रशाम्यति मानवानांचचद्वो
स्यानाद्भिःशाम्यतिपावकः अर्चिष्मान्पवनःसोग्निर्निष्प्रभोजाठरःस्मृतः यश्चायंमंडलीशुक्लो

राम·
१९३

निरुप्यास्तंप्रकाशते अभाहि सौरि पादेन अस्तं याति दिवाकरे अग्निमाविशत रात्रौ तस्माद्दूरा
त्प्रकाशते उष्णं तु च पुनः सूर्यं सौम्यमाग्नेयमाविशत् पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तप
त्यसौ प्रकाशश्च तथौष्ण्यं च सौराग्नेयेतेजसी परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं
उत्तरे चैव भूम्यर्द्धे तस्माद्दक्षिणे च दक्षिणे उत्तिष्ठति पुनः सूर्ये रात्रिराविशते ह्यपः तस्मात्ता
म्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् अस्तं याति पुनः सूर्ये अहर्वै प्रविशत्यपः तस्माच्छुक्ला
नक्तं शुक्ला आपो दृश्यन्ति भास्करे एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्द्धे दक्षिणोत्तरे उदयास्तमयेन तु
महोरात्रं विशत्यपः यश्चासौ तपते सूर्ये पिबन्नंभो गभस्तिभिः पार्थिवोग्निर्विमिश्रोसौ दि
व्यः शुचिरिति स्मृतः सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तकुंभनिभः शुचिः आदत्ते तेन नाडीनां सह
स्रेण समन्ततः नादेयीश्चैव समुद्रैकोप्याश्चैव मधान्वनी स्थावरा जंगमाश्चैव यश्च सूर्योहि
रण्मयः तस्य रश्मिसहस्रं तु वर्षशीतोष्णनिस्रव तासां चतुःशता नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः
वंदनाश्चैव मेध्याश्च तथा तनाल्पा अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः हिमवा

ब्र.पु.
१९६

हाश्वनाभ्योत्पात्रश्मयस्त्रिशतास्तुतः हरयो मेध्यश्चवाहश्चह्लादिन्योहिमसर्जनाः चंद्रास्ताना
मतः सर्वाः पीताभास्तुगभस्तयः शुक्लाश्चककुभश्चैवगावोविश्वभृतस्तथा शुक्लास्तानाम
नः सर्वास्त्रिशतास्तुघर्मसर्जनाः समं बिभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः मनुष्यानौषधेनेह स्व
धयाचपितृनपि अमृतेनसुरान्सर्वास्तिसृभिस्तर्पयत्यसौ वसंते चैव ग्रीष्मे च शतैः सपति
तभिः वर्षास्वथो शारदि च चतुर्भिः संप्रवर्षति हेमंते शिशिरे चैव हिमं संसृजते त्रिभिः ओ
षधीषु बलं धत्ते स्वधया च पितृनपि सूर्योमरत्वममृते त्रयस्त्रिषु नियच्छति एवं रश्मिसह
स्रंतत्सौरं लोकार्थसाधकं मैघतेरुतमासाद्य जलाक्षीनोस्मनिष्प्रवं इत्येतन्मंडलं शुक्लं भा
स्वरं सूर्यसंनिभं नक्षत्रग्रहसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेवचा नक्षत्रचंद्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्य
संभवाः नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजा दिवाकरः शेषाः पंच ग्रहा ज्ञेया ईश्वराः कामरू
पिणः पठ्यते चाग्निरादित्यः उदकं चंद्रमाः स्मृतः शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां नि
बोधत सुरसेनापतिः स्कंदः पठ्यतेंगारको ग्रहः नारायणं बुधं प्राहुर्देवं ज्ञानविदो बुधाः

राम.
१९६

रुद्रो वैवस्वतः साक्षाद्यमो लोकप्रभुः स्वयं महाग्रहो हि नक्षत्रेशो मंदगामी शनैश्चरः देवासु
रगुरू ह्येतौ भानुसंतौ महाग्रहौ प्रजापतिस्तथावेतावुभौ शुक्रबृहस्पतिः देवी महेंद्र जनयो
गाधिपत्यविनिर्मितौ आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः भवत्यस्य जगत्कृत्स्नं
सदेवासुरमानुषं रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचंद्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवौकसां द्युतिर्द्युतिमतां कृत्स्ना यत्ते
जः सर्वलौकिकं सर्वात्मा सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतं ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्र
लीयते भावाभावौ हि लोकानामादित्यान्निःसृतौ पुरा जगज्ज्ञेयो ग्रहो विप्रा दीप्तिमान्सुप्र
भो रविः यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः क्षणा मुहूर्ता दिवसा निशा पक्षाश्च कृ
त्स्नशः मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽथ युगानि च नेदादित्यादृते ह्येषां कालसंख्या न विद्यते
कालादृते न नियमो न दीक्षा नाह्निकक्रमः ऋतूनामविभागश्च पुष्पमूलफलं कुतः कुतः
सस्याभिनिष्पत्तिर्गणो ह्यौषधिगणादिवा व्यवहारो नाव्यवहारः देवानां दिवि चेह च जगत्प्रताप
मृते भास्करं वा ति न स्कार सएव कालश्चाग्निश्च द्वादशात्मा प्रजापतिः तपत्येष द्विजश्च

ब्र॰पु॰
१२०

धार्य्यते लोकं सचराचरं सप्तते ज्ञसांशवः समस्तः सार्वलौकिकः उत्तरेमार्गमास्थाय वायोभीभिरिवं
जगत् पार्श्वमूर्द्धमधश्चैव तापयत्येष सर्वशः ॥ रवेरश्मिसहस्रं यत्प्राङ्मया समुदाहृतं तेषां श्रेष्ठाः पु
नः सप्तरश्मयो ग्रहयोनयः सुषुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संप
द्वसुस्ततः परं अर्वावसुः पुनश्चान्यः स्वराडन्यः प्रकीर्तितः सुषुम्नः सूर्यरश्मिस्तु क्षीणं शशिनमेध
यत् तिर्यगूर्द्धप्रचारोसौ सुषुम्नः परिकीर्त्यते हरिकेशः पुरस्ताद्यो ऋक्षयोनिः प्रकीर्त्यते दक्षिणे
विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्द्धयते बुधं विश्वश्रवास्तु यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृतो बुधैः संपद्वसुस्तु यो
रश्मीः स योनिर्लोहितस्य तु षष्ठस्त्वर्वावसू रश्मी योनिस्तु स बृहस्पतेः शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मि
राप्यायते स्वराट् एवं सूर्य्यप्रभावेन ग्रहनक्षत्रतारकाः वर्द्धन्ते विदिताः सर्वा विश्वं वेद पुनर्जगत्
न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्मान्नक्षत्रतास्मृता क्षेत्राण्येतानि वै पूर्वं मापतन्ति गभस्तिभिः तेषां क्षेत्रा
ण्यथादत्ते सूर्यो नक्षत्रतां ततः तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतां ते ग्रहाश्रयात् ताराणां तारका ह्येताः
शुक्लत्वाच्चैव तारकाः दिव्यानां पार्थिवानां च नैशानां चैव सर्वशः आदानान्नित्यमादित्यस

राम॰
१२६

ःमसांतेनसोमहान् स्रवतिस्यंदनश्चैवधातुरेषविभाष्यते सवनात्तेजसोपांचतेनासौसवितामतः
बहुर्थश्चंद्रइत्येषह्लादनेधातुरीष्यते शुक्लत्वेचामृतत्वेचशीतत्वेचविभाष्यते सूर्याचंद्रमसो
र्दिव्येमंडलेभास्वरेखगे ज्वलत्तेजोमयेशुक्लेवृत्तकुंभनिभेशुभे घनतोयात्मकंतत्रमंडलंशशि
नस्मृतं घनतेजोमयंशुक्लंमंडलंभास्करस्यतु विशंतिसर्वदेवास्तुस्थानान्येतानिसर्वशः मन्व
न्तरेषुसर्वेषुऋक्षसूर्यग्रहाश्रयः तानिदेवगृहाण्येवतदाख्यास्तेभवंतिच सौरंसूर्योविश
त्स्थानंसौम्यंसोमस्तथैवच शौक्रंशुक्रोविशत्स्थानंषोडशार्चिःप्रतापवान् बृहद्बृहस्पतेश्चैवलो
हितांश्चैवलोहितः शानैश्चरंतथास्थानंदेवश्चैवशनैश्चरः आदित्यरश्मिसंयोगात्संप्रकाशा
त्मिकास्मृताः नवयोजनसाहस्रोविष्कंभःसवितुःस्मृतः त्रिगुणस्तस्यविस्तारोमंडलंचप्रमाणतः।
तः द्विगुणःसूर्यविस्ताराद्विस्तारःशशिनःस्मृतः तुल्यस्तयोस्तुस्वर्भानुर्भूत्वाधस्तात्प्रसर्पति
उद्धृत्यपार्थिवींछायांनिर्मितामंडलाकृतिः स्वर्भानोस्तुबृहत्स्थानंतृतीयंयत्तमोमयं आदित्या।
त्तच्चनिष्क्रम्यसोमंगच्छतिपर्वसु आदित्यमेतिसोमाच्चपुनःसौरेषुपर्वसु स्वर्भासात्स्वरतेयस्मा

ब्र॰पु॰
१२१

स्वर्भानुस्तेन रूच्यते चंद्रस्य षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते विष्कंभान्मंडलाच्चैव योजनाग्र्यात्प्रमा
णतः भार्गवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहस्पतिः वृहस्पतेः पादहीनौ वक्रसौरावुभौ स्मृतौ विस्तारान्
मंडलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मंतीह यानि वै बुधेन समतुल्यानि वि
स्तारान्मंडलात्तथा प्रायशश्चंद्रयोगीनि विंद्यादृक्षाणि तत्त्ववित् तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु
परस्परं शतानि पंच चत्वारि त्रीणि द्वे चैव योजने सर्वापरनिकृष्टानि तारकामंडलानि तु यो
जनान्यर्द्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते उपरिष्टात्त्रयस्तेषां ग्रहा ये क्रूरचारिणः सौरोंगिरसश्च वा
क्रश्च ज्ञेया मंदविचारिणः तेभ्योधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गव
श्चैव शीघ्रगाः यावंतस्तारकाः कोट्यस्तावदृक्षाणि सर्वशः वीथीनां नियमाच्चैव ऋक्षमार्गो व्यव
स्थितः गतिस्तासां चैव सूर्यस्य नीचोच्चत्वे यनक्रमात् उत्तरायनमार्गस्थो यदा पर्वसु चंद्रमाः बो
धं वो धाय स्वर्भानुः स्वर्भानोः स्थानसंस्थितः तथा ऋक्षाणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विशांपते गृहाण्ये
तानि सर्वाणि ज्योतींषि सुकृतात्मनां कल्पादौ संवृत्तानि निर्मितानि स्वयंभुवा स्थानान्येतानि नि

राम॰

तिष्ठंतियावदाहूतसंप्लवं मन्वंतरेषुसर्वेषुदेवतायतनानिवै अभिमानिनोवतिष्ठंतिस्थाना
नितुपुनःपुनः अतीतैस्तुसहातीताभाव्याभाव्यैसुरासुरैः वर्त्तंतेवर्त्तमानैश्चस्थानानिस्वैसुरै
सह अस्मिन्मन्वंतरेचैवग्रहावैमानिकास्मृताः विवस्वानदितेःपुत्रसूर्योवैवस्वतेंतरेः त्वि
षिमान्धर्मपुत्रस्तुसोमदेवोवसुस्मृतः शुक्रोदेवस्तुविज्ञेयोभार्गवोसुरयाजकः बृहते
जाःस्मृतोदेवोदेवाचार्योंगिरःसुतः बुधोमनोहरश्चैवत्विषिपुत्रस्तुसंस्मृतः अग्निर्विक
स्यांतुसंजज्ञेयुवासंवत्सराधिपः नक्षत्ररूक्षगामिन्योदाक्षायण्यस्तुनाःस्मृताः स्वर्भानु
सिंहिकापुत्रोभूतसंतापनोसुरः सोमर्क्षग्रहसूर्येषुकीर्तितास्त्वभिमानिनः स्थानान्ये
तान्यथोक्तानिस्थानिन्यश्चैवदेवताः शुक्लमग्निमयंस्थानंसहस्रांशोविवस्वतः सहस्रां
शोस्त्विषस्थानमम्मयंशुक्लमेवच आप्यंश्यामंमनोज्ञस्यपंचरश्मिगृहंस्मृतं शुक्रस्या
प्यमयंस्थानंपद्मषोडशरश्मिवत् नवरश्मिस्तुयानोपिलोहितंस्थानमम्मयं हरिद्राभं
बृहच्चापिद्वादशांशोबृहस्मृतं अष्टरश्मिगृहंप्रोक्तंकृष्णंबुधस्यतन्मयं स्वर्भानोस्तम

ब्रपु॰
१७२

संस्थानं भूतसंतानयनात्तयं विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वममयास्त्वेकरूपमयः आश्रयाः पुण्य
कीर्तिनां सुशुक्लाश्चैव वर्णतः घनतोयात्मिकाज्ञेया कल्पादावेव निर्मिताः उच्चत्वाद्दृश्य
ते शीघ्रमभिव्यक्तो गभस्तिभिः तथा दक्षिणमार्गस्थानीचैर्वीथीमपाश्रितः भूमिलेखा
वृत्तसूर्यः पूर्णिमावास्ययोस्तथा न दृश्यते यथाकालं शीघ्रमस्तमुपैति च तस्मादुत्तरमा
र्गस्थो ह्यमावास्यां निशाकरः दृश्यते दक्षिणमार्गे नियमाद्दृश्यते न च ज्योतिषां गतियोगेन
सूर्यचंद्रमसावृतः समानकालास्तमयौ विषुवत्सु समोदयः उत्तरासु च वीथीषु व्यंत
रास्तमयोदयौ पौर्णिमावास्ययोर्ज्ञेयौ ज्योतिश्चक्रानुवर्तिनौ दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भ
वति रश्मिवान् तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति विस्तीर्णं मंडलं कृत्वा तस्याप्यूर्ध्वचर
तेः शशी नक्षत्रमंडलं कृत्स्नं सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्ध्वं वक्रादूर्ध्वं बृहस्पति
तस्माच्छनैश्चरोप्यूर्ध्वं तस्मात्सप्तर्षिमंडलं ऋषीणां चैव सप्तानां ध्रुव ऊर्ध्वं व्यवस्थितः द्वि
गुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ताराग्रहांतराणि स्युरुपरिष्टाद्यथाक्रमम् ग्रहाश्च

राम॰
१७२

इसूर्यैश्चादिविदिक्षेनतेजसा नित्यमक्षेषुयुज्यतेगच्छंतिनियमक्रमात् ग्रहनक्षत्रसूर्यास्तुनी
चोच्चमनवस्थिताः समागमेसुभेदेच पश्यंतियुगपत्प्रजाः परस्परस्थिताह्येतेयुज्यंतेचपर
स्परं असंकरेणविज्ञेयस्तेषांयोगस्तुवैबुधैः इत्येषसंनिवेशोवः पृथिव्याज्योतिषस्यच द्वी
पानामुदधीनांचपर्वतानांतथैवच वर्षाणांचनदीनांचयेचतेषुवसंतिवै एतेष्वेवग्रहाःपूर्वं
नक्षत्रेषुसमुत्थिताः विवस्वानदितेःपुत्रःसूर्योवैचाक्षुषेंतरे विशाखासुसमुत्पन्नोग्रहा
णांप्रथमोग्रहः त्विषिमान्धर्मपुत्रस्तु सोमोविश्वावसुस्तथा शीतरश्मिसमुत्पन्नःकृत्तिका
सुनिशाकरः षोडशार्चिर्भृगोःपुत्रःशुक्रःसूर्यादनंतरं ताराग्रहाणांप्रवरस्तिष्येनक्षत्रेसमु
त्थितः ग्रहांश्चांगिरसःपुत्रोद्वादशार्चिर्बृहस्पतिः फाल्गुनीषुसमुत्पन्नःसर्वाह्वश्चजगद्गुरुः
नवार्चिर्लोहितांगस्तुप्रजापतिसुतोग्रहः आषाढास्विहपूर्वासुसमुत्पन्नइतिश्रुतिः रेवती
ष्वेवसप्तार्चिस्तथासौरिःशनैश्चरः रेवतीषुचसमुत्पन्नोग्रहश्चंद्रार्कमर्दनः एतेताराग्रहास्त्वेव
बोधव्याभार्गवादयः जन्मनक्षत्रपीडासुयांतिवैगुणपनांयतः सर्वग्रहाणामेतेषामादिरादि

त्वउच्यते नानाग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनां चैव धूमवान् ध्रुवः कीला ग्रहाणां तु विभक्तानां चतुर्दशं
नक्षत्राणां श्रविष्ठा स्यादयनानां तथोत्तरं वर्षाणां चापि पंचानामाद्यः संवत्सरस्मृतः ऋतूनां शि
शिरं वापि मासानां माघ एव च पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपत्तथा अहोरात्रविभागानां
मह श्चादिप्रकीर्त्तिताः मुहूर्त्तानां तथैवादिमुहूर्त्तो रुद्रदेवता अक्षोश्चापि निमेषादिकालः का
लविदो मतः श्रवणांतप्रतिष्ठादि युगं स्यात्पंचवार्षिकं भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत्परिवर्त्तते दि
वाकरस्मृतस्तस्मात्कालस्तं विद्धि चेश्वरं चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः इत्येषज्योति
षामेव सन्निवेशोर्थनिश्चयात् लोकसंव्यवहारार्थमीश्वरेण विनिर्मितः उन्नतश्रवणेनासौ
संक्षिप्तश्च ध्रुवे तथा सर्वलोकेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इति स्थितः बुद्धिपूर्वं भगवता कल्पादौ स
प्रकीर्त्तितः साश्रयः सोभिमानी च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः वैश्वरूप्यात्प्रधानस्य परिणामोयमद्भु
तः नैव शाकोत्प्रसंख्यातुं याथातथ्येन केनचित् गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा आ
गमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तितः परीक्ष्य निपुणं भक्त्या श्रद्धातव्यं विपश्चिता चक्षुः शास्त्र

जलंलेख्यंगुणानंवुद्धिसत्तमाः पंचैतेहेतवोज्ञेयाज्योतिर्गणविचिंतने ॥ इतिश्रीमहापुराणे
वायुप्रोक्ते अनुषंगपादेज्योतिःसंनिवेशः ॥ ऋषयऊचुः तस्मिंदेशेमहापुण्ये मेतदाख्यानमु
त्तमं वृत्तंत्रसूतश्रेष्ठगणानांकस्मिन्कालेमहामते पतदाख्याहिनःसम्यक्कथावृत्तंतपोधन यथा
श्रुतंमयापुण्यंवायुभाषितंदापुना कथ्यमानंद्विजश्रेष्ठाःसंत्रवर्षेसमरस्सके नीलतायेनकेतस्य
देवदेवस्यशूलिनः तदहंकीर्त्तयिष्यामिशृणुध्वंसंशितव्रताः उत्तरेशैलराजस्यसरांसिसरितो
ह्रदाः पुण्यायतनेषु तीर्थेषुदेवतायतनेषुच गिरिशृंगेषुलोकेषुगाह्वरोपवनेषुच देवभक्तामा
हात्मानोमुनयःशंसितव्रताः स्तुवंतेचमहादेवं यत्रयत्रयथाविधि ऋग्यजुःसामवेदेषुतथा
गीताद्युदात्तादिभिः ॐकारनमस्कारैर्युंजंतिसदाशिवं प्रवृत्तेज्योतिषाचक्रेमध्यमानेदिवा
करे देवतानियतात्मानमस्यंतिसंततं कथं ऋषभियमवृत्ताःप्राणशेषव्यवस्थिताः न
मसेनीलकंठायरक्षवाचसदागतिः तत्कृत्वाभाविनात्मानोमुनयःशंसितव्रताः वालिखि
ल्यानिविख्याताःयेनेगसहचारिणः अष्टाशीतिसहस्राणिमुनीनांमुहुरेनसाम तसमस्तकं

ब्र॰पु॰
१२८

तिवैवायुंवायुपर्णांबुभोजना: ऋषयऊचु:॥ नीलकंठेतियत्प्रोक्तंत्वयापवनसत्तम: पवनस्तुं
पवित्राणांपावनानांपावकनावर यद्दृयंश्रोतुमिच्छामस्तत्प्रसादात्प्रभंजना नीलतांयेनकंठस्य
कारणेनांविकापते श्रोतुमिच्छामहेसस्यक्तनवक्त्राद्विशेषत: यावद्वाच:प्रवर्त्तन्तेसर्वेस्तो
श्चाल्पेषरिता: वर्णसंस्थानगतेवायोर्हानिविधि:संप्रकीर्त्यते ज्ञानेपूर्वमपोन्साहास्त्वत्तोवायो:
प्रवर्त्तेते त्वयितिष्ठतमानेतुशेषावर्णप्रवृत्तय: तत्रवाचोनिवर्त्तन्तेदेहवंधाश्चदुर्लभा: त
त्रापितेस्तिसद्भाव:सर्वगस्त्वंसदानिल: नान्य:सर्वगतोदेवत्वदृतेस्तिसमीरण पूर्वैवजीव
लोकस्तेप्रत्यक्ष:सर्वतोनिल: चसैवाचस्पतिर्देवमनानायकमीश्वर सूचितंतुदेशस्पृकिं
कृताहृपविक्रिया श्रुत्वावाक्यंततस्तेषाम्ऋषीणांभावितात्मनां प्रत्युवाचमहातेजावायुर्लो
केनमस्कृत:॥वायुरुवाच॥ पुराकृतयुगेविप्रोवेदनिश्चयतत्पर: असिष्ठोनामधर्मात्मामान
सोवैप्रजापति: पप्रच्छकार्त्तिकेयंवैमयूरवरवाहनं उमामन:प्रहर्षणं वालकंठपुरस्कृपिणं
महिषासुरनारीणांनयनांजनतस्कर महासेनंमहात्मानंमेघस्तनितनिस्वनं क्रौंचजीवि

राम॰
१२८

तहर्मारंपार्वतीहृदिनंदनं वसिष्ठः एकेनभक्त्याकार्त्तिकेयंमहाबलं वसिष्ठउवाच॥ नमस्तेहरनंदा
यउमागर्भनमोस्तुते नमस्तेअग्निरूपायगंगागर्भनमोस्तुते नमस्तेशरगर्भायनमस्तेकृत्तिकासु
त नमोद्वादशनेत्रायषण्मुखायनमोस्तुते नमस्तेशक्तिहस्तायदिव्यघंटायताकिने एवंस्तुत्वा॥
महासेनेयएकशिखिवाहने परे तडश्वनेवयंप्रभुभत्स्वप्रोजनप्रभं तत्किमर्थंसमुत्पन्नंकंठेउंदे
दुसप्रभे एतदामायभक्त्यायदांतायवृहिस्प्रकृते कथांमंगलसंयुक्तांपवित्रांपापनाशिनी म
त्प्रियार्थंमहाभागवक्तुमर्हस्यशेषतः श्रुत्वावाक्यंततस्तस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः प्रत्युवाचम
हातेजास्तारारिर्वलसूदनः शृणुष्ववदतांश्रेष्ठकथ्यमानंवचोमम उमोत्संगनिषण्णेनमयापूर्वं
यथाश्रुतं पार्वत्यासहसंवादःशिवस्यचमहात्मनः तदहंकीर्त्तयिष्यामित्वत्प्रियार्थंमहामुने कै
लाशशिखरेरम्येनानाधातुविचित्रिते तरुणादित्यसंकाशेसमचामीकरप्रभे वज्रस्फटिकसो
पानेचित्रपट्टशिलातले जंबूनदमयेदिव्येनानाधातुविचित्रिते नानाद्रुमलताकीर्णेचक्र
वाकोपशोभिते प्रीतवोद्गीतवकुलेधारासंपातनादिते तत्रक्रौंचमयूराणांनादेरुधुतकंदरे

व्यप्सरोगणसंकीर्णे किंनरैश्चोपशोभिते जीवंजीवंजीवकजातीनां विहंगैश्चोपकूजिते कोकिलाभ्रमरम
धुरैश्चारमासविते सारमेयनिनादाढ्ये मेघस्तनितस्वने विनायकभयोद्विग्नकुंजरे गुह्यकंदरे वीणा
वादित्रनिर्घोषैश्चेंद्रियमनोरमे: हिंदोलांदोलितसंप्राप्ते वनितासंघसेविते ध्वजैर्लंबितदोलानां गुहा।
नांनिनदाकुले सुरवमर्दलवादित्रैर्वल्गितास्फारितैस्तथा क्रीडारवविचाराणां निर्घोषैः पूर्णकंदरे
हासैः मंत्रासमनन्तैर्विकरालमुखैस्तथा दृढगंधैर्विचित्रैश्च प्रक्रीडितगणेश्वरैः वज्रस्फटिकसोपाने
श्चित्रपट्टशिलातले व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा विडालवदनैश्चान्यैः क्रोष्टुकाकारमूर्ति
भिः ह्रस्वदीर्घकृशैः स्थूलैर्लंबोदरमहोदरैः ह्रस्वजंघैश्च लंबोष्ठैस्तालजंघैस्तथापरैः गोकर्णैः खरकर्णैश्च
महाकर्णैः खरकर्णकैः बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः एवंविधैर्महायोगीभूतैर्भूतपतिर्वृतः विश्व
कर्मकृतामणिरत्नभूषिते शिलातले हेममये मनोरमे सुखोपविष्टं मदनांगनाशनं प्रोवाच वाक्यं गि
रिराजपुत्री श्रीदेव्युवाच भगवन्भूतभव्येश गोवृषांकितशासन: त्वत्कृतं महादेव प्राजने बुद
संनिभं नात्यल्पं नातिसूक्ष्मं नीलांजनचयोपमम् किमिदं देवदीप्यं ते कंठे कामांगनाशन कारे

तः कारणं किं वा कंठे नीलच मीश्वरं एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्या
पार्वत्याः पार्वतीप्रियः कथां मंगलसंयुक्तां कथयामास शंकरं कथयामास शंकरः मथ्यमाने मते
पूर्वं क्षीरोदे दिरदानवैः अग्रे समुत्थितं तस्मिन्विषं कालानलप्रभं तं दृष्ट्वा सुरसंघाश्च दैत्याश्चैव वा
नने विषस्य वदनात्सर्वे गता लोकसंप्रत्यांतिकं दृष्ट्वा सुरगणान्भीतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः किमर्थं
वै महाभागा भीता उद्विग्नचेतसः मया सृष्टं ग्रामणीमैश्वर्यं भवतां संप्रकल्पितं केनव्यावर्त्तितेश्वर्यां युयं
वै सुरसत्तमाः त्रैलोक्यस्येश्वराः यूयं सर्वे विगतज्वराः प्रजासर्गेन सोस्मीह यास्तां ग्रामे निवर्त्ता
येत् विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वके देशगामिनः अध्यात्मे वाधिभूते च अधिदैवे च नित्यशः प्रजाकर्मवि
पाकेन शंकाप्येवं प्रवर्त्तितं तत्किमर्थं भयोद्विग्नाः मृगासिंहाहीना इव किं दुःखं केन संतापं ऊनीवा
भयमागतं एतत्सर्वं यथान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः
ऊचुस्ते ऋषिभिः सार्द्धं सुरदैत्येंद्रदानवाः सुरासुरैर्मथ्यमाने ययेभक्षि महात्मभिः भुजंगभोगसंका
शं नीलजीमूतसंनिभं प्रादुर्भूतं विषं घोरं संवर्त्ताग्निसमप्रभम् कालमृत्युरिवोद्भूतं युगांतान्ता

दिव्यवर्चसं त्रैलोक्योत्सादसूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः विषोल्बणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषः
निर्दग्धो रक्तगौरांगः कृतं कृष्णो जनार्दनः दृष्ट्वा तं रक्तगौरांगं कृतं कृष्णं जनार्दनं भीताः सर्वे वयं देवा
स्त्वामेव शरणं गताः स्वराणामस्वराणां च प्रभुस्त्वा वाक्यं पितामहः प्रभुर्वाच महातेजा लोकानां हि
तकाम्यया शृण्वंतु देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः यत्तदग्रे समुत्पन्नं मथ्यमाने महोदधौ विषं
कालानलप्रख्यं कालकूटेति विश्रुतं येन प्रादुर्भूतमात्रेण कृतं कृष्णो जनार्दनः तस्य विस्तारवेगाच्चापि
सर्वे वासवपुंगवाः नशक्नुवंति वेगं सोढुं वेगमथ्यात् शंकरात् इत्युक्त्वा पद्मगर्भाभः पद्मयोनिरयो
निजः ततस्तोत्रं समारेभे ब्रह्मा लोकपितामहः नमस्तुभ्यं पिनाकाख्य नमस्तेनेकचक्षुषे नमः
पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानां पतये नमः नमः सुरारिहंत्राय
सोमसूर्याग्निसंनिभे ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः सांख्याय चैव योगाय भूतग्रामाय वै
नमः मन्मथांगविनाशाय कालकालाय वै नमः रुद्राय वसुरेताय देवदेवाय रंहसे कपर्दिने क
वीराय शंकराय हराय च कपालिने विरूपाय शिवाय वरदाय च नमः कमलहस्ताय दिग्वासा

शिखिखंडिने लोकत्रयविधात्रे च इंद्राय वरुणाय च उग्राय चैव चोग्राय विप्रायानेकचक्षुषे रजसे
चैव सत्वाय नमस्ते व्यक्तयोनये नित्याय चैव नित्याय नित्यानित्याय चैव नमः व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्य।
क्ताव्यक्ताय वै नमः चिंत्याय चैवाचिंत्याय चिंत्याचिंत्याय वै नमः भक्तानामार्त्तिनाशनाय प्रियनाराय
णाय च उमाप्रियाय शर्वाय नंदिवक्त्राकिताय च पक्षमासार्द्धमासाय नमः संवत्सराय च बहुरूपा
य मुंडाय दंडिने यविरूपिने नमः कपालहस्ताय दिग्वासाय शिखंडिने ध्वजिने रथिने चैव यतिने
ब्रह्मचारिणे ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोस्तु ते रु
द्र उवाच एवं स्तुत्वा ततो देवाः प्रणिपत्य पुरस्सराः ज्ञात्वा तु भक्तिं मम देवदेव गांगाजलास्फालि
तमूर्द्धमुक्तकेशः शृण्वन्नोति योगान्निशायाद्वितीयो नित्यस्तु तो व्यक्तमुपैति चंद्रः एवं भगवता।
पूर्वं ब्रह्मणा लोककर्तृणा स्तुतोहं विविधैः स्तोत्रैर्वेदवेदांगसंभवैः ततः प्रीतोस्म्यहं तस्मै ब्रह्मणे
महात्मने ततोहं प्रहस्य वाचा पितामहमथाब्रुवं भगवन्नु तत्र भव्येश लोकनाथ जगत्पते किंका
र्यं ते मया ब्रह्मन्कर्त्तव्यं वद सुव्रत श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचांबुजेक्षणः भूतभव्यभव।

त्रंपु॰
१२२

त्रापश्चपतिंकारुणेश्वरः सुरासुरैर्मथ्यमानेयधोधावंभुजेहरणः भगवन्मेघसंकाशंनीलजीमू
तसंनिभ प्रादुर्भूतंविषंघोरंसंवर्ताग्निसमप्रभं कालमृत्युमिवोद्भूतंयुगांतादित्यवर्चसं त्रैलोक्यं।
त्सादृश्यंभवविस्फारतसमंततः अग्निसमुत्थिततस्मिन्विषकालानलप्रभं तद्दृष्ट्वावयंसर्वेभी
ताःसंभ्रांतचेतसः त्वंपिबस्वमहादेवलोकानांहितकाम्यया भवानग्र्यश्चतेलोकेभवान्नवव
रप्रभुः त्वामृतेन्योमहादेववेगंसोढुंनविद्यते नास्तिकश्चित्सुमान्शक्तस्त्रिषुलोकेषुविद्यते।
एवंतस्यवचःश्रुत्वाब्रह्मणःपरमेष्ठिनः बाढमित्येवतद्वाक्यंप्रतिगृह्यवरानने ततोहंयानुमा।
स्त्वोविषमंतकसंनिभं पिवतोमेमहाघोरंविषंसुरभयंकरं कंठःसमभवत्तूर्णंकृष्णोमेवरवर्णि
नि तंदृष्ट्वोत्पलपत्राभंकंठंसक्तमिवोरगं तक्षकंनागराजानंलेलिहानमिवस्थितं अथोवाचम
हातेजाब्रह्मालोकपितामहः सोभसेत्वंमहादेवकंठेनानेनसुव्रत ततस्तस्यवचःश्रुत्वामया।
गिरिवरात्मजे पशुपतिर्देवसंघानांदैत्यानांचवरानने महागंधर्वभूतानांपिशाचोरगराक्षसाः
उक्तुःअजलयोभूतासत्तमातंगगामिनि अहोबलवीर्यपराक्रमेलमहावसंयोगवलेनवेव अ

राम॰
१२२

होबलंवीर्यपराक्रमस्ते महाबलंयोगबलंतवैव अहो प्रभुत्वंतवदेवदेव गंगाजलासालितमुक्तके
शः त्वमेवविसृष्टमुराननत्वंत्वमेवमन्मथवरदत्वमेव त्वमेवभूतंभवितात्वमेवत्वमेवचादिनि
धनंत्वमेव त्वमेवसर्वस्यचराचरस्यलोकस्यकर्त्ताप्रलयेचगोप्ता इतीदमुक्त्वावचनंससोडाप्रगृह्य
सोमंप्रतिवंद्यमूर्ध्ना गताविमानैरमितिगृहस्ववौमहात्मनोमेरुसुपेत्यसर्वे इत्येतत्परमंपुण्यंगुह्य
पुण्यंपरंमहत् नीलकंठविषयःप्रोक्तंविस्तलोकेषुविश्रुतं सर्वपापहरंनवाप्रोक्तंकथापापप्रणाश
नी यस्तुधारयेन्नित्यमेनांब्रह्मभवांकथां तस्याहंसंप्रवक्ष्यामिफलंवैविपुलंमहत् विघ्नस्यवरा
रोहेस्थावरंजंगमंतथा गात्रप्राप्नुयस्तेषांप्रणिहितंतत्रप्रतिहन्यते शमयत्यनुभवोरंदुखंनं।
चापकर्षति स्त्रीषुवल्लभतांयातिसभायांपार्थिवस्यच विवादेजयमाप्नोतियुद्धेशूरत्वमेवच ग
छेतद्देममध्यानंगृहेभ्योनित्यसंपदः शरीरभेदेप्रवक्ष्यामिगतिस्तस्यवरानने हरिश्मश्रुर्नील
कंठःशशांकांकितमूर्द्धजः त्र्यक्षःत्रिशूलपाणिश्चवृषयानपिनाकधृक् नंदीतुस्यबलश्रीमान्
नंदीतुल्यपराक्रम विचरत्यखिलान्सर्वान्सर्वलोकान्ममाज्ञया नहन्यतेगतिस्तस्यत्रानिलस्य

बृ॰पु॰
१२८

यथांबरे मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याहूतसंप्लवं मम भक्त्या वरारोहे ये च शृण्वंति मानवाः तेषां
गतिं प्रवक्ष्यामि इह लोके परत्र च ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं वैश्यस्तु लभते ला
भं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् व्याधितो मुच्यते रोगात् बद्धो मुच्येत बंधनात् गुर्विणी लभते पुत्रं इह
लोके परत्र च गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं तत्फलं भवति श्रुत्वा विमोदिव्यामिमां

श्लोकं

कथां पादं वा यदि वाप्यर्द्धं श्लोकार्द्धमेव वा यस्तु धारयते नित्यं रुद्रलोकं स गच्छति इतिहासमे
नं गिरिराजपुत्री मयास्तुतेष्टेन तवांबुजेक्षणे निवेदितं पुण्यफलादियुक्तं मया च गीतं च तु ग
नेनेन कथामिमां पुण्यफलादियुक्तां निवेद्य देव्या शशिबद्धमूर्द्धजः वृषस्य पृष्ठेन सहो
मया प्रभुर्जगाम किञ्चिद्धि गुह्याद्गुह्यप्रियः क्रांतं मया पापहरं महापदं निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्र
भंजनः श्रुपीत्य सर्वं त्वपि त्वं सलक्षणं जगाम मध्यादिम्यधंयं प्रभंजना ः॥ इति श्रीमहापुराणे
वायुप्रोक्ते नीलकंठस्तवः समाप्तः ॥ ऋषय उवाच ॥ गणकर्मप्रभावेश्च कोधिको वदतां वर श्रो
तुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यं गुणविस्तरं ॥ सूत उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं

राम॰
१२८

महादेवस्य च माहात्म्यं विष्णोश्च महात्मनः पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं बलिं ब्रह्म
महातेजास्त्रैलोक्याधिपतिः पुरा प्रनष्टेषु च देवेषु प्रनष्टे च शचीपतौ अथाजग्मुः प्रभुं द्रष्टुं
सर्वे देवाः सवासवाः यत्रास्ते विश्वरूपाश्चाक्षीरोदस्य समीपतः सिद्धा ब्रह्मर्षयो यक्षा गंधर्वा
अप्सरसां गणाः नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः अभिगम्य महात्मानं स्तुवंति पुरुषं हरिं
त्वं धाता त्वं च कर्त्ता च त्वं लोकान् सृजसि प्रभो त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं असुरा
अजिताः सर्वे बलिर्बद्धश्च वै त्वया एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैश्च परमर्षिभिः प्रत्युवाच ततो देव
सर्वांस्तान् पुरुषोत्तमः श्रूयतामभिधास्यामि कारणं हि सुरसत्तमाः यः स्रष्टा सर्वभूतानां कालः काल
नरः प्रभुः येनाहं ब्रह्मणा सार्द्धं सृष्टा लोकाश्च मायया तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतं पु
रा तमसि व्याकृते त्रैलोक्ये ग्रसिते मया उदरे स्थेषु भूतेषु लोकेहं शायितस्तदा सहस्रशीर्षो भूत्वा
च सहस्राक्षः सहस्रपात् शंखचक्रगदापाणिः शायितो विमलेंभसि एतस्मिन्नंतरे दूरात् पश्या
मि ह्यमितप्रभं शतसूर्यप्रतीकाशं ज्वलंतमिव तेजसा चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं कांचनप्रभं।

भं कस्माज्जिनधरं देवं कमंडलुविभूषितं निमेषांतरमात्रेण आगतो सौ पुरुषोत्तमः ततो मामब्रवी
द्ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः कुतस्त्वं को नो वा किं चेह तिष्ठसे वद मे विभो अहं कर्तास्मि लोकानां स्वयंभूर्वि
श्वतोमुखः एवमुक्तस्तदास्मै न ब्रह्मणाहमुवाच तं अहं कर्तावलोकानां संहर्ता च पुनः पुनः
एवं संभाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां उत्तरां दिशि मास्थाय ज्वाला दृष्टावधिस्थिता ज्वालां
ततस्तां मालोक्य विस्मितौ च तदानघ तेन साचैव तेनाथ सर्वज्योतिः कृतं जलं वर्द्धमानां ततस्तावद्भ्रा
वत्सान्तपरमाद्भुते अभिदुद्रावतां ज्वालां ब्रह्मा चाहं च सत्वरौ दिवं जलं व्यविष्टभ्य तिष्ठते ज्वालम

ज्वालस्य

डलं तस्यैव मध्ये तु पश्यावविपुलप्रभं प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिंगं परमदीप्तिवत् न च तत्कांचनं
मध्येन शैलं न विराजितं अनिर्देश्यमचिंत्यं च लक्ष्यालक्ष्यं पुनः पुनः महातिसमहाघोरं व
र्द्धमानं भृशं तदा ज्वालामालाप्यत दिव्यं सर्वभूतभयंकरं अस्य लिंगस्य योन्तं वेगाद्गच्छेन मंत्र।
कारणं घोररूपिणः नत्वर्थं भिंदंतिमिव रोदसी ततो मामब्रवीद्ब्रह्मा अधो गच्छ त्वतंद्रितः अ
तमस्य विज्ञानीमो लिंगस्य तु महात्मनः अहमूर्द्ध्वं गमिष्यामि यावदंतो स्य दृश्यते तदा तो

समयंकृत्वागतामूर्द्धमधस्त्वह ततोवर्षसहस्रंतत्वहंपुनरधोगतः नचपश्यामितस्यांतंभीतस्त्वा
हंनसंशयः तथाब्रह्माचश्रांतस्त्वन्चांतंनस्यपश्यति समागमोममासाईतत्रैवचमहाभसि ततो
विस्मयमापन्नौभीतौतस्यमहात्मनः मायया मोहितौतेननष्टौसाग्नेत्वयवस्थितौ ततोध्यानगतेन
त्रह्यस्वरंसर्वतोमुखं प्रभवंनिधनंचैवलोकानांप्रभुमव्ययं ब्रह्मांजलिपुटोभूत्वातस्मैसर्वाय
शूलिने महाभैरवनादायभीमरूपायदंष्ट्रिणे अव्यक्तायमहातायनमस्कारंप्रकुर्महे नमोस्तु
तेलोकसुरेशदेवनमोस्तुतेभूतपतेमहात्म नमोस्तुतेशाश्वतसिद्धयोनेनमोस्तुतेसर्वजगत्प्र
तिष्ठ परमेष्ठीपरंब्रह्मअक्षरंपरमंपदं ज्येष्ठस्त्वंवामदेवश्चरुद्रःस्कंदःशिवःप्रभुः त्वंयज्ञस्त्वं
वषट्कारस्त्वमोंकारपरंपदं स्वाहाकारोनमस्कारःसंस्कारःसर्वकर्मणां स्वधाकारश्चजप्यश्च
व्रतानिनियमास्तथा वेदालोकाश्चदेवाश्चभगवानेवसर्वशः आकाशस्यचशब्दस्त्वंभूतानां
प्रभवाव्ययं भूमेर्गंधोरसश्चापांतेजोरूपंमहेश्वर वायोस्पर्शश्चदेवेशवपुश्चंद्रमसस्तथा बुधो
ज्ञानंचदेवेशप्रकृतोबीजमेवच त्वंकर्त्तासर्वभूतानांकालोमृत्युर्यमोन्तकः त्वंधारयसिलोकांस्त्रि

वृ॰पु॰
१८०

त्वमेव स्रजसि प्रभो पूर्वेण वदनेन त्वं त्वमिंद्रत्वं प्रकाससे दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान्संक्षिपसि प्रभो
पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यस्त्वं च व्यवस्थितः एकधा बहुधा देव लो
कानां प्रभवाव्ययः आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च सहाश्विनः साध्यविद्याधरा नागाश्चारणाश्च तपो
धनः वालखिल्या महात्मानस्तपसिद्धाश्च सुव्रताः त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः उ
माशीना शिनीवाली कुहूर्गायत्रिरेव च लक्ष्मीकीर्तिधृतिर्मेधा लज्जा क्षांतिर्वपुः स्वधा तुष्टिः पुष्टि
क्रिया चैव या देवी सरस्वती त्वत्तः प्रसूता देवेश संध्या रात्रिस्तथैव च सूर्यायुतानामयुतप्रभाव।
न नमोस्तु ते चंद्रसहस्रगोचर नमोस्तु ते पर्वतरूपधारिणे नमोस्तु ते त्रिपथलोकधारिणे नमोस्तु
ते वज्रपिनाकपाणये नमोस्तु ते षट्त्रिंशद्रूपधारिणे नमोस्तु ते विवसन चर्मचारिणे नमोस्तु ते सायक
चक्रपाणये नमोस्तु ते भस्मविभूषितांग नमोस्तु ते कामशरीरनाशन नमोस्तु ते देवहिरण्यवास
से नमोस्तु ते देवहिरण्यबाहवे नमोस्तु ते देवहिरण्यरूप नमोस्तु ते देवहिरण्यनाभ नमोस्तु ते देव
हिरण्यगर्भ नमोस्तु ते देवहिरण्यचीर नमोस्तु ते देवहिरण्यदायिने नमोस्तु ते देवहिरण्यमालि

नेनमोस्तुतेदेवहिरण्यबाहवे नमोस्तुतेदेवहिरण्यवर्म्मणे नमोस्तुतेसिंखनादनादनमोस्तुतेभैर
ववेगवेग नमोस्तुतेशंकरकंठकंठन नमोस्तुतेदिव्यसहस्रबाहा नमोस्तुतेवर्त्तवृवादनप्रिय एवं
संस्तूयमानस्तु एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तोभूत्वा महामतिः भातिदेवो महायोगी सूर्यकोटीसमप्रभः
अभिभाष्य महादेवो महादेवो महेश्वरः वक्त्रकोटीसहस्रेण ग्रसमानइवांबरं एकग्रीवः हमनत्त
रोनानाभूषणभूषितः नानारत्नविचित्रांगो नानामाल्यानुलेपनः पिनाकपाणिर्भगवा यहि
शांशनित्रिशूलधृक् दंडः कृष्णाजिनधारकपालीशूलरूपधृक् दंडकृष्णाजिनधरः कपालीवो
रूपधृक् व्यालयज्ञोपवीतीचसुराणामभयंकरः दुंदुभिस्वननिर्घोषपर्जन्यनिनदोयमः
मुक्तोहासस्तदातेननभसर्वमपूरयत् तेनशब्देनमहतावयंभीतामहात्मनः तदोवाचमहायो
गीप्रीतोहंवोकुरुध्व स्मरसत्तमौ पश्यतांचमहामायांभयंसर्वंप्रमुच्यतां युवांप्रसूतौगात्रेषुमम
पूर्वंसनातनौ अयंमद्दक्षिणोबाहुर्ब्रह्मालोकपितामहः वामोबाहुश्चमेविष्णुर्नित्यंयुद्धेष्ववर्जि
तः प्रीतोहंयुवयोःसम्यग्वरंदद्मियचेप्सिततनः प्रहृष्टमनसौप्रणतौपादयोःपुनः ऊचतुश्च

महात्मानौ पुनरेव तदा नद्यौ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरश्च नौ भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव म-
हेश्वर भगवानुवाच ॥ एवमस्तु महाभागौ सृजतां विविधाः प्रजाः एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीय-
त एवमेष मया प्रोक्तः प्रभावस्तस्य योगिनः तेन सिद्धमिदं सर्वं तन्मात्रावयं त्विह एतद्धि रूपं सत्त्वा-
नमव्यक्तं शिवसंज्ञितं अचिंत्यं तं महद्भूतं च पश्यंति ज्ञानचक्षुषः तस्मै देवाधिपत्याय नमस्का-
रं प्रयुंजत येन सूक्ष्ममचिंत्यं च पश्यंति ज्ञानचक्षुषः महादेव नमस्तेस्तु महेश्वर नमोस्तु ते सु-
रासुरवरश्रेष्ठ मनोहर नमोस्तु ते सूत उ एतच्छ्रुत्वा गणाः सर्वे सुराः सर्वे निवेशनं नमस्का-
रं प्रयुंजाना शंकराय महात्मने इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः कामांश्च लभते सर्वान्सर्वा-
येभ्यस्तु विमुच्यते सुरासुरवरश्रेष्ठ एतत्सर्वं सदा तेन विष्णुना प्रभविष्णुना महादेवप्रभावे-
न उक्तं ब्रह्म सनातनं एतद्वः सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं बलं इति श्रीमहापुराणे लिंगोद्भवस्त-
वः समाप्तः ॥ शांशपायन उवाच ॥ कथं त्वमावास्यां मासि मासि दिवं नृप ऐडः पुरूरवा ॥
सूत कथं चातर्पयत्पितॄन् सूत उवाच तस्याहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शांशपायन ऐडस्यादि-

त्वसंयोगं सोमस्य च महात्मनः अमांसारमयस्यंते दोपक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ह्रासवृद्धी पितृमतः पित
स्याद्विनिर्णयाः सोमाच्चैवामृतप्राप्तिं पितृणां तर्पणं तथा कव्याग्निष्वात्तसोमानां पितॄणां चैव द
र्शनं यथा पुरूरवाश्चैडस्तर्पयामास वै पितॄन् एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि पर्वाणि च यथाक्रमं यदा तु चं
द्रसूर्यौ तौ नक्षत्रेण समागतौ अमावास्यां निवसत एकरात्रौ कमंडले संगच्छति तदा द्रष्टुं दिवा
करं निशाकरौ अमावास्याममावास्यां मातामहपितामहौ अभिवाद्य तदा तत्र कालावेक्षः प्रती।
क्षति प्रसिद्धमानात्सोमाच्च पितृपर्यंतं त्वरिश्रवात् ऐडः पुरूरवा विद्वान्मासि मासि ततस्तु वे उपा
स्ते पितृमंतं ते समो मं सदिवास्थिनः द्विलवं कुहुमात्रं तं ते उभे तु विचार्य सः शिनीवालीप्रमाणेन शि
नीवालीमुपासकः मकुमात्रां कलां चैव यो पास्ते च कुहूं पुनः सतदा भानुमत्येव काकलापेक्षिप्रप
श्यति सुधामृतं कुतः सोमात्प्रस्रवन्मासतृप्तये दशभिः पंचभिश्चैव स्वधामृतपरिस्रवैः कृष्णपक्षभु
दासीत्वाद्दशमानं तपांशुभिः सद्यः प्रक्षरता तेन सौम्येन मधुना च सः निर्वापेण पदत्तेन पितॄणां वि
धिनान्वयः सुधामृतेन राजेंद्रस्तर्पयामास वै पितॄन् सौम्यास्त्वर्हिषदः काव्याः नग्निष्वात्तास्तथैव च।

श्री

ब्र॰पु॰
१८२

ऋतुमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः जज्ञिरे ऋतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवास्तथा आर्त्तवा अर्द्धमा
साख्यास्ते पितरो ह्यब्दसूनवः ऋतुः पितामहा मासा ऋतवश्चैवाब्दसूनवः प्रपितामहास्तु वै देवाः से
मजाः सोमपास्तथा आज्यपास्तु स्मृता काव्या स्वयनापितृजोत्तयः काव्याश्चर्विषदश्चैव अग्निष्वा
त्तास्तु ते त्रिधा गृहस्थायेन यज्वानो ऋतुष्वर्तुषदो ध्रुवं गृहस्थाश्चाप्ययज्वान अग्निष्वात्तास्तथार्त्तवाः
अष्टकायतयः काव्याः पंचाब्दांस्तान्निबोधत एषां संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्य परिवत्सरः सोम इद्वत्स
रः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पंचाब्दायेयुगात्मकाः तेषाश्चैवोष्मपाश्चैव दि
वाकीर्त्याश्च ते स्मृताः एते पिबंत्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि तांस्तेन तर्पयामास यावदा।
सीत्कुरुषाः यस्मात्प्रस्रवते सोमात्मासि मासि निबोधत तस्मात्सुधामृतं तद्वै पितॄणां सोमपा।
यिनां एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह कृष्णपक्षे यदा वेदो कस्ताः पंचदश क्रमात् पिबंत्यंबु
मयीं देवास्त्रयस्त्रिंशाच्छकं द्विजाः पित्वाई मासं गच्छंति चतुर्दश्यां सुधामृतं इत्येवं पीयमानस्तु
दैवतैस्तु निशाकरः समागच्छदमावास्यां भागे पंचदशे स्थिते सुषुम्णाप्यायितंचैव अमावा॥

राम॰
१८२

स्वीय यथाक्रमं पिबंति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतं ततः पीतक्षये सोमे सोमे सावेकरश्मिना।
आप्याययत्सुषुम्णेन पितॄणां सोमपायिनां निःशेषायां कलायां तु सोममाप्याययत्पुनः सुषुम्णा
प्यायमानस्य भागं भागमहर्क्रमात् कलाः क्षीयंति ताः कृष्णा शुक्लाश्चाप्याययंति तं एवं सूर्यस्य
वीर्येण चंद्रश्चाप्यायिता तनुः दृश्यते पूर्णमासाद्वै शुक्लः संपूर्णमंडलः संसिद्धिरेव सोमस्य प
क्षयोः शुक्लकृष्णयोः इत्येवं पितमान्सोमः स्मृतश्चंद्रमास्तक्रमात् क्रांतः पंचदशो साहं सुधामृत
परिस्रवैः अतः सर्वाणि वक्ष्यामि पर्वाणि संधयस्तथा ग्रंथिमंति यथा सर्वाणीक्षुवेणोर्भवंत्यत
तथार्द्धमासपर्वाणि ततीयाप्रभतीनितु अग्न्याधानक्रियायस्मात् क्रियंते पर्वसंधिषु सायाह्नस
नमत्यासौ होलवौकाल उच्यते लवौ द्वावेव राकाया कालो ज्ञेयोपराह्निकः प्रतिपत्कृष्णपक्षस्य
काले नीते पराह्निकः सायाह्नप्रतिपद्येवसकालः पौर्णमासिकः व्यतीयाते स्थिते सूर्ये लेखोर्द्ध
तु युगांतरास्थितेचैवलेखोर्द्ध शशिनक्रमात् पौर्णमासे व्यतीतेनयदीक्षेते चपरस्पर यस्मिन्काले ससो
म्यांतेतौ व्यतीपातप्रवत्तु कालं सूर्यस्य निर्दिश्य दृष्ट्वा संख्यांतु सर्पति सवैपुण्यक्रियाकालः काला
त्ययोविधीयते सर्वदाः पौर्णपद्धेतुरात्रिसंधिषु पौर्णिमा ततापरस्यतरक्तो पौर्णमास्यानिशा
करः

समागच्छमावास्या भागोपंचदशोस्थितः सुषुम्णाप्यायितं चैवत्र मावास्यायथाक्रमं पिबंतिद्विकलंकालं
पितरस्तेसुधामृतं ततः पीतक्षयेसोमेसोमेस्यावेकरश्मिना आप्याययत्सुषुम्णेन पितृणांसोमपायिनां नि:
शेषायांकलायांतु सोममाप्याययत्पुनः सुषुम्णाप्यायमानस्य भागंभागमहःक्रमात् कलाःक्षीयंति
ताःकृष्णाःशुक्लाआप्याययंतितं पर्वसूर्यस्यवीर्येणचंद्रस्याप्यायितातनुः दृश्यतेपूर्णमासेवैशु
क्लःसंपूर्णमंडलः संसिद्धिरेवसोमस्यपक्षयोःकृष्णशुक्लयोः इत्येषपितृमान्सोमःस्मृतश्चंद्रमसःक्र
मात् क्रान्तःपंचदशमाईसुधामृतपरिस्रवैः अतःसर्वाणिवक्ष्यामिपर्वणांसंधयस्तथा ग्रंथिमं
तियथासर्वाणि इक्षुवेणुपर्वाभेस्मृत तथार्द्धमासपर्वाणितिथ्याप्रभृतीनि वै अग्न्याधानक्रियायाः
स्मात्क्रियतेपर्वसंधिषु सायाह्नेप्रतिपत्साद्धौ लवौकालउच्यते लवौद्वावेवराकायांकालोज्ञेयो
परान्हिकः प्रतिपत्कृष्णपक्षस्यकालेतीते परान्हिकः सायाह्ने प्रतिपच्चैवसकालः पौर्णमासिकः
व्यतीपातेस्थितेसूर्येलेखोर्द्ध्वंतुयुगांतरे युगांतरोदितेचैवलेखोर्द्ध्वंशशिनःक्रमात् पौर्णमासे
व्यतीतियदीक्षेतेवपरस्परं यस्मिन्कालेसमौस्यातांव्यतीपातस्ततुतत् कालंसूर्यस्यनिर्दिश्यदृष्ट्वा
संख्यातुसर्पति सवैपर्वक्रियाकालः कालान्तस्यापिविधीयते पूर्णेंदोःपौर्णमासस्यरात्रिसंधिषुपौ

र्णिमा ततोपरस्यतेरह्नः पौर्णिमास्यां निशाकरः यदा हृतेव्यतीपाते दिवापूर्णोपरस्परं चंद्रार्कौव
पराह्ने तु पूर्णिमानौ तु पौर्णिमा यस्माद्वामनुपश्यंतिपितरोदैवतैः सह तस्मादनुमती नाम।
पौर्णिमा प्रथमा स्मृता अन्यूर्यथाजतेयस्या पौर्णिमास्यां निशाकरः रंजनाच्चैव चंद्रस्य राकेति
कवयो विदुः अमावसेतामस्येत्यु यदा चंद्रदिवाकरौ एकां पंचदशी रात्रिमामावास्या ततस्तु सा
विकिनां नाम मावास्यां पश्यतस्तेसमागतौ अन्योन्यं चंद्रसूर्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते द्वौ द्वौ मास
ममावास्यां सकलाः पर्वसंधिषु द्वादशरक्तुमात्रस्तु एवं कालो संगमस्त्वैव मध्याह्न इति ख्यातप्रवि
प्रतिपच्छुक्लपक्षस्य चंद्रमा सूर्यमंडलात् निर्मुच्यमानयोर्मध्ये तयोर्मंडलयोस्तु वै स तदा ह्याहु
तेकालोदर्शस्य च वषट्क्रियाः एतदृतु मुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः दिवापर्वात्वमावास्या क्षीण
शेबहुलेन वै तस्माद्दिवा समायामावास्यां गृह्यते सोमदिवाकरौ गृह्यते वै दिवोऽयस्मादमावास्यादिवहो
यः कलानामपि वेत्तासौ हृदद्विमस्याजलात्मकः तिथीनां नामधेयानि ताहृद्विसंज्ञेतानि वदथी
येता मध्यान्योन्यं सूर्यचंद्रमसावुभौ निष्क्रामतस्य पतने वक्रमशः सूर्यमंडलात् द्विलवेन स्यादहो

ब्र॰पु॰
१८४

तत्रं भास्वरं स्य स्थानेश्वाशि सनदा याकृतो कालो दर्शस्य च वषट्क्रिया कुहूतेकोकिलो नो क्तो यः कालस्तु
समाप्यते तत्कालसंज्ञिता यस्मादमावास्या कुहूस्मृता इत्येष पर्वसंधीनां कालो वै द्विलवः स्मृतः पर्व
णः पर्वकालस्तु तस्मो वै वषट्क्रिया चंद्रसूर्यावतीपाते उभेतेपौर्णिमे स्मृते प्रतिपत्प्रतिपन्नंतः
पर्वकालो द्विमात्रकः कालः कुहूसिनीवाल्योः समुद्रो द्विलवः स्मृतः अर्काग्निमंडले सोमे पर्व
कालः कलाश्रयः एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्याः पर्वसंधिषु संपूर्णमंडलः श्रीमाश्चंद्रमा उपरज्यते य
स्मादाप्याययते सोमः पंचदश्यां तु पौर्णिमा दशभिः पंचभिश्चैव कलाभिर्दिवसक्रमात् यस्मात्कालाः
पंचदश्यो सोमेनाप्यायितुं षोडशी तस्मात्सोमस्य भवति पंचदश्यां महाक्षयः इत्येते पितरो देवा सो
मपाः सोमवर्द्धनाः आर्तवान्नृतवो यस्मात्तेदेवान्भावयंति च अतः पितॄन्प्रवक्ष्यामि मासश्राद्धभुजस्तु
घे चंद्रसूर्यावतीपाते उभे ते पौर्णिमे स्मृते तेषां गतिं च सत्वं च गतिं श्राद्धस्य चैव हि नमृतानां गतिः
शक्या विज्ञातुं पुनरागतिः तपसा हि प्रसिद्धेन किं पुनर्मांसचक्षुषा अत्र देवपितृन्देवा पितरो लौ
किकास्मृताः देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययोनिजाः देवास्ते पितरः सर्वे देवास्तान्भावयंत्युत मनु
यज्वानो

सि
राम:
१८४

त्येव

ष्याः पितरश्चैव तेभ्यो न्ये लौकिकाः स्मृताः पिता पितामहश्चैव प्रपितामह यज्वानो ये तु सोमेन सोम
वंतस्तु ते स्मृताः कर्मस्वेते प्रयुक्तानि तवंत्या देहसंभवान् अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां ते मितो यज्यया
जिनः तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता मायोज्य के द्विजैः ये चाप्याश्रमधर्मेण प्रस्थाने युक्तवस्थिताः
अंते च नावसीदंती श्रद्धायुक्तेन कर्मणा ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया चैव श्रद्धया विद्यया चैव
प्रदानेन च सप्तधा कर्मस्वेतेषु ये युक्ता भवंत्या देहपातनात् देवैस्ते पितृभिः सार्द्धं सूक्ष्मैः सोमा
याप्ययैः स्वर्गता दिवि मोदंते पितृमंतमुपासते प्रजावतां प्रसंसे तेव स्मृता मुख्यात्क्रियावतां तेषां
निर्वापि दत्वा नंतश्चौली नेष्ववांधवैः मासश्राद्धभुजः तृप्तिं लभंते सोमलौकिकाः एवमेमनुष्या
ष्याः पितरो मासिश्राद्धभुजस्तु ते तेभ्यो परे तु ये त्वन्ये संकीर्णा कर्मयोनिषु भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मेभ्यः
स्वधास्वाहाविवर्जिताः भिन्नदेहा दुरात्मानो प्रेतभूता यमक्षये स्वकर्माण्येव शोचंति यातनास्था
नमागताः दीर्घायुषो तिशुष्काश्च श्मश्रुलाश्च विवाससः क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवंति ततस्त
तः सरित्सरस्तडागानि वापीश्चैव जलेप्सवः परान्नानि च लीप्संते कल्पमानाः ॥ ॥ ॥

१८५

मेष सर्गः सनातनः वैस्वायंभुवस्य सर्वस्य कथितस्त्वेकदेशिकं नशक्यं परिसंख्यातुं श्रद्धेयं भूतिमिच्छता स्वा
यंभुवस्य हीत्येष सर्गः ज्ञातो मया स्तु वै विस्तरेणानुपूर्व्याच भूयः किं वर्त्तयाम्यहं ॥ इत्यादि पुराणेपि तत्व
सर्गो नाम ॥ ऋषय ऊचु चतुर्युगानि यान्यासन् पूर्वे स्वायंभुवेंतरे तेषां निसर्गतत्वं च श्रोतुमिच्छाम वि
स्तरात् सूत उवाच पृथिव्यादि प्रसंगेन यन्मया प्रागुदाहृतं तेषां चतुर्युगं ह्येष तद्वक्ष्यामि निबोधत
संख्ययेह प्रसंख्याय विस्तराच्चैव सर्वशः युगं च युगभेदं च युगसंध्यांशकं चैव युगसंधानमेव च ष
ट्प्रकारा युगाख्यैषा तां प्रवक्ष्यामि तत्वतः लौकिकेन प्रमाणेन निष्पद्याब्दं तु मानुषं तेनाब्देन प्र
संख्याय वक्ष्यामीह चतुर्युगं निमेषकालतुल्यानि विद्यालघ्वक्षरं च यत् काष्ठा निमेषा दश पंच
चैव त्रिंशत्काष्ठा गणयेत्कलां तु त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्त्तस्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते अ
होरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पते पित्र्ये रात्र्यहनी मास
प्रविभागस्तयोः पुनः कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी त्रिंशच्च मानुषा मासाः पित्र्यो मासस्तु सं
स्मृतः शतानि त्रीणि मासानां षष्ट्या चाप्यधिकानि वै पित्र्यः संवत्सरो ह्येषः मानुषेण विभाव्यते

मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् पितॄणां पितृवर्षाणि संख्यातानीह तानि वै पितृः लौकिके
नैव मानेन अब्दो यो मानुषः स्मृतः एतद्दिव्यमहोरात्रं शास्त्रेस्मिन्निश्चयो गतः दिव्ये रात्र्यहनी वर्षं प्र
विभागस्तयोः पुनः अहस्तत्रोदगयनं रात्रिस्याद्दक्षिणायनं ये ते रात्र्यहनी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः
पुनः त्रिंशद्यानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः मानुषं च शतं विद्धि दिव्यमासास्त्रयस्तु ते दश
चैव तथाहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः त्रीणि वर्षशतान्येव षष्टिं वर्षाणि यानि वै दिव्यः संवत्सरो ह्ये
य मानुषेण प्रकीर्तितः त्रीणि वर्षसहस्राणि मानुषेण प्रमाणतः त्रिंशद्यानि तु वर्षाणि मतः सप्त
र्षिवत्सरः नवयानि सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु अन्यानि नवतिश्चैव ध्रौवः संवत्सरः स्मृतः ष
ट्त्रिंशत्तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु वर्षाणां च शतं ज्ञेयं दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः त्रीण्येव नि
युतान्याहुर्वर्षाणां मानुषाणि तु षष्टिश्चैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया दिव्यं वर्षसहस्रं तु प्रा
हुः संख्याः विदो जनाः इत्येवमृषिभिर्गीतं दिव्यया संख्यया त्वितं दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्र
कल्पनं चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते द्वापरश्च

कलिं चैव युगान्येतान्यकल्पयत् चत्वार्याहुः सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तिते तस्य तावति संध्याऽस
संध्यांशश्च तथाविधः इतरेषु ससंध्येषु संध्यांशेषु च सर्वशः एकापायेन वर्त्तते सहस्राणि शता
नि च त्रीणि त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तिते वस्यास्तु त्रिशती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः
द्वापरे द्वे सहस्रे तु युगानामाहुर्मनीषिणः तस्यापि द्विशती संध्या शः संध्यया समः कलिं वर्ष
सहस्रं तु युगानामाहुर्मनीषिणः तस्यापि शतिका संध्या संध्यांशः संध्यया समः एषा द्वादशसाह
स्री युगाख्या परिकीर्त्तिता कृतं त्रेता द्वापरं च कलिं चैव चतुष्टयं अत्र संवत्सरा दृष्टा मानुषेण
प्रमाणतः कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः सहस्राणि शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्य
या षष्टिश्चैव सहस्राणि कलिकालयुगास्तत् संख्यातस्त्वेककालस्तु कालो विहविशेषतः ए
तच्चतुर्युगकालो विना संध्यांशकैः स्मृतः नियुतान्येक षड्विंशन्निरंशानि तानि वै चत्वारिंशत्त्री
णि चैव नियुतानि व संख्यया विंशतिश्च सहस्राणि स संध्यांशश्चतुर्युगे एवं चतुर्युगाख्यानां सा
धिका ह्येकसप्ततिः कृतत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते मन्वन्तरस्य संख्यानं वर्षाग्रेण निबोधत।

त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण प्रमाणतः सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्याधिकानि तु विंशतिश्च सह
स्राणि कालोयं संधिकं विना मन्वंतरस्य संख्यैषा संख्याविद्भिः द्विजैः स्मृता मन्वंतरस्य कालोयं युगैः सा
र्द्धं प्रकीर्त्तितः चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रोक्तं तत्तत्कृतं युगं त्रेतामप्यत्र वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च युगप
त्समवेतौ द्वौ द्विधा वक्तुं न शक्यते क्रमागतं मयाप्येतत्तुभ्यं नोक्तं युगद्वयं ऋषिवंशप्रसंगेन व्याकुलत्वा।
त्तथैव च तत्र त्रेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते श्रौतं स्मार्त्तं च धर्मं च ब्रह्मणा च प्रचोदितं दाराग्निहो
त्रसंयोगमृग्यजुः सामसंहितं इत्यादिलक्षणं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयोब्रुवन् परंपरागतं धर्मं स्मार्त्तं चा।
चारलक्षणं वर्णाश्रमाचारयुतं मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै तेषां।
सुतप्ततपसामार्षेयेण क्रमेण तु सप्तर्षीणां मनोश्चैव आद्ये त्रेतायुगे तदा अबुद्धिपूर्वकं तेषामक्रियापूर्व
मेव च अभिव्यक्तास्तु ते मंत्रास्तारकाद्यैर्निदर्शनैः आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं प्रण
ाशे त्वथ सिद्धीनामन्यासां च प्रवर्त्तनं आम्नातं मंत्रजातानि तेषु ये कल्पेषु सहस्रशः ते मंत्रा वै पुनस्तेषां प्रति
भासं समुत्थिताः ऋचो यजूंषि सामानि मंत्राश्चाथर्वणानि च सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्त्तं धर्मं

तुर्वर्गो त्रेतादौ संहिता वेदाः केवलं धर्मयोगतः संरोधादायुषश्चैव व्यस्यंते द्वापरेषु वै ऋषयस्तप
सा देवान्कलौ चद्वापरेषु वै अनादिनिधने नित्या पूर्वं सृष्टा स्वयंभुवा सधर्माः संप्रजाः संगायध्या
धर्मयुगे युगे विक्रीयन्ते समानार्थाः वेदवेदाय थायुगं आरंभयज्ञात्क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशापतेः परि
वारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञाः द्विजोत्तमाः तदा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मपालिताः क्रियावंतः
प्रजावंतः समृद्धाः सुखिनस्तथा ब्राह्मणाननुवर्त्तंते क्षत्रियाः क्षत्रियान्विशः वैश्यानानुवर्त्तिनः शू
द्राः परस्परमनुव्रताः शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णाश्रमास्तथा संकल्पिते न मनसा वाचोक्तेन स्व
कर्मणा त्रेतायुगे त्वविकलः कर्मारंभः प्रसिध्यति आयुर्मेधा बलं रूपमारोग्यं धर्मशीलता सर्वसाधा
रणा ह्येते त्रेतायां वै भवंत्युत वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां ब्रह्मा तथाकरोत् पुनः प्रजास्तु ता मोहात्
धर्मानावलेपयेत् पारस्परविरोधेन मनुं ताः पुनरन्वयुः मनुस्वायंभुवो हृष्ट्वा यथातथ्यं प्रजाप
तिः ध्यात्वा तु शतरूपायां पुत्रावुत्पादयत् प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रथमौ तौ महीपती ततः प्र
भृति राजानः उत्पन्ना दंडधारिणः प्रजानां रंजनाच्चैव तज्ज्ञा न स्वभवनपाः प्रकृत्तपापालयेत्तन

ब्र॰पु॰
१८८

शाकामनुजाभुवि धर्मसंस्थापनार्थाय तेभ्यः शास्त्रान तपोमयाः वर्णानां प्रविभागश्च त्रेतायां संप्रकीर्त्ति
तः संहिताश्च ततो मंत्रा ऋषिभिर्ब्राह्मणैस्तु ते यज्ञः प्रवर्त्तितश्चैव तदा ह्येवं तु देवतैः यामैः शुक्रैर्जयै
श्चैव सर्वसंभारसंभृतैः साद्धं विश्वभुजाश्चैव देवेंद्रेण महौजसः स्वायंभुवेंतरे देवैर्यज्ञास्ते प्रावर्त्तिताः
सत्यं जपस्तपो दानं त्रेतायां धर्म उच्यते क्रियाधर्मस्य ह्रसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते प्रजायंते ततः शूराश्चा
युष्मंतो महाबलाः न्यस्तदंडा महाभागा यज्वानो ब्रह्मवादिनः पद्मपत्रायताक्षाश्च पृथुरस्काः सु
संहिताः सिंहांतका महासत्वा मत्तमातंगगामिनः महाधनुर्धराश्चैव त्रेतायां चक्रवर्त्तिनः
सर्वलक्षणसंपन्ना न्यग्रोधपरिमंडलाः चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरश्वो गजस्तथा न्यग्रोधौ
तौ स्मृतौ बाहू व्यामो न्यग्रोध उच्यते व्यामेनैवोच्छ्रयो यस्य सम ऊर्द्ध्वं तु देहिनः समुच्छ्रयपरीणाहो
ज्ञेयो न्यग्रोधमंडलः सप्तानि मायरत्नानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिनां चक्रं रथो मणिः खड्गं धनुरत्नं राम॰
च पंचमं केतुर्निधिश्च सप्तैते प्राणहीनानि चक्षते भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः म
न्त्र्यश्वकलभश्चैव प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मनां चतुर्दश॥ १८८

विधेयानि सर्वेषांचक्रवर्त्तिनां विस्नोरंशेनजायंतेपृथिव्यांचक्रवर्त्तिनः मन्वंतरेषु सर्वेषुअतीता
नागतेषुवै भूतभव्येषुजायंतेवर्त्तमानानितानिवै त्रेतायुगादिकेष्वत्रजायंतेचक्रवर्त्तिनः भद्रा
णिएतानितेषांवैभवंतीहमहीक्षितां अद्भुतानिचचत्वारिबलंधर्मसुखंधनं अन्योन्यस्याविरोधेनप्राप्यं
तेवैनृपैःसमं अर्थोधर्मश्चकामश्चयशोविजयएवच अैश्वर्येणाणिमाद्येनप्रभुशक्त्यातथैवच
श्रुतेनतपसाचैवऋषिंस्तेभिभवंतिच बलेनतपसाचैवदेवदानवमानुषान् लक्षणैश्चाभिजा
यंतेशरीरस्थैरमानुषैः केशाःस्थिताललाटोर्णाजिह्वाचास्यप्रमार्जनी ताम्रप्रभोष्ठदंतोर्ध्वः श्री
वत्साश्चोर्द्ध्वरोमजाः आजानुबाहवश्चैवजालहस्तावृषाकृती न्यग्रोधपरिणाहाश्चसिंहस्कंधोह
मेहनाः गजेंद्रगतयश्चैवमहाहनवएवच पादयोश्चक्रमत्स्यौतुशंखपद्मौतुहस्तयोः पंचाशी
तिसहस्राणितेभवंत्यजरानराः असंगागतयस्तेषांचतस्रश्चक्रवर्त्तिनां अंतरिक्षेसमुद्रेचपाता
लेपर्वतेषुच इज्यादानंतपःसत्यंत्रेतायांधर्मउच्यते तदाप्रवर्त्ततेधर्मोवर्णाश्रमविभागतः म
र्यादास्थापनार्थंचदंडनीतिप्रवर्त्तते हृष्टपुष्टाःप्रजासर्वाअरोगाःपूर्णमानसाः एकोवेदश्च

तस्मादस्त्रेतायुगविधिस्ततः त्रीणि वर्षसहस्राणि तदा जीवंति मानवाः पुत्रपौत्रसमाकीर्णा म्रीयंते च
क्रमेण वै एष त्रेतायुगे धर्मस्त्रेतासंध्यां निबोधत त्रेतायुगस्वभावानां संध्यापादेन वर्त्तते संध्यायां वै
स्वभावस्तु युगपादेन तिष्ठति शांशपाउवाच कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्त्तनं पूर्वं स्वायंभुवे स
र्गे यथावत्तद्ब्रवीहि मे अंतर्हितायां संध्यायां सार्द्धं कृतयुगेन वै कालाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायु
गे तदा वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवंतश्च वै पुनः संभारांश्च संभृत्य कथं यज्ञः प्रवर्त्तितः एतच्छ्रुत्वा
ब्रवीत्सूतः श्रूयतां शांशपायन: यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्त्तनं औषधीषु च जातासु प्र
वृत्ते वृष्टिसर्जने प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृहाश्रमपुरेषु च वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मंत्रांश्च संहि
तान् मंत्रान्संयोजयित्वा इहामुत्रेषु कर्मसु तथा विश्वभुगिंद्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत्तदा दैवतैः
सहितैः सर्वैः सर्वसंभारसंभृतः तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः यजंतं पशुभिर्मेध्यैरू
चुः सर्वे समागताः कर्मव्यग्रेषु ऋत्विक्षु संतते यज्ञकर्मणि संप्रगीतेषु तेष्वेवं च सामगेषु च सुस
स्वरं परिक्रांतेषु लघुषु अध्वर्युप्रैषेषु च आलब्धेषु च मध्येषु तथा पशुगणेषु वै आविष्यपो

हूयमाने देवानां देवहोतृभिः आस्ते तेषु च देवेषु यज्ञभागस्तु महात्मन् यदिंद्रियात्मका देवा यज्ञ-
भागं लभ्यान्तते नान्यजंतेन तदा देवाः कल्यादिषु यथान्तते अधर्ये वर्तेष काले व्यास्थितायेमहर्ष-
यः महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान्ब्रुपनाएवं स्थितान् प्रष्टकुरिंद्रं संभूय कोयं यज्ञविधिस्तव
अधर्मो बलवानेषहिंसाधर्मेप्सया तव नेष्टः पशुवधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम अधर्मो धर्मघाता
यं प्रारब्धः पशुभिस्त्वया नायं धर्मो ह्यधर्मोयं नहिंसा धर्म उच्यते आगमेन भवान्यज्ञं करोतु य-
दि हेच्छसि विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते व्ययहेतुना यज्ञवीजैः सुरश्रेष्ठ येषु हिंसा न वर्तते त्रिवर्ष-
परमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः एष धर्मो महानिंद्र स्वयंभूविहितः पुरा एवं विश्वभुगिंद्रस्तु
निभिस्तत्वदर्शिभिः सधाय वाक्यमिंद्रेण पप्रच्छुः खेचरं वसुं ऋषय ऊचुः महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्व-
या यज्ञविधिः नृप उत्तानपाद प्रब्रूहि संशयं नो वद प्रभो श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बला-
बलं वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति होवाच पार्थिवः यष्टव्यं प-
शुभिर्मेध्यैरथ बीजफलैस्तथा हिंसास्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शितागमः तथा ह्यसिंहि तामंत्रा हिं-

व्र·पु·
१६०

सालिंग्राममहर्षिभिः दीर्घेणापनसायुक्तै दर्शनैस्तारकादिभिः तस्मादेषा मया[illegible]चोक्तं तस्मात्त्वा
मंत्रमूर्द्धय यदिस्माणां तान्येव मंत्रवाक्यानि वो द्विजाः तद्धाप्रावर्त्तितां यज्ञो सत्यया भीन मेक्ष्यः
एवं कृता नरास्तैवै युज्ञात्मान स्तपोधनाः अवभूप भवनं दृष्ट्वा तदर्थं वा गणनाभव मिथ्यावादी।
न्ययोयस्मात्सविवेशारसातलं ऊर्द्धचारी वसुर्भूत्वा रसातलेचरोभवत् वसुधातलवासी तु तेन
वाक्येनसोभवत् धर्माणां संशयछेत्ता राजा यस्तस्य धागतः तस्मान्नवोच्यमेकेन वहुज्ञेनापि सं
शयः वहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मादरवपागतिः तस्मान्नश्रेयाद्वक्तुंधर्मः शाक्यस्तकेनचित् दे
वान्‌षीन्पादायस्वायंभुवमतेमनुं तस्मान्नहिंसाधर्मस्य[illegible]रमुक्तंमहर्षिभिः ऋषिकोटिसह
स्राणि कर्मभिस्तैर्दिवं यदि तस्मान्नेदानं यज्ञेवाप्रशंसंतिमहर्षयः उंछं मूलंफलंशाकमुद
पात्रं तपोधनाः एवंदत्वाविभवतः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः अद्रोहस्त्वाप्यलोभश्च दमो भूतदया
तपः ब्रह्मचर्यं तपासत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुरासदं धर्म मं.
त्रात्मको यज्ञस्तपश्चानशानात्मकं यज्ञेनदेवानाप्नोतिवैराज्यंतपसापुनः ब्राह्मणं कर्मसं

राम·
१६०

न्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतेर्लयं ज्ञानात्प्राप्नोतिकैवल्यंपंचैतागतयस्मृताः एवंविवादःसुमहान्यज्ञ
स्यासीत्प्रवर्त्तने ऋषीणांदेवतानांचपूर्वंस्वायंभुवेंतरे ततस्तेऋषयोदृष्ट्वाहन्यमानंवलेनतु वसो
र्विकाममनाहत्यजग्मुस्तेवैयथागताः गतेषुदेवसंघेषुदेवायज्ञमगाहुयन् श्रूयंतेहितपःसिद्धा
ब्रह्मक्षत्रमयानृपाः प्रियव्रतोत्तानपादौध्रुवोमेधातिथिर्वसुः सुमेधाविरजाश्चैवशंखपाड्वप
वच प्राचीनवर्हिःपर्जन्योहविर्द्धानादयोनृपाः एतेचान्येचबहवस्तपःसिद्धादिवंगताः राज
र्षयोमहासत्वायेषांकीर्त्तिःप्रकीर्त्तिताः तस्माद्विशिष्यतेयज्ञात्तपःसर्वैस्तुकारणैः ब्रह्मणात
पसासृष्टंजगद्विश्वमिदंपुरा तस्मान्नाप्नोतितद्यज्ञस्तपोमूलमिदंस्मृतं यज्ञप्रवर्त्तनंह्येवंततःस्वा
यंभुवेंतरे ततःप्रभृतियज्ञोयंयुगैःसहव्यवर्त्तत ॥ इतिश्रीवायुप्रोक्ते महापुराणेयज्ञवर्णनं ॥
सूतउवाच अतऊर्द्ध्वंप्रवक्ष्यामिद्वापरस्यविधिंपुनः तत्रत्रेतायुगेक्षीणेद्वापरंप्रतिपद्यते द्वापरादौ
प्रजानांतुसिद्धिस्त्रेतायुगेतुया परिवृत्तेयुगेतस्मिंस्ततःसासंप्रणश्यति ततःप्रवर्त्ततेतासांप्रजानां
द्वापरेपुनः लोभोधृतिर्वणिक्युद्धंतत्वानामविनिश्चयः संभेदश्चैववर्णानांकार्याणांचविनिर्णयः

ब्र॰पु॰
१६१

याच्यावधः प्रणोदंडोमदोदंभः क्षमावलं एषारजस्तमोयुक्ताप्रवृत्तिर्द्वापरेस्मृता आद्येकृतेनधर्मोस्तित्रेता।
यांसंप्रपद्यते द्वापरेव्याकुलीभूत्वाप्रणश्यतिकलौपुनः वर्णानांविपरिध्वंससंकीर्यंतेतथाश्रमाः द्वैधमु।
त्पद्यतेचैवयुगेतस्मिन्श्रुतौस्मृतौ द्वैधात्श्रुतिस्मृत्योर्निश्चयोनाधिगम्यते अनिश्चयाधिगमनाद्धर्मतत्वंन
विद्यते धर्मतत्वेह्यभिज्ञानांमतिभेदोभवेन्नृणां परस्परविभिन्नैस्तेदृष्टीनांविभ्रमेणच अयंधर्मोह्ययंने
तिनिश्चयोनाभिगम्यते धर्मतत्वेत्वभिज्ञानांमतिभेदोभवेन्नृणां परस्परविभिन्नैस्तेदृष्टीनांविभ्रमेव
च कारणंचैवकल्यान्कारणाच्चाप्यनिश्चयात् मतिभेदेचतेषांवैदृष्टीनांविभ्रमोभवेत् ततोदृष्टि
विभिन्नैस्तैःकृतंशास्त्राकुलंत्विदं एकोवेदश्चतुष्पादस्त्रेतास्विहविधीयते संरोधादायुषश्चैवव्यस्य
तेद्वापरेषुसः वेदव्यासैश्चतुर्द्धातुव्यस्यतेद्वापरादिषु ऋषिभिनपुनर्भेदाभिद्यंतेदृष्टिविभ्रमैः
मंत्रब्राह्मणविन्यासैःस्वरवर्णविपर्ययैः संहिताऋग्यजुःसाम्नांसंहन्यतेश्रुतर्षिभिः सामान्या
द्वैकृताश्चैवदृष्टिभिन्नैःक्वचित्क्वचित् ब्राह्मणंकल्पसूत्राणिमंत्रप्रवचनानिच अन्येतुप्रस्थिता
स्तान्वैकेचित्तान्प्रत्यवस्थिताः द्वापरेषुप्रवर्त्तंतेभिन्नदृष्टाभ्रमान्विताः एकमाध्वर्यवंपूर्वमा

राम॰
१६१

सीदंते पुनः पुनः सामान्या विपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलं त्विदं आध्वर्यवस्य प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलं
कृतं तथैवाथर्वऋक्सामां विकल्पैश्चाप्यसंक्षयैः व्याकुलं द्वापरे भिन्नं क्रियते भिन्नदर्शनैः तेषां
भेदप्रतीभेदा विकल्पैश्चाप्यसंख्ययाः द्वापरे संप्रवर्त्तंते विनश्यंते पुनः कलौ तेषां विपर्ययोत्प
न्ना भवंति द्वापरे पुनः अवृष्टिमरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः वाङ्मनःकर्मजैर्दुःखैर्निर्वेदो जा
यते पुनः निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणं विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं दोषा
णां दर्शनाच्चैव द्वापरे ज्ञानसंभवः तेषां मज्ञानिनां पूर्वं मार्त्ये स्वायंभुवेंतरे उत्पद्यंते हि शास्त्रा
णां द्वापरे परिपंथिनः आयुर्वेदविकल्पाश्च अंगानां ज्योतिषस्य च अर्थशास्त्रविकल्पस्य हेतु
शास्त्रविकल्पनं स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक्पृथक् द्वापरे संप्रवर्त्तंते मतिभेदा
स्तथा नृणां मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति द्वापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता
लोभाधृतिर्वणिग्युद्धं तत्वानामविनिश्चयः वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां संकरस्तथा पूर्णे वर्षस
हस्रे द्वे परमायुस्तथा नृणां निःशेषे द्वापरे तस्मिन्तस्य संध्या तु पादतः प्रतिष्ठिते गुणैर्हीनो धर्मो

ब्र॰पु॰
१६२

सोद्वापरस्यतु नचैवसंध्यापादेनत्र्यंशस्त्वस्यावतिष्ठते द्वापरस्यचवर्येषांतिष्यस्यतुनिबोधत द्वापरस्यां
शश्शेषेषुप्रतिपत्तिः कलेरतः हिंसासूयानृतंमायावधश्चैवतपस्विनां एतेस्वभावातिष्यस्यसाधय
न्तिचवैप्रजाः एषधर्मकृतः कृत्स्नोधर्मश्चपरिहीयते मनसाकर्मणावाचावार्त्तासिद्ध्यतिवानवा क
लौप्रमारकोरोगः सततंक्षुद्भयानिच अनावृष्टिभयंघोरंदेशानांचविपर्ययः नप्रमाणंस्मृतोस्ति
तिष्येलोकेयुगेयुगे गर्भस्थोम्रियतेकश्चिद्यौवनस्थस्तथापरः स्थाविर्येमध्यकौमारेम्रियन्तेवैक
लौप्रजाः अधार्मिकत्वेनाचारः मारकोपाल्पतेजसः अनृतंवाश्वसततंतिष्येजायंतिवैप्रजाः दु
रिष्टैर्दुरधीतैश्चदुराचारैर्दुरागमैः विप्राणांकर्मदोषैश्चप्रजानांजायतेभयं हिंसामायासूयाच।
क्रोधासूयाक्षमानृतं तिष्येभवंतिजंतूनांरागोलोभश्चसर्वशः संक्षोभोजायतेत्यर्थंकलिमासा
द्यवैयुगं नाधीयंतेतदावेदान्नयजंतिद्विजातयः उत्सीदंतिनराश्चैवक्षत्रियाःसविशःक्रमात् शूद्रा
णामंतयोनस्तुसंबंधाब्राह्मणैः सह भवंतीहकलौतस्मिन्शयनासनभोजनैः राजानः शूद्र।
भूयिष्ठापाषंडानांप्रवर्त्तकाः भ्रूणहत्याप्रजास्तत्रप्रजाएवंप्रवर्त्तते आयुर्मेधावलंरूपंकुलंचैव

राम॰
१६२

महीयते शूद्राश्च ब्राह्मणाकारा शूद्राचाराश्च ब्राह्मणाः राजवृत्तेस्थिताश्चौराश्चौरवृत्ताश्च पार्थिवाः
भृत्याश्चानिसृष्टदारा युगान्ते प्रत्युपस्थिते स्वापादप्रवलत्वं च गवां चैवाप्युपक्षयः साधूनां वि
निवृत्तिं च विद्यात्तस्मिन् कृते युगे तदाग्र्यं हेमो महेन्द्रको दुर्लभो दानमूलवान् चतुराश्रमशैथि
ल्याद्धर्मः प्रविचलिष्यति तदा ह्यल्पफलाद्देवी भवन्भूमिर्महीयसी शूद्रा स्वल्पश्चरिष्यंति युगं ते।
प्रत्युपस्थिते तदा ह्येकाग्निको धर्मो द्वापरे यज्ञमासिकः त्रेतायां वत्सरं लक्ष्यं पकाह्नारतिकृच्छ
ते अरक्षितारो हर्त्तारो बलिभागस्य पार्थिवाः युगान्ते भुभविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः अक्षत्रिया
श्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः शूद्रानिवादिनः सर्वयुगान्ते द्विजसत्तमाः पतनयुश्च भविष्यति
वहवोस्मिन्कलौ युगे भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यविक्रीतते जनाः कुशीलचर्या पाषंडा वृथारूप
समाश्रिते युरुषाल्प वहुस्त्रीके युगान्ते पर्यवस्थिते वहुयाजनको लोको भविष्यति परस्परं का
वादतः कौरवाकोनाजवोना मत्स्यकः नकश्चित्प्रतिकर्त्ता च वक्ता लोको भवेष्यति श्रेशाका।
चैव यतिते नरयुगान्तस्य लक्षणं नवशून्यावसमती शून्या चैव भविष्यति मंडलानि भवत्यत्र देश।

पुनर्गेरेषु च अल्पोदका वाल्पफला भविष्यंति वसुंधरा गोप्तारश्चाप्यगोप्तारः भविष्यंति शासनाः ह
र्त्तारः परस्त्रीणां परदारप्रधर्षकाः कामात्मानो दुरात्मानो ह्यधर्मास्साहसप्रियः प्रनष्टचेतना दस्यो मु
क्तकेशास्तु चूलिकाः ऊनषोडशवर्षाश्च प्रजायंते युगक्षये शुक्लदंता जिताक्षाश्च मुंडाः काषायवास
सः शूद्रा धर्मं चरिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते सस्यचौरा भविष्यंति तथा चैलाभिमर्शिनः चौराश्चौरस्य ह
र्त्तारो हर्तुर्हर्त्ता र एव च ज्ञानेन कर्मण्युपरते लोके निष्क्रियतां गते कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यंति मान
वान् दुःखेनाभिप्लुतानां च परमायुः शतं भवेत् सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् कौशि
काः प्रतिपत्स्यंति देशान् क्षुद्भयपीडितान् दृश्यंते न च दृश्यंते वेदाः कलियुगेऽखिलाः उत्सीदंति तथा
यज्ञाः केवलाधर्मपीडिताः काषायिणश्च निर्ग्रंथास्तथा कापालिनश्च ह वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्र
यिणोऽपरे वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाखंडाः परिपंथिनः उत्पद्यंते तदा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे अधीयंते तदा
वेदाः शूद्रा धर्मार्थकोविदाः यजंते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः स्त्रीवधं गोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्प
रं उपहरंत दारान्योन्यं साधयंति तथा प्रजा दुःखप्रचारतास्या मुदेशोत्सादसंयोगात्। - - - - - -

नमोवृत्तं कलौ स्मृतं प्रजास्तु भ्रूणहत्या च यस्य संवै प्रवर्त्तते तस्मादायुर्बलं रूपं कलिं प्राप्य प्रहीयते दुःख
नाभिस्तु नानां वैपरमायुः शतं नृणां दृश्यंते नाभिदृश्यंते वेदाः कलियुगेखिलाः उत्सीदंते न दा यज्ञाः केवा
लाधर्मपीडिताः नदात्वस्यनकाले न सिद्धिं यास्यंति युगांते द्विजसत्तमाः श्रुतिस्मृत्यादिनं धर्मं येचरंत्यनु
सूयकाः त्रेतायां वार्षिको धर्मो द्वापरे मासिकस्मृतः यथाशक्ति चरन्प्राज्ञस्तदाह्नाप्नुयात्कलौ एषा
कलियुगे वस्था संध्यांशं तु निबोध मे युगेयुगे तु हीयंते त्रीस्त्रीन्पादांश्च सिद्धयः युगस्वभावास्तथा संधि
हृंति मासस्तु पादशः संध्यास्वभावास्त्वंशेषु पादशो न प्रतिष्ठिताः एवं संध्यांशके काले संप्राप्ते तु युगांति
के तेषां शास्तासाधूनां भगूणां निधनोत्थितः गोत्रेण वैचंद्रमसो नाम्ना प्रमितिरुच्यते माधवस्य तु सो
शेन पूर्वं स्वायंभुवेंतरे समाः स विंशति पूर्णाः पर्यटन्वै वसुंधरां आचकर्ष स वै सेनां सवाजिरथकुंजरां प्रगृ
हीतायुधैर्विप्रैः शतशोथ सहस्रशः स तदा वै परिवृतो म्लेच्छान्हंति सहस्रशः स हत्वा सर्वशश्चैव राज्ञस्ता
न्शूद्रयोनिजान् पाखंडान्स ततः सर्वान्निःशेषान्कृतवान्प्रभुः नात्यर्थं धार्मिका ये च तान्सर्वान्हंति स
र्वशः वर्णव्यत्यासजाताश्च ये च तानुपजीविनः उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्वतीयांस्तथैव च प्राच्या।

वृ॰पु॰
१६४

न्प्रतिच्यांचतथाविंध्यपृष्ठाश्रयांतिकान् तथैवदक्षिणात्यांश्चद्रविडान्सिंहलैःसह गंधारान्पारदा
श्चैवयवनान्पवनांश्च्या तथारान्बर्बराश्चीनान् शूलिकान्दरदान्खशान् लंपाकान्पचकेतकां
स्किरातानांचजातयः प्रवृत्तचक्रोबलवान्म्लेच्छानामंतकृद्विभुः अधृष्यःसर्वभूतानांचचाराथवसुंध
रां माधवस्यतुसोंऽशेनदेवस्येहविजज्ञिवान् पूर्वजन्मविधिज्ञश्चप्रमितिर्नामवीर्यवान् गोत्रेणवैचं
द्रमसःपूर्वेकलियुगेप्रभुः द्वात्रिंशेभ्यदितेवर्षेप्रक्रांतेविंशतिसमाः विनिघ्नन्सर्वभूतानिम
नवानिसहस्रशः कृत्वाबीजावशेषांतुपृथ्वींक्रूरेणकर्मणा परस्परनिमित्तेनकोपितोकस्मिको
पेनाकस्मिकेनतु समाधयित्वावृषलान्प्रायशस्तानधार्मिकान् गंगायमुनयोर्मध्ये निष्ठांप्राप्तःस
हानुगः ततोव्यतीतेतस्मिंस्तुसामात्येसहसैनिके उत्साद्यपार्थिवान्सर्वान्म्लेच्छांश्चैवसहस्रशः
तत्रसंध्यांशकेकालेसंप्राप्तेतुयुगांतिके स्थितास्वल्पावशिष्टासुप्रजास्विहक्वचित्क्वचित् अप्रग्रहास्त
तस्तावैलोकवेष्टास्तुवृंदशः उपहिंसंतिचान्योन्यंप्रपद्यंतेपरस्परं अराजकेयुगवशात्संशये
समुपस्थिते प्रजास्तावैततःसर्वाःपरस्परभयार्दिताः व्याकुलाश्चपरिभ्रांतास्त्यक्त्वादारान्गृ।

राम॰
१६४

हाणिच स्थानभ्राणान्समवेक्ष्यंतेनिकारणाः सदुःखिताः नष्टैश्चानस्मेनेधर्मेपरस्परहतास्तदा निर्मर्या
दानिराष्ट्राणिदानिस्थेहानिरयत्रयाः नष्टेवर्षप्रतिहताद्रुस्वकाः पंचविंशकाः हित्वादारांश्चपुत्रांश्चविषा
दव्याकुलेंद्रियाः अनावृष्टिहताश्चैववार्त्तामुत्सृज्यदुःखिताः प्रत्यंतंस्थानिषेवंतेहित्वाजनपदान्स्वकान्
सरितःसागरानूपान्सेवंतेसागरालयाः मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्त्तयंतिसदुःखिताः चीरपत्राजिनधराविनि
ष्कृतानिःपरिग्रहाः वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाःसंकरंघोरमास्थिताः एवंकष्टमनुप्राप्ताअल्पशेषाःप्रजास्तथा
जराव्याधिक्षुधाविष्टादुःखान्निर्वेदमागमन् विचारणस्तुनिर्वेदात्साम्यावस्थाविचारणा साम्यावस्था
त्मकोबोधःसंबोधाद्धर्मशीलता तासूपशमयुक्तासुकलिशिष्टासुवैस्वयं अहोरात्रात्तदातासांयुगंत
परिवर्त्तते चित्तसंमोहनंकृत्वातासांतैःसमंततः भाविनोर्थस्यचबलात्कृतंतःकृतमवर्त्तत प्रवृत्तेच
तस्मिंस्तुततःकृतयुगेतुवै उत्पन्नाःकलिशिष्टास्तुकार्तयुगिकाःप्रजास्तदा तिष्ठंतिचेहयेसिद्धाअदृष्टा
विचरंतिच सप्तसप्तर्षयश्चैवतत्रतेचव्यवस्थिताः ब्रह्मक्षत्रविशःशूद्राबीजार्थयेस्मृताइह कलिजैः
सहतेसर्वेनिर्विशेषास्तदाभवन् तेषांसप्तर्षयोधर्मंकथयंतरीतरेषुच वर्णाश्रमाचारयुक्तंश्रौतंस्मा

ब्र॰पु॰
१९९

नोद्विजात्तमः ततस्तेषुक्षीयावत्सवर्त्ततेवैप्रजाः कृतेप्रोत्सार्जकृतानां तु धर्मसमर्पितदर्शिनि तेषुध
र्मवृत्स्वार्यंति इतीहायुगाहृयात् मन्वंतराधिकारेषु तिष्ठंति मुनयस्तुवै यथाद्वापरप्रवर्गेषु त्रेता
ष्विहतयेहतो नवानां ग्रथमं इष्टा तेषाम् सेव संभवः तथा कार्त युगानां तु कलिगोष्ठिह संभवः
एवं युगाद्युगानां संहसंभानस्तुपरस्परं वर्त्ततेह्यव वेदा यावन्मन्वंतरक्षयः सुखमायुर्वलं रूपं धर्मा
र्थः कामम एव च युगेषु तानि हीयंते त्रीणि पादक्रमेण तु तसंध्यांशेषु हीयंते युगानां धर्मसिद्धयः
इत्येष प्रतिसंधिर्वै कीर्तितस्तु मया द्विजाः चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रसाधनं यथा चतुर्युगावृत्ति
सहस्राद्वादशगुणीकृता ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं रात्रीश्चैतावती स्मृता अत्रार्जवं जडीभावो भूतानामायु
गक्षयात् एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतं यथा चतुर्युगानां तु गणितानां हि सप्ततिः क्रमेण परि
वृत्ता तु मनोरंतरमुच्यते चतुर्युगानंत्येकस्मिन्भवतीह यथा तु तत् तथा चान्येषु भवति पुनस्तद्वै यथा
क्रमं सर्गे सर्गे यथा भेदा उत्पद्यंते तथैव तु पंचविंशत्परिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा तथा कल्प
युगैः सार्द्धं भवंति सम लक्षणाः मन्वंतराणां सर्वेषां एतदेव तु लक्षणं तथा युगानां परिवर्तनानि।

राम॰
१९९

चिरप्रवृत्तानियुगस्वभावात् तथासंभिवृत्तिजीवलोकक्षयोदयाभ्यांपरिवर्त्तमानः इत्येतल्लक्षणंप्रोक्त
युगानांवैसमासतः अतीतानागतानांचसर्वमन्वन्तरेष्विह अनागतेषुतद्वच्चतर्कः कार्योविजानता
मन्वंतरेषुसर्वेषुअतीतानागतेष्विह एकमन्वन्तरेणैवकेनसर्वाण्यनन्तराणिवै व्याख्यातानिविजानी
ध्वंकल्पेकल्पेनचैवहि तुल्यानिनामभिन्नसर्वेनामरूपैर्भवन्त्युत देवास्सप्तविधायेचइहमन्वंतरेश्वराः
ऋषयोमनवश्चैवसर्वेतुल्याप्रयोजने एवंवर्णाश्रमाणांवैप्रविभागयुगेयुगे युगस्वभावाच्चतथाविध
त्तेवैसदाप्रभुः वर्णाश्रमविभागश्चयुगानियुगसिद्धये अनुषंगात्समाख्याताःसृष्टसर्गान्निबोधत अ
सुरीसर्वगांधारीयेशाचीयक्षराक्षसी यस्मिन्युगेचसंभूतिस्तासांयावच्चजीवितं पिशाचायक्षगंधर्वा
यक्षराक्षसपन्नगाः युगमात्रंतुजीवंतिव्रजंतेमरणंवधेनते मानुषाणांपशूनांचपक्षिणांस्थावरैःसह
तेषांमायुःपरिक्रान्तंयुगधर्मेषुसर्वशः अस्थितिस्तुकलाइच्यभूतानामायुषस्तुवै परमायुश्शतंत्वे
तन्मनुष्याणांकलौस्मृतं देवासुरप्रमाणंतुसप्तसप्तांगुलंकृतम् अंगुलानांशतंपूर्णंमष्टपंचाशमु
त्तरं देवासुरप्रमाणेनउत्क्रान्तेकलिजेःसह चत्वारिंशाण्यशीतिश्चकालजेरंगुलैस्मृतं स्वेनांगुल

ब्र॰पु॰
१९९

प्रमाणेनऊईमाणदमस्तकं इत्येष मानुषोत्सेधो ह्रसतीह युगान्तिके सर्वेषु युगकालेषु अतीतानागते।
ष्विह स्वेनांगुलप्रमाणेनाष्टतालस्मृतो नरः आपादतलमस्तको नवतालो भवेत्तु यः संहतस्त्वानवाकुस्तु सह
दैरपि पूज्यते गवाश्वहस्तिनां चैव महिषस्थावरात्मनां क्रमेणैतेन योगेन ह्रासवृद्धिर्युगे युगे षट्स।
मत्यंगुलोत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै अंगुष्ठशतपूर्णस्तु मुत्सेधः करिणां स्मृतः अंगुलानां सहस्रं तु
चत्वारिंशांगुलं विना पंचाशतं हयानां च उत्सेधः शाखिनां स्मृतः मानुषस्य शरीरस्य संनिवेश
स्तु यादृशः तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते मत्त्वदर्शितान् बुद्ध्यातिशययुक्तं च देवानां काय उच्यते
देवानातिशयं चैवं मानुषं काय मुच्यते इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः पशूनां पक्षिणां
चैव स्थावराणां निबोधत गावो ऽजावयो ऽश्वाश्च हस्तिनः पक्षिणो नगाः उपयुक्ताः क्रियास्वेते।
यज्ञियास्तिह सर्वशः देवस्थानेषु जायंते तेन रूपाप्ववते पुनः यथा यथोपभोगास्तु देवानां शुभ
मूर्तयः तेषां रूपानुरूपैस्तु प्रमाणं स्थाणुजङ्गमैः मनोज्ञैस्तत्स्वभावैस्तु सुखभोगाः प्रपेदिरे अ
तः सिद्धान्प्रवक्ष्यामि सन्तः साधव एव च सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्युत सायोज्यं ब्रह्म

राम॰
१९९

णोह्यंतस्तेनसंतःप्रवदते दशात्मिकेयविमुख्येकारणेचाष्टलक्षणो नकुप्यंतिनहृष्यंतिजितात्मा
नस्तुतेस्मृताः सामान्येषुचधर्मेषुतथावैशेषिकेषुचाब्रह्मक्षत्रविशोयुक्ताः यस्मात्तस्माद्द्विजात
यः वर्णाश्रमेषुयुक्तस्यस्वर्गतोमुखचारिणः श्रोतस्मार्त्तस्यधर्मस्यज्ञानाधर्मःसउच्यते वि
द्यायास्साधनात्साधुर्ब्रह्मचारीगुरोर्हितः कारणंसाधनाच्चैवगृहस्थःसाधुरुच्यते साधनात्त
पसोरण्येसाधुर्वैखानसःस्मृतः यतमानोयतीसाधुःस्मृतोयोगस्यसाधनात् एवमाश्रमधर्मा
णांसाधनात्साधवस्मृताः गृहस्थोब्रह्मचारीचवानप्रस्थोथभैक्षकः नवदेवानपितरोमुनयोन
चमानवा अयंधर्मोह्ययंनेतिब्रुवतेभिन्नदर्शनाः धर्माधर्माविहप्रोक्तौशब्दावेतौक्रियात्मको
कुशलाकुशलंधर्मधर्माधर्माविति स्मृतौ धारणार्थेभवेत्तद्धातुर्धर्मःप्रकीर्तितः अधार
णेमहत्वेचअधर्मइतिचोच्यते अत्रेष्टप्रापकोधर्मआचार्यैरुपदिश्यते स्वयमाचरतेयस्मा
दाचारस्थापयत्यपि आचिनोतिचशास्त्रार्थान्यमैसनियमैर्युतः पूर्वेभ्योवेदविद्भ्यश्चतं
समर्षयोब्रुवन् ऋचोयजूंषिसामानिब्रह्मणोगानिचश्रुतिः मन्वंतरस्यातीतस्यस्मृत्वावारं

पुनर्जगौ तस्मात्स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः स एव द्विविधो धर्मो आचार्यैरुपदिश्यत।
शेषशब्दाच्छिष्ट इति प्रोक्तं शेषं प्रचक्षते मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः मनुः सप्तर्षयश्चै
व लोकसंतानकारणात् धर्मार्थं ये च शिष्टान्वैवाग्रामे प्रचक्षते मन्वादयश्च ये शिष्टा ये मया।
प्रागुदाहृताः तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगेयुगे त्रयीवार्त्ता दंडनीतिरीज्या वर्णाश्रमास्तथा।
शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः पूर्वैः पूर्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः दानं सत्यं
तपोलोभो विद्येज्यानमनोदया अष्टैतानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं शिष्टा यस्माच्चरन्त्ये
तं मनुः सप्तर्षयश्चैव मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणात्स्मा
र्त्त उच्यते इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्त्तो वर्णाश्रमात्मकः प्रत्यंगानि च वक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्ष
णं दृष्टानुभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति यथाभूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणं ब्रह्मचर्यं त
पो मौनं निराहारत्वमेव च इत्येतत्तपसो मूलं सुघोरं तद्दुरासदं पशूनां द्रव्यहविषां ऋक्सामय
जुषां तथा ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायाहिते यच

प्रवर्त्तते समदृष्टिकृत्स्नासेषा दयास्मृता आक्रुष्टोभिहतो वापि नाक्रोशेद्यो निहन्ति वा वाग्मनःकर्म
भिर्हन्ति तितिक्षा का मा स्मृता स्वामिना रक्ष्यमाणानामन्येषां च सतश्च परस्वामामननाद्दामस्तो
भरहकीर्त्यते मैथुनस्यासमाचारसाचिंतनमकल्पनं निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं च दक्षिड्डं दम उच्यते आ
त्मार्थे वा परार्थे वा इंद्रियाणि वयस्यैवे नमिथ्या संप्रवर्त्तते शमस्सैतनुलक्षणं दशात्मके यो विष
ये कारणे चाष्टलक्षणे नक्रुद्ध्येत प्रतिहते सजितात्मा विभाव्यते यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपागतं
च यत् तत्तद्गुणवते देयं इत्येतद्दानलक्षणं तंतदानं त्रिविधमित्येनाकनिष्ठज्येष्ठमध्यमं तत्र नैश्रे
यसं श्रेष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः संविभागस्तु बंधुषु श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो
धर्मो वर्णाश्रमात्मकः शिष्टाचाराविरुद्धश्च स धर्मस्तत्साधुसंगतः अप्रहेयो हानिर्दृष्टश्रुतयेष्टानभि
नंदनं प्रीतिपापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता सन्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह कुशला
कुशलानां तु प्रमाणं त्याग उच्यते अव्यक्ताद्यो विशेषात्तु विकारोस्मिन्नचेतने चेतनाचेतनात्स्ववा
विज्ञानं ज्ञानमुच्यते प्रत्यगानां तु धर्मस्य हन्ये तत्त्वलक्षणं स्मृतं ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायंभुवेंतरे

ब्र॰पु॰
१९८

अत्रवो वर्णयिष्यामि विधिं मन्वंतरस्य च: तथैव चानुवर्ण्यस्य चातुर्वर्ण्यस्य चैव हि प्रतिमन्वंतरं चैव श्रुति
रन्या विधीयते ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदैवतं आहूतसंप्लवं स्थायी वीर्य्यं कं शतरुद्रियं विधि
हात्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्त्तते द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च चतुर्थमाभिजनकं स्तोत्रमे
तच्चतुर्विधं मन्वंतरेषु सर्वेषु यथा देवा भवंति ये प्रवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मा स्तोत्रं चतुर्विधं एवं मंत्रगुणा।
नां तु समुत्पत्तिश्चतुर्विधा अथर्वयजुषां साम्नां वेदेष्विह पृथक् पृथक् ऋषीणां तप्यतामुग्रं तपः परमदु
श्चरं मंत्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्वंतरेष्विह परितोषाद्भयाद्दुःखात्सुखाच्छोकाच्च पंचधा ऋषीणां तारका।
येन दर्शनेन यदृच्छया ऋषीणां यदृषित्वं हि तद्वक्ष्यामीह लक्षणैः अतीतानागतानां च पंचधा ह्यार्ष उ
च्यते अतस्त्वृषीणां वक्ष्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवं गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसंप्रलये तथा अविभागे
तु देवानामनिर्देशे नयो यथा अबुद्धिपूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्त्तते तेन ह्यबुद्धिपूर्वं तच्चेतनेन ह्यधि
ष्ठितं वर्त्तते च तथा तौ तु यथा मत्स्योदके उभौ चेतनाधिष्ठितं तत्त्वं प्रवर्त्तति गुणात्मना कारणत्वा
तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते विषयो विषयित्वाच्च ह्यर्थे पर्थित्वात्तथैव च कालेन प्रापणीयेन भेदा

राम॰
१९८

स्तुकरणात्मना संसिद्धानि तदाव्यक्तात्क्रमेण महदादयः महतश्चाप्यहंकारः तस्मादिन्द्रियाणि च
भूतभेदास्तु भेदैर्योजयित्वैते परस्परं संसिद्धकार्यकरणः सद्य एव विवर्तते यथोल्मुकात्त्रुटिस्त्वे
मेककालं प्रवर्तते तथा विवर्तमं क्षेत्रज्ञः कालेनैतेन कर्मणा तथाधिकारेषु चोक्तः सहसा संप्रदर्शते
तथा वृत्तोऽस्य व्यक्तात् स महात्मा शरीरस्थो यत्रैवाग्रे व्यवस्थितः तत्रैव संस्थितो विद्वान् द्वारशाला
मुखे विभुः महांस्तु तमसः पारे वैलक्षण्याद्विभाव्यते तत्रैव संस्थितो विद्वांस्तमसोन्त इति श्रुतिः
बुद्धिर्विवर्तमानस्य प्रादुर्भूता चतुर्विधा ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयं सांसिद्धिकान्य
पैतानि स्युप्रतिघातानि तस्यैव स महात्मा शरीरस्य वैवर्त्या सिद्धिरुच्यते अत्र शेते च यः पुर्यां क्षेत्रज्ञ
नमप्याधिवा पुरीशत्वाच्च पुरुषः क्षेत्रज्ञानात्समुच्यते क्षेत्रं स क्षेत्रविज्ञानाद्भगवान्मतिरुच्यते
यस्माद्बुध्यानुशेते हि तस्माद्बोधात्मकः सवै ससिद्धये परिणतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं एवं निवृत्ति
क्षेत्रज्ञाक्षेत्रज्ञेनाभिसंहिता क्षेत्रज्ञेन परिज्ञाते भोग्योऽयं विषयः त्विति ऋषिसर्गसंततो धातुक्षेत्रे
सत्येतमसस्तथा एतस्मिन्नियते लोके सिवृत्तस्य पञ्चर्षिस्मितः विवृतसमकालं तु बुद्ध्याव्यक्तम

वा॰पु॰
१६६

षिस्तथं परं हि ऋषनेयस्मात्परमर्षिस्ततस्मृतः गत्यर्थाद् ऋषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः यस्मादेषा
स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः यस्मान्न हन्यते मानैर्म
हान्परिगतः पुरा यस्माद्देवस्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता ईश्वरा ऋषंति ये धीरा महान्तं सर्वतो गु
णैः यस्मान्महर्षयस्तेन तावुद्धे परमदर्शिनः ईश्वराणां सुता ह्येषां मानसा औरसाश्च ते अहंकारस्त
माश्चेव ऋषयंतन ऋषितां गताः तस्मात्तु ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शिनः ऋषिपुत्रा ऋषिकास्तु मैथु
नाद्गर्भसंभवाः तन्मात्राणि च सत्यं च ऋषंते ते महौजसः सत्यर्षयस्ततस्ते वै परमा सत्यदर्शिनः
ऋषीणां च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ऋषंति विष्णुं तं यस्माद्धि श्रुतस्थितिवेदतत्त्वतः तस्मा- सर्वय
स्ते वै श्रुतस्य परिदर्शनात् अव्यक्तात्मा महात्मा चाहंकारात्मा तथैव च भूतात्मा चेंद्रियात्मा च ते
षां तज्ज्ञानमुच्यते इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पंच वै भृगुः भृगुर्मरीचिरत्रिश्चांगिरा पुलहः क्र
तुः मनुर्दक्षो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमीश्वराः प्रवर्त्तत ऋ
षिर्यस्मान्महांस्तस्मान्महर्षयः ईश्वराणां सुतास्त्वेते ऋषयस्तान्निबोधत काव्यो बृहस्पतिश्चैव क

राम॰
१६६

स्यपश्चवनस्तथा उतथ्यो वामदेवस्तथायोज्यौशिकस्तथा कर्दमो विश्रवा शक्तिर्वालिखिल्यस्त
थापरः इत्येते ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषितां गताः ऋषीनाराणां मा ऋषिपुत्रानृषीकास्तु गर्भो।
त्पन्नान्निबोधत यत्सरोनगस्त्यश्च बृहदुक्थः शरद्वतः वाजश्रवाः सुवित्तिश्च श्यावाश्वश्च परायणः द
धीचः शंखमांश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा इत्येते ऋषिकाः प्रोक्ता सत्या ऋषितां गताः ईश्वरासंक्षिका
श्चैव ऋषिकाश्चैव ये स्मृताः एते मंत्रकृतः सर्वे कृत्स्नशस्तान्निबोधत भृगुःकाश्यप प्रचेता दधीचो ह्या
त्मवानपि और्वोऽथ जमदग्निश्च विदुःसारस्वतस्तथा आर्ष्टिषेणो युधाजिञ्च वीतहव्यस्सुमेधसः
वैन्यः पृथुर्दिवोदासो ब्रह्मश्वो गृत्समाज्ञभः एकोनविंशतिर्ह्येते भृगवो मंत्रवादिनः अंगिरा वेधस
श्चैव भरद्वाजोऽथ बाष्कलिः तप्याचामतथा गर्ग शिनिसंकृतिरेव च गुरुवीतश्च मान्धाता अंबरीषस्त
थैव च यौवनाश्वः पौरुकुत्सः त्रसदस्युः सदस्यमान् स्वाहार्यो ह्याजमीढश्च ऋषयो वलिरेव च पृष
दश्वो विरूपश्च काव्यश्चैवाथ मुद्गलः उतथ्यश्च भरद्वाजः तथा वाजश्रवा अपि. अयास्यश्च सुचित्ति
श्च वामदेवस्तथैव च उशिजो बृहदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमास्तथा कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्स्मृता ह्यंगिरसा

वराः एतेमंत्रकृतःसर्वेकाश्यपास्तुनिबोधत कश्यपश्चैववत्सारोनैध्रुवोरैभएवच असितोदेवलश्चैवषडे
तेब्रह्मवादिनः अत्रिरर्चिशनिश्चैवश्यामवाश्चोप्युनिष्ठरः वल्गुनकोमत्तुडीमास्याप्पूर्वातिथिश्चषयः इत्ये
तेचात्रयोप्रोक्तामंत्रकारामहर्षयः वसिष्ठश्चैवशक्तिश्चतथैवचपराशरः चतुर्थइंद्रप्रतिमपंचमस्तुभ
रद्वसु षष्ठस्तुमैत्रावरुणःकुंडिनःसप्तमस्तथा एतेसप्तर्षयोविप्राव्रह्मतत्रातिवासिनः ब्रह्मतत्रमहा
तीर्थंब्रह्मणानिर्मितंपुरा देवानांचऋषीणांचमुनीनांतत्रसंगमः ब्रह्मणाचकृतप्रश्नःकदृष्टोवायुदेवताः
ऋषिणापिसदाप्रोक्तंनदृष्टोवायुदेवता इतिचिंतयतांतेषांश्रणमात्रस्तुदृष्टवान् दृष्टेपुरेचतत्रासिद्धा
योनांप्राप्तरेपुरं तत्तीर्थंभुविविख्यातंहनुमान्यत्रजीवितः तत्रैवस्थापितोविश्वावायुनाब्रह्मवादिना
देवत्रयाणामादेशाद्धर्मसंरक्षणायच तत्रकुंडस्थिरेश्वासीन्नित्यंसर्वोसत्यमूर्त्तिमान् वावादित्यश्चदेवो।
ह्यत्रस्थापितोवायुनातदा कामदःसर्वदःसूर्यःप्रभुरीशःप्रतापवान् सहस्रकरसंयुक्तःसर्वायुधविभू
षितः रत्नादेवीयुतःश्रीमान्त्रयीधारस्त्रयीमयः सूर्यकुंडंचतत्रासीद्ब्रह्मकुंडमतःपरं रुद्रकुंडंहरेः
कुंडमेतत्कुंडचतुष्टयं नवदुर्गास्थितातत्रक्षेत्रसंरक्षणायचाहरिद्वयंत्रिगुणांस्थानधायदृचतुष्टयम्

त्रिगुणेऽशांतथा यस्त्वचतुष्टयं विवाहव्रतचूडासु कर्मनेवां प्रदीयते आचारविविधाप्रोक्ता वाडवानां प्रय
त्नतः तावंतो हि गुणाः पूज्या यावंतो ब्राह्मणाः स्मृताः ॐ शारू पाः द्विजा पूर्वं मूर्त्तिमंत तत्स्थिता मंत्रैर्मंत्रवि
दांश्रेष्ठैः कृतावेशास्तु कोविदैः वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च धर्मशालापिवद्दुल्ला वायुस्था
ने महापुरे रत्नवतीस्वर्णसमयं गंगा चाम्नवाहिनी कलौ हस्वहृतीनाममहापातकनाशनी वायुना
स्थापितं ह्येतत्क्रामनेपापनाशनं स्तनंदनं वनं तत्र ऋषभराजर्षिसेवितं यतस्थानमयाप्रोक्तं सर्वेषां च स
मासतः निरूपमा च तेन विधावायुना स्थापिता च ये उपमा च दशैवेति विधेया ब्राह्मणस्यतु लक्षणं।
ब्राह्मणाश्चैव ह्मिहितं सर्वशाखिनां हेतुर्हेतस्मृतं धानो यत्रिहंतस्य कदाितं परैः अपवार्यपरिग्रामे हि नोते
गंतिकर्मणः तथानिर्वचनं ब्रूयाद्धावयांचसावधारणे निंदांतामा कुराचार्यायहोमातिंदते वचः अप
वांत्तु सते धातो ब्रह्मासाधारणं वेत्तथा इदं त्विदमिदं नेदमित्यनिश्चित्य संशयः इदमेव विधातव्यमित्य
यं विधिरुच्यते अनस्याप्यस्य चोक्तत्वा - द्वापरकृतिः स्मृता यो हंत्यंततरोक्त श्रुपुराकल्पः स उच्यते
पुरा विक्रांतवादित्वात्पुराकल्पस्य कल्पना मंत्रब्राह्मणकल्पस्त निगमे पदविस्तरैः अनिश्चित्य

ब्र॰पु॰
२०१

कृतामाहुर्व्यवधारणाकस्यनं यथ्यहीदं तथा तद्वेदुर्दंवापितथैव तं इत्येवहापदेशोयं द्रशामोब्राह्म
णस्यतु इत्येतद्ब्राह्मणस्याद्यौ विहितं लक्षणं बुधैः तस्यतद्वृत्तिकृद्धि स्याद्व्याख्यायानुपदं द्विजैः
मंत्रब्राह्मणकल्पनाश्चैव विधिदृष्टेन कर्मसु मंत्रो मंत्रयतेर्धातोर्ब्राह्मणो ब्रह्मणोणनम् अस्यादेर
समं दिष्ठं सारवद्विश्वतोमुखं अस्याभमममनवं पंचसूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इतिश्रीवायुप्रोक्ते
ऋषिलक्षणं नाम ॥ ऋषय ऊचुः ऋषयस्तु ततः कृत्वा सूतं माहुः सुदुस्तरं कथं वेदा पुराव्या
सात्तन्नो ब्रूहि महामते सूत उवाच द्वापरेतु पुरावृत्ते मनौ स्वायंभुवे तरे ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वे
दं व्यस्य महामते परिवृत्तं युगं तात स्वल्पवीर्या द्विजातयः संवृत्ता युगदोषेण सर्वं चैव यथा क्रमं
भ्रष्टमानं युगवशाद्स्वशिष्टं हि दृश्यते दशसाहस्रभागेन स्ववशिष्टं कृतादिदं वीर्यं तेजो बलं वाल्प
सर्वं चैव प्रणश्यति वेदवेदाहि कार्यास्याद् माभूद्वेदविनाशनं वेदनाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्य
ति यज्ञे नष्टे वेदनाशस्तनः सर्वं प्रणश्यति आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः पुनर्दशगुणः
कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा

राम॰
२०१

व्यभजत्प्रभुः ब्रह्मणैवचनाम्नातलोकानांहितकाम्यया तदहंवर्त्तमानेनयस्मात्कंवेदकल्पनं
मन्वंतरेण वक्ष्यामिव्यतीतानांनाप्रकल्पनं प्रत्यक्षेणपरोक्षंवैतन्निबोधतसत्तमाः अस्मिन्युगेऽ
तेव्यासःपाराशर्यःपरंतपः द्वैपायनइतिख्यातोविष्णुरूपःप्रकीर्त्तितः ब्रह्मणाचोदितः
सोस्मिन्वेदंव्यस्तुंप्रचक्रमे अथशिष्यान्सजग्राहचतुरोवेदकारणात् जैमिनिंचसुमंतंच
वैशंपायनमेवच पैलंतेषांचतुर्थंतु पंचमंलोमहर्षणं ऋग्वेदश्रावकंपैलंजग्राहविधिवद्द्वि
जं यजुर्वेदप्रवक्तारंवैशंपायनमेवच जैमिनिंसामवेदार्थश्रावकंसोन्वपद्यत तथैवाथर्ववे
दस्यसुमंतुमृषिसत्तमं इतिहासपुराणस्यवाकोवाक्यस्यचैवहि मांवैप्रतिजग्राहभगवानीश्व
रःप्रभुः एकआसीद्यजुर्वेदस्तंचतुर्धाविकल्पयत् चातुर्होत्रमभूत्तस्मिंस्तेनयज्ञमकल्पयत्
आध्वर्यवंयजुर्भिस्तुऋग्भिर्होत्रंतथैवच औद्गात्रंसामभिश्चक्रेब्रह्मत्वंचाप्यथर्वभिः सामवेद
चतेनोक्ता ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञेवेदेनाथर्वणेनतु ततःसत्त्वउद्धृत्यऋग्वेदंसमकल्पयत् होतृत्वं
कल्पयेत्तेन यज्ञवाहंजगद्धिते सामभिःसामवेदंचतेनौद्गात्रमरोचयत् राजंस्त्वथर्ववेदेनसर्वं।

ब्र॰पु॰
२०२

कर्माण्यकारयत् आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः पुराणसंहिताञ्चक्रे पुराणार्थ
विशारदः यत्किष्टं तु यजुर्वेदं तेन यज्ञमथाप्युजन् युंजानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः पा
दानामृधिनत्वाच्चयजं विविधमाश्रितै सतेनोधृत्यवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः प्रयुज्यते।
अश्वमेधास्तेन वायुज्यते तु सः ऋचो गृहीत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्द्विधा पुनः द्विकृत्वा संयुगे वैव
शिष्याभ्यामददात्प्रभुः इंद्रप्रमतये चैकां द्वितीयां बाष्कलाय च चतस्रः संहिताः कृत्वा बाष्क
लिर्द्विजसत्तमः शिष्यानध्यापयामास स्वेष्वशाभिरतान् हितान् बोध्यं तु प्रथमां शाखां द्वि
तीयामग्निमाठरे पाराशरत्नीयां तु याज्ञवल्क्यामथापराम् इंद्रप्रमतिरेकां तु संहितां द्विज
सत्तमः अध्यापयन्महाभागो मार्कंडेयं यशस्विनं सत्यश्रवसमग्र्यं तु पुत्रं स तु महायशाः स
त्यश्रवाः सत्यहितं पुनरध्यापयद्द्विजान् सोपि सत्यपरं पुत्रं पुनरध्यापयत्प्रभुः सत्यश्रियं म
हात्मानं सत्यधर्मपरायणं अभवंस्तस्य शिष्यास्तु त्रयस्तस्य महौजसः सत्यश्रियस्तु विद्वांसः शा
स्त्रग्रहणतत्पराः शाकल्यः प्रथमस्तेषां तस्मादन्यो रथीतरः बाहुलिश्च भरद्वाज इति शाखा।

राम॰
२०२

प्रवर्त्तकः देवमित्रस्तु साकल्यो ज्ञाना नाहंकारगर्वितः जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमद्द्विजाः
प्राणांश्चापि न ॥ कथं विनाशमगमत्स मुनिर्ज्ञानगर्वितः जनकस्य स यज्ञे वै कथ्यं वादो बभूव ह
किमर्थं चाभवद्वादः केन सार्द्धमथापि वा सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्ष्व विदितं तव ऋषीणां तु
वचः श्रुत्वा तद्वृत्तमथाब्रवीत् सूत उवाच ॥ जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ऋषी
णां तु सहस्राणि तत्राजग्मुरनेकशः राजर्षेर्जनकस्याथ चित्ते यत्नाहि दिदृक्षवः आगतान्ब्र
ह्मणान्दृष्ट्वा जिज्ञासा सास्याभवत्ततः कोन्वेषां ब्राह्मणश्रेष्ठः कथमेतन्निश्चयं भवेत् इति निश्चि
त्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः समानीत्वा निदर्शी
त्य मुनीन्प्राह नराधिपः सर्वानहं प्रपन्नोस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः यद्येतदाहृतं वित्तं यो वः
श्रेष्ठतमो भवेत् हरतस्तु तदुपनीतं हि विप्रा वित्तं द्विजोत्तमाः जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्ते
ऋतिद्धमाः दृष्ट्वा धनं महासारं धनवृध्नां जिघृक्षवः आकृष्यां चक्रुरन्योन्यं वेदज्ञानमदान्विताः
मनसा गतचिन्तास्ते ममेदं धनमित्यतः ममैवेतन्नवेत्यन्ये ब्रुवन्ति किं दाविकम्पसे इत्येवं धनदोष

ब्राह्मणा न

ण वादाश्चक्रुरनेकशः तथान्यस्तत्र वै विद्वान् ब्रह्मवाहसुतः कविः याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी
ब्रह्मवित्तमः ब्रह्मणोथ गास्तमुत्पन्नो वाक्यं प्रोवाच सुस्वरं शिष्यं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो धनमेतद्गृहाण
मो न यस्त्वचरद्धेवत्समभेन तत्र संशयः सर्ववादेषु हेवक्ता नान्यः कश्चित्तमस्तमः यो वा
न प्रियते विप्रः समाहूय तु मा चिरं ततो ब्रह्मर्षिवर्ष्टाः समुद्र इव संप्लवे तानुवाच ततः स्वस्थो
याज्ञवल्क्यो हसन्निव क्रोधमाकाष्ट विहीयो भवंतः सत्यवादिनः वदामहे यथाप्रश्नं जिज्ञासं तपर
स्परं ततोऽध्यात्मसंस्थो वादानगमुरनेकशः सहस्रधा प्रभेदैश्च सूक्ष्मदर्शनसंभवैः लोकेवे

देतथा दृष्टैर्विद्यास्थानैरलंकृताः प्राप्तोत्तमगुणैर्युक्ताः मत्सरपरिवर्जिताः वादासमभवंस्त
त्र धनहेतोर्महात्मनां अपयत्स्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यस्त्वेकतः सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्क्ये
न धीमता एकैकशस्ततः प्रश्ने नैवोत्तरमथाब्रुवन् तान् विजित्य मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्महा
द्युतिः शाकल्यमिति होवाच पदकर्त्तारमंजसा शाकल्य वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे सर्व
त्वं जडमानेन वा नाध्यात्तो यादृति एवं संधर्षितस्तेन रोषाज्ञाताग्रस्यलोचनः प्रोवाच याज्ञवल्क्यं स

सपुत्रं च मुनिसन्निधौ त्वमस्मांस्तृणवत्कृत्वा तथैवेमान्द्विजोत्तमान् विद्याधनं महासारे स्वयं।
ग्राहं जिघृक्षसि शाकल्येनैवमुक्तो याज्ञवल्क्यः समब्रवीत् ब्रह्मिष्ठानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वार्थ
दर्शनं कामप्रार्थनं संवद्धस्ते नार्थं कामयामहे कामप्रश्नधना विप्राः कामप्रश्नान्वदामहे एण
स्यैवो ध्यरान्नेष्टस्तस्मात्रितेधनं मया एतत्कृत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्छितः याज्ञवल्क्यम
थोवाच कामप्रश्नार्थमद्य च: ब्रूहि इदानीं मया द्विष्टान्कामप्रश्नान्यथार्थतः ततः समभवद्वादस्तयो
र्ब्रह्मविदोर्महान् साग्रं प्रश्नसहस्रं तु शाकल्यस्समपृच्छत याज्ञवल्क्योऽब्रवीत्सर्वान्नृषीणां शृण्व।
तो मदा शाकल्यश्चापि निर्वादे याज्ञवल्क्यः समब्रवीत् प्रश्नमेकं ममापि त्वं शाकल्य वद कामिकं शा
पपणोऽस्य वादस्य अभूवन्मृत्युमाव्रजेत् अथ संवोदितं प्रश्नं याग्यवल्क्येण धीमता शाकल्यस्सम
विज्ञाय मूर्धो मत्तः मवानुवान् एवं मत्तः स शाकल्यः प्रश्नव्याख्यानपीडितः एवं वादः सहस्र
हात्रासीत्तयोर्धनार्थिनोः ऋषीणां मुनिभिः सार्द्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि। सर्वप्रश्नस्तु मप्रश्नान्तश
तशोष्य सहस्रशः व्याख्यायते प्रश्नानेषां प्रश्नसारं महामतिः याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्या।

पद्मात्मनः जगामैव गृहं स्वं स शिष्यैः परिवृतो वशी देवमित्रस्तु सांकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः चक्रे सं-
हिताः पंच बुद्धिमान्पदवित्तमः तस्य शिष्या भवन्पंच मुद्गलो गोलकस्तथा खालीयश्च तथा मत्स्यः शै-
शिरेयश्च पंचमः प्रोवाच संहितास्तिस्रः शाकपूर्णी रथीतरः निरुक्तं च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः
तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केजवो वामनस्तथा धर्मशर्मा देवशर्मा सर्वे व्रतधरा द्विजाः शाकल्यं च मते
सप्त ब्रह्महत्याले वभूवतुः तदा चिन्तापरा प्राप्य गतास्ते ब्रह्मणोन्तिके तस्मात्त्वा चैनसि ब्रह्मणा प्रेषिताः।
पवनेश्वरे तत्रागत्य पूर्यभास्करः पापप्रणश्यति द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै बालकेश्वरं एका-
दशांतथा रुद्रान्वायुपुत्रं विशेषतः कुंडे चतुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्या गमिष्यति सर्वे श्रीवनरा भूत्वा
तत्पुरे समुपागताः स्नानेकृते विधानेन देवानां दर्शने कृते उत्तरेश्वरं नमस्कृत्य पवाडवानां प्रसादतः
सर्वपापविनिर्मुक्तां गतास्ते सूर्यमंडलं तदाप्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं वायोः पुरं पवित्रं च
वायुना निर्मितं पुरा अंजनीगर्भसंभूतहनुमान्पवनात्मजः यदा जातो महादेव हनुमान्स्य विक्रम
तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मयोनिना जन्मभ्यां जातस्तथा द्वेश्च ब्राह्मणो निवेदिताः कृत्स्नपर्यंत ब्रह्म

यत्रार्थं करस्तेषु कृतो महान् अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् गोत्रो वा कृतं क्रोवा सगरायी गुरु
तल्पगः वाडादिन्ये नमस्कृत्य महापापैः प्रमुच्यते ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वायुमहास्थाना
तीर्थवर्णनं नाम ॥ अध्याय ॥ भारद्वाजो याज्ञवल्क्यो गालविः सात्यकिस्तथा धीमान् शान्तवाल
कश्चैव रामश्चद्विजोत्तमाः बाष्कलिश्च भरद्वाजः तिस्रः प्रोवाच संहिताः स्थितेरो निरुक्तं चैव पुनश्च।
क्रे चतुर्थकं त्रयस्तस्य भवत्किप्रणा महात्मानो गुणान्विताः धीमान्नंदायनीयस्तपनगारिश्च बुद्धिमा
न् तृतीयश्चार्जवस्तेच तपसा शंसितव्रताः वीतरागा महातेजाः संहिताज्ञानपारगाः इत्येते बहृचा
प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्तिताः वैशंपायन गोत्रो सौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् षडशीतिस्तु येनोक्ताः संहिता
यजुषां शुभाः शिष्येभ्यः प्रददौ तान्श्च जगृहु ते विधानतः एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः
षडशीतिस्तु तस्यापि संहितानां विकल्पकाः सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्तिताः त्रिधा नेदास्तु ते प्रो
क्ता मेदे स्मिन्नवमे शुभे उदीच्या मध्यदेशाश्च प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः श्यामायनि उदीचीनां प्रधानः संब
भूव ह मध्यदेशप्रतिष्ठानामारुणिः प्रथमः स्मृतः आलंबिरादिः प्राच्यानां त्रयो दश पादयस्तु ते इत्येते

चरकाप्रोक्तां संहितां वादिनो द्विजाः ऋषयस्तद्वचः श्रुत्वा सर्वे तं जिह्मा सचोऽब्रुवन् चरकाध्वर्यवः केन का
रणेनाब्रूहि तत्त्वतः किं वृथैक स्तेहतोऽस्य भरकत्वं च मेजिरे इत्युक्ते प्राह तेषां स चरकत्वमनूयथा सूतउ
वाच कार्यमासीदृषीणां च किंचिद्ब्राह्मणसत्तमाः मेरुपृष्ठे समासाद्य तैस्तदा निश्चितं मिथः यो नो च सप्त
रात्रेण नागच्छेद्द्विजसत्तमाः स कुर्याद्ब्रह्महत्यां वै समयो नः प्रकीर्तितः ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायन
वर्जिताः प्रययुः सप्तरात्रेण यत्र संधिकृतोऽभवत् ब्राह्मणानां तु वचनाद्ब्रह्मवध्यां चकार सः शिष्या
न्यस्य समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ब्रह्मवध्यं च सर्वं च मे धं वेम कृते द्विजसत्तमाः सर्वे यूयं समागम्य ब्रू
ताम तद्धितं वच याज्ञवल्क्य अहमेवैकं चरिष्यामि निष्कृतं तु मुनयस्त्विमे बलं चौजस्याप यिष्यामि न पसाश्वे
नभावितः एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्क्यमथाब्रवीत् उवाच यत्त्वयाधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे एवमुक्तः
सरूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः रुधिरेण तथाक्तानि छर्दयित्वा ब्रह्मवित्तमः ततः संध्यानमास्थाय सूर्य
माराधयद्द्विजः सूर्यब्रह्म यदु क्षिप्तं नभं गत्वा प्रतितिष्ठति ततो यानि गतान्यूर्ध्वं यजूंष्यादित्यमंडलं ता
नि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरातये अश्वरूपाय मार्तंडो याज्ञवल्क्याय धीमते यजूंष्यधीयते यानि

ब्राह्मणायेनकेनच अश्वरूपायदत्तानिततस्तेवाजिनोभवन् ब्रह्महत्यानुचैर्येस्तीर्णाचरणाच्चरकास्तुताः
वैशंपायनशिष्यास्तेकल्प्रवैकल्पधारिणः माध्यंदिनश्चशाखीयोविदग्धश्चाप्युद्दलः ताम्रायण
श्चवात्स्यश्चतथागालवशैशिरी आटवीचतथापर्णीवीरणीसपरायणः इत्येतेवाजिनप्रोक्तादशपंचच
संमताः शतमेकाधिकंकृत्स्नंयजुर्षांयेविकल्पकाः पुत्रमध्यापयामाससुमंतुमथजैमिनिः सुमंतुश्चा
पिसुत्वानंपुत्रमध्यापयत्प्रभुः ससहस्त्रमधीत्याशुसुकर्माप्यथसंहिताः प्रोवाचाथसहस्रस्यसुकर्मा
सूर्यवर्चसः अनध्यायेष्वधीयानांस्तानजघ्नेशतक्रतुः प्रायोपवेशमकरोत्ततोसौशिष्यकार
णात् क्रुद्धंदृष्ट्वाततःशक्रोवरमस्मैददौपुनः भविनौतेमहावीर्यौशिष्यावनलवर्चसौ अधीयानौ
महाप्राज्ञौसहस्रसंहिताविभौ एतेसुरामसहाभागमन्युद्धाद्विजसत्तमाः इत्युक्त्वावसवःश्रीमान्पौष्यंजि
द्विजसत्तम; हिरण्यनाभिःकौशिल्याद्वितीयोभून्नराधिपः अध्यापयत्तयोःपौष्यंजिःसहस्रार्द्धंतुसंहिताः
तेनाम्नोदीच्यसामानःशिष्याःपौष्यंजिनःशुभाः शतानिपंचकौशल्यसंहितानांचवीर्यवान् शि
ष्याहिरण्यनाभस्यस्मृतास्तेप्राच्यसामगाः लोकाक्षिःकुथुमिश्चैवकुशीतिर्लांगलिस्तथा पौष्यंजि

शिष्याश्चत्वारः तेषांभेदान्निबोधत नारायणपूनीयः सहितंडिपुत्रः तस्मादन्योमूलचारीसवीद्वान्
सकैतिपुत्रः महसात्यपुत्रपतात्तेदानविन्नलोकानुहिरण्यसु त्रयस्तकुथुमेपुत्रा औरसःसामप
परासरः भागवित्तिश्चतेजस्वीत्रिविधाकुथुमास्मृताः शौरीद्यशृंगिपुत्रस्तद्वावेतौचरितव्रतौ
नारायणीनीयसौमित्रिः समावेदविशारदौ प्रोवाचसहिनातिस्रः शृंगीपुत्रोमहातपाः चै
लप्राचीनयोगाश्च सुरालश्चद्विजोत्तमाः प्रोवाचसंहिताषट्तुपाराशर्यस्तुकौथुमः आसु
रायणवैशाख्यौवेदवृद्धपरायणौ प्राचीनयोगपुत्रश्चबुद्धिमांश्चपतंजलिः कौथुमस्यतु
भेदास्युःपाराशर्यस्यषट्स्मृताः लांगलिश्शालिगोत्रस्तुषट्प्रोवाचसंहिता भालुकिःकामहा
निश्चजैमिनिलोमगायनिः कंडुश्चकोहलश्चैवषडेतेलांगलास्मृताः एतेलांगलिनःशिष्या
संहितायैप्रसाधिता ततोहिरण्यनाभस्यकृतशिष्योनृपात्मजः सोकरोच्चचतुर्विंशात्संहि
ताद्विपदांवरः प्रोवाचचैवशिष्येभ्योयेभ्यस्तांश्चनिबोधत राडश्चमहावीर्यश्चपंचमोवाहनस्त
लस्था तलकःपांडकश्चैवकालिकोराजिकस्तथा गौतमश्चाजवस्तश्चसोमराजायनस्तथा

दृढव्यः परिशेषश्च नलस्थलकश्च वच यवीयसश्च वैशालोऽङ्गुलीयश्च कौशिकः सालिमंजु
रिसत्यश्च कापीयकानिकश्च यः पराशरस्तु धर्मात्मा इत्येतास्तु सामगाः सामगानां तु श्रेष्ठौ
द्वौ श्रेष्ठौ द्वौ तु प्रकीर्त्तितौ पौष्यंजिश्च कृतिश्चैव संहितानां विकल्पकौ । अथर्वाणं द्विधा कृत्वा
सुमन्तुरददाद् द्विजाः कबन्धाय गुरुः कृत्स्नं मे च विद्यायथाक्रमं कबन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्याय
कं पुनर्ददौ द्वितीयं वेदस्पर्शाय स च तद्वा करोत्पुनः मोदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च
शौकायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनस्तथा वेदस्पर्शस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः पुन
श्च त्रिविधं विद्धि पथ्यानां भेदमुत्तमे जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकस्तथा शौनकस्तु द्वि
धा कृत्वा ददावेकं तु बभ्रवे द्वितीयां संहितां धीमान्सैंधवायनसंज्ञिने सैंधवो मुंजकेशाय भिन्ना
द्वास्या द्विधा पुनः नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः चतुर्थो गिरसंकल्पः शान्तिकल्प
श्च पंचमः श्रेष्ठास्त्वाथर्वणो ह्येते संहितानां विकल्पकाः । षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणं मुनि
सत्तमाः आत्रेयस्सुमतिर्धीमान्काश्यपो ह्यकृतव्रणः भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वसिष्ठो मित्रयुश्च यः

सावर्णिसोमदत्तिस्तु सुशर्मा शांशपायनः एते शिष्या मम ब्रह्मन्पुराणेषु दृढव्रताः त्रिभिस्त्रिस्तः कृता
स्तिस्रः संहितापुनरेव हि काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनिः मामिका च चतुर्थी स्यात्सा
चैषा पूर्वसंहिता सर्वास्ता हि चतुष्पादाः सर्वाश्चैकार्थवाचिकाः पाठांतरे पृथग्भूता देवशाखा
यथा तथा चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपायनिकामृते लोमहर्षणिका मूला ततः काश्यपिका
परा सावर्णिकास्तृतीयास्ता ऋज्वाक्यार्थपंडिताः शांशपायनिकान्यान्नोदनार्थविभूषिताः
सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च एतापंचदशान्याश्च दशान्या दशभिस्तथा वालिखि
ल्याः सहप्रैषाः ससावर्णाः प्रकीर्त्तिताः अष्टौ साम सहस्राणि सामानि च चतुर्दश आरण्यकं सहो
मं च एतद्गायंति सामगाः द्वादशैव सहस्राणि कंदस्त्वाध्वर्यवं स्मृतं यजुषां ब्राह्मणानां च तथा व्या
सोऽव्यकल्पयत् सग्राण्यारण्यकं तस्मात्समंत्रकरणं तथा अतः परं कथानां तु सर्वा इति विशे
षणं ग्राम्यारण्यं समंत्रं च ऋग्ब्राह्मणयजुःस्मृता तथा हारिद्रवीयाणं खिलान्युपखिला
नि च तथैव तैत्तिरीयाणां परक्षुद्रा इति स्मृतं द्वे सहस्रे शतान्यूने वेदे वाजसनेयके ऋग्गणः

परिसंख्यातो ब्राह्मणं न चतुर्गुणं अष्टौ सहस्राणि शतानि चाष्टौ अशीतिस्त्वन्यधिकश्च पादः ए
तत्प्रमाणं यजुषामृचां च सशुक्रियं साखिलं याज्ञवल्क्यं तथा चरणविद्यानां प्रमाणे साहिमाप्र
णउद्धृत्य साहस्रमृचामुक्तः मंत्रः षड्विंशतिः पुनः एतावदधिकं मे ज्ञायतः कामं विवक्षति एको
दश सहस्राणि दशाचान्यादशोत्तरो ऋचां दश सहस्राणि अशीतिस्त्रिंशतानि च सहस्रमेकं
मंत्राणि ऋचामुक्तं प्रमाणतः एतावद्ग्रन्थिस्तारमन्यच्चार्थिकं बहु ज्ञवामथर्वणं पंचसह
स्राणीति निश्चयः सहस्रमन्यद्विज्ञेयमृषिभिर्विंशतिं विना एतदांगिरसां प्रोक्तं तेषां मारणएव।
कं पुनः इति संख्याप्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च कर्त्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथैव च
सर्वमन्वंतरेष्वेकं शाखाभेदाः समास्मृताः प्राजापत्याः श्रुतिर्नित्यां तद्विकल्पास्त्विमे स्मृता श्रु
तिनित्यभावादेवानां मुत्रोत्पत्तिः पुनरमन्वंतराणां ज्ञीयते स्मराणां नाम निश्चयः द्वापरेषु पुनर्भे
दास्त्विमे कृताः श्रुतीनां परिकीर्त्तिताः एवं वेदं तदा न्यस्य भगवानृषिसत्तमः शिष्येभ्यश्च पु
नर्दत्वा तपस्तप्तं गतो वनं तस्य शिष्यप्रशिष्यैस्तु शाखाभेदास्त्विमे कृताः अंगानि वेदाश्चत्वा

रो मीमांसान्यायविस्तरः धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्त्वेताश्चतुर्दश आयुर्वेदो धनुर्वेदो गांध
र्वश्चैव ते त्रयः अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्यास्त्वष्टादशैव तु ज्ञेया देवर्षयः पूर्वं तेभ्यो ब्रह्मर्षयः पुनः
राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिप्रकृतयस्त्रयः तेभ्य ऋषिप्रकृतयो मुनिभिः शंसितव्रतैः कश्यपेषु वसि
ष्ठेषु तथा भृग्वंगिरोत्रिषु पंचस्वेतेषु जायंते गोत्रेषु च ब्रह्मवादिनः यस्माद्दृष्टंति ब्रह्मणं तेना
ब्रह्मर्षयस्स्मृताः धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोस्य पुलहस्य च प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य पुनस्तथा
पुनः देवर्षयस्स्मृतास्तेषां नाम तस्मान्निबोधत देवर्षी धर्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ वालिखि
ल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु कुबेरश्चैव पौलस्त्य प्रत्यूषस्याचलस्स्मृतः पर्वतो नारद
श्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ऋषंति देवान्यस्मात्तेतस्माद्देवर्षयस्स्मृताः मानवे चैव वंशे पै
ड वंशे च ये नृपाः ऐडा ऐक्ष्वाक नाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ऋषंति रंजनाद्यस्मात्प्रजा राजर्षय
स्ततः ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोमलाः देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः
इंद्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयोमलाः अभिजात्याच तपसा मंत्रव्याहरणैस्तथा एवं ब्रह्मर्षि

यः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये दिवर्षयस्तथान्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ॥ भूतभव्यभवज्ञानं सत्याभिव्या
हृतं तथा संबुद्धास्तु स्वयं ये तु संबुद्धा ये च वै स्वयं तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे येश्च प्रणोदिता मंत्रव्याहारिणो
ये च ऐश्वर्यात्सर्वगाश्च ये षट्कर्माभिरता नित्यं शालीना गृहमेधिनः एताञ्ज्ञात्वानधीयानाये तद्
षयो मताः सभेते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयस्तताः दीर्घायुषो मंत्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः बुद्धा
प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्त्तकाश्च ये तस्मात्व्यवहरंति सप्त ऋषींस्तु ते कर्मस्थितभिः अग्राम्यैर्वर्त्तयंति स्म
मैश्चैव स्वयंकृतैः ऋद्धिंविनाऽरुह्यिमं तो वाह्य नरनिवासिनः कृतादिषु युगाख्येषु सर्वास्वेय पुनः पुनः
वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियंते प्रथमं तु वै प्राप्ते त्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह प्रवर्त्तयंति ये वर्ण नाश्र
मांश्चैव सर्वशः तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यते पुनः पुनः जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि प
वं समनुत्याविच्छेदं वर्त्तयंत्यायुगात्स्वयात् अष्टाशीति सहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां अर्यम्णो दक्षि
णायेन तु पितृयाणं समाश्रिताः दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः गृहमेधिनां संख्येयाः स्मशा
नान्याश्रयंति ते अष्टाशीति सहस्राणि निहितां उत्तरायणे ये श्रूयंते दिवं प्राप्ता ऋषयो ऊर्ध्वरेतसः

मंत्रब्राह्मणकर्त्तारोजायंतीहयुगेयुगे एवमावर्त्तमानास्तेद्वापरेषुपुनःपुनः २ वेदव्यासोस्तानीतेस्मिभवि
ताश्चमहातपाः भविष्यंतिभविष्येषुशाखाप्रणयनानितु कल्पानांभाष्यविद्यानांनानाशास्त्रकृत
स्तथैव क्रियंतेतैर्विवरणं ४------ भविष्ये द्वापरेचैवद्रौणिर्द्वैपायनः पुनः तस्मैतद्ब्रह्मणाद्ब्रह्मन
यमासाद्याप्रमव्ययं तपसाकर्मणाब्रह्मंकर्मणावापितेजसः पुनश्चतेजसामस्यसत्येनांभोभिरव्ययं प्राप्त
ब्रह्माप्यतंपुरुषंब्रह्मैवामृतमुच्यते एवमेकाक्षरमिदंस्वात्मन्येवव्यवस्थितं बृहत्वाद्बृंहणाच्चैव तद्ब्र
ह्मेत्यभिधीयते प्रणवावस्थितंभूयोभूर्भुवस्वरितिस्मृतं ऋग्यजुःसामाथर्वाणि यत्तस्मैब्रह्मणेनमः
जगत्प्रथयपरं मत्वाज्ञंजगत्संमोहनालयं संप्रकाशप्रवृत्तिभ्यांपुरुषार्थप्रयोजनं सांख्यज्ञानवतांनिष्ठा
तिः संवादमात्मनः यत्तदव्यक्तममृतंप्रकृतिर्ब्रह्मशाश्वतं प्रधानमात्मयोनिश्चगुहासत्वंवशिष्य
ते ऽविभागस्तथाशुक्रमक्षरंबहुधात्मकं परमब्रह्मणेतस्मैनित्यमेवनमोनमः कृतेपुनः क्रियानां
लिङ्गंतपवाकृतक्रिया महदेवकृतंसर्वं यद्वैलोकेकृताकृतं ज्ञानंवाचैक्यंतंवापितथैवामाध साधुना
ज्ञातव्यंचाप्यमतंव्यस्तंह्यभोज्यमेवच ह्रस्वंचाप्यन्तंचाव्यत्तानुज्ञातव्यंवाप्यकिंचनः दर्शितं।

यन्न दर्शितवानेष कल्पदृष्टं महर्हति सर्वाणि सर्वं सर्वाश्च भावानेव सोऽब्रवीत् यद्यत्क्रियते येन तत्तदा ता।
स्तोभि मन्यते मयेदं क्रियते पूर्वं तदन्ये न विभाविनं यदा तु क्रियते किंचित्केनचिद्वा ऽत्र यं क्वचित्
तैनेव वक्तव्यं तत्पूर्वं कदाचित् प्रतिभाति वै विस्मृतं चापि रसं च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये धर्माधर्मौ सुखं दुःखं ममैक
स्मामृतमेव च ऊर्ध्वं तिर्यगधोभागास्तस्यैवाहं हि कारिणः स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः प्रत्येक
विधं भवति त्रेतायां हे पुनः पुनः आस्यंते सैकविधं तद्द्वापरे पुनः पुनः ब्राह्मणैश्चैव गदितास्मि वै
वस्वन्तरे आवर्तमानं तस्मिन्युगाख्या सु पुनः पुनः अस्मिन् हे सैकविधं तद्द्वापरे पुनः पुनः ऊर्ध्वं वि
संहिता सेवते जायमाना परस्परं अष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणां कृतानि वै तापस संहितास्तास्त्वाव
र्तंते पुनः पुनः स्थिता दक्षिणपंथानं ये श्मशानानि भेजिरे युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पु
नः द्वापरे द्वापरे सर्वे पुनः संहितास्तु ऋषिभिः तेषां गोत्रेष्विमा शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ताः शा
खास्तत्र कर्तारो भवंतीह युगक्षयात् एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानागतेष्विह मन्वंतरेषु सर्वेषु शाखा
प्रणयनानि वै अतीतेष्वतीतानि वर्तन्ते सांप्रतेषु च भविष्याणि च यानि स्युः वर्ण्यंते नागतेष्वपि ह

वैराणपश्चिमेऽन्वेयं वर्त्तमानं च चोभवे एतेनक्रमयोगेन मन्वंतरविनिश्चयः एवं देवाश्च पितरऋषयो म
नवश्चये मंत्रैः सहेन्द्रगणकेति हावर्त्तंते च तेः सह जनलोकात्सरान्सर्वेयस्तु कल्यान्तु नः पुनः एयो स
कालसंक्षये संभूतानि ये च सत्तु अवश्यं भाविनार्थेषु संबंधं तेन तदा त्विते ततस्तेदोषवतम्मपश्यंतो रा
गद्वेषकं निवृत्तेन तदावृत्ति लेषां सादोषदर्शनात् एवं देवयुगानीह दशाकृत्वा निवर्त्तंते जनलोकाद्
योलोकं गच्छन्तो हानिवर्त्तनं एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभि
सह नशक्यमानुपूर्व्येण तेषां वक्तुमविस्तरात् अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः मन्वंतरा
णि तीतानि यानि कल्पैः पुरा सह पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्द्धं सप्तर्षिभिश्च वै कालेन कालेन च प्रसंख्या
नां युगानां च निवर्त्तनं एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वंतराणि तु सप्रजानि व्यतीतानि शतशोऽथ सहस्रशः
मन्वंतरान्ते संहारः संहारान्ते च संभवः देवतानामृषीणां च मनोः पितृणां स्य च नशक्यमानुपूर्व्येण व
क्तुं वर्षशतैरपि विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः मन्वंतरस्य च संख्यातु आमिषेएणनिबोध
त देवतानां ऋषीणां च संख्यानार्थं विशारदैः त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजः सप्त

सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया विंशतिश्च सहस्राणि कालोयं साधिकं विना मन्वंतरस्य संख्यैषा
मानुषेण प्रकीर्तिता वत्सरेणैव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यंतरं मनोः अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतो
द्वापंचाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु चतुर्दशगुणो ह्येष कालश्चाहूतसंप्लवः पूर्णं युगसहस्रा
न्तद्दह्नं ब्रह्मणः स्मृतं तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यरश्मिभिः ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सह देवर्षिदानु
वैः प्रविशंति सुरश्रेष्ठं देवदेवं महेश्वरं स सृष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः इत्येष स्थितिकालो
वै मनोर्देवर्षिभिः सह सर्वमन्वंतराणां वै प्रतिसंधिं निबोधत युगाख्यायासमुहिह्यशोगोवास्मिन्नायान्
या कृतत्रेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं तदेकसप्ततियुगं परिवृत्तं तु साधिकं मनोरंतरमधीकारं।
प्रोवाच भगवान्प्रभुः एवं मन्वंतराणां तु सर्वेषामेव लक्षणं अतीतानागतानां वै वर्तमानेन कीर्तितं
इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायंभुवस्य ह प्रतिसंधिं तु वक्ष्यामि तस्यैवापरस्य तु मन्वंतरस्य पास्तु वै
महर्षिभिर्देवतैः सह अवश्यं भाविनार्थेन तत्पातद्दैनिवर्तते अस्मिन्मन्वंतरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येश्वरास्तु ये स
सप्तर्षयस्तु देवाश्च पितरो मनवस्तथा मन्वंतरस्य काले तु संपूर्णे साधकास्तथा हीनाधिकारा संवृत्ता।
बुध्वा पर्यायमात्मनः महर्लोकाय ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ततो मन्वंतरे तस्मिन्प्रक्षीणा देवतास्तु
ताः

संपूर्णे स्थितिकाले तु तिष्ठंत्येकं कृतं युगं उत्पद्यंते भविष्याश्च यावन्मन्वंतरेश्वराः देवताः पितरः
श्चैव ऋषयो मनुरेव च मन्वंतरे तु संहारे संध्यायां त्वेककलौ युगे संपन्ने कृतं ते तु काले शिष्टास्तु वै तदा
यथा कृतस्य संतानः कलिपूर्वस्य तौ बुधैः तथा मन्वंतरांतेषु आद्यमन्वंतरस्य च क्षीणे मन्वं
तरे पूर्वे प्रवृत्ते चापरे पुनः संध्यैककृतयुगस्यादावतेभ्यः सिष्टास्तु ये तदा सप्तर्षयो मनुश्चैव कालावे
क्षास्तु ये स्थिताः मन्वंतरप्रतीक्षंते क्षिपयंते तपसि स्थिताः मन्वंतरव्यवस्थार्थं च सर्वशः पूर्ववार्थसिंतत्य
संप्रवर्तंते प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने द्वंद्वेषु संप्रवृत्तेषु उत्पन्नास्वोषधीषु च प्रजासु च निकेतासु संस्थि
तासु क्वचित्क्वचित् वार्तायां तु प्रवृत्तायां सधर्मे त्वाश्रमिभाविते निरानंदो गते लोके नष्टे स्थावरजं
गमे अग्रामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते पूर्वमन्वंतरे शिष्टा ये भवंतीह धार्मिकाः सप्तर्षयो म
नुश्चैव संतानार्थं व्यवस्थिताः प्रजार्थं तपतां तेषां तपः परमदुश्चरं उत्पद्यंतीह सर्वेषां निधनेष्वि
ह सर्वशः देवासुराः पितृगणा मनयो मानवास्तथा सर्पा भूताः पिशाचाश्च गंधर्वा यक्षराक्षसा
व्येलाश्चाचये शिष्टाः शिष्टाचारान्प्रचक्षते सप्तर्षयो मनुश्चैव ह्यादौ मन्वंतरस्य ह प्रारंभंते च वै

मणिमनुष्या देवैस्सह मन्वंतरादौ प्रागेव त्रेतायुगमुखे ततः पूर्वं देवास्तत्र वै स्थिते धर्मे तु सर्वे
शः ऋषीणां ब्रह्मचर्येण गत्वानृण्यं तु वै तदा पितॄणां प्रजया चैव देवानामीज्यया तथा शतं वर्ष
सहस्राणि धर्मे वर्णात्मके स्थिताः त्रयीवार्त्तादंडनीतिधर्मान्वर्णाश्रमांस्तथा स्थापयित्वाश्रमा
श्चैव स्वर्गाय ददिरे मतिः पूर्वं देवेषु तेष्वेवं स्वर्गाय प्रस्थितेषु च पूर्वं देवास्यतत्त्वैवस्थिता धर्मे
ण कृत्स्नशः मन्वंतरे परावृत्ते स्थानान्युत्सृज्य सर्वशः महः स्म होहं गताः किंतिमहर्लोकमनाम
यं विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः स्वेवेक्षमाणा वशिनस्तिष्ठंत्याभूतसंप्लवं त
तस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेषु सर्वदेवेतेषु सर्वेद शून्येषु देवस्थानेषु त्रैलोक्ये तेषु सर्वशः उपस्थिता
इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयंति वै सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुते
न च समन्विताः सप्तर्षीणां मनोश्चैव देवानां पितृभिः सह निधनानि ह पूर्वेषां मादिना च भविष्य
ता तेषामन्यंतविकृदद्दह मन्वंतरक्षया पूर्वं पूर्वानुपूर्वेण स्थितिरेषा न वस्थिता मन्वंतरे
षु सर्वेषु यावदाहूतसंप्लवं एवं मन्वंतराणां तु प्रतिसंधानलक्षणं अतीतानागतानां तु प्रोक्तं

स्वायंभुवेनतु मन्वंतरेष्वतीतेषुभविष्याणांतुसाधनं एवमत्यंतविच्छिन्नंभवनाद्भूतसंस्रवात् मन्वं
तराणांपरिवर्त्तनानिएकांतनस्थानिमहत्कृतानि महज्जनंचैवजनंतपश्चएकांतस्थानिस्वभवेत्तिस
त्ये तद्भाविनांतत्रतद्दर्शनेननानाचदृष्टेनचप्रत्ययेन सत्येस्थितानिस्थानदातुनाभिप्रागेविका
रेप्रतिसर्गकाले मन्वंतराणांपरिवर्त्तनानिमुचंतिमत्यंतदनंतोपरांते ततोपियोगाद्भिमप्रमा
णविशंतिनारायणमेवदेवं मन्वंतराणांपरिवर्त्तनेषुचिरप्रवृत्तेषुविधिस्वभावात् क्षणंरमंतिह्य
तिजीवलोकःक्षयोदयाभ्यांपरिवर्तमानः इत्येतदेतमृषिभिस्तुतानांधर्मात्मनांदिव्यदृशांमनूनां
वायुप्रणीतानन्यपलभ्यहृद्यंविप्रोजसांव्याससमाससंयोगः सर्वाणिराजर्षिसुरर्षिमेतिब्रह्मर्षिदे
वासुराणांमंतिचैव देवेशासमर्षिपितृप्रजेशैर्युक्तानिसम्यक्परिवर्त्तितानि उदारवंशाभिजनप्रणी
तीनांप्रकृष्टमेधासमेधितानां कीर्त्तिफलितख्यातिभिरन्वितानांगुणैपहिविख्यापनमीश्वराणां स्व
र्गीनमेतत्परमंपवित्रंपुत्रीयमेतत्त्वपरंरहस्यं जप्यंमहत्पर्वसुचैतदग्र्यंदुःस्वप्नशांतिःपरमायुषे
च प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानांगुणप्रवृत्तिंप्रतितामजस्य ममापिविख्यापनमस्यमायस्मिंश्रुष्ट

समहेश्वरात्मकं॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते प्रतिपत्तिवंशानुवर्णनं समाप्तं ॥ शांशपायन क्रमं मन्वंतराणां तु
श्रोतुमिततत्वतः देवतानां च सर्वेषां ये च यस्यांतरे मनोः सूत उवाच मन्वंतराणि यानि स्फसीता॥
नागतानि च समासाद्विस्तराच्चैव ब्रुवतो वै निबोधत स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा॥
उत्तमस्तामसश्चैव चारैवतचाक्षुषो षडेते मनवोतीता राकाम्यश्चावनागतान् सावर्णाः पंच रौ॥
च्यश्च भौत्यौ वैवस्वतस्तथा वक्ष्याम्येतान्पुरस्तात्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह मनवः पंच ये तेनी नामानवा
लांन्निबोधत मन्वंतरं मया ~ यक्रांतं स्वायंभुवस्य ह अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ह प्र
जासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः आसन्वै तुषिता देवा मनोः स्वारोचिषेंतरे पारावताश्च विहं
लोद्वा वेव तुषुणोस्मृतौ तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वरोचिषः पारावताश्च शिष्टाश्च द्वा
दशैतौ गणौ स्मृतौ कैदजाश्च चतुर्विंशद्देवास्तेवै तदा स्मृताः वैधस्य प्रोच्य वामान्या गोपादेवा
यतस्तथा अजश्च भगवान्देवो दुरोणश्च महाबलः आपश्चापि महावाहुर्महौजाश्चापि वीर्यवा
विकित्वान्निनतोयश्च अंशो यश्चैव पठ्यते अजश्च द्वादशास्तेषां तुषिताः परिकीर्त्तिताः इत्येतके

त्तुपुत्रास्तुतदासन्सोमपायिनः प्रचेतास्त्रिवयोदेवो विश्वेदेवास्तथैवच संमजोविक्रांतायश्चाग्नि
जिह्व श्चारिमर्दनः अजिह्मानमहीयानोविद्यामंतोतथैवच अजोघोचमहाभागोयवीयश्चम
हाबलः होतायज्वाचइत्येतेपदक्रांतायरावताः इत्येतादेवतास्तासन्मनोः स्वारोचिषेंतरेसो
मपास्तुतदाह्येतास्त्रतुर्विंशातिदेवताः तेषामिंद्रस्तदाह्यासीद्विधश्चलोकविश्रुतः ऊर्जोवसि
ष्ठपुत्रस्तुस्तंभः काश्यपएवच भार्गवश्चवदाद्रोणऋषभोंगिरसस्तथा पौलस्त्यश्चैवदत्तात्रि
त्रेयोनिश्चलस्तथा पौलस्त्यश्चयथावास्तु एतत्सप्तर्षयस्मृताः चैत्रःकविकृतश्चैवकृतांतोवि
श्रुतोरविः बृहद्गुहोनवश्चैववस्वभाश्चैतेनवस्मृताः मनोस्वारोचिषस्यैतपुत्रवंशकरास्मृताः पु
राणेचपरिख्यातोद्वितीयंचैतदंतरं सप्तर्षयोमनुर्देवापितरश्चचतुष्टयं मूलंमन्वंतरस्यैतेतेषां
चैवांतरेप्रजाः ऋषीणांदेवताःपुत्राःपितरोदेवसूनवः ऋषयोदेवपुत्राश्चइतिशास्त्रविनिश्च
यः मनोस्तत्रैविशाश्चैवसप्तर्षिभ्योद्विजातयः एतन्मन्वंतरंप्रोक्तंसमासान्नतुविस्तरात् स्वाय
भुवेनविस्तारोज्ञेयः स्वारोचिषस्यतु नशक्यविस्तरस्तस्यवक्तुंवर्षशतैरपि पुनरुक्तंवहुत्वाच्च

प्रजानांवैकुलेकुले तृतीयस्त्वथपर्याय उत्तमस्यांतरेमनोः पंचदेवगणाप्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि
निबोधत सुधामानस्तथादेवास्तथैवचान्येवशवर्त्तिन प्रतर्द्दनाशिवासत्यागणाद्वादशैवस्मृताः स
त्योधृतिर्मदोदांतक्षमक्षामोधृतिःशुचिः इषोर्जश्चतथाश्रेष्ठसुवर्णश्चैवद्वादशः इत्येतेनामभिः
प्रोक्तासुधामानस्तुद्वादशः सहस्रधारोविश्वात्माशतधारोबृहद्वसुः विश्वधाविश्वकर्माचमनस्वा
नोविराड्नशः ज्योतिश्चैवविभासश्चकीर्त्तिमान्वशवर्त्तिनः अन्यानाराधितोदेशोवसुधिष्ण्योविव
स्वसुः दिनक्रतुःसधर्माचधृतवर्मायशस्विजाः कौलमाश्चैवइत्येतेकीर्त्तितास्तुप्रतर्द्दनाः हंस
न स्वरोवैहाहीचप्रर्द्दनव्यशाश्वारो सुदानोवसुदानश्चसमंजसविषावुभौ यत्नवाहयतिश्चैवसुवितं
मुनयस्तथा शिवाह्येतेतुविज्ञेयाविज्ञेयाद्वादशापराः सत्यानामपिनामानिनिबोधतयथामतो
दिक्पतिर्वाक्पतिश्चैवविश्वशंभुस्तथैवच स्वमडीकोधिपश्चैववर्चोधामुहास्तर्वशः राघश्चैव
सदाश्वश्चहेमानंदोनथैवच सत्याह्येतेपरिक्रांतायज्ञियाद्वादशापराः इत्येतादेवताह्यासन्नौ
त्तमस्यांतरेमनो अजश्चपरशुश्चैवदिव्योदिव्यौषधिर्नयः देवानुजश्चाप्रतिमोमहोत्साहोशिजस्त

पा विनितिश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुबलः शुचिः उत्तमस्य मनोः पुत्रास्त्रयोदश महात्मनः एते क्षत्रप्र
णेतारस्तृतीयं चैतदन्तरं उत्तमे परिसंख्यातः सर्गः स्वारोचिषस्य च विस्तरेणानुपूर्व्यां च तामसस्यान्तरं नि
बोधत चतुर्थे त्वथ पर्याये तामसस्यान्तरे मनोः गणास्त्वेतेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः इंद्रिया
णीशानं यद्धि मनवः प्रतिजानते सत्यश्चाणास्तु शीर्षेणापातमश्चैवाश्रमस्तथा इंद्रियाणि नदा देवा मनो
स्तस्यान्तरे स्मृताः तेषां च प्रभुर्देवानां शिबिरिन्द्रः प्रतापवान् सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत सत्तमाः का
व्योहर्षस्तथा चैव काश्यपः पृथुरेव च आत्रेयश्चाग्निरित्येवं ज्योतिर्धामा च भार्गवः पौलस्त्यो वनपीठ
श्च गोत्रवासिष्ठ एव च चैत्रस्तथा पिपीलस्तामसेऽन्तरे ख्यवं घडस्तथा शान्ति नरस्त्यातिर्भयस्तथा प्रियभृ
त्यो हावर्त्तिश्च द्विष्ठुलोठधरे ह्रुधृत कृतश्चकृतबंधुश्च तामसस्य मनोः सुताः पंचमे त्वथ पर्याये मनोश्चा
रिष्णवेऽन्तरे गणास्तु ये समाख्याता देवानां च निबोधत अमिताभा भूतरजा वैकुंठः सुमेधसः चरिष्णोस्तु
शुभा पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः चतुर्दश च चत्वारो गणास्ते संतभास्वराः स्वमविप्राग्निधामसश्च सत्यमि
त्रामनस्तथा स्वमतिर्वाविरावश्च वाचिनो दश्चवास्तथा प्रतिरासी च वादश्च शान्तश्चेति चतुर्दशः

ग्रमिताभास्तताह्येतेदेवाश्चारोचिषेंतरे मतिश्चसुमतिश्चैवज्ञानसत्योतथैवच ग्रकृतिविकृतिश्चैवमहो
विनयएवच जेताजिष्णुसहस्रश्चैवकृतिमान्स्ववसस्तथा इमेतानिहतामानिस्वाभूतरजसाविदुः वृषभे
ताजयोभीमस्तुच्छिदंनीयशोदमः नाचोविश्वानजेयश्चकृत्रागोरोधवसस्तथा कीर्तिनास्तुविजयोवसु
मेधातुनिवाधत मेधामेधातिथिश्चैवसत्यमेधास्तथैवच प्रश्निमेधान्यमेधाचभूयोमेधादयःप्रभुः दी
प्तिमेधायशोमेधास्थिरमेधातथैवच समेधाश्चमेधाश्चप्रतिमेधाश्चयस्मृतः मेधावान्मेधहर्ताचकीर्ति
नास्तुसमेधसः विभुरिंद्रस्तदातेषामासीद्विक्रांतपौरुषः पौलस्त्योवरवाकुश्चयजुर्नामाचकाश्यपः
हिरण्यरोमांगिरसोवेदश्रीश्चैवभार्गवः उर्ध्ववाकुश्चवासिष्ठःपर्जन्यःपौलहस्तथा सत्यनेत्रस्तथात्रेयास्त
षयोरैवतांतरे महाप्रुराणसंभाव्यप्रत्यंगपरहाशुचिः वलधुनिरामित्रकेतुश्भोगदृढव्रतः चरिस्नवश्च
पुत्रास्लेपंचमंचेतदंतरं स्वारोचिषोत्तमश्चैवतामसोरैवतस्तथा प्रियव्रतान्वयाह्येतेचत्वारोमन
वस्तथा षष्ठेमन्वन्तरपर्यायेदेवायेचषष्टंतरे ग्राद्याप्रसूताभाव्याश्चपृथुकाश्चदिवौकसः म
हानुभावालेखाश्चपंचदेवगणास्मृताः दिवौकसमरीपथप्राच्यतेमातनामभिः ग्रत्रेःपुत्रस्यनमा

र: स्वारोचिषस्य प्रजापतेः गणाश्च तेषां देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः अंतरिक्षोवसहयो अग्निश्चिकित्वान्प्रियव्र
तः श्रोतामंतास्तु मंतावश्चा याह्येते प्रकीर्तिताः श्येनभद्रास्तयस्तः पथ्योनेत्रे महायशाः सुमनाश्चसुचे
तास्त्वैवतश्चप्रचेतसः घृतिश्चैव महाससत्वप्रभूताः परिकीर्तिताः निजयः स्वजयश्चैव मनस्योनोतथै
वच सुमतिस्सपरिश्चैव विज्ञातोर्यपतिस्त्वयः भवाह्येते स्मृता देवा ह्यष्टकाः स्तु निबोधत ऊतनिहुशक्त
नोदेवोवानष्टहस्तथैवच शाकरसत्ययिस्तश्च विलश्च विजयस्तथा अजितश्च महाभागा प्रष्टकाः।
सेदिवौकसः लेखांस्तथा प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत मनोजवश्च धामस्तु प्रवेतास्तु महायशाः
ध्रुवोध्रुवक्षितिश्चैव अच्युतश्चैव वीर्यवान् अवनो बृहस्पतिश्चैव बृहविष्णात्रिगिरः स्मृतः सुधामाक
पयपश्चैव वसिष्ठोविरजस्तथा अभिमानश्चपालस्य सहिस्सुपोलहस्तथा मधुराश्चेयइत्येतेस
मवैचाक्षुषेंतरे ऊरुः पुरुः शतद्युस्तस्य यस्वीमत्यवाक्कृतिः अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चा।
तिनेनव अभिमन्युश्च दशमोनाड्वलेयामनोः सुताः चाक्षुषस्यसुता ह्येते पृष्ठेचैवतदन्तरे वै
वस्वतेनसख्यातस्तस्य सर्गो महात्मनः विस्तरेणानुपूर्वाच कथितं वैमयाद्विजाः॥ अथषष्ठत्तु

चाक्षुषस्य सुदायादः संभूतः कश्यपान्वये तस्मान्ववायेप्यन्ये तं नो ब्रूहि यथातथ्यातथ्यं सूत उ
चाक्षुषस्य निसर्गं तु समासात्कुत्तमर्हसि तस्मान्ववाये संभूतः प्रपुर्वैन्य प्रतापवान् प्रजानायत
यश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः दत्तकस्य तु पुत्रो स्य राजा
ह्यासीत्प्रजापतेः स्वायंभुवेन मनुना दत्तो त्रेः कारणं प्रति मन्वंतरमथास्याद्य भविष्यं चाक्षुषस्य
ह प्रसंगं तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः उत्तानपादाच्चतुरः सूनृताधत्त भामिनी धर्मस्य कन्याथ
मेत्तास्तू नृता नाम विश्रुता उत्पन्ना वधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा धर्मस्यापत्य लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा
शुचिस्मिता ध्रुवं च कीर्तिमंतं च अयस्मंतं वसुं तथा उत्तानपादो जनयत्कन्ये द्वे च शुचिस्मिते स्वरा मन
स्वती चैव तयोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि वीर्यवान् तपस्तेपे निराहारः प्रार्थ
यन्विपुलं यशः त्रेतायुगे तु प्रथमे पौत्रः स्वायंभुवस्य सः आत्मानं धारयन्योगात् प्रार्थयन्सुमहद्यशः
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्थानमुत्तमं आभूतसंप्लवं दृश्यं मस्तादयविवर्जितं तस्यातिमात्रामृद्धिं
च महिमानं निरीक्ष्य ते देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ अहो स्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो

ब्र.पु.
२१६

द्रुतं सिनीवासमर्घ्ययः कृत्वा यदेन सुपरिश्रवं ध्रुवो दिव्यं समासन्नमीश्वरस्य दिवस्पतिः ध्रुवात्प्रशिष्टिं
वधान्यं च भुमसैोसुबुवेनृपौ छायाकायामारवेपुष्टिर्भवनारीनुताविभुः सत्याभिव्याहृतेनस
मयस्त्री साभवत्तदा दिव्यं सहननाकायादेव्या भरणभूषिता कायायां पुष्टिराधत्त पंचपुत्रान
कल्मषान् प्राचीनगर्भं वृषभं वृकंच वृकलंधृतिं पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सुबुवेनृपं नाम्नो
दारधियं पुत्रमिंद्रोयः पूर्वजन्मनि संवत्सरसहस्रांते सकृदाहारमाहरन् एवमन्वंतरपुत्रमिंद्र
त्वं प्राप्तवान्विभुः उदारधेः स्ततं भद्रा जनयन्मादि वंजयं रिपुंरिपुंजयंजज्ञे वरांगी सा ¯ वंजयं
रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसं तस्य पुत्रो मनधीमान्ब्रह्मन्सत्रप्रवर्त्तकः व्यजीजनत्पुष्करि
णीवीरणी चाक्षुषं मनुं प्रजा, पतेस्तुतायां वै वीरणस्य महात्मनः चाक्षुषनाम विख्यातं मनुर्ध
मार्थकोविदं मनोरजायंत दश नड्वलायां सुता शुभा कन्यायां वै महाभागा विरजस्य प्रजापतेः
ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कृतिः अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव अभिम।
न्युश्च दशमो नड्वलायां मनोः सुताः ऊरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभाः अंगं सुमनसं स्वा।

राम.
२१६

त्तिकृतं तमं जितमोजितं सुनीथ्या मार्त्तवीर्न्वंगाद्देनमेकं व्यजायत अथ चारेणवेनस्य प्रकोपः समहा
नभूत् प्रजार्थमृषयस्तस्य ममन्थुर्दक्षिणं करं वेनस्य पाणौ मथिते संबभूव महान्नृपः जनयित्वा सुतं
तस्य श्रुत्वा प्रथितपौरुषं अथ पूर्वं स्वयमेव राजन्मुनयो मुदिताः प्रजाः सधन्वी कवची जातः तेजसा
ज्वलन्निव पृथुर्वैन्यः स वै लोकान् ररक्ष क्षत्रपूर्वजः राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः त
स्य स्तवार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ तेनेयं गौर्महाराज दुग्धा सस्यानि धीमता प्रजानां वृ
त्तिकामानां देवैर्ऋषिगणैः सह पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भिः
पर्वतैस्तथा तेषु तेषु तथा पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा प्रदाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन लोकान् स धारयत् ऋ
षय ऊचुः॥ विस्तरेण पृथोर्जन्म कीर्त्तयस्व महामते यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुंधरा यथा देवैश्च
नागैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह यथा यक्षैः सगन्धर्वैरप्सरोभिर्यथासुरैः यथा यथा येन दुग्धा विधिना
येन येन च तेषां पात्रविशेषांश्च दोग्धा वत्सौ क्षीरमेव च तथा वत्सविशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि पृच्छतां।
यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वेनस्य मथितः पुरा क्रुद्धैर्महर्षिभिः सर्वं तत्सर्वं कथयस्व नः सूत उवाच वत्स।

यिच्छामि भूविप्राश्रयो वैन्यस्य संभवं एकाग्राः प्रयताश्चैव शृणुध्वं द्विजोत्तमाः नाशुचेर्नापि पापाय
नाशिष्याय हिताय च वर्त्तयेयमिमं पुण्यं नाव्रतायकृतघ्नने स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदैश्च
संमतं रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं शृणुयाद्योनसूयकः यश्चेमं श्रावयेन्मर्त्यः पृथोर्वैन्यस्य संभवं ब्रा
ह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृते गोप्ता धर्मस्य राजा स नभूदत्रिसमः प्रभुः अत्रिवंश
समुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः यस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा जातो मृत्युसुतायां
वै सुनीथायां प्रजापतिः स मातामहदोषेण वेनः कालात्मजात्मजः स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाल्लो
भेष्ववर्तत स्थापनां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिवः वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य स धर्मे निरतोऽभ
वत् न स्वाध्यायवषट्काराः प्रजास्तस्मिन् प्रशासति आसन्नेव प्रवृत्तः सोमं स्तुतं यज्ञेषु देवता नय
पुर्यं न दातव्यं न दातव्यमिति तस्य प्रजापतेः आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते अहमीज्य
श्च यष्टा च यज्ञश्च सर्वयज्ञैर्द्विजातिभिः मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि तमतिक्रम्य मर्यादामा
ददानं स्वसांप्रतं ऊचुर्महर्षयः सर्वे मरीचिकस्यायास्तथा वयं दीक्षां प्रवेक्ष्याव संवत्सरशतान्वहू
न्

माधर्म्मंवेदमाकार्षीर्नैषधर्म्मः सनातनः निधनेत्रप्रसूतोसिप्रजापतिरसंशयः पालयिष्येप्रजा।
श्चेतित्वयापूर्वंप्रतिश्रुतं तांस्तथावादिनः सर्वान्ब्रह्मर्षीनब्रवीत्तदा वेनः प्रहस्य दुर्बुद्धिरिदमर्थ
नकोविदः स्रष्टाधर्मस्यकस्यान्यःश्रोतव्यंकस्यवैमया वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मयावाकःसमोभुवि म
द्यात्मानोमन्तूनंमांन्नयेजानीततत्वतः प्रभवंसर्वलोकानांधर्म्माणांचविशेषतः इच्छन्दहेयंपृथि
वींप्लावयेयंजलेनवा सृजेयवाग्रसेयंवानात्रकार्याविचारणा यदानशक्यतेस्तंभोमानाच्चवै
ष्टामोहितः अनुनेतुंनृपोवेनस्ततःक्रुद्धामहर्षयः निगृह्यतंमहाबाहुं विस्फुरंतंयथानलं
ततोस्यवामहस्तंतेममंथुर्भृशकोपिताः तस्मात्तुमथ्यमानाद्वैजज्ञेपूर्वमभिश्रुतिः ह्रस्वोतिमात्र
पुरुषःकृष्णश्चापितथाद्विजाः सभीतःप्रांजलिश्चैवस्थितवान्व्याकुलेंद्रियः तमार्त्तंविह्वलंदृष्ट्वानि
षीदेत्यब्रुवन्किल निषादवंशकर्तासौबभूवाततविक्रमः धीवरानसृजद्यापिनेककलाश्चवसंभवान्
न्ममंथुर्ज्जातमव्ययः पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नःकरात्सालनतेजसः पृथोःकरतलाद्वापियस्माज्जातःप्र
थुस्ततः दीप्यमानस्ववपुषासाक्षादग्निरिवज्वलन् आद्यमाजगवंनामधनुर्गृह्यमहारवं शरांश्च

ब्र॰पु॰
२१८

निबद्धांगदं कवचं च महाप्रभं तस्मिन्जातेथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः समापेतुर्महाराज वेनस्य
त्रिदिवंगतः समुत्पन्नेन राजर्षिः सत्पुत्रेण धीमता त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा तं च
समुद्राश्च रत्नान्यादाय सर्वशः अभिषेकाय तोयं च सर्वे पवितुमास्थिरे पितामहश्च भगवान्
देवैरांगिरसैः सहामरैः स्थावराणि च भूतानि जंगमानि च सर्वशः समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिंचन्
नराधिप महता राजराजेन महाराजं महाद्युतिं सोभिषिक्तो महाराजो देवैरंगिरसः सुतैः आदिरा
जो महाराज पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् पित्रापरंजिता यस्य प्रजास्तेनानुरंजिताः ततो राजेति नामास्य
अनुरागादजायत आपः संस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजसंगश्च नाभ
वत् अकृष्टपच्या पृथिवी सिद्ध्यन्त्यन्नानि चिंतया सर्वकामदुघा गावः पुटके पुटके मधु एतस्मिन्नेव
काले तु यज्ञे तस्य स्वे महे सोमे सुत्ये समुत्पन्नः सूतः सौम्ये तदाहवि तस्मिन्नेव समुत्पन्ने पुनर्ज
ज्ञे तु मागधः सोमगे भुन्तमायस्तु क्रमांडे वृद्धे देविके समागते समुत्पन्नस्तस्मान्मागध उच्यते ऐं
द्रेण हविषा चापि हविस्पृक्तं बृहस्पतेः जुहावैन्द्राय देवेन ततः सूतो व्यजायत प्रमादस्तत्र संजज्ञे

राम॰
२१८

प्रायश्चित्तं च कर्मेदं शिष्यहव्येन यत्कृतं अभिभूतं गुरोर्हविः अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैकृ-
तं यच्च क्षत्रात्समभवद्ब्राह्मण्यां हीनयोनितः सूतः पूर्वेण साधर्म्यात्तुल्यधर्मः प्रकीर्तितः मध्यमो
ह्येष सूतस्य धर्मः क्षत्रोपजीवनं रथनागाश्वचरितं जघन्यं च चिकित्सितं पृथोस्तवार्थं तौ तत्र समा-
हूतौ महर्षिभिः तावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः कर्मैतदनुरूपं च पात्रं चायं नराधिपः
तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः न चास्य
कर्म वै विद्म न तथा लक्षणं यशः स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ऋषिभिस्तौ नि-
युक्तौ तु भविष्यैः स्तूयतामिति दानधर्मरतो नित्यं सत्यवाक्संयतेन्द्रियः ज्ञानी शीलो वदान्यश्च संग्रा-
मेष्वपलायिनः यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः तानि शीलेन वद्धानि स्तुवन्ति सूतमा-
गधैः ततस्तदा तेन प्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च तदा वै
पृथिवीपालास्तूयन्ते सूतमागधैः आशीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः तं दृष्ट्वा परमप्रीताः
प्रजा ऊचुर्महर्षयः एष वो वृत्तिदो वैन्यो भविता ते नराधिपः ततो वैन्यं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुवुः

ब्र॰पु॰
२२९

त्वंनोवृत्तिंविधत्स्वेतिमहर्षेर्वचनात्तदा सोभिद्रुतःप्रजाभिस्तुप्रजाहितचिकीर्षया अनुगृहीत्वाबा
णांश्चवसुधामुद्दिश्यवेगितः आशीर्वादभयत्रस्तागौर्भूत्वाप्राद्रवन्मही तांप्रपृथुर्धनुरादायद्रवंतीम
न्वधावत सालोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वावैन्यभयात्तदा ददर्शाग्रतोवैन्यंकार्मुकोद्यतधारिणं अ
लभंतत्तदात्राणंवैन्यमेवान्वपद्यत कृतांजलिपुटादेवीपूज्यालोकैस्त्रिभिस्तदा उवाचवैन्यंनाध
र्मंस्त्रीवधेपरिपश्यसि कथंधारयितासीत्वंप्रजाराजन्मयाविना मयिलोकास्थिताराजन्मयेदं
धार्यतेजगत् मत्कृतेनविनश्येयुःप्रजापार्थिवसत्तम नमामर्हसिवैहंतुंश्रेयश्चेत्त्वंचिकीर्षसि
प्रजानांपृथिवीपालशृणुचेदंवचोमम उपायतःसमारब्धासर्वेसिध्यंत्युपक्रमाः हत्वापिमांन
शक्तस्त्वंप्रजानांपालनेनृप अन्नभूताभविष्यामिजहिकोपंमहाद्युते अवध्याश्चस्त्रियःप्रा
हुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि क्रोधंनिगृह्यधर्मात्मावसुधामिदमब्रवीत् एकस्यार्थाययोहन्यादात्म
नोवापरस्यवा एकंप्राणिनंवहून्वापिकामंतस्यास्तिपातकं यस्मिंस्तुनिहतेभद्रेएधंतेवहवस्सु
खं तस्मिन्हतेस्तिभद्रेनास्तिपातकंचोपपातकं सोहंप्रजानिमित्तंत्वांवधिष्यामिवसुंधरे यदि

राम॰
२२९

मेवचनंनायकरिष्यसिजगद्धितं त्वांनिहत्यापवाणेनमकामनपराङ्मुखौ आत्मानंप्रथयित्वेह
प्रजाहधारयात्स्वयं सात्वंवचनमास्थायममधर्मभृतांवर मंजीवयप्रजानित्यंशक्ताह्युस्मिनसंशयः
दुहितृत्वंचमेगच्छएवमेतन्महद्वरे नरकेयेत्वधर्मार्थंप्रयुक्तोघोरदर्शनं प्रत्युवाचततोवैन्यमेव
मुक्त्वासतीमही एवमेतदहंराजन्विधास्यामिनसंशयः वत्संतुममतंपश्यक्षरेयंयेनवत्सला
समांचकारुसर्वत्रमाधमभृतांवर यथाविष्यंदमानेमेक्षीरंसर्वत्रभावयेत् ततस्तुत्सारयामासशि
लाजालानिसर्वशः धनुष्कोट्यातदावैन्यस्तेनशैलाविवर्द्धिताः मन्वंतरेष्वतीतेषुविषमासी
द्वसुंधरा स्वभावेनाभवंस्तस्याःसमानिविषमाणिच नहिपूर्वविसर्गेवैविषमेपृथिवीतले प्रविभा
गपुराणांवा ग्रामाणांचापिविद्यते नसस्यानिनगोरक्ष्यानकृषिर्नवणिक्पथः चाक्षुषस्यांतरेपू
र्वमेतदासीत्पुराकिल वैवस्वतेंतरेतस्मिन्सर्वस्यैतस्यसंभवः समत्वंयत्रयत्रासीद्भुवस्तस्मिन्नदे
वहि तत्रतत्रप्रजास्तावैनिवसंतीस्मसर्वदा आहारःफलमूलंतुप्रजानामभवत्किल कृच्छ्रेणैव
तदावासोमित्येवमनुशुश्रुम वैन्यप्रभृतिलोकेस्मिन्सर्वस्यैतस्यसंभवः संकल्पयित्वावत्संतुचा

त्सुघं मनुरीश्वरः प्रभुर्दुदोह सस्यानि स्वतले हि पृथुस्तलः सस्यानि तेन दुग्धानि वैन्येन तु वसुंधरा म
मन्त्रं चैवात्र्वघं कृत्वा वत्सं पात्रे च भूमये तेनान्वेन तदा चैव वर्त्तयंते प्रजा सदा ऋषिभिस्तु यतेवा
पि पुनर्दुग्धा वसुंधरा वत्स सोमस्तु भूते षां दुग्धा चापि बृहस्पतिः पात्रमासीत्तु छंदांसि गाय
त्र्यादीन सर्वशः क्षीरमासीत्तदा तेषां तत्तो ब्रह्म च शाश्वतं पुनस्ततो देवगणैः पुरंदरपुरोगमैः
सौवर्णं पात्रमादाय विदुग्धेयं तदा मही तेषां वा वासवो दीर्घा काडवेयो महौजसः नागानां वै
हि जन्येष्ठ सर्पाणां चैव सर्वशः तेनैव वर्त्तयंत्युग्रा महाकाया विषोल्बणाः तदाहारास्तदाचारा
स्तद्वीर्यास्तदपाश्रयः आमपात्रे पुनर्दुग्धा त्वंतर्धानमियं मही वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्य
जनैस्तथा दोग्धा रजतनाभस्तु पिता मणिचरस्य सः यक्षात्मजो महातेजा वशी सुमहाब
लः तेन ते वर्त्तयंती स्म परमर्षिरुवाच ह राक्षसेन्द्रैः पुनर्दुग्धा वसुंधरा ब्रह्मोपेता स्तदामायेनेषां
मासीत्कवेरकः रत्नसमाली बलवान् रुधिरं क्षीरमव च कपालपात्रे तिद्रुग्धा अंतर्धानेन चराक्षसः ते
नेद्भारेणराक्षासि वर्त्तयंतीह सर्वशः पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गंधर्वैरप्सरोगणैः वत्सं चित्ररथं कृत्वा शु

वीनांधारयंत्येवच वत्सस्तुहिमवानासेषांमेरुर्दोग्धामहागिरिः पात्रंतुशैलमेवासीत्तेनशैलाःप्र
तिष्ठिताः तेषांवत्सस्तुरुचिस्त्वासीद्दोग्धापुत्रोमुनीश्चिः गंधर्वराजातिवलोमहात्मासूर्यसन्निभः
पौलेस्त्वंक्रयतेदुग्धापुनर्देवीवसुंधरा तत्रौषधीमूर्तिमतीरत्नानिविविधानिच क्षयनेवृक्ष
वीरुद्भिःपुनर्दुग्धावसुंधरा पलाशपात्रमादायच्छिन्नदग्धापुरोहता शालमधुपपुष्पितःशा
लसत्वोवत्सोपप्लक्षास्विनी सर्वकामदुधादोग्धीप्रथिवीभूतभाविनी सैषाधात्रीचधात्रीचधार
णीचवसुंधरा दुग्धाहितार्थंलोकानांप्रथुनाहतिनःश्रुतं चराचरस्यलोकस्यप्रतिष्ठायो
निरेवच ॥ इतिश्रीवायुप्रोक्तेपुराणेपृथिवीदोहनंनाम ॥ सूतउवाच आसीदियंसमुद्रांता
मेदिनीतिपरीश्रुता वसुधारमतेयस्माद्वसुधानेनचोच्यते मधुकैटभयोःपूर्वमेदसासंपरि
प्लुता ततोभ्युपगमाद्ब्रह्मन्पृथोर्वैन्यस्यधीमतः इयंचासीत्समुद्रांतामेदिनीतिपरिश्रुता
दुहितृत्वमनुप्रामाप्रथिवीत्युच्यतेततः प्रथिताप्रथिवीनर्माशोभिताचवसुंधरा सस्या
करवतीरत्नायतनाकरमालिनी चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णरक्षितातेनधीमता एवंप्रभावोराजा
सीद्वै

नः सत्वपसतम: नमस्कार्यश्च वरुणश्च भूतग्रामेण सर्वशः ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदांगपारगैः प्र
थुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः आदिराजान
मस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् योधैरपि च संग्रामे प्रार्थयानैर्जयं युधि आदिकर्त्ता नराणां वै न
मस्यः पृथुरेव हि यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपं स घोररूपान् संग्रामान् क्षेमी तरति की
र्तिमान् वैश्यैरपि च राजर्षिर्वैश्यवृत्तिसमास्थितैः पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः
एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमं ब्रह्मणा प्रथमं
दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना वायुं कृत्वा तदा वत्सं बीजानि वसुधातले ततः स्वायंभुवे पूर्वं तदा म
न्वंतरे पुनः वत्सं स्वायंभुवं कृत्वा दुग्धाग्नीध्रेण वै मही मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता म
नुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा उत्तमे त्वंतरे चापि दुग्धा देवभुजेन तु मनुं कृत्वोत्तमं वत्सं
सर्वसस्यानि धीमता पुनश्च पंचमे पृथ्वी तामसस्यांतरे मनोः दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बल
बंधुना चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चांतरे मनोः दुग्धा मही पुराणेन वत्सं चारिष्णवं प्रति चाक्षु

येषिंच संशामेतदा मंन्वंतरेषु नः दुग्धा मही पुराणोव वत्सं कृत्वा च चाक्षुषं चाक्षुषस्यांतरे तीते प्राप्ते
चैवस्वते पुनः वैन्येनेयं मही दुग्धा यथा ते कीर्त्तितं मया एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वंतरेषु वै देवा
दिभिर्मनुष्यैश्च तथा भूतादिभिस्तथा एवं सर्वेषु विज्ञेया स्वनीतानागतेष्विह देवा मन्वंतरे यथा
पृथोस्तु च्छ्वागत प्रजाः पृथोस्तु पुत्रौ विक्रांतौ जज्ञाते तेंतविपायेनौ शिखंडिनी हविर्धानमंतर्धाना
द्व्यजायत हविर्धानात्षडाग्नेयी धिषणाजनयत्सुतान् प्राचीनबर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥
प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापतिः बलश्रुततपोवीर्यैः पृथिव्यामेकराडसौ प्राचीनाग्राः कु
शास्तस्य तस्मात्प्राचीनब- सौ समुद्रतनयायां तु कृतदारः स वै प्रभुः सहवसमसः पारेसवर्णा
यां प्रजापतिः सवर्णादित्तसा मुद्रीदश प्राचीनबर्हिषः सर्वान्प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगान् अ
पृथक्धर्मचरणास्तेतप्यंत महत्तपः दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः तपश्चरत्सु महते
षु चरत्सु च महीरुहाः अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः प्रत्याहते तदा तस्मिंश्चाक्षुषस्यांत
रे मनोः नाशकन्मरुतो वातुं वृतं खमभवद्द्रुमैः दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः तद

यश्रुत्वा तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः मुखेभ्यो वायुमग्निं च ससृजुर्जातमन्यवः उन्मूलानथ तान्वृक्षान्कृत्वा
वायुरशोषयत् तानग्निरदहद्घोर एवमासीद्द्रुमक्षयः द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किंचिच्छिष्टेषु शाखिषु उपगम्या
ब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रचेतसः दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्वं लोकसंतानकारणात् कोपं त्यजत राजानः सर्वे प्राची
नबर्हिषः वृक्षाः क्षित्यां जनिष्यंति शाम्यतामग्निमारुतौ रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी भवि।
ष्यं जानता ह्येषा धृता गर्भेण वै मया मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षैरेव विनिर्मिता भार्या भवतु वो ह्येषा सोम।
गर्भविवर्द्धिता युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसा अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान्दक्षो नाम प्रजापतिः स
इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ततः सोमस्य वचना
ज्जगृहुस्ते प्रचेतसः संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषां मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमा
दधुः दशभ्यस्तु प्रचेतेभ्यो मारिषायां प्रजापतिः दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन वीर्यवान् असृ
जन्मनसा चादौ प्रजा दक्षोन मैथुनात् अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदांश्च चतुष्पदः विसृज्य मनसा दक्षः
पश्चादसृजत स्त्रियः ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशति

मिंदवे पुम्भोदत्वा ततोन्यावैचतस्त्रोरिष्टनेमिने द्वेचैव बाहुपुत्राय द्वेचैवांगिरसे तथा कन्यामकाभृशा
श्वायतेभ्योपत्यन्निबोधत अंतरंचाक्षुषस्यात्र मनोस्तंतुहीयते मनोर्वैवस्वतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः
तास्तुदेवाःखगागावोनागादितिजदानवा गंधर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेन्याश्चजातयः ततःप्रभृतिलोकेस्मि
न्प्रजामैथुनसंभवा संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषांसृष्टिरुच्यते ऋषयऊचुः देवानांदानवानांचदे
वर्षीणांचतेशुभः संभवःकथितःपूर्वंदक्षस्यचमहात्मनः प्राणान्प्रजायतेतत्रजन्मदक्षस्यकथितंत्वया
कथंप्राचेतसत्वंचपुनर्लेभेमहातपः एवंनःसंशयंसूतव्याख्यातुंत्वमिहार्हसि सदौहित्रश्चसोमस्य
कथंस्वशुरतांगतः सूतउवाच उत्पत्तिश्चनिरोधश्चनित्यंभूतेषुसत्तमाः ऋषयोत्रनमुह्यंतिविद्यावं
तश्चयेनराः युगेयुगेभवंत्येतेसर्वेदक्षादयोद्विजाः पुनश्चैवनिरुध्यंतेविद्वांस्तत्रनमुह्यति ज्यैष्ठ्यंकानि
ष्ठमप्येषांपूर्वमासीद्द्विजोत्तमाः तपएवगरीयोभूत्प्रभावश्चैवकारणं इमांविसृष्टिंयोवेदचाक्षुषस्य
चराचरं प्रजानामायुरुत्तीर्णःस्वर्गलोकेमहीयते एषसर्गःसमाख्यातःचाक्षुषस्यसमासतः इत्येतेष
ट्सर्गाहिक्रांतामन्वंतरात्मकाः स्वायंभुवाद्याःसंक्षेपाच्चाक्षुषांतायथात्र मे एतेसर्गायथाप्राज्ञशेषा

वेद्विजसत्तमाः वैवस्वतविसर्गेण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः अनंतानातिरक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः आरो
प्यापूर्वमाप्नोभ्यो धर्मतः कामतोर्थतः एतानेवगुणान्नित्यं यः पठत्यनसूयकः वैवस्वतस्य वक्ष्यामि सां
प्रतस्य महात्मनः समासान्नामतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत इति श्रीमहापुराणे पृथ्वीवंशानुकीर्तनं ॥
सूत उवाच ॥ सप्तमे त्वथ पर्याये मनोर्वैवस्वतस्य ह मरीचात्कश्यपाद्देवा जज्ञिरे परमर्षयः आदित्या वस
वो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः भृगवोंगिरसश्चैव तेष्टौ देवगणाः स्मृताः आदित्या मरुतो रुद्रा विज्ञेया
कश्यपात्मजाः साध्याश्च विसवो विश्वे धर्मपुत्रास्तु ते गणाः भृगोस्तु भार्गवो देवा ह्यंगिरसोंगिरसः सुताः
वैवस्वतेंतरेस्मिन्नित्यं ते कंदजाः स्मृताः एतेपि च गमिष्यंति महतः कालपर्ययात् एष सर्गस्तु मारीचो
विज्ञेयः सांप्रतं शुभः तेजस्वी सांप्रतं तेषां मिंद्रो नाम्ना महाबलः अतीतानागता ये च वर्तंते ये च सांप्रतं
सर्वे मन्वंतरेंद्रास्ते विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः भूतभव्यभवन्नाथाः सहस्राक्षाः पुरंदराः मघवंतश्च ते स
र्वे शृंगिणो वज्रपाणयः सर्वैः क्रतुशतेनेष्टं प्रत्येकं शतगणेन तु त्रैलोक्ये यानि सत्वानि गतिमंति ध्रुवा
णि च अभिभूय वा तिष्ठंति धर्माद्यैः कारणैरपि तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः भूतभव्यभ

वन्नाध्यायथ्यातेप्रभूविस्तृतः यतत्सर्वंप्रवक्ष्यामिब्रुवतोमेनिबोधत भूतंभव्यंभविष्यंतत्स्मृतंलो
कत्रयंद्विजैः भूर्लोकोयंस्मृतोभूमिरंतरिक्षंततःस्मृतं भव्यंस्मृतेदिवंह्येतत्तेषांवक्ष्यामिसाधनं धा
यताधुत्रकामेनब्रह्मणाप्रणभाषितं भूरितिव्याहृतेपूर्वंभूर्लोकोयमभूत्तदा भूसत्तायांस्मृतोधातुस्त
स्यासौलोकदर्शने भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्चभूर्लोकोयमभूत्ततः अतोयंप्रथमोलोकोभूत्वाभूर्द्विजैःस्मृ
तः भूतस्मिन्भूविदित्यकेद्वितीयंब्रह्मणापुनः भवत्युत्पद्यमानेनकालशब्दोयमुच्यते भुवना
त्भुवोलोकोनिरुक्तज्ञैनिरुच्यते अन्तरिक्षंभुवस्तस्मात्द्वितीयोलोकउच्यते उत्पन्नेतुभुवर्लोके
तृतीयंब्रह्मणापुनः भव्येतिव्याहृतंयस्माद्भव्योलोकस्तदाभवेत् अनागतेभव्यइतिशब्दएषविभा
व्यते तस्माद्भव्योप्यसौलोकोनामस्तुदिवंस्मृतं स्वरितिव्यक्ततृतीयोनाभाव्योलोकस्तदाभवत् साच
इत्येषधातुर्वैभाव्येकालेविभाव्यते भूरितीयंस्मृताभूमिरंतरिक्षंभुवःस्मृतं दिवस्मृतंतथाभाव्यंत्रै
लोक्यस्यैषसंग्रहः त्रैलोक्ययुक्तैर्व्याहारैस्तिस्रोव्याहृतयोभवन् नायत्वेत्वेषधातुर्वैधातुज्ञैःपा
लनेस्मृतः यस्माद्भूतस्यलोकस्यभव्यस्यभवनस्तदा लोकत्रयस्यनापालनंतस्मादिज्ञाद्विजैःस्मृताः

त

प्रधानभूतादेवेंद्रा गुणभूतास्तथैव च मन्वंतरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवंति हि यक्षगंधर्वरक्षांसि पिशा
चोरगराक्षसाः महिमानस्मृतास्तेन देवेंद्राणां तु सर्वशः देवेंद्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते रक्षंती।
मास्प्रजाः सर्वा धर्मेणेह सुरोत्तमाः इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं देवेंद्राणां समासतः सप्तर्षीन्संप्रवक्ष्यामि सांप्र
तं ये दिवि स्थिताः गाधिजः कौशिको धीमान्विश्वामित्रो महातपाः भार्गवो जमदग्निश्च ऊरुपुत्रः प्रता
पवान् बृहस्पतिसुतश्चापि भरद्वाजो महातपाः उतथ्यो गौतमो विद्वान् शरद्वानाम धार्मिकाः
स्वायंभुवोत्रिर्भगवान्ब्रह्मकोशस्तु पंचमः षष्ठो वसिष्ठपुत्रस्तु वसुमान्लोकविश्रुतः वत्सारका
श्यपश्चैव सप्तैते साधुसत्तमाः एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्तंते सांप्रतेंतरे इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो विस्पर्शाया
तिरेव च नरिष्यंतश्च विख्यातो नाभागोरिष्ट एव च करूषश्च पृषध्रश्च पांशुश्च नवमस्तथा मनोर्वै
वस्वतस्यैते नवपुत्राः प्रकीर्तिताः कीर्तितास्तु मया ह्येते समं चैतदंतरं इत्येष वो मया पादो द्वितीयः क
थितो द्विजाः विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ इतिश्रीवायुप्रोक्तेऽनुषंगपादे ॥ अथ ऋष
य ऊचुः॥ कृतापादं द्वितीयं तु क्रांतेस्तेनधीमता अतस्तृतीयं प्रक्रपादं वै शांशपायनः पादकी

द्वो द्वितीयोयः मनुयुगेनयस्त्वया ॥ ततीयं विस्तरात्पादं सोयोद्घातं प्रकीर्त्तय एवमुक्तोब्रवीत्सूतस्तु ह
ष्टेनांतरात्मना ॥ सूत उवाच कीर्त्तयिष्ये तृतीयं वसो योद्घातं सविस्तरं ॥ पादं समुद्दयाद्विप्राः शृण्वतो
मे निबोधत मनोर्वैवस्वतस्येमं सांप्रतस्येमं सांप्रतस्य महात्मनः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्याच निसर्गं शृण
त द्विजाः ॥ चतुर्युगैकसप्तत्या संख्यातः पूर्वमेव तु सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥ पितृगंध
र्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणोरगैः ॥ मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥ मन्वादिकं भविष्यांतं आख्या
नैर्बहुविस्तरं ॥ वक्ष्ये वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्वा विवस्वते ॥ आद्ये मन्वंतरे तीता सर्गाः प्रावर्तकाश्च ये स्वायं
भुवेंतरे पूर्वं समासात्ये महर्षयः ॥ चाक्षुषस्यांतरे तीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥ दक्षस्य च ऋषीणां च भृग्वा
दीनां महौजसां ॥ शापात्महेश्वरस्यासीत्प्रादुर्भावो महात्मनां ॥ भूय सप्तर्षयस्ते वै उत्पन्नाः सप्त मानसाः ॥
पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ धजा संतानकृद्भिस्तैरुत्पद्यद्भिर्महात्मभिः ॥ पुनः प्रवर्त्तितः
सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥ तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्मणां ॥ समासव्यासयोगाभ्यां यथावद
नुपूर्वशः ॥ येषामन्वये संभूते लोकोयं सचराचरः ॥ पुनः सप्तविति सर्गो ग्रहनक्षत्रमंडितः ॥ एतत्कृत्वा

वचस्तस्य मुनीनां संशयोभवत् ततस्ते संशयाविष्टास्तं संशयनिश्चये यत्नात्संपप्रच्छु मुनयः शां
सितव्रताः ऋषय ऊचुः कथं समर्षयः पूर्वं सुमंत्राः समानसाः पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव तेन ब्रा निगदस्व त
मः ततो ब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभं सूत उवाच कथं समर्षयः शप्ता यवैः स्वायंभुवेंतरे मनो
रंतरमासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल भवानिशापात्संविद्धाः सप्ताभावेतदानघः उत्पन्नाजनेलोके सप्त
द्वा तामिनस्तते ऊचुः सर्वे ततोनान्यं जनलोके महर्षयः ऊचिरे च महाभागा वारुणे वितते क्रतौ सर्वे
वयं प्रसूयाम स्त्वा ब्रह्मवः स्यांतेरमतोः पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति स्वायंभुवेंतरे शप्ताः
सप्ताप्यर्थितेभवेन तु जज्ञिरे वै पुनस्तेहृ जनलोकादिहागताः वेदस्य महतो यज्ञे वरुणीविभ्रतस्तंतुं व
ह्मलोकाज्जुहुतस्तु क्रमगृह्यसर्वे प्रजेप्सया ऋषयोजज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमितिनः श्रुतं भृग्वंगिरामरीचिश्च पुलस्त्यः
पुलहः क्रतुः अत्रिश्च वसिष्ठश्च मृष्टास्ते ब्रह्मणः सुताः तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः
यज्ञांगानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् मूर्तिमंति च सामानि यजूंषि च सहस्रशः ऋग्वेदश्चाभव
त्तत्र पंचक्रमविभूषितः यजुर्वेदश्च वृत्ताढ्य ॐकारवदनोज्वलः स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तः सूक्तब्राह्म

णामंत्रवान् सामवेदस्य वृत्ताद्या सर्वगेयप्रपुसर: विश्वावस्वादिभिसाईं गंधर्वैसंभृतोभवेत् ब्रह्मवेदस्य
घाघोरैः कृत्याविधिभिरन्वित: प्रत्यंगैरस्ययोगीश्च द्विपारीरशिरोभवत् लक्षणानिस्वरास्तोभानिरुक्त
स्वरभक्तय: आश्रयस्तुवषट्कारोनिग्रहाववपि दीप्तादीप्ततरिवाद्देवी दिशः प्रदीशागीश्वरा: देवकन्या।
श्चपत्न्यश्चतथा मातरएवच आयुसर्वतपैवेले देव स्यभ्रतोमुखे मूर्तिमंतस्वरूपास्तावरुणस्यवपुभ
नः स्वयंभुवस्तुताहष्ट्वोरतसाम यङ्गुवि ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य विधातानुनसे शय: कृत्वानुग्रहावक्त्रत्याव
श्रवणपरिग्रहाच आयवज्ञरुवांश्चकेमंत्रवचपितामह: तत:स्तजनयामासभूतग्रामंप्रजापति:
तस्यार्थमकेजसत्तस्याजज्ञेलोकेष्वतेजसं नमसाभावनायात्वं तथा सत्वं तथा रजः सत्त्वेन तेजसानि
त्यमाकाशांतमसिस्थित: तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानिजज्ञिरे यदातस्मिन्जायंसकालेपुत्रस्तु।
कर्मजा: आद्यस्यास्यामुपादायस्वशुक्रंहुतवांश्चह शुक्रेहुतेतुतस्मिंस्तुप्रादुर्भूतामहर्षय: ज्वलं
तोवपुषायुक्ताप्रकाशसवैजगुणै: हुतेचाग्नौसमुकुक्ते ज्वालायानिसृत:कवि: हिरण्यगर्भस्तदृ।
ष्ट्वाज्वालाभित्वाविनिसृतं भगवन्मितिरोवाच यस्मात्तस्मात्सवेभगु: महादेवस्यपोड्डतेदृष्ट्वाब्रह्म।

णमब्रवीत् ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य तु यत्प्रभो: विज्ञेयः शंभुरुद्देव ममपुत्रोभवत्त्वयं तथेतिसम
नुज्ञातो महादेवस्स्वयंभुवा पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगु चारुणम भगवत्स्तस्मात्तदपत्यं च स
प्रभुः द्वितीयं तु मतः पुत्रो ऽंगारेष्वंगिरो ऽंगानि संहितानि ततोगिरा संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा वह्निर्ब्रह्म
णमब्रवीत् रेतोधास्तु भ्यमेवायं द्वितीयो ऽयं ममान्विति एवमस्त्विति सोप्युक्तो ब्राह्मणो सद्सत्पतिः
तस्मादंगिरसश्चापि त्वाग्नेय इति निश्रुतं षट्कृत्वस्तु पुनश्चक्रे ब्राह्मणो लोककारणं कृते सम्भ
वंस्तत्र षट् ब्राह्मण इति श्रुतिः मरीचौ प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थिते क्रतौ तस्मिन्स्तु तो यज्ञे यत
स्तस्मात्सवैक्रतुः स्मृतः तृतीयस्त्वत्र तस्मादत्रिः सकीर्तिते केशैस्तु निशितैर्जातः पुलस्त्यस्तेन स स्मृ
तः केशैर्लंबैः समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसुर्यान्वसुमांश्च यः वसि
ष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः अपरे पितरो नाम एते वै महर्षिभिः उत्पादितान् ऋषिगण
सप्तलोकेषु विश्रुताः मरीचिर्भार्गवश्चैव तथैवांगिरसोपरे पौलस्त्याः पुलहाश्चैव वासिष्ठाश्चैव
विश्रुताः आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः एते समासतस्तात न प्रोक्ता वसुगणाः स्वयं:

यमूत्राश्चप्रकाशाश्चज्योतिर्मतश्चविश्रुताः तेषांराजायमोदेवो यमैर्विहितकल्मषः अपरेप्रजानांप
तयस्तावदएउधमतद्भिताः कर्दमःकश्यपश्शेषोविक्रांतस्सश्रवास्तथा बहुपुत्रःकुमारश्चविवस्वान्
सशुचिश्रवाः प्रचेतसोरिष्टनेमिब्रह्मलश्चप्रजापतिः इत्येवमादयोन्येपिबहवश्चप्रजेश्वराःकु
शोत्थायावालिखिल्यासंभूतापरमर्षयः मनोजवासर्वगताः सर्वभूताश्चतेभवन् जाताभस्मव्य
पोहिन्योब्रह्मर्षिगणासंमताः वेखानसामुनिगणास्तपश्श्रुतिपरायणाः अनोभानस्यचोत्पन्नावश्वि
नौरूपसंमितौ विज्ञेयन्नाहरजः सोमलामेत्रसंभवाः ज्येष्ठाप्रजानांपतयश्रोतोच्यस्यस्यजा।
त्रिरे ऋषयोरोमकूपेभ्यस्तस्याम्बेदमलोद्भवा दारुणाहितुनेमामानिर्यासाःपक्षसंधयः नत्स्रा
येत्वहोरात्रापित्तश्योतिश्चदारुणं रोडंलोहितमित्याहुर्लोहितंकनकंस्मृतं तन्मैत्रमितिविज्ञेयं
धूपश्चापशवस्मृताः योर्विषलस्यतेरुद्रास्तथादित्यासमुद्भवाः अंगारेभ्यस्समुत्पन्नायार्चिषो
दिव्यमानुषाः आदिमानस्यलोकस्यब्रह्माब्रह्मचसंभवाः सर्वकामदमित्याहुस्तत्रकुन्यामुदा
हरन् ब्रह्माहरगुरुस्तेत्रत्रिदिशेसंप्रसीदति इमेवैजनयिष्यंतिप्रजासर्वाःप्रजेश्वराः सर्वप्रजानां

यतय सर्वे वापितयस्तनिः त्वत्प्रसादादिमांल्लोकान्वारयेयुरिमाः क्रियाः इदं संवर्द्धयामासतवतेजो विव
र्द्धनं देवेषु वेदविद्वांसोसवैराजर्षयस्तथा वेदमंत्रपरास्तेवै प्रजापतिमुखोद्भवाः अनेनेनं ब्रह्मसत्यं च तप
श्च परमेष्ठिनि सर्वेहि वयमेतेच तवैव प्रसवः प्रभो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्च वचराचराः मरीचि
मादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह अपत्यानीह संचिन्त्य तेपत्यं कामयामहे तस्मिन्वं जज्ञे महामाया।
देवाश्च ऋषिभिः सह एतदंशसमुद्भूतास्थान कालाभिमानिनः नचतेनैवरूपेण स्थापयेयुरिमाः प्र
जाः ततोब्रवील्लोकगुरुः परमित्यविचारयन् एवंदेव विनिश्चित्य मया वृद्धान संशयः भवत्यं वंशा।
संभूताः भृग्वैरेते महर्षयः तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं सर्वं महात्मनः विस्तरेणानु पूर्व्याच प्रथमस्य प्र
जायतेः भार्या भृगोरप्रतिमे उत्तमेभिजनेशुभे हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता पुलोमस्था।
पि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी भृगोस्त्वजनयद्दिव्या काव्यं वेदविदां वरं देवासुराणामाचार्यं शुक्रं
कविसुतं ग्रहं सशुक्रश्चोशनाभार्ग्याख्यातस्मृत काव्योपिनामतः पितृणां मानसी कन्या सोमपानां यश
स्विनी शुक्रस्य भार्या गोनामविजज्ञे चतुरः सुतान् ब्राह्मणतेजसाधुक्तः सजातो ब्रह्मवित्तमः तस्मा

वंतुचत्वारःपुत्रास्तुशुक्रस्यजज्ञिरे त्वष्टावरुत्रिद्वावेतौशंडामर्कंचिनावुभौ तेजसादित्यसंकाशाब्रह्मकल्पा
प्रभावतः रंजनःपृथुरश्मिश्चविद्वानथबृहद्गिराः वरुत्रिणस्तुतनयास्तेतेब्रह्मिष्ठासुरयाजकाः इत्याध
र्मेविनाशार्थंमनुंस्तानभ्ययोजयत् निरस्यमानंवैधर्मंदृष्ट्वेंद्रोमनुमब्रवीत् एतैरेवहिकामंत्वांप्रापा
यिष्यामियाजनं कृत्वेंद्रस्यतुतत्वाकांतस्मादेशादेशाद्व्यपाक्रमत् तिरोभूतेहुतेषींद्रोधर्मपत्निंच
चेतनांग्रहेणमोचयित्वातुतवृत्तोनुसमारतो ततइंद्रविनाशाययतमानौस्तुतात् तत्रागाता
स्तुनर्दृष्ट्वानिंद्रप्रहृष्यत् हत्वापदेवदेवस्येव्यर्द्धदक्षिणे ततः तेषांतुभक्ष्यमाणानांतत्रशालावृकैस
ह शीर्षाणित्रयस्तस्मानिवृत्ताराण्यभवंस्ततः एवंवरुत्रिणःपुत्राइंद्रेणनिहतास्तदा यज्ञस्यादेवया
नीतुशुक्रस्यदुहिताभवत् त्रिशिराविश्वरूपस्तुत्वष्टुःपुत्रोभवन्महान् यशोधरायामुत्पन्नोवैरोचा
र्यांमहायशाः विश्वरूपानुजश्चापिविश्वकर्माप्रमस्मृतः भृगोस्तुभगवादेवाजज्ञिरेद्वादशात्मजः
देव्यांतान्सुषुवेसर्वान्काव्यश्चैवात्मजास्तुभुः भुवनोभावनश्चैवद्वादशोधिपतिस्मृतः अन्यश्चान्या
यतस्तथा क्रतुश्चैवाश्वमूर्द्धाचव्यजयोथ्यः प्रसवश्चाप्यजश्चैवद्वादशोधिपतिस्मृतः इत्येते

ब्र॰पु॰
२२८

भृगवोदेवास्स्मृताद्वादशयाज्ञिकाः पौलोम्यजनयत्पुत्रंब्रह्मिष्ठंवसितंविभुं च्यवितसोष्टमेमासिगर्भ
क्रूरेणकर्मणा च्यवनाच्च्यवनसोऽथचेतनंतुप्रचेतसः प्रचेतसाच्यवनेक्रोधाद्दग्धानपुरूषादजः जन
यामासपुत्रौद्वैस्तकन्यायांचभार्गवः आत्मवानंदधीचंचतावुभौसाधुसत्तमौ सारस्वतस्सरस्वत्यांदधी
चेश्चोपपद्यते रुचिपत्नीमहाभागाआत्मवानस्यनाहुषी नस्यइर्वीज्ञपिर्जज्ञेऊरुंभित्वामहायशाः
ऊर्वस्यासीदृचीकस्तुदीप्ताग्निसदृशप्रभः जमदग्निरृचीकस्यसत्यवत्यांव्यजायत रेणुकाजमदग्नेस्तुशक्र
तुल्यपराक्रमे ब्रह्मक्षत्रमयंरामंसुषुवेमिततेजसं ऊर्वस्यासीत्पुत्रशतंजमदग्निपुरोगमं तेषांपुत्र
सहस्राणिभार्गवाणांपरस्परात् अस्मिन्नंतरेषुवैवाहावदृवोभार्गवास्मृताः वंशाविद्वांकिवेणास्वयास्य
पष्यसमैनकः गोत्रेणसममासैतेपक्षाश्चयास्तुभार्गवाः भृगोरंगिरसोवंशामग्नेःपुत्रस्यधीमतः
यस्मात्ववायसंभूताभारद्वाजासगौतमः देवाश्चांगिरसामुख्यस्त्रिविंशतोमहौजसः सुरूपाचैव
मारीचीकार्दमीचतथास्वरा पथ्याचमानवीकन्यात्रिषोभार्यास्तथर्वणः इत्येतांगिरसपत्न्यस्ता
स्ववक्ष्यामिसंततिं अथर्वणस्तदायादास्तासांप्रजानाकुलोद्वहाः उत्पन्नामहतास्त्वेवतपसाभावि

राम॰
२२८

नात्मनः बृहस्पतिस्सद्रूपायां गौतमस्तु वेस्वराट् अथ ध्येवामदेवं च उतथ्यमुशिजं तथा धिषायां

त्रस्तु पथ्यायां संवर्तश्चैवमानसः विचित्रिश्च तथायश्च शरद्वांश्चाप्युतथ्यजः औशिजो दीर्घतमा

दृहदुक्थो वामदेवजः धिषापुत्रस्सुधन्वा न ऋष्याकारास्मृता देवा ऋषयो ये प्रकीर्तिताः बृहस्पतेर्भा

रद्वाजो विश्रुत स महायशाः अंगिरसस्तु संवृत्तो देवानांगिरसश्शृणु बृहस्पतेर्यवीयांसो देवा ह्यंगिर

सस्मृताः औजसांगिरसपुत्रा सुरूपायां विजज्ञिरे आचार्यायुर्दक्षुर्दक्षादमः प्राणस्तथैव च हविष्मा

श्च हविष्मश्चकृतसत्यश्च ते दश अयास्य उतथ्यश्च वामदेवस्तथौशिजः भरद्वाजा सांकृतिका गार्गा

काण्वरथीतराः मुद्गला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा तथा भाद्रा भरद्वाजाश्चार्षभाः किंमया

स्तथा पतेह्यंगिरसां पक्षा विज्ञेया दशपंच च ऋषयस्तेषु वेवा ह्यावह्वोंगिरसः स्मृताः मारीचं परि

वक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषं यस्मान्वया ये संभूतं जगत्स्थावरजंगमं मरीचिरभ्यध्यायच्चैकमेताभिध्यायत

प्रजेप्सया पुत्रान्सर्वगुणोपेतान्प्रजावान्मे कुचिविदितिः सप्रजा -- सत्रायां मनसा भाविता प्रभुः आ

हूतान्मानतः सर्वान्यापस्तमभवत्प्रभुः तास्त्वप्राणिहितात्मानमेकसोजनयत्प्रभुः पुत्रमप्रतिमनाम्ना

रिष्टनेमिः प्रजायति पुत्रं मरीचिं स्वर्यातं वधो व्येशो व्यजीजनत् प्रध्यायतस्तीसतां वाचं पुत्राथीं सलिले
स्थितः सप्तर्षय सहस्राणि ततसोऽप्रतिमोभवत् कश्यपः सवितुर्विद्वांस्तेन स ब्रह्मणः समः मन्वन्तरेषु
सर्वेषु ब्राह्मणांशो न जायते कन्यानिमित्तमित्युक्तो दक्षेणाऽपितः पुरा अपिवत्सतदा कश्यं मद्यमिहो।
च्यते हाश्वकसाहि विज्ञेयावाङ्गनकश्यपउच्यते कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रैः कश्यपानात्तु कश्यपः कुरोतिनाम
यहावाचो वाचां कृतं मदाहृतं दक्षाभिशापतः ऋषिस्तां कश्यपस्तेन सोभवत् तस्माच्च कश्यपेनाऽसौ ब्रह्मणा
परमेष्ठिना - - - - तस्माद्दत्तकन्यास्ताः प्रत्यपद्यत सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः इत्ये
तमृषिसर्गं तु पुण्यं यो वेद वारुणं आयुष्मान् पुण्यवान् हृष्ट स ख्याति मानप्नुयात् धारणाच्छ्रवणाच्चैव स
र्वपापैः प्रमुच्यते अपाङ्गवत्पुनः सर्वैः पुनर्योऽसौ महर्षिणां विनिवृत्तश्च जा सर्गषष्ठे वैवाङ्गवस्य ह निस
र्गसंवृत्तोयं मनोर्वैवस्वतस्य ह सूत उवाच॥ प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयम्भुवा ससर्जदक्षो
भूतानि गतिमंति ध्रुवाणि च उपस्थिते तु रहसि मन्वन्तरे वैवस्वतस्य ह ततः प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजाः स्रष्टुं
चतुर्विधा जरायुजा अण्डजाश्च तथा स्वेदजोद्भिजाः दशवर्षसहस्राणि तपो घोरं महत्तपः स

भाविते घोरवर्षैः रश्मिमाद्यैर्विशोषितः आत्मानं व्यजनत् श्रीमान्मनुष्योरगराक्षसान् समानवाने
तान्सर्वान्दिव्यसंहननप्रजान् देवासुरसगंधर्वान्मनुष्योरगराक्षसान् ईश्वरानात्मनस्तुल्या।
न्रूपद्रविणतेजसा तथैवान्यानि मुदितो गतिमंति ध्रुवाणि च मानसान्येव भूतानि सिसृक्षुर्विवि
धाप्रजाः ऋषीन्देवान्मनुष्योरगराक्षसान् यक्षभूतपिशाचांश्च वयः पशुमृगांस्तथा यदा स म
नसा सृष्टास्तु व्यवर्द्धत ता प्रजाः असिक्नीं चाहरत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः सुतां सुमहता युक्तां तपसा
लोकधारिणीं यया धृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं अत्राप्युदाहरंतीमं श्लोकं प्राचेतसं प्रति द
क्षस्योद्वहतो भार्यामसिक्नीं वीरणीं पुरा कृपानां नियुतं दक्षः सर्वाणि साभिमानिनां नदीगिरि
व्रजन्स्ता प्रहृतो नुययौ प्रभुः तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यंति वै प्रजाः प्रथमा न द्वितीया न दक्ष
स्येह प्रजापतेः तथा गरुडं प्यायाकालं कृपानां नियुतेन सः असिक्नीं वीरणीं प्रत्रदक्षः प्राचेतसो।
वहन् अथ पुत्रसहस्रं स वीरण्यामभितौजसं असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः तांस्तु
दृष्ट्वा महाभागान्संविवर्द्धयिषून्प्रजाः देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः नाशाय वचनं तेषां॥

शापायैवात्मनोऽब्रवीत् यस्मैवैश्रोच्यते विप्र कश्यपस्येति कृत्रिमः दक्षशापभयाद्भितो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्म
णा यः कश्यपस्तु तस्यासीत्परमेष्ठी व्यजायत मानसः कश्यपस्येह दक्षशापभयात्पुनः तस्मात्स क
श्यपस्यासीद्द्वितीयं मनसोऽभवत् स हि पूर्वं समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः तेन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्य
श्वा इति विश्रुताः निर्दग्धा नाशिताः सर्वे विनष्टाश्च न संशयः तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नाशाय विश्रु
ताः ब्रह्मर्षिर्वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ततोऽभिसंधिं तं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना कन्यायां नारदे
मह्यं तव पुत्रो भवत्विति ततो दक्षस्तु तां प्रादात्प्रियायै परमेष्ठिने तस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शापभ
याद्दृषिः तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहलात्पुनः अपृच्छन् दक्षतां श्रेष्ठं तत्त्वार्थदर्शिनं ऋषय ऊ सूतं
कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा तदुपश्रुत्य विप्रास्ते जातकौतूहलात्पुनः अप्रष्ठ स्तात्मना प्र
जायन्ति लता स्तेवै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः सूत तत्पुण्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासा मे भवत्युत प्रोवाच मधुरं वाक्यं ते
षां सर्वगुणान्वितं दक्षपुत्राश्च हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह
बालिशा बत यूयं न प्रजानं च भूतलं अंतरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ · · · अस्यं वापि वकुर्वापि न

त्रदेशमस्तुहर्यश्वते नेदृतदवचनंश्रुत्वाप्रयातासर्वतोदिशः वाद्यपुत्तनाशनंप्राप्यगवासलेवेयराभवन्
यद्यापिननिवर्त्ततेचमंतोवायमिश्चितः एवंवाघ्रुपर्यप्राप्यअमंतेतेमहर्षयः स्वेभ्यःपुत्रेभ्यःनष्टेषुवा
द्रः प्राचेतसःपुनः वीरण्यामेवपुत्राणांसहस्रमसृजत्प्रभुः प्रजाविवर्द्धयिषवःशबलाश्वापुन
स्तते पूर्वमुक्तंवचस्ससृष्टाविनानारदेनह तत्कृत्वावचनंसर्वेकुमारास्तेमहौजसः अन्योन्यमुपू
चेसर्वेसम्यगाहमहानृषिः भ्रातृणांपदवीचैवगंतव्यानात्रसंशयः ज्ञात्वाप्रमाणंपृथ्व्याश्चसुखं
स्त्यामहेप्रजाः यद्यापिननिवर्त्ततेविसृतासामलिस्तवः ततःप्रभृतिवेभ्राताभ्रातुरन्वेषणेरतः
प्रयातोनस्यतियदातत्रकार्यंविजानता नष्टेषुशबलाश्वेषुदक्षःक्रुद्धोभवद्विभुः नारदंनाशमेही
तिगर्भवासंचसेतिवा तथानेष्वपिनष्टेषुमहात्मनसपुराकिल षष्टिंकन्यासृजत्होवीरण्यामे
वविश्रुताः तास्तदाप्रतिजग्राहपत्न्यर्थंकश्यपःप्रभुः धर्मसोमस्वभावाःस्यैवान्येमहर्षयः दु
हमीविस्तहिंदक्षस्यकस्त्वायोवदनत्ववतः आयुष्मानकीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्चभवत्युत॥ इतिश्री
वायुप्रोक्तेऽष्टोहानेश्वनापतिवंशानुकीर्तनं ॥ अध्यायः ७॥ देवानांदानवानांच देवानांचवस्तवस्तः

वा.
२२१

उत्पत्तिंविस्तरेणेहस्वारोचिषेन्तरे सूतउवाच धर्मस्यतावद्वक्ष्यामिनिसर्गंतंनिबोधत अरुंधतीव
सुर्जामीलंवाभानुर्मरुत्वती संकल्पाचमुहूर्त्ताचसाध्याविश्वातथैवच धर्मपत्न्योदशमेतास्तास्वेतसो
ददौ साध्यापुत्रास्तुधर्मस्यसाध्यानद्वादशाजिरे साध्यानाममहाभागाश्छंदजायज्ञभागिनः देवेभ्यस्ता
भ्यगान्देवयज्ञापरीहृते ब्रह्मण्यवैमुखात्सृष्टाजयादेवाःप्रजेप्सया सर्वमंत्रशरीरास्तेस्मृतामन्वन्तरेष्वि
ह दर्शश्चपौर्णमासश्चबृहद्रथंतरंनाम वित्तिश्चैवविवित्तिश्चआकूतिःकूतिरेवच विज्ञातश्चैववित्ता
नोमनोयज्ञश्चतेस्मृताः नामान्यनानितेषांवैजयानांप्रथितानिच ब्रह्मशापेनतेजातास्तुतेस्वायं
भुवेद्विजाः स्वारोचिषेवैतुषितासत्याश्चवोत्तमेपुनः वामसाहरयोनामवैकुंठारैवतान्तरे साध्याश्चा
क्षुषेनाम्नाकंदजास्तिरेहसाः धर्मपुत्रामहाभागासाध्यायेद्वादशामराः श्वेवेस्मृयनस्मृयंतेचाद्य।
षसंख्यातरेमनोः स्वारोचिषेंतरेतीतादेवायेवैमरीजसः तुषितानामतेन्योन्यमूचुर्वैचाक्षुषेन्तरे किं।
चिकित्स्यनदानस्मिन्देवावैतुषितास्तुवं इतरेतरंमहाभागान्वयंसाध्यात्रविशामवै मन्वन्तरेभविष्या
मस्तत्रनश्रेयोभविष्यति एवमुक्तास्तुतेसर्वेचाक्षुषस्यांतरेमनोः तस्माद्वादशसंभूतान्यमानस्वायं

भुवात्मनः नरनारायणौतत्रजज्ञातेपुनरेवह विपश्चिदिंद्रोयश्चासीत्तथासत्योहरिश्चतौ स्वारोचिषे
तरेपूर्वमासंस्तौतौतुषितोसुरौ तुषितानांचसाध्यास्तेनामान्येतानिवक्ष्यते मनोनुमंताप्राणश्चनरोपान
श्चवीर्यवान् वित्तिर्हयोनयश्चैवहंसोनारायणस्तथा प्रभवोथविभुश्चैवसाध्याद्वादशजज्ञिरे स्वायं।
भुवेंतरेपूर्वंततःस्वारोचिषेपुनः नामान्यासंस्तुनामानितुषितानांनिबोधत प्राणापानस्तथोदानश्च
समानोव्यानएवच चक्षुःश्रोत्रंरसघ्राणंस्पर्शोबुद्धिमनस्तथा प्राणापानावुदानश्चसमानोव्यान
एवच नामान्येतानिसर्वंतुतुषितानांस्मृतानिह वसोस्तुवसवःपुत्राःसाध्यानामनुजास्तथा धरोध्रुवश्च
सोमश्चआपश्चैवानिलोनलः प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः धरस्यपुत्रोद्रविणोहुतहव्यो
रजस्तथा ध्रुवपुत्रोभवोनाम्नाकालोलोकप्रकालनः सोमस्यभगवान्वर्चाबुधश्चग्रहबोधनः रोहि।
ण्यांतौसमुत्पन्नौत्रिषुलोकेषुविश्रुतौ धारोर्मिकलिलाश्चैवजयश्चप्रमसःस्मृताः आपस्यपुत्रोवैतं
डुःशमःशांतस्तथैवच स्कंदःसनत्कुमारस्यजज्ञेपदस्यतेजसः अग्नेःपुत्रंकुमारंतुस्वाहाजज्ञेशराहृ
ते तस्यशाखोविशाखश्चनैगमोवस्यपृष्ठजा अनिलस्यशिवाभार्यातस्याःपुत्रोमनोजवः अवि

ज्ञानगानश्चैव द्वौपुत्रावनिलस्य तु प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिर्नाम्नाथ देवलः द्वौपुत्रौ देवलस्यापि क्षमावंतौ म
नस्विनौ बृहस्पतेस्तु भगिनी भुवना ब्रह्मवादिनी योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरति स्म ह प्रभा
सस्य तु या भार्या वसूनामष्टमस्य ह विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पप्रजापतिः स कर्त्ता सर्वशिल्पा
नां त्रिदशानां च धन्वकृत भूषणानां च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः मानुषाश्चोपजीवंति यस्य शिल्पानि
शिल्पिनः सर्वेषां च विमानानि देवतानां करोति सः विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्रुताः
क्रतुर्दक्षः श्रवाः सत्यः कालः कामो धुनिस्तथा कुरुवान्प्रभवांश्चैव रोचमानश्च ते दश धर्मपुत्राः स्मृता
ह्येते विश्वायां जज्ञिरे शुभाः मरुत्वत्यां तु मरुतो भानवो भानुजाः स्मृताः मुहूर्त्ताश्च मुहूर्त्तायां घोषवं
वाप्यजायत संकल्पायां तु संजज्ञे विद्वान्संकल्प एव च नववीथ्यस्तु जामेया पथ्यात्रेयसमाश्रिताः
पृथिवीविषयं सर्वं मरुत्वत्यामजायत एष सर्गः समाख्यातो विद्वान्धर्मश्च शाश्वतः मुहूर्त्ताश्चैव तिथ्या
स्तपन्तिभिः सहस्रवृत्ताः नामतः संप्रवक्ष्यामि कीर्त्तितान्मे निबोधत अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समा
श्रितः मुहूर्त्ताः सर्वनक्षत्राण्यहोरात्रविदस्तथा अहोरात्रकलानां तु षट्शतान्यधिकास्मृता

रेवर्गान्निर्विशेषेण सर्वेषुज्ञत्नुनिस्मृतः ततो वेदविदश्चैव तिथिमिः कृति पर्वसु अविशेषेषु कालेषु यो
ज्यः सम्मितदानवः रौद्रसर्प्याल्पामैत्रपीडा वासवएव च अर्यम्णाथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मोमध्यानसंस्थितः
प्राजापत्यपित्र्यापेन्द्र आश्विन्येन्द्राग्नि निरुतिस्तथा वारुणश्चैव नत्वाथर्मो भाग्यश्चापि दिनस्थितः एतदि
नमुहूर्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः शंकुच्छायाविशेषेण वेदितव्याश्च मानतः अजाहिर्बुध्न्यपू
षाश्वियमदेवताः आग्नेयश्चापि विज्ञेय प्राजापत्यस्तथैव च ब्रह्मसोमस्तथादित्या वार्हस्पत्या थवै
ष्णवः सावित्रोथ तत्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संग्रहः एकरात्रिमुहूर्तास्युः क्रमोक्ताः दश पंच च इद्दौ त्स्फु
दयात्स्ज्ञेया नालिकायादकास्तथा कालावस्थास्त्रिमास्त्वेते मुहूर्ता देवतास्मृताः सर्वग्रहाणां त्रीण्ये
वस्थानानि विहितानि च दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद्यथाक्रमं स्थानं जारद्गवं मध्ये तस्यैरावत
मुत्तरं वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्वतः अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता रोह्या
र्द्रा मृगशिरो वैस्व वीथ्यैरावती मता तिस्रस्तु वीथयो होता उत्तरो मार्ग उच्यते पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ चाप म
घा चैवार्षभी स्मृता हस्त चित्रा तथा स्वाति का वीथ्या गव्यतिः स्मृता ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथीजा

रुद्रवीस्मृता एतास्तु विषयस्त्रिसोमधर्म्मो मार्गउच्यते मूलं चाषाढे द्वे चापि स्रजवीथ्यभिशब्दिता श्रव
णश्चधनिष्ठाच मार्गी शतभिषक् तथा वैश्वानरी भद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता स्मृता वीथ्यस्तु तिस्र
स्तामार्ग्री ये दक्षिणो बुधैः सप्तविंशत्तथा कन्या दक्षः सोमाय मनाददौ सर्वान्नक्षत्रनाम्न्यस्ता मार्ग्गी वे
दक्षिणो बुधैः सप्तविंशत्तथा कन्या दक्षः सोमाय तां ददौ सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्ति
ताः तासाम -- स्त्वभवन्दीप्तान्यमिततेजसः यास्तु शेषाः स्वशोभाना दाकन्याः प्रतिजग्राह कश्यपः
चतुर्द्दश महाभागाः सर्वास्ता लोकमातरः अदितिर्दितिर्दनुर्वा अरिष्टा ना युषस्तथा सुरभिर्विनता
नाम्ना मुनिः क्रोधवशा इरा कद्रूमातास्त्वमानागानां प्रजास्तासां निबोधत चाक्षुषावंतरे तीते य द्वादश
पुरोगमा वैकुंठानामते साध्याव भूवुश्चाक्षुषेतरे उपस्थितेन्तरेस्मिंस्तु ते वैवस्वतस्य ह आराधिता
ह्यदित्या नेसमेत्याहुः परस्परं एतानेव महाभाग मदित्यं संप्रविश्य वै वैवस्वतेन्तरेस्मिन्या गादहे
नतेजसः एकामपुत्रतामस्यास्ततुस्त्रेयो भविष्यति आदित्या या प्रसूताना मादियत्वं भविष्यति
एवमुक्त्वातु ते सर्वे चाक्षुषस्यांतरे मनोः जज्ञिरे द्वादशादित्या मारीचात्कश्यपात्सुनः शाता। रररर

कल्पस्य विश्वसृजन्त्यानेपुनर्देवव्हि वैवस्वतेंतरेस्मिन्नरनारायणौ हरी तेषामपि परिं देवानां विधे
नाम्यनिरुच्यते यथा सूर्यस्य लोकेस्मिन्नुदयास्तमयावुभौ प्रजापतेश्च विश्वोस्य भवस्य च महा
त्मनः सृष्टानुस्तविचेयस्यासनाम्नादिलक्षणे श्रष्टान्सकेणिमायेच तस्माज्जज्ञिरे सुरा इत्येष
विषयेरामसंभूत्याकारणेस्मृतं ब्रह्मशापेन संभूता जयाख्याये भुवेजिताः स्वारोचिषे वे तुषिताः
सत्याश्चैवोत्तमेपुनः तामसेहरयोदेवाजानाश्च रिस्यवेतवे वैकुंठश्चाक्षुषे साध्या आदित्यासं
प्रतेपुनः धातार्यमाचमित्रश्च वरुणोंशो भगस्तथा इंद्रोविवस्वान्पूषाच पर्जन्योदशमस्मृतः त
तस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योजघन्यजः इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुतास्मृताः सुरभीकश्य
पाद्रुद्रानेकादशविजज्ञिरे महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती अंगारकस्तथा सर्पो निर्ऋति स्स
दसत्पतिः अजैकपादहिर्बुध्नो ज्वरईकेतु — रेतथा भुवनं वैश्वरं मत्यं कापालि चैववित्क्रान्तं देवा
नेकादशैताल्लुरुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् तपसोतेन महता स्तुरभिस्तानजीजनत् ततोदुहितरा
वन्येसुरभिइवजायत रोहिणी चैव रुद्रमोगांधर्वीच यशस्विनी रोहिण्या जज्ञिरे कन्याश्चतस्रो

वा॰
२३४

लोकविश्रुता सुरूपा हंसकाली च भद्रा कामदुघा तथा सुभुवेगो मदुग्धा तु सुरूपा तु नयद्दयं हंसकी
लानमुहिश्चीन् भद्रायाश्चान्यजायत विख्याताश्च महाभागा गंधर्वी वाजिनस्तथा उच्चैःश्रवा तदा याता
श्वेत स्याम मनोजवाः श्वेताः शोणापिशंगाश्च सारंगा हरितार्जुनाः रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गंधर्वयोनयो
हयाः भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चंद्रसमप्रभः वृषो दक्षस्य इति ख्यातः कंठे मणिदलप्रभः सुग्रीवो
ऽश्मीफलति माल्यमतालयसंभवः सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरः स्वयं इत्येते कश्यपस्योक्ता रुद्रादि
स्या प्रकीर्तिताः धर्मपुत्रास्तथा साध्या विश्वे चैव सवसत्था अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानि ह षोडश
बहुपुत्रश्च विदुषश्च तथा विषाणस्तथा प्रत्यंगिरसजाश्चैव ब्रह्मवोब्रह्मसत्तमाः भृशाश्वश्चदेवर्षे
व देवप्रहरणाः सुताः एवं युगसहस्रांते जायंते पुनरेव हि सर्वे देवगणा विप्रास्त्रयस्त्रिंशत्तु छंदजाः एते
षामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते यथा सूर्यस्य लोकेस्मिन्नुदयास्तमयावुभौ एवं देवनिकायास्ते
संभवंति युगे युगे ऋषय ऊचुः साध्यापत्याच सर्वो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च अभिज्ञाता प्रभावेश्च कः ग्राम॰
मेभिश्चैव नक्षत्राः प्रजापतेश्च विश्वस्य भवस्य च महात्मनः अंतरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद्धि शि २३४

सूयते यश्च यस्मात्प्रभवते यश्च यस्मिन्प्रतिष्ठितः याचान्यो मध्यमश्चैव कनीयान्यश्च तेनवै प्रधानभू
तोयस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः कर्मभिश्चाभिजातश्च प्रभावेन च यो महान् एतन्मे ब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वे
त्थ यथातथं सूत उवाच अत्र वो वर्त्तयिष्येहं मन्वन्तरे तेषु यस्मृतं यद्ब्रह्मविष्णुरुद्राणां सृष्टउर्ध्वं चैवविव
स्थितः राजसीं तामसीं चैव सात्विकीं चैव तास्मृताः तन्वस्त्वयंभुवश्चोक्ता काले काले भवंति या एता ता
मन्वन्तरं वर्त्तंते वषाकं हि द्विजोत्तमाः गुणवृद्धिनिवृत्त्वाधातुग्रहं बंधनः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च गुणवृद्धि
महद्विजाः यथा प्रोक्तां प्रवक्ष्यामि तन्नामानि निबोधत ब्रह्मणस्तु राजसी नैषा कालाख्या नामसी स्मृ
ता सात्विकी पौरुषी चैव कर्मतां तां निबोधत एकार्णवस्य कृतेनेना सा राजसी सर्वतः प्रजाः एकार्णवा
शिवस्यापि सानुग्रहणानि सात्विकी एकांशा त्रियते कालेनामसी ग्रसते प्रजाः रजसा तु समुद्रिक्तो
ब्रह्मा संभवते यथा पुरुषाख्या तदा तस्य सात्विकी विनिवर्त्तते यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमस
स्तु सः ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्त्तते सत्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः काला
ख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै क्रमात्तस्य निवर्त्तते रूपं नाम च कर्म च त्रैकाले वर्त्तमानस्य सर्गा

नुग्रहनिग्रहैः यदाभवतिब्रह्मा न तदाध्यांतमुच्यते यदाचपुरुषोभवतिब्रह्मोनभवतेतदा यदा
भद्रेड्वतिहितदानपुरुषस्तुसः यदाभेद्रोभवद्योवब्रह्मानभवतेतदा यदानेभवतिब्रह्मा नचैव।
पुरुषस्तुसः मणिर्विभजतेवर्णान्विचित्रान्स्फाटिकेयथा वैमस्यादाश्रयवशात्तद्वत्सस्वात्तदंजनः
तदागुणवशात्तस्यस्वयंभोरनुरंजनं एकत्वेचपृथक्त्वेचप्रोक्तामंत्रनिदर्शनं एकोभूत्वायथा
मेघोपृथक्त्वेनावतिष्ठति रूपतोवर्णतश्चैव तथागुणवशात्तुसः भवत्येकोद्विधात्वेवपृथक्त्वे
चप्रोक्तोत्रिधामूर्तिर्विनाशनात् एकोब्रह्मांतकृत्वेवपुरुषश्चत्रिनेत्रयः एकस्सेनासलास्त्रिस
लनवत्त्वस्वयंभुवः ब्राह्मीचपौरुषीचैवस्रुतकारीचतेत्रयः तत्रयाराजसीतस्यतन्नुमावेप्रजाक
री यातामसीतुकालात्माप्रजाक्षयकरीतुसा सात्विकीपौरुषीयातुसात्वनुग्रहकारसता ग
त्रस्थाब्रह्मणोंशेनमरीचिःकश्यपोभवत् तामसीचांतकेयात्तुदक्षोताभवद्भवः नानाप्रयोजना
र्थाहिकल्पावस्थाकरोतियः ब्रह्मत्वेनप्रजास्रष्टाविष्णुत्वेनानुगृह्णच वेलस्थानुगृहीवात्मा राघ्वा
भ्यानुग्रसतेतुसः एकस्स्वयंभुवःकालेस्त्रिभिस्त्रीन्वैवरोतिसः सृजतेवातिगृह्णातिप्रजासंहरतेतथा।

ष्या इत्येताः कथितास्तात स्तनवस्तु स्वयंभुवः प्राजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव तास्तनाः एका
नन्तव्यस्तु तावेदैधर्मशास्त्रेषु रातने सांख्ययोगपरैर्वीरैः प्रयोगे कार्यदर्शिभिः अभिज्ञानप्रभावैस्त्वेका
त्विभिस्तत्वदर्शिभिः एकत्वे च पृथक्त्वे च ताः स्वभिज्ञाः प्रज्ञास्त्विह इदं परमिदं नेति ब्रुवतो भिन्नदर्शनाः
ब्रह्माणं कारणं केचित्केचित्प्राहुः प्रजापतिं केचिच्छिवं परत्वेन प्राहुर्विष्णुं तथापरे अविज्ञानेन सस
क्ताः सत्कारत्वादिचेतसः कालं कालं च देशं च कार्यं चैवानुपश्यतः कारणं तु स्वतः ह्येते नानात्वेष्विह
देवताः एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति एकं निंदति यस्तेषां सर्वानेव स निंदति एकमेवा
त्रिगुरुषं तं माहुर्ब्रह्म स्वयावादिनं अहं पस्तु सदा कार्यो देवतास्तु विजानता न शाक्यमीश्वरं ज्ञातुमैश्व
र्येण व्यवस्थितं एकात्मा स त्रिधा भूत्वा संमोहयति यः प्रजाः एतेषां च त्रयाणां तु विचरंत्यंतरं ज
नाः जिज्ञासंतः परीक्षंतः सत्कारूपा विचेतसः इदं परमिदं नेति संभिन्ना भिन्नदर्शिनं यातुधा
नाविशांत्येतान्पिशाचाश्चैव तान्नरान् एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयंभूरितिपृच्छते गुणमात्रात्मिका
भिस्तत तु भिर्मोहयन्प्रजाः वेदैकं यजते यस्तु समता याजनेत्रयं तस्माद्देवाः स्वयो ह्येते नैरंतर्येण्या

वा॰
२३६

वस्थिताः तस्मात्सर्वत्वमेकत्वं संख्यासंख्यागणनाणं एकत्वं वा बहुत्वं वा नेष्टुकोऽज्ञातुमर्हति यस्मा
त्सृष्टानुगृह्णातीति ग्रसते नचैव सप्रजाः गुणात्मकत्वात्त्रैकल्ये तस्मादेकः स उच्यते रुद्रब्राह्मणासिद्धश्च
लोकपालान्मपीन्द्रन् देवं तदेकं बहुधा प्राहुर्नारायणं द्विजाः प्रजापत्यातनुर्याचतनुर्याचैव वैवस्व
ती मन्वंतरे च कल्पे च संप्रावर्त्तते पुनः पुनः द्वे तनू तस्य पिचान्येष्व विभजे नित्यमनुग्रहात् तेजसा यश
सा उग्रास्मेनेनचबलेनच ज्ञाप्येतेत त्समाश्लेष नानपीह निबोधत राजसा ब्राह्मणांशेन मरीचिः
कश्यपोभवत् तामसात्स्वस्यचांशेन कालात्मा रुद्र उच्यते सात्विकात्तु रुपांशेन जज्ञे विष्णुस्वभूत्तदा
त्रिषु कालेष्वतस्यैता ब्राह्मणस्तनवोंशकाः कालो भूत्वा पुनस्त्वासौ रुद्रः संहरते प्रजाः संप्राप्ते चैव
कल्पांते सप्तरश्मि दिवाकरः भूत्वा संवर्त्तिकादित्यो लोकांस्त्रीन्सनदादहत् विष्णुप्रजानुग्रहात्तिना
मरूपविपर्ययैः यस्यांतस्यां सवस्थायां तमु उत्पत्तिकारणं सत्वाद्रिक्तात्तु यांशोक्तो ब्रह्मणः पौरुषी
तनुः तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायंभुवेंतरे स्वाकूत्यां मनसा देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ततः पुनः
स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेंतरे तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह उत्तमेंतरे चैव तुषि।

राम
२३६

तस्तु-तुसर्वे वशवर्त्तिभिरुक्तो वशवर्त्तनहरिस्तेन: सत्यायामभवत्सत्यसत्यैसहसुरोत्तमैः ता
मसस्यांतरेचापि संप्राप्ते पुनरेवहिहर्यायांहरिभिसार्द्धंहरिरेवबभूवह चाक्षिसैवंतरेवाधिहरिर्देव
उनस्तुसः विकुंठायामसौजज्ञेस्याभूतरजसैसह वैकुंठसपुनर्देवसंप्राप्तेचाक्षुषेंतरे धर्मीनारायण
साध्य: साध्यैसहस्वैरभूत् सतुनारायणसाध्य: प्राप्तेवैवस्वतेंतरे मारीचात्कश्यपाद्विस्णुरदित्या
संबभूवह त्रिभिक्रमैरिमाल्लोकाजित्वाविस्णुरुरुक्रमे प्रत्यपादयदिंद्रायदेवभ्यश्चैवसप्रभुः इत्येता
तनवस्तस्यव्यतीतासप्तसप्तसु मन्वंतरेषुतीतेषु याभिःसंरक्षिताःप्रजाः यस्माद्विष्टमिदंसर्वंवा
मनेनेहजायता तस्मात्सैवस्मृतोविस्णुर्विशेर्धातोप्रवेशनात् इत्यनद्दसर्वस्यैवचवामनस्यमहा
त्मनः एकत्वंचपृथक्त्वंचविशिष्टत्वंचकीर्त्तितं देवतानामिहांशेनजायंतेयास्तुदेवताः तासांसे
णाजसातुज्ञाश्चतेनचवस्तेनच जायंतेतस्मात्सैवतावेतेषामनुग्रहात् यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्री
मदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छविष्णोस्तेजोंशसंभवं सोप्येवंजायतेंशेनकेचिदिच्छंतिमानवाः
तेतांपरेस्त्रूवंतीतमत्र्यंत्यांशेनजायते एवंविवदमानस्तेह्यज्ञातान्वेब्रुवंतिह यस्मान्नविद्यतेभेदो

वा॰
२३०

मनसश्चैतमसश्चह तस्मादनुग्रहात्तेषां तेन ज्ञातो भवेत्पुन एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः भूत्वा।
यस्माच्च बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः तस्मात्स मनसो भेदान् जायते तत्र सश्च ह मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजास्याव
संगमा सर्गादौ सकृद्वापज्ञा स्लिष्टंतीरूपश्शमयान् ग्रामेग्रामे अनुकल्पा ते रुद्रसंहरति प्रजाः जायते मोहयं
तोन्यानीश्वरो योगमायया पेश्वर्येणावरं तस्ल मोहयंतीसतीश्वराः तस्माद्देवप्रचारेण पुनाप्रुन्नन विद्य
यते भूतापवादिने दुष्टामध्यस्या भूतभाविनः भूतापवादिनः शास्त्रकास्तु योवाद्दाप्रवादिनौ परीहत्या
न गृह्णाति गृह्णाति विविपर्ययान् हेतु सर्वं क्रतुत्वाश्व प्रवादाद्धैव लौकिकात् चतुर्भिकारणैरेभि
कारणैरेभिर्यथातत्त्वं न विंदति एवमर्थावरेन्यस्लाकस्यां नरगतामपि तेनान्यस्तत्र मत्यर्थं हेषान्वप्र
तिपद्यते दृष्टान्तोद्यभूतो योगगुणभूतस्तु तेषु यः कर्मणा महता कर्त्ता अभियान्याचयो महान् स्वतन्त्रे
कारणैर्नित्यस्तु तुभिपरिकीर्त्यते मेशात्म ज्ञात्वा जानाति देवतास्व विभागशः इमौ चोदाहरत्यत्र श्लोकौ
योगेश्वरं प्रति आत्मनप्रतिरूपाणि परेषां च सहस्रशः कुर्याद्योगबलं प्राप्य तैश्च सर्वैः महीं चरेत्

राम॰

प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तपश्चोग्रं चरेत्पुनः संहरेच्च पुनः सर्वान् सूर्यस्तेजोगणानिव इति श्रीवायुप्रोक्ते गणने

२३०

त्र्यर्थनाम ॥ ऋषय ऊचुः एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य नैमिषेयास्तपस्विनः । पप्रच्छुः ऋषयस्त्विष्टं वचनस्य यथाक्रमं म
न्वन्तरेष्विह कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह । इन्द्र विष्णु प्रधाना ये आदित्या समहौजसः । एतन्नश्च इन सर्वं वि
स्तराद्वै महर्षिणा एवमुक्तस्तदा सूतो विनयात्सर्ववादिभिः । उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा प्रश्नो महर्षिभिः

सूत उवाच ब्रह्मणो वै मुखोत्सृष्टा जाया देवा प्रजेप्सया । सर्वे मंत्रशरीरास्ते स्मृता मन्वन्तरेष्विह । दर्श
श्च पौर्णमासश्च बृहद् यच्च रथन्तरं । आकूति प्रथमस्तेषां नतस्त्वाकूतिरुच्यते । चितिश्चैव मता चितिस्त्व
आहूतिश्चाहुतिरेव च । अधिष्ठस्तनतो ज्ञेय अधीतिश्चैव तत्त्वतः । चितिश्चैव तु विज्ञातो मनवायेव हृद
श्चा ज्ञेयो दशपुत्र पश्चाद्धेनसा मा जयेत्यजेत् । ते इष्टाचाब्रवीद्ब्रह्मा जयादेवाः स सृयत दाराग्निहोत्र
संभूतमिथ्या मा रभेतेति च । एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते नाभ्यनंदन्त तद्वाक्यं
रमेष्ठिनः । सम्पत्स्येत्तकर्माणि वाह्यानक्कर्मजानितु । यमे घेवा वतिहेति वीक्ष्य हृष्टाच कर्मस्नु त्यया ।
ति ज्ञाय पञ्चक्लं न ते हृष्टाक मर्णफले । जुगुप्सतः प्रसृतिं च निसंज्ञाभिर्ममाभवत् । प्रजस्तुकाक्षमा
णात्म विरक्ता दोषदर्शिनः । तेषां च तमभिप्राय ज्ञात्वा ब्रह्मा लोककापर । तान् ब्रवीत् सदा ब्रह्मा निरुत्साहा

न्सुरानथ पुत्रार्थमिह यूयं वै प्रजास्त्वाजननान्यथ प्रसूयध्वं जयध्वं चेत्युक्तवानस्मि यत्पुरा यस्माद्वाक्य
मनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः जुगुप्समानाः स्वजन्म संततिं नाभिनंदथ कर्मणां च कृतो न्यासो ह्यसम्
तत्त्वानि कांक्षया तस्माद्यूयमनादृत्य ममैकत्वस्तु यान्यथ तेषु सत्त्वाश्रासन्त्वं देवा जयाः प्रसूयध्वं जेया
ध्वं चेत्युक्तवानस्मि यत्पुरा यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः सर्वे प्रसादयत त्वमास्माके
महादेव यदज्ञानात्कृतं विभो प्रणिपत्य सा तु न यद्ब्रह्मा तानब्रवीत्पुनः लोके मया न तु कर्मकत्वा
तत्त्वमिहार्हसि मयापरिगतं सर्वं कथमकं दत्तो ममा प्रतिपत्स्यति भूतानि शुभं वा यद्वा शुभं लोके
यदस्ति किंचिद्धि सच्चासच्च विरस्थितं बुद्ध्यात्मना मया व्याप्तं कामं लोकेति संधयेत भूतानां तत्किंतद्य
त्वतत्सर्वं विदितं मम मया स्थितमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं आशामयेन तत्त्वेन कथं तेन्तु मिहोत्स
हे यस्माच्चाहं विहृतो वै सर्गार्थमिह नान्यथा इह कर्माण्यनारभ्य कामकं दातुमोहत्ते परिभाष्य
ततो देवानजय्यांस्त्वेन हृष्टचेतसः अब्रवीत्सप्रतस्थान्वै धृतानंदं डे प्रजापतिः यस्मात्ममेति संधाय
संन्यासो वः कृतः पुरा यस्मात्सर्वे विफलो यज्ञो ह्यपारस्त्वेष यत्कृतः भविता वसुरादकौ देवाभा

वेषुजायतां आत्मकं देवा वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः मन्वंतरेषु संभूताश्च सर्वेगामिष्यथ वैव
स्वतांतेष्व सुरान थास्वायंभुवादिषु तान् शप्ता ब्रह्मणा तत्र श्लोको गीतः पुरातनः त्रयीविद्यां ब्रह्म
चर्यं प्रसूतिं श्राद्धमेव च यज्ञांश्चैव तु दानं च पृथगेव तदर्जिता सरिस्म विरजा भूत्वा वसतेन्य प्रशे।
मया सप्त वंशीक मत्कान् जयान्देवान थाब्रवीत् वैवस्वतंतरे नीते मत्तोः प्रयत्नाद्धारमायांयुक्ता
योगवलान्विताः ततस्तेषांतुयामत्वसेभव त्वान्तुतान्ब्रह्मा ततैवांतरधीयत ततोदेवास्तिरी
भूतेर्हष्वरेसुरजतोभयाः प्रयत्नाद्धारमायांयुक्तायोगवलान्विताः ततस्तेषांतुयामत्वस्तेभवन्
द्वादशाङ्कदाः जयाइतिसमाख्याताऽऊरुवदधिस्सऽऊतोभयाः प्रयत्नाद्धारमायांयुक्तायोगवला
न्विताः ततस्तेषांतुयामत्वस्तेभवन्द्वादशाङ्कधाः जयाइतिसमाख्यानाऽऊरुवदधिसंनिभाः
ततस्वायंभुवेतस्मिन्नग्रेतेजज्ञिरेसुराः आकृत्यामायांज्ञेयेषुत्राश्चजिताद्वादशानराः विधिश्चमनय
श्चैवद्वैमोनंदोव्ययस्तदा प्राणोपानस्तुधामाचऋतशाक्तिध्रुवस्थितिः इत्येतेमानसासर्वाअजिता
द्वादशास्मृताः पत्नीयामेसुरेसार्द्धयत्नभाजस्तदास्मृता स्वायंभूवंतरेपूर्वंततस्वारोचिषेपुनः

वा॰
४४८

तुषितायांसमुत्पन्नाःऊनपुत्रास्वरोचिषः तुषितास्तुमतेह्यासन्प्राणाख्यायाज्ञियासुराः पुनस्तेतुषिता
देवाउत्तमेचांतरेस्वयं उत्तमस्यरुचेःपुत्राःसत्यायांजज्ञिरेशुभाः ततःसत्यास्ततादेवाउत्तमेवांतरेतदा
अभवन्यज्ञस्चाजस्ततस्तृतीयेद्वापरेंतरे तेतुसत्याःपुनर्देवाःसप्तमेतामसेंतरे हर्यायांतामसःपुत्राजज्ञिरेह्य
देशावन्तु हरयोनामतेदेवायज्ञभाजस्तथाभवन् ततस्तेहरयोदेवाश्चाक्षुषेचारिष्वेंतरे वैकुंठायांतता
स्तेवैचरिष्णोजज्ञिरेसुराः वैकुंठानामतेदेवाःपंचमस्यांतरेमनो ततस्तेवैपुनर्देवावैकुंठाःप्राप्यचाक्षु
षे साध्यायांद्वादशास्तत्राजज्ञिरेधर्मसूनवः ततस्तेवैपुनःसाध्याःक्षीणेचाक्षुषेंतरे उपस्थितेमनोःसर्गे
पुनर्वैवस्वतस्यह अभिभूतापुरागस्त्वेवश्रामेवैवस्वतस्यतु अंशेनसाध्यास्तेत्यं मारीचात्कश्यपात्पुनः
जज्ञिरेद्वादशादित्यावर्त्तमानेन्तरेपुनः यदात्वेतेसमुत्पन्नाश्चाक्षुषस्यांतरेमनोः ततःस्वायंभुवेसा
ध्याजज्ञिरेद्वादशामराः एवमायाजयास्तेवैपाशुणात्समभवंस्तदा यश्चमांसमनसंभूतिर्देवानांदेवु
शासनात् जायधाक्षुद्र्यायुक्ताःप्रत्ययायेनताकृतिः इत्येतानभूतयस्तत्तज्जयानांसत्तलक्षणाःपरि
क्रांतामयाचायकिंभूयःश्रोतुमिच्छथ ऋषयऊचुः देवानांदानवानांचगंधर्वोरगरक्षसां सर्वभूत

राम॰
२२१

पिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधां उत्पत्तिं निधनं चैव विलक्षणचयस्य नः एवमुक्तस्तदा सूत उवाच ऋ
षिसत्तमान् द्विजैः पुत्रहृदयं जज्ञे कश्यपादितिनन्दनं कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वभूतज्ञौ सुतौ सुत्ये
ह्नि त्रिरात्रस्य कश्यपस्याश्वमेधिके हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमे सन्निगासनं दित्यागर्भाद्विनिसृत्य।
तत्रासीनो ह्यसंस्पृहि हिरण्यकशिपुस्तस्मात्कर्मणा तेन न नमस्कृतः ऋषय ऊचुः हिरण्यकशिपोर्नाम
जन्म नैव महात्मनः प्रभावं चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो सूत उवाच कश्यपस्याश्वमेधो भूत्पु
ण्यो वै पुष्करे पुरा ऋषिभिस्त्वभिवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथा
विधि आसनान्युपक्लृप्तानि काञ्चनानि तु पञ्च वै कुशपूतानि त्रीण्यत्र कूर्चः फलकमेव च मुख्य
र्त्विजश्च चत्वारस्तेषां तान्युपकल्पयन् शुभं तत्रासनं यत्तु होतुरर्थे प्रकल्पितं हिरण्मयं तथा दिव्यं दि
व्यास्तरणसंस्कृतं अन्तर्वत्नी दितिश्चैव पत्नी त्वस्य मनुप्रागता दशवर्षसहस्राणि गर्भस्तस्याभिवर्तते
मन्त्रगर्भैर्विनिसृत्य मातुर्वै सर्वविद्धिधाः उपतस्मासनं यत्तु होतुरर्थे हिरण्मयं निषसाद स गर्भोऽत्र तत्रा
सीनः शशंस च वै आख्यानपञ्चमान्वेदान्महर्षिः कश्यपो यथा तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वंस्तु तं।

तद्विधं हिरण्यकशिपुस्तस्मात्कर्मणानेन विश्रुतः हिरण्याक्षोनुजस्तस्य सिंहिकातस्यचानुजा राहो
साजननीदेवी विप्रचित्ते परिग्रहः हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचारपरमंतपः शतंवर्षसहस्राणां निरा
हारो ह्यधःशिरा तंब्रह्माछंदयामास दैत्यंतुष्टोवरेण तु सर्वामरत्वविप्रेश सर्वभूतभयंवच योगा
देवाविनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थित दानवाश्चासुराश्चैव देवाममभवंतुवै मारुतेयामेह स्थैर्यंमे
ब्रमेदीयतांवर एवमुक्तोथब्रह्मातु तस्मैदत्वायथेप्सितं दत्वासोचवरान्दिव्यान्नेचवांतरधीय
त हिरण्यकशिपोर्दैत्याष्ट्राकोमीनद्युगातिनः राजाहिरण्यकशिपुर्वीयामाशांनिषेवते तस्यता
स्य दिशोदेवानमश्चक्रुर्महर्षिभिः एवंप्रभावोदैत्यस्तुहिरण्यकशिपुर्द्विजाः तस्यासीन्नरसिंह
स्याविष्णुमत्यःपुराकिल नवैसुतेननिर्लिंत्रोताद्रुगुष्कान्द्रास्मता हिरण्याक्षस्यसुताःपंचवि
क्रांतास्तुमहाबलाः जर्झरःशकुनिश्चैवकालनाभस्तथैवच महानाभस्तुविक्रांतोभूतसंतापनस्त
था हिरण्याक्षसुताह्येते देवैरपिदुरासदाः तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चवाऽयुसगणस्मृतः शतानितानिस
हस्राणिनिहताखारकामये हिरण्यकशिपोःपुत्राचत्वारःसुमहाबलाः प्रह्लादःपूर्वजस्तेषां

ह्रादस्तनयेवच संह्रादस्य कुंदश्चैव कुंददस्तु ग्रान्निबोधत ह्रादोनिसुंदश्च तथा कुंदपुत्रौ बभूवतुः सुंदो
पसुंदौविक्रांतौनिसुंद तनयावुभौ ब्रह्मघ्नौतु महावीर्यौ मूकस्तु कुंददायिनः मारीचसुंदपुत्रस्तु
ताडकायामुपपद्यते दंडकेनिहतः सोपि राघवेणबलीयसा मूकोविनिहतस्त्वापि केरातेसव्यसाचि
ना उत्पन्नामहतां चैव तपसा भाविनात्मवं तिस्रः कोट्यस्तुतेषां वैमणिवर्त्तनिवासिनां सुरेष्वपीदेव
तानां वैनिहतास्त्वमुमाचिता अनुह्रादसुतो वायुः शिनीवालीतथैव च तेषां तुशतसाहस्राणाम्।
हालाहलस्मृतः विरोचनस्तु प्रह्लादिःपंचतस्यानुजास्मृताः गवेष्ठीकालनेमिश्च जंभोवाष्कलएव च
शंभुःषष्ठोनुजस्तेषां स्मृताः प्रह्लादसूनवः यथाप्रधानान्वक्ष्यामितेषां पुत्रान्सुदारुणान् शुंभश्चैव
निशुंभश्च विष्वक्सेनोमहौजसः गवेष्ठिनसुताह्येतेजंभस्य ज्ञानडुंडुभिः तथादत्तस्तुसंडश्च च।
त्वारोजंभसूनवः यथाप्रधानान्वक्ष्यामि तेषां पुत्रान्सुदारुणान् सुचंद्रश्चैव भिन्नश्च विपक्ष्मनामान
मण्ड ब्रह्मजिद्यज्ञजिच्चैव वेद्वीतकन्नरांतकौ कामावधमहालाहेते शंभोःसुताः प्रानीमुखः वाष्कलस्य सु
तासैतेकायावधसुता वलश्च सोमकः गवाक्षश्चैव गोमाश्च शंभोःपुत्राःप्रकीर्तिताः विरोचन

स्यपुत्रस्तु बलिरेकप्रतापवान् बलेःपुत्रशतंजज्ञेराजानसर्वएवच तेषांप्रधानाश्चत्वारोविक्रांतास्तुमहा
बलाः सहस्रबाहुर्ज्येष्ठस्तुबाणोद्वितिसंमतः कुंभनाभोगर्दभाक्षकुशिरित्येवमादयः शकुनिःपूतना
चैवकन्येद्वेचबलेःस्मृताः बलेःपुत्राश्चपौत्राश्चशतशोथसहस्रशः बलियोनामविख्यातोगणोविक्रांत
पौरुषः बाणस्यचंद्रमनसोल्लोहित्यामुपपद्यते दितिर्विनष्टपुत्रावैतोषयामासकश्यपं सोकश्यपप्र
सन्नात्मासम्यगाराधितस्तया वरेणच्छंदयामाससाचवव्रेवरंततः सत्तुतस्यैवरंप्रादात्प्रार्थितंभग।
वान्प्रभुः किमिच्छसीतिचाप्युग्रोमारीचस्तामभाषत लब्धवरांतुसादेवीरिष्टनेमिमभाषत मरीचंकश्य
पंतुष्टंभर्त्तारंप्रांजलिस्तथा हतपुत्रास्मिभगवान्नादित्यैस्तवसूनुभिः शक्रहंतारमिच्छेयंपुत्रंदीर्घ।
तपोन्वितं अहंतपश्चरिष्यामिगर्भमाधातुमर्हसि तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामरीचःकश्यपस्तथा प्रत्य
वाचमहातेजादितिंपरमदुःखितां एवंभवतुभद्रंते शुचिर्भवतपोधने जनयिष्यसिपुत्रंसशक्रह
न्तारमाहवे पूर्णेवर्षसहस्रेवैशुचिर्यदिभविष्यसि पुत्रंत्रिलोकप्रवरमप्यत्वंजनयिष्यसि एवमु
क्त्वामहातेजास्तथामवसत्प्रभुः नामलिंगपत्रिभुवनंजगामभगवान्नृषि गतेभर्त्तरिसादेवीदितिः

परमर्षिणा: कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणं तपस्यंत्यां तु वर्त्तंत्यां परिचर्यां चकार ह सहस्रा
क्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसंपदा अग्निं समित्कुशान्काष्ठं फलमूलं न चैव च निवेदयन्सहस्राक्षो यच्चान्यद
पि किंचन गात्रसंवाहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार ह एवमाराधिता शक्रा
सु वाचा यद्दितिर्वलस्या प्रीतास्मि ते सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः
जनयिष्ये समाधाय कृतेनेन महत्स्तं त्रैलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यसि मया ते नैवे एवमुक्त्वा दितिः शक्रं
मध्यं प्राप्ते दिवाकरे निद्रयापहृता देवी जानुभ्यां कृत्वा शिरस्ततः दृष्ट्वा तमशुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्द्ध
जां तस्यास्तदंतरं लब्ध्वा जहास स च मुमोद च तस्याः शरीरं विवृतं विवेशाथ पुरंदरः प्रविश्याथ च मितं दृष्ट्वा
गर्भमिंद्रो महौजसं अभिनत्सप्तधा तं तु कुलिशेन महायशाः भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्व
णा रुरोद सुस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः मा रुदो हीति तं गर्भं शक्रोभ्यभाषत तं गर्भं सप्तधा कृ
त्वा ह्येकैकं सप्तधा पुनः कुलिशेन विभेदेंद्रस्ततो दितिरबुध्यत न हंतव्यो न हंतव्य इत्येवं दितिरब्रवीत्
निष्पपातोदराद्वज्री मातुर्वचनगौरवात् प्रांजलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोभ्यभाषत अशुचिर्देवि सुप्ता:

वा॰
२५२

सास्मिपादयोर्गानमर्हंज्ञाः तदंतरं महलब्धा बाक्कहंतारमावह भिन्नवानाभमेतत्तेव कुधाहंतु मर्हसि तस्मि
न्नविफलगर्भेदिति: परमदुखिता सहसोत्थं ततो वाक्यं सानुदयमथाब्रवीत् ममापराधाद्गर्भोयं यदिते
विफलीकृतः नापराधोस्ति देवेश तव देव महाबल त्वत्तोर्वधनदोषेणनैतेन मां शापे विभो प्रियं तु कृ
तमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु भवंतु मम पुत्राणां सप्तसप्ता नातिवैदिवीसार्ध स्कंधानि मान्स मचरंतु म
म पुत्रकाः मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः प्रथिव्यां प्रथमस्कंधो द्वितीयश्च वभास्करे सोमे
तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ग्रहेषु पंचमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमंडले ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कं
धपरस्तु सः तानेते विहरंत्वद्य काले काले ममात्मजाः वातस्कंधानि मान्येभूत्वाचरंतु मम पुत्रकाः प्र
थिव्यां प्रथमस्कंधस्त्वामेघेभ्योयश्चावहः चरंतु मम पुत्रास्ते सप्त मे प्रथमे गणे द्वितीयश्चापि मेघेभ्यश्चा
सूर्यात्प्रवहस्तु सः वातस्कंधे द्वितीयं तु द्वितीयश्चरतां गतः सूर्याद्द ततो सोमादुद्वहो यस्तु वै स्मृतः
वातस्कंधस्तु तत्प्राहुस्तृतीयश्चरतां गणः सोमादूर्ध्वं तथा पार्थिवेभ्यश्चतुर्थः संवहः स्मृतः चतुर्थो मम पुत्रा
णां गणास्ते चरतां विभो ग्रहेभ्यश्च तथैवोर्ध्वं माग्रहाद्विवहस्तु यः पंचमः पंचमः सोम्यः स्कंधं तु चरतां ॥२

राम॰

गणः ॐ ईदृग्रहाहृषिभ्यस्तु मघोयोवैपराहृतः चरंतु ममपुत्रास्ते पुत्रमघेनगणोत्तये समर्थयस्यैवोर्ह
माधृवान्सर्वेयस्तुयः वातस्कंधपरिवहस्तत्रतिष्ठंतु मेसुताः एतन्सर्वेचरंत्वैतकालेकालेममात्मजाः
त्वत्कृतेनचनस्तेवैभवंतु मरुतस्त्विमे ततस्तेषांतु नामानिमाता पित्रोप्रचक्रतुः तत्कृतेकर्मभिश्चैवमा
रुतोवैपृथक्पृथक् सक्रज्योतिस्सत्याश्चसत्यज्योतिस्सत्यापरे तिर्यग्ज्योतिश्चतुर्थ्योतिनित्याहरित
यस्सत्या पृथ्यमोयंगणः प्रोक्तोद्वितीयंमेनिबोधत ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणसेनजित्सत्या सत्यमित्रो
ह्यमित्रश्चदूरेमित्रस्तथापरः गणएषद्वितीयस्तु तृतीयंमेनिबोधत ऋतस्सत्योध्रुवोधर्त्ताविधर्त्ताप्यविधा
रयः ध्वांतश्चधुनिश्चैवउग्रोभीमस्तथैवच अभियुस्साक्षिपश्चैवमाहृयश्चगणस्मृतः ईदृक्चैवत
थान्याट् – चाप्रतिकृत्तथा ऋतश्च तथा समितिश्चैवसंरंभश्चतथागणः ईदृक्पुरुषश्चैवअन्यादृक्षाश्च
चेतसः समितासमिदृक्षाश्च प्रतिदृक्षाचवैगुणः मरुति – सरभस्तथादेवोदिशोपरः यजुश्चैवा
नुदृक्सामनस्तथा मानुषोविशः देवादेवासमाख्यातानामभिस्तेसप्तकागणाः एतेह्येकोनपंचाशा
न्मरुतोनामतस्स्मृताः प्रसंख्यानात्सस्यानामभिर्दिव्याश्चैवरुन्द्र कृत्वातेषांतु नामानिदितिरिंद्र

वाचह वातस्कंधचरं त्वेते मम पुत्राः प्रयुत्रकः विचरंतु च भद्रं ते देवैः सह ममात्मजाः तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा
सहस्राक्षः पुरंदरः उवाच प्रांजलिर्भूत्वा मातर्भवतु तत्तथा सर्वमेव यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः दे
वभूता महात्मानस्तव मातर्देवसंमताः देवैः सह भविष्यंति यज्ञभाजस्तवात्मजाः तस्मात्ते मरुतो देवाः स
र्वे चेंद्रानुजामराः विज्ञेयाश्चामराः सर्वे प्रश्रिपुत्रास्तपस्विनः एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोध
नौ जग्मतुस्त्रिदिवं हृष्टौ शक्रश्चाभूद्गतज्वरः मरुतां हि शुभं जन्म शृणुयात्पठेत वा नावृष्टिर्भय
मामोति वह्नापुस्त्र भवत्यजः ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते उपोद्घाते काश्यपीये ॥ सूत उवाच अनाऊ ईश्वरा
मिदनुपुत्रान्निबोधत अभवन्दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपरा
क्रमाः सर्वे लब्धवराश्चैव सर्वे तपस्तथा सत्यसंधाः पराक्रांतास्क्रूरा मायाविनश्च ते महाबलाश्च
यज्वानो ह्यब्रह्मण्याश्च दानवाः कीर्त्यमानान्मया सर्वान्प्राधान्येन निबोधत द्विमूर्धा शंकुकर्णश्च
तथा शंकुनिरामयः शंकुकर्णो महाविष्णो गवेष्ठि दुंदुभिस्तथा मरीचिरिति कुंभश्च महानागाश्चैनि
राहुतः विरोधश्च स्वकेतुश्च स्ववीर्यः सक्रूरः सत्यथा इंद्रजिच्चैव जिच्चैव तथा सूरश्च देवजित् एकचक्र

सुबाहुश्च महावीर्यस्तद्वद्दलपा वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणोऽथ महाशिराः स्वर्भानुर्वृषपर्वा च तुहुंडश्च
महासुरः धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चंद्र इंद्रश्च तापिनः सूक्ष्मश्चैव निचंद्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः असिलो
मा सकेशश्च सरश्च बलको दश तथा गगनमूर्द्धा च कुंभनाभो महोदरः प्रमदो रश्च कुपथो हयग्री
वश्च वीर्यवान् ऐसृतसविरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ अजो हिरण्मयश्चैव शतमायुश्च शंबरः श
रभः शलभश्चैव सूर्याचंद्रमसावुभौ असुराणां सुरावेतौ सुराणां सांप्रताविमौ इति पुत्रा दनोर्वंशप्रा
धानाः परिकीर्तिताः तेषामपरिसंख्येयं पुत्रपौत्रमनंतकं इत्येतेत्वसुराः प्रोक्ता दैत्या दानवाश्च
ये स्वर्भानुस्तु संतो दैत्योऽसौ तु भानुर्दनोः सुतः इमे तु वंशप्रागतना दनोः पुत्रास्तु ये स्मृताः एषा
दृष्टवमोऽक्रुष्टश्चैव नरकावपि इद्रवाधनकेशी च मेहः शंबोऽथ धेनुकः गविष्ठिश्च गवाह्वश्च ता
लकेतुश्च वीर्यवान् एते मनुष्यधर्माणस्तु धनोः पुत्रास्तथा स्मृताः दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपरा
क्रमाः सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्त्विमे सैंहिकाया इति ख्याताश्चतुर्दश महासुराः
शतहस्त्वस्यकेतुश्च व्यंसः समास्तलापेव च इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी ईसृपानकः हरकल्प

कस्तानाभौ भौमश्च नरकस्तथा राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै ईद्रसूर्य्यप्रमर्दनः इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरा
सदाः दारुणाभिजनाः क्रूरा सर्वे ब्रह्मद्विषश्च ते दशान्यानि सहस्राणि सिंहिकेयो गणस्ततः निहता
जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा हभौतोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नश्च शची सुता उपदानवी मयस्यापि शर्मि
ष्ठा वार्षपर्वणी पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे प्रभायां नहुषः पुत्रो जयंतश्च शची सुतः पुरुं जज्ञे
ऽथ शर्मिष्ठा दुष्कृतमुपदानवी वैश्वानरसुते हे नपुलोमा कालिका उभे उभे ह्यपित्ते तकन्ये मारीचस्य
परिग्रहे ताभ्यां पुत्रसहस्राणि षष्टिर्दानवपुंगवा चतुर्दशशतान्यानि हिरण्यपुरवासिनां पौलो
मा कालिकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः अवध्या देवतानां ते निहता सव्यसाचिना यमस्य जाता हेमा
या पुत्रा षट् महाबलाः मायावी दुंदुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा बालिका वज्रकर्णा च कन्या मंदोदरी
तथा दैत्यानां दानवानां च सर्ग एष प्रकीर्तितः दनायुषायाः पुत्रास्तु समुत्पन्ना पंच महाबलाः अरुरुर्बलि
नशैव विरक्षश्च वृषस्तथा असोमलतयः — ऋतोधुधुनां मम महासुरः निहतः कुवलाश्वेन उत्तंकव
चनात्किल बलपुत्रो महावीर्यो तेजसाप्रतिमो भुवि कुलिलश्च अन्नवर्मा च सकर्मा: पूर्वजन्मनि विद

रसापिशुंडोहोकालकश्चवरश्चतौ विषसत्वभवत्पुत्राश्चत्वारः क्रूरकर्मिणः याहहायज्ञहाचैवब्र
ह्महापशुहातथा क्रांतदनापुष्पापुत्रा बृहस्पतिर्निर्वाधनजज्ञिरेश्च सनाहोयाहुत्रसेडेणपुष्पतः
भर्त्तानामनसाख्यातारा ह्लसाः सुमहाबलाः प्रातंतातिसहस्राणि मोहेडानुवशास्तताः सर्वब्रह्म
विदः सौम्याधार्मिकाश्चस्रमृजेयः प्रजास्त्वनगीतासौनिवसंतिस्वधार्मिकाः दैत्यानां दानवानां
चसर्गपघप्रकीर्तितः प्रवासजननपुत्रान् जज्ञे वेगायनो ननामान् सहानसहाकृयोककल्मषाश्च
ववीर्यवान् कृतवीर्योब्रह्मचारीसुपांडुश्चैवसप्तमः पतश्चैवतेरणपश्चसचैन्द्रोदशमस्तथा॥
इत्येतेदेवगंधर्वाप्राधेयाःपरिकीर्त्तिताः॥ इतिश्रीवायुप्रोक्तपुराणेउपोद्घातपादे॥ सूतउवाच
गंधर्वाप्सरसःपुण्यामौनेयाःपरिकीर्त्तिताः चित्रसेनाग्रसेनश्चऊर्णायुरनघस्तथा धृतराष्ट्रःपुलोमा
चसूर्यवर्च्चास्तथैवच पत्नणपक्षार्णि निंदीश्चित्ररथस्तथा त्रयोदशाल्लिशिरापर्जन्यश्चचतुर्दश
कलिपंचदशश्चैवनारदश्चैवषोडश इत्येतेदेवगंधर्वामौनेयाःपरिकीर्त्तिताः श्चत्रुस्त्रिंशाद्युवी
यस्तेवामप्सरसःशुभा अंतवादारवयाचप्रियमुख्यासुरोत्तमा अद्रिकास्तहणाचैवदेवीर

ॐ

भामनोरमा सुवाराच सुवाक्ष सुरर्पिता सुप्रतिष्ठिता पुंडरीका सुगंधा च सुदंता सुरसा तथा हेमशारद्व
तीचैव सुवृत्ता कमला च या सुभज्ञा हंसपादा च लोकिकोप्सरसस्मृताः गंधर्वाप्सरसा ह्येते मौनेयाः परि
कीर्तिताः - - - - दुहितरो मौनेयाः परिविश्रुता तासां नामानि सर्वेषां कीर्त्यमानानि मे शृणु सु
यशा प्रथमा तासां गांधर्वी तदनंतरं विद्यावती च सुमुखी सुमुखी च वरानना तत्रेमे सुयशापुत्रा।
महाबलपराक्रमाः प्रचेतस्सुता यक्षा लोकानामानि मे शृणु कंबलो हरिकेशश्च कपिलः कांचनस्त
था मेघमाली तु यक्षाणां गणपश्च उदाहृतः सुयशायाः दुहितरः चत्वारोप्सरसस्मृताः तासां नामा।
नि वै सम्यक् वर्तोमे निबोधत लोहेयी त्वभवत्पूर्वा भरता तदनंतरं कृशांगा च विशाला च रूपेणाप्र
तिमा तथा तास्वपौरे वद्यगणाश्चत्वारः परिकीर्तिता उत्पादिता विशालेन विक्रांतेन महात्मना।
लोहेयाभरतेयाश्च कृशांगेयाश्च विश्रुता विशालेयाश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणा हरिनेतरवर
चैरे महाबलपराक्रमैः नैके यक्षगणा वीरा लोकालोकाविदां वराः गांधर्वी स्वच्छवानेव विक्रांते
न महात्मना उत्पादिता महावीर्या महागंधर्वनायकाः विक्रमोदार्यसंपन्ना महाबलपराक्रमाः

तेषां नामानि वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः चित्रांगदो महावीर्यश्चित्रवर्मा तथैव च चित्रकेतुर्महाभागः सो
मदत्तोऽथ वीर्यवान् तिस्रो दुहितरश्चैव तासां नामानि वक्ष्यते अथ मातृश्रिका नामकं वसा तदनंतरं त
यावदस्मतनीमांसाह्वेयाणा प्रतिमोजन्मः तामभ्यां परेऊमोरगणाय इत्यादिना स्त्रिमे त्र्ययोगधर्वसत्वाणा
विक्रांता यदुर्दुर्मदाः आग्नेयाकांवले याश्च तथावसुमतिस्तताः तेषां गणैर्विविधैर्व्याप्तमिमं लोकं च
राचरं विद्यावंतश्च तेनैव विक्रांतेन महात्मना इत्यादिना महाभुगा विद्याविद्याधरेश्वराः तेषामु
दीर्णवीर्याणां गंधर्वाणां महात्मनां नामानि कीर्त्यमानानि शृणुध्वमेव विवक्षतः हिरण्यरोमा कपि
लः स्तलो महाभागवलया चंद्रकेतुश्च वेगंगोगोदाश्चैव महावलाः महाविद्याचदातानां विक्रांता
नां तपस्विनां इत्येवमादिर्दिंगणाह्येवान्यच्च सलोचने शिवावसुमनाश्चैव तासां मध्ये महात्मनां
इत्यादिनो विश्रवमा विद्याचरणगौतनो शिवेयाश्चैव विश्वानां नातश्चासां मनसो गणाः एतैर्व्याप्तमि
मं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः पश्चानेकानि जातानि श्रंबरान संचारिणां लोकोगणश्वानान्यैव विद्या
धरविच्छिन्नान् अश्वमुख्याश्च तेनैव विक्रांतेन महात्मना इत्यादिना हयश्च वत्त्वकिंनरास्तान्निबोधत

समुद्रसेनः कालिंदो महानेत्रो महाबलः सुवर्णघोषः सुग्रीवो महावाहुश्च वीर्य्यवान् इत्येवमादि
हिंतालकिंनराणां महात्मनां हयाननानां विहङ्गिविस्तीर्णाः परिकीर्त्यते यथा च सहस्रसेने
ववित्रांतेन महात्मना उत्पादिता नरमुखाः किंनरा पिंगाक्षशायनः हरिषेणः सुषेणश्च वारिधि
णश्च वीर्यवान् रुद्रदत्तेंद्रदत्तौ च चंद्रक्रमः महाद्रुमो विंदुसारश्च चंद्रवंशाश्च किंनराः इत्येते
किंनराश्चैव लोके ख्याता सुशोभनाः नृत्यगीतप्रगल्भा नामैतेषां द्विजसत्तमाः लोकेगण
श्रुतान्येव किंनराणां महात्मनां यथा यक्षोपशांतश्च लोहाया रूपशालिनी उदिता सुरविंदे
ति प्रकाशाः सिद्धसंमता उपयाकिंनरनभ्याहि स्वयमुत्पादितो गणः करालकेन भूतानां तेषां
नामानि वैश्रवणः भूतभूतनाशेज्ञेया ग्रावेकनिवेशकाः एतावकाले भवतानिर्देशाकविदेश
काः इत्येवमादि हिंताणा भूमिगोचरकस्मृतः विज्ञेयप्रह लोकस्मिन् भूतानां भूतनायकः ये
तेन्त्रकृष्टा भवंतेषामंतरांतरचारिणां वृक्षाग्रमात्रमाकाशे नेचरंति न संशयः तत्रेमद्देवगंध
र्वाश्रये णकथिता मया देवो यस्यानन्निरता विज्ञेया सौंयशास्विनः नारायणसुरगुरु विरजे

च

पुष्करेक्षणं हिरण्यगर्भं तथा चतुर्वक्त्रं स्वयंभुवं शंकरं च महादेवमीशानं च जगत्प्रभुं इंद्रं पूर्वा
स्तथादित्यान्रुद्रांश्च वसूंस्तु अभिमरु उपतस्थुः सगंधर्वा नृत्यगीतविशारदाः त्रिदिशा सर्वलोक
स्यानिपुणागीतवादने हंसो ह्य श्लोकनिष्ठायां मध्यमो च हहा हुहू चतुर्थो विषराण स्तवतो
वसुरुचि लध्या षष्ठस्तु तुंबरस्तेषां ततो विश्वावसुस्मृतः इमाश्चाप्सरसो दिव्या विदिताः
पुण्यलक्षणाः सर्वे ता महाभागा वरिष्ठा देवपूजिता अनवद्या मनवशा मन्वंतो मदनप्रि
याः सरूपां सरूपां ता मीमरीचापो व्यजायत मनोवती सुकेशी च तंवरो सुस्मृते उभे पंच
चूडा स्त्रिमा देव्यो देवी विश्वाप्सरसो दश मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुंजिकस्थला धृतस्थला घृताची
वविश्वाची पूर्वचित्तापि प्रम्लोचेत्यभिविख्याता अनुम्लोचन्तीति षेव च अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारा
यणस्यया ऊरोः सर्वान्नवद्या सीतुर्देसेका दश्यीस्मृता मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणो हृदयेच नसः
सर्वाश्च ब्रह्मवादित्यो महा योगाश्च ताः स्मृताः गणमप्सरसां ख्याता पुण्यास्तैव चतुर्दश आहूता
शोभयंत्यश्च वेगवत्यस्तथैव च ऊर्जयाश्चायुवत्याश्च तथा भेरुरयः शुभा वह्नयोस्य मनास्व दो मु

वस्त्रकृच्छ्रयसंख्या भैरवा क्षोभयंत्यश्चाप्सरोश्चैतेच चतुर्दश ब्रह्मणोमानसाकन्याः क्षोभयंत्योमनोःसु
ताः वेगवंतस्त्वरिष्टायां ऊर्ज्यायाश्चाग्निसंभवा वायुवत्यश्च सूर्यश्च रश्मिजास्ताश्शुभाः सुताः गर्भ
स्तेनश्च सोमश्चन्द्रेयास्तेऊरवःशुभाः यज्ञोत्पन्नाश्शुभानामज्ञवत्सामान्यास्तु वन्हयः वारिजास्तु मेघोत्प
न्नाश्चामृतानामतःस्मृताः वायुत्पन्नामुदानामभूतिजाताभवास्तु वै विद्युतश्चजञ्चोनाममत्याःकौ
न्याश्चभैरवः क्षोभयंत्यस्यकामस्य गुणप्रोक्ताश्चतुर्दश सैंहीपैडेसुरगणेन्द्रपति च्छायानिर्मिताः
तिलात्तिलं महाभागा दिव्यानारी तिलोत्तमा ब्रह्मणस्त्वग्निकुंडाच्च देवनारीप्रभावती रूपयौवन
संपन्नाउत्पन्नालोकविश्रुता देवीतलसमुत्पन्नाश्चर्वर्वश्च्वपीमतः वाग्मादेववतीनाम सुरनारी
महाप्रभा तथायमस्यदुहिता रूपयौवनशालिनी वैदेहमतिभाहेमादेवनारी सुलोचना इत्येते
वकुसाहसाभासराससरोगणाः देवतानामृषीणांच पत्न्यस्ता मातरश्चह सुगंधापुप्पतिष्यदास
वांश्चाप्सरसः समाः संप्रयोगेनुकीर्तनमाचं तिमदिराविना तासामाप्यायतेस्पर्शादानंदश्च वि
वर्द्धते नारदे पर्वतस्कंदे प्रजापतेपर्वतस्तत्रसंभूतो नारदश्चैवताबुभौ तयोर्यवीयसीचैवतत्नी।

यान्नंधतीस्तता देवद्रप्योस्सूयजन्मतस्मिन्नारदपर्वतौ विनतायाश्चपुत्रौद्वौअरुणोगरुडश्चह पङ्गुं
शास्तुस्वसारस्यपवीयस्तनयोः स्मृताः गायत्र्यादीनिछंदांसिसौपर्णेयाश्चपक्षिणः दन्यवाहानिसं
वीणिदिव्यस्तंनियतानिच कद्रूर्नागसहस्रंवैधराधरमजीजनत् अनेकशिरसांतेषांखेचराणांमहा
त्मनां वहुधानामधेयानांप्रायशास्त्रनिबोधतः तेषांप्रधाननागानांशेषवासुकितक्षकाः सकर्णी
स्वजभश्चश्चेजनोवामनस्तथा ऐरावतमहापद्मौकंवलाश्वतरावुभौ एलपत्रश्चशंखश्चकर्को
टकधनंजयौ महाकर्णोमहानीलौधृतराष्ट्रवलाहकौ कुमारपुष्पदंष्ट्रश्चसुमुखोदुर्मुखस्तथा
शुनीमुखोदधिमुखःकालियःशालिपिंडकः विल्वपांडुपुंडरीकनागश्चापूरणस्तथा कपिलश्चा
वरीषश्च - - पापश्चकर्कपः प्रह्लादःपद्मचित्रश्चगांधर्वोथमनस्विकः नहुषःखरोमाचमणि
रित्येवमादयः काद्रवेयामहाभागावशाखास्तनिवोधत एलाविजज्ञेपुत्रौद्वौविश्रुतौद्रुरुभा
दकौ यौहप्यश्चिमसंत्यायां पूर्वस्यामनुजस्तथा विलोहितौवकस्मिचपूर्वेसाजनयन्सुतं चतुर्भ
जंचतस्माद्दहिमृहांतेहिधामृतिं सर्वांगकेशंस्थलांगंहेगनासमनोहरं स्थूलशीर्षमहाकर्णमु
ग

जकेशं मनोरथं ह्रस्वोष्ठदीर्घचिबुकं जिह्मं अष्टदंष्ट्रं महाहनुं रक्तजिह्वं जटालं च स्थूलभ्रूं दीर्घनासिकं गु
ल्फकं शातकर्णं च महानंदं महाहवे एवंविधं खगापुत्रं विजज्ञे सातिभीषणं तस्मान्नु जज्ञे द्वितीयं तु
खगा श्वेव व्यजायत त्रिशीर्षं च त्रिपादं च विह्वलं कमललोचनं ऊर्द्धकेशं हरिश्मश्रुं शिलासंहननं
दृढं ह्रस्वकायं महाबाहुं च महःकायं महाबलं आकर्णदारितास्यं च लंबकस्थूलनासिकं स्थूलो
ष्ठमष्टदंष्ट्रं च विजिह्वं शंकुवर्णकं पिंगलोद्धूतनयनं जटिलोद्धद्धपिंडकं महाकर्णं महोरस्कं कट
याहीनकृशोदरं नखिलं लोहितग्रीवं वलशोफांडपिंडिकं एवंविधं कुमारं सा कुत्सितं संप्रसूयत
स यमप्रसूतमात्रौ तौ विवृद्धौ च प्रमाणतः उपभोगशरीराभ्यां समर्थाभ्यां समुपस्थितौ सद्योजातौ
वि विवृद्धांगौ तरुणं पर्यभूषतां आर्यालयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोभ्यकर्षीकः ब्रुवाणसौ सहतेवैरहो।
मां मातरं च घसा बाहुभ्यां परिगृह्य तं मातरं तां व्यमोचयत् एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोःपि
ता तौ दृष्ट्वा विकृताचारौ हंसतां हीनभावत तौ तु तं पितरं दृष्ट्वा संक्रुद्धौ नृद्रयान्वितौ मातुरेवा
पुनश्चांक प्रलीयेतां स्वमायया अथाब्रवीद्धविर्भागी मावाभ्यां मुक्तवत्यसि पूर्वमाचष्ट तत्त्वेन

तथैवाभ्यां व्यतिक्रमं मातुलं भजते पुत्रः पितृव्यतिक्रमका यथाशीला भवेन्माता तथा शीलो
भवन्सुतः यद्वर्णा तु भवेद्भूमी सहवर्णं सलिलं ध्रुवं मातृणां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः
विभिन्नास्तत्र जाताः सर्वास्तस्या आत्मातिवर्यो न च बलशीलादिभिस्तामामदितिर्दर्शनतस्तदा गंधशी
लादिभिश्चैव प्रवाध्ययनशालिनी गीतशीला तथारिष्टा मायाशीला दनुस्तथा विनता तु
नेर्देवी विहायसगतिप्रिया तपोमयेन शीलेन सुरभिः समलंकृता क्रोधशीला तथा कद्रूः क्रोधाया
स्तदेव शीलता दनायुः पायाशीलं वैवेरानुग्रहलक्षणं त्वं च देवी महाभागे क्रोधशीला मता स्विमे इ
त्येतानि स्वशीलानि स्वभावा लोकनाशनं कर्मणी मत्वनो ब्रह्मा आरूपतो व तत्त्व सत्या ह्यमताश्चैव भि
न्नानि भावि नार्थैव ते न च रजः सत्त्वतमोवृत्तेर्विश्वरूपास्ततः मातृत्वं त्वनुज्ञाता मे पुत्रकाणुणा
वृत्तिभिः इत्येव मुक्त्वा भगवान्स्वयं प्रयाम प्रतिमां प्रति सा तदा पुत्रवाञ्छया सा स्नातवे च ऋतौ सोमामभीतयः
ताभ्यां च यत्कृतं तस्मात्तदा च पूतदात्वशात् मात्राय दासमा रव्यातं कर्मता भ्यां प्रपञ्चकप्रयक्ष तेन धातु
र्ययोगनतत्त्वदर्शी चकार ह धातये हे यं प्योक्तं वैरवीरनः कृपयणोच मः यस्माद्दीप्यवा न प्रतस्मा।

वा:
२४९

ह्रीस्फवानेषत्तस्माद्यद्दोभवत्वयं इत्युक्त्वे पृथानुर्यंपालने संविभाव्याने नुक्त्वाश्चैवमस्मात्तरहमेवात
रत्वशं नाम्नायरात्तसस्मस्मात्त्कविष्यतित्तवात्मज सतदात्तद्विधानस्तइदृष्ट्वाविज्ञायावतयोः पिता
तच्याभाविनमर्थंचवत्वामातृकृतंतयोः तावुभौत्वधितौदृष्ट्वाविस्मितः पतिमृगयच तयोः प्रादि
शदाहारं प्रजापतिरमन्यसे पितातौत्वधितौदृष्ट्वावरंचेमंतयोर्ददौ युवयोर्हस्तसंस्पर्शानको
मेवत्तसर्वशः नक्ताहार विहारौच दिवासुसायभोगिनौ नक्तेचैववलीयांसौ दिवास्वमातुभौ
युवां मातरं इत्यंचैवाधर्मेचैवानुशिष्यतौ इत्युक्त्वा कश्यपः पुत्रौ ततस्तौ नरधीयतां गते पितरि
तौ वीरौ निसर्गदेवलद्दस्तौ अस्तगमा संवसाहासौ पुरुषादौ महाबलौ कन्याभ्यां सहितौ तौ हस्ता
भ्यां भक्तचीकीर्षया ह्वेकन्ये कन्येकामरूपिण्यौ नदाचारे च ते उभे ग्राहात्मर्षमटतौ तौ कन्याभ्यां
सहितावुभौ तेपश्यन्नरात्तसंतत्र कामरूपं महाबलं सहसासन्निपातेन दृष्ट्वैवपरस्परं र
त्ताभ्यां तौ स्पितौ ज्यायांपरस्परजिघृत्सकः पितरावचतुकन्येयुवामानयताऽत्र जीवग्राहविग्र गाम:
हेणविस्फारंतपदेपदे ततः समभिसृत्यनंकश्यजगृहतुस्तदा गृहीत्वारूस्तयोस्ताभ्यामानीतः २४९

पितृसंसदि तस्याेकरेगृहीतंतंपिशाचावपुरक्षसं पृष्टातांकोसिकस्यत्वंसचसर्वमभाषत तस्यक
र्माभिविज्ञातेज्ञात्वातौराक्षसर्षभौ अनुग्रहंडतस्सैतेब्रह्मयाद्यांस्तुते नोऽगोष्ठौकर्मणातस्यकन्येहे
ददतुस्तेते पिशाचेनविवाहेनसदत्वातुहूवासेयसः अजः छंडस्तुताभ्यांतौनदाश्चा वपतांधने
इयंब्रह्मधनानामकन्यासर्वांगजस्लिला जंतवोस्याधनाहाराहृतयेतौआवयद्दने सर्वांगकेशीना
माचकन्याजंहृधनानस्या अकन्यांत्राप्परोमांचकन्याब्रह्मधनाहुय ब्रह्मधानेप्रसूतासात्वना
लंचैवकश्यपका पर्वेपिशाचकन्येतेमिथुनेद्वेप्रसूयतां तयोजाविसंग्रंचक्रवतोमेतिनिबोधत
हेतृप्रहेतृरुग्रश्चपौरुषेयोवधस्तथा विस्फूर्जिश्चवजातश्चआपोव्याघ्रलस्थैवच सर्वसराक्षसा।
ह्येतेयातुधानात्मजावशा सूर्यस्यानुचराह्येतेनसहतेनभ्रमंतिच हेतृपुत्रस्तथालंभलकोहांचैवचा
त्मजौ माल्यवांश्चसुमालीचप्रहेतृतनयावुभौ प्रहेतृतनयश्रीमान्पुलोमानाममविश्रुतः व
धपुत्रोऽडराचारोविघ्नश्चश्रमनश्चाह विन्नपुत्रोडराचारोहूमनोनामराक्षसः स्फूर्जपुत्रानिकुंभश्च
क्रूरोवैब्रह्मराक्षसः वातपुत्रोविरागस्तुआपपुत्रस्तुजंतुकः व्याघ्रपुत्रोनिरानंदसर्पोवैविघ्नका

वा॰
२५०

रवः इत्येतेचैवराक्षसानांक्रूराःसर्वेनराक्षसाः कीर्तितायातुधानास्तुब्रह्मस्तथानान्निबोधत जज्ञेपितामुनि
देमोब्रह्मापेतोयययज्ञहा साकोतकः कालि सर्पोब्रह्मधानाम्नजादृशा खसारोब्रह्मराक्षस्यतेषांचेमा॥
सुदारुणा रक्तावसीमहाजिह्वाक्षयाचैवापहारिणी एतेषामन्वयेजानाञ्चयित्वांब्रह्मराक्षसाः स्मृषातं
कातरुषतेप्रायतालुकूतालयाः इत्येतेराक्षसानांनायकस्यापिनिबोधत चक्रामेपरसंयहपंचचू
लांकनुस्थलो तोलिपुंश्रितयानेश्वनंदनेसचचारह वैभ्राजेसरितिचैवनथाचैत्ररथंचयत् यत्नृ
तांनंदनेनस्मिनप्सरोभिमहासति नोपायंविदतेतत्रतस्यालाभायचिंतयन् दूषितेसेनरूपेणाकर्म
णातेनदूषितः ममोद्विजंतेरभूतानिभयाद्दृत्तस्यसर्वशः ततकंचनामसंदीनीशामुयामुह्रमेगतां ह
द्दुपायंस्ततसोपशीघ्रकारीभ्यवर्जत कृत्वारूपंवसह्येचगांधर्वसानुगुसकः ततसाप्सरसांमध्येतांज
ग्राहक्रतुस्थलां वधाचसूविरंतसाभावनेवाभ्यवर्जत संभूनसततयासाद्धंदृश्यमानोप्सरोगणैः त
त्रसमिद्धकुमाणसद्योजातास्ततोस्यवे परिणाहाकृयैर्युक्तसद्योवृद्धोज्ज्वलनश्रिया राजाहमितितनाभि
हिपितरसोभ्यभाषत तवाहंजातनाभीतिपितातंप्रत्युवाचह मात्रानुरूपोरूपेणपितुर्वीर्येणजा
यते

राम॰
२५०

म

जातेतस्मिन्नरुषेणस्वरूपंप्रत्यपद्यत स्वाभावंप्रतिपद्येतेवृहंतौ यक्षराक्षसाः म्रियमाणाश्चसमाचैवकद्रा
भीताः प्रहर्षिताः ततोब्रवीद्दस्वरंसस्मयमानसगुह्यकः गृहंमेगाकक्षश्चैश्रोणिसश्वृण्वावरवर्णिनि इत्यु
क्त्वा सहसातेनचहृष्टास्वंरूपमास्थिता विभ्रांताप्राडवङ्गीनाक्रोधमानासरोगणाः गच्छंतीरत्वगाकत्वाउ
त्सुकासौत्वयत्नगिरा गंधर्वाप्सरसांमध्येतानीत्वासमन्ववर्त्तत तोचहृष्टासमुत्पतिं यक्षस्याप्सरसांगणाः
यक्षाणांत्वांजनेत्रीतिप्रोचुस्तौवेक्तुस्थलीं जगामसहपुत्रेणततोयक्षस्वमालयं न्यग्रोधंरोहिकंनाम
गुह्यकायत्रशेरते तस्मान्निवासोयक्षाणांन्यग्रोधःसर्वतःप्रियः यक्षोरजतनाभस्तु गुह्यकानांपिता
महः अनुतदस्यदैत्यस्यभद्रामतिचरीसुतां उपयेमेसभद्रेवायस्यामजिचरोवशी यक्षिसामालि
भद्रंचशक्रतुल्यपराक्रम तयोयक्ष्यौभगिन्यौतुकृतस्थलास्तमजेशुभे नाम्नापुण्यजनीचैवतथादेव
जनीचया विजज्ञेमणिभद्रात्तुपुत्रान्पुण्यजनीशुभा सिद्धार्थंसूर्यतेजंचसुमनंनंदनंतथा कन्य
कंपंचकंचैवमणिदत्तंवसुंतथा सर्वानुभूतशंखंचपींगाक्षभीरुमेवच तथामंदरशोभिंचपद्मचं
द्रप्रभंतथा मेघवर्णंसुभद्रंचप्रद्योतंचमहायशं द्युतिमानकेतुमंतौचमित्रामौलिसुदर्शनौ चत्वारो

विंशतिश्चैवपुत्राःपुण्यजनाःशुभाः जज्ञिरेमाणिभद्रस्यतेसर्वेशुभलक्षणाः तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चयक्षाः
पुण्यजनाःशुभाः विजज्ञेदेवजननीपुत्रान्स्वतिवरात्मजान् पूर्णभद्रंहैमवतंमणिमन्तंदिवर्द्धनंकुसु
वंपिंगलाभंस्थूलकर्णंमहाजयं श्वेतंचविपुलंचैवपुष्पवंतंभयावहं पद्मवर्णंसुनेत्रंचयक्षंचाल
वकंतथा कुमुदंक्षेमकंचैववर्द्धमानंतथादमं पद्मनाभंवरांगंचसुवीरंविजयंकृतिं पूर्णमासंहिरण्या
क्षंसुरूपंचैवसादयः पुत्रामणिवरस्यैते यक्षावैगुह्यकाःस्मृताः सुरूपाश्चविरूपाश्चस्रग्विणःप्रियदर्शि
नाः तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चशतशोथसहस्रशः खशायास्त्वपरेपुत्राराक्षसाःकामरूपिणः तेषांयथा
प्रधानान्वैवर्ण्यमानान्निबोधत लालाविःकुथनोभीमःसुमालीमधुरेवच विस्फूर्जनोविद्युज्जिह्वोमातं
गोधूम्रतस्तथा चंद्रार्कःसुकरोबुधःकपिलोमःप्रहासकः क्रीडःपरशुरामश्चचक्राक्षश्चनिशाचरः
इत्येतेराक्षसवराविक्रांतागणरूपिणः सर्वलोकचरास्तेतुत्रिदशानांसमक्रमाः सप्तवान्याइति
तरःस्वाश्रुणुध्वंयथाक्रमं यासाचयःप्रजासर्गोयेनचोत्पादितागणाः आलंबाउत्कचाकृष्णानिह
ताकपिलाशिवा केशिनीचमहाभागाभगिन्यःसप्तयाःस्मृताः ताभ्योलोकाभिमादश्चहन्तारोयुद्ध

दुर्मदाः उदीर्णाराक्षसगणाइमेउन्मादिताश्शुभाः आलंबेयोगणाक्रूराः उल्कचेयोगणास्तथा त
थाकार्पेयशीवेयारक्षसांसहस्रमागणाः तथैवतेजसानामअंबकालचरेगणाः उन्मादितप्रजास
र्वागणेश्वरेणच विक्रान्ताशौर्यसंपन्नातेजस्तादेवराक्षसाः यषामधिपतिर्ष्णोनाम्नाहास्तातोविह
पकः तेषांगणाशतानेकाउद्धतानांमहात्मनां प्रायेणानुचरंत्येतेशंकरंजगतःप्रभुं दैत्यराजे
नजेतेनमहाकायाममहात्मना उन्मादितामहावीर्याउदीर्णादैत्यराक्षसाः कल्पनेनचयत्तेणाके
शिन्योसयरेजनाः उन्मादिताबलवताउदीर्णायक्षराक्षसाः केशिनीदुहिताचैवनिलायाराक्षसा
क्षसाः आलंबयेणाजनितानानेकासुरसेकेनहि तेलाइतिसमाख्यातादुर्जयोघोरविक्रमाः चरंतिपृथिवीं
कृत्स्नांतत्रतेदेवलोकिकाः बहुत्वाच्चप्रसर्गस्यतेषांवक्तुंनशक्यते तस्यास्त्वपिचनीलायाविकचा
नामराक्षसाः दुराघोरासृष्टाश्त्वनुपूर्वशः दंष्ट्राकरालविकृतामहाकर्णामहोदराः हार
कामीवकश्चैववन्तथैवतथैवकामकायरेः रेरचाकापिशांचाश्चवाहकास्तासकायरे भूमिराक्ष
सकास्तेमंदागुरुप्रविक्रमाः चरन्ताहपूर्वास्नानानाकारास्त्वनेकशः उद्धबलसत्वायेते

षांवैखेचरास्मृताः लक्षमात्रेणगगनाकाशंखस्यात्स्वंचरंतिते यैतैर्व्याप्तमिदंलोकंशतशोथसहस्रशः भू
मिराक्षसकेसर्वैरनैकैस्तुद्राक्षसैः नानाप्रकारैराक्रांतंनानादेशासमंततः समासाभिहतश्चैवब्र
ह्मराक्षसमातरः सृष्टाविभागास्तेषांहिव्याख्यानाद्यतुपूर्वशः भङ्कानिकराकेचिद्दक्षनिष्पत्तिरे
तुकाः सहस्रशतसंख्यानामस्यलोकविचारिणः पूतनामातृसामान्यालयाह्नभयंकाराः बा
लानांमानुषेलोकेग्रहायेमनहेतुकाः स्कंदग्रहादयोदास्पृह्यायकास्त्रासकादयः कौमारास्तेतुवि
ज्ञेयाबालानांग्रहवृत्तयः स्कंदग्रहविशेषाणांमायिकारणंवच पूतनानानारूपानातापेचलोकवि
नाशकाः सहस्रशतसंख्यानांमस्यलोकेविचारिणां एवंगणशतान्येचचरंतिपृथिवीमिमां यक्षाउ
णपजनानामतथायेकेचिगुह्यकाः यक्षोदेवजनेश्चैवतथापुण्यजनाश्चये गुह्यकानांचसर्वेषां।
मागतायेचराक्षसाः पौलस्त्यराक्षसायेचविश्वामित्रश्चयेस्मृताः यक्षाणांराक्षसानांचपौल
स्त्यागस्त्ययक्षयोनेषांराजामहाराजःकुबेरोहलकाधिपः यक्षाहष्टापिवेत्तीरुनणांमासम
सृक्वसां रक्षांस्यत्प्रवेशेनपिशाचाःपरिपिडनैः सर्वलक्षणसंपन्नासमाहेत्राश्चदेवतैः भा

स्वराबलवंतश्च ईश्वराः कामरूपिणः अनाभिनाच्याविक्रांता सर्वलोकनमस्कृताः त्रिभिर्यादेव
गंधर्वादेवैर्हीनाप्रभावतः सूक्ष्माश्चौजस्विनो मेधावरदायज्ञियाश्चये देवानांतु स्वधर्माणाहसु
रास्तपुण्यास्मृताः गंधर्वेभ्यस्त्रिभिर्भावैर्हीनावैसर्वगुह्यकाः प्रभावतस्त्यायज्ञानांविज्ञेयाः सर्वराक्ष
साः ऐश्वर्यहीनायक्षेभ्यःपिशाचास्त्रिगुणंपुनः एवंधनेनरूपेणः आयुषाबलेनच धर्मैश्वर्येण
बुद्ध्याचतपश्रुतपराक्रमैः देवासुरेभ्योहीयंते त्रीन्पादानेपरस्परं मेघर्वीयापिशाचानां ध्वनसो
देवयोनयः सूतउवाच अतसूणतभद्रंवःप्रजाक्रोधवशात्मकाः क्रोधायाःकन्यकास्तस्य द्वादशस्या
त्मसंभवाः पौलस्त्य मतस्ताक्ष्निबोधत मृगीचमृगमंदाचहरिभद्रा इरावती भूताचकपिशा।
दंष्ट्रानिष्पात्तियोनस्यैवच श्वेताचैवस्वराचैवसुरसाचेतिविश्रुताः मृग्यास्तुहरिणापुत्रा मृगाश्चान्या
शशास्तथा न्यंकवः शरभायेचरुरवः पृषतास्त्वये मृगराजकमंदायागवाया श्चापरेतथाः महि
षोष्ट्रवराहाश्च खड्गगौरखुलास्तथा इत्येवमादयोन्येपि इरावमादयोन्येपि इरावत्यानिबोधत सूर्ये
यैस्याण्डकपोलेहेममानीयतऔवनः हस्ताभ्यांपरिगृह्णाचरण्यंतरमनायत सांमाप्रसूयमानेनस

व्यपवर्गजोभव सप्राय क्रादिराव तैत्तेषु तत्रार्थे सतु भौवनः इरावत्यास्तु तोयस्मात्तस्मादैरावणः स्मृतः
देवराजस्य वाह्यस्त्वाद्यः प्रथमः समतंगराट् शुभ्राभ्रजस्त्वनु दंष्ट्री श्रीमानैरावतो गजः अञ्जनस्यैकमूल
स्य हवंशस्याभस्येह कलिना षट्दंतस्य हि भद्रस्य डोषवाह्यस्तवैव लः तस्य पुत्रा जज्ञे सैव सुप्रतीकोथ
वामनः पद्मश्चैव चतुर्थो भूद्धस्तीनी चाभ्रमुखया दिग्गजांस्तांस्तु चत्वारः श्वेताञ्जनयता सुगात्
भद्रं मृगं च मंदं च संकीर्णं चतुरः स्तनान् संकीर्णाद्यंजनो यस्तु उपवाह्योयमस्य तु भद्रोयः सुप्रतीक
स्तु हरितः सह पायतेः पद्मा मंदस्तु यो गौरो हीपाहेउविडस्य सः मृगश्यामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः
सपावकेः पद्मोत्तरः पद्मगुल्मो - गजो वारुणो गजः उपलेयनमेघश्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः
उदग्रभावनीयेता जंबूतेतस्य चान्वये श्वेतवालनमापिंगावर्षमंतोमत्तगजाः मतंगजास्त्वा
स्वामितागानन्यानपि क्रमात् कपिलः पुंडरीकश्च सुमनाभास्यांतर जातौ नाम्नास्तु तौ ताभ्यां
सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ शूलास्य लाशिरादंता शुद्धवालनखा सुया वलिन शक्तिनश्चैव स्वस्ता स्या
हस्तिकागजाः पुष्पदंतोट्टहस्सामा षट्दंतो दंतपुष्पवान् ताम्रपर्णीच तनुस्सुत्र सहचारी विषा

ि॥नः - - - - स्य जायंते लंबोष्टास्त्राकृदर्शनाः स्यामास्त्वन्द्रशीभाश्रुंडाताना पीनायताननाः वाम
देवं जनयणमसास्त्रोजज्ञे पुवामनः भार्या चैवांगदातस्य नीलचलन्द्रलोमहतौ चंडास्याकृशिरोग्रीवाबृ
होरस्कानरस्विनः नीरैर्वहाङ्लेतस्य जायंते विकटा गजाः सुप्रतीकस्य वेरूपास्ताम्रासारूपमाजसो
तस्य प्रहारीसंयाति प्रपुष्कित्रिस्तुनास्त्रियः पंग्वावो दीर्घताल्वोष्टा हुविभक्तिशिरोदयाः जायंतेमृ
डसंभूता यश्चोतस्य मतंगजाः अंजनादंजनं सास्त्रो विजज्ञे चांजनावती पर्वमानांतयोर्व्याधिप्रथिता॥
पुरजसुतौ महाविभक्तिशिरसः स्निग्धजीमूतसंनिभाः सुदर्शनास्सवर्ष्माणः पद्माभा परिमंडलाः
श्रुनापीनायतमुखा गजालस्यान्वये भवत् चंद्रे चड्रसमः साम्रः कुमुदः कुमुदप्रभाति पिंगलायामुतेस्य
सामहापस्नोस्मि भालिनो ममावचरस्ताश्चअन्ये बहुवलिनो हरीन् हस्तीपुंडे प्रिया नागान्वि हित
स्वकुलोद्भवान् पुनान्वेवासरेपुद्रेज यार्ष्येनगरकुहराः कुतोर्थेश्च विस्तृतास्येषुवीक्ष्य प्रयपुदिशो
पुनामन्वये जानाविनांस्त्रिदशादङ्ः श्रृंगायलोमपादाम्रस्त्वकारायवेदिपान् द्विरदो द्विरदाभ्यां
वहस्ता हस्तीकराद्धरी वरुणावरुणा दंती दंताभ्यां गर्जनाद्गजः कुंजरः कुंजचारित्वान्नागो नागस्य

वा०
२५४

मस्मयत् मत्वा यातीति मानं गोहि यो द्वाभ्यां पिवन् स्मृतः ---------- सामज सामजानत्वादिति निर्वचनक्रमः प
घांजिह्वाद्वय राघृतिरुचाल्कं साग्निसायजं वत्सस्यानुवत्तो वामुयाचे कांगूढमन्वता उभयंदंति नामन
स्वयंभुस्सरशापजं देवदीनवर्गपर्वापिशाचो महागराक्षसाः गन्धा सुजातादिग्रागेनाना सत्वाननो
गजाः संभूतिश्च प्रसूतिश्च नामनिर्वचनं तथा पतज्जातो विज्ञेयो येषां राजा विभावसुः कौशिल्या
यासमुद्रात्तु गंगाया स्वदनं नरं प्रजनस्येकमलस्य प्राच्या नामवनं तु तत् उत्तरात्तस्य विंध्यस्य गंगा
याद्विलं च यत् गंगोद्भेदात्कहृषेभ्यः सुप्रतीकस्तत्वनं अपरेणोक्तलोवेद्यावेदिया स्पर्शां प
एकाक्षेकान्मजस्सेतद्वामसमस्यवनं स्मृतं अपरेणतु लौहित्यमासिंधोः पश्चिमेन तु पमसेतद्वनं प्रा
क्तमनुपर्वतमेवतत् भूत्वा विजज्ञे भूतांश्च रुद्रस्यानुचरान्प्रभो स्थूलान्कृशांश्च दीर्घांश्च वाम
नान्हस्वकान्समान् सरस्येव समुद्रादिनदी पुलिन वासिनः कृष्णान्धोरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च
लोहितारुणान् वभ्रून्वै प्रावलान्धूम्राकृताद्दसदानवान् मंजकेशान्कृमीकेशान्सर्पयज्ञोपवी
तिनः विसर्जाहोन्विरूपाख्यानकपाहानेकनोचतान् वहुशीर्षान्विशीर्षांश्च एकशीर्षानशी

राम०
२५४

र्घकान् चंडांश्च विकटांश्चैव विशेमान्रोमशालया ग्रंथांश्च जटिलांश्चैव वक्त्रान्हेमवकवामनान् स
र्श्चैव समुद्रानिनदीपुलिनसेविनः एककर्णान्महाकर्णान् शंकुकर्णानकर्णिकान् दंष्ट्रिणोनखि
नश्चैव निर्दंतांश्च द्विजिह्विकान् एकहस्तान्द्विहस्तांश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तिकान् एकपादान्द्विपादां
श्च त्रिपादान्बहुपादपान् महायोगान्महासत्वान्सततपक्कामहावलान् सर्वत्रगानप्रतिमान्ब्रह्म
ज्ञान्कामरूपिणः घोरान्क्रूरांश्च मध्यांश्च शिवान्पुण्यान्सवादिनः कुशाहस्तान्महाजिह्वान्महा
कर्णान्महाननान् हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोदांश्च कपालिनः धन्विनो मुद्गरधरासिशूलधरास
था दीप्तास्यान्दीप्तनेत्रांश्च चित्रमाल्यानुलेपनान् अन्नादांश्चिताइांश्च बहुरूपान्सुरूपकान् रा
त्रिसंध्याचरान्घोरान्केचित्सौम्यान्दिवाकरान् नक्तंचरास्तु ये स्पाघोरास्ते वै निशाचराः परस्त्वेवम
दंदेवं सर्वे तेमममानसाः नैषां भार्यास्ति पुत्रो वा सर्वे ते स्युर्ह्वर्द्धरेतसः शतानि च सहस्राणि भूतानां
मात्मयोगिनां एते सर्वे महात्मानो भूत्याः प्रकीर्तिताः कपिशा जज्ञे कूष्मांडी कूष्मांड जनि
रेपुनः मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशे न च कपिशत्वात्पिशाचास्ते सर्वे चापि शितासनाः

वा॰
२५५

युग्मानि षोडशान्यानि वर्त्तमानानलक्षदान्वयाः नामतस्तान्प्रवक्ष्यामि शृणु पादाः सदन्वयान् कुगलकु
गली चैव वक्रोवक्रमुखीतथा षोडशानां रणाचैव सूचीसूचीमुखेस्तथा ऊर्ध्वपात्रश्च ऊर्ध्वी च वक्रद
ष्ट्रश्च डुंडुभिः उपचारीपचारा च ऊलूखलऊलूखली अनर्कश्चागलार्क अवऊडंवेश्चकुंडिका पा
णिपात्र पाणिपात्री पांसुपो अमतीतथा निर्त्तुरस्क निऊंदीत निपुणानिपुणास्तथा कलादोकेपला
श्चैव प्रस्कंद स्कंदिकातथा षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश अन्ना मुखोवक्त्रमुखापूरि
णः स्कंदिनस्तथा विपादांगारिकाश्चैव वज्रं भपात्राप्रतुंदकाः पाणिपात्राश्चवैतुंडाउल्का शानिपुणा
स्तथा सूचीमुखोऽब्रमणादाः कुलान्येतानि षोडश इत्येताः अभिज्ञानाः कुष्मांडानाश्चकीर्त्तिताः पि
शाचालेत विज्ञेया सकुल्याः इति जज्ञिरे बिभत्सविकृताचारे पुत्रपौत्रमनंतकां अतलेषां पिशाचा
नां लक्षणं च निबोधत सर्वांगकेशावृत्ताह्यादक्षिणेनरविनस्तथा तिर्यकाबरुपाराश्च पिशाचा
लेहधोमुखाः अकेशाकाहरोमाणस्त्वग्वसाश्च मेचान्सत्तः कुष्मांडिकापिवालेतिलभक्ष्याः सदा
मिषा वक्रांगा हस्तपादाश्च वक्रशीलागणास्तथाः ज्ञेया वक्र पिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः

राम॰
२५५

लंबोदरास्तंडनाघ्राणा ह्रस्वकायशिरोधरा निर्लुंदकाः पिशाचास्ते तिलभक्षाप्रियस्रवाः वाममाकृतय
श्चैव वाचालाः स्तुतनामिनः पिशाचानर्कमार्गीस्ते वृत्तवामोदनप्रियाः ऊर्ध्ववाहूर्ध्वरोमाण ऊर्ध्वनाला
स्थ्यालयाः संचतियांस्थ नगोभ्य पिशाचाप्रावक्ष्यते धमनीसंतता भुग्नाः समश्रुलालाद्यो स्वाससः उप
वीरापिशाचास्त्व समश्रानायतनालया विवृत्ताक्षा महाजिह्वा लेलिहानास्तु लंबकलाः ह्रस्वस्थू
स्थूलशिरसो विरतो ह्रदयपिंडिकाः पिशाचाः क्रूमयान्नास्त्वग्रदृष्टाल्लानि भुंजते शुष्कास्तु रोमशाः पिंगा
दृष्टा दृष्टाश्चरंतिवै अप्रुप्तांश्च विशंतीतनि पुण्यसेपिशाचकाः भ्राकर्णादारितास्याश्च लंबभ्रूस्थूल
नासिकाः भूम्यागाराश्रया स्थलाः पिशाचाः स्वर्णाख्यते ह्रस्वपादाक्रांतरूपाः ह्रस्वकाद्विजि दृष्टयः
वालादालेपिशाचावैभूतिकाग्रहसेविनः दृष्टतः पाणिपादाश्च ह्रस्वकावानरहमः पिशितादाः
पिशाचास्ते संग्रामे रुधिराशिनः षोडशानां समानास्तेय पिशाचानां प्रकीर्तिताः एवंविधास्त्विपिशाचा
स्तु दीनदृष्ट्वानुकंपया तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात् कारुण्याद् स्वचेतसः अंतर्द्धानं प्रजास्तेषां कामरूपत्व
मेव च उभयोश्च संध्ययोश्चारं स्थानान्यामीवमेव च गृहाणि याभिभग्नानि शून्यानि सजलानि च वि

वा:
२५६

धूलानि च यानि स्फुरनाचारशोधितानि च अस्पृष्टोपलिप्तानि संस्कारैर्वर्जितानि च राजमार्गोपरथ्या
अलिन्दकाट्टालिकागृहाणि च द्वारान्यट्टालकाश्च वनिमेमांसक्रमास्तथा पण्यान्यापण्यतीर्थानि चैव दृष्ट्वा
न्महालयस्थान पिशाचाविनिविष्टा वेश्यानेष्वनेषु सर्वशः अधार्मिकाजनास्ते वैश्यजीवोपजीविनः शूद्रैः
वर्णाश्रमासंकरिकाकारुशिल्पिजनास्तथा अमत्तामसत्वानां चोरविश्वासघातिनां पैतरन्यैश्च
बहुभिरन्यायोपार्जितधनैः आरभन्ते क्रियायास्तु पिशाचास्तत्र देवताः मधुमांसमोदनैर्दध्नातिलचूर्ण
सुरासवैः धूपैर्हारिद्रकृशरैस्तैलभक्तगुडोदनैः कृष्णानि चैव वासांसि धूपास्सुमनसस्तथा एवं
युक्तास्तु बलयस्तेषां वै पर्वसंधिषु पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मासोधिपतिर्दिदो सर्वभूतपिशाचानां तु
॥ पिशाचमूलपानेन दंष्ट्रात्वजनयन्सुज्ञानव्याघ्रसिंहाश्च भामिनी द्वीपिनस्तु सुतास्तस्य व्यालयास्तु
मिषाशिनः अथ याक्ष्यापिकान्तेन प्रजास्तप्रीतिबोधते तस्या उद्भूतिनरः पंचतानामानि मे शृणु

राम:
२५६

मीनामातानुपायाहृतापरिहृतानतैः च अनुहृतानि विज्ञेयास्तासां वैष्णवाउतप्रजाः सहस्रादन्नामे
कराया ठोनास्ति मिरोहिताः इत्येवमादिर्हिंगणामनोविलीनमुच्यते ग्राहाचतुर्विधाज्ञेयास्तथा॥

स्येन एकाश्रपि निक्रांता शिरुभागश्च मीनायाव्यजायत प्रजाः कूर्माः कूर्मविकाराणि नैकानि जलचा
रिणां तथा शंखविकाराणि जनयामास नैकशः मंडूकाणां विकाराणि अनुवृत्ताव्यजायत पैलोया
नाविकाराणि शाहूकानां तैपृवच तथा शुक्तिविकाराणि परिवृत्ताव्यजायत कलकीटविकाराणि
जलैकविरचितानि च इत्येष वर्णितश्चावंशः पंचशाखः प्रकीर्तितः तिर्यग्हेतुकमया हृवकुलं वशावि
स्तरं संस्वेदजविकाराणामप्यायेभ्यो भवंतिह स्वस्तीपिकशरीरेभ्यो जायंते मत्कुणादिका जनाः मनु
ष्यास्वेदमलजाउष्णानानामजंतवः तथापिरसिवैलेच यूकासंस्वेदजास्मृताः चंडादित्याग्नितप्ता
यां पृथिव्यां संभवंतिये तृणमेघप्रसिक्तायां स्मृतास्संस्वेदजंतवः नानापिपिलिकांगणाः कीटकाबहु
पादकाः शालेयमलविकाराणि कीलकाचारकाणि च इत्येवमादि बहूलास्वेदजापार्थिवागणाः
तथाधर्मादितमाल्वङ्गो वृष्टिभ्यपवचानेकामशरीरेभ्यो जायंतेजंतवस्त्विमा मीलकापि हुलादंशा
तथातितिरश्चिका नीलचित्राश्चजायंते हलकावहुविस्तराः जलदास्वेदजाश्चैव जायंते जंतव
स्त्विमे काष्ठाभायंजका किटानलदावकुमादकाः सिंहलारोमलाश्चैव पिकुलापरिकीर्तिताः इत्ये

वमादिर्हिगणोजलजस्वेदजस्मृतः सर्पिभ्योमाघस्त्रहानांजायंतेक्रमशस्तथा बिल्वजंवाथपुरोभ्यफ
लेभ्यश्चैवजंतवः मृद्भ्यश्चायनसेभ्यश्चतंडुलेभ्यस्तथैवच तथाकोटरसंश्लेष्मोनिहतेभ्योभवति।
हि अन्येभ्योपिचजायंतेनहितेभ्यश्चिरसदा जंतवस्तुरगादिभ्योविष्ठादिभ्यस्तथैवच बहून्यत्रविनि
हिते संभवंतिचगोमये जायंतेतमयोविप्राकाष्ठेभ्यश्चघुणादयः कृमीणांजायतेक्रियाविविधानी
लमक्षिकाः तथाम्बुष्ठाविकारेभ्यशुक्तिकाप्रभवंतिच कास्लिकारातिकेभ्यश्चसर्पाजायंतिसर्वशः
संस्वेदजाश्चजायंतेवृश्चिकाश्चश्चगोमयात् गोभ्योति - - - - - मक्षिकेभ्यश्चजंतवः मत्स्यादयश्च
विविधाश्चैतउक्तोविशानः वैचीरिकाश्चजायंतेतथागोजाङ्कलानिच तथान्यानिचसूक्ष्माणिज
लौकादीनिजातयः कपोतक्रूरवादित्यश्चसूक्ष्मचूकमलस्थैवच - - - - - - - - अष्टापदकलेवराः
माक्षिकाणांविकाराणिभ्रमराणांतथैवच तेणेभ्यस्समजायंतउच्छिकाश्चत्रसमकाः मणिश्छेदा
तृणव्याललायोतजापरिकीर्तिताः शतवरीविकाराणिकरिणेभ्योभवंतिहि एवमादिरसंख्यातो
गणसंस्वेदजोमया समासाभिहितोसाधप्रधकमंवशाजस्मृतः यथान्येनेकतासत्वाहिस्मृतास्तु

पसर्गजाः स्मृतास्तु योनिजा केचित्केचिद्दौत्पत्तिकास्मृताः प्रायेण देवा सर्वे वै विज्ञेयास्तूपप
जिकाः केचित्तु योनिजा देवाः केचिद्देवा निमित्तिनः तल्लालाक्षश्च कोलक्ष्यपिवा कन्यात्तथै
वच अपत्यं सरमायास्तु गणा वै सरमादयः श्यामश्च शावलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा कृष्णाधूम्रा
रुणाश्चैव हलालाक्षश्च कञ्चुकाः सरमाया विजज्ञे तु शतमेकं शिरोमतं सर्पाणां तक्षको राजा ना
गानां चैव वासुकिः तमो वहुल इत्येष गणः क्रोधवशात्मकः पुलहस्यात्मजा मथ्रौ ताम्रायास्तु
निबोधत पञ्चकन्यास्त्वभिविख्याता ताम्राया याश्च विजज्ञिरे श्येनी भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुकी
तथा अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ संपातिं च जटायुं च प्रसूता पक्षिसत्तमौ सं
पातिर्जनयत्कन्यां हिरदासघसाप्रये जटायुषश्च ये पुत्रा काककङ्काश्च कर्णिनः भार्या गरु
त्मतश्चापि भासी क्रौञ्ची तथा शुकी धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्वपत्यानि वक्ष्यते शुकी गरुत्मतः पुत्रा
न्सुषुवे षट् प्रतिश्रुतान् त्रिशिरं सुमुखं चैव बलं चैव महाबलं त्रिशंखनेत्रं सुमुखं सुरूपं सुरसं
वलं पपांषु पुत्राश्च पौत्राश्च गरुत्मतो महात्मनो चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पन्नगाशिनां पुत्र

वा॰
२५८

पौत्रविसर्गाश्च तेषां वै वंशविस्तरः स्थानानि यानि देशाश्च तानि वक्ष्ये यथाक्रमं शाल्मलिद्वीपम
खिलं देवकूटं च पर्वतं मणिमंतं च शैलेंद्रं सहस्रशिखरं तथा पर्णमालं सुकेशं च शतशृंगं तथा
चलं कौरजं पंचशिखरं हेमकूटं च पर्वतं प्रचंडवायुप्रभवैर्दीपितपक्षगामिभिः शैलजालानिस्था
नानि गारुडैस्तैर्महात्मभिः भासिपुत्रास्तु भासा उलूकाः काककुक्कुटाः मयूराः कलविंकाश्च
कपोता लावतित्तिराः क्रौंचा वाध्रीनसाः श्येनाः कुररा सारसा बकाः इत्येवमादयोन्येपि क्रव्यादा ये
च पक्षिणः धृतराष्ट्री च हंसांश्च कलहंसांश्च भामिनी चक्रवाकांश्च विहगान्सर्वांश्चैवोदकान्द्वि
जान् शुक्यपत्यं तु विजज्ञे षट्पुत्रपौत्रमनंतकं गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः इराप्रज
ज्ञे कन्यास्त्वेति सुकमललोचना वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरं लतां वै वल्लतां चेति वी
रुधां चेति तास्तु वै लता वनस्पतीन् जज्ञे ह्यपुष्पान्फलिनस्तिमान् पुष्पान्पुष्पफलैर्वृक्षांल्लतावै
संप्रसूयत लतावल्ल्योप्य गुल्मांश्च त्वक्साराः तृणजातयः वीरुधस्तद्यत्येहि वंशश्चात्र स
माप्यते एते कश्यपदायादा व्याख्याताः स्थाणुजंगमाः तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च पौत्राश्चैव यैरिदं

रा॰
२५८

सततं जगत् इति सर्गैकदेशश्च कीर्तितो ऽवयवो मया मारीचोयं प्रजासर्गः समासेन प्रकीर्ति
तः न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्द्विजाः अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिस्तथाः
तपःशीला तु सुरभी मायाशीला दनुस्तथा मुनिर्गंधर्वशीला वै प्राधाध्ययनशालिनी गीत
शीला त्वरिष्टा च क्रोधशीला वशा स्मृता क्रूरशीला तथा कद्रूः क्रोधाधीन्व भूनिशालिनी प्र
भावाल्लोकमातॄणां शीलान्येतानि सर्वशः धर्मतः शीलतो बुद्ध्या क्षमया बलरूपतः रजस
त्वतमोवृत्ता धार्मिकाधार्मिकास्तु वै मातॄस्तु स्वानभिजातकश्यपस्यात्मजाः प्रजाः देवतासुरगंधर्वा
यक्षराक्षसपन्नगाः पिशाचाः पशवश्चैव मृगाः पतगवीरुधः यस्माद्दाक्षायणीभ्यस्ते जज्ञिरे मात
द्वीश्विह मन्वंतरेषु सर्वेषु तस्मात् श्रेष्ठास्तु मानुषाः धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधुकास्तु
वै ततो ऽधश्चोत्तरस्सर्वे उत्पद्यंते सुरासुराः जायते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः इत्येषा सर्व
प्राप्रभवः प्रसंख्यातानां च चिरंतनां सुराणामसुराणां च गंधर्वोरगरक्षसां तथा यक्षरक्षःपिशाचा
नां स्वयं ते निरगपक्षिणां व्यालानां भौशिषिवीनां चैव वैष्टधीनां च सर्वशः कृमिकीटपतंगानां च ।

वा॰
२५९

ड्राणं नलजास्थये पक्ष्मनां ब्राह्मणानां च श्रीमतां श्रावयेल्लक्षणं श्राद्धेष्वेव धन्यश्च श्रीमान्नुहित
सुखावहः श्रोतव्यश्चैव सततं ग्राह्यश्चैवानुसूयता इमं तु वंशं नियमेन यः पठेन्महात्मनां ब्राह्मण
वैद्यसंसदि अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं श्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिः ॥ इति श्रीमहापुरा
णे वायुप्रोक्ते उपोद्घातपादे काश्यपीयो वंशः ॥ सूत उवाच एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महा
त्मना प्रतिष्ठितासु सर्वासु त्रसासु स्थावरासु च अभिषिच्याधिपत्ये तु तेषां मुख्यं प्रजापतिः
ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे द्विजातीनां वीरुधानां नक्षत्राणां ग्रहैः सह यज्ञानां तप
सां चैव सोमं राज्येभ्यषेचयत् बृहस्पतिं तु विश्वेषां दद्दावांगिरसांपतिं भृगूणामधिपं चैव काव्यं
राज्येभ्यषेचयत् आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकं प्रजापतीनां दक्षं वा मरुतामथ वा
सवं दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनंदनं नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं विप्रचित्तिं
च राजानं दानवानामथादिशत् अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं प्रति यक्षाणां राक्षसानां
च पार्थिवानां धनस्य च वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येभ्यषेचयत् सर्वभूतपिशाचानां गिरीशं

रामः
२५९

शूलपाणिनं शैलानां हिमवंतं च नदीनामप्यसागरं गंधर्व्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा उच्चै
श्रवसमश्वानां राजानं चाभ्यषेचयां गिरिशं शूलपाणिनं शैलानां हिमवंतं च नदीनामप्यसागरं
गंधर्व्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा उच्चैश्रवसमश्वानां राजानं चाभ्यषेचयत् मृगाणामथ शा
र्दूलं वृषं च चतुष्पदां पक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरं सर्वकं दंष्ट्रिणां शेषं नागानामथ वा
सुकिं सरीसृपाणां सर्पाणां नागानां चैव तक्षकं सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षिणस्तथ आदि
त्यानामन्यतमपर्जन्यमभिषिक्तवान् सर्वाप्सरोगणानां च कामदेवं यथा प्रभुं ऋतूनामथ सामा
नामावर्त्तानां तथैव च ग्रहाणां च वियद्गाणां मरुन्नानां च पर्वतं कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरय
नयोस्तथा गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं प्रजापतिर्विरजसः पूर्वस्यां दिशि विश्रुतं पुत्रं ना
पुत्रं
म्नासुधामानं राज्येभ्यषेचयत् पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं केतुमंतं महात्मानं रा
जानं चाभ्यषेचयत् मनुष्याणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुं तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप
त्तना यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते स्वायंभुवेंतरे पूर्वं ब्रह्मणाभिषेचिता नृपाः

तेभिषिच्यांते मनवो येर्भवंतीवै मन्वंतरेष्वतीतेषु गतेषु हि तेषु पार्थिवाः एवमन्येभिषिच्यंते ग्राभेमन्वंतरे
पुनः अतीतानागतानां सर्वेषामेव मन्वंतरेश्वराः राजसूयेभिषिक्तास्त्वप्रथुरेभिर्नरोत्तमः वेददृष्टेन विधि
नास्याधिराज्ये प्रतापवान् एतान्नुपायपुत्रोस्तु प्रजासंतानकारणात् पुनरेवमहाभागप्रजानां पतिरीश्व
रः कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमं तपः पुत्रो गोत्रकरो मह्यं भवेतामतिचिंतयन् तस्य प्रध्यायमा
नस्य कश्यपस्य महात्मनः ब्रह्मणोंशौ सुतौ पश्चात्प्रादुर्भूतौ महौजसौ वत्सारश्चासितश्चैव तावु
भौ ब्रह्मवादिनौ वत्सारान्निध्रुवो जज्ञे रैभ्यश्च सुमहायशाः रैभ्यस्य रैभ्या विज्ञेया निध्रुवस्य निबोध
त च्यवनस्य तु कन्यायां सुमेधाः समपद्यत निध्रुवस्य तु या पत्नी माता वै कुंडपायिनां असितस्यैकपर्णा
यां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत शांडिल्यानां वरः श्रीमान् देवलः सुमहायशाः निध्रुवा शांडिला रैभ्यास्त्रयः प
क्षास्तु काश्यपाः चरप्रभृतयो देवा देवप्रसूस्य प्रजास्त्विमाः चतुर्युगोत्विति क्रांते मनोर्ह्येकादशे प्र
जाः अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे संप्रवर्तते मानसस्य चरिष्यतः तस्य पुत्रो दृढं मतः किल मानसस्य
स दायादस्त्रिपणाविंदुरिति श्रुतः त्रेतायुगमुखे राजा तृतीयः समभूत् वह तस्य कन्या त्विडविला रु

वेणाप्रतिमाभवत् पुलस्त्यायमहाराजर्षीस्तांकन्यां प्रत्यपादयत् ऋषिरैडविडायस्यां विश्रवा वासम
पद्यत तस्यपत्न्यस्तु तस्यस्तु पौलस्त्यकुलवर्द्धिना बृहस्पते बृहत्कीर्त्तिर्देवाचार्यस्य कीर्त्तितः क
न्यांप्रत्यपादयत् ऋषिरैडविडायस्यां विश्रु तस्यापत्नीमेतनाम्नावेदववर्णिनी पुष्पोत्कटा च वाका
चसहितमासृवतः स्त्रियो केकसीमालिनः कन्यां तासां च शृणु तत्प्रजाः ज्येष्ठं वैश्रवणं तस्य सुषुवे
वरवर्णिनी दिव्येनविधिनायुक्तं सार्षेणैववपुष्मतेनच गृहसेनच रूपेणश्रीमहेरणबलेनच त्रिपा
दस्तुमहाकायस्थूलमूर्द्धामहाहनुः अष्टदंष्ट्रोमहास्यश्च शंकुकर्णोविलोहिते ह्रस्वबाहुः प्रबाहुश्च
चपिंगलं सुविभीषणं वैवंतज्ज्ञानसंपन्नेप्रवुद्धं ज्ञानसंपदा एवंविधं सुतं दृष्ट्वाविश्वरूपधरं तथा
पिताइद्गाव्रवीत्तत्र कुवेरोयमितिस्वयं कुत्सायां - तिशब्दोऽयंशरीरंवेरमुच्यते कुवेरकुशरी
रत्वान्नाम्नातेनचसोऽतिकः यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव तस्माद्वैश्रवणोनाम्ना
नामसौलोकेनविख्याति आह्मांकं यरोजननयद्विश्रवंतलक्षकावर रावणंकुंभकर्णं च कत्यांस्तु यण
त्वांतथा विभीषणंचतुर्थंमास्तान्केकस्यजनेयत्सुतान् शंकुकर्णोदशग्रीवः पिंगलोरक्तमूर्द्ध
जः

वत्त्वाद्धिं शातिधुजो महाकायो महाबलः जातं जननि भो दष्टी लोहितग्रीव एव च राजसेनो जया
पुत्रो ह्यपेण वबलेन च सत्वे ष्णुविष्णुनैर्यज्ञैराक्षसैरेव रावणः निसर्गा दारुणः क्रूरो रावणाद्रावणः स्तु
सः हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनी चतुर्दशानि स राजा त्र चतुर्दशी स राक्षसः ताः प
चको द्यावर्षाणि सा ख्याता संख्याया हि जे निपुता स्वेकषष्टीश्च सख्या विज्ञि कदाकृतं वर्षाशातस
हस्राणि वर्षाणि तु स रावणः देवतानां मर्षीणां च घोरं कृत्वा प्रजागरे त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणः स्तपः
सत्तयात् रामं दाशरथिं प्राप्य सगणस्तु यमायिवान् महावरप्रदस्तश्च महापापाश्च वैरस्तथा त्रिशि
राक्षसाश्चैव विद्युज्जिह्वश्च राक्षसः पुष्पोत्कटायाउत्पन्ना कन्याऽऽत्तीन शीतच्या कन्या सुमालिका
चैव वाकाया प्रसवस्मृतः इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश दारुणा निर्जनाः सर्वे देवैरपिदु
रासदाः सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः पक्षाणां चैव सर्वेषां पौलस्त्याः पृच राक्षसाः आग
स्त्यैवैश्वामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मराक्षसा वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणः तेषां मेडविलो
राजा पौलस्त्य मध्य पिंगलः इतरे यक्षसुवो सर्वे लवैरह्याणस्त्वयः यातुधानाश्च धानाविर्त्तीश्च

वद्दिवाचराः निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविनिस्मृताः पौलस्त्या नैऋताश्चैव ब्राह्मणास्याः कौशि
कास्तथा इत्येतास्मतेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं वृ
त्ताक्षाः पिंगलाक्षाश्चैव महाकाया महोदराः अष्टदंष्ट्राः शंकुकर्णाश्च ऊर्ध्वरोमाण एव च आकर्णदारि
तस्यास्याः संजघूमोर्द्धमूर्द्धजाः स्थूलशीर्षाः सितादंष्ट्राः ह्रस्वसक्थाश्च बाहवः ताम्रास्या लंबजिह्वोष्ठा
लंबभ्रूः स्थूलनासिकाः स्थूलांगास्तनुगात्राश्च शिलासंहननास्तथा नीलांगा लोहितग्रीवा गर्भ
गाद्धर्विभीषणाः महाघोरस्वराश्चैव विकटाबद्धपिंडिकाः दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्लिष्ट
कर्मिणः सकुंडलांगदापीडा मुकटोष्णीषधारिणः विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्रगनुलेपनाः
अन्नादा पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः इत्येतद्रूपसाधर्म्यं राक्षसानां बुधैः स्मृतं न समस्तेव
लेवुहीयस्तेमायाकृते तथा पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः भूताः पिशाचाः सर्पाश्च
भ्रमरा रुल्विनस्तथा वानराः किंनराश्चैव मायुः किंपुरुषास्तथा प्रायान्येयः परिक्रान्तो मयाक्रो
प्रावणान्वयः अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन्स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे न तस्य पत्न्यः पुत्रो वा तेज संक्षिप्यवा

वा०
२६२

स्थितः अत्रेर्वंशप्रवः स्यामितनीयस्यप्रजायते: तस्यपत्न्यस्तुसौदर्यो दशैवाप्सरसोभवन् तद्भा
भद्रस्यघृताच्यांवैदशाप्सरसिसूनवः भद्राशूद्राचमद्राचशालदामलदास्तथा खेलाखला
चसप्तैतायाचगोचपलास्मृता तथामातरसाचैवरत्नकूटाचतादश आत्रेयवंशकर्तारस्तासां
भर्त्ताप्रभाकरः भद्रायांजनयामाससोमपुत्रंयशस्विनं स्वर्भानुनाहतेसूर्येपतमाने
दिवोमहीं तमोभिभूतेलोकेस्मिन्प्रभायेनप्रकीर्त्तिता: स्वस्तितेस्त्विति चोक्तःसपतन्निहदिवा
करः ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्यनपपातदिवोमहीं अत्रिश्रेष्ठानिगोत्राणियश्चकारमहातपाः य
ज्ञेष्वत्रिधनंचैवसुरैर्यस्यप्रवर्त्तितं सतास्वजनयत्पुत्रानात्मसमाननामकान् दशतास्वे
वमहसत्वानपसाभावितप्रभा स्वस्त्यात्रेयाइतिख्याताऋषयोवेदपारगाः तेषांविख्यातय
शसौब्रह्मिष्ठौसुमहौजसौ दत्तोह्यात्रेयस्यज्येष्ठोदुर्वासास्तस्यचानुजः यवीयसीस्वसातेषा
मबलाब्रह्मवादिनी अत्राप्युदाहरंतीमंश्लोकंपौराणिकाःपुरा अत्रेःपुत्रंमहात्मानंशांता। शम०
त्मानमकल्मषम् दत्तात्रेयंतनुंविष्णोःपुराणज्ञाःप्रचक्षते तस्यगोत्रान्वयेजाताश्चत्वारः २६२

प्रथिता भुवि ऊर्जायामथ संभूताः सुवल्लाश्चैव वस्तुरक विश्रुताः एतेन्नृणांश्च चत्वारस्मृता महामहौ
जसो कश्यपनारदश्चैव पर्वतोरुंधती तथा जज्ञिरे चत्वरुंधत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ना
रदस्तु वसिष्ठायारुंधतीं प्रत्यपादयत् ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशापात्तु नारदः देवासु
रे स्मिन्संग्रामे तारकामये अनावृष्ट्या हते लोके व्यग्रे शक्रे पुरे महावसिष्ठस्तपसा धीमा
न्धारयामास वै प्रजाः अन्नौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्तयन् तास्ते न जीवयामास कारु
ण्यादौषधेन तु ना अरुंधत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयद्द्विजाः सागयं जनयामास रक्षः शक्ते प
राशरं कालीपराशराज्जज्ञे कृष्णद्वैपायनं प्रभुं द्वैपायनारदरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वि
तः उत्पद्यंत च पीवर्यां षडिमे शुकसूनवः भूरिश्रवाः प्रभुः शंभुः कृष्णो गौरश्च पंचमः कन्या
कीर्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सा त्वणुहस्य च श्वेताः कृष्णाश्च
पृथ्वा माधूम्रास्तथा गौराश्च श्यामा धूम्रास्तथैव लिकाः ऊष्मा दारिकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः
पराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मना अत ऊर्ध्वं निबोधध्वं इंद्रप्रमतिसंभवं वसिष्ठा
स्य कपिंजल्यां घृताच्यामुदपद्यत ऊर्णीतीय समाख्यातं इंद्रप्रमतिमुच्यते पृथ्यास्तु तापा

वा॰
२६३

संभूतः पुत्रस्तस्याभवद्वसुः उपमन्युस्सुतस्तस्य येषामेउपमन्यवः मित्रवरुणयोश्चैवकौंडिन्ये
येपरिश्रुताः एकार्षेयास्तथैवान्येवसिष्ठानामविश्रुताः एतेपक्षावासिष्ठस्यस्मृताएकादशैव
तु इत्येतेब्रह्मणःपुत्रामानसाह्यविश्रुताः भ्रातरस्सुमहाभागायेषांवंशाप्रकीर्त्तिताः त्री
ल्लोकान्धारयंतीमान्देवर्षिगणसंकुलान् तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चशतशोथसहस्रशः यै
र्व्याप्ताःपृथिवीसर्वासूर्यस्येवगभस्तिभिः ॥ ॥ इतिश्रीवायुप्रोक्तेमहापुराणेउपोद्घातेदक्षविंश
प्रकीर्तनंनाम ॥ ॥ एतत्श्रुत्वावचस्तस्यसूतस्यविदितात्मनः उत्तरंपरिपप्रच्छसूतंपुत्र
द्विजातयः शांशपायनउवाच कथंद्वितीयस्तत्राभवानीप्रासतीशुभा आसीद्धिमवतःपुत्री
पूर्वंमन्याकथमजायत मेनायांपितृकन्यायांजनयामासशैलराट् केचतेपितरश्चैवयेषां
मेनातुमानसी मैनाकश्चैवदौहित्रोदौहित्रीचतथाशुभा एकपर्णाएकपाटलाचैवतथाचैवा
पाटला गंगाचैवसरिच्छ्रेष्ठासर्वासांपूर्वजातया पूर्वमेवमयोद्दिष्टंशृणुत्वंममसर्वशः क
श्चैतेपितरश्चैववर्त्तनैकाचवापुनः श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेश्राद्धस्यचपरंविधिं पुत्राश्चैतस्य
नाकेषांकथंचापितरस्तेते पितरःपरमात्मजाः - - - किमात्मजाः स्वर्गेतिपितरोके

राम॰
२६३

याॅदेवानामपिदेवता: एवंवैश्रोतुमिछामिपितॄणांसर्गमुत्तमं यथावदंतमस्माभिश्राद्धेषि
णातिवैपितॄन् यदर्थंतनदृश्यंतेतत्रकिंकारणंस्मृतं स्वर्गेवत्तुवर्त्ततेपितरोनरकेतुके स्मृभि
संध्यायपितर:पितृश्चपितरस्तथा पितृपितामहश्चैवत्रिषुपिंडेषु नामत: कानिश्राद्धानिदे
यानिकथंगच्छंतिवैपितॄन् कथंचशक्तास्तेदातुंनरकस्थाफलंपुन: केचेहपितरोनामकाम्य
जामोवयंपुन: देवाअपियितृन्स्वर्गेजयंतीतिहनःश्रुतं एतदिछामिवैश्रोतुंविस्तरेणबहुश्रु
त: स्वशाभिधामनमर्थवैनद्भवान्वक्तुमर्हसि ऋषीणांतुवचश्श्रुत्वास्तूतस्तत्त्वार्थदर्शिवान्
श्राचचक्षेयथाप्रश्नंऋषीणांमानसंततं: सूतउवाच अत्रतेवावर्त्तयिष्यामियथाप्रश्नंयथाश्रुतं
मन्वंतरेषुनाथेनेपितरोदेवसूनव: अतीतानागतानांचमहाविस्तृतमशास्त्रने देवसाइँथराती
नापितरोयंतरेषुवै वर्त्तंतेसांप्रतंयेतुतान्वैवक्ष्यामितिश्चयात् श्राद्धंचेमामनुष्येषु श्राद्ध
मेवप्रवर्त्तते देवानसृजनब्रह्मानायक्ष्यंतीतिवैप्रभु: तमसृज्यंतदात्मानमसृजंस्तेफला
र्थिन: तेषामाब्रह्मणामूढानष्टसंज्ञाभविष्यथ नस्माकिंचिद्विजानंति ततोलोकोऽत्रमु
ह्यत:

तेभ्यश्च प्रणतास्सर्वे याचंतीह पितामहं अनुग्रहाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत्प्रभुः प्रायश्चित्तं चरध्वं
वै व्यभिचारो हि नः कृतः पुत्रान्स्वान्परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ततस्ते स्वान्सुतांश्चैव प्रायश्चि
त्तजिघृक्षवः अपृच्छध्वं यथात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसंत्यने
कधा प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनः कर्मजानि तु ते पुत्रानब्रुवन्प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः यू
यं वै पितरोस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः धर्मज्ञानं च को वरो वः प्रदीयतां पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा।
यूयं वै सत्यवादिनः तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा उक्तं च पितरोस्माकं इति वै तनया
स्वकाः पितरस्ते भविष्यंति तेभ्यो यं दीयतां वरः तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः पुत्राः
पितृत्वमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वं तेषु तत्स्मृतं एवं स्मृत्वा पितॄ
न्पुत्रान्पुत्रांश्च पितरस्तथा व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितॄन्नात्मविशुद्धये योऽनभ्यर्च्य पितॄन्श्राद्धे क्रि
यां काश्चित्करिष्यति राक्षसा दानवा यक्षाश्च फलं प्राप्स्यंति तस्य ते श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरस्सो
ममव्ययं आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यंति नित्यशः श्राद्धैराप्यायितः सोमो लोकानाप्या

यथिष्यति कृत्स्नंसपर्वतवनंजंगमाजंगमैवृतं श्राद्धानिपुष्टिकामाश्चयेकरिष्यंतिमानवाः तेभ्यः
पुष्टिंप्रजांश्चैवदास्यंतिपितरःसदा श्राद्धेयेभ्यःप्रदास्यंतित्रीन्पिंडान्नामगोत्रतः सर्वत्रवर्त्तमाना
स्तेपितरःप्रपितामहः तेषांमाप्याययिष्यंतिश्राद्धदानेनवैप्रजाः एवमाज्ञाकृताःपूर्वंब्रह्मणापरमे
ष्ठिना तेनैतत्सर्वंप्यासिद्धंदानामध्ययनेनतपः तेतुज्ञानप्रदातारःपितरोवातसंशयः इत्येतेपि
तरोदेवादेवाश्चपितरःपुनः अन्योन्यपितरोह्येतेदेवाश्चपितरश्चहा एतद्ब्रह्मवचश्रुत्वासूतस्य
विहितात्मनःपरंकुमेनवोभूयसूतंतंस्मासडजार ऋषयउवाच किंयंतोवैमुनिगणाअस्मिन्काले
चरेणाः वर्त्तंतिदेवप्रवरादेवानोसोमवर्द्धनाः सूतउवाच एतदाहंप्रवक्ष्यामिपितृसर्गमनुत्त
मं शांयुःपप्रच्छयत्पूर्वंपितरंवैबृहस्पतिं बृहस्पतिमुपासीनंसर्वज्ञानार्थकोविदं पुत्रःशांयु
रिमंप्रश्नंप्रश्रयविनयान्वितः एकतेपितरोनामकियंतःकेचनामतः समुद्भूताःकथंचैतेपि
तृत्वंसमुपागताः कस्माच्चपितरःपूर्वंयज्ञेपूज्यंतलित्यशः क्रियाश्चसर्वावर्त्तंतेश्राद्धसर्वा
महात्मनो कस्मैश्राद्धानिदत्तानिकिंचिदंनामहाफलं केषुचाप्याधिकंश्राद्धंतीर्थेषुचनदीषुच

केतुवेसर्वमाप्नोतिश्राद्धंकृत्वाद्विजोत्तमः कश्चकालोभवेत्क्वाहेविधिकश्चाववर्तते पंदिक्कामिभगा
वान्विस्तरेणयथातथं आख्यातंमनुपूर्वेणयत्रवेदोकृतंमया बृहस्पतिरिदंसम्यगेवपृष्टोमहामतिः
आजहारानुपूर्वेणप्रश्नंप्रश्नविदांवरः बृहस्पतिरुवाच॥ कथयिष्यामितेतातयन्मांत्वंपरिपृच्छ
सि विनयात्तेनतथानेनयथान्यायगंभीरंप्रश्नसत्तम योरंतरिक्षंपृथिवीनक्षत्राणिदिशस्तथा
सूर्याचंद्रमसौचैवतथाहोरात्रमेवच नबभूवुस्तदातातनमोभूतमिदंजगत् ब्रह्मैकोऽक्षरंतच
चारपरमंतपः सपुत्रमब्रवीद्ब्रह्मापितरंब्रह्मसत्तमः सर्वदैवततत्त्वानांसर्वज्ञानविदांवरः की
दृशंसर्वभूतेशातपस्तेपप्रजापतिः एवमुक्तोऽब्रवीत्तेजाबृहस्पतिरुवाचतं सर्वेषांतपसांयुक्तिः
स्तपोयोगमनुत्तमं ध्यायंस्तदातद्ब्रह्मावासेनलोकानवासृजत् भूतभव्यानिज्ञानानित्रीलोकांश्च
देवांश्चकृत्स्नशः योगमाविश्यतत्सर्वंब्रह्मणायोगचक्षुषा लोकाःसंतानिकानामयत्रतिष्ठंतिभा
स्वराः नैवराजाहृतिख्यातोदेवानांहिदिविदेवताः योगेनतपसायुक्तोह्येवमेवतदाप्रभुः स्वाभा
मसृजद्ब्रह्मायोगमास्थायसनातनं आदिदेवाहृतिख्यातोनामहामत्वामहौजसः सर्वकामप्रदा

पूज्या देवदानवमानवैः तेषां सप्त समाख्याताः गणास्ते लोकपूजिताः अमूर्तयस्त्रयस्तेषां चत्वा
रस्तु समूर्तयः उपरिष्टात्त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते भावमूर्तयः तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त
यः ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरंपरा लोके वर्त्तन्ति तेस्वामिरसेभ्यः पर्जन्यसंभवः वृष्टेर्भ
वंति वै वृद्धा लोकानां संभवस्तु नः आप्याययंति ते यस्मात्सोमं चान्नं च योगतः ऋतुस्तान्वै पितृ
न्यस्माल्लोकानां लोकसत्तमाः मनोजवास्स्वधाभक्ता सर्वकामपरिच्छदाः लोभमोहभयापेता
निश्चिन्ता शोकवर्जिताः एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान्सुदर्शनान् दिव्याः पुण्या महात्मानो विप्रा
स्तेनो भवंत्युत ततो युगसहस्रांते जायंते ब्रह्मवादिनः प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छंत्यमूर्त
यः व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगबलेन वा नश्यंत्युल्का इवाकाशे दीपा विधेयतमेण च उत्सृ
ज्य देहजातानि महायोगबलेन च निराख्यापाख्यतां याति सरितः सागरे यथा क्रियया गु
रुपूजानि योगं कुर्वंति नित्यशः ताभिराप्याययंत्येते पितरो योगवर्धनाः आप्यायितास्तु ते सो
मं पितरो योगमास्थिताः आप्याययंति योगेनं त्रैलोक्यं येन जीवति तस्माच्छ्राद्धानि देयानि

वा॰
२६६

योगिनोयत्रवर्त्तसदा पितॄणांहिवलंयोगोयोगात्सोमप्रवर्त्तते सहस्रशास्त्रविज्ञानैर्भोजयेद्यावदा
मनान् एकस्तान्मंत्रवित्प्रीतः सर्वानर्हतितत्क्षण कल्पितानांसहस्रेणस्नातकानांशतेनच योगा
चार्येणयद्भुक्तंत्रायतेमहतेभयात् गृहस्थानांसहस्रेणवानप्रस्थशतेनच ब्रह्मचारिसहस्रेण
योगीदेकोहिशिष्यते नास्तिकोवाविकर्मावासंकीर्णस्तस्करोपिवा नान्यत्कारणंवानयोगेष्वाह
प्रजापतिः पितरस्तस्यतुष्यंति सुवृष्टेनेवकार्षुकाः पुत्रोवाप्यथपौत्रोवाध्यानिनंभोजयिष्यति
अलाभेध्यानिभिक्षूणांभोजयेद्ब्रह्मचारिणं तदलाभेह्युदासीनंगृहस्थमपिभोजयेत् यस्तिष्ठेद
कपादेनवायुभक्षःशतंसमाः ध्यानयोगीपरस्तस्मादितिब्रह्मानुशासनं सिद्धाहिविप्ररूपेणचर
तिपृथिवीमिमां तस्मादतिथिमायांतमभिगेच्छेत्कृतांजलिः पूजयेदर्घ्यपादेनवेश्मनाभोजने
नच उर्वीसागरपर्यंतादेवयोगीश्वराःसदा नानारूपैश्चरंत्येतेप्रजाधर्मेणपालयन् तस्माद
यान्तिवेदानेविप्रायातिथयेनमः प्रदानानिप्रवक्ष्यामिफलंचैषांतथैवच अश्वमेधसहस्रेण
राजसूयशतेनच पुंडरीकसहस्रेणयोगीचावसथोचरम् आयपघगणः आत्मपितॄणाम

राम॰
२६६

मित्रौजसां भावयन्तः सकालान्वै स्थिताः पष्ठगणाः सदा ॥ सूतउवाच ॥ प्रवक्ष्यामि सर्वानपितृगणान्म
त संततिं सुस्थितेचैव भावनांच यथाक्रमं ॥ इति उपोद्घातपादे श्राद्धक्रियारंभः ॥ सूतउवाच ॥ स
सप्तैधावतामेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः । नामानि लोकस्वर्गाश्च तेषां वक्ष्ये समासतः । लोकाविरा
जसानाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । अमूर्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः । विरजस्य प्रजानाथ स्मृ ।
वैराजा इति विख्याताः । एष वै प्रथमः कल्पो वैराजानां प्रकीर्त्तितः । तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम म
हागिरेः । पत्नी हिमवतः श्रुता यस्यां मैनाक उच्यते । जातः सर्वौषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान् प
र्वतः प्रवरः पुत्रः क्रौंचस्तस्यानुजोऽनवत् । तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् । अपर्णा
मेकपर्णां च तृतीयामेकपाटला । न्यग्रोधं सह सेदेश्चाहारं वै प्रचक्रतुः । शतं वर्षसहस्राणि
दुश्चरं देवमानवैः । आहारमेकपर्णेन च एकपर्णा समाचरत् । पाटलेनैव चैकेन विदधात्येकपा
टला । पूर्णे तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत । निषेधयंती ह्युमेति मातृस्नेहेन दुःखिता । सा तथो
क्ता तया देवी मात्रा दुश्चरचारिणी । उमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता । तथैव नामतेना

वा॰
२६७

सौनिरुक्ताकर्मणोप्युभा यतस्त्वित्कुमारीकं जगत स्याय्यति शाश्वतं यतासांतप्रसादत्तं यावद्भूमिर्द्ध
रिष्यति तपशरीराना सर्वास्त्रिसायोगबलान्विताः देव्यस्तास्तु महाभागा सर्वाश्च स्थिरयौवना
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्द्ध्वरेतसः उमा तासां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी महायोगब।
लोपेता सदा दृढव्रतमास्थिता दत्तकत्वोशना तस्याः पुत्रो वै भृगुनंदनः असितस्यैकपर्णा तु।
पत्नी साध्वी दृढव्रता वत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धीमते देवलं सुषुवे सा तु ब्रह्मिष्ठं मान
संयुतं या वै तासां कुमारीणां तृतीया चैकपाटला शतं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता त
स्यापि शंखलिखितौ स्मृतौ पुत्रावयोनिजौ इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः सुताः रुद्राणी
सा तु प्रवरा स्वैर्गुणैरिति रुच्यते अन्योन्यप्रीतिरनयो उमाशंकरयोस्तु संसक्तयोस्तत्त्वशः शं
कितः किल वृत्रहा ताभ्यां मैथुनसंसक्ताभ्यामपत्योद्भववीरुणा तयोः सकाशमिंद्रेण प्रेषि
तो हव्यवाहनः अनयोरतिवि - चरणमाचरत्तु ताभ्यां न सर्वत्रागतस्तत्त्वनदोषोविघ्नं तेन तदा
इत्येवमुक्तेश्च तदा वह्निना च तथाकृते उमादेहं समुत्सृज्य [illegible]भूता पि वर्जितं ततोऽपि त

राम॰
२६७

पादव्यांशभोवैश्यांशाणायत्नः इदंप्रोक्तवतीवह्नीवाष्पगद्गदयागिरा यस्मान्मयावितन्मायांयदि
विघ्नंकृतापान कृतवानस्यकर्त्तव्यंतस्मात्वमसिदुर्मेतिः यदेवंविसृतंगामिरौद्रशुक्रंसदात्वमं
गर्भत्वंधारयिष्यवमम्यातेदंडधारणा सशापगर्भोरुद्रणंधारयामासवैद्विजाः सागाशुपा
नस्याहंभूयतासरिद्उत्तमे सुमहान्परिखेदोमेगर्भधारणकारणात् मद्दितार्थमिदंगर्भमतोधा
रयनिश्चरो मत्प्रसादाद्रवैदौवैमंदस्त्वंभविष्यति तथेत्युक्त्वा तदासातुसंप्रहृष्टामहानदी।
वतलंप्रकृष्टहृष्टमहागर्भधारणतत्परा तेगर्भंधारयामासदशमासेनतेजसा नापिकृच्छ्रेणमहता
देवयमानामहानदी तयापविगतंगर्भंरुद्राहिमवतःशुभे शुभेशरवणेनामत्रिचतुष्पितपद
पे तत्रतंव्यमजद्गर्भंदीप्यमानामिवानलं रुद्राग्निगंगातनयस्तत्रजातोरुणप्रभः आदित्या
भातशंकाशोमहातेजाप्रतापवान् तस्मिन्जातेमहागर्भेकुमारेजाह्नवीसुते विमानयाने
राकाशेपतत्रिभिरिवावृतं देवदुंदुभयोनेदुराकाशेमधुरस्वराः मुमुचुःपुष्पवर्षंचखेचरा
सिद्धचारणाः जगुर्गंधर्वमुख्याश्चसर्वशास्त्रतत्रतह यक्षाविद्याधरासिद्धाकिंनराश्चैवसर्व

वा॰
२६८

श्चाः महानागसहस्राणि प्रवराश्च पतत्रिणः उत्पन्नस्य महाभागास्तमाग्नेयं शंकरात्मजं प्रभावेम
हतानेन दैत्यदानवराक्षसाः सहसप्तर्षिभार्याभिर्दारावेद्धाग्निसंभवः अभिषेकप्रयातस्मिंह
ष्टोवर्यत्वरूढंनीनानिसवालार्कनिनोऽडः परिव्रतप्रभुः स्त्रियमानाभिरन्यस्येस्वकाभिरिव
मात्रिभिः युगपत्सर्वदेवीभिर्विधिवद्धजाह्नवीसुतः षण्मुखो न्यसृजच्छ्रीमास्तासां प्रीत्यामहा
यतिः श्रीमान्कमलपत्राक्षस्तरुणादित्यसंनिभः येनजातेनलोकानामाह्लाद्यस्तेजसाकृतः ते
नजातेनमहतीदेवानामसहिस्मवः स्कंदितादानवानां तस्मात्स्कंदप्रतापवान् कृत्तिकाभि
स्तुयस्मात्संवर्द्धितस्सप्तुराननः कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसूदनः जृंभितस्तस्य दैत्यारेर्ज्वा
लामालाकुलातदा मुखाद्धि निर्गतास्तस्य शक्तिरपराजिता क्रीडनं चैव स्कंदस्य विष्णु
नाप्रभविष्णुना गरुडावातिसृष्टौ लियद्दितौ हिपुवर्त्तकौ मयूरकुक्कुटश्चैव पताका चैव वायु
ना यस्य दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्वना अजास्वयंभुवा दत्ता मेषो दत्तश्च शंभुना माया
विहरणे विप्राग्गिरौ क्रौंचे निपातिते तारकेयासुरवरे स्तमदीर्षे निपातिते सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभा

राम॰
२६८

गेहदैवैरग्निसुतप्रभुः सेनान्यस्तेन दैत्यारिरभिषिक्तःप्रतापवान् देवसेनापतिस्त्वेवषष्ठस्तेननर
नायकः देवारिसूदनः स्कंदसर्वलोकेश्वरःप्रभुः प्रमथैर्विविधैर्देवास्तथाभूतगणाश्चपि
मातृभिर्विविधाभिश्चविनायकगणैस्तथा अग्निष्वात्ताइतिख्याताःसर्वएवामितौजसः एतेषां
मानसीकन्याअच्छोदानामनिम्नगा अच्छोदाप्सरसापुत्रंविमानेधिष्ठितंदिवि सादृष्ट्वापितृ
तंवव्रेवसूनामंतरिक्षगं अमावसुरितिख्यातंआयोःपुत्रंयशस्विनः सातेनव्यभिचारेणम
नसःकामचारिणी पतिकामातदासाचयोगभ्रष्टापपातह साचपश्यद्विमानानिपतंतीसादिव
सच्युता त्रसरेणुप्रमाणानितेष्वपश्यच्चतान्पितृन् सुसूक्ष्मानपरिस्फुटान्अग्नीनग्निष्ववारि
तान् त्रायध्वमित्युवाचार्ता पतंतीनामवाकशिराः तैरुक्तासातुमाभैषीरित्युक्तानोधिष्ठिता
भव्या ततःप्रसादयत्सावैपितृस्तान्दीनयागिरा ऊचुस्तांपितरःकन्यांभ्रष्टैश्वर्यांव्यतिक्र
मात् भ्रष्टैश्वर्यास्वदोषेणपतसित्वंशुचिस्मिते यैःक्रियंतेचकर्माणिशरीरैरिहदैवतैः तै
रेवतेकर्मफलंप्राप्नुवंतिस्मदेवताः सद्यःफलंतिकर्माणिदेवत्वेप्रत्यमानुषे तस्मात्त्वंमावसा

परंत्वंप्रेत्यप्राप्स्यसेफलं इत्युक्तयोवैस्तुरुषस्तुनस्तेनप्रमादतः ध्यात्वाप्रसादंसाचक्रे तस्यास्त्वेवत्व
नुकंपया अवश्यंभाविनोह्यर्था स्थमुत्तुस्तरा: सोमपापितरकन्याराज्ञश्चैवहमावसो: उप
त्रस्यप्रथिव्यांतुमानुषत्वेमहात्मन: कन्याभूत्वाह्वमाज्ञोकान्पुन: प्राप्स्यसिखानिति अष्टाविं
शेभविताविंद्वापरेमत्स्ययोनिजा अस्यैवराज्ञोदुहिताअद्रिकायाममावसो: परासरस्यदाया
दत्सेस्त्वंजनयिष्यसि विश्रांगादंचराजानंतेजोवलगुणान्वितं एतानुत्पाद्यपुत्रंस्त्वंपुनर्लोकानम
वाप्स्यसि व्यतिक्रमात्पितृणांत्वंप्राप्स्यसेजन्मकुत्सितं तस्यैवराज्ञस्त्वंकन्याअद्रिकायांभविष्यसि
कन्याभूत्वाननस्त्वंत्वंइमांल्लोकानवाप्स्यसि एवमुक्तावदासेयंजातासत्यवतीतुसा अद्रिका
यांसुतामत्स्यांसुताजातासमावसो: अद्रिकामत्स्यसंभूतागंगायामनुसंसवे तस्याराज्ञोहिसा।
कन्याराज्ञोवैवीर्येणदेवहि विरजानामितेलोकादिविदिराचंतितेगणा: अग्निश्वात्तास्सितामानुरूपि
नरोभास्वरप्रभा: तान्दानवगणायक्षारक्षोगंधर्वकिंनरा: भूतसर्पपिशाचाश्चभावयंती।
फलार्थिन: एतेपुत्रासमाख्याताःपुलहस्यप्रजापते: त्रयएतेगणाप्रोक्ताधर्ममूर्तिधराप्रभा:

एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च भवित्री द्वाप
रं प्राप्य श्रेष्ठा वंशं तु देवता पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः श्रीमान्योगी महायोगी यो
गी स्तस्मा द्विजोत्तमाः व्यासादरण्यां संभूतो विधूत इति पावकः स तस्यां पितृकन्यायां योगाचा
र्यान्सुविश्रुतान् कृष्णं गौरं प्रभुं शंभुं तथा भूरिश्रुतं तथा कन्यां कीर्तिमतीं चैव योगिनी योग
मातरं ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीत्वणुहस्य तु एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान्योगमवाप्य च म
हायोगात्मा श्चैव अपरावर्तिनी गतिं आदित्यकिरणोपेतस्त्व पुनर्मेरि मास्थितः सर्वव्यापी वि
निर्मुक्तो भविष्यति महामुनिः अमूर्तिमंत पितरो धर्ममूर्तिधरास्तु ये त्रय एते गणास्तेषां चत्वा
रोन्यान्निबोधत यो त्वभद्रामिह जन्मूर्तिमंतो महाप्रभान् उत्पन्नास्ते स्वधायां तु कन्यायां त्वग्नेः क
वस्तता: पितरो देवलोकेषु योनि भासि ह भास्वराः सर्वकाम शरीरेषु द्विजास्तान्भावयंत्यन
एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुताः दत्ता सनत्कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया एकत्रिंश
त्वविख्याता भृगूणां कीर्तिवर्द्धना: मरीचिगर्भास्ते लोकान्समावृत्यादिवि स्थिताः एते ह्यंगिर

सःपुत्रासाध्यैमरुद्विवर्द्धिताः उपहूतास्तुनास्तेतुपितरोभास्वरादिवि तानक्षत्रियगणाःश्राद्धेभावयं
तिफलार्थिनः एतेषांमानसीकन्यायशोदानामविश्रुता पत्नीसाविश्वमहतःस्नुषावैविश्वशर्मिणः
राजर्षेर्जननीदेवीषट्खांगस्यमहात्मनः यस्ययज्ञेपुरागीतागाथागीतेर्महर्षिभिः अग्नेर्जन्मतथा
दृष्ट्वाशांडिल्यस्यमहात्मनः यजमानंदीलीपंयेपश्यंतीहसमाहिताः सत्यव्रतमहात्मानंतेस्वर्गं
जयिनोमराः आज्यपानामपितरःकर्दमस्यप्रजापतेः समुत्पन्नस्यपुलहादुत्पन्नास्यवैश्यनः लो
केषुतेषुवर्त्तंतेकामगेषुविहंगमाः एतान्वैश्यगणाःश्राद्धेभावयंतिफलार्थिनः एतेषांमानसीकन्यावि
रजानामविश्रुता ययातेर्जननीसाध्वीपत्नीपत्नीसानहुषस्यतु सुकालानामपितरोवसिष्ठस्यप्रजा
पतेः हिरण्यगर्भस्यसुताःशूद्रास्तान्भावयन्कृतायानसानामतेलोकावर्त्तंतेयत्रतेदिवि एतेषांमा
नसीकन्यानर्मदासरितांवरा साचयतिभूतानितानितानिदक्षिणगामिनी जननीत्रसदस्योर्हि।
पुरुकुत्सस्यपरिग्रहः एतेषामभ्युपगमानरामन्वंतरेश्वराः मन्वंतरादौश्राद्धानिप्रवर्त्तयतिसर्वशः
पितृणामानुपूर्व्वेणसर्वेषांद्विजसत्तमाः तस्मादिहस्वधर्मेणश्राद्धंदेयंतुश्रद्धया सर्वेषांराजतैर्या

याजैश्चपिचारणाण्यान्वितैः दक्षोप्लवधाभुराधायतया प्रिणातिवैपितन् सोमपयायनंकत्वा हाग्नेर्वैव
स्वतस्यच उदमायनंचवाग्नायवव्यमेधंनदाभुयान् पितृन्प्रिणातिवैभक्ता पितरः प्रिणयंतितं पित
रः पुष्टिकामस्यप्रजाकामस्यवापुनः पुष्टिंप्रजांचस्वर्गंचिप्रयछंतितनसंशयः देवकार्यपिसदापितृ
कार्यंविशिष्यते देवताभ्यःपितृणांहिपूर्वमाप्यायनंस्मृतं नहियोगगतिसूक्ष्मापितृणांचपितृ
द्वयः तपसाहिप्रसिद्धेनदृश्यंतेमांसचक्षुषा इत्येतेपितरश्रेष्ठलोकाद्दुहितरश्चैवदौहित्रायज
मानाश्चश्राद्धायेभावयंतिमानवः चत्वारोमूर्तिमंतश्चत्रयस्तेषाममूर्तयः तपश्राद्धानिसत्कृ
त्यदेवाऊर्वंनियतव्रतः प्रजापतिस्तथारशनादीवाकीर्त्यापिवच लेखाश्चमरुतश्चैवब्रह्माद्याश्च
दिवौकसः अत्रिभृग्वंगिरोयाश्चऋषयसर्वएवच यक्षानागाःसुपर्णाश्चकिंनराराक्षसैसहपि
तृसंपूजयन्सर्वेनित्यमेवफलार्थिनः एवमेतेमहात्मानश्राद्धेसत्कृत्यपूजिताः सर्वान्कामा
न्प्रयछंतिशतशोथसहस्रशः हित्वात्रैलोक्यसंसारंजन्ममृत्युभयंतथा मोक्षंयोगमथैश्व
र्यंप्रयछंतिपितामहाः ऐश्वर्यंविहितंमोक्षंयोगमथैश्वर्यात्हेमासूक्ष्मदेहेदशानाः कृत्स्नवैरा

रुपमानंत्यप्रयच्छंतिपितामहाः पञ्चांगंविहितंयोगमैश्वर्यंयोगमुत्तमं योगैश्वर्याद्दतामोक्षंक
थंविमोक्षप्रयच्छते अपहसेवगमनंगगनेपक्षिलोमयथा वरिष्ठसर्वधर्माणांमोक्षधर्मसनातनः वि
मानानांसहस्राणियुक्तान्यप्सरसांगणैः सर्वकामप्रसिद्धानिप्रयच्छंतिपितामहाः प्रजांपुष्टिंस्मृ
तिंमेधांराज्यमारोग्यमेवच पितॄणांहिप्रसादेनप्राप्यते समहात्मना मुक्तावैदूर्यवासांसिवाजि
नागायुतानिच कोटिशश्चापिरत्नानिप्रयच्छंतिपितामहाः हंसवर्णहयैर्युक्तानिवैदूर्यवंतिचकिं
किणीशीतानितेप्रयच्छंतिमानुषाणांपितामहाः॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेनेमम॥ बृ
हस्पतिरुवाच॥ सौवर्णंराजतंताम्रंपितॄणांपात्रमुच्यते राजतंरजतेनोक्तंवापितॄणांपात्रमुच्यते
रजतस्यकथावापिदर्शनंदानमेववा अनंतमक्षयंस्वर्ग्यंपितॄणांदानमुच्यते पितॄनेतेनदाने
नसत्पुत्रांस्तारयत्यत सजतेनाहिस्वधादुग्धाणाद्रसापितृभिः पुरा सुधादाद्यापितॄस्वाभिस्तस्मि
न्रूप्यंचदद्वयं कृष्णाजिनस्यसांनिध्येदर्शनंदानमेवच रक्षोघ्नंब्रह्मवर्चस्यपितॄस्तांस्तद्धिवारयेत॥
कांचनेराजतेपात्रेदोहित्रेकुतपस्थिताः वस्त्रंचयावनीयानित्रीदंडीयोगमेवच श्राद्धकर्म

एष यं श्रेष्ठो विधिर्ब्राह्मस्सनातनं आयुः कीर्त्तिप्रजाश्चैव प्रज्ञा संततिवर्द्धनः दिशि दत्त्वा पूर्वस्यां
विदत्तस्थाने निवेशयेत् सर्वतो रत्नमात्रं तु चतुरस्रं समं हि तत् वक्ष्यामि विधिवत् स्थाने पितॄणां
अनुशासनम् धान्यमारोग्यमायुष्यं बलवीर्यविवर्द्धनं न त्वरात्तो ह्यकार्यो हि यादृशस्त्व
मादिनः रत्नीमात्राहुते कार्यो रजनेनेन विभूषितः तेवितस्यापितां कार्यो सर्वतश्चतुरंगु
लः प्रागदक्षिणमूलाध्यमो स्थितास्तु शिखरास्य घा अद्भिः पवित्रहस्तो देशाश्चावयेत्ततस्तु
चिः पयसा सजगरेन शोभनं वापि भवेव च तर्पणं तत्सनन्तं त्वेवं तत्र भवति शाश्वती इह चा
मुत्र च श्रीमान्सर्वकर्मसमन्वितः एवं त्रिषवणस्नातो यो चर्चयेत पितॄन्सदा मंत्रेण विधिवत्
स अश्वमेधफलं भवेत् तस्या पयेदमावास्यां गर्तो भूच्च चतुरंगुलो विसमसंज्ञास्त्वयज्ञात्रेः
लोकं धारयितत्त्वेव तस्य पुष्टिरैश्वर्यमायुः संततिरेव च विचित्रभाजने लक्ष्मीमोहे च लभ
ते ज्ञमात् पापापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा अश्वमेधफलं हेत द्विजसत्कृत्य पूजनं मे
त्रैवत्नामोहेत तस्मादेम तं ब्रह्मसंमितं देवदैत्यो ऋषिपितृभ्यश्च महायोगीभ्य एव च नमः स्वधायै

वा॰
२२२

स्वाहायैनित्यमेवभवन्त्युत अमावसाने श्राद्धस्यत्रिरावर्त्तंजपेत्सदा पिंडनिर्वपणेचैवजपन्दे
तत्समाहितः पितरःक्षिप्रमायांतिराक्षसाप्रद्रवंतिच पित्र्यंतत्त्रिषुलोकेषुमंत्रोयंतारयत्युच
पच्यमानःसदाश्राद्धेनियतैर्ब्रह्मवादिभिः राज्यकामोजपेदेनंसदामंत्रमतंद्रितः वीर्यशौर्या
र्थसत्वंचश्रीरायुर्बलवर्द्धने प्रीयंतेपितरोयेनजप्येननियमेनच सप्तार्चिषंप्रवक्ष्यामिसर्वका
मप्रदंशुभं अमूर्त्तानांसमूर्त्तानांपितॄणांदीप्ततेजसां नमस्यामिसदातेभ्योध्यानिभ्योयोगच
क्षुषां इंद्रादीनांजनेतारोभृगुमारीचयोस्तथा सप्तर्षीणांपितॄणांचतान्नमस्यामिकामदान्
मन्वादीनांसुरेशानांसूर्याचंद्रमसोस्तथा तान्नमस्कृत्यसर्वान्वैपितॄन्स्वर्गार्णवेषुच नक्षत्राणां
ववायवेशापितॄनथपितामहान् द्यावापृथिव्योश्चतथानमस्यामिकृतांजलिः देवर्षीणांजनित्री
श्चसर्वलोकनमस्कृतान् प्रभवस्यसदातान्नमस्येहंकृतांजलिः प्रजापतेकश्यपायसोमायव
रुणायच योगयोगेश्वरेभ्यश्चनमस्यामिकृतांजलिः पितृगणेभ्यःसप्तभ्योनमोलोकेषुसप्तसु स्व
यंभुवेनमस्कृत्यब्रह्मणेयोगचक्षुषे एतदुक्तंसप्तसार्चिर्ब्रह्मर्षिगणपूजितम् पवित्रंपरमेश

राम॰
२२२

तत्क्षीमहापापविनाशनं यनेनविधिनाश्राद्धं स्त्रीन्वाराज्ञ्भतेनरः अन्नमायुस्तथांश्चैवददतेपितरो

भुवि भक्त्यापरमयायुक्तःश्रद्धानाजितेंद्रियः समर्चितंबजयेयेस्तुनित्यमेवसमाहितः सप्तद्वी

पसमुद्रायांपृथिव्यामेकराड्भवेत् यत्किंचित्पच्यतेगेहेभक्ष्यंवाभोज्यमेवच अनिवेद्यनभोक्तव्यं

तस्मिन्नायतनेतदा क्रमशःकीर्त्तयिष्यामिवलिपात्राण्यतःपरं येषुयेचफलंप्रोक्तंतन्मेनिग

दतःशृणु ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेश्राद्धकल्पे ॥ बृहस्पतिरुवाच पालाशेब्रह्मवर्चस्व

मश्वत्थेराज्यभावना सर्वभूताधिपत्यंच प्लक्षेनित्यमुदाहृतं फल्गुपात्रेचकुर्वाणःसर्वान्कामा

मानवाप्नुयात् पराकंतिरप्योकर्नप्राकाश्यंचविशेषतः वैल्वेलक्ष्मीस्तथामेधांतिंस्तथायु

ष्यमेवच क्षेत्राणामन्नडागेषुसर्वसस्येषुचैवहि वर्षंददत्यसंशयोवेणुपात्रेषुवर्त्ततः पतेषुवस्त्र

पात्रेषुयेनचाग्रायणंददुः सत्कृतंपञ्चयज्ञानांसर्वेषांफलमश्नुते पितृभ्योयस्तुमास्यातिस

गंधीनीचसर्वशः सदादयाक्रियायुक्तमविभातिदिवाकरः गुल्मलतादीनस्थाधूपान्पितृभ्यो

यश्चयच्छती संयुक्तंमधुसर्पिभ्यां मोघमेधफलंलभेत् धूपगंधानामेयतेकानेपितृपरायणे ल

पर्ण

वा°
२२३

भतेस्त्रीसपत्न्यादिरुत्तचामत्रचोभयोः दद्यादेवपितृभ्यस्तु नित्यमेवहस्ततद्विजः दीपंपितृभ्यप्र
यतस्सदायस्तुप्रयच्छति सलोकप्रतिरूपं च सदा च लभते शुभं ऊर्ज्जं सात्यशा सांचैवकान्याचैवव
लेनच भुविप्रकाशोभवतिभ्राजतेचश्रीविष्णो अप्सराभिः परिवृतो विमानाग्रेणमोदते गंधधु
ध्यांश्चधूपांश्चतथाजप्याहुतीश्चैव फलमूलनमस्कारैपितृणां प्रयतश्शुचिः पूर्वंकृत्वाद्विजा
नाश्चान्पूजयेदंनसंपदा श्राद्धकालेचसततंवायुभूतापितामहाः आविशंतिद्विजान्दृष्ट्वात।
स्मादेतद्ब्रवीमिते वस्त्रैरन्नैप्रदानैस्तैर्भक्ष्यैर्पेयैस्तथैवच गोभिरश्वैस्तथाग्रामैः पूजयित्वाद्विजो
त्तमान् भवंतीपितरः प्रीताः पूजितेषुद्विजातिषु तस्माद्देनविधिवत्पूजयेद्द्विजसत्तमान् स
व्योत्तराभ्यां पाणिभ्यांकुर्याडुल्लेखनंद्विजः प्रोक्षणं चतथाकुर्यात्श्राद्धकर्मण्यतंद्रितः दर्भान्।
पिंडांस्तथाभक्ष्यान्पुष्पाणि विविधानिच गंधदानमलंकारमेकैकं निर्वपेद्बुधः पोषयित्वाज
नेसम्यग्वेश्चैर्येस्याज्जनरोद्विजः अत्यंतदर्भपिंजूलैस्स्त्री भिकुर्याद्यथाविधिः अपसव्यंपितृ
भ्यश्चदद्यादंजलिमुत्तमं तानुवाचार्यायसर्वेषांवस्त्रार्थंसूत्रमेववा धंडन्यथाप्रणेचैवतथैवा।

राम
२२३

त्रेण नेतथा सकृदेव पितॄणां तृप्तिस्त्रिभिरुच्यते ॥ एकं पवित्रहस्तेन पितॄन्सर्वान्समाहितः कृत्वा चैलमं
त्रेणा पिंडेभ्यो दत्वा दर्भानेनं स्मृतं सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तान्संवीतपिंडान्निर्वपेद्ध्रुवः जानु कृत्वा तथा सव्यं
भूमौ पितृपरायणः पितॄन्पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् आद्यं च पितरं चान्यं पितरं तीर्थे
नयजन्नतः पिंडान्यथे दत्वा पितृत्सम्यक् प्रयतः सव्योत्तमं त्रितः अन्ननाद्भिश्चापश्च यश्च भक्ष्यैश्चैव प्रथग्विधैः
प्रथमानामहानीतौ केचिदिच्छन्ति मानवाः तत्पिंडानां तु पूर्वेण सांगुष्ठान्यतः त्रिवर्हिनान् जानन्।
तराभ्यां पाणिभ्यां पिंडान् यथाक्रमं सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्ममंत्रे विपर्ययः ॥ नमो नः पितरः स्व
स्मैस दा सेव मतं द्विजः ॥ दक्षिणस्यां तु पाणिभ्यां प्रथमे पिंडं सुन्मजेन नमो वः पितरः सौम्याः पठ
त्रिलव मतं द्विजः ॥ सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्म सर्वमतं द्विजः ॥ उलूखलस्य लेखा याम दद्यात्तत्र सर्व
नं ह्यामं सूत्रं वनदद्यात्स्माणं कार्पासिकं तथा पत्तोर्णपट्टसूत्रं च कौशेयं परिवर्जयेत् वर्जयेद
दशपंजं नेयद्यप्यहतं वस्त्रं जं न प्रीणंति तेनैपितानिदाता तत्त्राप्यायतो भवेत् सूक्ष्मं कृत्तिकं कर्म
जनंनित्यमेवच कृष्णभरणं तिलैस्तु लंयनवास्थपरिरक्षितं चंदनागरुकर्पूरचोभनमाल्येश्चीरया

घृतं धूपं च मग्गुलं श्रेष्ठं गुरुषं धूपमेव च शुक्ला सुमनसश्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च गंधकंस्फु
पपत्नानि यानि चाम्पानि कृत्स्नशः जपा सुमनसां भंडीरूपकास्सकुरंडकाः पुष्पाणि वर्जनीयानि
श्राद्धकर्मणि नित्यशः यानि गंधादयेतानि उग्रगंधीनि यानि च वर्जनीयाणि पुष्पाणि भूतिमवि
च्छता सदा द्विजातयो नकान्त्विष्टानि यतास्परुद्स्थुलाः सजयेद्यजमानस्तु विधिवद्दक्षिणामुखः ते
षामभिमुखो दद्याद्दर्भांत्पिंडांश्च यत्नतः अनेन विधिना साहा दर्वं पिष्पत्पितामहान् हरितावै
सपिंजूलाश्च कासिद्धासमाहिताः रत्नीमात्रप्रमाणेन पितृतीर्थेन संस्थिताः उपमूलेन तथा
नीलाप्रस्थलानत्रालोयमाः तथा श्यामाकनीवाराद्दूर्वाश्च समुदाहृताः पूर्वकीर्त्तितवान्मेघो
वभूयाप्रजापतिः तस्य वालानि पतितानि भूमौ चाकाशमागताः तस्मान्मेध्याः सदा कासाः श्रा
द्धकर्मणि पूजिताः पिंडान्निर्वपणं तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता प्रजापुष्टिफति कीर्त्तिः प्रज्ञा कांति
समन्विताः भवंति रुचिरा नित्यं निपाध्माना घवर्जिताः सकृद्देवस्ततस्तु भीन्पिंडार्थं दक्षिणा
मुखः प्रागदक्षिणाग्र नियतो विधिचाप्यनुवस्थति नदीन्येचापिवाज्ञडौ न चैवान्यमनानरः

एकाग्रमाधायमनश्श्राद्धंकुर्यात्सदाबुधः निहन्त्यसर्वंयदमेध्यवज्ज्ञंवेद्दवाश्चसर्वैसुरदानवाम
या रक्षांश्चयक्षाश्चपिशाचगुह्यकाहन्तामयायान्तुधानाश्चसर्वे एतेनमंत्रेणसंसयनामा
तांवेदिमत्कडुल्यव्यधीराः शिवांहिध्रुवमिक्रमानःचोयद्विजातिर्दिशाम्युत्तरागतः एवंपि
त्रेहधूमन्नंहियस्यतस्यासुरावर्जयंतीह सर्वेयस्मिन्देशाघ्यानेयएषमंत्रस्तंवैदेशंराक्षसा
परिवर्जयंति अन्नप्रकारान्नाशुचिसाधुवीक्ष्य नचैवान्नेसंस्पृशंश्चापिदद्यात् पवित्रपाणिश्च
भवेत्तथाहि सहस्रकृत्नस्यफलंसमश्नुते अनेनविधिनायस्तुश्राद्धंकुर्याद्विजसदा मनसा।
कांक्षितंयत्तत्तदाप्नोतिनामहाः पितरोक्रूरमनसोरक्षांसिचिमनांसिविभवत्येवंकृत्वा
श्राद्धेनित्यमेवप्रयत्नतः शूद्राश्चद्विजातिरवाप्य अन्नासलवरघ्यसदा वोरणश्वालवाश्चैवलवा
वृद्धाश्चनित्यशः एवमादीन्यघान्यानितृणानिपरिवर्जयेत् अंजनाभ्यंजनागंधामातुनु
लेपनंतथा काशेद्रूमिभवेकार्यंसर्वमेवाफलंलभेत् काशाद्भुतनभेवायेच वृहिणोउपब
र्हिणः अप्यतेपितरोदेवादेवाश्चपितरःपितः सप्यांगंधादिधूपानानायमंत्रंतुदाहृतः

वा०
२२९

अकृत्यदक्षिणां दानहोमार्थे विप्रयत्नतः अस्वर्ग्यं लौकिकं वापि जुहुयाद्धर्मसिद्धये अंतराधाय
समिधं तथाहोमो विधीयते सर्वाहुतेन मनसा प्रयतानि प्रयत्नतः अग्नये कव्यवाहनाय स्व
धा अग्निरसे नमः सोमाय वै पितृमते स्वधा अग्निरसे नमः यमायचैवांगिरसे स्वधा नम इति
ब्रुवन् इत्येतैर्होममंत्रा मंत्राणामनुपूर्वशः दक्षिणाग्नये नित्यं सोमायानंतरं तदा
पतयोरंतरं नित्यं जुहुयाद्धविरुत्तमे उपचारं स्वधाकारं तथैवाग्नौ षण्नमस्कृत होमं जप्यं नम
स्कारं प्राङ्मुखे च विशेषतः अजनाभ्यं जने चैव पिंडसंवपनं तथा अश्वमेधफले चैव तत्स्व
तं मंत्रपूर्वकं क्रियासर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् वह्नेर्हव्यात्त्वमेवाग्नौ समिद्धे विशेष
तः विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये अप्रबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो हुताशने यजमा
नो भवेदंधः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं अल्पेंधनो वा रूक्षो वा विस्फुलिंगश्च सर्वशः ज्वालाधूमा
य सव्यश्च सत्त्व वह्निर्न सिद्धये दुर्गंधश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः भूमिं विगाहते यत्र
तत्र विद्यात्पराभवं अर्चिष्मान्पिंडितशिखः सर्पिकांचनसंभवः स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः

राम०
२२९

स्यात्सर्वार्थसिद्धये नरनारीगणेभ्यश्च यज्ञांशं प्राप्नोति प्राप्स्यतो अत्र यायज्ञिनाहोमं भवंति यत
रोक्षया पवित्रं वाह्निजस्पष्टं श्रुद्धये जन्मकर्मसु पात्रे श्रुपलमहिंहं यन्नया श्राद्धवर्मणि त
देवकृत्स्नं विज्ञेयं समिन्धुच्चय यथाक्रमं कृत्वा समाहितं चित्तमग्रये वैकरोम्यहं अनुज्ञातः ऊ
रुबेनि तथैव ब्राह्मिजसत्तमैः प्रतिमादाय पुत्रांश्च गुरुर्याद्ध्व्याहृतनः समानहास्तन्यग्रोध
लद्गान्श्वतृक्षविकंकता उदुंबरास्य पविस्यचंदनैर्याज्ञयाश्चते सरलोदेवदारश्च शालश्च
खदिरस्तथा समिदर्थे प्रशस्ता स्फुरैनवृक्षाविशेषतः ग्राम्याकंटकिनश्चैवयाज्ञियाये
नकेवच पूजितास्समिदर्थे सुपितृणां वचनं तथा समिद्भिः फलयेयाभिर्गुरुर्याचोक्तनाश
नं फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु आयसं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हितन्त्स्वेषया।
न तकोनक्तमालकपित्थं श्याल्मलिस्तथा वीजो वीभीतकश्चैव वल्लिभिश्च तथैव च श्लक्ष्णानां
नानिवासश्च वर्जयेत महीरुहान् अयाज्ञियाः स्मनाये वै लदश्चैव तु वर्जयेत् स्वपेतिचेव
मंत्रांते पितॄणां वचनं तथा स्वाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मणुदाहृतं ॥ इति श्रीवायुप्रोक्ते यो

सूतउवाच देवास्थापितरश्चैवतेभ्योन्येपितरस्तथा यथर्वाणविधिर्दृष्टस्त्वयावाचवृहस्पतिः पूजयेत्तु
पितृन्पूर्वंदेवांश्चापिविशेषतः देवेभ्योपिपितृन्पूर्वामर्चयंतीहयत्नतः एतस्मादुहिमाख्यानलोके
विख्यातिनामतः विधिनासातुधर्मज्ञदत्ताधर्मायधर्मतः तस्यापुत्राममहात्मानोविश्वेदेवाइतिश्रुतिः
प्रख्यातास्त्रिषुलोकेषुसर्वलोकनमस्कृताः समस्तास्तेमहात्मानश्चेरुरुग्रंमहत्तपः हिमवच्छिखरे
रम्येदेवगंधर्वसेविते शुद्धेनमनसाप्रीतापितरस्तानथाब्रुवन् वरंवृणीध्वंप्रासाद्यकंकामंकरवामहे
एवमुक्तेतुपितृभिस्तदात्रैलोक्यभावनाः प्रजानामधिपोब्रह्मोविश्वानीतिनमब्रवीत् ब्रह्मोवाच ॥
महातेजामहादेवतपसानेनतोषितः तपसानेनसंप्रीताकंकामंविदधामिवः एवमुक्तास्तदाविश्वे
ब्रह्मणालोककर्तृणा ऊचुस्तेसहितास्सर्वेब्रह्माणंलोकधारिणं श्राद्धेस्माकंभवेदंशोएषनःकां
क्षितोवरः प्रत्युवाचततोब्रह्मायान्वैत्रिदिविपूजितान् भविष्यत्येवमेवेतिकांक्षितोवोवरस्तुयः
पितृभिस्तुतथोक्तास्त्वेवमेतन्नसंशयः सहास्माभिस्तुवोभाव्यंयत्किंचिद्धियतेत्विह अस्माकं
कल्पितंदास्यश्राद्धेष्वग्रासनंहिवे भविष्यतिमनुष्येषुसत्यमेतद्ब्रवीमहे माल्यैर्गंधैस्तथा

न्येनयुस्मानग्रेभविष्यति प्रदानाचेतियुष्माकमस्माकंदास्यतेततः विसर्जनमथात्माकेसर्वेप
श्चात्तुदेवताः स्त्रीणांचैवशूद्रस्यशांतिर्यास्याविद्धिधर्मं भूतानांदेवतानांचपितॄणांश्राद्धकर्मणि
एवंविधकृतेनसम्यक्सर्वमेतद्भविष्यति एतद्दत्वावरंतेषांब्रह्मापितृगणैःसह भूतानुग्रहकृद्देवसं
वंचारयथाहवं देवपंचमहायज्ञानमयाप्रसमुदाहृताः एतान्पंचमहायज्ञानिर्वपेत्सततंनराः
यत्रयास्यतिदातारस्तस्थानंवैनिबोधत निर्भयंनिरहंकारंनिःशोकंनिर्भयत्रमं ब्रह्मस्थानमवा
प्नोतिसर्वकामसुरस्कृतं शूद्रेणापिचकर्तव्याःपंचैतेमंत्रवर्जिताः अन्नेनान्यथाततोयोभुंक्तेमन्त्रेणाहि
तमश्नुते अन्नंचभुंक्तेपापात्मायःपचेदात्मकारणात् तस्मान्निर्वर्तयेत्पंचमहायज्ञांस्तदाबुधः
नैवेद्यंकेचिदिच्छंतिजीवन्तंस्थर्दक्षयलतः उदकंचविनिःक्षिपेत्कुर्याद्भुद्धंभवत्येवच बलिंहविर्दिशो
ऊर्ध्वाद्भुत्वाद्धचतरेक्षिपेत् पश्चाद्गगनांपूर्ववालंसर्वंसमुत्क्षिपेत् नानिवेद्यभवेत्पिंडःपितॄणां
यस्तुजीवति श्रेष्ठेनान्येनभक्ष्येणभोजयेन्नयथाविधि विधानेवेदविहितेनपतद्दत्वामियतंनः
देवदेवमहात्मानोहसेनेपिपितरोसतः इत्युक्तंतिकिंचिदाचार्यपश्चात्पिंडनिवेदनं पूजनंचैव।

विप्राणां पूर्वमेव हि नित्यशः तद्धि धर्मार्थकुशलानि फलानि च बृहस्पतिः सर्वं निवेदयेत्पिंडं पश्चाद्वि
प्रांस्तु भोजयेत् योगात्मानो महात्मानः पितरो योगमास्थिताः तस्माद्दद्याच्छुचिः पिंडान्योगिभ्यस्त
त्परायणः पितॄणां हि भवेदेतत्साक्षादिव कृतं हविः ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चाग्रासने यदि यज
मानं च भोक्तॄंश्च नौरिवांभसि तारयेत् प्रसन्नाः प्रगृहीता यत्र सत्तांश्चैव विमानता दंडो देवकृतस्तत्र स
यः पततिदारुणेः हित्वा गर्भं सधर्माणं वालिशं यस्तु भोजयेत् श्राद्धिकर्म समस्तस्य दानं तत्र विनश्य
ति पिंडस्यैव सदा दद्याद्योगार्थी तु प्रयत्नतः प्रजार्थी यतये दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं उत्तमां फलितमवि
च्छन्तो भुनित्यं प्रयच्छति अन्नं प्रजां यशः कीर्तिः गावस्तु नित्यं प्रयच्छति अर्थियतदीर्घमायुश्च वायसे
भ्यः प्रयच्छति सौक्ष्ममार्यमथाप्तिक नक्षत्रेभ्यः प्रयच्छति एवमेतत्समुद्दिष्टं पिंडनिर्वपणाश्रितं
आकाशं शोभयेद्यस्तु पितृस्थितो यदक्षिणामुखः पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणां चैव दिग्भवेत् एको
विप्रास्तु नः प्राक्तु पिंडोद्धरणमग्रतः अनुज्ञातस्तु तैर्विप्रैर्वा नमस्ह्रियतामिति भक्ष्याणां च फलानां च भक्ष्य
माणायन तस्याः अग्रस्तु हुत्वा सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि भक्षमन्त्रेन पायेयं तथान्नानि फलानि च

कृत्वाचाग्नौततःपिंडान्निर्वपेद्दक्षिणामुखः विवस्वतायसोमायकृत्वापिंडंनिवेचमः उदकानयनंकृ
त्वापश्चाद्द्विजाग्र्यान्भोजयेत् आसुरर्व्वानयाविप्राङ्गैरन्नैश्चशक्तितः स्विष्टेचभुक्तेसंगंधैश्चतर्पयेत
रसैस्तथा एकाग्रश्चमुपासीतप्रयतःप्रांजलिस्थितः ततरश्चहृष्टानश्चकामान्प्राप्नोतिमानवः भुक्त्व
उत्थंकृतनतत्त्वदात्स्वस्यस्वकृतंचयत् ततोयज्ञंचदानंचप्रयच्छेन्निपितामहाः अतःपरंविधिंसाम्य
भुक्तवत्सुद्विजातिषु आचान्तेष्वेवविहितेनतन्मेनिगदतःशृणु प्राक्सभूमिमभ्योक्ष्यहंवैविपिनयराय
णः सर्वोन्नविकिरंकुर्याद्विधिदृष्टेनकर्मणा स्वधांप्राप्यततोविप्रान्विधिवद्भूरिदक्षिणान् अन्नशेषा
समनुज्ञाप्यसत्कृत्यद्विजसत्तमान् प्रांजलिप्रयतश्चैवअनुव्रागसविसर्जयेत् ‖ इत्यादिवायुप्रोक्ते
श्राद्धकल्पे ‖ बृहस्पतिरु ‖ सकृदभ्यर्जितापीनाभवंत्यपिनरोमया योगात्मानोमहात्मानोवियात्मा
नोमहौजसः प्रेत्यचस्वर्गभोगायकामैश्वर्यसविस्तरं येषांवाप्यनुग्रहंतिमोक्षप्राप्तिक्रमेणतु तानि
वक्ष्यामिपुण्यानिसोमयासरांसिसरितस्तथा तीर्थानिचैवपुण्यानिदिशानशैलान्पुण्याकृतान् पुण्यपायः
सर्वलोकेषुमरकंटकपर्वतः पर्वतप्रवरपुण्यःसिद्धचारणसेवितः यत्रवर्षसहस्राणिप्रयुता

वा॰
२२८

स्पर्शदानिव तपस्तङ्कन्दंतेयेभगवानंगिरास्तथा यत्र मृत्योर्गतिर्नास्तिस्थैवासुरराक्षसां नभयंचै
ववालखमीयावज्रमिहदरिछंति तेजसायशसाचैवश्रमितेस्तनगोत्तमः शृंगमास्यवतोनित्यंवशिसं
वर्तकोयथा महद्वज्रसगंधाश्चरेमाभाप्रियदर्शनाः शंगलाऊशाशतिख्यातापिवस्त्हिणन्नमेट
इष्टवान्स्वर्गसोपानभगवानंगिरास्तथा अग्निहोत्रमहातेजाप्रसराधेऊशोत्तमान् तेषुदर्भेषुयःपिं
डान्मरकंठकपर्वते दद्यान्सकृदपिप्राज्ञस्तस्यवक्ष्यामियत्फलं तद्भवत्यक्षयंश्राद्धेपितॄणांप्रीतिवर्द्ध
नं अंतर्द्धानंवाकंतिहेत्रमासायतत्सदा तत्रज्वालासरः पुण्यादृश्यतेयापिसर्वशः सशल्या
नांचसत्वानांविशल्यकरणीनदी प्राग्दक्षिणानुसावानीद्याणीसापर्वतोत्तमे कलिंदेदेशपार्श्वाद्
पितृणांप्रीतिवर्द्धनं सिद्धक्षेत्रमृषिश्रेष्ठायत्किंचित्परमंभुवि समन्तेदेवदैत्यानांश्लोकमप्यशना
जगौ धन्यास्तेपुरुषालोकेयेप्राप्यमरकंटके पितॄन्संतर्पयिष्यंतिश्राद्धेपितृपरायणाः अल्पेन
तपसासिद्धिंगमिष्यंतिनसंशयः सकृद्देवार्चितास्तत्रस्वर्गमामरकंटके मेरुडपर्वतेरम्येपुण्यश
ऋनिषेवितं तत्रारुणभवेप्रीतिश्राद्धेचैवमहत्फलं विल्वाधशिखरेयुक्तादिव्यंचक्षुप्रवर्तते

राम॰
२२८

अ२ रूपंचैवभूतानांदेववत्तुरतेमही समगोदावरेचैवगोकर्णेचतपोवने अश्वमेधफलंतत्रस्नात्वाच
लभतेनरः धूतपापस्यलेभाप्यधूतस्नात्वाभवेन्नरः रुद्रस्तत्रतपस्तेपेदेवदेवोमहेश्वरः गोकर्णेवर्णि
तविप्रेनास्तिकानांविदर्शिनं अब्राह्मणस्यसाविद्रीपठतःसप्राणस्यानि देवर्षिभवनेशृंगेसिद्धचारण
सेविते आरुह्यतंतुनियमात्तमोयांतित्रिविष्टपं दिव्येप्रस्वेदनवृंदेश्वपादयेरुपशोभिते आपस्वेदं।
आपस्वेदनसंयुक्तावहतिसततंयतः नदीप्रवर्त्ततेनाम्नासाप्रपर्सितिनामतः योवैवसमदावेदा।
दक्षिणंयातिसागरं नद्यायस्यास्तयस्यापोमकेनागामहोदधौ वांरवाभवंतिमुक्ताश्चजायंतेशंखा।
मौक्तिकाः उदकानयनंकृत्वाशंखेमौक्तिकमंभुतं आधिभिर्व्याधिभिश्चैवमुक्तायात्यमरावतीं चंद्र
नेत्याप्रयुक्तानांशंखानांमौक्तिकपवच पापकर्तॄनपितृन्सारयंतिमुक्तिगत चंद्रवीर्येक्रमायांतु।
कावेर्योप्रभवेद्दृयंश्रीपर्वतस्यतीर्थेषुवेकृतेचतप्यागिरौ एकस्यायत्रदृश्यंतेवृक्ष्याहोशिरपर्वते
पलाशाखोदिरविल्वाश्चहाम्रयविकंकताः पतहीमंडलेसिद्धायाज्ञेयहितुसत्तमाः आसि
न्मुक्ताजनानानि हिण्ययात्यमरावती कर्मीणिस्वप्रयुक्तानिसिद्ध्यंतिप्रभवात्पय उप्रसक्तानिपि

नृत्तुस्तम्प्रयुक्त्याभवंत्फल पितॄणांदुहितानाथ्रएपानर्मदासरितांवरा अत्रत्र्याऽऽज्ञानिरतानिश्चरदयानिभवंतु
त मावरस्यवनेपुएपसिद्धाचारणसेविते अंतर्द्धीनंनगकेतिसक्तातस्मिन्महागिरौ विंध्येचैवगिरौतु
एपाधर्माधर्मनिदर्शनी धारांपानपश्यंतिधारांपश्यंतिसाधवः तस्यांतुद्दश्यतेपापंकेशाचित्पापक
र्मणा स्पृष्टाभवतिसाधारासायशः शुभकर्मणां कोशलायांमतंगस्यवापीपापनिषूदिनी पीताता
स्यांदिवंयांतिकामचारविहंगमाः ऊमारुऊशालतीर्थेपर्वतेपापपंजरे पांडुतलेसमुद्रांतेपंडारकव
नेतथा विमलेचवियापेचसन्तृत्प्रभवेभय श्रीवृद्धेगरप्रकूटेचजंबूमार्गेचनित्यशः अस्मिन्स्यगिरौतु
ऐगयोगाचार्यस्यधीमतः तत्रापिश्राद्धमानंत्यमसितायांचनित्यशः पुष्करेधत्तयंश्राद्धंतपश्चैवमहा
फलं महोदधौप्रभासेवत्तस्मादेवंविनिर्दिशेत् देविकायांवृषोनामकूपसिद्धसिद्धनिषेवितः समुत्प
तंतितस्याधोगावोधृत्वेनानित्यषः योगस्वेरसदाजुष्टसर्वपापबर्हिकृतं दधात्राद्धंतुयत्तस्मिन्तस्य
वहत्याम्रियत्फलं अत्रेयमसर्वकामीयुश्राद्धंदीएणनिवेदितंनं जानदेवाशिलावृत्तमाद्यादग्रसनानतनी
येचाग्निप्रविश्यतत्रनाकपृष्टसमादनं अग्निर्ष्यातपनर्तानतस्मिन्नुत्वततदद्यंयं दशाश्वमेधिकेनी

र्थतीर्थेपंचाश्वमेधिके यथाहिष्टफलंतेषांकृतानात्रसंशयः स्नात्वातंहयशिरोनामतीर्थंस
र्ववरप्रदं श्राद्धंतत्रतदाहत्वंदत्वास्वर्गेविमोदते श्राद्धंकुर्यान्नावमुच्चैवैजेयंपायनिसूदजेश्रा
द्धंतत्राक्षयंप्रोक्तं जपहोमतपांसिच अजंतुंगंसमतीर्थंनर्पयेत्सततंपितॄन् दृष्ट्वातेपर्वंह
कायायत्रनित्यादिवौकसां पृथिव्यामहदद्भुतंनिक- यत्रपांडवः योगेश्वरैसदाजुष्टंसर्वं
पापवह्निकृतेः दर्याकाद्रंतुयस्तस्मिन्स्नानस्यवत्स्वामियत्फलं अर्चितालेनवैसाक्षाद्भवेतिपि
तरःसदा अस्मिंल्लोकेवशीचस्यात्प्रेत्यस्वर्गेचमोदते आयधाःप्रवरस्तुएषशिवानामऋदस्त
था स्नात्वाव्याससरःपुण्यंदिव्यंब्रह्मसरस्तथा उज्जंतःपर्वतःपुण्ययस्मिन्योगेश्वरालयः
तत्रैवचाश्रमंपुण्यंवसिष्ठस्यमहात्मनः ऋग्यजुःसामभिश्शिरसकपोतंपुण्यमाहूयः स्नात्वा
नंपंचमावेदास्तद्वास्तेषुब्राह्मणाः गत्वैतामुच्यतेपापान्द्विजोवह्निसनातनः श्राद्धंचान
त्यसेतेषुजपहोमतपांसिच पुंडरीकेमहातीर्थेपुंडरीकसमंफलं ब्रह्मतीर्थेमहातीर्थेअ
श्वमेधफलंलभेत् सिंधुसागरसंवेदनपापंचनदंद्वयं कीरकान्मानतः पुण्यमंडपायांवय

वा·
२८०

वंते दृयं संस्मरये श्राद्धं मनसे च विशेषतः महाङ्कुरे चवदे वीगिरौ त्रिककुरे तथा संध्यायां च महानद्यां।
दृश्यते महदद्भुतं अश्वद्धा नानाभ्येति शास्त्रेऽपि तिव्रतत्रमान् जातवेदशिला तत्र साक्षादग्निः सना
तनः श्राद्धानि चाग्निकार्यं च तत्र कुर्यात्सदा द्वयं संश्रयिन्विवेकवेकेन सायाह्नप्रतिनित्यशः तस्मि
न्देवं तथा श्राद्धं पितॄणां सह्यपार्थिता कृतात्मा वाक्कृतात्मा वाक्कृतात्मा श्राद्धं विज्ञायते नरः स्व
र्गमार्गप्रदं नाम तीर्थं सर्वोवरप्रदं वराणान्सृजते यस्तु दिवं समर्थयो मना: अथापि ता निदृश्यते
चराणपवृत्तताप्ति तु स्नात्वा स्वर्गमाप्नोति स्वल्पामल्पमेव भवात्रु यात् व्यातमायतनं तत्र नदीसिद्ध
निषेवितं नदीश्वरस्यायामूर्तिं कुराचारैर्न दृश्यते दृश्यते काञ्चनानूपासं चिषेभास्करोदये क
लाप्रदक्षिणं वास्तुगकंतंनतहिताद्दिवं सर्वतश्च कुरुक्षेत्रं सुतीर्थं चिविशेषतः पुण्यं सनत्कुमा
रस्य योगशास्त्र महात्मनः कीर्तिते चलितानुदत्वा पितृणां च सदा द्वयात् ईजते चाद्वयं श्राद्धं
धर्मराजनिवेशाने श्राद्धं दत्तमामावाश्याविधिना च यथाक्रमं पुनः संनिहनानां वै कुरुक्षेत्रं
विशेषतः अर्चयेद्वा पितॄंस्तस्य सततु त्रेस्तनम्णा भवेत् विनशाने सरस्वत्यां ब्रह्मप्रश्रवणे तथा

ग्रम·
२२८०

व्यासतीर्थे सरस्वत्यां त्रिसन्ध्ये च विशेषतः देयं तु कारयवने श्राद्धमक्षयमिष्यते सर्वतश्चैव वैगां
गायां मैनाके च नगोत्तमे यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते अमरकस्याश्चापि शीताश्च ग्रायु
स्तत्र निदर्शनं यमस्य भगिनी पुण्या मार्तण्डदुहिता तथा तत्राक्षयं तदा श्राद्धं पितृभिः सर्वकी
र्तितं ब्रह्मतुंगहे स्नात्वा सद्यो भवति ब्राह्मणः तस्मात्तु श्राद्धमानंत्यं जपहोमतपांसि च स्या
त् प्रभूतो वरं तत्र वसिष्ठे वै महानयाः अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादया मणिचर्चिताः तस्मात्तु दृश्य
ते यत्र धर्माधर्मनिदर्शनी यथा वै तुलितं विप्रैस्तीर्थानां फलमुत्तमं पितॄणां दुहिता योगागं
धकाली विविश्रुता नद्यां ब्रह्मणस्तस्याः पराशरेणोद्वहः व्यस्तो येन च तु दान्तु वेदं धीमा
न्महामुनिः महायोगं महात्मानं यात्वा संजनयिष्यति अच्छोदके नाम सरो यशाके दासकन्यि
का मत्स्ययोनौ ध्रुवं जन्मं ज्ञास्यति योगाद्वारेण तु तस्या यत्राश्रमः पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितः
सत्यदत्तेन वै श्राद्धं महत्यं समुदाहृतं तस्यां योगमहामायाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् उर्वीतं गे व्या
मोघे व्यासतीर्थे तथैव च पुण्यं अब्रह्मणोऽटव्याक्रीडमानेन यमहत्यं सिद्धेस्तत्र मेविनानित्यं दृश्य

तेनाकृतात्मभिः अनिवर्त्तनं तु नंदायां वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि सिद्धक्षेत्रं तु वैजयंतं यत्र प्राणान्न निवर्त्तते
महालये पदं यस्य महादेवेन धीमता देवालये तु पसत्वा एकपादेन तीश्वरः नीकारश्च युगादि
श्च सुमातुंगे स्थितं जलं उमातुंगे भृगुतुंगे महालये कारवनं शांडिल्यां गुहायां वामनस्य वा
गावां चैतानि सूतस्याक्षय्यं अक्षय्यमेव च जपो होमस्तपो ध्यानं यत्किंचित्सुकृतं भवेत् ब्रह्मचर्यं
जज्ञे तेवग्युरुभृगोः शांतस्य माः एवमादीनि सर्वस्तास्तान्वा श्रा मातियमाले कुमारधारा तेनैव दृष्ट्वा
पापप्रनाशनी या नाम स नेचुनत्रैव राघस्य यापि हृश्यते कुलकीर्तिं गाभ्या सकाम नाप्नोति पुं
कलान् अदृश्य सर्वभूतानां देववच्चरते महीं काश्यपस्य महातीर्थे कालसर्पिरिति श्रुते तत्र
श्राद्धानि देयानि नित्यमक्षयमिकता अक्षयं तु भवेच्छ्राद्धं शालिग्रामे समंततः नगरक्षात्पसतो
हिमः अतिप्रदीप्तैर्भुजगैर्भीमं मत्र न शक्यते प्रत्यक्षं हृश्यते धर्मतीर्थयो रत्नयोर्हृदयोः देव
दारुवने चापि वारयेल्लन्निदर्शनं विधूतानि तु पापानि हृश्यंते सकृतात्मना भागीरथ्यां प्रयागे
च नित्यमक्षयमुच्यते कालिंजरे दशार्णायां नैमिषे कुरुजांगले वाराणस्यां नगर्यां तु देयं श्रा

इँत्वयन्नतः तस्यांयोगेश्वरोनित्यंतस्यांदत्तमथाक्षयं दत्वाचैतानिपुनस्नात्वाहृदमानंतथैवच
जपहोमस्तथाध्यानंयत्किंचित्सुकृतंभवेत् लोहितेचैवसत्पादे स्वर्गीवयानंधेवच सकृदेवसमु
द्भांतेदृश्यतेपुण्यकर्मभिः गंगायांधर्मपृष्ठेच्च सरस्वत्यांतथा गंगायांगर्भकूटेचश्री
कूटेतुमहाकाले हिमवत्पतनेतत्रसमंतात्पंचयोजनं भरतस्याश्रमेपुण्येपरम्परपुण्येतस्य
तं मतंगस्यपदंतत्रदृश्यतेमासवच्चवया स्थापितंधर्मसर्वस्वंलोकस्यास्यनिदर्शनं यत्रा
कंवनंपुण्यंपुण्यकृद्भिर्निषेवितं यस्मिन्पांडुविशालेतितीर्थंसद्योनिदर्शनं तुलमानेस्य
च्याच्चापिपुण्ये स्वर्विविधेस्तथा उन्मज्जंतितथालग्नेयेवैपापकृतोजना तृतीयायांतथा
पादेनिश्वरेयाचमंडले महाह्रदेवकौशिक्यादत्तेश्राद्धंमहाफले मंडपृष्ठेपदंन्यस्तंमहादे
वेनधीमता बहून्देवगणास्तस्मात्तत्पसिद्धमहेश्वर त्रयलेनाप्यत्रकालेननरोधर्मपरा
यणाः अथापापाप्तानमन्त्रज्जजीर्णस्वचमिवोरगाः सिद्धानांप्रतिजनन्नेपापानांचभयंकरः
लोहितोनर्मदाभागोसरस्तसदिवानिशं नाम्नाकनकनंदीतितीर्थंत्रैलोक्यविश्रुतं उदी।

चांतुउपष्टस्पादेवर्षिगणसेवितं तत्रस्नात्वादिवं यातिकामचारीविहंगमः दत्तंचापितथा।
श्राद्धमक्षयंसमुदाहृतं ऋणैस्त्रिभिस्तदास्नात्वातिर्मुच्यतिनरोत्तमः वीरेनुसरसस्तस्पदेव
स्यायतनमहत् आरुह्यतंजपेत्तत्रसिद्धोप्राप्तिदिवंततः उत्तरमानसंगत्वासिद्धिप्राप्नोत्य
नुत्तमा तत्रगत्वासरश्रेष्ठेदृश्यतेमहदद्भुतं तस्मिन्निर्वर्त्तयेश्राद्धंयथाशक्तियथाबलं का
मान्सलभतेदिव्यान्मोक्षोपायंचनित्यशः मानसेसरसिश्रेष्ठेदृश्यतेमहदद्भुतं दिवच्युता
महाभागाहेमतारैरिविराजते गंगात्रिपथगादेवीसोमपादाच्युताभुवि आकाशेदृश्यते।
तत्रतोरणंसूर्यसन्निभं जांबूनदमयंदिव्यंस्वर्गद्वारमिवायतं ततप्रवृत्तभूयस्तसर्वसागरस
तिमान् पावनीयसर्वभूतानांधर्मज्ञानांविशेषतः चंद्रभागाचसिंधुश्च उभेमानससंन्निभे
सागरंपश्चिमयातिदेव्यासिंधुस्तुदीवरः पर्वतोहिमवन्नामनानाधातुविभूषितः योज
नानांसहस्राणिआयतोप्रीतिरुच्यते सिद्धचारणसंकीर्णःसिद्धचारणसेवितं तत्रपुष्क
रणीरम्यासुषुम्णानामविश्रुता दशवर्षसहस्राणितस्यांजातस्तुजीवति श्राद्धंभवतिवा

स्यं तं तस्यां दत्तं महोदयं तारयेच्च यदा श्राद्धं दशपूर्वान्दशापरान् सर्वपुण्येष्वहिमवतो गंगया

पुण्यास्त्र सर्वतः समुद्रगाः समुद्रश्च सर्वपुण्याः समंततः एवमादिषु सर्वेषु सर्वेषु श्राद्धं तु नि

वपेद्बुधः कृतो भवति सत्वात्तु दत्वा दानं तथैव च शैलसानुषु तेगोषु कंदरेषु गुहासु च उपह्व

रभितटेषु तथा प्रस्रवणेषु च पुलिनेष्वापगानां च तथैव प्रभवेषु च महोदधौ गवां गोष्ठे संग

मेषु वनेषु च असंसृष्टोपलिप्तेषु रम्यास्वरतीषु च गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च।

कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधिः प्रदक्षिणां दिशं गत्वा सर्वकाममचिकीर्षवः एवमे

तेषु सर्वेषु श्राद्धं कुर्याद्दतं द्विजः एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीसिद्धिमवाप्नुयात् त्रैवर्ण्यविहिते

स्थाने धर्मं वर्णाश्रमे सत्या कोपस्थानाच्च सत्यागात्राप्यते पितृपूजनं तीर्थान्यनुसरन्धीरश्र

द्दधानो जितेंद्रियः कृतभावश्च शुद्धेत किंपुनश्शुभकर्मकृत् तिर्यग्योनिं न गच्छेच्च कुदेशे

न च जायते स्वर्गो भवति वै विप्रो मोक्षोपायं स विंदति अश्रद्दधानः पापात्मा नो नास्तिकश्छि

न्नसंशयाः हेतुदृष्टाश्च पंचैते न ते तीर्थफलमश्नुते गुरुतीर्थे परासिद्धिस्तीर्थानां परसंपदं

ध्यानंतीर्थपरंतस्माद्ब्रह्मतीर्थंसनातनं उपवासात्परंध्यानमिंद्रियाणांनिवर्त्तनं उपमानंनिवर्त्तंहि
प्राणेभिरस्तुनःपुनः श्राणायामैस्तसमोवकृत्वाविधेयानेंद्रियाणिच बुद्धिंमनसिसंयम्यसर्वेषांतुनि
वर्त्तनं प्रत्याहारंपुनर्विद्धि मोक्षोपायंनसंशयं इंद्रियाणांमनोघोरंक्षुध्यादीनांनिवर्त्तनं अनाहा
रात्परंयान्तिविषयातेनशांततपः निग्रहाद्बुद्धिमनसारम्याबुद्धिस्तुजायते क्षीणेषुसर्वपापेषु
क्षीणेषुइंद्रियेषुच परिमिर्वांति शुद्धात्मायथाह्यग्निर्निरिंधनः कारणेभ्योगुणेभ्यो व्यक्ता
व्यक्तास्वरूपशः वियोजयतिद्वन्द्वंतेभ्यो योगेनयोगवित् तस्यनास्तिगतिस्थानंव्यक्ताव्य
क्तमसंशयः नासन्नसद्सन्नेवकिंचिदस्ति स्थिरेरिति ॥ इतिवायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पेतीर्थया
त्रासमाप्ताः ॥ बृहस्पतिरुवाच अतःपरंप्रवक्ष्यामिदानानिचफलानिच श्राद्धकर्मणिमेध्या
निवर्जयतीयानियानिच हिमप्रतपनेकुर्याद्राहरेद्धान्दिमंततः महिहोत्रमतःपुण्यंपरमंहि
ततःस्मृतं नक्तेनवर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्रदर्शनात् सर्वस्वेनापिकर्त्तव्यंक्षिप्रंवैराहुदर्शने
उपरागेनकुर्यायःपंकेगौरिवसीदति कुर्वाणस्तुहरेन्यायमज्जेनौरिवसागरे वैश्वदेवंच।

सामंत्रवकुमासंपरंहविः विवर्णंवर्जयेत्खड्गाश्रमूषानाशनायवै त्वक्षाचैवार्यमाणेनदेवेशो
नमहात्मना पिवंक्वचीयते॥ सामंप्रथिव्यामयन्तुरा श्यामाकास्तुतथात्यत्रापिनर्थमयिहजिताः
विप्रुषसलस्तनासाभ्यामसक्ताभ्यांवर्धेत्तवः श्रीष्मणाशीतलाङ्ग्यामधुराश्चनवर्धेत्तवः श्या
माकैरिक्तभिश्चैवपितृणांसार्वकामिकं ऊर्ध्वारग्राय्यणयस्तुसश्रीकंक्षिद्धिमासुखान् श्यामाका
हस्तिनामाचपटोलबृहतीफलं अगलस्यशिषानीवाकमायासर्वशश्च पयमादीनिचान्यानिस्वाह
नीमभूतानिच नागरंचात्रवेदेयंदीर्घमूलकमेवच वंशीकरीरासुरसामजकंभूतृणानिच वर्जनी
यानिवक्ष्यामिश्राद्धकर्मणितत्पशः लशुनंगृंजनंचैवपलाण्डुपिंडमूलकं करभायानिचान्यानि
हीनानिरसगंधतः श्राद्धकर्मणिचान्यानिकारणंचात्रवक्ष्यते पुरादेवासुरेयुद्धेनिर्जितास्सवलेन
वैः असोभ्यविस्फारन्योवैपतितारक्तविंदवः ततएतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणितत्पशः अपथवृक्षा
न्निर्यासाल्लवणान्यूषणानिच श्राद्धकर्मणिवर्ज्यानियाश्चनार्योरजस्वलाः दुर्गंधफेनिलंवै
वतथापैवल्वलोदकं नलभेयत्रगोस्तिर्ति नक्तंयश्चैवगृह्यते आविकंमार्गमौष्ट्रंचसर्वमेकशफ

वयत माहर्षिर्वामदेवश्चैव यथोवर्ज्यं यि जानता अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान्देशान्प्रयत्नतः नष्टृङ्ग्यांच
ये श्राद्धं शौचाशौचवर्जकास्त्वशः वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्यान्न अद्धया गच्छति निरयमवाप्नोति
स्वर्गमोहं यशस्करं वर्जयेद्देशांकं वर्जयेद्देशं सर्वद्वादशयोजनं उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च वैकटः देश
स्तु शाकदोनाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि कारस्करा कलिंगाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ब्रतस्थाश्रमधर्माश्च वर्ज्या
देशाः प्रयत्नतः नग्नाद्यो न यश्येषु श्राद्धमेवं व्यवस्थितं गच्छंति तेस्य दृष्ट्वा पितरः पितामहा
न् शृणु नग्नादीन् भगवन्सम्यक् मा यथा परिपृच्छकाः कथयद्विज सर्वांश्च विस्तारेण यथातथं एवमु
क्तो महातेजा वहस्पतिरुवाच तं सर्वेषामेव भूतानां त्रयी संवरणं स्मृतं परित्यजंति यो मोहात्ते वै न
ग्नादयो जनाः प्रतीयते नरो यस्मान्निरालंबस्य यो वृषः वृषं यश्च परित्यज्य मोहमन्यत्र मार्गति
वृषा वेदाश्च मासस्तस्य ये वै सम्यक् न पश्यति ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः पावकस्ताश्च न सर्वशः शूद्रादेवास
रैः शुद्धेर्निर्जितैरस्सुरैः सदा पाषंडैः कृतनास्तेन नैषा सृष्टिः स्वयंभुवः ॥ ह ॥ हक निग्रंथाः शाक्याजीवे
नीकर्पटाः ये धर्मं नानुवर्त्तंते ते वै नग्नादयो जनाः वृथा जटी वृथा मुंडी वृथा नग्नश्च यो द्विजः ब्र

याजयीवृषयावृत्ती नैवैनम्प्राद्ययोजना: उक्तं धर्मोनिकाशास्त्रतयापुष्टिकलंशाका कृतकर्मा
ह्रितासेतेतुयथायरिकीर्त्तिता: प्रमिनिवृत्तंदृष्टुंवाश्चाणाकृतिमानवान् ग्रसग्रह्याश्चकृतमाश्चना
स्त्रिकागुरुतल्पगा: दस्यचस्पर्शनंशंसाश्च दर्शने नैववर्जिता: येचान्येपापकर्माण सर्वास्तान्परिव
र्जयेत् देवदेवर्षिपितिदायाश्वताश्चैवविशेषत: असुराज्यान्तुधानाश्चरक्षमेभिरजस्तकृत ब्राह्मणकृ
तयुगंप्रोक्तंत्रेतानाद्वृत्तियस्मृते वैश्यंद्वापरमित्याहुःशूद्रंकलियुगंस्मृतं पितर:उच्युः॥ वेदाकृत
युगेह्यत्रेतायांतुस्मृताःस्मृता पुराणानिद्वापरेतुतंत्राणि पाषंडाश्चकलौयुगे अप्रमाना पवित्राश्चउक्तं
टोग्रामसूकर: श्वाचैवदर्शनादेवहंतिश्राद्धंनसंशय: शावसूतकसंस्पृष्टोदीर्घरोगीतिरेवच म
तिनेपतितेनोश्चैवनद्रष्टुव्यंकथंचन अत्रंपशणोपुरेतैवनैनस्पहव्यकव्ययो: तत्संस्कृतंप्रधाना
यंसंस्कारस्त्वापदोभवेत् हविषांसहतानांतुसर्वमेवचवर्जनं मत्संपुक्ताभिरद्भिश्चप्रोक्षणं
चविधीयते सिद्धार्थकैःकृष्णतिलैःकार्यंवाप्यवकीरणं गुरुसूर्याग्निवस्त्रानांदर्शनेचापियत्नत:
श्वासनात्रस्थमानाजंपादोपहतमेवच यमेध्यैर्जंगमैर्दृष्टमन्नंपर्युषितंचयत् अग्निनंपरउक्तं
च

तथैवाग्रावलेहितं शर्करोकेशयामाले कीटैर्यच्चाप्युपद्रुतं पिण्याकं मथितं चैव तथातिलयवादि
षु सिद्धाकृतास्त्वये भक्ष्याप्रत्यक्षलवणीकृताः वासमावावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि संनिवे
दविरोधेन केचिद्विज्ञानमाविनः अथतत्रयतयानामतं आइस्वयपथारजः दधिशाकानि याभक्ष्या
मुक्ते चौषधिवीजितं वर्तकं वर्जयेदन्यान्सर्वान्नभिषवानपि सैंधवं लवणं यच्च तथा मानससं
भवं पवित्रं परमं सेतत्प्रत्यक्षमपि वर्त्तते अग्नेनिर्दिष्टाविक्रियेदन्नो प्रदिश्याययत्नतः भस्मयेन्मा
लंकं चैव वल्कलं तीर्थेहितमृत्तं इक्ष्वाणां श्राद्धणां कार्यं तथैवाप्यवनं पुनः निधायपचाद्भिः संचेतत
थान्याप्यनिवेशनं अरिष्टेनतुला बिल्वेत्विंगुदस्यंदनादपि वेदलानां च सर्वेषां चर्मवल्कलं च
मिष्यते तथादंतास्थिदारूणां शृंगाणां चापलेखनं सर्वेषाम् मयानां तु पुनर्दाहः स्वपाकृतः
मणिवज्रप्रवालानां मुक्ताशंखमणेस्तथा सिद्धार्थकानां तेन तिलकल्केन वा पुनः स्था
लीचसर्ववालानामाविकानां च सर्वशः अविकानांच सर्वेषामद्भिरद्भिर्विधीयते अायवयो
स्तु श्रौतानामग्निप्रक्षालनं पुनः तथाकार्पासिकानां च भस्मनासंमुदाहृतं फलपुष्प

शालाकानांप्लावनंच शुद्धिरिष्यते संमार्जनंप्रोक्षणंचभूमेश्चैवोपलेपनं निष्क्रम्यवाह्यतोग्रामा
द्वाणुद्धृतावसुंधरा धेनुष्यात्पश्चिमाञ्चैवमङ्गिशौचंविधीयते एवमेषुसमुद्दिष्टःशौचानांविधि
रुत्तमः अतःपरंप्रवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु प्रातर्गृहात्पश्चिमदक्षिणेनइषुक्षेपंवाद्ध्व।
मात्रंपदंच कुर्य्यात्पुरीषंचशिरोवगुंठ्यनेचस्पृष्टोनत्रशिरःकरेण शुष्कैस्तृणैर्वाकाष्ठैर्वापि
पत्रैर्वेणुदलेनवा मृन्मयैर्भाजनैर्वापिअंतर्धायवसुंधरां उद्धृतोदकमादायमृत्तिकांचैववाग्यतः
दिवाउदङ्मुखःकार्यारात्रौचेद्दक्षिणामुखः दक्षिणेनचहस्तेनगृह्णीयाद्वैकमंडलुं शौचंविधा
मेनहस्तेनगुदेतिस्रस्तुमृत्तिकाः दशचापिपुनर्देयाद्वामहस्तेक्रमेणतु द्वाभ्यांवापिपुनर्देया
न्नहस्ताभ्यांचमृत्तिकाः मृदाप्रक्षाल्यपादौचआचम्यचयथाविधि आपस्त्वाज्यासूर्यश्चैव
सूर्याग्निपवनांभसां कुर्यात्संनिहितांनित्यंप्राज्ञःशौचेकमंडलुं असत्कार्येकार्य्यमेतयथाव
त्पदधावनं आचमनंहिनीयेनदेवकार्येततोपरं उपवासस्त्रिरात्रंतुदुष्टहस्तेयदाकृतः वि
प्रकष्टेनहस्तेनप्रायश्चित्तमुदाहृतं स्पृष्ट्वाम्यानेस्वपाकंवानरःकुक्कुटंसमाचरेत् मानुषास्थी

वा०
२८६

निसंसर्प्पपडुयोष्वं शुद्धिकारणं त्रिरात्रमुक्तं संस्रष्टे एकरात्रमतोन्यथा कारस्करान्कुलिंदांश्च तथां
ध्रशावराद्यः पीत्वाचाप्यभूतलयेगत्वा चैवयुगंधरां सिंधारुत्तरपर्यंतं तथोदीच्यांतरांतरं पापे
देशांश्चयेकेचित्पापैरध्युषितेर्जनैः शिष्टैश्चवर्जितायेच ब्राह्मणैर्वेदपारगैः गत्वादेशानपुण्यां
श्चैतान्स्त्वपापंसमश्नुते मनोव्यग्रैरव्यग्रैश्च कालेचैवोपलेपनं शौचानांनित्यमंत्रानमेवच अ
तोन्यथानुयत्कुर्यान्मोहाल्लोभाच्च सपशंकरं पिशाचान्पात्तथानाश्चपतंगाकल्पसंशयं शौचमश्रद्दधा
नश्चम्लेच्छजातिषुजायते अयत्नाच्चैवयायोवातिर्यग्यातिगतोपिवा शौचेन मोहंकुर्वाणस्वर्गोवा
सीभवेन्नरः शुचिकामाहिदेवावैदैवरेतद्दाकृतं बीभत्समंशुचिंचैव वर्जयंतिसुराःसदा श्रीणिश्रो
चानिकुर्वंतिन्यायतः शुभकर्मणः ब्रह्मण्यायातिथेयाय शौचयुक्तायधीमते पितृभक्तायदांताय
सानुक्रोशायच द्विजस्तेस्तेप्रीताप्रयच्छंतिपितरोयोगवर्द्धनाः मनसाकांक्षितान्कामानत्रैलो
क्यप्रभवानपि ॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेश्राद्धकल्पः ॥ ऋषयऊचुः अहोधीमंस्त्वया राम०
सूतश्राद्धकल्पस्तुकीर्तितः अतोयश्राद्धकल्पोवेदऋषिभिः परिकीर्त्तितः अतीवविस्तरोयस्य २८६

विशेषेण प्रकीर्त्तितः वदशेषमहाप्राज्ञश्राद्धस्तस्य यथामतं सूतउवाच कीर्त्तयिष्यामि वो विप्राः श्राद्धे
स्य समस्तं तु यत् श्राद्धं प्रति महाभागात् तन्मे शृणुत विस्तरात् उक्तं श्राद्धं मया नैव विहितं श्राद्धकर्माणि
परिशिष्टं प्रवक्ष्यामि ब्राह्मणानां यथाक्रमं नमीमांस्याः सदा विप्राः पवित्रं ह्येतदुत्तमं दैवे पित्र्ये च सततं
श्रूयते वै परीक्षणं यस्मिन्दोषाप्रदृश्येयुमिड्डिवावर्त्तितस्तयः जानीयाद्वापि संवासाद्धर्जयेत्तं प्रय।
यत्नतः अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे परीक्षेत सदा बुधः सिद्धा हि विप्ररूपेण चरंति पृथिवीमिमां तस्मादति
थिमायांतमभिगच्छेत्कृतांजलिः पूजयेच्चार्घपाद्येन पादाभ्यंजनभोजनैः उर्वीं सागरपर्यंतां देवायो
गीश्वरास्तथा नानारूपैश्चरंत्येते प्रजाधर्मेण पालयन् अर्च्चयित्वा ततो दद्याद्विप्रायातिथये नरः
व्यंजनानि च लक्षाणि फलं नेषां तथैव च अग्निष्टोमं च पयसा प्राप्नुयाद्धेनतान्कृतः सर्पिषा तु सु
भं च हव्यं षोडशाहफलं भवेत् मधुनात्वतिरात्रस्य फलं च समवाप्नुयात् तं प्राप्नुयाच्छ्रद्धयान्नेन।
रोवे सर्वैकामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान् सर्वार्थदः सर्वविप्रातिथेयः फलं भुंक्ते सर्वमेधस्य नित्यं यस्तु
श्राद्धे तिथिं प्राप्तं देवोचायाच मन्यते तं वै देवा निरस्यंति होतायद्धव्यरां वसे देवाश्च पितरश्चैव व

हिश्चैव हि तानद्विजान् आविश्य भुंजते ते वै लोकानुग्रहकारणात् आसृजितादहं त्वेते दफ्का मांश्च
पूजिताः सर्वैस्त्वनापि नस्माद्धि पूजयेद तिथीन्सदा वानप्रस्थो गृहस्थश्च सतामभ्यागतो यथा वालि
खिल्यायतिश्चैव विज्ञेयानतिथीन्सदा अभ्यागतं पचनस्यादतिथिस्याद्रूपाचकः अतिथेरतिथिश्च समाति
थिर्योगउच्यते नवैरो नापि संकीर्तिना विशेषवित् न च संतानसंमहोनसेवी नाचरोतिथिः पिपासिता
यश्रांता यश्रांता याति बुभुक्षुवे तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिकृता आकस्मभगुरुर्व गोरुगत्वा पुण्या
सरस्वती आपगांच नदीपुण्यां गंगादेवीं महानदी हिमवत्प्रभवा नद्यो याश्चान्या ऋषिपूजिताः सरस्ती
र्थाभिसेवयनदीवदच सर्वशा गत्वेतान्मुच्यते पापैः स्वर्गे नित्यमहीयते दशरात्रमशौचं तुश्रोक्तं वैमता
स्तके ब्राह्मणस्य विशेषेण क्षत्रिये द्वादशंस्मृतं अर्द्धमासं तु वैश्यस्य मासा शूद्रस्तु शुद्ध्यति उदकास्तवं
वर्णानां त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति उदकांप्रक्षति कांचेव म्पानमेत्यात्यसायिनं नग्रादीनमतहांश्च सर्वाशौचं
विधीयते स्नात्वा सचेलो मज्जि सद्वादशाभिस्तु शुद्ध्यति एतदेव भवेत्सोच मैथुने न वमेन यथा मद्याश्च
त्याल्पहस्तेनात्र पुनरेवमदंशुपः एवं शौचं विधिष्ठः सर्व वर्णेषु नित्यदा परिदयान्मृदस्तिस्त्रो रस्मात्

द्वावमेवचं आरण्यश्चैवमेतत्तु ग्राम्यं वह्नात्मनः परं मृदेस्त्रिस्तु पादयोस्तु हस्तयोस्त्रिस्त्रय एवं च मृदः

पंचदशोमेध्ये हस्तादीनां विभागशः अनिःसीकेमृदं दद्यान्मृदं दद्यान्मृदं नेन्तद्भिरेव तु कंठेशिरोवा

प्रावृत्य रथ्यां वा दगतस्तु चा अकृत्वा पादयोश्चैव आचांतोप्यशुचिर्भवेत् वस्त्रात्स्वपात्रं निक्षिप्य आ

चम्याभ्युक्षणं पुनः इध्मस्य च स्तुतथाऊर्यादभ्युक्षणं पुनः पुष्पादीनां तृणानां च प्रोक्षणं हविषां

तथा पराङ्नानां द्रव्याणां निधायाभ्युक्षणं तथा नप्रोक्षितं हरेत् किंचित् क्वचिद्देवे तथा पुनः उत्तरेणाह

रेद्यद्दक्षिणेन विसर्जयेत् सभृत्तोयजमानस्तु सर्वद्रव्याणि वाहरेत् विकिरं स्याद्विपर्यासे दैवे पित्र्ये त

थैव च दक्षिणेन तु हस्तेन दक्षिणं चेदिमालिखेत् कराभ्यां सुवदेवानां पितॄणां विकिरं शुभं द्रव्यधितस्त्रम

योश्चैव तथा मूत्रपुरीषयोः निष्ठीवीत तथा व्यक्ते अभुक्तविपरिधाय च उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे न पाणापादा।

वमेचने उत्सृष्टस्य संभाषे अशुचिं प्रयतस्य च संदेहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च विनायज्ञो

पवीतेन मोहाद्वा यद्युपस्पृशेत् ओष्ठस्पंदन समस्पर्शने चान्वचासिवानां जिह्वायां चैव संस्पर्शे पदंतासक्ते

चैव च सदाहृ मंगुलिभिश्च ग्रणतः श्वावलोकयाश्च अधमे स्थितो मोहादाचांतोप्यशुचिर्भवेत् उपविश्य

वा°
२८८

शुचौदेशेप्राङ्मुखउदङ्मुखः पादौप्रक्षाल्यहस्तौचान्तर्जानुरुपस्पृशेत् प्रसन्नास्त्रिविवेदापप्रयतः
सममाहितः द्विरेवमार्जयेत्तुर्यात्स्पृहृदश्चहृदयंपुनः खानिमूर्द्धानिमात्मानंहस्तौपादौतथैवच अ
मुद्राणांतथात्मस्यमीमांसितंभवेत् एकभावमन्नंनतस्यवेदायज्ञास्तपांसिच दानानिब्रह्मचर्यंच
भवंतिसफलास्तमफलास्तथा क्रियायजुःकृतेमोऽस्त्रादनाचम्यैव नास्तिकः भवंतिचवृथातस्यक्रिया
ह्येतान्नसंशयः वाग्भावशुद्धिनिर्णिक्तमशुद्धंचाप्यनन्दितं मेध्यानेतानितिज्ञेयानिदुष्टमेध्याविपर्यया
यः भवन्त्यसदाविप्रश्चद्धिनोनास्तिकिंचन नसंमत्करायोदायादस्यपापज्ञउच्यते अक्लिष्टा
न्नेगाणिकान्नंचशस्त्रवृत्तिमयाचितं एकान्तशीलेन्द्रीमन्तसदाश्राद्धेभोजयेत् मादद्यात्पतितेचैत्येव
मब्रवीद्योडुरात्मवान् अपिज्ञातिशतंगत्वानसमुच्येतकिल्विषात् विषमंभोजयेद्विप्रानेकयांक्तौ
तुयोनरः निसुद्धोवाथवाल्माहरतिदुष्कृतं पानगृह्यतेविप्रमिष्टापूर्त्तंचगच्छति यतिस्तुसर्वविप्रा
णांसर्वेषामग्रभुग्भवेत् इतिहासमपंचमान्वेदानयपठेन्नद्विजोत्तमः अनंतरंयथायोग्यंनियाजत्वा
विजानतः त्रिवेदोनन्तरस्तस्यद्विवेदस्तदनन्तरः एकवेदस्तथाश्रेष्ठः अध्यायाध्यायीननतःपरं पाव

रामः
२८८

नायैव पां त्वया विना प्रवक्ष्ये निबोधत यपते मूर्द्धनि निर्दिष्टा सर्वे तेष्वनुपूर्वशः षडङ्गविन्नयो योगी स
र्वतंत्रस्तथैव च याया वरश्च पंचैते विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः त्रिणाचिकेत स्त्रिवि धायशस्त्रथर्मात्र
ठेद्विजः पितरस्तस्य तं मासं तन स्यारेतसि शेरते बार्हस्पत्ये तथा श्राद्धे यत्र यश्च द्विजोगतः सर्वे ते
पावना विप्रा पंक्तीनां समुदाहृताः आमंत्रितस्तु यः श्राद्धे योषितं सेवतो द्विजः पितरस्तस्य सं
मासं तस्य रेतसि शेरते श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च मैथुनं यो निषेवते पितरस्तस्य तं मासं रेतस्यो ना
त्र संशयः तस्माद तिथये देयं भोजयेद्ब्रह्मचारिणं ध्यान निष्ठाय दातव्यं सानुक्रोशाय धार्मि
के यतिं वा वालिखिल्यांश्च भोजयेच्छ्राद्धकर्मणि वानप्रस्थाय यत्नेन पूजामात्रेण तेर्षितः
गृहस्थं भोजयेद्यस्तु विश्वेदेवास्तु पूजिताः वानप्रस्थेन तत्रापि यो वालिखिल्यस्य पुरंदरः यती नाथ
जनेचापि साक्षाद्ब्रह्मानुपूजितः आश्रमास्त्वावना पंच उ यथा भिरताश्रमाः चत्वारस्त्वाश्रमात्र
स्याश्राद्धे देवतथैव च चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैव प्रदापयेत् सति षट्त्रा वुभ्य स्तु स चतुराश्र
म्य वहातः अयति र्मोक्षवादी च उभौ नायांक्ति हूमको वृथा मुण्डाश्च जटिला सर्वे कार्पटिका

वा॰
२८९

स्तथा निघृणान्निन्नवृत्तांश्च हव्यकव्येषु वर्जयेत् कारुकादीनजातारान्सर्वेदेववहिःकृतान् गाथा।
नान्देववृत्तांश्च हव्यकव्येषु वर्जयेत् पतेषु वर्त्तनेयश्च कुरुसंवत्सरसगच्छति योऽश्नाति स हत्स्पृशेद्रणास
वैनैयांस्त्रिकु शुवका: व्याकर्षणेशाक्र निवहणाव कृषिर्वाणिज्यां पशुपालनंच शुश्रूषणंचाप्यगुरो
रहेनोकार्यं न तद्धियतेब्राह्मणस्य येतद्विप्रा: स्थिताननित्यं कृतानिनोध्यानिन स्तथा मिथ्यासंका
ल्पिनर्सेद्ददृत्तावाद्धिजानय: मिथ्यातत्त्वविर्यास्तयादांभिक सूचिका उपपातक संयुक्तायाः।
नैकेश्च विशेषत: वेदे नियोगदातारो लोभमोहफलार्थिन: ब्रह्मविक्रयिणश्चैव श्राद्धकर्मणि
वर्जिता: न नियोगोस्ति वेदानां यो नियुंक्ते स पापकृत भोक्ता वेदफलाद्भ्रश्यदातादानफला
स्तथा भृतोध्यापयतेयस्तु भृतकाध्यापितस्तु य: नार्हतस्तावपिश्राद्धं ब्राह्मणा: क्रियविक्रयीक्र
यविक्रयिणश्चैव जीविनार्थं विगर्हितो वृत्तिरेषानुवैशास्य ब्राह्मणस्य तु पातकं श्राद्धे वेदान्वेद
विदो वेदान्यश्चोपजीवति उभौ तौ नार्हतश्श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च वृथादारश्च यो गच्छेद्योजये
त्तथा यश्च नार्हतस्तावपि श्राद्धं द्विजो यश्चैव नास्तिका: स्नात्मार्थं य: पचेदन्नं न देवातिथिका

राम॰
२८९

रकं नार्हति तस्माद्वर्जयेच्छ्राद्धं पतितो व्रात्यराक्षसौ स्त्रियो रक्ताश्वरा येषां परदाररताश्चये अर्थका
मरताश्चैव नग्नान् श्राद्धेषु भोजयेत् वर्णाश्रमाणां धर्मेषु विरुद्धा श्राद्धकर्मणि स्तेनश्च सर्वया
जी च सर्वे नेयान्ति हे पका: यस्य शूकरवद्दृत्ते पश्य पाणितले द्विजा: न तदश्नन्ति पितरो यस्या
वायुं समश्नुते स्त्रीशूद्रायानुयेनाय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् योदद्याद्रागमोहात्तु तन्न गच्छेत्पि
तृन्सदा तस्मान्न देयमुच्छिष्टमन्नाद्यं श्राद्धकर्मणि अन्यत्र दधिसर्पिर्भ्यां शिष्येभ्युत्रायनान्य
था अनुच्छिष्टं तु दातव्यमन्नाद्यं च विशेषतः पुष्पमूलफलैर्वापि तच्छागके पुरन्नतः या
वन्न प्लवयेत्चाम्बु यावदुच्छिष्टं न मुञ्चति तावदश्नन्ति पितरो यावदश्नन्ति वाग्यताः दानं प्रतिग्र
हो होमो भोजनं बलिरेव च साङ्गुष्ठेन तथा कार्यं नान्यथा भवेत् पन्नान्येव च सर्वाणि
दानादीनि विशेषतः अवर्जीन्व विशेषेण तद्दाचमनं भवेत् मुडान् जटिलकाश्वायान्
श्राद्धकाले विसर्जयेत् शिखिभ्यो वात्रिदण्डिभ्य श्राद्धं यत्नात्प्रदापयेत् येवुव्रते स्थितानि
त्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि सर्वयोगेश्वरेश्वरं

वा॰
२६०

त्रैलोक्यं वै निरंतरं तस्मात्पश्यंति ते सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतं व्यक्ताव्यक्तं वशीकृत्य सर्वं स्थापिचय
त्परं सदसच्चेति ये दृष्टं सदसच्च महात्मनां सर्वज्ञानानि दृष्टानि मोहादीनि महात्मनां तस्मा
त्ते सु सदासक्ता प्राप्नोत्यद्भुतमं शुभं ज्ञवो हि यो वेद स वेद वेदान् हृज्जुषियो वेद स वेदयज्ञं सा
मानि यो वेद स वेद धर्मं यो मानसं वेद स वेद सर्वं ॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धक
ल्पे ब्राह्मणपरीक्षा ॥ बृहस्पतिरुवाच अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च तारणं
सर्वभूतानां स्वर्गमार्गसुखावहं लोके श्रेष्ठतमं स्वर्ग्यमात्मानस्त्वापि यप्रियं सर्वपितॄणां दा
तव्यं ते षामेवाक्षयार्थिनां जांबूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभं दिव्या सरोभिः संकीर्णं
मन्वदो लभते फलं आकादनं तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले षु धर्मवित् पानं च सर्वविप्राणां ब्रह्म
दानस्य तत्फलं हृतं विप्रेषु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमंडलं मधुक्षीरस्रवा धेनुर्दातारमुपति
ष्ठति चक्राविद्धं तु यो दद्याच्छ्राद्धकाले कमंडलुं धेनुं स लभते दिव्यां पयोदां कामदोहिनीं
तूर्णं पर्णीं तु यो दद्यात् पुष्पमालाविभूषितां प्रासादोस्यो त्तमो भूत्वा गच्छेत मनु गच्छति भव

श्रा॰
२६०

नंरत्नसंपूर्णंसिशुभंशय्यासनभोजनं श्राद्धेदत्त्वायतिभ्यस्तुनाकपृष्ठेसमोदते मुक्तावैडूर्यवा
सांसिरत्नानिविविधानिच वाहनानिचदिव्यानिप्रयुतान्यर्बुदानिच सुमहज्ज्वलनप्रख्य
रत्नकामसमन्वितं सूर्यचंद्रभवंदिव्यंविमानंलभतेव्ययं अप्सरोभिःपरिवृतंकामगंतु
गमनोजवं वसतेसविमानाग्रेस्तूयमानःसमंततः दिव्यैःपुष्पैःप्रसिंचंतिपुष्पसंवृष्टि
भिरेवच गंधर्वाप्सरसस्तत्रगायंतेवादयंतिच कन्यायुवतिमध्यानांसहितस्त्वाप्सरोग
णैः सुखैरस्तेविबुध्यतेसततंसततंहिमनोरमैः अश्वदानसहस्रेणरथ्यदानशतेनच
दंतीनांचसहस्रेणयोगिष्ठावसथोवरः दद्यात्पितृभ्योयोगिभ्योजंतुद्धारणमभसि
अप्यनिष्कसहस्राणांफलंप्राप्नोतिमानवः जीवितस्यप्रदानाद्धिनान्यद्दानंविशिष्य
ते तस्मात्सर्वप्रयत्नेनदेयंप्राणाभिरक्षणं अस्मिंसासर्वदेवेभ्यःपवित्रंसर्वदायिनां
दानंहिजीवितस्याहुःप्राणानांपरमंबुधाः लक्षणानिह्रयर्णानिश्राद्धेपात्राणिदापयेत्
रसास्समुपतिष्ठंतिभद्राणिसौभाग्यमेवच पात्रैर्वैतैर्जसंदद्यामनोज्ञंश्राद्धभोजने पात्रंभ

वा॰
२६२

वतिकामानांरूपस्यचधनस्यच राजतंकांचनंवापिदद्याच्छ्राद्धेतुकर्मणि दत्त्वातुलभतेदा
ताप्राकाश्यंधनमेवच धेनुंश्राद्धेतुयोदद्यात्सुशृंगिंॐभोपदोहनां गावस्तमुपतिष्ठंतिगावोतु
ष्टिस्तथैवच शिशिरेषुतथात्वग्निंबहुकाष्ठंतथैवच कायाग्निदीप्तिंप्राकाश्येरूपंसौभाग्य
मेवच इंधनानिचयोदद्याद्विजेभ्यःशिशिरागमे नित्यंजयतिसंग्रामेश्रीयायुक्तःस्यदीप्यते
सुरभीणिचमाल्यानिगंधवंतितथैवच पूजयित्वातुपात्राणिश्राद्धसत्कृत्यदापयेत् गं
धवाहामहानयमस्त्वानिविविधानिच दातारमुपतिष्ठंतियुवत्यश्चमनोरमाः शय्याना
सनंचतथाभूत्यैयावाहनानिच श्राद्धेभुक्तानिचयोदद्यादश्वमेधफलंलभेत् श्राद्धका
लेनिवेशंचदर्शश्राद्धउपस्थिते विप्राणांगुणयुक्तानांस्मृतिमेधाचविंदति सर्पिःपू
र्णानिपात्राणिश्राद्धेसत्कृत्यदापयेत् ॐभदोदोहधेनूनांबह्वीनांफलमश्नुते अस्मिंल
मोदनेलोकेसंदनेसुसवाहनैं श्राद्धेयश्चासितंदद्यात्पुंडरीकस्यपुष्कलं रम्यमावस
थंदत्त्वाराजसूयफलंलभेत् वनंपुष्पफलोपेतंदत्त्वागोरसमश्नुते कूपारामतडागानि

राम॰
२६१

छत्रयोपगृहाणि च नानदत्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचंद्रतारकान् आसीर्ल शयनं दत्वा श्रा
द्धे रत्नविभूषितं पितरस्तस्य तुष्यंति स्वर्गे चानंत्यमश्नुते राजभिः पूज्यते चापि धनाढ्यश्च जाय
वर्द्धते पर्यंकौ शयनोपेतौ हैमीनर्थाश्चावरकवलौ अजिनं कांचनं पादं श्रवेत्तीमगामोगकं
दत्वान्येतानि विप्रेभ्यो योजयित्वा यथाविधि आप्नोति स्वहदधानं स वाजपेययज्ञस्य फलं
वस्त्रानार्येस्तरूपास्तु पुत्राभत्याश्च किं नराः वसंति हृष्टलिभूतानित्रस्मिन्लोके रत्नामयं
कौशेयं क्षौमकर्पासं दुकूलसहितं तथा श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्क
लान् अलक्ष्मीनिनदन्याश्रुतम सूर्योदये यथः भ्राजते सविमानाग्रे नक्षत्रेष्विव चंद्र
मा वासोहि सर्वदैवत्यं सर्वदेवैस्त्वभिष्टुतं वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञवेदास्तपांसि च
तस्माद्वस्त्राणि देयानि श्राद्धकाले विशेषतः तानि सर्वाण्यवाप्नोति यज्ञवेदतपांसि च
नित्यं श्राद्धेषु यो दद्यात्प्रयतस्तत्परायणः सर्वकामानवाप्नोति स्वर्गराज्यं तथैव च स
र्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते वृहान्यानाकरं भाश्च पिष्टिकाघृतशर्कराः हृ

प्राग्नामधुपर्कंचपयःपायसमेवच स्निग्धांश्चभक्ष्यांयोदद्यादग्निष्टोमस्ययत्फलं दधिगव्य
समंसृष्टंभक्ष्यान्नानाविधांस्तथा नदत्तेशोचतिश्राद्धेवर्षासुचमघासुच घृतेनभोजयेद्विप्रा
न्घृतंभूमौसमुत्सृजेत् छायायांहस्तिनश्चैवदत्त्वाश्राद्धेनशोचति तदन्नंपायसंसर्पिर्मधु
मूलफलानिच भक्ष्यांश्चविविधान्दत्त्वाप्रेत्यचेहचमोदते शर्कराघृतसंयुक्तान्यपूपकानि
त्यमत्रय स्कन्दसंवत्सरंप्रीतास्तृप्तैरेभिस्तराणाच सक्तूँलाजांस्तथाधूपाङ्कल्माषंव्यंजने
स्तथा सर्पिःस्निग्धानिकूष्माण्डानिदधिसत्कृतभोजयेत् श्राद्धेह्येतानिदद्यानित्यमानि
लभतेनिधिं नवसस्यानियोदद्याच्छ्राद्धेसत्कृत्ययत्नतः सर्वभोगानवाप्नोतिभुज्यतेचदि
वंगतः भक्ष्यभोज्यानिचोष्णानिपेयलेह्यवराणिच सर्वश्रेष्ठानियोदद्यात्सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः
वैश्वदेवंचसौम्यंचषड्मांसपरंहविः विषाणवर्ज्यायेषड्गाश्चस्रुवाणाशायामहे भोजनेग्रा
सनेदत्त्वाम्रतिथिभ्यःकृतांजलिः सर्वयज्ञक्रियाणांचफलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् द्विप्रमत्स्यस्य
मत्स्यिष्टदद्याच्चान्नतुभुञ्जते व्यंजनंचतथास्निग्धंभक्ष्यासत्कृत्ययत्नतः तरुणादि

सूर्यसंकाशंविमानंहंसवाहनं अन्नदोभवतेतिस्रःकन्याकोटिस्तथैवच अन्नदानात्परंदानंवि
द्यतेनेहकिंचन अन्नाद्भूतानिजायंतेजीवनंचनसंशयः जीवदानात्परंदानंनकिंचिदिहवि
द्यते अन्नाज्जीवतित्रैलोक्यंअन्नस्यैवहितत्फलं अन्ने लोकाःप्रतिष्ठंतिलोकदानस्यतत्फलं अ
न्नंप्रजापतिःसाक्षात्तेनसर्वमिदंततं तस्मादन्नसमंदानंनभूतंनभविष्यति यानिरत्नानिमे
दिन्यांवाहनानिस्त्रियस्तथा क्षिप्रंप्राप्नोतितत्सर्वंपितृभक्तोहिमानवः प्रतिप्रियंतदाद्या
द्तिथिभ्यःकृतांजलिः देवास्तंसंप्रतीच्छंतेदिव्यातिथेसहस्रशः सर्वाण्येतानियोदद्याद
तिथिभ्यःकृतांजलिः त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेनदानेनमनुजःसुखीभवेत् दानानिपरमोधर्मःसद्भिः
सत्कृत्यपूजिताः त्रैलोक्यस्याधिपत्येनदानादेवध्रुवंस्थितः राजातुलभतेराज्यमधनस्तूत्त
मंधनं क्षीणायुर्लभतेवायुःपितृभक्तःसदानरः यान्कामान्मनसाकामेत्तांस्तान्पितरोददुः
॥ ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेश्राद्धकल्पः ॥ बृहस्पतिरुवाच अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिश्रा
द्धकर्मणिपूजितं काम्यनैमित्तिकाजस्रंश्राद्धकर्मणिनित्यशः पुत्रदाधनमूलंस्यात्पुष्टिस्ति

व्र.
२६२

स्पवच सर्वपक्षोवरिष्ठोहि पूर्वाचित्रीउदाहृताः प्राजापत्याद्वितीयास्यात्तृतीयावैश्वदेवि
की आद्यापूपैसदाकार्यामांसैरन्याभवेत्सदा शाकैरन्यात्तृतीयास्यादेवंद्रव्यगतोविधिः
अन्वष्टकापितॄणांवैनित्यमेवविधीयते याप्यन्याचचतुर्थीस्यात्तांचकुर्याद्विशेषतः ता.
सुश्राद्धंबुधःकुर्वन्सर्वस्वेनापिनित्यशः परत्रेहचसर्वेषुनित्यमेवसुखीभवेत् शुक्लकाना
सदोत्कर्षीनास्तिकानामधोगतिः पितरःपर्वकालेषुतिथिकालेषुदेवताः सर्वेपुरु
षमायांतिनिपानमिवधेनवः मास्मतेप्रतिगच्छेयुरष्टकासुरपूजिताः यामाशस्याभ
वन्तोकालज्ञंचास्यविनश्यति देवास्तुदायिनोयांतितिर्यग्गच्छंतिदायिनः प्रज्ञांपुष्टिं
स्मृतिमेधांपुत्रानैश्वर्यमेवच कुर्वाणःपूर्णमावास्यांसर्वंशस्यंसमश्नुते प्रतिपद्धनलाभा
यलब्धंचास्यननश्यति द्वितीयायांतुयःकुर्याद्द्विपदाधिपतिर्भवेत् वरार्थिनांतृतीयातु
शत्रुघ्नीपापनाशनी चतुर्थ्यांकुरुतेश्राद्धंशत्रोश्छिद्राणिपश्यति पंचम्यांवैप्रकुर्वाणः
प्राप्नोतिमहतींश्रियं षष्ठ्यांश्राद्धानिकुर्वाणंद्विजास्तुपूजयंत्युत कुरुतेयस्तुसप्तम्यांश्रा

राम.
२६२

ज्ञानिसततंनरः महासत्त्वमवाप्नोतिगणानामधिपोभवेत् संपूर्णामृद्धिमाप्नोतियोष्ट
म्यांकुरुतेद्विजः श्राद्धंनवम्यांकुर्वाणऐश्वर्यंस्त्रीषुकांक्षितं कुर्वन्दशम्यांतुनरोब्राह्मींश्रि
यमवाप्नुयात् वेदांश्चैवाप्नुयात्सर्वान्ब्राह्मणश्रामनसस्तथा एकादश्यांपरंदानमैश्व
र्यंसततंतथा द्वादश्यांराज्यलाभंतुजायमाकुर्वतानिच प्रजांवृद्धिंपशून्मेधांस्वा
तंत्र्यंपुष्टिमुत्तमां दीर्घमायुरथैश्वर्यंकुर्वाणस्तुत्रयोदशीं युवानश्चमृतायस्यगृहेतेन
षांप्रदापयेत् शस्त्रेणतुहतायैवतेषांदद्याच्चतुर्दशीं तथाविषमजातानांयमलानां
तुसर्वशः अमावास्यांप्रयत्नेनश्राद्धंकुर्याच्छुचिःसदा सर्वान्कामानवाप्नोतिस्वर्गमा
नंत्यमश्नुते आनंदद्यादमावास्यांसोममाप्यायनंमहत् एवमाप्यायितःसोमस्त्रीन्लोका
न्धारयिष्यति सिद्धचारणगंधर्वैःस्तूयमानस्तुनित्यशः सर्वपुष्पैर्मनोज्ञैश्चसर्वकामप
रिच्छदैः नृत्यवादित्रगीतैश्चअप्सरोभिःसहस्रशः उपक्रीडेद्विमानस्तुपितृभक्त्यादृढव

श्रा॰
२६४

नः स्तुवंतिदेवगंधर्वासिद्धसंघाश्चतंसदा पितृभक्तस्त्व(स्व)मावास्यां सर्वकामानवाप्नुयात् मघा
स्तुकुर्वन्श्राद्धानिसर्वकामानवाप्नुयात् प्रत्यक्षमर्चितास्तभवंतिपितरसदा पितृदैवत्यंमघा
यस्मात्तास्तव्ययंस्मृतं पित्र्यकुर्यात्ततस्तासुविशेषेणविचक्षणः पतस्मान्मघांवांछंतिपित
रोनित्यमेवहि पितृदैवतभक्तायेतेपियांतिपरांगतिं ॥ इतिमत्स्यपुराणेवायुप्रोक्ते श्राद्धक
ल्पे ॥ बृहस्पतिरुवाच यमस्तुयानिश्राद्धानिप्रोवाचशशिविंदवे तानिश्रणुतकात्
स्न्येननक्षत्रेषुपृथक्श्राद्धयहास्तिकायोगेकरोतिसततंनरः अग्निनाधायसायनोजायते
सगतज्वरः अपत्यकामोरोहिण्यांसौम्येनोजस्वितांभवेत् प्रायशःक्रूरकमतिश्राद्धयांश्रा
द्धमाचरेत् क्षत्रभागीभवत्पुत्रीश्राद्धंकुर्वन्पुनर्वसौ धनधान्यसमाकीर्णपुत्रपौत्रसमा।
कुलं तुष्टिकामःपुनस्तिष्ये श्राद्धंकुर्वीतमानवः आश्लेषासुपितृनर्च्यवीरान्पुत्रानवाप्नु
यात् श्रेष्ठोभवतिज्ञातीनांमघासुश्राद्धमाचरन् फाल्गुनीषुपितृनर्च्यसौभाग्यंलभे

राम॰
२६४

नरः प्रधानशीलमाप्नोत्युत्तरोसु करोति यः समस्तमुख्यो भवति हस्ते येस्तर्पयेत्पितॄन्
चित्रायां चैव यः कुर्वा पश्येद्रूपवतः सुतान् स्वातिना चैव यः कुर्वा वाणिज्ये लाभमवाप्नुया
त् पुत्रार्थी तु विशाखासु श्राद्धमीहेत मानवः अनुराधासु कुर्वाणो नरश्चक्रं प्रवर्तयेत्
आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठायां सततं तु यः मूले त्वारोग्यमिच्छंति आषाढासु महद्यशः
उत्तरासु त्वाषाढासु वीतशोको भवेन्नरः श्रवणेन तु लोकेषु प्राप्नुयात्परमां गतिं रा
ज्यभागी धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं श्राद्धं त्वभिजिते कुर्वन्वेदान्सांगानवाप्नुयात्
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् पूर्वप्रोष्ठपदे कुर्वन्विंदते त्वाविकं फलं उत्तरा
स्वनतिक्रम्य विंदेद्गावः सहस्रशः बहुकुप्यकृतं द्रव्यं विंदे कुर्वंस्तु रेवती अश्वांश्चैवाश्विनी
भक्तो भरण्यामायुरुत्तमं इमं श्राद्धविधिं कुर्वन् शशविंदुर्महीमिमां कृत्स्नां समलभत्कृच्छ्रां
लब्ध्वा च प्रशशास तां ॥ इति महापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ शंयुरुवाच ॥ किंचिद्दत्तं पितॄणां
तु धनिनो निवदतां वरः किं स्विच्चिरतरायाय किं चानंत्याय कल्पते बृहस्पतिरुवाच ॥

श्रा०
२६९

हविंषि श्राद्धकाले च यानि श्राद्धविदो विदुः तानि मे शृणु सर्वाणि फलं चैषां यथाबलं तिलै
र्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः मत्स्यैः प्रीणन्ति
द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु शशं तु चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं वराहेण तु ष
ण्मासान् छागलं सप्तमासिकं अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च पार्षतकं भवेत् रौरवेण तु प्रीयन्ते
नव मासान् पितामहाः गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद् दशमासिकी कूर्मस्य चैव मांसेन मा
सानेकादशैव तु श्राद्धमेवं विजानीयाद् गव्यं संवत्सरं भवेत् तथा गव्यसमायुक्तं पायसं
मधुसर्पिषा वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी आनन्त्याय भवेद् दत्तं खड्गमांसं पि
तृक्षये कालशाकं महाशल्कं लोहं आनन्त्यायैव कल्प्यते अत्र गाथाः पितृगीताः कीर्तयन्ति पुरा
विदः तास्तेहं संप्रवक्ष्यामि यथावत्तं निबोधत अपि नः स कुले जायाद् यो नो दद्यात् त्रयोद
शीं पायसं मधुसर्पिर्भ्यां छायायां कुञ्जरस्य तु आज्येन सर्वलोहेन वर्षासु च मघासु च
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् गौरीं चाप्युद्वहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्

राम०
२६९

गौरीचापुष्टहेज्ञार्यानीलेवानघमुत्सृजेत् ॥ श्राद्धे ॥ गयादीनां फलं तात प्रब्रूहि मम प्रश्नतः
पितॄणां चैव यत्पुण्यं निखिलेन ब्रवीहि मे ॥ बृहस्पतिः ॥ गयायामक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि
च पितृक्षये हि तेऽपुत्र तस्मात्तत्राक्षयं स्मृतं ॥ पुनीयादेकविंशांश्च गौर्यां मत्स्यादितः स्मृतः
मातामहांश्च षट्सूयः इति तस्य फलं स्मृतं ॥ फलं वृषस्य वक्ष्यामि गदतो मे निबोधत ॥ वृषोत्सृ
ष्टः पुनात्येव दश पूर्वान्दशापरान् ॥ यत्किंचित्स्पृशते तोयैः रुजीभिस्तु जलान्महीं वृषा
त्सर्गे पितॄणां तु अक्षयं समुदाहृतं ॥ येनायनस्पृशोत्तायं लांगूलादिभिरंततः ॥ सर्वं तदक्ष
यं तस्य पितॄणां नात्र संशयः ॥ शृंगैः खुरैर्वा यद्भूमिमुल्लिखत्यनिशं वृषः ॥ मधुकुल्याः पितॄस्त
स्य अक्षयास्ता भवंति वै ॥ सहस्रतल्वमात्रेण तटाकेन यथा श्रुतिः ॥ तृप्तिस्त्रिः ति पितॄणां वात
वृषस्याधिका भवेत् ॥ यो ददाति गुडैर्मिश्रांस्तिलान्वै श्राद्धकर्मणि ॥ मधुना मधुमिश्रं वाक्षयं ॥
सर्वमेव तत् ॥ बृहस्पतिः ॥ न ब्राह्मणान्परीक्षेत सदा दद्यात्तु मानवः ॥ दैवकर्मणि पित्रे च श्रूयते
वैपरीत्यं तु सर्वदेवव्रतस्तानां पंक्तिपावना द्विजाः ॥ ये च भाष्यविदो मुख्याये च व्याकरणे
रताः

श्रा:
२९९

अधीयतेपुराणंच धर्मशास्त्रंतथैवच त्रिनाचिकेतपंचाग्निस्त्रिसौपर्णषडंगवित ब्रह्मदेयात्म
नश्चैवछंदोगोह्येष्ठसामगः पुण्येषुयेषुतीर्थेषुअभिषेककृतव्रताः मुख्येषुयेषुसत्रेषुभ
वंत्यवभृथस्नुताः येचसत्यव्रतानित्यंस्वकर्मनिरताश्चये अक्रोधनाशान्तिपरास्तान्वैश्राद्धे
निमंत्रयेत् येचापिनित्यदशासुसकुलेषुव्यवस्थिताः स्वकर्मनिरतानित्यंतान्श्राद्धेषु
निमंत्रयेत् पतेषुदत्तमक्षय्यमेतेवैपांक्तिपावनाः श्राद्धेयाब्राह्मणायेतुयोगधर्ममनुव्र
ताः धर्माश्रमवरिष्ठायेहव्यकव्यभुजेवराः त्रयोपिपूजितास्तेनब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
पितृभिःसहलोकाश्चयोस्तेतान्पूजयेन्नरः पवित्राणांपवित्रंचमंगलानांचमंगलं प्र
थमःसर्वधर्माणांयोगधर्मोनिगद्यते अपांक्तेयांस्तुवक्ष्यामिगदतोमेनिवोधत किंस
वोमयंयोयच्चमीपशुपालोनिराकृतिः ग्रामप्रेष्योवार्द्धुषीकोगायनोवणिजस्तथा अं
गारदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी उप्रमीतैलकःकूर- - - - - - -कारकः पित्रा
विवदमानश्चयस्यचोपपतिर्गृहे अभिशस्तस्तथास्तेनशिल्पंयस्योपजीवति सूचक

२९९

पर्वकारीचयश्चमित्रेषुद्रुह्यति गणयाचनकश्चैवनास्तिकोवेदवर्जितः उन्मत्तपिंडकेश
ठोभ्रूणहागुरुतल्पकः भिषक्क्रीवृषपणिकपरस्त्रीचयगाकृति विक्रीणातिचयोब्रह्म
व्रतानिचतपांसिच नष्टस्यान्नास्तिकेदत्तंकृतघ्नेचैववंशसके तथावाणिजकेचैवकितवे
वेदनिंदके यच्चवाणिजकेचैवनेहनामुत्रतत्भवेत् निक्षेपहारिणेचैवकितवेदविवर्जि
ते निंदनक्रीणातिपण्यानिविक्रीणन्प्रशंसति अनृतस्यसमावासोनवणिकश्राद्धकर्मणि
भस्मनीवहुतंहव्यंदत्तंपौनर्भवेद्विजे षष्टिंकाणःशतंपंगुःश्वित्रीयावत्प्रपश्यति पापरोगी
सहस्रस्यदातुर्नाशयतेफलं अस्यतेसफलात्तस्माद्दातायस्तुवालिशः यद्वेष्टितशिरा
योभुंक्ते भुंक्तेदक्षिणामुखः सोपानकश्चयद्भुंक्ते यच्चदद्यात्तिरस्कृतं सर्वंतदसुरेंद्राणांब्रह्माभाग
मकल्पयत् श्वानश्चयातुधानाश्चनावेक्षेरन्कथंचन तस्मात्परिवृतेदद्यात्तिलैश्चान्व
कीरयन् राक्षसानांतिलाःकार्याःशुभाःपरिवृतंतथा दर्शनाद्वृकरास्तुनिपतनाद्यानेनकु
क्कुरः रजस्वलातुस्पर्शनेनकुक्कुटोयश्चश्रयक्ति यस्यमित्रप्रधानानिश्राद्धानिवदीषिच न
ह

श्रा॰
२९७

प्रीणाति पितॄन्देवान्स्वर्गं न च समागच्छति नदीतीरेषु रम्येषु सरित्सु च सरःसु च विविक्तेषु च
प्रीयंते दत्तेन ह पितामहाः न चाश्रुपातयेच्छ्राद्धे न युक्तां वाचमीरयेत् न च ऊर्ध्वंति मंत्रा।
न अन्योन्यं मत्सरं तदा अपसव्यं कृतेतेन विधिवद्दर्भपाणिना पित्र्यमातिपं तं कार्यमे
वं प्रीणाति वै पितॄन् अनुमान्यादितो विप्रान् ग्रहोज्ज्यो यथाविधिः पितॄणां निर्वपेद्भूमौ
सूर्यावाद्दर्भसंस्तरे शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः कृष्णपक्षे पराह्णे तु रौ
हिणं न विलंघयेत् एवमेतं महात्मानो महायोगा महौजसः सदा वै पितरः श्रयाः
प्रष्टारो देशकालयोः पितृभक्तिरतो नित्यं योगमाप्नोत्यनुत्तमं ध्यानेन मोक्षमायाति
तिहित्वा कर्मशुभाशुभं यज्ञहेतोर्यदुद्धृत्य योगं योगविदां वर प्रोक्तं सनत्कुमारेण संह
तं च शाश्वतं देवानां परमं गुह्यं ऋषीणां च परायणं पितृभक्त्या प्रयत्नेन पितृभक्तो
अनित्यशः तं च योगं समासेन पितृभक्तस्तु कृत्स्नशः प्रयत्नात्प्राप्नुयात्तत्र सर्वमेव
न संशयः यस्मिन् श्राद्धानि देयानि यच्च दत्तं महाफलं येषु चाप्यक्षयं श्राद्धं तीर्थेषु च न

राम॰
२९७

दीक्षुच येषु स्वर्गमाप्नोति तनो प्रोक्तं समं ग्रहं बृहस्पतिः ऋत्विषं ग्राइकल्पं तु यो सूयां
कुरुते नरः समजेन्नरके घोरे नास्तिकत्त्व समसावृतः महारोगानवाप्नोयस्तुस्मयः स्मयनमात्म
नः वेदाश्रमान्स्तुतान्वित्त कुलीकानधिगाक्षति स्येनमेत्याजिह्वाकेदं प्राप्नुसुसेनचैववह
सीदं ते सामरे लोहभूतायोगाहिंस्तास्यास्तेयावहुधि नम्मात्काऽइधर्म उद्दिष्ट पद्मनित्यं
कार्यः श्रद्धयानेन पुंसा परिवादेन कर्मव्या योगिनां च विशेषतः परिवादात्कृमिर्भूत्वात
त्रैव परिकीर्तितः योगं परिवदेयस्तु ध्यानिनं मोक्षकारिणं सगच्छेन्नरके घोरे आतारस्य
न संशयः आवृतं तमसा सर्वं नरकं घोरदर्शनं योगीश्वरपरिवादीनि स्वर्गं याति मान
वः योगेश्वराणां माक्रोशात् शृणुया योजितात्मना सहिकालं चिरं सत्त्वं भुक्तिपाकेन सं
शयः मनसा कर्मणा वाचा द्वेषं यानि वर्जयेत प्रेत्यानन्तफलं भुंक्ते इह चैव न संशयः
न पारगो विंदति पारमात्मन्न न स्त्रिलोकमध्ये चरति स्वकर्मभिः अचोपजस्तामतं दगुण
गो विकारमेवं हि नवाप्य सीदति विकारपारं प्रकृतेश्च पारगस्तु योगिणा नात्रिगुणा।

तपोरतः कृत्स्नं यथा तत्त्वविसर्गमात्मानं लब्ध्वैव भूय प्रलयं सदात्मनः प्रत्याहरेद्योगबलेन यो
गवित्सर्वं या रक्षमयानगोचरः वेदस्य वेदिता यो वै वेद्यं विदंति योगवित् तं वै वेदविदं प्राहुस्स
प्राहुर्वेदपारगं वेद्यं च वेदितव्यं च विदित्वा वै यथास्थितं एवं वेदविदं प्राहुस्ततोन्यो वेदचिं
तकाः यज्ञा वेदास्तथा कामास्तानानि विविधानि च प्राप्नोत्यायुः प्रजाश्चैव पितृभक्तो धनानि
च आद्यः श्राद्धकल्पं वै यस्त्विमं नियतः पठेत् अध्याप्य वाद्विजान्सर्वान्सर्वान्कामानवाप्नु
यात् यश्चैव शृणुयान्नित्यं श्रान्तः स स्वर्गमश्नुते अनसूयजितक्रोधो लोभमोहविवर्जितः
तीर्थानां च फलं कृत्स्नं दानादीनां तथैव च सोहोपायो ह्ययं श्रेष्ठ स्वर्गोपायो ह्ययं परः इह
चापि परात्तृप्तिस्तस्मात्कुर्वीत यत्नतः इमं विधिं यो हि पठेद्दंतं द्विजः समाहितः संपादिपर्वसं
धिषु अपत्यभाग्भवति परेण तेजसा दिवौकसां सव्रजते सलोकतां येन प्रोक्तस्स्वयं कल्या
नमस्तस्मै स्वयंभुवे महायोगेश्वरेभ्यश्च सदा च प्रणतो ह्यहं इत्येते पितरस्तात देवानां
मपि देवताः सप्तस्वेतेषु स्थानेषु नित्यं स्थानेषु पितरोव्ययाः प्रजापतिसुता ह्येते सर्वेषां तु

महात्मनां आद्याभागेणस्तु योगानां मनिन्यो योगवर्द्धनः द्वितीयो देवतानां तु तृतीयो देवता
रिणां शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्वे प्रकीर्तिताः देवास्त्वेतान्यजंते वै सर्वे ह्येते ष्ववस्थि
ताः आश्रमास्तु यजंते तान् चत्वारस्तु यथाक्रमं वर्णाश्चापि यजंते तान् चत्वारस्तु यथावि
धि तथा संकरजातान् म्लेच्छाश्चैव यजंति वै पितॄश्च योजयेद्यस्मात्पितरः पूजयंति तं पितरः
पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः पुष्टिं प्रजां च स्वर्गं च प्रयच्छंति पितामहाः देवकार्यादपि
सुनेः पितृकार्यं प्रशस्यते देवानां पितरः पूर्वं पूर्वमाप्यायनं स्मृतं नहि योगगतिः सूक्ष्मा पितॄणां
न परा गतिः तपसा विप्रकृष्टेन दृश्यते मांसचक्षुषा सर्वेषां राजतं पात्रमथवा रजतान्वितं पा
वनं हि तमं प्रोक्तं देवानां पितृभिः सह येषां दास्यंति पिंडांस्त्रीन् बांधवा नामगोत्रतः भूमावुत्सृ
जेत् यांश्च अपसव्यविधानतः सर्वत्र वर्तमानांस्ते पिंडाः प्रीणंति वै पितॄन् यदाहारो भवेज्जंतु।
राहारः सोऽस्य जायते तथा गोष्ठे प्रनष्टां वै वत्सो विंदति मातरं तथा तं नयते मंत्रो जंतुर्यत्रावति।
ष्ठते नाम गोत्रं च मंत्रश्च दत्तमन्नं नयंति तं अपि योनिशतं प्राप्तांस्तृप्तिस्तानुगच्छति एवमेषा।

श्रा:
२६६

स्थितानां संस्थाप्य ब्रह्मणा परमेष्ठिना पितॄणामादिसर्गं तु लोकानामर्थयार्थिनां इत्येते पितरो देवा
देवाश्च पितरः पुनः दौहित्रो यजमानश्च प्रोक्ताश्चैव मयानघा लोकाउहितरश्चैव दौहित्राश्च सु
तास्तथा दानानि हंसशौचेन तीर्थानी च फलानि च अद्य यत्वं द्विजाश्चैव यायायच तद्विधिस्तथा श्रो
त्रं सर्वं यथान्यायं यथा ब्रह्माब्रवीत्पुरा बृहस्पतिरु इत्येतद्गिरा प्राह ऋषीणां मृएवनां तदा पृष्ट
स्तु संशयं सर्वं पितॄणां प्राह संसदि सत्रे वै वितते पूर्वं तदा वर्षसहस्रके यस्मिन्गृहपतिश्चासीद्ब्र
ह्मा वै देवताप्रभुः संवत्सरशतानां पंच तत्रोपिताशतिष्क्रातिः शौकाश्चात्र पुरागीता ऋषिभिर्ब्रह्म
वादिभिः दीक्षितस्य तदा सत्रे ब्रह्मणः परमात्मनः तत्रैव जातमात्रः फंग्र पितॄणामर्थयार्थिनां लो
कानां चहिताध्याय ब्रह्मणा परमेष्ठिना सूत उ एवं बृहस्पतिः पूर्वं पृष्टः पुत्रेणधीमता प्रोवाच
पितृवंशांस्तु यद्वैतत्समुदाहृतं अतऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वरुणस्य निबोधत ॥ इति श्री महापुराणे
वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥ ऋषयस्त्वेवमुक्तास्तु परं हर्षमुपागताः पंरशुश्रूषवो भू
यः वप्रक्रुस्तदनंतरं ऋषयऊचुः वंशानामानुपूर्वेण राज्ञां चामिततेजसां स्थितिं चैवात्र

राम
२६६

भावंचब्रूहिनः परिपृच्छतां एवमुक्तस्ततः सूतस्तथासौ लोमहर्षणः शुश्रूषामुत्तराख्यानेसततं
वाक्यकोविदः आख्यानकुशलोभूयपरंवाक्यमुवाचह सूतउ गदतोमेनिबोधस्वऋषिशार्दू
यथाममवंशानामानुपूर्वेण राज्ञाचामिततेजसां स्थितिंचैषांप्रभावंचब्रुवतोमेनिबोधत व
रुणस्यपत्नीसामुद्रसनाम्नीशुनादेवीमहत्पदाकृता तस्याःपुत्रौकलिर्वैद्यःसुराचसुसुन्द
री कलिपुत्रौमहावीर्यौजयश्चविजयश्चह वैद्यपुत्रौघृणिश्चैवमुनिश्चैवमहाबलौ प्रजाना
मनुकामानामन्योन्यश्चप्रभद्रिणौ भक्षयित्वानावन्योन्यविनाशमवापतुः कलिःसुरा
यांसंजज्ञेतस्यपुत्रोमदःस्मृतः त्वाष्ट्रीहिंसाकलेर्भार्यायस्यांयानिकृतिःस्मृताः प्रसूतास्यक
लेःपुत्राश्चत्वारःपुरुषादकाः नाकंविघ्नंचविख्यातंसद्रमंविधमंतथा अशिरस्कस्तयोर्वि
घ्नोनाकश्चैवाशरीरवान् सद्रमश्चैककहस्तोभूद्विधमश्चैकपात्स्मृतः सद्रमस्यतथापत्नीनाममसी
सूतनास्मृताः रेवतीविधमस्यापितयोःपुत्रामहस्सशः नाकस्यशकुनिःपत्नीविघ्नस्यचत्रयो
मुखी रात्रसास्तुमहावीर्यासंध्याहयविचारिणः रेवतीसूतनापुत्रानैरृतानामतास्मृताः

ब्रा·
३००

गृहास्यरता ह्यासा सर्वबालानां तु विशेषतः स्कंदस्तेषामधिपतिर्ब्रह्मणोनुमते प्रभुः बृहस्प
तेर्या भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता चरते सदा प्रभासस्य तु या
भार्या वसूनामष्टमस्य तु विश्वकर्मा सुतस्तस्यां जातः शिल्पप्रजापतिः वेणाविराजानाम्
पाणां धर्मपौत्र उदारधिः कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां तु वासकृत यः सर्वेषां वि
मानानि दैवतानां चकार ह मनुष्याश्चोपजीवंति यस्य शिल्पं महात्मनः प्रह्लादी विश्व
तानस्य त्वष्टुः पत्नी विरोचना विरोचनस्तु भगिनी माता त्रिशिरसस्तु सा देवाचार्यस्य महतो
विश्वकर्मस्य धीमतः विश्वकर्मात्मजश्चैव विश्वकर्मा मयस्मृतः सुरेणुरिति विख्याता स्व
सा तस्य यवीयसी त्वाष्ट्री सा सवितुर्भार्या पुनः संज्ञेति विश्रुता अप्रसूता च तपसा मनु
ज्येष्ठं विवस्वतः यमौ पुनः प्रसूता या यमश्च यमुना च ह सा तु गत्वा कुरून् देवी वडवा
रूपधारिणी सवितुश्चाश्वरूपस्य नासिकाभ्यां तु तावुभौ प्रसूता सा महाभागा त्वश्विनौ इति
दस्त्रिनौ किल नासत्यश्चैव दस्रश्च मार्त्तंडस्यात्मजावुभौ ऋषयऊचुः कस्मान्मार्त्तंडः

राम·
३००

स्यच विवस्वांतुच्यते बुधैः किमर्थं सा च स्वरूपा वैवतासि कान्यापि समयत एतद्वेदितुमिच्छामस
त्वं विब्रूहि महामते सूत उवाच चिरोत्पन्नमिति भिन्नमंडं त्वष्ट्राविदा हतं दृष्ट्वा गर्भं वृथा ज्ञी
तं कश्यपो हृषितो भवत् अंडे द्विधा कृते तत्वं दृष्ट्वा त्वष्टातमब्रवीत् नैतन्नंडं भवान्नंडमार्त
डस्त्वं भवानद्य नखल्वयं मृतोंडस्य इति स्नेहात् पिता ब्रवीत् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नामा तत्व
र्थमुदाहरेत् येन्मार्तंडो भवेत्तस्मात्स्वंडात्सोऽडे द्विधा कृतः तस्माद्विवस्वान्मार्तंडश्च प्रा
ण्णे विभाष्यते ततः प्रजा प्रवक्ष्यामि मार्तंडस्य विवस्वतः विजज्ञे स वितुर्भार्या सा ज्ञा
पत्या त्वत्रीनसुतान् मनुं यवीयसं चैव सावर्णिं च न तथाश्विनौ शनैश्चरश्च समेतं मार्तंडस्या
त्मजा स्मृताः विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यां महायशाः तस्य भार्याभवत्संज्ञा त्वाष्ट्री
देवी विवस्वतः सुरेणुरिति विख्याता गुनसाज्ञेति विश्रुता सा तु भार्या भगवतो मार्तंड
स्यातितेजसः नालभत्सा तद्रूपेण रूपयौवनशालिनी आदित्यस्याहि तद्रूपं मार्तंड
स्याहि तेजसा गात्रेषु प्रतिसहं वै नातिकांतमिवाभवत् नखल्वयं मृतोऽडस्थ इति स्नेहा।

श्री·
३०१

तमब्रवीत् अज्ञानः कश्यपस्त्वेतान्म ~ ड इति चोच्यते तेजस्त्वत्यधिकं तस्य नित्यमेव विव
स्वतः येनातितापयामास त्रीन् लोकान् कश्यपात्मजः त्रीण्यपत्यानि सा संज्ञायां जनयामास ।
वैरविः द्वौ सुतौ तु महावीर्यौ कन्यां कालिंदीमेव च मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजा
पतिः ततो यमो यमी चैव यमजौ संबभूवतुः श्यामवर्णं तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः
असहंती स्वकां छायां सवर्णां निर्ममे पुनः महीमयी तु सा नारी तस्याश्छाया समुद्गता
प्रांजलिः प्रयता भूत्वा पुनः संज्ञां समाभाषत वदस्व किं मया कार्यं सा संज्ञा नाम यथाब्रवी
त् अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विशंकया एवं ।
मुक्ताब्रवीत्सा ज्ञा साज्ञा या पार्थिवी तु सा आकेशग्रहणाद्देवी आशापान्नैव कर्हिचित् आ
ख्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि स्वमालयं समाधाय च तां संज्ञां तथेत्युक्त्वा तया च सा त्व
ष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी पिता तामागतां दृष्ट्वा क्रुद्धः संज्ञामथाब्रवीत् भर्तुः समी
पं गच्छ त्वं मा ज्जुगुप्स दिवाकरं सेव सुज्ञातदापि त्रानि पुत्रांश्च पुनः पुनः वर्षाणां तु सह

राम·
३०१

संवैवसती सापितुः गृहे भर्तुसमीपंगछेतिनियुक्ताचपुनः पुनः अभद्वडवाभूत्वाछायरूप
मनिंदिता उत्तरान्साकुरून्गत्वातत्त्णान्यचचारसा द्वितीयायांतुसंज्ञायांसंज्ञेयमितिचिं
तयता आदित्योजनयामासपुत्रावादित्यवर्चसौ पूर्वजस्य मनोस्तुल्यौ सादृश्येनततोप्रभुः
श्रुतश्रवंतंतुधर्मज्ञंश्रुतकर्माणमेवच श्रुतश्रवामनुस्ताभ्यांसावर्णीर्वेभविष्यति श्रुतक
र्मातुविज्ञेयोग्रहोवैयःशनैश्चरः मनुरेवभवद्योवैसावर्णइतिचोच्यते साज्ञातुपार्थिवीसा
वैस्वस्यपुत्रस्यवैतदा चकाराभ्यधिकंस्नेहंनतथापूर्वजेषुवै मनस्तच्चाक्षमत्सर्वंयमस्त
दैनचाक्षमत् बहुशोप्यस्यमानस्तुसापत्न्याद्गतिदुःखितः तांवैरोषाच्चबाल्याच्चभाविनोर्थ
स्यवैवलात् पदासंतर्जयामाससंज्ञांवैवस्वतोयमः तांशशापततःक्रोधात्सवर्णाजननी
यमं पदातर्जयसेयस्मात्पितुर्भार्यायशस्विनीं तस्मात्तवैषचरणःपतिष्यतिनसंशयः यम
स्तुतेनशापेनभृशंपीडितमानसः मनुनासहधर्मात्मापितुःसर्वंन्यवेदयत् भृशंशापभ
याद्विग्नः संज्ञावाक्यैर्विवर्जितः वालाद्वायदिवामोहात्तन्भवान्त्रातुमर्हसि शापान्महामसि

लोकेशाजनन्यापतितोवरः तवप्रसादोनस्त्रातुत्वेतस्मान्महतोभयात् विवस्वानेवमुक्तस्तुयमंप्रोवा
चवैप्रभुः असंशयंपुत्रमहद्भविष्यत्यत्रकारणं येनत्वामविशत्क्रोधोधर्मज्ञंसत्यवादिनं नशक्यमेत
न्मिथ्याकर्तुंमातुर्वचस्तव कृमयोमांसमादायप्रयास्यंतितुमहीतवा ततःपादंमहाप्राज्ञपुनःसंप्रा
प्स्यसेसुखं कृतमेवंवचस्तस्यमातुस्तवभविष्यति शापस्यपरिहारेणत्वंचत्रातोभविष्यसि आदित्य
स्त्वब्रवीत्संज्ञांकिमर्थंतनयेषुवै तुल्येष्वभ्यधिकस्नेहएकस्मिन्क्रियतेत्वया सातत्परिहरंतीवैना
चचक्षेविवस्वतः आत्मनासमाधाययोगंतथ्यमपश्यत तांशप्तुकामोभगवान्नाशायकुपितः
प्रभुः सातत्सर्वंयथातत्त्वमाचचक्षेविवस्वतः विवस्वानथतच्छ्रुत्वाक्रुद्धस्त्वष्टारमभ्ययात् त्वष्टातु
तंयथान्यायमर्चयित्वाविभावसुं निर्दग्धुकामंरोषेणसांत्वयामासवैशनैः नवातितेजसायुक्तमिदं
रूपंसुशोभते असहंतीतुतत्संज्ञावनेचरतिशाड्वले दृश्यतेतांभयानयत्स्वांभार्यांशुभचारिणींआ
ध्यायौवनसंपन्नांयोगमास्थायगोपते अनुकूलंभवेद्देवंयदिस्यात्समयंमते रूपंनिवर्त्तयेयंतेआ
द्यश्रेष्ठमरिंदम रूपंविवस्वतस्त्वासीत्तिर्यगूर्द्धमधस्तथा तेनासौव्रीडितोदेवोरूपेणतुदिवस्पतिः

तस्मात्त्वष्टा स चक्रे तु वकृमेने महातपाः अनुज्ञातस्ततस्त्वष्टा रूपनिर्वर्त्तनाय तु ततोभ्रमयामास त्व
ष्टा मार्त्तंडस्य विवस्वतः भूमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास तस्य वै नचतुनिर्भासितं तेजस्तेजसाप
कृते न तु कांतात्कांततरं रूपमस्तु भं सुशुभं ततः ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां तथा
अदृश्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च अश्वरूपेण मार्त्तंड तां मुखे समलायवत मैथुनाय वि
चेष्टंती परपुंसो परशंकया सा तं निरुधमकुर्वे नासिकाभ्यां विवस्वतः देवौ तस्मादजायेतां म
श्विनौ भिषजां वरौ नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ तावश्विनाविति मार्त्तंडस्य सुतावेतावष्टमस्य
प्रजापतेः तां तु रूपेण कांतेन दर्शयामास भास्करः सता हृष्टा तदा भार्यां तु तोषं चक्रमे सूच
यमस्तेन शापेन भृशं पीडितमानसः धर्मेणारंजयामास धर्मराजस्ततस्तुमः सोलभत्कर्म
णा तेन शुभेन परमद्युतिः पितॄणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च मनः प्रजापतिस्त्वं वृं।
सावर्णिः समसायशाः भाव्यसो नागते तस्मिन्मनु सावर्णिकें तरे मेरुपृष्ठे तथा वोरं मद्यापि
चरते प्रभुः भ्राता शनैश्चरस्तत्र ग्रहत्वं सतु लब्धवान त्वष्टान्तु तेन रूपेणा विष्णोश्चक्रमक

स्यपन् सदाप्रतिहतंयुद्धेदानवप्रतिवारणे यवीयसीतयोर्यातुयमुनाचयशस्विनी अभवत्सा
सरिच्छ्रेष्ठायमुनालोकभावनी यस्तुज्येष्ठोमहातेजासंज्ञीयस्येतिसांप्रतं विस्तरंतस्यवक्ष्यामिम
नोर्वैवस्वतस्यह यइदंजन्मदेवानामशृणुयात्पठेत्तवा वैवस्वतस्यपुत्राणांसप्तानांतुमहौजसां आ
पदंप्राप्यमुच्येतप्राप्नुयाच्चमहद्यशः ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेवैवस्वतोत्पत्तिर्नाम ॥
सूतउवाच ततोमन्वंतरेतीतेचाक्षुषेदेवतेसह वैवस्वतायमहते पृथिवीराज्यमादिशत्
तस्यवैवस्वतोवक्ष्ये सांप्रतस्यमहात्मनः आनुपूर्व्येणवैविप्राः कीर्त्यमानंनिबोधत मनो
र्वैवस्वतस्येह सर्गमादायसांप्रतं मनोःप्रथमजस्यासन्नवपुत्रास्ततस्समाः इक्ष्वाकुर्नभ
गश्चैवधृष्टश्शर्यातिरेवच नरिष्यंतस्तथाप्रांशुर्नाभागोरिष्टएवच सप्तमश्चकरूषकासं।
तिफलस्यचकीर्तिताः अप्राकरोत्पुत्रकामःपारमेष्टिःप्रजापतिः मित्रावरुणयोरंशे
मनुराकुतिमावयत् तत्रदिव्यांवरधरादिव्याभरणभूषिता दिव्यसंहननाचैवइडाज
ज्ञेइतिश्रुतिः तामिलेत्यथहोवाचमनुर्दंडधरस्ततः अनुगच्छामिभद्रंतेतमिलाप्रत्य

वाचह धर्मपुत्रकामिदं वाच्यं पुत्रकामं प्रजापतिः मित्रावरुणयोरंशे जातास्मि वदतांवरः
तयोः सकाशं यास्यामि मनो धर्मो हहितो वधीत् सेव मुक्त्वा पुनर्देवीत योरंतिकमागमत् ग
त्वांतिकं वरारोहा प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वां मनु
नैवाह सुतास्मि अनुगच्छस्व मामिति तथ्यान्तु वदतीं साध्वीमिडां माधृन्यताबुभौ देवौ च मि
त्रावरुणाविदं वचनमूचतुः अनेन तव धर्मज्ञे प्रश्रयेण दमेन च सत्येन चैव सुश्रोणि प्री
तौ स्वो वरवर्णिनी आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्ये प्रयास्यसि सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रि
षु लोकेषु पूजितः जगास्त्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः मानवस्स तु सुद्युम्नः स्त्रीभमा
मगमत्पुनः सातु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति बुधेनांतरमासाद्य मैथुनायोपमंत्रि
ता सोमपुत्राद्बुधाच्चाप्यैला जज्ञे पुरूरवाः बुधात्सा जनयित्वा तु सुद्युम्नं पुनरागा
ता सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च पैव
च उत्कलस्योत्कलं राज्यं विनताश्वस्य पश्चिमं दिक्पूर्वा तस्य राजर्षेर्गयस्य तु गयापुरी

प्रविस्टेहिमनौतस्मिन्प्रजासृष्ट्वादिवाकरः दशधातद्धत्क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमां इक्ष्वाकुरेवदा
यादानन्यान्शास्त्रमामृयात् कन्याभावात्तुसुद्युम्नोनैनंभागमवाप्नुयात् वसिष्ठवचनाचासीत्प्र
तिष्ठानेमहाद्युतेः प्रतिष्ठाधर्मराजस्यसुद्युम्नस्यमहात्मनः तत्पुरूरवसेप्रादाद्राज्यंप्राप्यमहा
यशाः मानवेभ्योमहाभागस्त्रीपुंसौलक्षणप्रति मानवःसुद्युम्नः स्त्रीभागमगमत्कथं।
सूतउ॥ श्रोवाचयच्चनंदेवीप्रियहेतोः प्रियंप्रिया सममामाश्रमेदेवयः पुमान्सप्रवेक्ष्यति भवि
ष्यतिध्रुवंनारीमातस्माच्छरमोत्तमा तत्रसर्वाणिभूतानिपिशाचाःपशवश्चये स्त्रीभूतास्सहरु
द्रेणक्रीडंत्यप्सरसोयथा उमावनंप्रविष्टस्तुसराजामृगयांगतः सहपिशाचभूतैस्तुरुद्रेह्नी
भावमास्थिते तस्मात्सराजासुद्युम्नस्त्रीभावंलब्धवान्पुनः महादेवप्रसादाच्चगाणपत्यमवा
नुयात्॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेवैवस्वतमनोःसृष्टिः सूतउवाच निसर्गमनुपुत्राणां
विस्तरेणनिबोधत पृषध्रोहिंसयित्वातुगुरोर्गाविल्वभक्ष्यत् शापाच्छूद्रत्वमापन्नश्चा।
वनस्यमहात्मनः करूषस्यतुकारूषाःक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः सहस्रंक्षत्रियगणाविक्रांतास्स

बभूव ह नाभागो दिष्टपुत्रस्तु विद्वानासीद्भलन्दनः महस्मारोभवत्पुत्रः प्रांशुर्नाम महाबलः
प्रांशोरेकोभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः प्रजानेरभवत्पुत्रः खनित्रो नाम वीर्यवान् तस्य पु
त्रोभवत् श्रीमान् क्षुपो नाम महायशाः क्षुपस्य विंशः पुत्रस्तु धृतिमानेव बभूव ह विंशपुत्र
स्तु कल्याणो विविंशो नाम धार्मिकः विविंशस्य पुत्रो धर्मात्मा खनिनेत्रः प्रतापवान् करंधमस्तस्य
पुत्रः त्रेतायुगमुखेभवत् करंधमस्य तस्यापि पुत्रोविक्षिन्नाम वीर्यवान् मरुत्तोविक्षितो व्यतिक्रा
मत्पितरं गुणवत्तया मरुत्तो नाम धर्मात्मा चक्रवर्त्तिसमो नृपः संवर्त्तेन द्विवनीतः समुद्र
त्सहबांधवैः विवादोत्र महानासीत्संवर्त्तस्य बृहस्पतेः क्रुद्धिहद्यात्तयज्ञस्य क्रुद्धस्य बृह
स्पतेः संवर्त्तेन कृते यज्ञे वृको प्रस्तंभं शं तदा लोकानां महिमा प्राप्य दैवतैर्हर्षिभिः सादितः मरु
त्तश्चक्रवर्तीसन् नरिष्यंतस्य दायादो राजा दंडधरो दमः केवलस्तस्य पुत्रस्तु बंधुमान् केवलात्मजः
ग्रघवंधुमतः पुत्रो धर्मात्मा वेगवान्नृपः बुधो वेगवतः पुत्रस्तृणबिंदुर्बुधात्मजः त्रेतायुग
मुखे भ्रातानाततीयेसं बभूव ह कन्या तस्य इडविडा माता विश्रवसो हि सा पुत्रस्तस्याप्यवि।

श्री·
३०५

शालोभूद्राजापरमधार्मिकः कृशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तःप्रतापवान् सोमदत्तस्यराजेंद्र
सुतोभूज्जनमेजय जनमेजयात्मजश्चैवप्रमतिर्नामविश्रुतः तृणबिंदुप्रसादेनसर्वेवैशाल
कान्नृपाः दीर्घायुषोमहात्मानोवीर्यवंतस्सुधार्मिकाः शर्यातेर्मिथुनंत्वासीदनार्तोनामविश्रुतः
पुत्रः सुकन्याकन्याचभार्यायाच्यवनस्यच आनर्तनादस्यदायादोरेवोनामात्मवीर्यवान् आ
नर्तविषयोयस्यपुरीचापिकुशस्थली रेवस्यरैवतःपुत्रः ककुद्मीनामधार्मिकः ज्येष्ठोभ्रातृ
शतस्यासीद्राज्यंप्राप्यकुशस्थली कन्ययासहश्रुत्वाचगांधर्वंब्रह्मणोंतिके मुहूर्तंदेवदेवस्य
मर्त्येबहुयुगंविभो आजगामयुवाचैवस्वांपुरींयादवैर्वृतां कृतांद्वारवतींनामबहुद्वारांमनो
रमां भोजवृष्ण्यंधकैर्गुप्तांवसुदेवपुरोगमैः ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेगांधर्वलक्ष
णंसमाप्तं ॥ सूतउवाच ककुद्मिनस्तुतंलोकंरैवतस्यगतस्यह हतापुण्यजनैःसर्वाराक्ष
सैःसाकुशस्थली तद्वैभ्रातृशतंतस्यधार्मिकस्यमहात्मनः तेवध्यमानारक्षोभिर्दिशःसम्प्राद्
वद्रुयात तेषांतुतेभयक्रांतास्तातास्तत्रतत्रहि आन्वयावस्तुसुमहान्महांस्तत्रद्विजोत्तमः

राम·
३०५

शायाठ इति विख्याता दिष्टस्य सर्वा वसुधात्मिका: पृषध्रस्य पापात्स केत्रं शूलत्वं बभूव ह त्रिसाहस्रं
तु मगणा क्षत्रियाणां महात्मनां नभगस्य च दायादो नाभागो नाम वीर्यवान् अंबरीषस्तु नाभागो
विरूपस्तस्य चात्मजः पृषदश्वो विरूपस्य तस्य पुत्रो रथीनरः एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चांगिर
सस्मृताः रथीनराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः क्षुवतस्तु मनोः पूर्वमिक्ष्वाकुरभिनिःसृतः
तस्य पुत्रशतं त्वासीत् इक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणं तेषां ज्येष्ठो विकुक्षिश्च निमिर्दण्डश्च ते त्रयः शकुनिप्रमुखास्
तस्य पुत्राः पंचाशता श्रुते उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महीक्षितः चत्वारिंशत्तथाष्टौ च दक्षिणा
पंथनेदिशि विंशतिप्रमुखास्त्वेते दक्षिणापथदक्षिणाः इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथा
दिशत् राजोवाच मांसमानय श्राद्धेयं मृगान् हत्वा महाबलः श्राद्धमद्य तु कार्यं मे अष्टकाया
न संशयः मृगयां चैव गांतस्तु वचनात्तस्य धीमतः मृगान्सहस्रशो हत्वा परिश्रांतस्तु वीर्यवान्
भक्षयच्छशकं तत्र विकुक्षिर्मृगयां गतः आगते च विकुक्षौ तु समांसे सह सैनिके वसिष्ठचोदया
मास मांसं प्रोक्षितयन्नामिति न त्वन्नि चाद्दितो राज्ञा विधिवत्समुपस्थितः सहक्षिप्तहितं मांसं क्षु।

६

द्धोराजानमब्रवीत् हुडेलोपहृतंमांसंक्रुद्धोराजानमब्रवीत् हुडेलोपहृतंमांसंपुत्रेणतन
वपार्थिवः शशभक्षणाद्भोज्यवेनवमांसमशायते शशो— गतमनाभूर्वमरल्पभक्षितान
य तेनमांसमिदंदुष्टंपितॄणांनरसत्तमः इक्ष्वाकुस्तुततःक्रुद्धोविकुक्षिमिदमब्रवीत् पित
कर्मणिनिर्दिष्टोमयात्वंमृगयांगतः शशंभक्षयसेऽल्पनिर्घृणः एवमयत्तु तस्मात्परित्य
जामित्वांगच्छत्वंस्वेनकर्मणा एवमिक्ष्वाकुणात्यक्तोवसिष्ठवचनात्ततः इक्ष्वाकुसंस्थि
तेतस्मिन्शशादस्तुपृथिवीमिमां प्राप्तः परमधर्मात्मासचायोध्याधिपोऽभवत् तदाकरोत्स
राज्यंवैवसिष्ठपरिनोदितः तस्यैतेनसाधूनांराज्यावस्थोमहीपतिः कालेनगतदाशद्वस
चतूनन्तरागतिं ज्ञात्वैवमेतदाख्यानंतोधिभिर्भक्षयेत्तुवै मांसंभक्षयित्वामृत्तत्रयसमस
मिश्रपायहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदन्तीमनीषिणः शशादस्यतुदायादःककुत्स्थोनामवीर्य
वान् इन्द्रस्यवृषभूतस्यककुत्स्थोजायतेपुरा पूर्वमानीविकेपुइककुत्स्थस्थ्यस्थितस्मृतः अनेना
स्तुककुत्स्थस्यपृथुरानेनसःस्मृतः जज्ञेश्रावस्यकोराजाश्रावस्तीयेननिर्मिता श्रावस्तस्यतु

दायादो वृहदश्वो महायशाः वृहदश्वसुतस्तस्यापितुः कुवलाश्व इतिश्रुतिः यस्य धुंधुवधाद्राजा धुं
धुमारत्वमागतः ऋषयउचुः धुंधोर्वधंमहाप्राज्ञश्रोतुमिच्छामविस्तरात् यदर्थंकुवलाश्वस
धुंधुमारत्वमागताः सूतउ वृहदश्वस्यपुत्राणांसहस्राण्येकविंशतिः सर्वेविद्यासुनिष्णाताबल
वंतोदुरासदाः वभूवुःधार्मिकाःसर्वेयज्वानोभूरिदक्षिणाः कुवलाश्वंमहावीर्यंसुतंसुता
मधार्मिकं वृहदश्वोभ्यषिंचत्तेनतस्मिन्राज्येनराधिपं पुत्रसंक्रामितश्रीस्तुवनंराजाविवेश
ह वृहदश्वंमहाराजं शूरमुत्तमधार्मिकं प्रयांतंतमुत्तंकस्तुब्रह्मर्षिःप्रत्यवारयत उत्तंकउवाच
भवतारक्षणंकार्यंतत्तावत्कर्तुमर्हसि निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुंनहिशक्नोमिपार्थिव ममाश्रमस
मीपेषुसमेषुमरुधन्वसु समुद्रोवालुकापूर्णउज्जानकइतिश्रुतिः देवतानामवध्यस्तुमहा
कायोमहाबलः अंतर्भूमिगतस्तत्रवालुकांतर्हितोमहान् सममानाम्नस्तनयःक्रूरोधुंधुर्नाम
सुदारुणः शेतेलोकविनाशायतपआस्थायदारुणं संवत्सरस्यपर्यंतेसनिश्वासंप्रमुंचति
यदातदामहीतत्रचलतिसवनकानना तस्यनिश्वासवातेनरजउद्धूयतेमहत् आदित्यपथ

हृ॰०१
ब्रा॰

मावृत्य समन्ताद्भूमिकंपनं सविस्फुलिंगं सज्वालं साधूममतिदारुणं तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्
स्थातुं स्वमाश्रमे तं वारय महाबाहो लोकानां हितकाम्यया तेजसे स्तु महद्विष्णुस्तेजसाप्याय
यिष्यति लोकास्त्वस्थान्भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहते सुरे त्वं हि तस्य वधायाद्य समर्थः पृथिवीपते
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततोनघ न हि धुंधुर्महावीर्यस्तेजसाल्पेन शक्यते निर्दग्धुं पृथ
वीपाल स्म्रपि वर्षशतैरिह वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदं एवमुक्तस्तु राजर्षिरुत्तंकेन मह
हात्मना कुवलाश्वसुतं प्रादात्तस्मिन् धुंधुनिवारणे राजसंन्यस्तशस्त्रोहमयं तु तनयो मम
भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुंधुमारो न संशयः स तं व्यादिश्य तनयं धुंधुमारणमच्युत जगाम पर्व
तायैव तपसे शंसितव्रतः कुवलाश्वस्तु पित्रा पितुर्वचनमास्थितः सहस्रैरेकविंशत्या पुत्रा
णां सह पार्थिवः प्रायादुत्तंकसहितो धुंधोस्तस्य निवारणे तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा तेज
सा उत्तंकस्य नियोगात्तु लोकानां हितकाम्यया तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत्
एष श्रीमानवध्योद्य धुंधुमारो भविष्यति दिव्यैः पुष्पैश्च तं देवाः समंतात्समवाकिरन् स गत्वा पुरु

राम॰
हृ॰०१

सप्ताश्व – जये महावीर्यवान् समर्द्दस्त्वेनयामास वाल्लुकार्णवमव्ययं नारायणेन राजर्षिस्ते
जसाप्यायितो रिहा बभूव – – लोभूय उत्तंकस्य वशोस्थितः तस्य पुत्रैस्त्वेन ह्मिस वाल्लुकांत
र्हितस्तदा धुंधुस्तुरादितस्तत्र दिशमास्त्रितपश्चिमां मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्धर्त्तयन्नि
व वारिस्रुस्त्रावयोगेन महोदधिरिवोयदा सोमस्य सोमप श्रेष्ठ धरोर्मिकलिलो भवान् तस्य
पुत्रास्तु निर्दग्धास्त्रिभिः शेषाः स्मृतास्त्रयः ततः स राजा तिबलो धुंधुवधुति वर्हणः तस्य वारिमयं वे
गमपिवत्स नेराधिपः योगी योगेन वह्निं च शमयामास मधारणाः निरस्य तं महाकायबलेना
दकराक्षसं उत्तंकं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः उत्तंकश्च वरं प्रादात् तस्मै राज्ञे महात्मने दद
तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चाप्यधृष्यतां धर्मे रतिं च सततं स्वर्गे वासं तथाक्षयं पुत्राणां चाक्षया ।।
न्लोकान्स्वर्गे निराक्षसा हताः स्योनिज्ञोभस्य श्च तोरणविशारदः कृशाश्वस्याकृशाश्वस्य
हताश्च सुतावुभौ तस्य पत्नी हेमवती सतां माता दृषद्वती विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्य प्राय
सेनजित्तापुवनाश्च सततस्तस्य त्रिषु लोके महायशाः ख्याति मानात्मजा गौरी तस्य पत्नी पतिव्रता

ग्रा॰
२०८

अभिशस्तात्साभर्तानदीसावहुदाकृता तस्यास्तुगौरिकः पुत्रः चक्रवर्तिर्बभूव ह मांधाता
युवनाश्वोवैत्रैलोक्यविजयीनृप अत्राप्युदाहरंतीमौश्लोकौपौराणिकाजनाः यावत्सूर्य
उदयति यावच्चप्रतितिष्ठति सर्वंतद्यौवनाश्वस्यमांधातुःक्षेत्रमुच्यते अत्राप्युदाहरंतीमंश्लोकं
वंशविदोजनाः यौवनाश्वंमहात्मानंयज्वानममितौजसं मांधातुर्नयविस्तोः पुराणाःप्रव
दंते तस्यचैत्ररथीभार्याशशबिंदोःसुताभवत् साध्वीबिंदुमतीनामरूपेणाप्रतिमाभुवि प
तिव्रताचज्येष्ठाचभ्रातॄणामयुतस्यसा तस्यामुत्पादयामासमांधातात्रीन्सुतान्नृपः --पु
रुकुत्समंबरीषंमुचुकुंदंचविश्रुतं अंबरीषस्यदायादोयुवनाश्वोऽपरःस्मृतः हरितोयुवनाश्वस्यहा
रीताभूवः स्मृताः एतेह्यंगिरसःपुत्राःक्षत्रोपेताद्विजातयः पुरुकुत्सस्यदायादस्त्रसद
स्युर्महायशाः नर्मदायांसमुत्पन्नःसंभूतस्तस्यचात्मजः संभूतस्यात्मजःपुत्रोह्यनरण्यःप्र
तापवान् रावणेनहतोःयेनत्रिलोकविजयेपुरा त्रसदश्वोनरण्यस्यहर्यश्वस्तस्यचात्मजः
हर्यश्वाद्दृषद्वत्यांजज्ञेवसुमनोनृपः तस्यपुत्रोऽभवद्राजात्रिधन्वानामधार्मिकः त्रा॥

राम॰
२०८

सौत्रैधन्वनस्त्राययिविद्वांस्त्र्य्यारुणप्रभुः तस्यसत्यव्रतोनामकुमारोभून्महाबलः तेनभार्या
विदर्भस्यहृताहत्वादिवौकसान् पाणिग्रहणमंत्रेषुनिष्ठांसंप्रापितेष्विह विसृष्टस्ततस
स्यविस्मृत्याद्ययतस्मृता: पौरस्यांगिरसस्पुत्र्याः हृत्तायेनासमाश्रिता: कामाद्बलाच्चमोहाच्च
सघर्षणवतेनवा भाविनोर्थस्यचबलात्कृतेतेननधीमता मधर्मेणसपुत्रंपितात्र्यारुणा
त्यजत् अपध्वंसेतिबहुशोवदन्क्रोधसमन्वितः पितरंसोब्रवीत्क्वगच्छामीतिवैमुहुः
पिताचैनमथोवाचश्वपाकैःसहवर्तय नाहंपुत्रेणपुत्रार्थीत्वयाद्यकुलपांसन इत्युक्तःसनि
राक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः नचैनंधारयामासवसिष्ठोभगवानृषिः सतुसत्यव्रतोधीमान्श्व
पाकावसथान्तिके पित्रामुक्तोवसद्वीरपिताचास्यवनंययौ तस्मिंस्तुविषयेतस्यनावर्ष।
त्पाकशासनः समाद्वादशसंपूर्णास्तेनाधर्मेणवैतदा दारांस्तुतस्यविषयेविश्वामित्रोमहा
तपाः संन्यस्यसागरानूपेचचारविपुलंतपः तस्यपत्नीगलेबद्ध्वामध्यमंपुत्रमौरसं शि
ष्यायांभरणार्थायव्यक्रीणाद्गोशतेनवै तंतुबद्धंगलेदृष्ट्वाव्यक्रीणन्तंनरोत्तमः महर्षि

पुत्रधर्मात्मामोक्षयामासस्थव्रत सत्यव्रतोमहाबुद्धिर्भरणंतस्यचाकरोत् विश्वामित्रस्यतु
ष्ट्यर्थमनुकंपार्थमेवच सोभवद्गालवोनामगलेबद्धेमहातपाः महर्षिःकौशिकस्तात
तेनवीर्येणमोक्षितः तस्यव्रतेनभक्त्याचकृपयाचप्रतिज्ञया विश्वामित्रकलत्रंचब
भारविनयेस्थितः हत्वामृगान्वराहांश्चमहिषांश्चवनेचरान् विश्वामित्राश्रमाभ्या
शेतन्मांसमबध्नात्ततः उपांशुव्रतमास्थायदीक्षांद्वादशवार्षिकीं पितुर्नियोगादभ
जन्नृपेतुवनमास्थिते अयोध्यांचैवराज्यंचतथैवांतःपुरंमुनिः याज्योपाध्यायसंयो
गाद्वसिष्ठःपर्यरक्षत सत्यव्रतस्तुबाल्यात्तुभाविनोर्थस्यवैबलात् वसिष्ठेभ्यधिकंमं
न्युंधारयामासमन्यता पित्रातुतंतदाराष्ट्रात्परित्यक्तंस्वमात्मजं नवारयामासमुनि
वसिष्ठःकारणेनवै पाणिग्रहणमंत्राणांनिष्ठास्यात्सप्तमेपदे एवंसत्यव्रतस्तावत्कृतवा
न्सप्तमेपदे जानन्धर्मान्वसिष्ठस्तुनचमांत्रातिहेनृप इतिसत्यव्रतेरोषंवसिष्ठोमन
साकरोत् गुरुबुद्ध्यातुभगवान्वसिष्ठःकृतवांस्तदा नतुसत्यव्रतोबुध्य उपांशुव्रतम

स एवं तस्मिंस्त्वापरतेयोध्यायांतुतदासीन्महामनाः ततस्तुद्वादशवर्षाणिनावर्षत्पाकशासनः
तेनत्विदानींविहितांदीक्षांतांदुर्वहांभुवि कुलस्यनिष्कृतिस्तस्यकृतेयंचभवेदिति ततो॥
वसिष्ठोभगवान्पित्रात्यक्तंनवारयत् अभिषेक्ष्याम्यहंराज्येपश्चादेनमितिप्रभुः सतु
द्वादशवर्षाणिदीक्षांतामुद्वहन्बली अविद्यमानेमांसेतुवसिष्ठस्यमहात्मनः सर्वका॥
मदुघांधेनुंसददर्शनृपात्मजः तांवैक्रोधाच्चमोहाच्चश्रमाच्चैवक्षुधान्वितः दस्युध
र्मंगतोहत्वाजघानबलिनांवरः सतंमांसंस्वयंचैवविश्वामित्रस्यचात्मजान् भोजया
मासतच्छ्रुत्वावसिष्ठस्तंतदात्यजत् प्रोवाचचैवभगवान्वसिष्ठस्तंनृपात्मजं पातयेयंक्रूर
हेतुंरतवशंकुमयामयंयदितेत्रीणिशंकूनिनस्युर्हिपुरुषाधम पितुश्चापरितोषेण
गुरोर्दोग्ध्रीवधेनच अप्रोक्षितोपयोगाच्चत्रिविधस्तेव्यतिक्रमः एवंसत्रीणिशंकूनिदृष्ट्वा
तस्यमहातपाः त्रिशंकुरितिहोवाचत्रिशंकुस्तेनसस्मृतः विश्वामित्रस्तुदाराणामागतो
भरणेकृते ततस्तस्मैवरंप्रादात्तदाप्रीतस्त्रिशंकवे छंद्यमानोवरेणापिगुरुंवव्रेनृपात्म

श्री॰
३१०

जः अनावृष्टिभयेतस्मिन्जातेद्वादशवार्षिके अभिषिच्यराज्येपैतृयायाजयामासतंमुनिः मिष
तांदेवतानांचवसिष्ठस्यचकौशिकः सशरीरंतदातंवैदिवमारोपयत्प्रभुः मिषतस्तुवसिष्ठस्य
तदद्भुतमिवाभवत् अत्राप्युदाहरन्तीमौश्लोकौपौराणिकाजनाः विश्वामित्रप्रसादेनत्रिशं
कुर्दिविराजते देवैःसार्द्धंमहातेजाअनुग्रहात्तस्यधीमतः शनैर्यातिमहारम्याहेमन्तेचंद्रमंडित
अलंकृतात्रिभिर्भावैस्त्रिशंकुग्रहभूषिता: तस्यसत्यरतानामभार्याकेकयवंशजा कुमारंज
नयामासहरिश्चंद्रमकल्मषं सतुराजाहरिश्चंद्रस्त्रैशंकवइतिस्मृतः आहर्ताराजसूयस्यस
म्राडितिपरिश्रुतः हरिश्चंद्रस्यतुसुतोरोहितोनामवीर्यवान् हरितोरोहितस्याथचंचुर्हा
रितउच्यते विजयश्चसुदेवश्चचंचुपुत्रौबभूवतुः जेतासर्वस्यक्षत्रस्यविजयस्तेनसस्मृतः
रुरुकस्तनयस्तस्यराजाधर्मार्थकोविदः रुरुकात्तुवृकःपुत्रस्तस्माद्बाहुश्चजज्ञिवान् हैह
यैस्तालजंघैश्चनिरस्तोव्यसनीनृपः शकैर्यवनकाम्बोजैःपारदैःपह्लवैस्तथा नात्यर्थंधा॥
र्मिकोभूत्सधर्मेसतियुगेतदा सगरस्तुसुतोबाहोर्जज्ञेसहगरेणवै भृगोराश्रममासाद्य

३१०

वैणपरिरक्षितः आग्नेयमस्त्रंलब्ध्वातुभार्गवात्सगरोनृपः जघानपृथिवींगत्वातालजंघान्स
हैहयान् शकानांपह्लवानांचधर्मान्निरसदच्युतः क्षत्रियाणांतथातेषांपारदानांचधर्म
वित् ऋषय ऊचुः कथंससगरोराजागरेणसहजज्ञिवान् किमर्थंचशकादीनांक्षत्रिया
णांमहौजसां धर्मान्कुलोचितान्क्रुद्धोराजानिरसदच्युतः सूत उ वाहोर्व्यसनिनस्तस्य
हृतेराज्यंपुराकिला हैहयैस्तालजंघैश्चशकैःसार्द्धंसमागतैः यवनापारदाश्चैवकांबोजा
पह्लवास्तथा हैहयार्थंपराक्रांताएतेपंचगणास्तदा हृतेराज्येमहाकायोरैभिःक्षत्रियपुं
गवैः हृतराज्यस्तदाबाहुःसंन्यस्यतुतदानृपः हृत्वाउर्वलत्वाच्चअंतरामममारच वन
प्रविश्यधर्मात्मासहपत्न्यातपोचरत् कस्यचित्त्वथकालस्यतोयार्थंप्रस्थितोनृपः पत्नीतु
यादवीतस्यसगर्भापृष्ठतोन्वगात् सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया सातुगर्भस्त्रि
तांकृत्वाविह्वलितंसमराहयत्न और्वस्तंभार्गवोदृष्ट्वाकारुण्याद्विनिवर्तयत् तस्याश्रमेतुदं।
गर्भंसगरेणतदासह व्यजायतमहाबाहुःसागरंनामधार्मिकं और्वस्तुजातकर्मादीकृत्वा

तस्यमहात्मनः अध्याप्यवेदशास्त्राणिततोस्त्रंप्रत्यपादयत् जामदग्न्यात्तदाग्नेयममरैरपिदुःसहं
सतेनास्त्रबलेनैवबलेनचसमन्वितः जघानहैहयान्क्रुद्धोरुद्रःपशुगणानिव ततःशकान्सय
नान्कांबोजान्पारदांसपह्लवान् पह्लवांश्चैवनिःशेषान्कर्तुंव्यवसितोनृप तेवध्यमानेवीरेनस
गरेणमहात्मना वसिष्ठंशरणंसर्वेप्रपन्नाःशरणैषिणः वसिष्ठस्तांस्तथेत्युक्त्वासमयेनमहा
मुनिः सगरंवारयामासतेषांदत्वाभयंतदा सगरःस्वांप्रतिज्ञांचगुरोर्वाक्यंनिशम्यच धर्मंजघा
नतेषांवैवेषान्यत्वंचकारह अर्द्धंशकानांशिरसोमुंडयित्वाव्यसर्जयत् यवनानांशिरःसर्वंकां
बोजानांतथैवच पारदामुक्तकेशाश्चपह्लवाश्मश्रुधारिणः निःस्वाध्यायवषट्काराःकृतास्तेनम
हात्मना शकायवनकांबोजाःपह्लवाःपारदैःसह कलिस्पर्शामाहिकादार्वाश्चोलायमास्तथा
सर्वेतेक्षत्रियगणाधर्मास्तेषांनिराकृताः वसिष्ठवचनात्पूर्वंसगरेणमहात्मना सधर्मविजयीरा
जाविजित्येवंवसुधरां अश्वंविचारयामासवाजिमेधायदीक्षितः तस्यचारयतःसोश्वःसमुद्रेपू
र्वदक्षिणे वेलासमीपेऽपहृतोभूमिंचैवप्रवेशितः सतंदेशंसुतैःसर्वैःखानयामासपार्थिवः

आजहाराश्वमेधानांतदंतेमहार्णवे तमादिपुरुषंदेवंहरिंकृष्णंप्रजापतिं विष्णुंकपिलरूपेण
हंसंनारायणंप्रभुं तस्यचक्रंसमासाद्यतेजसाप्रतिपद्यते दग्धास्तत्रास्तदासर्वेचत्वारस्तुविशे
षिताः बर्हिकेतुःसकेतुश्चतथाधर्मरतस्तथा शूरःपंचवनश्चैवतस्यवंशकराप्रभो प्रसादाच
तस्यभगवान्हरिर्नारायणोवरान् अक्षयंत्वस्यवंशस्यवाजिमेधशतंतथा विश्वपुत्रंसमुद्रंच
स्वर्गेवासंतथाव्ययं समुद्राच्चार्घमादायतेवंदेसरितांपतिः सागरत्वंचलेभेसकर्मणातेनतत
स्यवै तंचाश्वमेधिकंसाश्वंसमुद्रात्प्राप्यपार्थिवः आजहाराश्वमेधानांशतंचैवपुनःपुनः
षष्टिंपुत्रसहस्राणिदग्धान्यस्यानुसारिणां तेषांनारायणंतेजःप्रविष्टानांमहात्मना पुत्राणां
तुसहस्राणिषष्टिस्तुइतिनःश्रुतं ऋषयऊचुः सगरस्यात्मजाराजन्कथंजातामहाबलाः
विक्रांताःषष्टिसाहस्राविधिनाकेनवावद सूतउवाच द्वेपत्न्यौसगरस्यास्तांतपसादग्धकिल्बिषे
ज्येष्ठाविदर्भदुहिताकेशिनीनामनामतः कनीयसीतुयातस्यपत्नीपरमधर्मिणी अरिष्टनेमिदु
हितारूपेणाप्रतिमाभुवि ऊर्वस्तासांनरंप्रादात्तपसाराधितःप्रभुः एकाजनिष्यतेपुत्रंवंशक

वा॰
१२

तीरमीप्सितं षष्टिंपुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी पुत्रमेककं
वंशस्य कारणं श्रेष्ठं जग्राह नृपसंसदि षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा महात्मानस्तु सुम न
तो जग्राह सुमतिस्तथा अथ काले गते ज्येष्ठा जेष्ठं पुत्रं व्यजायत असमंजस इति ख्यातं काकुत्स्थ।
सगरात्मजं सुमतीत्व प्रजज्ञे वै गर्भतुंवं यशस्विनी षष्टिं पुत्रसहस्राणि तुंवमध्याद्विनिसृतं घृ
तपूर्णेषु कुंभेषु तान्गर्भान्प्रववर्धयत् ततः धात्रीश्चैकैकशस्ता दात्तावनीपोषणं नृपः ततो नवसु
मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखं कुमारास्ते महाभागा सगरप्रीतिवर्द्धनाः कालेन महता चैव यौव
नं प्रतिपेदिरे षष्टिं पुत्रसहस्राणि तेषामश्वानुसारिणां स तु ज्येष्ठो नरव्याघ्र सगरस्यात्मसंभ
वः असमंज इति ख्यातो वहिः केतुर्महाबलः पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितस्तदा तस्य
पुत्रोंऽशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान् तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दीलीप इति विश्रुतः दिलीपात्तु
मातेजा वीरो जातो भगीरथः येन गंगा सरिच्छ्रेष्ठा विमाने तपशोभिता ईजाने नसमुद्राद्विदु
क्तिस्त्वेन कल्पिता अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ पौराणिकाजनाः भगीरथस्तु तां गंगामान

राम॰
१२

यामास कर्मभिः तस्माद्भागीरथी गंगा कथ्यते वंशवित्तमैः भगीरथसुतश्चापि श्रुतो नाम ब
भूव ह नाभागस्तस्य दायादो नित्यं धर्मपरायणः अंबरीषस्ततस्तस्य सिंधुद्वीपस्ततोभवत् एवं
वंशपुराणज्ञा गायंतीति परिश्रुता नाभागेरंबरीषस्य भुजाभ्यां परिपालिता बभूव वसुधात्यर्थं
तापत्रयविवर्जिता अयुतायुस्तु तस्य सिंधुद्वीपस्य वीर्यवान् अयुतायोस्तु दायादः ऋतुपर्णो म
हायशाः दिव्याक्षहृदयज्ञोसौ राजा नलसखो बली नलौ द्वाविति विख्यातौ पुराणे दृढ
व्रतौ वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वह ऋतुपर्णस्य पुत्रोभूत्सर्वकामो जनेश्वरः
सुतास्तस्य तनयो राजाइंद्रसखोभवत् सुदासस्य सुतः प्रोक्तः सौदासो नाम पार्थिवः ख्या
तः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहश्च सः वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे कल्माषपादके अश्मकं
जनयामास इक्ष्वाकुकुलवृद्धये अश्मकस्यौरसकामस्तु मूलकस्तनोभवत् अत्राप्युदाहरं
तीमं मूलकं वै नृपं प्रति स हि रामभयाद्राजा स्त्रीभिः परिवृतो वसन् विवंस्त्राणमिकृत्वै नारी
कवचमीश्वरः मूलकस्यापि धर्मात्मा राजा शतरथस्ततः तस्माच्छतरथाज्जज्ञे राजा त्वैलविडि

वा॰
३१२

नीरमीप्सितं षष्टिंपुत्रसहस्राणि द्वितीया जनयिष्यति मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी पुत्रमेककं
वंशस्य कारणं श्रेष्ठं जग्राह नृपसंसदि षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तथा महात्मानस्तु सह न
तो जग्राह सुमतिस्तथा अथ काले गते ज्येष्ठा जेष्ठं पुत्रं व्यजायत असमंज इति ख्यातं काकुत्स्थ।
सगरात्मजं सुमतीत्वयजत्तैवे गर्भतुंबं यशस्विनी षष्टिं पुत्रसहस्राणि तुंबमध्याद्विनिसृतं पु
तप्तैर्लेघृतकुंभेषु तान्गर्भान्पर्यवर्धयन्ततः धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीः पोषणे नृपः ततो नवसु
मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखं कुमारास्ते महाभागाः सगरप्रीतिवर्द्धनाः कालेन महता चैव यौव
नं प्रतिपेदिरे षष्टिं पुत्रसहस्राणि तेषामभ्यानुसारिणां सतु ज्येष्ठो नरव्याघ्र सगरस्यात्मसंभ
वः असमंज इति ख्यातो नो वल्हिकेतुर्महाबलः पौराणामहिते युक्तः पित्रा निर्वासितः पुरा तस्य
पुत्रोंशुमान्नाम असमंजस्य वीर्यवान् तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दीलीप इति विश्रुतः ततः दिलीपादंशु
मतेनावीरो जातो भगीरथः येनगंगा सरिच्छ्रेष्ठा विमानेरुपशोभिता ईजानेन समुद्राद्धेतु
क्षितत्वेन कल्पिता अत्राप्युदाहरंतीमौ श्लोकौ पौराणिका जनाः भगीरथस्तु तां गंगा मान

राम॰
३१२

यामासकर्मभिः तस्माद्भागीरथीगंगाकथ्यतेवंशवित्तमैः भगीरथसुतश्चापिश्रुतोनामब
भूवह नाभागस्तस्यदायादोनित्यंधर्मपरायणः अंबरीषस्तुतस्यासीत्सिंधुद्वीपस्ततोभवत् एवं
वंशपुराणज्ञागायंतीतिपरिश्रुता नाभगेरंवरीषस्यभुजाभ्यांपरिपालिता बभूववसुधात्यर्थं
तापत्रयविवर्जिता अयुतायुस्तुतस्यासीत्सिंधुद्वीपस्यवीर्यवान् अयुतायोस्तुदायादऋतुपर्णोम
हायशाः दिव्याक्षहृदयज्ञोसौराजानलसखोबली नलौद्वाविति विख्यातौपुराणेषुदृढ
व्रतौ वीरसेनात्मजश्चैवयश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वहः ऋतुपर्णस्यपुत्रोभूत्सर्वकामोजनेश्वरः
सुदासस्तस्यतनयोराजाहीन्द्रसखोभवत् सुदासस्यसुतःप्रोक्तःसौदासोनामपार्थिवः ख्या
तःकल्माषपादोवैनाम्नामित्रसहश्चसः वसिष्ठस्तुमहातेजाःक्षेत्रेकल्माषपादकोअश्मकं
जनयामासइक्ष्वाकुकुलवृद्धये अश्मकस्योरकामस्तुमूलकस्तस्यतोभवत् अत्राप्युदाहरं
तीमंमूलकंवैनृपंप्रति सहिरामभयाद्राजास्त्रीभिःपरिवृतोवसत् विवस्त्रास्त्राणमिच्छन्वैनारी
कवचमीश्वरः मूलकस्यापिधर्मात्माराजा[illegible]शरथस्ततः तस्माकृतरथोजज्ञेराजान्वैडि

विश्लोवली ष्वासीत्तैडिविडः श्रीमान् शांतशर्मा प्रतापवान् पुत्रो विश्वमहत्तस्य पुत्रिकं
खट्वांगोजायत दिलीपस्य पुत्रोभूत्खट्वांगोमद इति विश्रुतः येनस्वर्गादिहागम्य मुहूर्त्तंप्रा
प्यजीवितं त्रयोभिः संहिता लोका बद्धाः सत्येनचैव हि दीर्घबाहुः सुतस्तस्य परयुस्तस्मा
दजायत अजः पुत्रो रघोश्चापि तस्माज्जज्ञे स वीर्यवान् राजा दशरथो नाम इक्ष्वाकुकु
लनंदनः रामो दाशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविश्रुतः भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च म
हाबलः माधवं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनं च तत् शत्रुघ्नेन पुरी तत्र मथुरा संनिवेशि
ता सुबाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नसहितावुभौ हिमवत्पर्वताभ्यासे स्फीतौ जनपदौ तयोः श्रे
गदस्यांगदीयातु देशे कारपथे पुरी चंद्रकेतोस्तु मल्लस्य चंद्रवक्रा पुरी शुभा भरतस्या
त्मजौ वीरौ तक्षः पुष्करएव च गांधारविषये सिद्धे तयोः पुर्यौ महात्मनोः तक्षस्य दिक्षु
विख्याता रम्या तक्षशिला पुरी पुष्करस्यापि वीरस्य विख्याता पुष्करावती गाथाश्चै
वात्र गायंती ये पुराणविदो जनाः रामे निबद्धतत्वार्थं महात्मानस्य धीमतः श्यामा

पुत्रवालोहितान्चोदीमास्थोभितभाषिता आजानुबाहुःसुमुखःसिंहस्कंधोमहाभुजः दश
वर्षसहस्राणिरामोराज्यमकारयत्ऋक्सामयजुषांघोषोज्याघोषश्चमहास्वनः अव्युच्छि
न्नोभवद्राष्ट्रेदीयतांभुज्यतामिति जनस्थानेवसन्कार्यंत्रिदिशानांचकारसः तमागतंका
रिणंपूर्वंपौलस्त्यंमनुजर्षभः सीतायाःपदमन्विच्छन्निजघानमहायशाः सत्ववान्गुण
संपन्नोदीप्यमानःस्वतेजसा अतिसूर्यंचवह्निंचरामोदाशरथिर्बभौ एवमेवमहाबाहुरि
क्ष्वाकुकुलनंदनः रावणंसगणंहत्वादिवमाचक्रमेविभुः रामात्तुतनयोजज्ञेकुशइत्य
भिविश्रुतः लवश्चसुमहाबाहुःसपादेशौनिबोधत कुशस्यकोशलाराज्यंपुरीचापिकु
शस्थली रम्यानिवेशितातेनविंध्यपर्वतसानुषु उत्तरेकोशलेराज्यंलवस्यचमहात्मा
नः श्रावस्तिर्लोकविख्याताकुशवंशंनिबोधत कुशस्यपुत्रोधर्मात्माअतिथिःसुप्रिया
तिथिः अतिथेरपिविख्यातोनिषधीनामपार्थिवः निषधस्यनलःपुत्रोनभःपुत्रोनलस्य
तु नभसःपुंडरीकस्तुक्षेमधन्वाततःस्मृतः क्षेमधन्वसुतोराजादेवानीकःप्रतापवान्

न

अ॰ ३१४

आसीदहिनगुर्नदेवानीकात्मजः प्रभुः अहीनगोस्य दायादः पारियात्रो महायशाः दलस्तस्या
त्मजस्तस्यापि तस्माज्जज्ञे सलो नृपः उक्थो नाम स धर्मात्मा वलपुत्रो बभूव ह वज्रनाभः सुतस्तस्या
शंखनस्तस्य चात्मजः शंखनस्य सुतो विद्वान्ध्युषिताश्व इति श्रुतः ध्युषिताश्वसुतस्तस्यापि
राजा विश्वसहः किल हिरण्यनाभः कौशल्यो वसिष्ठस्तत्सुतोऽभवत् तस्य जैमिनेः शिष्यः स
नः सर्वेषु शर्मसु ज्ञातानि महिता नीतु पंचयोधीतवान्यतः तस्मादधिगतो योगो याज्ञवल्क्या
नधीमता पुष्यस्तस्य सुतो विद्वान् ध्रुवसंधिश्च तत्सुतः सुदर्शनस्तस्य सुतोऽग्निवर्णः सुदर्शी
नात् अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रकस्य मरुः सुतः मरुस्तु योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः
एकोनविंशश्च युगे त्वत्र प्रावर्त्तकः प्रभुः प्रताश्रुतो मनोः पुत्रस्तु संधिस्तस्य चात्मजः सुसंधेस्त
नयामर्षः सहस्तानाम नामतः आसीत्सहस्वतः पुत्रो राजा विश्रुतवानिति तस्यात्सिद्धिश्रुत
वतः पुत्रो राजा बृहद्बलः एते इक्ष्वाकुदायादा राजानः प्रायसः स्मृताः वंशे प्रधाना एतस्मि
न्प्राधान्येन तु कीर्त्तिताः पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः प्रजावानेति सायुज्य

पौ

राम॰
३१४

मनोर्वैवस्वतस्य मः आइदेवस्य देवस्य प्रजानां वृद्धिदस्य च विधायाप्यभिरजस्रैव श्राद्धयाज्ञवृतेषु

तः ॥ ॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते इक्ष्वाकुवंशकीर्त्तनं नाम सूत उवाच अनुजस्य विकुक्षेस्तु

निमेर्वंशं निबोधत यो सौ निवेशयामास पुरं देवपुरोपम जयंतमिति विख्यातं गौतमस्याश्रमा

भितः जस्यान्ववायेन जैवजनकां इषिसत्तमात् नेमिर्नाम सुधर्मात्मा सर्वसत्वनमस्कृतः आ

सीत्पुत्रो महाराज इक्ष्वाकोर्भूरितेजसः सशापेन वशिष्ठस्य विदेहः समपद्यत तस्य पुत्रो मिथि

र्नाम जनितः पर्वभिस्त्रिभिः अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो महायशाः नाम्ना मिथिरिति वि

ख्यातो जननाज्जनकोभवत् राजासौ जनकोनाम जनकाच्चाप्युदावसुः उदावसोस्तु धर्मात्मा जनि

तो नंदिवर्द्धनः नंदिवर्द्धनतः शूरः सुकेतुर्नाम धार्मिकः सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः

देवरातस्य धर्मात्मा बृहदुक्थ इति श्रुतिः बृहदुक्थस्य तनयो महावीर्यः प्रतापवान् महावीर्य

स्य धृतिमान्सुधृतिस्तस्य चात्मजः सुधृतेरपि धर्मात्मा धृष्टकेतुः परंतपः धृष्टकेतुसुतश्चा

पि हर्यश्वो नाम विश्रुतः हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा

वा॰
३१९

कीर्त्तिरथः सुतः पुत्रः कीर्त्तिरथस्यापि देवमीढ इति श्रुतः देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य सुतो
धृतिः महाधृतिसुतो राजा कीर्त्तिरातः प्रतापवान् कीर्त्तिरातात्मजो विद्वान्महारोमेति विश्रु
तः महारोम्णस्तु विख्यातः स्वर्णरोमा व्यजायत स्वर्णरोमात्मजश्चापि ह्रस्वरोमाभवन्नृपः
ह्रस्वरोमात्मजो विद्वान् शीरध्वज इति श्रुतिः उद्भिन्ना कृष्यता येन सीता राज्ञा यशस्विनी रा
मस्य महिषी साध्वी सुव्रतातिपतिव्रता श्रोताः शा उ कथं सीता समुत्पन्ना कृष्यमाणा यशस्वि
नी किमर्थं चाकृष्यद्राजा क्षेत्रं यस्मिन्बभूव सा सूत उ अग्निहोत्रे कृष्यमाणेत्र स्वमेध्ये महा
त्मनः विधिना सुप्रयुक्तेन तस्मात्सा तु समुत्थिता सीरध्वजात्तु जातस्तु भानुमान्नाम मैथि
लः भ्राता कुशध्वजस्तस्य स काश्यपाधिपतिर्नृपः तस्य भानुमतः पुत्रः प्रद्युम्नश्च प्रतापवा
न् मुनिस्तस्य सुतश्चापि तस्मादूर्जवहः स्मृतः ऊर्जवाहात्सुतद्वाजः शकुनिस्तस्य चात्मा
जः स्वागतश्चापगोत्रं च सुवर्च्चास्तु ततः स्मृतः श्रुतोपलस्य दायादो सुश्रुतस्तस्य चात्मजः
सुश्रुतस्य जयः पुत्रो जयस्य विजयः सुतः विजयस्य कृतः पुत्रो कृतस्य हर्यनयः स्मृतः ह

राम॰
३१९

नयाहीतरव्यस्तुवीतहव्यात्मजोधृतिः धृतेस्तुवहुलाश्वस्तुतत्कृतिः तस्मिन्संतिष्ठतेवंशोज
नकानांमहात्मनां इत्येतेमैथिलाःप्रोक्ताःसोमस्यापिनिवोधत ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायु
प्रोक्तेउपोद्घातपादेजनकवंशानुकीर्त्तनंनाम सूतउ पितासोमस्यवैविप्राजज्ञेत्रिर्भगवानृ
षिः तत्रातिसर्वलोकानांस्त्वस्यास्वेनमयोधृतः कर्मणामनसावाचाशुभान्येवसमाचरन् का
ष्ठकुड्यशिलाभूतऊर्द्धवाहुर्महाद्युतिः सुदुश्चरंनामतपोयेनतप्तंमहत्पुरा त्रीणिवर्षसहस्रा
णिदिव्यानितिहिनःश्रुतं तस्योद्धरेतमस्तत्रस्थितस्यानिमिषस्यह सोमत्वंतत्प्रपेदेम
हावुद्धिमवेद्विजः ऊर्द्धमाचक्रमेतस्यसोमत्वंभावितात्मनः नेत्राभ्यांसोमस्यप्रावदशधाद्यो
तयन्दिशः ऊत्कर्मविधिनादृष्टादशदेव्योदधुस्तदा समेत्यधारयामासुर्नैवतांतमसंक्षवत्
सताभ्यसहसैवाप्यदिगर्भोगर्भप्रभावितः यथावभासयल्लोकान्शीतांशुःसर्वभावनः
यदानधरणेशक्तास्तस्यागर्भस्यतास्त्रियः ततस्ताभिःशीतांशुर्निपपातवसुंधरां यतंतसो
ममालोक्यब्रह्मालोकपितामहः रथमारोपयामासलोकानांहितकाम्यया चरिव्यो।

श्री॰
३१९

दमयो विप्रा धर्मार्थः सत्यसंगरः युक्तो वाजीसहस्रेण सितेनेतीति नःश्रुतं तस्मिन्निपतिते देवाः
पुत्रेत्रेः परमात्मनि तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्त विश्रुताः तत्रैवांगिरसास्तस्य भृगोरा
त्मजास्तथा ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहुभिरथर्वांगिरसैरपि ततः संस्तूयमानस्य तेजः सोमस्य भा
स्वतः आप्यायमानो लोकांस्त्रीन्भावयामास सर्वशः स तेन रथमुख्येन सागरांतां वसुं
धरां त्रिःसप्तकृत्वोतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणं तस्य यच्च्यावितं तेजः पृथिवीमन्वपद्यत
ओषध्यस्ताः समुत्पन्नास्तेजसा संज्वलंत्युत ताभिर्धार्यत्ययं लोकान्प्रजाश्चापि चतुर्विधाः
पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो हि द्विजोत्तमः स लब्धतेजास्तपसा संस्तवैस्तैश्च कर्मभिः
तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयंत्यात्मना जगत् विभु
स्तासां भवेत्सोमः प्रख्यातः स्वेन कर्मणा ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः बीजौष
धीषु विप्राणामपां च द्विजसत्तमाः सोभिषिक्तो महातेजा महाराज्येन राजराट् लोका
न्भावयामास स्वभासा भावतां वरः सप्तविंशतिरिंदोस्तु दाक्षायिण्यो महाव्रताः ददौ

राम॰
३१९

प्रचेतसः दक्षो नक्षत्राणीति याविदुः ततःप्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां प्रभुः समाजह्रे राज
सूयं सहस्रशतदक्षिणं हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् सदस्यस्तत्र भगवान्ह
रिर्नारायणः प्रभुः सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः दक्षिणामददात्सोमस्त्रीन्लोका
निति नः श्रुतं तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च वै द्विजाः तं सिनीवाली च कुहूश्च वपुः पुष्टिः
प्रभा वसुः कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजि
तः अतिराजातिराजेन्द्रो दशधा प्रातपयन्दिशः तस्य तत्प्राप्य दुःप्रापमैश्वर्यमृषिसंस्तुतम् वि
भ्रमा मतिर्विप्रा विनया विनयाहताः बृहस्पतेः स वै भार्यां तारां नाम यशस्विनीं जहार सह
सा सर्वाननवमत्याङ्गिरःसुतान् स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिश्च सः नैव व्यसर्जयत्तारां
तस्मायाङ्गिरसे तदा उशना तस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसो द्विजाः पितुः पूर्वं बृहस्प
ते - - - - - - - - - - तेन स्नेहेन भगवान्रुद्रस्तस्य बृहस्पतेः पार्ष्णिग्राहो भवद्देवः प्रगृ
ह्याजगवं धनुः तेन ब्रह्मर्षिमुख्येन परमास्त्रं महात्मना उद्दिश्य देवानुत्सृष्टं येनैषां नाशि

ब्रा॰
पु॰ १०

मितंयशः तत्रतत्प्रवृद्धमभवत्तत्सहेतोस्तारकामयं देवानांदानवानांचलोकक्षयकरंमहत्
तत्रशिष्टास्तुयेदेवास्तुषिताश्चैवयेस्मृताः ब्रह्माणंशरणंजग्मुरादिदेवंपितामहं ततोनि
वार्योशनसंरुद्रंज्येष्ठंचशंकरं ददावांगिरसेतारांस्वयमेवपितामहः अन्तर्वत्नींचतांदृ
ष्ट्वाताराताराधिपाननां गर्भमुत्सृजसेनत्वंविप्रःप्राहबृहस्पतिः यदीयायांनतेयोनौगर्भो
धार्यःकथंचन अयोनौचसृजंस्तत्कुमारंदस्युहंतमं इषीकास्तंबमासाद्यज्वलंतमिव
पावकं जातमात्रोथभगवान्देवानामाक्षिपद्वपुः ततःसंशयमापन्नास्तारामकथयन्सु
राः सत्यंब्रूहिसुतःकस्यसोमस्याथबृहस्पतेः ह्रियमाणायदादेवान्नाहसासाधुवा तदातांश
प्तुमारब्धःकुमारोदस्युहंतमः तंनिवार्यतदाब्रह्मातारांपृच्छंश्चसंशयं यदत्रतथ्यंतद्ब्रू
हितारेकस्यसुतस्त्वयं प्रांजलीचउवाचेदंब्रह्माणंवरदंप्रभुं सोमस्येतिमहात्मानंकुमा
रंदस्युहंतमं ततस्तमुपाघ्राय सोमोधाताप्रजापतिः बुधइत्यकरोन्नामतस्यपुत्रस्य
धीमतः प्रतिकूलंचगगनेसमभ्युत्तिष्ठतेबुधः उत्पादयामासतदापुत्रंवैराजपुत्रिका

सम॰
पु॰ १०

तस्यपुत्रोमहातेजावभूवैडःपुरूरवा उर्वश्यांजज्ञिरेतस्यपुत्राःषुट्सुमहौजसः प्रसह्यधर्षि
तस्तत्रविवशोराजयक्ष्मणाततोयक्ष्माभिभूतस्तुसोमःप्रक्षीणमंडलःजगामशरणायाथपि
तरंसोत्रिमेवत तस्यतत्पापशमनंचकारात्रिर्महायशाः सराजयक्ष्मणामुक्तःश्रियाजज्व
लसर्वशः एतत्सोमस्यवैजन्मकीर्तितंद्विजसत्तमाः वंशंतत्रद्विजश्रेष्ठाकीर्त्यमानंनि
बोधत धन्यमारोग्यमायुष्यंपुण्यंसंकल्पशोधनं सोमस्यजन्मश्रुत्वैवसर्वपापैःप्रमुच्य
ते ॥ इतिश्रीमहापुराणेवायुप्रोक्तेसोमस्यजन्म ॥ सूतउवाच सोमस्यतुबुधःपुत्रो।
बुधस्यतुपुरूरवाः तेजस्वीदानशीलश्चयज्वाविपुलदक्षिणः ब्रह्मवादीपराक्रांतःश
त्रुभिर्युधिदुर्जयः आहर्ताचाग्निहोत्रस्ययज्वानांचदिवौमही सत्यवाक्सत्यबुद्धिश्चकांतःसं
वृतमैथुनः अतीवपुतयासहवसद्राजावर्षाणिचाष्टपंचच - - - - - - - - - सम
चाष्टौचवीर्यवान् वनेचैत्ररथेरम्येतथामंदाकिनीतटे अलकायांविशालायांनंद न्द
नेचवनोत्तमे गंधमादनपादेषुमेरुशृंगेनगोत्तमे उत्तरांश्चकुरून्प्राप्यकलापग्राम
त्रैलोक्येपुरूरवणाप्रतिमोभवत् तंब्रह्मवादिनंदांतंधर्मज्ञंसत्यवादिनं उर्वशीवरयामाससहित्वामानंय

ब्रा॰
३१८

मेवच पतेषुस्थानमुख्येषु सुरैर्याचरितेषु च उर्वश्यासहितोराजारेमेपरमयामुदा ऋष
यऊ गंधर्वीचोर्वशीदेवीराजानंमानुषंकथं देवानुत्सृज्यसंप्राप्तातंनोब्रूहिविशेषतः
सूतउ ब्रह्मशापाभिभूतासामानुषंसमुपस्थिता आत्मनःशापमोक्षार्थंनियमंसाच
कारह अनग्नदर्शनंचैव अकामात्सहमैथुनं द्वौमेषौशयनाभ्यासेशालावद्धावतिष्ठ
ते घृतमात्रांतथाहारकालमेकंतुपार्थिवः सचेषसमयोराजन्यावत्कालंश्रुतेहढः
तावत्कालंतुवत्स्यामिपप्रनःसमयकृतः तस्यास्समयंसर्वंसराजापर्यपालयत् एव
मावसत्तातेनपुरूरवसिभामिनी वर्षाण्यथचतुःषष्टिंतदात्तशापमोहिता उर्वशी
मानुषप्राप्तागंधर्वाश्चिंतयान्विताः गंधर्वाऊचुः चिंतयध्वंमहाभागायथासातुवरा
गना आगच्छेत्पुनर्देवानुर्वशीस्वर्गभूषणा ततोविश्वावसुर्नामतत्राहवदतांवरः
मयातत्समयस्तत्रक्रियमाणोमनोत्तयोः समयत्याज्जमात्मावेराजानंव्यहतंयथा त
दहंवस्मिवःसर्वंयथात्यक्ष्यतिसान्नृपं सहायोगमिष्यामियुष्माकंकार्यसिद्धये एव

राम॰
३१८

मत्वागतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः ततो निशायामध्यायां मेषमेकं जहारवै मातृवद्वर्धितं सा
तु मेषयोश्चारुहासिनी गंधर्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तस्य यशस्विनी राजानमब्रवीत्सा उ पु
त्रो मे ह्रियते तेति वै एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नस्तिष्ठति वै नृपः नग्नं द्रक्ष्यति मां देवी समयो वितथो
भवेत् ततो भूयस्तु गंधर्वा द्वितीयं मेषमाददुः द्वितीये पहृते मेषे ऐडं देवीतमब्रवीत् पुत्रो
मे ह्रियते राजन्ननाथाया इव प्रभो एवमुक्तस्तदोत्थाय नग्नो राजा प्रधावितः मेषयोः पदवी
राजनाधर्वैर्व्विद्युत्स्यितामथ उत्पादिता तु महती प्रभया तु भवनं महत् प्रकाशितं तु सहसा
ततो नग्नमवेक्ष्य सा नग्नं दृष्ट्वा तिरोभूता अप्सरा कामरूपिणी तिरोभूतां तु तां ज्ञात्वा गंध
दृष्ट्वा र्वीं तत्र तावुभौ उत्सृष्टावरणौ राजा गृहागतः पुनः अपश्यंस्तां तु वै राजा विललाप सु
दुःखितः चचार पृथिवीं चैव मार्गमाणस्ततस्ततः अथापश्यत्तु तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः प्ल
क्षतीर्थे पुष्करिण्यां गाहावां तु नाकुनां क्रीडंतीमप्सरोभिश्च पंचभिः सह शोभनां अपश्यत्तां
ततस्तं भूपराजानं विदूरतः उर्वशी तां सखीः प्राह अयं स पुरुषोत्तमः यस्मिन्नहमवात्सीति

श्रा॰
पु॰ १९६

दर्शयामासतंनग्नं ततस्त्राविर्बभूवुस्तापंचंचूराप्सरसस्तथा दृष्ट्वानुराजानंप्रीतः प्रलापान्कृ
त्वेबहून् क्वायाहितिष्ठमनसाघोरेवचसितिष्ठहे एवमादीनिसूक्तानिपरस्परमभाषत
उर्वशीत्वब्रवीच्चैनंसगर्भाहंतवेशुभो संवत्सरात्कुमारस्तेभविताननवसंशयः निशामेकांतु
वैराजाथ्रवसत्तुतयासह संप्रहृष्टोजगामाथस्वपुरंतुमहायशाः गतेसंवत्सरेराजाउर्वशीं
पुनरागमत् उषित्वाचतयासार्द्धमेकांरात्रिंमहामना कामार्त्तस्ताब्रवीद्दीनोभवतिस्त्वममे
तिवै उर्वश्यथाब्रवीचैनंगंधर्वास्तेवरंददुः तंवृणीष्वमहाराजब्रूहिचैनांस्त्वमेवहि वृणोमि
त्वांहिमांल्लोकंगंधर्वाणांमहात्मना तथेत्युक्त्वावरंवव्रेगंधर्वाःस्वनयात्विति स्थालीमग्नेः स्व
यित्वागंधर्वास्त्वनमब्रुवन् अनेनइष्ट्वालोकांनप्राप्स्यसित्वंनराधिप इष्ट्वायज्ञैर्बहुविधैः
तस्मैपांसलोकतो वासवायसगंधर्वाश्चायसमहारथः एकोग्निःपूर्वमासीद्धोपडस्त्रीस्तान्व
कल्पयत् एवंप्रभावोराजासीदैडस्तुद्विजसत्तमाः देशेपुण्येतमेचेवमहर्षिभिरलंकृते
राज्यंसकारयामासप्रयागेपृथिवीपतिः उत्तरेयामुनेतीरेप्रतिष्ठानेमहायशाः तस्यपुत्रा

एवः
पु १९६

वभूवुर्हि षडिंद्रोपमतेजसः गंधर्वलोके विदिताश्चायुर्द्धीमानमावसुः विश्वायुश्च शतायु
श्च गतायुश्चौर्वशीसुताः अमावसोस्तु वै जातो भीमो राजाथ विश्वजित् श्रीमान् भीमस्य
दायादो राजासीत्कांचनप्रभः विद्वांस्तु कांचनस्यापि सुहोत्रोभून्महावलः सुहोत्रस्याभ
वज्जन्हुः केशिन्या गर्भसंभवः आजुहाव ततो गंगा वितते यज्ञकर्मणि साप्लावयामास ततो देवा
भाविनार्थस्य दर्शनात् गंगयाप्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समंततः सौहोत्रिर्व्रवीद् ःजन्हुर्गं
गां संरक्तलोचनः अस्य गंगेवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि एष ते विफलं सर्वं पिवन्नंभः
करोम्यहं राजर्षिणा ततः पीतां गंगां दृष्ट्वा महर्षयः उपनिन्युः महाभागा दुहितृत्वेन जा
न्हवीं यौवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जन्हुरावहत् युवनाश्वस्य शापेन गंगार्धेन विनिर्गता का
वेरी सरितां श्रेष्ठा जन्हुर्भार्यामनिंदिता जन्हुश्च दयितं पुत्रं सुहोत्रं नाम धार्मिकं कावेर्यां ज
नयामास          अजकस्य तु दायादो वलाकाश्वो महायशाः वभूवुश्चमृगया
शील कुशस्तस्यात्मजस्ततः कुशपुत्रा वभूवुश्च चत्वारो देववर्चसः कुशाश्वः कुशनाभश्च

श्रा·
३२०

अमूर्त्तरयाय यशोवहः कुशिकस्तस्य तस्येये पुत्रार्थी राजसत्तमः पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतक्रतुमपश्य
त स उग्रं तपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शाश्वतः पुत्रत्वं कल्प
यामास स्वयमेव पुरंदरः गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गा
धिस्तस्यामजायत पूर्वं कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती प्रभा तां गाधिः पुत्रकाव्याय ऋची
काय ददौ प्रभुः तस्याः पुत्रस्तु वै भर्त्ता भार्गवो भृगुनंदनः पुत्रार्थे साधयामास चरुं गाधेस्तथै
व च तस्याश्चाहूय प्राह तत् ऋचिको भार्गवस्तदा उपयोज्य चरुरयं त्वया मात्रा च ते शुभे तस्या
जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः तवापि
पुत्रं कल्याणि धृतिमंतं तपोधनं शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यते एवमुक्त्वा तु तां भा
र्यां ऋचीको भृगुनंदनः तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीका
श्रममभ्यगात् तीर्थयात्राप्रसंगेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती तदा
भर्त्तुर्वचनमव्यग्रा हृष्टा मात्रे न्यवेदयत् माता तु तस्या दैवेन दुहित्रे स्वचरुं ददौ तस्याश्चरुम।

राम·
३२०

ष्याज्ञानादात्मनस्सचकारह अथसत्यवतीगर्भंक्षत्रियांतकरंशुभा धारयामासदीप्तेनवपुषाघोरद
र्शना तमृचीकस्ततोदृष्ट्वायोगेनाभ्यनुमृश्यच तदाब्रवीद्द्विजश्रेष्ठस्वभार्यांवरवर्णिनीं मात्रासि
ध्वंसितताभद्रेचरुविन्यासहेतुना जनिष्यतीहिपुत्रस्तेक्रूरकर्मातिदारुणः भ्राताजनिष्यतेचापि
तस्याभूतंतपोधनं विश्वंहिब्रह्मतपसामयातत्रसमर्पितं एवमुक्तामहाभागाभर्त्रासत्यवतीत
दा प्रसादयामासपतिंसुतोमेदृशोभवत् ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तोमुनिरब्रवीत् नैषसंकल्पि
तः कामोमयाभद्रेतथात्वया उग्रकर्माभवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्चकारणात् पुनःसत्यवतीवाक्य
मेवमुक्त्वाब्रवीदिदं इच्छन्लोकानपिमुनेसृजेथाः किंपुनःसुतं शमात्मकमृजुंभर्त्तःपुत्रंमे
दातुमर्हसि काममेवंविधःपौत्रोममस्यात्तवद्प्रभो यद्यन्यथानशक्यंवैकर्त्तुमेवंद्विजोत्तमः ग
तः प्रसादमकरोत्सतस्यास्तपसोबलात् पुत्रेनास्तिविशेषोमेपौत्रेवावरवर्णिनि त्वयायथो
क्तंवचनंतथाभद्रेभविष्यति तस्मात्सत्यवतीपुत्रंजनयामासभार्गवं तपस्याभिरतंदांतंजम
दग्निंशमात्मकं भृगोश्चरुविपर्यासेरौद्रवैष्णवयोः पुरा जननाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत

व्रा॰
३२२

विश्वामित्रंतुदायादंगाधिःकुशिकनंदनः प्राप्यब्रह्मर्षिसमतांजगामब्रह्मणावृतः साहिसत्य
वतीपुण्यासत्यव्रतपरायणा कौशिकीतिसमाख्याताप्रवृत्तेयंमहानदी परिक्रातामहा
भागाकौशिकीसरितांवरा इक्ष्वाकुवंशात्प्रभवस्तुर्नामपार्थिवः तस्यकन्यामहाभागाका
मलीनामरेणुका रेणुकायांतुकामल्यांतपोधृतिसमन्विता आर्चीकोजनयामासजमद
ग्निंसुदारुणं सर्वविद्यांतगंश्रेष्ठंधनुर्वेदस्यपारगं रामंक्षत्रियहंतारंप्रदीप्तमिवपावकं
और्वस्यैवमृचीकस्यसत्यवत्यांमहामनाः जमदग्निस्तपोवीर्याज्जज्ञेब्रह्मविदांवरः म
ध्यमस्तुसुतःशेफशुनश्चककनिष्ठकः विश्वामित्रस्तुधर्मात्मानाम्नाविश्वरथःस्मृतः
जज्ञेभृगुप्रसादेनकौशिकाद्वंशवर्द्धनः विश्वामित्रस्यपुत्रस्तुशुनःशेफोभवन्मुनिः
हरिश्चंद्रस्ययज्ञेतुपशुत्वेनियतः सवै देवैर्दत्तःशुनःशेफोविश्वामित्रायवैपुनः दे
वैर्दत्तःसवैयस्माद्देवरातस्ततोभवत् विश्वामित्रस्यपुत्राणांशुनःशेफोग्रजःस्मृतः म
धुछंदोजयश्चैवकृतदेवोष्टकावाष्टकौ कच्छपःपूरणश्चैवविश्वामित्रसुतास्त्ववै तेषां

राम॰
३२१

श्रेणिर्वक्रुधाकौशिकानांमहात्मनां पार्थिवादेवरातस्ययज्ञवल्क्याःसमर्षणा उदुंबरा
त्रमुम्लानालारेकायनुमुंचना लोहित्यणारेणवश्चैवतथाकारीषवस्मृताः देवलाया
महूताश्चशालंकायनवाष्कलाः ददातिवारदाश्चान्येविश्वामित्रस्यधीमतः ऋष्य
न्तरविवाहास्तेवहवकौशिकास्मृताः देवलायामहूताश्चशालंकायनवाष्कलाः द
दातिवादराश्चान्येविश्वामित्रस्यधीमतः ऋष्यन्तरविवाहास्तेवहवकौशिकास्मृताः
कौशिकासांख्यानाश्चैवतथान्येसैधवायनाः पौरोरवस्यपुण्यस्यब्रह्मर्षेकौशिकस्यवै
विश्वामित्रस्यपुत्राणांशुनःशेफोग्रजस्मृतः हषद्वतीसुतश्चापिविश्वामित्रात्तथाष्ट
कः अष्टकस्यसुतोयोहिग्राकोजह्नुगणेमया ऋषयउक्तुः किलत्वेनधर्मेणतप
सेहश्चतेभवा ब्राह्मण्यमनुप्राप्तंविश्वामित्रादिभिर्नृपे येनयेनाभिधानेनब्राह्मण्यं
क्षत्रियागता विशेषंज्ञातुमिच्छामितपसादानतस्तथा एवमुक्तस्ततोवाक्यमब्रवी

ब्रा॰
३२२

ष्टिदमर्थवत् अन्यायोपगतैर्द्रव्यैराक्रम्य यजतेपि या धर्माभिकांक्षीयजतेनधर्मफलमश्नु
ते धर्मंवैतंसमास्थायपापात्मा पुरुषाधमः ददातिदानंविप्रेभ्योलोकानांदंभकारणात्
जपंकृत्वातथातीव्रंधनलाभान्निरंकुशः रागमोहान्वितोहिंतेपावनार्थंददातियः तेन
दत्तानिदानानि अफलानिभवंत्यफलानस्यधर्मप्रवृत्तस्यहिंसकस्यदुरात्मनः एवंदत्वाधर्म
मोहाद्ददतोयजतश्चह संक्लिष्टकर्मणादानं नतिष्ठतिदुरात्मनः न्यायागतानांद्रव्याणां
तीर्थेसंप्रतिपादनं कामाननतिसंधाययजतेचददातिच सदानफलमाप्नोतितच्चदानं
मुखोदयं दानेनभोगानाप्नोतिस्वर्गंसत्येनगच्छति तपसावसहतेमेनलोकान्विहृतीति।
हृति विद्रुभ्यसतेजस्वीलोकेध्यानेनमश्नुते दानाच्छ्रेयसत्यघृतोयज्ञाच्छ्रेयसत्यात
पः सत्यात्ततपसः श्रेयंतस्माज्ज्ञानंगुरुस्मृतं श्रूयतेवयमः सिद्धास्त्रोमतोद्विजातयः
विश्वामित्रानरपतिमांधातानामकृतिः कपिः कपोतश्चपुरुकुत्सश्चसत्यासत्यागृहेत्वाव्रमुः

रा॰म॰
३२२

आर्ष्टिषेणाजमीढस्य भागान्योन्यस्य चैव च काश्यीवस्यैवानिज - - - - - - - - - तथार
यीतरस्य रुंदस्य विस्य वृद्धादयो नृपाः क्षत्रोपेताः स्मृताः सेव तपसाञ्चर्षितां गताः एते राज
र्षयः सर्वे सिद्धिं समहतीं गताः अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आयोर्वंशं महात्मनः ॥ इति श्रीमहा
पुराणे वायुप्रोक्ते सोमवंशानुकीर्त्तिनं नाम ॥ सूत उवाच एते पुत्रा महात्मानः पंचैवास
न्महाबलाः स्वर्भानुतनयायान्ते च प्रभायां जज्ञिरे नृपः नहुषः प्रथमस्तेषां पुत्रो धर्मात्ततः सु
तः धर्मवृद्धात्मजश्चैव सुनहोत्रो महायशाः सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः
काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ब्राह्म
णाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च एतस्य वंशे संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः शला
त्मजो ह्यार्ष्टिषेणश्चरं तस्यात्मजः शौनकश्चार्ष्टिषेणश्च क्षत्रोपेता द्विजातयः काशस्य
काशयो राजा पुत्रो दीर्घतपास्तथा धर्मश्च दीर्घतपसो विद्वान्धन्वंतरिस्ततः तपसोन्ते सुमह
तो जातो वृद्धस्य धीमतः अथैनमृषभं प्रोचुः हतं वा काममिमं पुनः ऋषय ऊचुः कथं धन्व

ब्रा॰
३२२

नतिर्देवो मानुषेष्विह तज्जितवान् पतद्वेदितुमिकामस्ततो ब्रूहि प्रियं तया सूत उवाच धान्वं
तरे संभवोयं श्रूयतामिह वै द्विजाः समं भूतं समुद्रांते मथ्यमाने मृते पुरा उत्पन्नः सकलायु
र्वेदसर्वतत्त्वज्ञः श्रियावृतः स यः संसिद्धिकायं ते दृष्ट्वा विष्णुर्भिनस्थितः अजस्त्वमिति होवाच तस्मा
दब्जस्तु स स्मृतः अब्जः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोस्मि तव प्रभो विधत्स्व भागं स्थानं च मम मल्लोके
सुरोत्तमः एवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तं प्रोवाच स प्रभुः कृतो यज्ञविभागस्तु यज्ञियैर्हि सुरैस्तथा
वेदेषु विधियुक्तं च विधिहोत्रं महर्षिभिः न शक्यमिह होमो वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन: अर्वाक्सु
तोसि हे देवानां मम वामि वै प्रभोः द्वितीयायां तु संभूत्या लोके ख्यातिं गमिष्यति अणिमादि
युता सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो चरुमंत्रैर्व्रतैर्जप्यै
र्यक्ष्यंति त्वां द्विजातयः अथ त्वं पुनरेवाथ आयुर्वेदं विधास्यसि अवश्यं भावि ह्यर्थोयं प्रा
ग्दृष्टस्त्वजयोनिना द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः तस्मात्त्वं वै वरं दत्वा विष्णुरंत
र्दधे ततः द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौ मानहोत्र प्रकाशिराट् पुत्रकामस्तपस्तेपे नृतो दीर्घतमास्त

राम॰
३२२

या अजदेवंतुष्टस्त्वार्थ्यैहारिराधयिषुर्नृपः वरेणछंदयामासप्रीतोधान्वंतरिंनृपं नृपउ॥
भगवन्यदितुष्टस्त्वंपुत्रोमेधृतिमान्भव तथेतिसमनुज्ञायतत्रैवांतरधीयत तस्यगेहेसमुत्प
न्नोदेवोधान्वंतरिस्तदा काशिराजोमहाराजःसर्वरोगप्रनाशनः आयुर्वेदंभरद्वाजात्प्रकार
सभिषक्क्रियां तमष्टधापुनर्व्यस्यशिष्येभ्यप्रत्यपादयत् धान्वंतरिसुतश्चापिकेतुमानिति
विश्रुतः अथकेतुमतःपुत्रोविभामीमरथोनृपः दिवोदासइतिख्यातोवाराणस्याधिपो
भवत् एतस्मिन्नेवकालेतुपुरींवाराणसींपुरा शून्यांनिवेशयामासक्षेमकोनामराक्षसः श
प्ताहिसापुरीपूर्वंनिकुंभेनमहात्मना शून्यावर्षसहस्रंवैभविष्यतीतिपुनःपुनः तस्यांतुशप्त
मात्रायांदिवोदासःप्रजेश्वरः विषयांतेपुरींरम्यांगोमत्यांसंन्यवेशयत् ऋषयऊचु वाराण
सींकिमर्थंतांनिकुंभःशप्तवान्पुरा निकुंभश्चापिधर्मात्मासिद्धक्षेत्रेशशापयः सूतउ दिवो
दासस्तुराजर्षिर्नगरींप्राप्यपार्थिवः वसतेसमहातेजाःस्फीतायांवैनराधिपः एतस्मिन्नेवका
लेतुकृतदारोमहेश्वरः देव्याःसप्रीयकामस्तुवसानश्वसुरांतिके देवाज्ञयापारिषदाविश्व

ब्रा॰
३२

रूपानपोधनाः शर्वेन्नैरूपविशेषैस्तोषयंतीमहेश्वरं रुष्यतेतेमहादेवोमेनानैवतुरुष्य
ति नगुप्यतेसानित्यंवैदेवीतंनपैवच ममपार्श्वेत्वनाचारस्तवभर्त्तामहेश्वरः दरिद्रस
र्वथैवेहअकृष्ठलडतेनघे माताततथोक्तावचमास्त्रीस्वभावातचाब्रमन् स्मितंकृत्वात्तुवा
ह्राहरपार्श्वमथागमत् विप्रस्ववदनादेवीमहादेवमभाषत नेहवत्स्याम्यहंदेवनयमा
स्वनिवेशनं तथोक्तस्तुमहादेवः सर्वान्लोकानवेक्ष्यह वासार्थंरोचयामासपृथिव्यांतु
द्विजोत्तमाः वाराणसीमहातेजाःसिद्धक्षेत्रंमहेश्वरः दिवोदासेननाक्रांतांतानिविष्टांतम
रीभवः पार्श्वस्थसममाहूयगणेशंक्षेमकंब्रवीत् गणेश्वरपुरींगत्वाशून्यांवाराणसीं।
उरु मृदुनाचाभ्युपायेनत्यतिवीर्यःसपार्थिवः ततोगत्वानिकुंभस्तुपुरींवाराणसींपुरा
स्वप्नेसंदर्शयामाससंकणांनामपार्थिव श्रेयस्तेहंकरिष्यामि स्थानेरोचयानघ मद्
पांप्रतिमांकृत्वानगर्यांतेनिवेशय तथास्वप्नेयथादृष्टं सर्वंकारितवान्द्विजः नगर्या
द्वारियनुज्ञाप्यराजानंतुयथाविधि पूजांतमहतींचैवनित्यमेवप्रयुज्यते गंधैर्धूपैश्चमा

रा॰म॰
३२४

लैश्चश्रेष्ठनागैर्यैर्लक्षैरेवच अन्नप्रदानपुण्यैश्चअत्यद्भुतमिवाभवत् एवंसंपूज्यतेतत्रनित्य
मेवगणेश्वरः ततोवरसहस्राणिनागराणांप्रयच्छति पुत्रान्हिरण्यमायुष्मीस्सर्वकामं
लक्ष्यैवच राजस्तुमहिषीश्रेष्ठा स्वयशानामविश्रुता पुत्रार्थमायतासाधीराज्ञादेवीप्र
चोदिता प्रजातुविपुलाकृत्वादेवीपुनर्याचत पुनः पुनरप्यागम्यवकुश्रापुत्रकारण
त् नप्रयच्छतिपुत्रांस्तुनिर्भकारणेनतु राजायदितन्नदेहेननतः किंचित्प्रवर्ततेअपदी
र्घेणकालेनक्रोधोराजानमाविशत् भूतंत्विदंमहद्वारिनागराणांप्रयच्छतिप्रीत्यावरा
श्चश्चात्रशोनकिंचिन्नःप्रयच्छति मामकैःपूज्यतेनित्यंनगर्यांममचैवतु तेनापितस्यवक्तु।
शोदेव्यामेतत्रकारणात् नददातिचपुत्रंमेकृतघ्नोवकुभोजनः अतोनार्हतिपूजांतुमत्स
काशात्कथंचन तस्मात्तुनाशयिष्यामितस्यस्थानंदुरात्मनः एवंतुसंविनिश्चित्यदुरा
त्माराजकिल्विषी स्थानंगणपतेस्तस्यनाशयामासदुर्मतिः भग्नमायतनंदृष्ट्वाराजान
मगमत्प्रभुः यस्मात्त्वनपराधंमेत्वयास्थानंविनाशितं अकस्मात्तुश्रीसूर्यामचित्री

व्रा°
नु२२१

नत

तेनराधिप सेनत्तुशापेनशून्यावाराणसीतदा शाहाप्तुंरीनिकुंभस्तुमहादेवमथान
यत् शून्यांपुरींमहादेवोनिर्ममेपरमात्मनः रमतेतत्रवैदेवीमेच्यर्यान्सातुविस्मिता देवा
क्रीडार्थमीशानोदेवारएयमथानयत् रमतेतत्रवैदेवीरममाणामहेश्वरी नरतितत्रवै
देवीलब्धेगृहविस्मयात् पुनर्यामीतितांदेवींदेवोवाक्यमथाब्रवीत् नाहंवेश्मविमो
क्ष्यामित्रविमुक्तंहिमेगृहं प्रहस्येनामथोनाममथोवाचत्रविमुक्तंहिमेगृहं नाहंवेश्मा
मिध्यामिशक्त्वेहरमास्यहं तस्मात्तदविमुक्तंहिप्रोक्तंदेवीनवैस्वयं एवमेववाराणसी
शापात्प्रविस्वतेचकीर्तितं यस्मिन्वसतवैदेवःसर्वदेवनमस्कृतः युगोयुत्रिस्तुधर्मात्मास
हदेव्यामहेश्वरः त्रेतद्वानेकलोयातितत्पुरंतुमहात्मनः अंतर्हितेपुरेतस्मिन्पुरीसावस
तेपुनः एववाराणसीशापानिवेशापुनरागता भद्रश्रेण्यस्यपुत्राणांशतंमतमधन्विनां
हत्वानिवेशयामासदिवोदासोनराधिपः भद्रश्रेण्यस्यराज्यंतुहृततेनवलीयसा भद्रश्रे
ण्यस्यपुत्रस्तुदुर्दमोनामनामतः दिवोदासेनवालेतिघृणयासविवर्जितः दिवोदासो

राम°
२२१

नवालेतिघृणयासविवर्जितः दिवोदासाद्दृषद्वत्यांवीरोजज्ञेप्रतर्दनः तेनपुत्रेणवालेन
प्रहृतंतस्यवैपुनः वैरस्यांतंमहाराजतदातेनविधित्सता प्रतर्दनस्यपुत्रौद्वौवत्सोभार्गश्च
विश्रुवः वत्सपुत्रोह्यलर्कस्तुसंनतिस्तस्यचात्मजः अलर्कंप्रतिराजर्षिंश्लोकोगीतोपुरा
तनौ षष्टिंवर्षसहस्राणिषष्टिंवर्षशतानिच युवारूपेणसंपन्नोह्यलर्कःकाशिसत्तमः
लोपामुद्राप्रसादेनपरमायुरवाप्तवान् शापस्यांतेमहावाहुर्हत्वाक्षेमकराक्षसं रम्या
मावासयामासपुरींवाराणसींनृपः सन्नतेरपिदायादःसुनीथोनामपार्थिवः सुनीथस्य
तुदायादःक्षेमकेतुर्नामधार्मिकः क्षेमकेतुतनयश्चापिधर्मकेतुरितिश्रुतिः धर्मकेतोस्तु
दायादःसत्यकेतुर्महारथः सत्यकेतुसुतश्चापिविभुर्नामप्रजेश्वरः सुविभुस्तुविभोःपु
त्रःसुकुमारस्ततस्ततः सुकुमारस्यपुत्रस्तुधृष्टकेतुःसधार्मिकः धृष्टकेतोस्तुदाया
दोवेणुहोत्रःप्रजेश्वरः वेणुहोत्रसुतश्चापिगार्ग्योवैनामविश्रुतः गार्ग्यस्यगर्गभू
मिस्तुवत्सोवत्सस्यधीमतः ब्राह्मणाःक्षत्रियाश्चैवतनयाःपुत्रास्सधार्मिकाः विक्रान्तावल

ब्रा॰ १२६

वंतश्चासिंहतुल्यपराक्रमाः इत्येतेकाश्यपाःप्रोक्तारजेरपिनिबोधत राजपुत्रशतान्यासन्
पंचवीर्यवतांभुवि राजेयमितिविख्यातंक्षत्रमिंद्रभयावहं तदादेवासुरेयुद्धेसमुत्पन्नेसुदा
रुणे देवाश्चैवासुराश्चैवपितामहमथाब्रुवन् आवयोर्भगवान्युद्धेविजेताकोभविष्यति
ब्रूहिनःसर्वलोकेशश्रोतुमिच्छामहेवयं ब्रह्मोउ येषामर्थायसंग्रामेरजिराजायुधःप्र
ते भुः योत्स्यतेविजेष्यंतेत्रिँल्लोकान्नात्रसंशयः रजिर्यतस्ततोलक्ष्मीर्यतोलक्ष्मीस्ततो
धृतिः यतोधृतिस्ततोधर्मोयतोधर्मस्ततोजयः तेहृष्टादानवाःसर्वेराजानंदेवदानवाः ऊ
चुरस्मज्जयायत्वंगृहाणवरकार्मुकं रजिरुवाच अहंजेष्यामितोयुद्धेदेवान्शक्रपुरो
गमान् इंद्रोभवामिधर्मात्माततोयोत्स्यामिसंयुगे दानवाऊचुः अस्माकमिंद्रःप्रह्लाद
स्तस्यार्थेविजयामहे अस्मिंस्तुसमयेइंद्राजस्त्रिदिवाद्देवनोदितो सत्यमितिब्रुवन्नेवदे
वैरप्यभिचोदितः भविष्यसींद्रोविजित्वात्रिदैवैरपिनिमंत्रितः जघानदानवान्सर्वान्
जहाररजिःप्रभुः ततस्ताराजिंपुत्रैर्दैवैसहशतक्रतुः रजिपुत्रोहमित्युक्त्वापुनरेवकृ

एम॰ १२६

वह्वृचः इन्द्रोसिराजन्देवानांसर्वेषांनात्रसंशयः तस्याहमिंद्रपुत्रस्तेख्यातियास्यामिशत्रुह
सतुशक्रवचश्रुत्वावंचितस्तेनमायया तथेत्येवाब्रवीद्राजाप्रीयमाणःशतक्रतुः तस्मिंस्तु
देवसदृशोदिवंप्राप्तेमहीपतौ दायादमिंद्रादाजह्रुराज्यंतनयारजेः तानिपुत्रशतान्या
स्यतच्चस्थानंशचीपतेः समक्रामंतबहुधास्वर्गलोकंत्रिविष्टपं ततःकालेबहुतिथेस
मतीतेमहाबलः गतराज्योब्रवीच्छक्रोहृतभागोभविष्यति बदरीफलमात्रंवैपुरोडाशं
विधत्स्वमे ब्रह्मर्षेयेनतिष्ठेयंतेजसाप्यायितस्ततः ब्रह्मन्कृशमनायंविमनानष्टराज्योहृ
ताशनः हतौजादुर्बलोमूढोरजिपुत्रैःप्रसीदमे बृहस्पतिरु यद्येवंचोदितःशक्रत्वया
स्यांपूर्वमेवहि नाभविष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्त्तव्यंममानघ प्रयतिष्यामिदेवेंद्रत्वद्धितार्थंम
हाद्युतेः यथाभागंचराज्यंचनचिरात्प्रतिपत्स्यसे तथाशक्रकरिष्यामिमाभूत्तेविक्ल
वंमनः ततःकर्मचकारस्यतेजःसंवर्द्धनंमहत् तेषांचबुद्धिसंमोहमकरोद्बुद्धिसत्तमः ते
यदास्तुसुतानामूढारागान्मत्ताविधर्मिणः ब्रह्मद्विषश्चसंवृत्ताहतवीर्यपराक्रमाः ततो

ब्रा॰
३२०

लेभे सौरैश्वर्यमैंद्रस्थानं तपोत्तमं हत्वा रजिसुतान्सर्वान्कामक्रोधपरायणान् यः इंद्रं पावनं स्थाने प्रतिष्ठापितवान् शतक्रतोः शृणुयाद्वा रजेर्ह्यापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥ इति दिमहापुराणे वायुप्रोक्ते रजिपुत्रनाम ॥ ऋषय ऊचुः मरुत्तेन कथं कन्या रुद्रैर्दत्ता महात्मनो किं वीर्याश्च महात्मानो जाता मरुत्तकन्यया सूत उवाच आहरंत मनुस्सोम मन्नकामः प्रजेश्वरं मासि मासि महातेजा षष्टिं संवत्सरान्नृपः तेन ते मरुतस्तस्य तेन सोमेन तोषिताः अन्नपानाद् ददुः प्रीताः सर्वकामपरिच्छदं अन्नं तस्य मरुत्तस्य महात्मनः न क्षीयते कोटिशो दीयमानं च सूर्यस्योदयनादपि मित्राज्जाते स्तु कन्यायां मरुत्तस्य च धीमतः तस्माज्जाता महासत्वा धर्मज्ञा मोक्षदर्शिनः सन्न्यस्य गृहधर्माणि ---------- यतीधर्ममवाप्य। वै ब्रह्मभूयाय ते गताः अनपत्यो मरुत्तस्तु ततो धर्मस्य वद्धते दृढधर्मस्ततो जातः प्रतिपत्नीमहातपाः प्रतिपन्नस्ततश्चापि संजयो नाम विश्रुतः संजयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य तु जयः विजयस्य जयः पुत्रस्तस्य हर्यत्ततस्सुतः आदीनस्य जयत्सेनस्तस्य तु

राम॰
३२०

त्रोथसंस्कृतिः संस्कृतेरपिधर्मात्मा क्षत्रधर्मा महायशाः इत्येते क्षत्रधर्मात्मा नहुषस्य।
निबोधत नहुषस्य च दायादाः षडिन्द्रोपमतेजसः उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महौजसः
यतिर्ययातिःसंयातिरायातिःपंचरुद्धवः यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु ततो वरः काकु
त्स्थकन्यां गां नाम लेभे पत्नीं यतिस्तदा संयाति मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोभवन्मुनिः ते
षां जिघाय पंचानां ययातिः पृथिवीपतिः देवयानीमुशनसस्सुतां भार्यामवाप सः शर्मि
ष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वणः यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत द्रुह्युं चानुं च।
पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी अजीजनन्महावीर्यान्सुतान्देवसुतोपमान रथं तस्मै ददौ
शक्रः प्रीतः परमभास्वरं असंगं कांचनं दिव्यमक्षय्या चमहेषुधिः युक्तं मनोजवैरश्वैर्ये
न कन्यां समुद्वहन स तेन रथमुख्येन जिगाय सततो महीं ययातिर्युधि दुर्धर्षो देवदा
नवमानवैः पौरवाणां नृपाणां च सर्वेषां सोऽभवद्रथः यावत्कुरुदेशप्रभवः कौरवाज
नमेजयकुरोः कुत्रस्तराज्ञस्तुराज्ञः पारीक्षितस्य ह जगाम सरथो नाशं शापाद्गर्गी

ब्रा॰
३२८

स्वधीमतः गार्ग्यस्य हि सुतं बाल्ये स राजा जनमेजयः चक्रिरे हिंसयामास स लोहगंधिनः सधि
पः सलोहगंधिराजर्षिः परिधावन्नितस्ततः पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित्
ततः स दुःखसंतप्तो नालभत्संविदं क्वचित् स शौनकमृषिं शरणं व्यथितस्तदा इंद्रो
तो नाम विख्यातो यो सौ मुनिरुदारधीः योजयामास स वेज्ञातः शौनको जनमेजयं अश्व
मेधेन राजानं पावनार्थं द्विजोत्तमः स लोहगंधो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य च स च दि
व्यो रथोत्तस्माद्वसोश्चेदिपतेस्तथा ततश्च शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ततो हत्वा ज
रासंधं भीमस्तं रथमुत्तमं प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनंदनः स जरां प्राप्य राजर्षिर्य
यातिर्नहुषात्मजः पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः जरा वली च मां तात पलिता
नि च पर्यगुः काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोस्मि यौवने त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मा
नं जरया सह जरां मे प्रतिगृह्णीष्व तं यदुः प्रत्युवाच ह अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मण
स्य प्रतिश्रुता सा च व्यायामसाध्या वै न गृहीष्यामि ते जरां जरायां बहवो दोषा गृही।

राम॰
३२७

तु महत्सुत्सहे सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो
श्रुपात्र: दुर्बलाकृतिः कार्यकरणेऽपरिभूतस्तु यौवने स पर्वतीनिभिश्चैवतां जरां नाभिकामये सं
तितेवहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृपः प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै स एवमु
क्तो यदुना तीव्रकोपसमन्वितः उवाच वदतां श्रेष्ठो ज्येष्ठं तं गर्हयन् सुतं आश्रमः कस्त
वान्योस्ति को वा धर्मविधिस्तव मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदाहं तव देशिकः एवमुक्त्वा यदुं
राजा सशापैनं समन्युमान् यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि तस्मान्न राज्यभा
ग्मूढ त्वत्प्रजा तेव भविष्यति दुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह यौवनेन चरेयं वै
विषयांस्तव पुत्रक पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रतिदास्यामि यौवनं स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मा
नं जरया सह दुर्वसुरुवाच नकामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनी जरायां बहवो दोषाः पाया
नभोजनकारिताः तस्माज्जरां न ते राजन् ग्रहीतुमहमुत्सहे ययातिरु यस्त्वं मे हृदया
ज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि तस्मात्प्रजाः समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति संकीर्णाचा

ब्रा॰
३२९

धर्मेणप्रतिलोमचरेषु च पिशिताशिषु चान्त्येषु म्लेच्छराज्ञो भविष्यसि गुरुदारप्रसक्ते
षु तिर्यग्योनिगतेषु च पशुधर्मिषु म्लेच्छेषु भविष्यसि न संशयः ॥ सूत उ एवं तु तुर्वसुं
शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व
वर्णरूपविनाशिनीं जरां वर्षसहस्रं वै यौवनं स्वं ददस्व मे पूर्णे वर्षसहस्रे ते प्रति
दास्यामि यौवनं स्वं च दास्यामि भूयः पाप्मानं जरया सह द्रुह्युरुवाच नाजं न रथ
नाश्वं जीर्णो भुंक्ते न च स्त्रियं न संगश्चास्य भवति न जरां तेन कामये ययातिरुवाच य
स्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संप्र
पत्स्यते क्वचित् नौप्लवोत्तरसंचारस्तत्र नित्यं भविष्यसि अराजा भोजशब्दस्त्वं तत्र चाप्य
निवार्यते अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते अ
नुरुवाच जीर्णः शिशुवदादत्ते ऽकाले ऽन्नमशुचिः सदा न जुहोति स काले ऽग्निं तां जरां
नाभिकामये ययातिरुवाच यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि जरादोषस्त्वयोक्तो

राम॰
३२९

यंतस्मात्वंप्रतिपत्स्यमे प्रजाचयौवनंप्राप्ताविनशिष्यसितस्तव अग्निप्रस्कंदनपरः
त्वंचाप्येवंभविष्यसि पुरोत्वंप्रतिपद्यस्वपाप्मानंजरयासहजरावलीचमांतातपलि
तानिचपर्ययुः काव्यस्योशनसःशापान्नचतृप्तोस्मियौवने किंचित्कालंचरेयंवै
विषयान्वयसातव पूर्णेवर्षसहस्रेतेप्रतिदास्यामियौवनं स्वंचैवप्रतिपत्स्यामिपा
प्मानंजरयासह गृहाणयौवनंमत्तःचरकामान्यथेप्सितान् जरयाहंप्रतिछन्नोवयोरूप
धृस्तव यौवनंभवतेदत्वाचरिष्यामियथात्थवत् ययातिरुवाच पूरोप्रीतोस्मिभद्रंतेप्री
तश्चेदंददामिते सर्वकामसमृद्धातेप्रजाराज्येभविष्यति सूतउवाच पूरोरनुमतेराजा।
ययातिस्वजरांततः संक्रामयामासतदाप्रसादाद्भार्गवस्यतु पौरवेणाथवयसाययाति
नहुषात्मजः प्रीतियुक्तोनरश्रेष्ठःचचारविषयान्स्वकान् यथाकामंयथोत्साहंयथा
कालंयथासुखं धर्माविरोधाद्राजेन्द्रोयथार्हतिसएवहि देवानतर्पयद्यज्ञैःपितॄन्श्राद्धै।
स्तथैवच दीनाननुग्रहैरिष्टैःकामैश्चद्विजसत्तमान् अतिथीनन्नपानैश्चविशश्चपरि

त्रा॰
२२०

पालनैः आवृतांस्तेन दंडश्च दस्युनिग्रहणेन च धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरंजयन् यया
तिः पालयामास सताद्यादिं द्वापरः सराजा सिंहविक्रांतो युवा विषयगोचरः अविरोधेन।
धर्मस्य च वा रसत्त्वमनंतरं समागमात् कामानामंतदोषनिदर्शनात् विश्वासात्सहितो
रमे चैव गजेनंदनेवने अथ शप्तस्य यदा तांचैव वर्द्धमानां नृप सदा गत्वा शुरोः सकाशं वै स्त्री
जरां प्रतिपद्यत समप्राप्य तत्तत्कामं स्त्रन तद्दिनं च पार्थिवः कालं वर्षसहस्रं वै सस्मार म
नुजाधिप परिसंख्याय कालं च कलाकाष्ठालयं च च पूर्णमहात्मा नत कालं पुरुं पुत्रमुवाच ह
यथा सत्वं यच्यो त्साहं यथाकालमरिंदम सेविता विषया पुत्र यौवने विमया तव शुक्रोशाप्तीतो
स्मि भद्रं ते गृहाण सत्त्वं स्वयौवनं राज्यं च त्वं गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः प्रतिपेदे जरां रा
ज्ञो ययातिर्नहुषात्मजः यौवनं प्रतिपेदे च पुनस्त्वं पुनरात्मनः अभिषेक्तुकामं च तं पुरु
त्रं कनीयसं ब्राह्मणाः प्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्र
भो ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य कनीयान् राज्यमर्हति संबोधयामि सर्वे धर्मं समनुपालय यया
तिरुवाच

राम॰
२२०

ब्राह्मणप्रमुखावर्णाःसर्वेप्रकृतयस्तथा एवंतमेवचः ज्येष्ठंप्रतियथाराज्यंनदेयंमेकथंचन मातापित्रो
र्वचनकृत्हितःपुत्रःप्रशस्यते ममज्येष्ठेनयदुनानियोगोनानुपालितः प्रतिकूलःपितुर्यश्च
नसपुत्रःसतांमतः सपुत्रःपुत्रवद्यश्चवर्ततेपितृमातृषु यदुनाहमवज्ञातः तथातुर्वसु
नापिच द्रुह्येणचानुनाचैवमय्यवज्ञाकृताभृशं पूरुणातुकृतंवाक्यंमानितश्चविशेष
तः कनीयान्ममदायादोजरायेनधृताममा सर्वकामःसर्वकृतःपूरुणापुत्रकारिणा शु
क्रेणचवरोदत्तःकाव्येनोशनसास्वयं पुत्रोयस्त्वानुवर्तेतसराजातेमहामते भवतोनुम
तेप्येवंपूरूराज्येभिषिच्यतां यःपुत्रोगुणसंपन्नोमातापित्रोर्हितःसदा सर्वमर्हतिक
ल्याणंकनीयानपिसप्रभुः अर्हःपूरुरिदंराज्यंयःप्रियःप्रियकृत्तव वरदानेनशुक्रस्यन
शक्यंवक्तुमुत्तरं पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तोनाहुषस्तदा अभिषिच्यततःपूरुंस्वराज्येसुत
मात्मनः दिशिदक्षिणपूर्वस्यांतुर्वसुंपर्यवेशयत् दक्षिणापरतोराजायदुंज्येष्ठंन्यवेशयत् प्रती
च्यामुत्तरस्यांचद्रुह्यंचानुंचतावुभौ सप्तद्वीपांययातिस्तुजित्वापृथ्वींसमागरां व्यभजत्पंचधा

श्री॰
३३१

राज्यपुत्रेभ्यानुं कुरुषस्तदा तदा नैरियं पृथिवी सर्वा ससमुद्रीपा सपत्तना यथाप्रदेशं धर्मज्ञे धर्मे
ण प्रतिपाल्यते एवं विभज्य पृथिवीं पुत्रेभ्यो नाहुषिस्तदा पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु प्रीतिमानभव
नृपः धनुर्न्यस्य प्रयत्नाश्च राज्यं चैव सुते पुरौ प्रीतिमानभवद्राजा भारमावेश्य वंधुषु अत्र
गाथा महाप्राज्ञा पुरा गीता ययातिना यो ति प्रत्याहरन्कामान्कर्मांगानुषिपर्वशः न जातु का
मः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते यत्पृथिव्यां व्रीहि।
यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति यदा न कुरुते भावं।
सर्वभूतेषु पापकं कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा यदा परान्न बिभेति यदा न भ
बिभ्यति यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः
यो सौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं जीर्यंति जीर्यतः केशा दंता जीर्यंति जीर्यतः
जीविताशा धनाशा च जीर्यतोपि न जीर्यति यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृ
ष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्रस्थितो वनं भ

राम॰
३३१

गुर्तुंगेतपसयातत्रैवच महायशाः पालयित्वाव्रतशतंतत्रैव स्वर्गमाप्नुयात् तस्यवंशास्तुपंचै
तेपुण्यादेवर्षिसत्कृताः यैर्व्याप्ताश्रपृथिवीकृत्स्नाभूर्यसेवगभस्तिभिः धनप्रजावनायुष्मान्कीर्ति
मांश्चभवेन्नरः ययातेश्चरितंसर्वंपठन्शृण्वन्द्विजोत्तमाः ॥ इत्यादिपुराणेवायुप्रोक्तेप्रभवः
सूतउवाच यदोर्वंशंप्रवक्ष्यामिज्येष्ठस्योत्तमतेजसः विस्तरेणानुपूर्व्याचगदतोमेनिबोधत
यदोःपुत्राबभूवुर्हिपंचदेवसुतोपमाः सहस्रजिदथश्रेष्ठःक्रोष्टुर्नीलोजितोलघुः स
हस्रजित्सुतश्रीमान्शतजिनामपार्थिवः शतजित्सुताविख्यातास्त्रयःपरमधार्मिकाः
हैहयश्चहयश्चैवराजावेणुहयश्चयः हैहयस्यतुदायादोधर्मनेत्रइतिश्रुतिः धर्मनेत्रस्य
कीर्तिस्तुसंजज्ञेस्तस्यचात्मजः संज्ञेयस्यतुदायादोमहिष्मानामपार्थिवः आसीन्माहि
ष्मतःपुत्रोभद्रश्रेण्यःप्रतापवान् वाराणस्याधिपोराजाकथितःपूर्वएवहि भद्रश्रेण्य
स्यदायादोदुर्दमोनामपार्थिवः दुर्दमस्यसुतोधीमान्कनकोनामविश्रुतः कनकस्यतु
दायादाश्चत्वारोलोकविश्रुताः कृतवीर्यःकार्तवीर्यःकृतकर्मातथैवच कृतोजानश्चतु

ब्रा॰
३३२

र्योभूत्कृतवीर्यात्ततोर्ज्जुनः जज्ञेबाहुसहस्रेणसप्तद्वीपेश्वरोनृपः सहिवर्षायुतंतप्त्वातपःपरम
दुश्चरं दत्तमाराधयामासकार्त्तवीर्योत्रिसंभवं तस्मैदत्तोवरान्प्रादाच्चतुरोभूरितेजसः पूर्वं
बाहुसहस्रंतुसवव्रेप्रथमंवरं अधर्मेध्रीयमानस्यसद्भिस्तस्मान्निवारणं धर्मेणपृथिवींजित्वा
धर्मेणैवानुपालनं संग्रामांस्तुबहूंजित्वाहत्वाचारीन्सहस्रशः संग्रामेयुध्यमानस्यवधा
स्यादधिकाद्रणे तेनेयंपृथिवीकृत्स्नासप्तद्वीपासपत्तना समोदधिपरिक्षिप्ताक्षात्रेणविधिना
जना: तस्यबाहुसहस्रंतुयुध्यतःकिलधीमतः योगाद्योगीश्वरस्येवप्रादुर्भवतिमायया दे
शेयज्ञसहस्राणितेषुद्वीपेषुसप्तसु निरर्गलानिवृत्तानिश्रूयंतेतस्यधीमतः सर्वयज्ञामहा
बाहोस्तस्यासन्भूरितेजसः सर्वेकांचनवेदीयाः सर्वेयूपैश्चकांचनैः सर्वेदेवैर्महाभागैर्वि
मानस्थैरलंकृताः गंधर्वैरप्सरोभिश्चनित्यमेवोपशोभिताः तस्यराज्ञोजगौगाथांगंधर्वोना
रदस्तथा चरितंतस्यराजर्षेर्महिमानंनिरीक्ष्यच ननूनंकार्त्तवीर्यस्यगतिंयास्यंतिपार्थि
वाः यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्चविक्रमेणश्रुतेनच द्वीपेषुसप्तसुसर्वखड्गीचर्मीशरासनी रथी

राम॰
३३२

राज्ञाप्यनुचरान्यागान्वैवान्नदक्षिणे अनष्टद्रव्यानाचासीन्न शोको न च विभ्रमः प्रभावेन महा
प्राज्ञप्रजाधर्मेण रक्षतः पंचाशीतिसहस्राणी च वर्षाणां स नराधिपः सप्तद्वीपान्स सम्राट्चक्र
वर्त्ती बभूव ह स एव पशुपालो ऽभूत्क्षेत्रपालः स एव च स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनो
भवत् स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च भाति रश्मिसहस्रेण शारदेनेव भास्करः स
हि नागसहस्रेण माहिष्मत्यां नराधिपः कर्कोटकसभां जित्वा पुरीं तत्र निवेशयत् स वै वेगात्
समुद्रस्य प्रावृट्कालांबुजेक्षणः क्रीडन्निव मुखोद्विग्नः प्रावृट्कालं चकार ह ललिताक्रीड।
मानेन हेमस्रग्दाममालिनी ऊर्मिभ्रुकुटिसंत्रासा शंकिताभ्येति नर्मदा तुरासतामहा।
सरन्वगाहे महार्णवं चकारोद्धतवेलांतं सकालं प्रावृषोद्धतं तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभ्य
माने महोदधौ भवंति लीना निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः चूर्णीकृतमहावीचीलोल
मीनमहातिमिं पतिनाविद्धफेनौघमावर्त्तक्षिप्तदुःसहं चकार क्षोभयन्राजा दोःसहस्रेण
सागरं मंदरक्षोभचकिता ह्यमृतोत्पादशंकिता देवासुरयरिद्धिर्महीरोदमिव सागरं सह।

ब्रा°
३३२

सोत्यादित्याभीतभीमं दृष्ट्वा नयोत्तमं ननन्निश्चितमूर्द्धानावभूत्त्वमहोरगाः सायांकेकट
लीषंडवित्वा नैस्त्वमितार्इव सैवैवधाय तुर्यानामुत्सितः पंचभिश्शतैः लंकायां मोहयित्वा
तु सबलं रावणं बलात् निर्जित्य बध्वा चानीय माहिष्मत्यां बबंधतं ततोगत्वा पुलस्त्यस्तु
अर्जुनं च प्रसादयत् मुमोच राजा पोलस्त्यं पुलस्त्येनानुपालितः तस्य बाहुसह
स्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः युगांते तु दवहस्य स्फुटितस्याशनेरिव अहो मृधे महावीर्यो भा
र्गवो यस्य सोक्रिनत् मृधे सहस्रबाहूनां हेमतालवनं यथा तृषितेन कदाचित्स भिक्षित
श्चित्रभानुना सप्तद्वीपांश्चित्रभानोः प्रादाद्भिक्षां विशांपतेः पुराणि घोषान्ग्रामांश्च पत्त
नानि च सर्वशः जज्वाल तस्य बाणेषु चित्रभानुर्दिधक्षया स तस्य पुरुषेंद्रस्य प्रभावेन
महायशाः ददाह कार्त्तवीर्यस्य शैलान्वनानि च सशून्यमाश्रमं सर्वं वरुणस्या

सम°
३३२

त्मजस्य वै ददाह सवनद्वीपां चित्रभानुः सहैहयः सलेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वान्महोत्त
मं वसिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत तदापवस्त्वं क्रोधाद्जर्जुनं शप्तवान्विभुः

यस्मान्नवर्जितमिदंवनंतेममहैहय तस्मात्तेदुष्करंकर्मकृतमन्योहनिष्यति अर्जुनोनाम।
कौन्तेयोनचराजाभविष्यति अर्जुनस्त्वांमहावीर्योरामःप्रहरतांवरः छित्वाबाहुसहस्रं
वैप्रमथ्यतरसाबली तपस्वीब्राह्मणश्चत्वांवधिष्यतिमहाबलः तस्यरामस्तदाह्यासीन्मृ
त्युःशापेनधीमतः वरश्चतेनवव्रेहिस्वयमेववृतःपुरा तस्यपुत्रशतंत्वासीत्पंचतत्रमहार।
थाः कृतास्त्राबलिनशूराधर्मात्मानोयशस्विनः शूरश्चशूरसेनश्चधृष्टोक्तःकृष्णएवच
जयध्वजस्ववैकर्त्ताअवंतिषुविशांपतिः जयध्वजस्यपुत्रस्तुतालजंघःप्रतापवान् त
स्यपुत्रशतंत्वेवतालजंघाइतिस्मृताः तेषांपंचगणाख्याताहैहयानांमहात्मनां वीर
होत्रास्संयातानाभोजाश्चावन्तयस्तथा तुंडिकेराश्चविक्रांतातालजंघास्तथैवच वी
रहोत्रसुतश्चापिअनर्त्तोनामपार्थिवः दुर्जयस्यतस्यपुत्रस्तुबभूवामित्रकर्शनः अनष्ट
द्रव्यताचैवतस्यराज्ञोबभूवह प्रभावेनमहाराजप्रजास्ताःपर्यपालयत् नतस्यवित्तना
शस्यनष्टंप्रतिलभेच्चसः कार्त्तवीर्यस्ययोजन्मकथयेदिहधीमतः वित्तवान्भवतेचैव

प्रा॰
२२४

धर्मस्यांशं विवर्धिते यथायत्नं ह्यायथादानात्तथास्वर्गे महीयते ॥ इत्यादिपुराणे वायुप्रो
क्तो कार्त्तवीर्यसंभवः ऋषयऊचुः किमर्थं भुवनंदग्धमायस्तन्महात्मनः कार्त्तवीर्येणवि।
कस्यतन्नः प्रभूहि प्रकृतां रक्षितामतुराजर्षिप्रजानामितितः श्रुतं कथं सरक्षिताभूत्वानाश
येनतपोवनं सूतउ आदित्योविप्ररूपेणकार्त्तवीर्यमुपस्थितः तृप्तिकामप्रयक्तान्नःमादि
त्योहंनसंशयः राजोवाच भगवन्केनतत्प्रिभवेद्वदि दिवाकरः कीदृशंभवनंदद्मिश्रु
त्वाचविदधाम्यहं सूर्यउ स्थावरंदेहिमेसर्वमाहारंददतोवर तेनतृप्तोभवेयंवैनतृप्तिहि
नपार्थिव राजाउ नशक्यंस्थावरंसर्वंतेजसामानुषेणतु निर्दग्धुंतपसांश्रेष्ठत्वामेवशरणं
माम्यहं सूर्यउ तुष्टोहंचशरानदद्मिअक्षयान्सर्वतःमुखान् येक्षिप्ताप्रज्वलिष्यंतिममते
जःसमन्विताः आदिष्टंतेनमासेमेसमाचरंग्रीष्मेशोषयिष्यति शुष्कंभस्मकरिष्यामितेनप्रीतिनरा
धिप ततःशरानथादित्यस्त्वर्जुनायप्रयच्छत ततःसंप्राप्यसर्वंमरुस्थावरंसर्वमेवहि

आश्रमानथग्रामांश्चघोषांश्चनगराणिच तपोवनानिरम्याणिवनान्युपवनानिच एवं

राम॰
२२४

प्राचीनमर्हंततः सर्वाप्रदहतां निर्दहद्दाणि सूणां भूमीदग्धा स्वेर्येण तेजसा एतस्मिन्नेवका
लेतुम्रायोनिलयमात्मनः वशावर्षसहस्राणि जलवासमहानृषिः क्रोधात्स्म प्राणराजर्षि
कीर्तितं योयध्यामया सूतउ क्रोधेभृणुतराजर्षिवंशमुत्तमपूरुषं यस्यान्ववायेस
भूताहस्तिवृस्तिर्उर्लोहहः क्रोधोरोकाभवत्पुत्रो रुजिवान्महायशाः वार्जिनीवतमि
क्रंतिस्वाहिस्वाहोचतांवरः स्वाहेः पुत्रोभवद्राजारुषाद्गुर्दहतांवरः सूतप्रसूतमिक्षं
तिरुषगुहोरग्रुमात्मजं महाक्रतुभिरीजेसविविधैराप्तदक्षिणैः चित्रेश्चित्ररथस्तस्य
पुत्रकर्मभिरन्वितः एवंचित्ररथोवीरोयज्वाविपुलदक्षिणान् शशविंदुपरंवृत्तरा
जर्षीणामनुष्ठितः चक्रवर्तिमहासत्वोमहावीर्योवहुप्रभः तत्रानुवंशश्लोकोयंय्या।
स्मिन्गीतः पुराविदैः शशविंदोस्तुपुत्राणांशतानामभवच्छतं धीमतामनुरूपाणां
भूरिद्रविणतेजसां तेषांषट्चप्रधानानांपृथुसाह्वामहाबलाः पृथुश्रवाश्चपृथुय
शाश्चपृथुधर्माश्चपृथुंजयः पृथुकीर्तिःपृथुदानोराजानःशाशविंदवः शंसंतीचपुराणा

ब्रा·
३३९

निपार्थेश्रुवसमंतरं अनिशास्य प्रणयस्तु पत्रस्य तनयोभवत् उशनाः स तु धर्मात्मामवाप्य
पृथिवीमिमां आजहाराश्वमेधानां शतमुत्तमधार्मिकः मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षीणामनु
त्तितः वीरः कंवलवर्हिस्तु मरुत्ततनयः स्मृतः पुत्रस्तु रुक्मकवचो विद्वान् कंवलवर्हिषः
विनिहत्य रुक्मकवचः पिनाकवचितोरणे धन्विनोनिशितैर्वाणैरवाय श्रियमुत्तमां आल
ोभ्योटदौ वित्तमश्वमेधे महायशाः राजन्स्तु रुक्मकवचात्परावृत्परवीरहाः जज्ञिरे पंच पु
त्रास्तु - - - - महावलः रुक्मेषुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः परितोहरिः परिघं च हरिं चै
व विदेहे स्थापयत्पिता रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्तदाश्रयः तेभ्यः प्रवर्जितो राज्याज्ज्या
मघोभवदाश्रम प्रशांतस्तु वने घोरे ब्राह्मणेनानुवोधितः जगाम धनुरादाय देशमन्यं र
थी ध्वजी नर्मदां नृपएकाकी मेकलां मृत्तिकावती ऋक्षवंतं गिरिं गत्वा भुक्तिमन्यामथावि
शत् ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या च बलवती भृशं अपुत्रोपि स वै राजा भार्यामन्यां न विंदत
तस्यासीद्विजयो युद्धे ततः कन्यामवाप सः भार्यामुवाच राजा स स्नुषेतीति नरेश्वर एवमु

राम·
३३९

मुक्त्वाब्रवीदेनं कामयेयं तेस्त्वयेति सा अजेजनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्या भविष्यति तस्य सा
तपसोग्रेण सैव्या पुत्रं प्रसूयत पुत्रं विदर्भं सुभगा सैव्या परिणता सति राजपुत्रौ तु वि
द्वांसौ स्नुषायां क्रथकैशिकौ पुत्रौ विदर्भोजनयच्छूरौ रणविशारदौ लोमपादं तृतीयं तु
पश्चाज्जज्ञे सुधार्मिकं लोमपादात्मजो बभ्रुराहृतिस्तस्य चात्मजः कौशिकस्य चिदि पुत्र
स्तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृता क्रथो विदर्भपुत्रस्तु कुंतीस्तस्यात्मजोभवत् कुंतेर्धृष्टस्ततो जज्ञे पु
रोधृष्टः प्रतापवान् धृष्टस्य पुत्रो धर्मात्मा निर्वृतिः परवीरहा तस्य पुत्रो दशार्हस्तु बलावल
पराक्रम दशार्हस्य सुतो व्योमगतो स्तनच उच्यते जीमूतपुत्रो विकृतिस्तस्य भीमरथः सु
तः भीमरथस्यापि पुत्रो रथवरः किल दानधर्मरतो नित्यं सत्यशीलपरायणः तस्य पुत्रो
नवरथस्ततो दशरथः स्मृतः तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः तस्मात्करंभ
क्रोधनो देवरातोभवत्ततः देवक्षत्रोभवद्राजा देवरातिर्महायशाः देवक्षत्रसुतो जज्ञे दे
वनक्षत्रनंदनः देवनात्स मधुर्जज्ञे यस्य मेधार्थसंभवः माधोश्चापि महातेजा मनुर्मनुव।

प्राल्तथा सनंदनस्यच मजोमहापुरुषतस्तथा आसीत्पुरुवशात्पुत्रात्पुरुहद्वात्पुरुषोत्तमः
जज्ञे पुरुहद्वतः पुत्रो भद्रवत्यां पुरुहद्वतः ऐक्ष्वाकीत्वभवद्भार्या सत्वतस्तस्यामजायत सत्वा
न्सत्वगुणोपेतः सात्वतः कीर्तिवर्द्धनः इमां विसृष्टिं विज्ञाय आमधुस्य महात्मनः प्रजा
यानेतिसायोज्यराज्ञः सोमस्यधीमतः सुतउ सात्वतीरूपसंपन्नं कौशिल्यासुषुवेसु
तं भजिनं भजमानं तु दिव्यं देवावृधं नृपं अंधकं च महाभोजं वृष्णिं च यदुनंदनम् तेषां
हि सर्गाश्चत्वारः शृणुध्वं विस्तरेणवै भजमानस्य संजय्यां बाह्यस्योपबाह्यमो शृंज
यस्य सुतेद्वेतु बाह्यकस्तु उदाहृत तस्य भार्ये भगिन्यौ ते प्रसूते पि सुतान्बहून् निमिंश्च
पणवंश्चैव वृष्णिं परपुरंजयः वैवाह्यकायां शृंजय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे अयुताजुत
साहस्राक्षशताजिद्दर्थवामकाः बाह्यकायां भगिन्यां सौ भजमानाद्विजज्ञिरे तेषां देवा
वृधो राजा चचार परमं तपः पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम भूयादिति स्मह संयोज्यात्मान
मेवं सा पर्णाशाजलमस्पृशत् सा वा पस्पर्शनान्नस्यच कारप्रियमापगाः कल्याणं

च नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा चिंतयाभिपरीक्षांगा मथ्याप्य च विनिश्चयं नाभिगकामि
तानारीयस्यामेवंविधस्तनः भवेत्सर्वगुणोपेतो राज्ञो देवावृधस्यहि तस्माद स्वयं चाहं भ
वास्य यसरूवता यद्रेतस्यास्वयं रूलोभावस्तस्य यञ्चोरितः अथ भूत्वा कुमारी तु सा विज्ञी।
परमं वचः चिंतयामास राजानं नामियेषसपार्थिवः तस्मामाधत गर्भं तु तेन स्त्रीनमुदा
रधीः अथ सा नवमे मासि सुषुवे सरितां वरा पुत्रं सर्वगुणोपेतं तं वदेवावृधं तदा
तत्र वंशे पुराणज्ञा गाथां गायंति वै द्विजाः गुणान्देवावृधस्यापि कीर्तयंतो महात्मनः
यथैव शृणुते दूरात्संपश्यामि तथांतिकात् बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः
पुरुषाः पंच षष्टिश्च सहस्राणि च सप्ततिः येमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रुर्देवावृधादपि यज्वादा
नपतिर्धीरो ब्रह्मण्यः सत्यवान्बुधः कीर्तिमांश्च महाभागः सात्वतानां महारथः तस्या
न्ववाये सुमहान्भोजयेन्मार्तिकावताः गांधारी चैव माद्री च ह्यस्य भार्ये बभूवतुः गांधारी
जनयामास सुमित्रं मित्रनंदनं माद्री युधाजितं पुत्रं माता वै देवमीढुषं अनमित्रं शतं चै

श्री·
३३२

वनावुभौपुरुषोत्तमौ अनमित्रसुतोनिघ्नोनिघ्नस्यद्वौवभूवतुः प्रसेनश्चमहाभागसत्राजिच्च
सुतावुभौ तस्यसत्राजितः सूर्यः सखाप्राणसमोभवत् सकदाचिन्निशापायेरथेनरथिनां
वरः तोयकूलादपस्प्रष्टुंउपस्थातुंययौरविं तस्योपतिष्ठतः सूर्योविवस्वानागतः स्थितः
अस्पष्टमूर्तिर्भगवान्तेजोमंडलवान्विभुः अथराजाविवस्वंतमुवाचस्थितमग्रतः अद्य
वसोम्निपश्यामित्वामहंज्योतिषांपते: तेजोमंडलिनंचैवतथैवाप्यग्रतस्थितं कोविशेषो
विवस्वंस्तेसख्योनपगतेनवै एतच्छ्रुत्वासभगवान्मणिरत्नस्यमंतकं स्वात्कंठादवमुच्या
पववंधनपतेस्तथा ततोविग्रहवंतंतंददर्शनपतिस्तदा प्रीतिमानथतांदृष्ट्वामुहूर्तंकृत
तवांस्तथा तमभिप्रस्थितंभूयोविवस्वंतंससत्राजित् प्रोवाचाग्निसवर्णीत्वंयेनलोका
न्प्रकाशसि तदेवंमणिरत्नंभवान्दातुमर्हति स्यमंतकंनाममणिंदत्तवांस्तस्यभास्करः
सतमावध्यनगरींप्रविवेशमहीपतिः तंजनापर्यधावंतः सूर्योयंगच्छतीतिह सतांविस्मा
पयित्वाथपुरीमंतःपुरंतथा तंप्रसेनजितेदिव्यंमणिरत्नस्यमंतकं ददौभ्रात्रेनरपतिः

हरि·
३३२

प्रमणा सत्राजितुनमं स्यमंतकमणिरत्नं धृष्यकं स्वनिवेशने कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधि
भयं तदा लीप्सां चक्रे प्रसेनांनु मणिरत्नस्यमंतकं गोविंदो न च तं लेभे शक्तोपि न जहार च क
दाचिन्मृगयां यातः प्रसेनेन तेन भूषितः स्यमंतकृते सिंहाद्वधं प्राप्य तत्र कानने जांबवानृक्ष
राजस्तं सिंहं निजघान वै आदाय च मणिं दिव्यं स्वं बिलं प्रविवेश ह तत्कर्म कृष्णस्य ततो वृ
ष्ण्यंधकमहत्तराः मणौ गृद्धं तु मन्वाना नात्मैव दिग्धाशंकिरे मिथ्याभिशस्तितेभ्यस्तावल्यपा
नतिसूदनः आमघ्नमाणे भगवान्वनं संविचचार ह प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः
ऋक्षवंतं गिरिवरं विंध्यं च नगसत्तमं अन्वेषणपरिश्रांतः स ददर्श महामनाः साश्वं हतं प्र
सेनं तं नाविंदत्तत्र वै मणिं अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ऋक्षेण निहतो दृष्टः पदै
रृक्षस्य सूचितः पदैरन्वेषयामास गुहां ऋक्षस्य यादवः महत्यपि बिले वाणीं शुश्राव प्रमदेरितां
धात्र्या कुमारमादाय सुतं जांबुवतो द्विजाः प्रीतिमन्त्यायमणिना मा रोदीरिति वादीरितां धात्र्या
वाच प्रसेनमवधीत्सिंहः सिंहो जांबुवता हतः सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमंतकः व्य

क्षिहतं स्प्रबानृः सन्नूर्मार्गा चापि ययौ बिलं अपश्यच्च बिलाभ्यासे प्रसेनमवदारितं प्रविश्य चापि
भगवांस्तत्तद्बिमलं जसा ददर्श ऋक्षराजानं जांबुवंतं उदारधीः युयुधे वासुदेवस्तु बिले
जांबुवता मह वाहुभ्यामेव गोविंदो दिवसानेकविंशतिं प्रविष्टे च बिले कृष्णे वसुदेवपु
रस्सराः पुनर्द्वारवतीं चेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयत् वासुदेवस्तु निर्जित्य जांबवंतं महावलं ले
भे जांबवतीं कन्यां ऋक्षराजस्य सम्मतां भगवत्तेजसा ग्रस्तो जांबवानासभा मणिं सुतां जांबु
वतीमायुविष्वकसेनाय दत्तवान् मणिं स्यमंतकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये अनुनीय ऋक्ष
राजानं निर्ययौ च तदा बिलात् एवं स मणिमाहृत्य विशोध्यात्मानमात्मना ददौ सत्रा
जिते तं च मणिं सात्वतसंनिधौ कन्यां पुनर्जांबवतीमुवाह मधुसूदनः तस्मान्मिथ्याभिशा
पात्सव्यमुच्यात जनार्दनः इमां मिथ्याभिशस्तिं यः कृष्णस्येह व्यपोहितां वेद मिथ्याभि
शस्तिं स नाभिशस्यति कर्हिचित् दशास्वसारः सत्राजितः शोभा याभार्याः शतसहस्राः ख्याति
मंतस्तु यस्तेषां भगकारस्तु पूर्वजः वीरो व्रतपतिश्चैव अपस्वानां च यस्तु प्रियः अपघ्नार

वतीनामभंगकारस्यसुप्रजाः सुषुवेसाकुमारीस्तिस्रोरूपगुणान्विताः सत्यभामो
त्तमास्त्रीणांव्रतिनीचदृढव्रता तथाप्रस्विनीचैवपिताकृष्णस्यतांददौ यत्तुकृत्वाजि
तेकृष्णेनामणिरत्नस्यमंतकं अक्रूरात्तदारयद्बभ्रुभोजेनशतधन्वना तदाहिप्रार्थया
मासस्त्यभामामनिंदितां अक्रूरोजममन्विच्छन्मणिंचैवस्यमंतकं भङकारिंततोह
त्वाशतधन्वामहाबलः रात्रौतंमणिमादायततोऽक्रूरायदत्तवान् अक्रूरस्तदारत्न
मादायसनरर्षभः समयंकारयांचक्रेदोध्योनाभ्यस्त्वयेत्युत वयमभ्यर्थयिष्यामः
कृष्णेनत्वांप्रधर्षितं ममैवद्वारकासर्वावशेतिह्यत्रसंशयः हतेपितरिदुःखार्तासा
त्यभामायशस्विनी प्रययौरथमारुह्यनगरंवारणावतं सत्यभामातुतद्वृत्तंभोज
स्यशतधन्वनः भर्तुर्निवेद्यदुःखार्तापार्श्वस्थाश्रुण्यवर्तयत् पांडवानांतुदग्धानां
हरिःकृत्वोदकक्रियां कुल्यार्थेचैवभ्रातॄणांन्ययोजयतसात्यकिं ततस्त्वरितमागत्य
द्वारकांमधुसूदनः पूर्वजंहलिनंश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् हतःप्रसेनःसिंहेनश

ब्रा॰
३३९

कश्चित्कृतधन्वना स्यमंतकमहं मार्ग्रितस्वप्रहरहेप्रभो ततारोहरथं शीघ्रं भोजं स्त्वाम
हावले स्यमंतकं महावाहो मम चैवास्तु ङ्गविष्यति अत: प्रवृत्ते युद्धे तु तुमले भोजकुल
यो: शतधन्वानमक्रूरमवैज्ञस्सर्वतो दिश: अनाद्यावहारोत कृत्वा भोजनार्दनौ श
क्रोधिमाध्याहार्द्दिक्यो नाक्रूरो: भ्यपपयत अपयानेन तौ वुद्धिं भूयश्चक्रे भयार्दित: वि
ज्ञानं हृदया नाम शतयोजनगामिनी भोजस्य वडवा योयया कृष्णमयोधयत क्षीणां
जवां तु सहृदयां अध्वानं शतयोजनं दृष्ट्वा रथस्य तां वुद्धिं शतधन्वानमर्हयत् ततस्तस्या
हयायास्तु श्रमात्स्वेदात्ल वैद्विजा: खमुत्पेतुरथ प्राणा: कृष्णोराममथाव्रवीत् तिष्ठस्वे
ह महावाहो दृष्टदोषा मयाहय पद्भ्यां गत्वा हनिष्यामि शमणिं छिन्नं स्यमंतकं पद्भ्यामेवत्ता
तो गत्वा शतधन्वानमच्युत: मिथिलाधिपतिं तं वै जघान परमास्त्रवित् स्यमंतकं न चा
पश्यद्धत्वा भोजं महावले निवृत्तं चाव्रवीत् कृष्णं रत्नं देहीति लांगली नास्तीति कृष्णस्ता
वाचत तो रामोरुषान्वित: धिक शब्दमसकृत्पूर्वं प्रत्युवाच जनार्दनं भ्रातृत्वान्मर्षयाम

राम॰
३३९

मेघस्वनिते लब्धजन्मरं कृत्स्नं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः प्रविवेश ततो रामो मिथि
लामरिमर्दनः सर्वकामैरुपहृतैर्मिथिलेनैव पूजितः एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वरः
नानारूपान् क्रतून् सर्वानाजहार निरर्गलान् दीक्षामयं सर्वकवचं रक्षार्थं प्रविवेश ह स्यमंत
ककृते राजा गाधिपुत्रो महायशाः अथ रत्नानि चाग्र्याणि द्रव्याणि विविधानि च षष्टिं वर्षाणि
ते काले यज्ञेषु विनियोजयेत् अक्रूरयज्ञा इत्येते ख्यातास्तस्य महात्मनः बहून्नदक्षिणाः सर्वे सर्व
कामप्रदायिनः अथ दुर्योधनो राजा गत्वा स मिथिलां प्रभुः गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभ
द्रादवाप्तवान् प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथैः आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च म
हात्मना अक्रूरः सान्धकैः सार्द्धमपायात्पुरुषर्षभः युद्धे हत्वा तु शत्रुघ्नं सहबन्धुं महाबली
स्वफल्कतनयायां तु नरायां नरसत्तमौ भंगकारस्य तनयौ विख्यातौ सुमहाबलौ जनश्रा॥
तेऽन्धकमुख्येभ्यः शत्रुघ्नो बन्धुमांश्चैव वधात् भंगकारस्य कृष्णो न प्रीतिमानभवत् ज्ञातिभेदभ
याद्भीतः समुपेक्षितवान् तथ अपयाते ततोऽक्रूरे नावर्षत्पाकशासनः अनावृष्ट्या हतं राष्ट्र

मभवत्तद्यथायतः ततःप्रसादयामासुरक्रूरंकुकुरांधकाः पुनर्द्वारवतीप्राप्तेन दानप-
तौतथा प्रववर्षसहस्राक्षः कृष्णोजलनिधेस्ततः कन्यांचवासुदेवाय स्वसारं शीलसं-
मितां अक्रूरःप्रददौधीमान्प्रीत्यर्थयदुपुंगवः अथविज्ञाययोगेनकृष्णोबभ्रुगतिंम-
णिं सभामध्येतदाप्राह तदाक्रूरंजनार्दनः यत्तद्रत्नंमणिवरंतवहस्तगतंप्रभो तत्प्रयच्छ
स्वमानार्हमन्यमानाययाकृपाः बह्विर्वर्षगतेकालेयद्गोपोभूज्जदामम सुसंसृष्टोसे
कृत्वामत्सरकालाग्निस्त्वयोमहान् ततःकृष्णस्यवचनात्सर्वसात्वतसंसदि प्रददौतंम-
णिंबभ्रुरक्लेशेनमहामतिः ततस्तमार्जवप्राप्तंबभ्रुहस्ताद्धरिर्दम ददौप्रहृष्टमनास्स्वयं:
तंमणिंबभ्रवेपुनः सकृष्णहस्तात्संप्राप्यमणिरत्नंस्यमन्तकं आबध्यगांदिनीपुत्रो
विरराजांशुमानिव इमांमिथ्याभिशस्तिंयो विशुद्धमपिचोत्तमां वेदमिथ्याभिश-
स्तिः नव्रजेच्च कथंचन अनिमित्राक्लितिर्जन्तेकतिष्ठाद्विष्टिनंदनात् सत्यवाक्य।
त्वसंपन्नःसत्वकृष्णस्यचात्मनः सात्विकिंप्रधानस्यतस्यभूतिः कृतोभवत् भूति।

युगंधरः शूरः इति भौत्याः प्रकीर्त्तिताः माद्र्याः सुतस्य जज्ञे तु सुतः पृश्निर्युधाजितः जज्ञा
ते तनयः पृश्नेः स्वफल्कश्चित्रकस्तथा स्वफल्कस्तु महाराजो धर्मात्मा यत्र वर्त्तते ना
स्ति व्याधिभयं तत्र नचावृष्टिभयं तथा कदाचित्काशिराजस्य विभोस्तु द्विजसत्तमाः त्री
णि वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासनः स तत्र वासयामास स्वफल्कं परमार्चितं स्वफ
ल्कपरिवासेन प्रववर्षत्पाकशासनः स्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविंदत गां
दिनीं नाम गां सा हि ददौ विप्रेषु नित्यशः सा मातुरुदरस्था वै बहून्वर्षगणान्किल
निवसंती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थं चापि तिष्ठसि
प्रोवाच चैनं गर्भस्था सा कन्या गां दिने दिने यदि दद्यास्ततोस्याहं यदि स्यामिह ते पितः
तथेत्युक्त्वा च तां तस्याः पिता काममपूरयत् दाता यज्वा च शूरश्च श्रुतवानतिथिप्रियः
तस्याः पुत्रः स्मृतोक्रूरः स्वफल्काद्भूरिदक्षिणः उपमंगुः तथा मंगुः मृदुरश्चारिमेज
यः गिरिरक्षस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोथारिमर्दनः धर्मभृद्यतिधर्मा च गंधमोजस्तथान्ध
कः

ब्रा॰
२७१

आवाहप्रतिवाहौ च वसुदेवाद्वरांगना अक्रूरादुग्रसेन्यां तु द्वौ सुतौ कुलनंदिनौ देववा
नुपदेवश्च जज्ञाते देवसंमितौ चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च अश्वग्रीवो
ऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा सुबाहुर्ब्बहु
भूमिश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ सत्यकात्काशिदुहिता लेभे सा चतुरात्मजान् ककुदं भ
जमानं च शमीकं बलबर्हिषं ककुदस्य सुतो वृष्टिर्वृष्टेस्तु तनयोऽभवत् कपोतरो
मा तस्याथ रेवतोऽभवदात्मजः तस्यासीत्तुंबुरुसखा विद्वान्पुत्रोऽभवत्किल ख्याय
ते यस्य नाम्नासौ चंदनोदकदुंदुभिः तस्याच्चाभिजितः पुत्रं उत्पन्नस्तु पुनर्वसुः
अश्वमेधं तु पुत्रार्थमाजहार नरोत्तमः तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदोमध्यात्समुत्थि
तः ततस्तु विद्वान्धर्मज्ञो दाता यज्वा पुनर्वसुः अश्वमेधं तु पुत्रार्थमाजहार नरोत्त
मः तस्य मध्येऽतिरात्रस्य सदो मध्यात्समुत्थितः ततस्तु विद्वान्धर्मज्ञो दाता तस्या
पि पुत्रमिथुनं चाहूवानजितः किला आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ मतिमतां वरः

राम॰
२७१

इमांश्चोदाहरंत्यत्र श्लोकान्प्रतितमाहुकं सोपसंगानुकर्षाणां सध्वजानां वरूथिनां र

थानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु नसत्यवादी तत्रासीन्नायज्वा सहस्रदः ना

शुचिर्नाप्यधर्मात्मा नाविद्वान्नकृशोभवत् आहुकस्य धृति पुत्र इत्येवमनुशुश्रुमः

श्वेतेन परिवारेणकिशोरप्रतिमान्हयान् अशीतिं चर्म्मनियतानाहुकप्रतिमौव्र

जत् पूर्वस्यांदिशिनागानांभोजस्यप्रतिमोभवत् रूप्यकांचनकक्ष्याणां सहस्राण्ये

कविंशति तावत्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथादिशि भूमिपालस्यभोजस्य उत्तिष्ठे।

त्किंकिणीकिल आहुकस्याप्यवंतिभ्यस्त्वसारत्वाहुकीं ददौ आहुकात्काश्यदुहिता द्वौ

पुत्रौसंवभूवतुः देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ देवकस्यसुता वीरा जज्ञि

रेत्रिदशोपमाः देवानामपि देवश्च सुदेवो देवरंजिता तेषांस्वसारः सप्तासन्वसु

देवाय सा ददौ वृकदेवोपदेवा च तथान्या देवरक्षिता श्रीदेवा शांतिदेवा च महादे

वनपालपरा सप्तमी देवकी तासां सुतनामाचारुदर्शना नवोग्रसेनस्य सुताः कंसस्तेषां
तु पूर्वजः न्यग्रोधश्च सुनामा च कंकः शंकुश्च भूमयः सुतनुराष्ट्रपालश्च युद्धतुष्टिः सु
तुष्टिमान् तेषां स्वसारः पंचैव कर्मधर्मवतीतथा शतांन्कराष्ट्रपाली च कंका चैव वरां
गना उग्रसेनो महापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवाः कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौ
जसं आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावांश्च भवेन्नरः भजमानस्य पुत्रस्तु रथमुख्यो विदूर
थः राज्याधिदेवः शूरश्च विदूरस्य सुतोभवत् तस्य शूरस्य सुता जज्ञिरे बलवत्तराः वा
तश्चैव निवातश्च शोणाश्वः श्वेतवाहनः शमी च गदवर्मा च निदान्तः शत्रुशक्रजि
त् शमीपुत्रः प्रतिक्षत्रप्रतिक्षत्रस्य चात्मजः स्वयंभोजस्वयंभोजाद्धृदीकः संबभूव ह
हृदिकस्य सुतास्त्वासन् दश भीमपराक्रमाः कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः
देवार्हश्चैव नाभश्च भिषक्वैतनरथस्य यः सुदांतश्चाधियोतश्च कनकवान्कनकोद्भ

वः देवाईश्चसततो विद्वान्नेकेवलवर्हिषः असमौजाश्चतलस्यतसमौजाश्च विक्रांतः
अजातशत्रुर्यतनतप्रददावसमौजसे हृद्धेवमस्त्रपंचकुलस्यानुकाम्लताः अंधका
नामिमंवेशाकीर्णियानस्तुनित्यशः आत्मनो विपुलंवंशा लभते नात्रसंशयः असमका
जनयामासस्पृशैवेदेवमीढ्वं मास्यानुजनयामासस्पृशैवेदेवमीढ्वं मास्यानुज
ज्ञिरेस्वराड्डोजायांपुरुषाद्विशा वसुदेवो महावाहुः पूर्वमानकदुंदुभिः जज्ञेन स प्रसू
तस्यदुंदुभिः प्राणदद्दिवि आनकांचनसंह्रादः सुमहानभवद्दिवि पपातपुष्पवर्षंच
शूरस्यतनवेमहत् मनुष्यलोकेकृत्स्नेपिरूपेनास्तिसमोभुवि यस्यासीत्पुरुषाग्र
स्यकीर्तिश्चंद्रमसोयथा देवभागस्ततोजज्ञे ततो देवश्रवाःपुनः अनाधृष्टिकदृश्चै
वनंदश्चैवसभृंजितः श्यामस्शमीकोगंडूकः श्वस्तारस्त्ववरांगनाः पृथ्वाचश्रुतदे
दाचश्रुतकीर्तिःश्रुतश्रवाः राजाधिदेवीचेतस्यापृचैतावीरमातरः पृथां दुहितरं
चक्रे कुंतिस्तांपांडुरावहत् तस्मात्सायहवंशायकुंतिभोजायतादद‍ौ तस्मात्कौंतीति

विख्याता कुंतिभोजात्मजा पृथा कुरुवीरः पांडुमुख्यः तस्माद्भार्यामविंदित पृथा जज्ञे
ततः पुत्रान् त्रीनग्निसमतेजसः लोके प्रतिरथान्वीरान् शक्रतुल्यपराक्रमान् धर्मा
द्युधिष्ठिरं पुत्रं मारुताच्च वृकोदरं इंद्राद्धनंजयं चैव पृथा पुत्रानजीजनत् माद्रवत्यंतु
जानीतावश्विनाविति नश्रुतं नकुल सहदेवश्च रूपसत्वगुणान्वितौ जज्ञे तु श्रुत
देवायां तनयो वृद्धशर्मणः करूषाधिपतिर्वीरो दंतवक्रो महाबलः केकेय्यां श्रुत
कीर्त्यां तु जज्ञे संतर्दनः पुनः चैकितानबृहत्क्षत्रौ तथैवान्यौ महाबलौ विंदानुवि
दावावंत्यौ भ्रातरौ तु महाबलौ श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालो बभूव ह दमघोष।
स्य राजर्षेः पुत्रो विख्यातपौरुषः यः पुरासीद्दशग्रीवः संबभूवारिमर्दनः पडुश्रवा।
नुजस्तस्य रुजकन्या रुजस्तथा पत्न्यस्तु वसुदेवस्य त्रयोदश वरांगनाः पौरवी रो
हिणी चैव मदिरा चापरा तथा तथैव रुद्रवैशाखी देवकी सप्तमी तथा सुगंधी वन
राजी च द्वे चान्ये परिचारके रोहिणी पौरवी चैव बाह्लीकस्यात्मजाभवत् ज्येष्ठा।

त्वीमहाभागादयितानकदुंदुभेः श्रेष्ठं लेभे सुतं रामं सारणं निशठं तथा दुर्दमं दमनं शुभ्रं पिं
डारकं कुशीनकौ चित्रांनाम कुमारी च रोहिण्यपि प्रोव्य जायत पौत्रो रामस्य जज्ञाते विज्ञा
तौ निशितोल्मुकौ पार्श्वी च पार्श्वमर्दी च शिशुः सत्यधृतिस्तथा मंदवाहो वरमानोगि
रिकौ गिरिरेव च शुक्लगुल्मोतिगुल्मश्च दरिद्रान्तकएव च कुमार्यश्चापि पंचाधानामत
स्तानिबोधत अर्चिष्मती सुनंदा च सुरसा सुवचास्तथा नयाशतनवलाचैव सारणस्य सु
तास्त्विमाः भद्राश्वो भद्रगुप्तिश्च रोहिताश्च सुभद्रकः दुर्मदश्चाभिभूतश्च रोहिण्याः कु
लजाः स्मृताः नंदोपनंदो मित्रश्च कुक्षिमित्रस्तथाचलः चित्रोपचित्रकौ नैवचास्थितः पुष्टि
स्थापरः मदिरायाः सुतानेतान् सहदेवाव्यविजज्ञिरे उपबिंबोथबिंबश्च सत्वदंतो महौज
सौ चत्वार एते विख्याता भद्रापुत्रा महाबलाः वैशाख्या मम मदाकौशिः सुषेणः कीर्तिमा
नपि तदायो भद्रसेनश्च यजुदायश्च पंचमाः पुष्टिभद्रविदेकश्च कंसः सर्वान् जघान ता
न् अथ तस्यामवस्यायां प्राभुप्रान्सवभूवर लोकनाथ पुनर्विभुः सर्वं कृत्सः प्रजाप

श्रा॰
२५४

तिः अवुक्तानामभवत्कस्यासुभद्रायभद्रभाषिणी कस्यासुभद्रेतिपुनःव्याख्यातावसीनंद
नी सुभद्रायायरथीपार्थादभिमन्युरजायत सदेवस्यभार्यामहाभागासुसमस्तुयेपुत्रा
जज्ञिरेसूरानामतस्तांन्निबोधत अतोस्यसहदेवायांशूरोजज्ञेमयोसवः शाई॰देवाग्ने
नस्तनुंशौरेर्जज्ञेकुलोद्वहे उपसंगंवसंचापितनयौदेवरक्षितो पर्वदशास्वतास्तस्यक
सस्यावध्यघातयत् विजयंरोचनंचैववर्द्धमानंतथैवच एतान्सर्वान्महाभागानुपदे
वाविजायत अगाहीचसस्याचैवसहदेवाशिशिरायनी सप्तमंदेवकीपुत्रंसुनामास्तुवे
स्तुतं गवेषणंमहाभागंसंग्रामेचित्रयोधिनं श्राद्धदेवंपुरावेनवनेविचरितेद्विजाः ते
वायामदद्यात्कौशिरिः पुत्रकौशिकमव्यय सुगांधिवनराजीचशौरेराभ्यापरिग्रहः पुंडूश्च
कपिलश्चैववसुदेवात्मजौ तौ तयोराजाभवत्पुंडूः कपिलस्तुवनंययौ तस्यांसमभ
वद्वीरोवासुदेवात्मजोवली राजानामनिषादोसौप्रथमःसधनुर्द्धरः विख्यातोदेवभा
जस्यमहाभागसुतोभवत् पडितानांमतंप्राहुर्देवश्रवसमुद्भवं अश्मकाल्भनेपुत्रमना

राम॰
२५४

हर्षिंयशस्विनं जितवंतं नक्रशत्रुघ्नं प्राहुर्देवमहावलं अजायत अग्राह्यदेवो नैषाद्वाधिर्यतः
स्मृतः एकत्वगोमहावीर्यो निष्कैः परिवर्जितः गंडूषायानयत्यायकुसलत्वाद्दौह
तः चारुदेष्णंच सांवंच -- पंचासृलहत्तो ननिजः नतिमालस्य स्वपुत्रोकनकस्य च वका
वनेषुपुत्रायवसुदेवप्रतापवान् सोभिद्रदौस्तनंवीरं शौरिकैशिकमेवच उपाश्वकोपवृश्नि
ववरुणस्यामसंजितः अनयत्यो भवत्स्यामसुपामकलत्ववतंयुयो नगुरुसमानो भोजेवंशज
क्षितिवमवाप्नुयात् यदंजन्मकृत्स्नस्य पठेननियतव्रतः श्रावयेद्ब्राह्मणंत्वापिसमहन्मुखा
माप्नुयात् देवदेवो महातेजाः पूर्वंकृत्स प्रजापतिः विहारार्थं मनुष्येषु जज्ञे नारायणः प्रभुः
देवक्यां वसुदेवेन तपसा पुष्करेक्षणः चतुर्बाहुस्तु संजज्ञे दिव्यरूपश्रियान्वितः प्रकाशे
भगवान्योगी कृष्णो मानुषमागतः अव्यक्तो व्यक्तलिंगस्थः स एव भगवान्प्रभुः नाराय
णो यतश्चक्रे प्रभवं चाव्ययं हि यत् देवो नारायणो भूत्वा हरिरासीत्सनातनः यो सृजत्सा
दिपुरुषं पुरा चक्रे प्रजापतिः अदितेरेव पुत्रत्वमेत्य यादवनंदनः देवो विष्णुरिति [illegible]

क्रादनवरोभवत् प्रसादजं यस्य विभोरदित्याः पुत्रकारणं वधार्थं हर शत्रूणां दैत्यदानवरक्ष
सां ययातिर्वंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः कुलं पुण्यं यतः कर्मभेजे नारायणः प्रभुः सा
गराः समकंपंत चेलुश्च धरणीधराः जज्वलुश्चाग्नयो शांता जायमाने जनार्दने शिवा
श्च प्रववुर्वाताः प्रशांतमभवद्रजः ज्योतिष्यभ्यधिकं रेजुः जायमाने जनार्दने अभिजिन्ना
म नक्षत्रं जयंती नाम शर्वरी मुहूर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः अव्यक्तः शाश्वत
कृष्णो हरिर्नारायणः प्रभुः जायमानो हि भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रजाः आकाशात्पुष्पवृष्टिः
श्च ववर्ष त्रिदिवेश्वरः गीर्भिर्मंगलयुक्ताभिस्तुवंतो मधुसूदनं महर्षयः सगंधर्वा उपत
स्थुः सहस्रशः वसुदेवस्तु तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजं श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा दिव्यैर्दिव्यै
र्लक्षणैः उवाच वसुदेवस्तं रूपं संहर वै प्रभो भीतो हं कंसतस्तात एतद्देवं ब्रवीम्यहं
मम पुत्रा हतास्तेन ज्येष्ठास्ते ह्यद्भुतदर्शनाः वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं संहृतवान्प्रभुः अनु
ज्ञातः पिता त्वेनं नंदगोपगृहं नयत् उग्रसेनपतेस्तिष्ठन्यशोदायै तदा ददौ तस्यका

लं तु गर्भिण्यौ यशोदादेवकी तथा यशोदा नंदगोपस्य पत्नी सा नंदगोपतेः यामेव
रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलप्रभुः तामेव रजनीं कन्यां यशोदापि व्यजायत तं जातं र
क्षमाणस्तु वसुदेवो महायशाः प्रादात्पुत्रं यशोदायै कन्यां तु जगृहे स्वयं दत्त्वेनं नंद
गोपस्य रक्षमामिति चाब्रवीत् सुतस्ते सर्वकल्याणं यादवानां भविष्यति अयं स गर्भो
देवक्या मस्मात्क्लेशान्नु हनिष्यति उग्रसेनात्मजायां च कन्यां आनकदुंदुभेः निवेदया
मास तदा कन्येति शुभलक्षणा स्वसायास्तनयां कंसो जातां नैवावधारयत् अथ तां
मपि दुष्टात्मा हर्षेण समदान्वितः हन्तेनेषा यदा कन्या जाते ह्यन्यायवृथा मतिः क
न्यामप्यवद्यमेतत्र वृष्णिसंज्ञाति पूजिता पुत्रवत्परिपाल्यन्ती देवादेवान्यदा तदा तमे
विधिनोत्पन्नामाहु कन्यां प्रजापतिः एकादशस्तु जज्ञे वै रक्षार्थं केशवस्य ह तां
वै सर्वे मनसः पूजयिष्यंति यादवाः देवदेवो दिव्यवपुः कृष्णः संरक्षितोऽनया ज्ञ
यपदुच्चुः किमर्थं वसुदेवस्य भोजः कंसो नराधिपः जघान पुत्रान्बालान्वै तन्नो

ब्रा॰
पू॰ ५९

व्याख्यातुमर्हसि सूत उवाच शृणुध्वं वै यथा कंसः पुत्रानानकदुंदुभेः जातान्जाताञ्
निरस्तोघ्नः जघान पुत्रा वा तान्वै तत्रो व्याख्यातुमर्हसि सूत सर्वान्निश्चिपेद्वृथा मतिः
मया यथा महावाहो जातः कंसो विनाशितः यथा चाप्यो भगो विंदः सवृद्धः पुत्रको तत्
मः उक्तं हि किल देवक्या वसुदेवस्य धीमतः सारथ्यं कृतवान्कंसो युवराजस्तदा भ
वत् ततो नरिहि वागासीद्दिव्या भूतस्य कस्यचित् कंस मरत्वं ततो गोत्रेण शुक्ला लोक
साक्षिणी यामेतां वहसे कंस रथेन परकारणात् अस्याः यः सप्तमो गर्भः स ते मृत्युर्भ
विष्यति तां श्रुत्वा व्यथितो वाणीं तदा कंसो व्यथामतिः निकृष्य खड्गं तां कन्यां हंतुका
मोऽभवत्तदा तामुवाच महावाहुर्वसुदेवः प्रतापवान् उग्रसेनात्मजं कंसं सौहृदात्प्र
णयेन च न स्त्रियं त्वं ह्रियो जातु - - - हंतुमर्हति उपायः प्रतिदृष्टोऽत्र मया यादवनं
दन: योऽस्याः संभवते गर्भः सप्तमः पृथिवीपते तमहं ते प्रयच्छामि तत्र कुर्या यथा
क्रम न त्विदानीयथ ह्येतं व्रतेष्वाभूरिदक्षिणः सर्वानस्यार्पितान्गर्भान्से सने ष्यामि

राम
२५९

नेवशं एवंमिष्यानाश्रेष्ठ्वामेषानभविष्यति एवमुक्तोऽतुलीतः मजग्राहननयोनदा
वसुदेवस्तताभार्यामवाप्यमुदितोभवत् कंसस्यावधिपुत्राण्यापुकर्माव्रुष्यामति अथ
पउत्तुः कष्पवसुदेवस्तुयंदेवकीचयशस्विनी नंदगोपस्तुकस्त्वेषः यशोदाचमहा
यशा योविस्नुजनयामासयाचैनंचाभ्यवर्द्धयत् सुतउ पुरुषःकश्यपस्यासनदित्या
स्तस्त्रियस्लथा अप्यकामान्महावाहुदेवकंसासमवर्द्धयत् अवरन्समहीदेवः प्रविष्टोमा
नुषीनतुं मोहयन्सर्वभूतानियोगान्मायोगमायया नष्टेधर्मेतथाजज्ञेविस्तुमुस्त्रिकुले
स्वयं कर्त्तुंधर्मव्यवस्थानमसुराणांप्रणाशनं आहृतास्तक्मिणीकन्यासत्याम्नग्निजिती।
सदा साञाजितीसत्यभामाजांबुवत्यपिरोहिणी सेव्यासुदेवीमाद्रीचसुशीलानामचा
परा कालिंदीमित्रविंदाचलक्ष्मणाजालवासिनी एवमादीनांदेवानांसहस्राणिचषो
डशः चतुर्दशातपोधीगात्राणांसप्सरसांदिवि विचित्रदेवागाङ्केणविसिष्ठास्त्विह
प्रेषिता यन्माथवासुदेवस्यउत्पन्नारानवश्मम एताःपत्न्योमहाभागविष्वकसेनस्य

श्री॰
३४१

विख्याताः प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सुदेष्णशरभस्तथा - - - - - - - - - - - - - - -
- - - चारुगुप्तश्चारुरुद्रश्च भद्रचारुस्तथापरः चारुविंध्यश्च रुक्मिण्याः कन्यां चारुम
तीं तथा भानुर्भानुस्तथाप्यक्षश्च रोहितो मंत्रयस्तथा जगंधकस्ताम्रवृक्षाप्सभौमविश्वज
रंधमः चत्वारोजज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्वजात् भानुभैकरिका चैव ताम्रपर्णी जरं
धमा सत्यभामासुता ह्येतान जांबवत्याग्रजाः प्रभो भद्रश्च भद्रगुप्तश्च भद्रविंदस्तथै
व च सप्तबाहुश्च विख्यातः कन्या भद्रावती तथा संबोधनी च विख्याता ज्ञेया जांबव
तीसुता संग्रामजिच्च शतजित्तथैव च सहस्रजित् एते पुत्राः सुदेव्याश्च विष्वक्सेनश्च
र्त्तिताः वृकोवृकाश्वोवृकजिद्वृजिनी च सुगना मित्रबाहुः सुनीथश्च नग्नजित्याः प्र
जाः स्मृताः एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोधत प्रयुतं तु समाख्यातं वासुदेवस्य
ये सुताः अयुतानि तथाष्टौ च शूराणां विशारदाः जनार्दनस्य वंशो वः कीर्तितो यं य
थातथं बृहती त्रिगर्तकोनेसगतस्तथा कन्या सा वृहद्रुकुश्च शैनेयस्य महात्मनः न

राम॰
३४१

स्याः पुत्रास्तु विख्याता स्तुयसंमितशोभिताः अंगदः कुमुदश्चैव श्वेतः कन्याश्चैतास्तथैव
च श्यामा वरुश्च चित्रश्च अञ्जनश्चित्रवरश्च पृः चित्रसेनः सुतश्चास्य कन्या चित्रवती
तथा तेव श्वतुं ववाणश्च जनतस्ते वश्चतावुभौ युधिष्ठिरस्य कन्यातु श्रुतनुर्नामसवि
श्रुता तस्याम ष्वस्ततो जज्ञे वज्रो नाम महायशाः वज्रश्च प्रतिवाहुश्च - चारुस
स्यचात्मजः कशुः सुपार्श्वे तनपं जज्ञे सावानरश्चिनं तिमको सुस्तपोराणया
देवानां महात्मनां षष्टिंशातसहस्राणि वीर्यवंतो महावलाः देवांशाः सर्वपवेह
त्पन्नास्तेमहौजसः देवासुरेहतायेच असुरावेमहातपाः इहोत्पन्नामनुष्येषु वाधं
ते सर्वमानवान् तेषां सुसंख्यातुं नापि तु उत्पन्नायादवे कुले कुलानि दशचैवकं चपाद
वानां महात्मनां सर्वमेककुलं यद्वदर्त्तति वैस्मवै कुले विस्तरेणां प्रमाणेच प्रभुत्वे
च व्यवस्थितः निदेशस्थायिभिस्तस्य वध्यंते सर्वमानुष्याः इति प्रभूति वृष्णीनां स
मासव्यासयोगतः कीर्तितानुप्रकीर्त्तितां कीर्त्तिमस्तिडभीप्सता ॥ इति श्रीमहा

पुराणे वायुप्रोक्ते विष्णुवंशानुकीर्त्तनं नाम ॥ मनुष्यप्रकृतीन्देवान् कीर्त्यमानान्निबो
धत संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नः साम्ब एव च अनिरुद्धश्च पंचैते वंशवीराः प्रकीर्त्तिताः
सप्तर्षयः कुबेरश्च यक्षो माणिचरस्तथा शालकी बदरश्चैव विद्वान्धन्वन्तरिस्तथा
नंदिनश्च महादेव शालंकायन एव च आदिदेवस्तथा विष्णुरेभिः सार्द्धं देवतैः अथ
यऊचुः विष्णुः किमर्थं संभूतः स्मृताः संभूतयः कति भविष्याः कति वा नेतुः प्रादुर्भावा
महात्मनः ब्रह्मक्षत्रेषु शान्तेषु किमर्थमिह जायते पुनः पुनर्मानवेषु तन्नः प्रब्रूहि
प्रकृतौ विस्तरेणैव सर्वाणि कर्माणि रिपुघातिनः श्रोतुमिच्छामहे सम्यग्देहेकृस्नं
स्य धीमतः कर्मणा मानुषं पूर्वं च प्रादुर्भावश्च ये प्रभो यच्चास्य प्रकृति स्वन्तनावास्मान्व
क्तुमर्हसि कथं स भगवान्विष्णुः सुरशत्रुनिषूदनः वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमा
गतः अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिरलंकृतं देवलोकं किमुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहागतः
देवमानुषयोर्नेता स्वयंभुवः प्रभवो हरिः किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये समवेशयत्

यश्चैकं वर्त्तयत्येको मनुष्याणां मनोमयं । मानुष्येषु सकलं पुष्टिं चक्रे चक्रभृतां वरः गोपाय
नेयः कुरुते जगतः सार्वलौकिकं सकलं योगगतो विष्णुर्योगात्मा करोत्प्रभुः महाभूतानि भू
तात्मा योद्धारश्चकार ह श्रीगर्भं सकलं गर्भे स्त्रियाभूच्चरयाधृतः येन लोकान्क्रमैर्जि
त्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशोत्सुकाः स्थापिता जगतो मार्गे त्रिवर्गप्रवरासुयः येन कालेन जगति
त्वा कृत्वा तोयमयं वपुः लोके मेकार्णवं चक्रे वृष्णिपुरुषेणावर्त्मना यः पुराणे पुराणात्मा
वाराहरूपमास्थितः दंष्ट्राजित्वा वसुमतीं सुराणां सुरसत्तमः येन सिंहं वपुः कृत्वा द्विधा
कृत्वा च तत्पुनः पूर्वदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हतः यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः सं
वर्त्तको विभुः पातालस्थोर्णवगतः पपौ तोयमयं हविः सहस्रचरणं देवं सहस्रांशुं स
हस्रशः सहस्रशिरसं देवं यमाहुर्वै युगे युगे नाभ्यारण्ये समुद्भूतं यस्य पैतामहं गृहं
एकार्णवगते लोके तत्पंकजमयं पंकजं येन निर्तिहिता दैत्याः संग्रामे तारकामये सर्वदे
वमयं कृत्वा सर्वायुधधरं वपुः गरुडस्थेन चोत्क्षिप्तः कालनेमिर्निपातितः उत्तरा

ब्रा॰
२४९

शेषसमुद्रस्य क्षीरोदस्य महतो दधेः यः शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिरं महत् पुराण
णिर्मेममधुतदिव्येन पः कषोदादितिपुरा यं शार्ङ्गं च योदेत्यगणावरुद्ध गर्भावमानेन भृ
शं चकार दैत्यान् सलिले शयानान् हत्वा च देवान् त्रिदशान् सदेवांश्चक्रे सुरेशं पुरुहूत
मेव गार्हपत्येन विधिनान्वाहार्येण कर्मणा अग्निमाहवनीयं च चक्रे हव्यप्रदान्मा
वे हव्यदांश्च सुरांश्चक्रे कव्यदांश्च पितॄनपि भोगार्थं यज्ञविधिना यो यज्ञो यज्ञक
र्मणि यूपान् समितः स्रुवं सोमं पवित्रं परिधीनपि यज्ञियानपि द्रव्याणि यज्ञांश्च सद
स्यान् सदस्यान् यजमानांश्च अश्वमेधान् क्रतूत्तमान् विबभाज पुरा यश्च पारमेष्ठे
न कर्मणा युगानुरूपं यः कृत्वा त्रयो लोकाननुक्रमं क्षणानिमेषाः काष्ठाश्च कलाश्चैव का
लमेव च मुहूर्तांस्तिथयो मासा दिनं संवत्सरं तथा ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिवि
धं तथा आयुः क्षेत्राण्युपचयं लक्षणं रूपसौष्ठवं मेधावित्वं च शौर्यं च शास्त्रस्यैव च
पारगं त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रिविधा भावकास्तु यः त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयो या

राम॰
२४९

मास्तुयोगुणाः सृष्टालोकाश्चराश्चैवयेनानेननकर्मणा सर्वभूतगुणास्त्वष्टा सर्वभूता
णात्मना तृणामिंद्रियसर्वेषांयेनातेनरमतेचयः गतागतानांतेनाम सर्वान्वविविधेश्व
रः योगतिर्धर्मयुक्तानामगतिपापकर्मणि चातुर्वर्ण्यस्यप्रभवश्चातुर्वर्ण्यस्यरक्षिता
चातुर्विद्यस्ययोवेत्ताचातुराश्रम्यसंश्रयः दिगंतरनभोभूमीरापोवायुर्विभावनः चंद्र
सूर्यद्वयंयोतिर्युगेशः क्षणदाचराः यः परंश्रूयतेदेवोयः परंश्रूयतेतपः यः परंतप
तः प्राहुर्यः परंपरमात्मवान् आदित्यादिस्तुयोदैत्यांतकोविभुः युगांतेष्वंत
कोयश्चयश्चलोकांतकोंतकः सेतुर्योलोकसेतूनांमेध्योयोमेध्यकर्मणां वेद्योयोवेद
विदुषांप्रभुर्यः प्रभवात्मनां सोमभूतस्तुभूतानामग्निभूतोग्निवर्चसां मनुष्याणांम
नोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनां विनयोनयवृत्तानांतेजस्तेजस्विनामपि विग्रहोविग्र
हाणांयोगतिर्गतिमतामपि आकाशप्रभवोवायुः वायुप्राणाहुताशनः देवाहुता
शनप्राणप्राणोग्नमधुसूदनः रसाच्छ्रोणितजातं श्रोणितान्मांसमुच्यते मांसात्तु
मेदसो

ब्रा॰
३५०

जन्ममेदमास्मिन्निरुच्यते अस्योमेर्जा समभवत्स जातः शुक्रसंभवः शुक्राङ्गर्भस
मभूत्स्मलेनकर्मणा तत्रायोऽप्रथमाचापः ससौम्योगानशिरुच्यते शुक्रंसोमा
त्मकं विद्यादार्तवं पावकात्मकं भावौरसानुगौवेनौ वीर्यंच शशिपावकौ कफवर्गे
भवेत्कुक्रं पित्तवर्गेच शोणितं कफस्यहृदयंस्थानं नाभ्यांपित्तंप्रतिष्ठितं देहस्यम
ध्येहृदयंस्थानंतुमनसस्मृतं नाभीकोष्ठांतरस्यस्तुतत्रदेवोहुताशनः मनःप्रजा
पतिर्ज्ञेयः कफःसोमोविभाव्यते पित्तमग्निःस्मृतावेतावग्नीषोमात्मकंजगत् एवंप्रव
र्तितगर्भेवर्तितेर्बुदसंनिभे वायुप्रवेशनंचक्रे संगतः परमात्मना सपंचधा शरीर
स्याविधत्तेवर्द्धयेत्पुनः प्राणापानौसमानश्च उदानोव्यान एवच प्राणोस्य परमात्मा
नं वर्द्धयन्परिवर्द्धते अपानः पश्चिमंकायसुदानोर्द्धंशरीरिणः व्यानोव्यानस्ययेन
न समानः सर्वसंधिषु भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायंतेंद्रियगोचरात् पृथिवीवायुराका
शमापोज्योतिश्चपंचमं सर्वेंद्रियनिविष्टानंस्वंस्वयोगंप्रचक्रिरे पार्थिवंदेवहमा

राम॰
३५०

हत्वा प्राणात्मानं च मारुतं किं शाल्याकाशयानानि जलच्चायं प्रवर्त्तते ज्योतिश्च द्वापि
तेयो स्नाते षो यत्रा मतः स्रते संग्राममविषयांश्चैव यस्य वीर्याण्प्रकीर्त्तिताः इत्येतानुरूप
सर्वान्कृत्स्नलोकसनातनान् नेधने स्मिन्कथं लोके नरत्वं विष्णुरागतः एष नः संश
यो धीमान्नैषवैविस्मयो महान् कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुं श्रोतुमि
च्छामहे विष्णोः कर्माणि च यथाक्रमं आश्चर्यं परमं विष्णुर्देवदेवश्च कथ्यते विष्णोरुत्प
त्तिमाश्चर्यं कथयस्व महामते एतदाश्चर्यमाख्यानं कथ्यतां वै सुखावहं प्रख्यातबल
वीर्यस्य प्रादुर्भावान्महात्मनः कर्मणाश्चर्यभूतश्च विष्णोः सत्वमिहोच्यतां स्तुतउ श्र
णु चकीर्तयिष्यामि प्रादुर्भावं महात्मनः यथा स भगवान्जातो मानुषेषु महातपाः
सन्न सततः श्रोता भृगुशापेन मानुषे जायते च युगांते देवः कार्यार्थसिद्धये तस्य
दिव्यां तनुं विष्णोर्गदतो मे निबोधत युगधर्मे परावृत्ते काले च शिथिले प्रभुः कर्त्तुं ध
र्मव्यवस्थानं जायते मानुषेष्विह भृगोः शापनिमित्तेन देवासुरकृतेन च जायय

ब्रा॰
२२१

ऊचुः कथं देवासुरकृतेनाध्याहारमवाप्नुयात् एतद्वेदितुमिच्छामो वृत्तं देवासुरं कथं
सूत उ॰ देवासुरं यथावृत्तं ब्रुवतस्तन्निबोधत हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्त्रैलोक्यं प्राक्प्रशास
ति बलिनाधिष्ठितं राज्यं पुनर्लोकत्रये क्रमात् सख्यमासीत्परं तेषां देवानामसुरैः सह
युगाख्यादशसंपूर्णमासीदव्याहतं जगत् निर्देशात्स्थितेनैव तयोर्देवासुरा भवन्
बलौ चबंधे विवादोयं संप्रवृत्तः सुदारुणः देवासुराणां च तदा घोरः क्षयकरो महान्
तेषां दायनिमित्तं वै संग्रामा बहवो भवन् वराहेस्मिन् द्वादशैव षण्मकीर्तिका स्मृताः
नामतस्तु समासेन शृणुध्वं तान्विवक्षतः प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयश्चापि वामनः तृती
यः स्तु वराहः चतुर्थोमृतमंथनः संग्रामः पंचमश्चैव संघोरस्तारकामयः षष्ठो
ह्याडीवकस्तेषां सप्तमस्त्रैपुरः स्मृतः अंधकारोष्टमस्तेषां ध्वजश्च नवमस्मृतः वार्त्रश्च
दशमो ज्ञेयः ततो हालाहलस्मृतः स्मृतो द्वादशमस्तेषां घोरकोलाहलोपरः हि
रण्यकशिपुर्दैत्यो नरसिंहेन सूदितः वामनेन बलिर्बद्धः त्रैलोक्याक्रमणे कृते हि

राम॰
२२१

रण्याक्षो हतो द्वंद्वे प्रतिवादे तु दैवतैः बलो महासत्वः संग्रामे ह्यपराजितः दंष्ट्रायां
तु वराहेण समुद्रात्तु द्विधा कृतः प्रह्लादो निर्जितो युद्धे इंद्रेणामृतमंथने विरोचनस्तु प्रह्ला
दिर्नित्यमिंद्रवधोद्यतः इंद्रेणैव स विक्रम्य निहतस्तारकामये भवादवध्यतां प्राप्य विश
षाह्लादिभिस्त्रयः जंभे निहतः षष्ठे शंकुकर्णो निहेन विष्णुना अशक्नुवंतो देवे भुजंसो
हुं त्रिदैवतं निहता दानवाः सर्वे त्रिपुरे त्र्यंबकेण तु असुरांश्चैव राक्षसांश्चांधकारि
के जिता देवमनुष्यैस्ते पितृभिश्चैव संगतान् सहृतान् दानवांश्चैव संगता तु कृत्स्नशः
श्चतान् तथा विप्लस्य सहायेन महेंद्रेण निवर्हितः ततो ध्वजो महेंद्रेण मायाछन्नश्च यो
धयन् ध्वजे लक्षं समाविश्य विप्रचित्तिः सहानुजः दैत्याश्च दानवाश्चैव संहतास्तेन हि
त्वशाश्चतान् रजिः कोलाहले सर्वान् देवैः परिवृतो जयत् यज्ञामतेन विजितो षण्डाम
र्कौ तु देवतैः एवं देवासुरा वृत्ता संग्रामा द्वादशैव तु देवासुरक्षयकराः प्रजानां तु शिवा
गायत्रा हिरण्यकशिपु राजा वर्षाणामर्बुदं वभौ तथा शतसहस्राणि ह्यधिकानि हि

सप्ततिः अष्टीतिच सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च पर्याये तस्य राजा तु बलिर्वर्षार्बुदं
पुनः षष्टिं चैव सहस्राणि त्रिंशच्च नियुतानि च बले राज्याधिकारस्तु यावत्कालं बभूव
ह प्रह्लादेन गृहीतोभूत्तावत्कालं तु वै सुरैः इंद्रास्त्रयस्ते विख्याता असुराणां महौजसः
दैत्यसंस्थमिदं सर्वमासीद्दशयुगं किल असपत्नं ततः सर्वं राज्यं शतयुगं पुनः त्रैलोक्य
मिदमव्यग्रं महेंद्रेणानुपाल्यते प्रह्लादस्य कृते ह्यस्मिंस्त्रैलोक्ये कालपर्ययात् पर्याये
तु वसे प्राप्ते त्रैलोक्यं पाकशासनः ततोऽसुरान्परित्यज्य यज्ञो देवानुपागमत् यज्ञे देवान
प्युपगते काव्यं ते ह्यसुरा अब्रुवन् हृतं नोऽभिषतो राज्यं त्यक्त्वा यज्ञः पुनर्गतः स्थातुं न शक्नु
मो ह्यत्र प्रविशामो रसातलं एवमुक्तोऽब्रवीदेतान्विषण्णः सान्त्वयन्गिरा मा भैष्ट धार
यिष्यामि तेजसा स्वेन वै सुराः वृष्टिरोषधयश्चैव रसा वसु च यत्क्वचित् कृत्स्नामपि च तिष्ठं
तु पादस्तेषां सुरेषु वै युष्मदर्थं प्रदास्यामि तत्सर्वं धार्यते मया ततो देवासुरान्दृष्ट्वा धृता
न्काव्येन धीमता अमंत्रयंस्तदा ते वै संविग्ना विजिगीषया एष काव्य इदं सर्वं व्यावर्तय

तिनोबलान् साधु गच्छाम हेतत्सर्वं क्षीणानां ध्यायद्दितान् प्रसह्याहित्वमसिहास्तु पातालं प्रा
पयामहे ततो देवास्तु संरब्धा दानवानभिसत्वरं जग्मुर्वर्धमानानाते काव्यमेवाभिदुद्रु
वुः ततः काव्यस्तु तान् दृष्ट्वा तान् सर्वान् देवैरभिद्रुतान् समरक्षत शास्त्राध्यानं देवेभ्यस्तदितेस्त
तान् काव्यो दृष्ट्वा स्थितानेवान तत्र देवाभ्यर्चिनवन्त तानुवाच ततो ध्यात्वा पूर्ववृत्तमा
नुस्मरन् त्रैलोक्यं विजितं सर्वं वामनेन त्रिभिः क्रमैः बलिर्बद्धो हतो जंभो निहतश्च विरो
चनः महासुरा द्वादशासु संग्रामेषु सुरैर्हताः तैस्तैरुपायैः प्रमिखा निहतायैः प्रधानतः
किंचिच्छिष्टास्तु वै यूयं युद्धे पाल्यमेषु वै स्वयं नीतिर्वोहि विधास्यामि कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यतां या
स्याम्यहं महादेवं मंत्रार्थे विजयाय च अग्निमाप्याययेद्धोता मंत्रैरेव बृहस्पतिः ततो या
स्याम्यहं देवं मंत्रार्थे नीललोहितं युष्माननुग्रहिष्यामि पुनः पश्चादिहागतः यूयं तप
श्चरध्वं वै संवृता वल्कलैर्वने न वै देवा वधिष्यन्ति यावदागमनं मम अप्रतीयास्ततो मंत्रा
न्देवान् प्राप्य महेश्वरात् योत्स्यामहे पुनर्देवान् ततः प्राप्स्यथ वै जयं ततस्ते कृतसंवादा देवा

ग्रा॰
३१३

तुस्तस्ततोमहागः त्वमस्यचादावयंसर्वेलोकान्सूयंक्रमतवै वयंनपश्यारिष्यामः संवृत्ताव
ल्कलोर्वने यज्ञादस्यावचश्रुत्वासत्यव्याहरंतंनतत् ततोदेवानिवृत्तावैविख्यामुदिता
स्त्वह नालसाहित्वरुदैत्येभ्यस्तान्वैजग्मुर्यथागताच ततस्तानब्रवीत्काव्यः किंचित्काल
मुपास्यत निरुत्सुकालतोयुक्ताकालंकार्यार्थसाधकाः पितुर्ममाश्रमस्थावैसर्वेदे
वासवासवाः समंदिश्यात्तुसत्काव्योमहादेवंप्रपद्यच प्रणम्येनमुवाचाप्यजगामव
मीश्वरं मंत्रानिमानाहंदेवयेनसंतिवृहस्पतेः पराभवायदेवानामसुरेष्वभयावहान्
एवमुक्तोब्रवीद्देवोमंत्रानिच्छसिवैद्विज व्रतंचरमयोदिष्टंब्रह्मचारीसमाहितः पूर्णंव
र्षसहस्रंवैपडधूममवाकशिराः यदिपास्यतिभद्रंतेमत्तोमंत्रमवाप्स्यसि तथोक्तो
देवदेवेनसशुक्रस्तुमहातपाः पादौसंस्पृश्यदेवस्यबाढमित्यभ्यभाषत व्रतंचरा
म्यहंदेवोयथोदिष्टोसिवैप्रभो ततोनियुक्तोदेवेनकुंडधारस्यधूमकृत् असुराणांहि
तार्थायतस्मिनशुक्रेगतेतदा मंत्रार्थंत्रोपयेतस्यवसतिब्रह्मचर्यंमहेश्वरे तद्बुद्धानी

राम॰
३१३

निर्स्वेद्ध सा ज्यं न्यस्तं तदासुरैः तस्मिन् क्रिडनदा मर्षी देवा स्ता मममिड्वत् निशिता
त्रायुधाः सर्वे वृहस्पति पुरोगमाः दृष्ट्वा सुरगणा देवान्प्रगृहीतायुधान्पुनः उसेनुः सहसा
सर्वे मंत्रस्ता सितनो भवन् मालक्षास्त्र जयेद् तेभ्याचार्येभ्रतमास्थिते संस्पन्सममयादे
वाः सेस पत्र जिघांसवः अनाचार्यास्तभड्गे वो विभ्रलास्तपरिलिताः चीरवल्काजि
नधरानिः क्रियानिः परिग्रहाः इतो विजेतुं देवान्वै न शक्ता मः कथंचनः अस्तुहे भय
पयामशरणं काव्यमानरु पापपंततो भीसदाचेततदा भयं दत्तं ते यों नुभीतानां देत्या
नाममभयार्थिनां न भेतव्यं न भेतव्यं भयं त्यजत दानवाः मत्संनिधौ वर्ततां वो न भीर्भवि
तुमर्हति भयात्त्वाप्यभिपन्नास्तान्दृष्ट्वा देवास्तु गांलदा अभिजग्मुः प्रसह्यैतान्विचार्य
बलाबलं तांस्तु स्तान्वध्यमानांस्तु दैवै दृष्ट्वा सुरांस्तदा देवीं क्रुद्धाब्रवीदेनान्निंद्रन्वो
पुचत् व्याड्वं ततस्तो भीता दृष्ट्वा प्राकें वधीकृतं गते भृगुसंहे द्युविस्तृरिंड्मभाषता

श्री॰
३२४

इंद्रोब्रवीज्जहिच्छिन्नांयावन्नोनदहेद्धिभो विष्णोर्येणाभिभूतोहमनन्तस्त्वंजहिमाचिरं ततःस
मीक्ष्यतोविष्णुस्त्रीवधंकर्त्तुमास्थितः अभिध्यायततःशक्रमापन्नस्तत्रैवप्रभुः तस्यास्त्व
रमाणायाश्शीघ्रकारीहरिस्तदा छित्वाविष्णुस्त्रीवधंकृत्वाततोदेवकृतेर्वधाच्चिकीर्षितं क
हूलदस्समाविध्यशिरश्छिन्नंकेदमाधवः तंदृष्ट्वास्त्रीवधंघोरंचुकोपसहतिशीघ्रतरः ततोभिश
प्तोभृगुणाविष्णुर्भार्यावधेनतदा यस्मात्तेजानतापर्मात्रवधात्स्त्रीनिषूदिता तस्मात्वंसप्त
कृत्वोवैमानुषेषुप्रपत्स्यसि ततस्तेनाभिशापेननष्टेधर्मेपुनःपुनः लोकेसर्वहितार्था
यजायतेमानुषेष्विह अनुव्याहृत्यविष्णुस्तुतदादायशिरस्तथा समानीयततःकायेश्रायो
ग्रहेदमब्रवीत् एषत्वांविष्णुनामत्येहतांसंजीवयाम्यहं यदिकृत्स्नोमयाधर्मोचरितो।
ज्ञायतेयदिवा तेनसत्येनजीवत्वियदिसत्यंब्रवीम्यहं सत्याभिव्याहृतात्तस्यदेवीसंजीविनी
तदा ततस्तांप्रोक्ष्यशीतलाभिरद्भिर्जीवेतिसोब्रवीत् ततस्तांसर्वभूतानांदृष्ट्वासुप्तोत्थिता
मिव साधुसाध्वीत्यदृश्यानांवाचस्तास्स्वचतुर्दिशः दृष्ट्वासंजीवितामेवंदेवींसाभृगुणाततः।

राम॰
३५५

दा पिबतां सर्वभूतानां तदद्भुतमिवाभवत् असंभ्रमेण भृगुणा पत्नीं संजीवितां ततः दृष्ट्वा
शक्रो न लेभे शर्म काव्यभयात्ततः प्रजागरेण तत्रेंद्रो जयंतीमात्मनः सुतां प्रोवाच मति
मान्वाक्यं स्वां कन्यां पाकशासनः एष काव्यो ह्यनिंद्राय चरते दारुणं तपः तेनाहं व्याकु
लः पुत्रि कृतो हि बहुमतापेन गच्छ संभावयस्वैनं श्रमापनयनैः शुभैः तैस्तैर्मनोनुकूलैश्च।
उपचारैरतंद्रिता देवी साराध्य दुहिता जयंती शुभचारिणी गडक्ताए ध्यानं शाम्यंतं
वैलं प्रति मास्थितं पिबायपयोऽतं काव्यं सा काव्यकृत नवतीतदा गीर्भिश्चैवानुकूलाभिः
स्तुवंती वल्गुभाषिणी गात्रसंवाहने काले सेवमाना ~ वोत्सवैः शुश्रूषंत्यनुकूला च उवा
सबहून्नाः समाः सुखंधूमव्रते चापि घोरे वर्षसहस्रिके वरेणाछंदयामास काव्यः प्रीतो भव
तदा एवं ब्रुवन्नत्वयैकेन चीर्णमितान्येन केन चित् तस्मात्त्वं तपसा बुध्या शीलेन च बलेन च
तेजसा चापि विबुधान्सर्वांस्तानभिभविष्यति यच्च किंचिन्मम ब्रह्मन्विद्यते भृगुनंदनः सांग
सरहस्यं च यज्ञोपनिषदां तथा प्रतिभास्यति ते सर्वं तत्त्वाभ्यंतरेण न कस्यचित् सर्वाभिभा।

ब्रा॰
३९९

वितेनत्वंद्विजश्रेष्ठोभविष्यसि एवंदत्वावरंतस्मैभार्गवायपुनःपुनः अजेयस्त्वंधनेशानां
मवध्यस्त्वंचवैददौ एतानन्तश्चावरान्कामंः संप्रहृष्टतनूरुहः हृष्टासाडर्वभीतस्यदेव
स्तोत्रमहेश्वरः नतानिर्थकम्पितस्त्वेवंस्तुष्टवेनीललोहितं नमोस्तुशितिकंठायसुराणा
यसुवर्चसे रेरिहाणायलोपायवत्सराजजगत्पते कपर्दिने स्फोर्ध्वरोमोग्राह्यायपकारणा
यच संस्तुतायसुतीर्थायदेवदेवायरंहसे उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षायमीढुषे।
वसुरेतायरुद्रायतपसेचिरवाससे ह्रस्वायमुक्तकेशायसेनान्येरोहितायच कवयेराज
वृद्धायतक्षकक्रीडनायच गिरिशायार्धकेतुडायपतिनेतोडवायच सुवृत्तायसुहस्ता।
यधन्विनेभार्गवायच सहस्रबाहवेचैव सहस्रामलचक्षुषे सहस्रकुक्षयेचैवसहस्र
चरणायच सहस्रशिरसेचैव बहुरूपायवेधसे भवायविश्वरूपायश्वेतायपुरुषाय
च निषंगिणेकवचिनेसूक्ष्मायक्षपणायच ताम्रायचैवभीमायउग्रायचशिवायच
महादेवायशर्वायविरूपायशिवायच हिरण्यायवशिष्ठायज्येष्ठायमध्यमायच वध्य

राम॰
३९९

वेचपिंशंगाय पिंगलारुणायच पिनाकिनेनेषुमते चित्रायरोहितायच दुंदुभ्यायैकपा
दायअर्हयेबुद्धयेतथा मृगव्याधाय सर्पाय स्थाणवेभीषणायच बहुरूपायचोग्रायत्रिने
त्रायेश्वरायच कपिलायैकवीराय मृत्यवेत्र्यंबकायच वास्तोष्पते पिनाकाय शंकराय शि
वायच आरण्याय गृहस्थाय यतिनेब्रह्मचारिणे सांख्यायचैव योगाय ध्यानिने दीक्षिता
यच अंतर्हिताय शर्वाय भव्याय मालिने तथा बुद्धायचैव शुद्धाय मुक्ताय केवलायच रो
धसेचकिरातायब्रह्मिष्ठाय महर्षये चतुष्पादाय मेध्याय धर्मिणे शीघ्रगायच शिखं
डिनेकपालाय दंष्ट्रिणे विश्ववेधसे अप्रतीताय दीप्ताय भास्कराय सुमेधसे क्रूराय विकृता
यैव बीभत्साय शिवायच सौम्यायचैव मुण्डाय धार्मिकाय शुभायच अवध्याय मताया
य नित्याय शाश्वतायच कृशाय शारभायैव शूलिने चादिचक्षुषे सोमपायाज्यपाया
यधूमपायोष्मपायच शुचये लेलिहानाय सद्योजाताय मृत्यवे पिशिताशाय सर्वाय
मेघायावैफनायच व्याघ्रिताय अविष्ठाय भारताय यातिरिक्षवे क्षमाय सत्समांनाय सत्या

ब्रा॰
३९९

यतपनायच त्रिपुरघ्नायदीप्तायक्रायरोमशायच तिग्मायुधायमेध्यायसिद्धायचउ
ल्लसये रोचमानायचण्डायस्फीतायऋषभायच भोगिनेयजमानायशान्तायैवो
ड्डरेतसे अपघ्नायसर्वघ्नायमन्त्रवेयहिरेवच हुताशनेवप्रचेतनायचकृषेकिशलायच
सिकन्यायप्रमत्तायवरेण्यायेवचब्रह्म चित्रवेचसंधन्वायप्रमेध्यायपिनायच रक्षोघ्ना
यपशुघ्नायविघ्नाघशमनायच विक्रान्तायमहान्तायअनन्तायेदुर्गमायच दक्षायचज॥
घन्यायलोकानामीश्वरायच अनामयायचोहींयहसत्याधिष्ठितायच स्थिराणवाहवे
चैवसत्यायसत्यायनायच अशिकन्यायसमायपरीशिण्यायेकवचब्रह्मणे श्रेष्ठायवामदेवा
यहरणनायचबुधीमते महाकल्पायदीप्तायरोदनायसहायच हरधन्विनेककवचिनेर
थिनेचवरूथिने भृगुनाथायशुक्रायवह्निरिष्टायधीमते अग्रायअग्रसमायविश्रियाय
श्रियायच दिग्वासकृत्तिवासायभगघ्नायनमोस्तुते पशूनांपतयेचैवभूतानांपतये
नमः प्रणवेऋग्यजुःसामेस्वधायैवषडायच वषट्कारनमायेवन्नमस्तात्मनेनमः स

राम॰
३९९

हेयाज्ञेतयाहेयज्ञेहर्त्रे च वत्सप्रणाय च भूतभव्यभवायैव तुभ्यं कालात्मने नमः वसवे चैव सा
ध्याय रुद्रादित्याश्विनाय च दक्षिणावभृथायैव तुभ्यं यज्ञात्मने नमः तपसे चैव सत्याय
योगाय च शमाय च अहिंसायाप्यलोभाय सत्ये शौचायानिशाय च सर्वभूतात्मभूताय
तुभ्यं योगात्मने नमः अव्यक्तायाथ महते भूतायैवेन्द्रियाय च तन्मात्राय महान्ताय तुभ्य
तत्त्वात्मने नमः नित्याय चाप्यलिङ्गाय सूक्ष्माय चेतनाय च शुद्धायाविभवे चैव तुभ्यं नित्या
त्मने नमः नमस्ते त्रिषु लोकेषु स्वर्गान्तेषु भवादिषु सत्यान्तेषु महर्लोकेषु चतुर्षु चैव नमोस्तु
ते नमस्तोत्रे मया ह्यस्मिन्यद्व्याहृतं विभो मद्भक्त इति ब्रह्मण्य सर्वं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥
इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते स्तवः समाप्तः सूत उवाच एवमाराध्य देवेशमीशानं नी
ललोहितं ब्रह्मेति प्रणतस्तस्मै प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् कामात्स्थागात्रे संस्पृश्य हस्तेन प्र
तिमानभुवः निकामं दर्शनं दत्वा तत्रैवान्तरधीयत ततः सोन्तर्हिते तस्मिन्देवेशानुच
रेनद्दा तिष्ठन्प्रांजलिर्भूत्वा जयन्तोमिदमब्रवीत् कस्त्वं सुभगे का वा ड्वेति मयि ड

ब्रा॰ रिचता महतातपसायुक्तांकिमर्थंमांजुगोपसि ब्रह्मन्यासततंभद्राप्रश्नबेणादमेतच्च स्नेहे
३९० नचैवहृष्टोस्मिप्रीतोस्मिवरवर्णिनी किमकस्मिवरारोहेकस्तेकामः समभ्यता तंतेसंस्मर
याम्यद्यययपिस्यात्सुदुर्लभं एवमुक्ताब्रवीद्देवंतपसाज्ञातमर्हसि चिकीर्षितंमेब्रह्मर्षे
त्वंहिवेत्थयथातथं एवमुक्तोब्रवीदेतांहृष्टात्मेनचतल्लघा माहेश्वरींत्ववरारोहेमहि
मार्थमिहागता मयामहत्वंसुश्रोणिरुद्रशाबवर्णिनीभामिनि रुद्ररूपसर्वभूतेस्तुसंप्रयो
गमिहेच्छसि देवेंद्रादनलवर्णाभेवरारोहेसुलोचने इमंवृणीष्वकामंत्वंमनोवैवलुभा
विणी एवंभवंतुगच्छामोगृहांस्त्वेमनकाक्षिणि ततस्वगृहमागम्यजयंत्यास्तहितःप्रभुः
मतयाश्चश्रोहेब्यादशावर्णिनीभागशः रुद्ररूपःसर्वभूतानामायथासंहृतसदा के
नार्थमागतंकृत्वाकाव्यःसर्वेदितेसुताः सुभिनगमुद्दिक्ष्येतस्यसुदितासौदिद्दृक्षवः गौ
नायद्दानपशूर्पतोजयंत्यासंवृतेगुरू दाहृत्यपतस्यनहुधाप्रकृतिजगतुर्थेचागते वृहस्प राम॰
तिस्तुमहदृष्ट्वाकाव्यंचकारह पित्रर्थेदशावर्षाणिजंयंत्याहितकाम्यया शुधातद ३९०

नरं सोऽयं दैत्यानामिव चोदितः काव्यस्य रूपमास्थाय सोऽसुरान्समभाषत ततः सो मा गतानाद्
दृष्ट्वा बृहस्पतिरुवाच तान् स्वागतं सम याज्यानां संप्राप्तोऽस्मि हितनाय वः अहं वो ध्यापयिष्या
मि श्रमाविद्यामयाहिता ततस्तेऽद्भुतमनसो विद्यार्थमुपपेदिरे सर्वकामफलदां तस्मिन्स्त्री
मयेदशावार्षिके ययौ च समकालं समस्तोमन्त्रमतिस्तदा समयांते देवयानी सयोजा
नाह नानातदा बुद्धं चक्रे ततस्तापि याज्यानां प्रत्यवेक्षणे शुक्र उ देविगकामेहे दृष्टेन वाया
ज्यान्सुचिस्मिते विसृष्टां न प्रेषिते साध्वी त्रिवर्णायतलोचने एवमुक्ताब्रवीद्देवी भजे भक्ता
महाव्रत एवब्रुत्सस तं धर्मेन धर्मे लोपयामि ते स्वतउ ततो गत्वासुरान् दृष्ट्वा देवाचार्य
मधीमना वंचितान्काव्यरूपेण वेधसा स त्वरोऽब्रवीत् काव्य मानातं ज्ञानीधं प बृहस्पतिर
सौ भुवि वंचिता वत यूयं वै मयि सक्तेन दानवाः श्रुत्वा तथा ब्रुवाणं तं संभ्रान्ता दितिजास
तः प्रोचुस्तस्मादुभौ तत्र स्थिता सीना शुचिस्मिताः संभ्रमं तान्स्थिता सर्वे प्राय यंत न कि
चन ततस्तु प्रमुखे च भु काव्यस्तानसुनरब्रवीत् आचार्यो वो ह्ययं काव्यो देवाचार्योऽयम

गिरा: प्रत्युवाचतमां सर्वेत्पजेचैनंबृहस्पते। एवमुक्त्वासुरासर्वेतावभोसमवेत्तत् तदा
सुराश्चिशेषतत्तत्रआजानंलयोर्द्वयोः बृहस्पतिरुवाचैवमसंभ्रांतोयमंगिरा: काव्योहं
योगुरुर्दैत्यानामहं योयंमहस्पति: समोहयतिरूपेणमामकेनवतोसुरा: श्रुत्वातस्य
तत्तस्तैवसमंत्र्यायेवचोब्रवीत् अयंनोदशवर्षाणिसततंशास्तिवैप्रभु: एषवागुरुरस्मा
कमंतरेप्सुरयंद्विज: ततस्तेदानवासर्वेप्रणिपत्याभिवाद्यच वचनंजगृहुस्तस्यचिरा
भ्यासेनमोहिता: ऊचुस्तमसुरासर्वेक्रुद्धासंरक्तलोचना: अयंगुरुर्हितोस्माकंगच्छत्वं
नासिनोगुरु: भार्गवोंगिरसोवायभवत्वेवनोगुरु: स्थितावयंनिदेशेस्यगच्छत्वंमा
धमाचिरं एवमुक्त्वासुरासर्वेप्रापद्यंतबृहस्पतिं यदानप्रतिपद्यंतेतेनोक्तंतदाहिद्वि
तं चुकोपभार्गवस्तेषामवलेपेणवैतदा बोधितापिमयास्मान्नमांभजतदानवा: तो
स्मात्प्रनष्टसंज्ञावैपराभवंगमिष्यथ अतिव्याकृत्यतान्काव्योजगामाथयथागतं
ज्ञात्वाभिपातितान्हुरान्काव्येनतुबृहस्पति: कृतार्थंसमतदाहृष्ट:स्वंस्वरूपंप्रत्यपद्यत

ः सुधामृतरसास्वादाभ्यासानुकृतार्थोनिरधीयत ततः प्रनष्टे तस्मिंस्ते विभ्रांता दानवास्तदा
स्थितोधिकं च चिंतासमेताः परस्परमथाब्रुवन् प्रसन्नो विमुखो वा स्ववलात्ताडितो वधस्सावयं दग्धा।
स्यैवोपधायो गात्रेस्वस्वेचार्थैश्च मायया ततोसुरा पुरोहितास्ते देवेभ्यस्त्वरितायपुः प्रह्लादम
ग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ततः काव्यं समासाद्य श्रमितस्तु खेदाच्छुरवोः तानागता
न्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याश्र्यनुवाचह मयावोबोधिताः कालेयतोमा नाभिनंदथ ततस्तेनाव
लेपेनगातायूयं पराभवं प्रह्लादमग्रतः कृत्वा काव्यस्यानुगमं पुनः ततः काव्यं समासाद्य
श्रमितस्तु खेदाच्छुरवोः तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा काव्यो याश्च्यानुवाचह मयावोबोधिताः कालेय
तोमानाभिनंदथ ततस्तेनावलेपेन गतायूयं पराभवं प्रह्लादस्त्वमयोवाचमानस्तपन
भार्गवः स्वात्मात्याज्यात्मजमात्मानां ग्रंभकांक्षेव विशेषतः त्वयात्रुष्टा वयं ते नैव वाचा ये ण मो
हिता भक्तानर्हसि न स्वात्ते ज्ञात्वा दीर्घेण च चक्षुषा यदि नस्त्वं न कुरुषे प्रसादं भृगुनंदनः
अपध्यानस्त्वया सद्य प्रवेक्ष्यामो रसातलं सूत उवाच ज्ञात्वा काव्या यथा तत्वेकारुण्येना

ब्रा॰
३९६

नुकंपया एवमुक्तोनुनीतस्संस्तुतः कोपं त्यक्त्वा उवाचेदं तमेतद्वं - - - रसातलं व्रज
सुपुत्राविसर्पी यःप्रसन्नो वो मयि प्रगृह्णाति नष्टाकर्मृत्यघाकर्तृत्वादृष्टिर्हि बलवत्तरं साक्षात्प्रनष्टा
यावो यकामेतां प्रतिलभस्व प्राप्तः पर्यायकालो वर्हणित्वं स्वाम्यभावेन मत्प्रसादाच्च प्रभा
भिभूतं त्रैलोक्यमूर्जितं युगाख्योदशास्त्रमूल्यं देवानाक्रम्य मम इति तामंतमेवकालत्वे।
ब्रह्माराज्यमभावेन सावर्णिके पुनस्तुभ्यं राज्यं किल भविष्यति लोकानामीश्वरो भावी पा
त्रस्तव पुनर्वलिः एवं किल महेन्द्रो न्तः पोत्वेलेव्ब्रह्मणा स्वयं तथा कृते पु लोके पुत्रो योस्य
न किलाभवत् यस्मात्पूर्वं जयश्चाप्यनकामानभिसंधिताः तस्मादजेन प्रीतेन दत्तं सावर्णि
केतरे देवराज्यं वलेर्भाव्यमिति मामीश्वरोब्रवीत् तस्माद्दृश्यपा भूतानां कालाकांक्षी सति।
स्थिति प्रीतेन वामरत्वं वैदत्तं तुभ्यं स्वयंभुवा तस्मान्निरुत्सुकस्त्वं वै पर्यायं समाकुलः
तन च शाक्यं मया तुभ्यं पुरस्ताद्धर्विसर्पितं ब्रह्मणा प्रतिषिद्धोस्मि भविष्यं जानता प्रभो इ
मो च शिष्यो हो महान् तुल्या वैताहूत स्वतः देवो हि हर्स स्वान् सर्वान्बाधारयिष्यति स्तुत

राम॰
३९६

मच एवमुक्तास्तु दैतेया काव्येनाक्लिष्टकर्मणा ततस्ताभार्गवपुत्रौ साईं प्रह्लादप्रमुखास्सद स्ववशप
भावमर्थं त्वं कृत्वा काव्याच्च दानवाः महोदाशेमममाणास्ते जयं काव्येणाभाषितं दर्शिता साधु
धास्सर्वे ततो देवास्समाह्वयत देवासुरे ततस्तस्मिन्वर्तमाने शतं समाः अजयन्नसुरा देवान्म
ग्नादेवास्ममंत्रयत देवा ऊचुः षंडामर्कप्रभावेन जीयामस्त्वरावयं तस्मा यज्ञं समुद्दिश्य का
र्यं चाप्यसहितं च यत् तस्मात्तामकृताविती कृत्वा जेष्यामहे सुरान् अथ्यायाममंत्रयन्देवाः षंडाम
र्को निनावुभौ यज्ञे समाहूयिष्यामः त्यजतनाममसुरान्द्विजाः ग्रहं त्वम् ग्रहिष्यामो हत्वा जिम
तु दानवान् एवं तत्यजतुस्तौ तु षंडामर्कौ तदासुरान् ततो देवा जयं प्रापुर्दानवाश्च पराभवं
दैवासुरानपराभाव्य षंडामर्कौ नु यागमत् काव्यशापाभिभूतास्वाश्रमन्नाधाराश्चतेपुनः वृत्रमा
नास्तदा दैवैर्विविष्टुस्ते रसातले एवं निकृत्यमानास्ते वैकल्यात्काव्यणा दानवाः ततःप्रभृति शा
पेन भृगुणैमित्तिके न च जज्ञेपुत्रपुनर्विस्रः पंचेप्यशिपिरिले पुनः कंचिद्धर्मेव्यवस्यान मधर्म
सम्प्रणमार्त प्रह्लादस्य निदेशेन तु ये हरानुव्यावस्थिताः मत्वष्यवध्यांस्तान्सर्वान्नप्रसाद

ब्रा.
२९०

व्याहृतः प्रभुः धर्मान्नारायणात्तस्मात्संभूतश्चाक्षुषेन्तरे यज्ञं प्रवर्त्तयामास दैत्यो वैवस्वतेन्तरे
प्रादुर्भावे तदान्यस्य ब्रह्मैवासीत्पुरोहितः चतुर्थ्यां तु युगाख्यायामापन्नेष्वसुरेष्वथ संभू
तस्समुद्रान्तर्हिरण्यकशिपोर्वधे द्वितीयो नरसिंहोभूद्रुद्रः सुरपुरस्सरः बलिसंस्थेषु लो
केषु त्रेतायां सप्तमे युगे दैत्यैस्त्रैलोक्य आक्रान्ते तृतीयो वामनोभवत् संक्षिप्यात्मानमंगेषु
बृहस्पतिपुरस्सरः यजमानं तु दैत्येन्द्रमदित्याः कुलनन्दनः द्विजो भूत्वा शुभे काले बलिं दै
त्यं च वै पुरा त्रैलोक्यस्य भवान्राजा त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं दातुमर्हसि मे राजन्विक्रमांस्त्रीनि
ति प्रभुः ददामीत्येव तं राजा बलिर्वैरोचनोब्रवीत् वामनं तं च विज्ञाय ततो हृष्टोदितेः स्व
यं स वामनो दिवं खं च पृथिवीं च द्विजोत्तमाः त्रिभिः क्रमैर्विश्वमिदं जगदाक्रमत प्रभुः अ
त्यरिच्यत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महायशाः
शुशुभे च महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन् असुरीं श्रियमाश्रित्य त्रींल्लोकांश्च जनार्दनः
सपुत्रपौत्रानसुरान्पातालतलमानयत् नमुचिः शंबरश्चैव प्रह्लादश्चैव विष्णुना क्रू

राम.
२९०

राहुणाविनिर्द्दिष्टादिशः संप्रतिपेदिरे महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि माधवः कालं च सक
लं विप्रास्तत्राद्भुतमदर्शयत् तस्य गात्रे जगत्सर्वमात्मानमनुपश्यति नं किंचिदस्मिंल्लोके
श्रुयदव्याप्तं महात्मना नेदृग्रूपमपश्यद्देवदानवमानवः हृष्टास्ते मुमुदुः सर्वे विस्मितज्ञावि
मोहिताः बलिर्बद्धो महापाशैः सबंधुः ससुहृज्जनः विरोचनकुलं सर्वं पाताले संनिवेशि॥
तं ततः सर्वामरैस्सर्वैर्द्दिव्यं डायमहात्मने मानुषेषु महाबाहुः प्रादुरासीज्जनार्दनः एतास्मि
स्त्रिस्त्रतास्तस्य दिव्यास्संभूतयः प्रभोः मनुष्यास्तत्र यास्तस्य शृणु प्रजास्तन्निबोधत त्रेतायुगे
तु दशमे दत्तात्रेयो बभूव ह नष्टे धर्मे चतुर्थश्च मार्कंडेयपुरस्सरः एकोनविंशत्रेतायां सर्व
क्षत्रांतकोऽभवत् जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरस्सरः चतुर्विंशे ततो रामो वसिष्ठे
न पुरोधसा सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः अष्टमो द्वापरे विप्र रष्टाविंशे यथा
तथा तु वेदव्यासस्ततो जज्ञे जातुकर्ण्यपुरस्सरः तथैव नवमे विष्णुरदित्या कश्यपात्मजः
देवक्यां वसुदेवात्तु ब्रह्मगार्ग्यपुरस्सरः अप्रमेयो नियोज्यश्च यत्र कामचरो वशी क्रीडते

भगवान्लोके बालक्रीडनकैरिव न तस्मात्तु महाबाहु प्राके सोम मधुसूदनः परं ह्यमरतेन तस्माद्धि
स्वरूपान्न विद्यते स्रष्टा विंशतिमे तद्द्वापरस्यांशसमन्वये न्नेहपर्मेत्तद्राजेन्द्रे विस्तुर्विस्तुकलेप्र
भुः कर्त्तुं धर्मव्यवस्थानमसुराणां प्रनाशनं सोहयन्सर्वभूतानि योगात्मा योगमायया
प्रविश्यामानुषीयानि प्रकृत्स्याततेमसौ विहरार्थं मनुष्येषु सान्दीपिनि पुरःसरः यत्र कंसश्च
शाल्वं च द्विविदं च महासुरः अरिष्टं वृषभं चैव पूतनां केशिनं हयं नागं कुवलयापीडं मल्लं चा
जेगृहाधिपं दैत्यान्मानुषदेहस्तान्सूदयामास वीर्यवान् छिन्नं बाहुसहस्रं च बाणस्याद्भुत
कर्मणः नरकश्च हतः संख्ये यवनश्च महाबलः हृतानि च महीपानां सर्वरत्नानि तेजसा
दुराचाराश्च निहताः पार्थिवा ये रसातले एते लोकहितार्थाय प्रादुर्भावा महात्मनः अस्मि
न्नेव युगे क्षीणे संध्यांशे प्रभविष्यति कल्की विष्णुयशा नाम परासर्वः प्रतापवान् दशमो
भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः अनुकर्षन्सर्वसेनां हस्त्यश्वरथसंकुला प्रगृहीतायुधै
विप्रैर्वृतश्शतसहस्रशः नाशयन्सर्वधर्मिकाये च ये च पर्मद्विषः क्वचित् उदीच्यान्मध्यदेशांश्च

तथा विंध्यापरांतिकान् तथैव दक्षिणात्यांश्च द्रविडान्सिंहलैः सह गांधारान्पारदांश्चैव प
ह्लवान्यवनान् शकान् तुषारान्बर्बरांश्चैव पुलिंदान्दरदान्खसान् लंपाकानंध्रकान्चोडा
न्किरातांश्चैव स प्रभुः प्रवृत्तचक्रो बलवान्म्लेच्छानामंतकृद्बली अदृश्यः सर्वभूतानां पृ
थिवीं विचरिष्यति मानवः स तु संजज्ञिवान्देवः स्वांशेन धीमतः पूर्वजन्मनि विष्णुर्यः प्रमितिर्ना
म वीर्यवान् गोत्रेण वै चंद्रमसः पूर्णे कलियुगेऽभवत् हसेनालसस्पदेव स्पट्शामंभूतयस्मताः
ततेकालं च कार्यं च तत्तद्धि रूपकारणं अंशेन त्रिषु लोकेषु तासालायोतिः प्रपश्यते पंचवि
शोत्थितो ह्येष पंचविंशत्समास्तु वै विनिघ्नन्सर्वभूतानि मानुषाण्येव सर्वशः कृत्वा बीजा
वशेषां तु महीं क्रूरेण कर्मणा मेथानत्यित्वा वृषलान्प्रायशस्तानधार्मिकान् ततः स वै तदा
कल्की चरितार्थः ससैनिकः कर्मणा निहता ये तु सिद्धास्ते तु पुनः स्वयं अकस्मात्कोपितो
ऽन्योन्यं भविष्यति च मोहिताः क्षपयित्वा तु तान्सर्वान्भाविनार्थेन चोदितः गंगायमुनयो
र्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ततो व्यतीते कल्कौ तु सामात्ये सह सैनिके नृपेष्वथ विनष्टे

भुनदात्वप्रग्रहाप्रज्ञाः रक्तशोविनिहतेनहत्वा चान्योन्यमाहते परस्परहृतस्वास्वनिराक्रंदाः
सुदुःखिताः भुशाणिहित्वाग्रामांश्च तल्पसौनिःपरिग्रहाः प्रनष्टश्रुतिधर्माश्च नष्टधर्माश्च
मास्तथा ह्रस्वाश्चाल्पायुषश्चैव - - - - - वनौकसः परिस्रवृत्तेसेविन्य पत्रमूलफलाश
नाः चीरपत्राजिनधरास्संकरघोरमास्थिताः अल्पायुषो नष्टवार्त्ता वह्वाबाधाः सुदुःखिताः
एवं काष्ठामनुप्राप्ता कलिसंध्या शकेतदा प्रजाक्षयंप्रयास्यन्तिमार्द्ध कलियुगेन तु क्षीणेक
लियुगे तस्मिन्नवृत्ते च कृते पुनः प्रपद्यन्ते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा इत्येते कीर्ति
तं सर्वं देवासुरविचेष्टितं यदुवंशप्रसंगेन समुद्दिष्टं वैस्तवे यशः तवं संप्रवक्ष्यामि सूर्योड्
होरवंशस्तथा ॥ इति श्री महापुराणे विष्णुमाहात्म्ये ॥ सूत उ तवं संस्कृतो वैविस्वतो
भानुरात्मजः गोभानोस्तु सुतो वीरस्त्रीसानुरपराजितः करंधमस्तु त्रैशानो मरुत्तस्य चा
त्मजः अन्यस्त्वावीक्षितो राजा मरुत्तः कथितः पुरा अनपत्यो मरुत्तस्तु स राजासीदिति श्रु
तः दुष्यन्तस्य तदा याद्वः शाकुन्त्यो नाम पार्थिवः शाकुन्त्यां तनयो डीरः चत्वारस्तस्य चात्म

जाः पांड्यश्च केरलश्चैव वालकुल्यस्तथैव च तेषां जनपदाः कुल्याः पांड्याश्चोलाः सकेरलाः द्रु
ह्योस्तु तनयौ वीरौ बभ्रुः सेतुश्च विश्रुतौ अरुद्धः सेतुपुत्रस्तु बभ्रुर्वारिपुरुच्यते यौवनाश्वेन समिति
कृच्छ्रेण निहतो बली युद्धं च महदासीत्तु मासान्सप्त चतुर्दश अरुद्धस्य तु दायादो गांधारो ना
म पार्थिवः ख्यायते यस्य नाम्ना तु गांधारविषयो महान् गांधारदेशजाश्चापि तुरगा वाजि
नांवराः गांधारपुत्रो धर्मस्तु धृतस्तस्य सुतोऽभवत् धृतस्य दुर्मदो यज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः
प्रचेतसः पुत्रशतं राजानः सर्व एव ते म्लेच्छराष्ट्राधिपाः सर्वे ह्युदीचीं दिशमाश्रिताः अनोः
पुत्रा महात्मानस्त्रयः परमधार्मिकाः सभानरश्च पक्षः परपक्षस्तथैव च सभानरस्य पुत्र
स्तु विद्वान्कालानलो नृपः कालानलस्य धर्मात्मा संजयो नाम धार्मिकः संजयस्याभवत्पु
त्रो वीरो राजा पुरंजयः जनमेजयो महासत्वः पुरंजयसुतोऽभवत् जनमेजयस्य राजर्षेर्महा
शालोऽभवन्नृपः आसीदिंद्रसमो राजा प्रतिष्ठितयशा दिवि महामनास्तु तस्य महाशा
लस्य धार्मिकः सप्तद्वीपेश्वरो राजा चक्रवर्ती महायशाः महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामा

ब्रा·
३६३

सविज्ञेतो उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं चैव धार्मिकं उशीनरस्य पत्न्यस्तु पंच राजर्षिवंशजाः नृगा
कृमिर्नवा दर्वा पंचमी च दृषद्वती उशीनरस्य पुत्रास्तु पंच तासां कुलोद्वहाः तपसो ते सुमहता
जाता वृद्धस्य धार्मिकाः नृगायास्तु नृगः पुत्रो नवाया नव एव तु कृम्याः कृमिस्तु दर्वायाः सुव्र-
तो नाम धार्मिकः दृषद्वतीसुतश्चापि शिबिरौशीनरो द्विजाः शिबेः शिवपुरं ख्यातं यौधेयं
तु नृगस्य तु नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिलापुरी सुव्रतस्य तथांबष्ठा शिबिपुत्रान्निबोधत
शिबेस्तु शिबयः पुत्राश्चत्वारो लोकसंमताः वृषदर्भः सुवीरस्तु केकयो मद्रकस्तथा तेषां जनप-
दाः स्फीताः केकया माद्रकास्तथा वृषदर्भाश्च चिर्दभौ तितिक्षोः शृणुत प्रजाः तितिक्षुरभवद्रा-
जा पूर्वस्यां दिशि विश्रुतः उशद्रथो महाबाहोस्तस्य हेमसुतोभवत् हेमस्य सुतपा जज्ञे सु-
तस्सुतपसो बलिः जातो मनुष्ययोन्यां वै क्षीणे वंशे प्रजेप्सया महायोगी स तु बलिर्बद्धो यः
स महामनाः पुत्रानुत्पादयामास चातुर्वर्ण्यकरान्भुवि अंगं स जनयामास वंगं सुह्मं त-
थैव च पुंड्रं कलिंगं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रजाः

राम·
३६३

बलेस्त्वब्राह्मणाद्दत्तोवरार्थीतेनधर्मतः महायोगित्वमायुश्चकल्पस्यपरिमाणकं संग्रामेचाप्य
जेयत्वंधर्मेचैवप्रभावना त्रैलोक्यदर्शनंचैवप्राधान्यंप्रसवेतथा बलेचाप्रतिमत्वंवैधर्मतत्वा
र्थदर्शनं चतुरोनियतान्वर्णांस्त्वंवैस्थापयितेतिच इत्युक्तोविभुनाराजाबलिःशांतिपराय
यौ कालेनमहताविद्वान्स्वंचस्थानमुपागतः तेषांचजन्मदायिनावंगांगास्तुह्मकास्तथा
पुंड्राकलिंगश्चतथातेषांवंशंनिबोधत तस्यतेतनयाःसर्वेक्षेत्रजामुनिसंभवाः संभूतोदीर्घ
तमसः सुदेष्णायांमहौजसः ऋषयऊचुः कथंबालेस्तनयाःप्रजनितास्तेक्षेत्रजाःप्रभो ऋषि
णादीर्घतमसातन्नःब्रूहिप्रश्नतः सूतउवाच उशिजोनामविख्यातआसीद्धीमानृषिःसदा
भार्याविममतानामबभूवास्यमहात्मनः उशिजस्यकनीयांस्तुपुरोधायादिवौकसां बृहस्प
तिर्बृहत्तेजाममतांसोऽध्यपद्यत उवाचममतातंतुबृहस्पतिमनिंदितं अंतर्वत्न्यस्मितेभ्रातु
र्ज्येष्ठस्य‐तामिति अयंहिमेमहाभागगर्भोरोचतेतिबृहस्पतेः उशिजंब्रह्मचाप्यत्रषडंगंवे
दमुद्गिरन् अमोघरेतास्त्वंचापिनमांभजितुमर्हसि अस्मिन्नेवगतेकालेयथावामन्यसेवि
भो

ब्रा॰
३६४

एवमुक्तस्तया सम्यग्ज्ञात्वा हृष्टो जातो बृहस्पतिः । कामात्मानं महात्मापि नात्मानं सोऽभ्यधारयत् । संब
भूवैव धर्मात्मा तया सार्द्धं बृहस्पतिः । उत्सृजंतं तदा रेतो गर्भस्थः सोऽभ्यभाषत । भोस्तात मध्य
मे यच्छ तिष्ठ योर्नेहास्ति संभवः । अमोघरेतास्त्वं चापि पूर्वं चाहमिहागतः । स शप्तस्तदा क्रु
द्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः । औचथ्यं तं सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः । यस्मात्त्वमीदृशे काले स
र्वभूतेप्सिते मतिः । मामेवमुक्तवांस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि । ततो दीर्घतमा नाम शापा
दृषिरजायत । अथौचथ्यो बृहत्कीर्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा । ऊर्ध्वरेतास्ततश्चापि न्यवसद्भ्रातु
राश्रमे । गोधर्मं सौरभेयाच्च वृषभाद्धृतवान्प्रभो । तस्य भ्राता पितृव्यस्तु चकार भवनं तदा । त
स्मिन्वृत्ते तत्र वसति यदृच्छयागतो वृषः । दर्शार्थमाहृतान्दर्भान्चचार स्वरभीरुतः । जग्रा
ह तं दीर्घतमा विस्फुरन्तं स शृङ्गयोः । स तेन निगृहीतस्तु न चचाल पदात्पदं । ततोऽब्रवीद्वृष
स्तं वै मुंच मां बलिनां वर । न मयासादितस्तात बलवांस्त्वद्विधः क्वचित् । त्र्यम्बकं वहता दे
वं यतो जातोऽस्मि भूतले । मुंच मां बलिनां श्रेष्ठ प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु । एवमुक्तोऽब्रवीदेनं जीवं

राम॰
३६४

स्त्वं मत्तकयास्यसि तेन त्वाहं न मोक्ष्यामि परस्वादं च पुष्पादं ततस्तं दीर्घतमसं सर्वं घषश्रव्य
वा वद त्वस्मात्कविघतेन्नानयानकेत्तयमेकधा भक्ताभक्तं न जानीमये यापेयं च सर्वशः
कार्याकार्यं च वै विप्र गम्यागम्यं तथैव च तथा प्यांनो वय विप्र धर्मे ऽस्य धगवांस्तनः गवां
नाम सर्वे ऽश्रुत्वा संभ्रांतस्त्वव मक्षणतो भक्ताचानुश्रावि कयागोश्रुतेव प्रसादयन् प्रसादि
तेग ते तस्मिन् गोधर्मे भक्तिस्तत्स्नुतं मनसैव तदा ऽस्मै सत्रि सुसत्यपरायणः ततो यवीयसः
पत्नी मौनश्चस्यामप्यपयतन् विचिह्नमानांकृदनीदेवत्तसुवचे ततः सुरत्वे यं तु तेमत्वा
शारद्वांसत्स्यनाद्वमतत् गोधर्मे वेवलं कृत्वा स्तुषां सस्वसमत्यतः विपर्ययं तु तं दृष्ट्वा शारद्वा
न्नाविचिंत्य ये भविष्यमर्थं ज्ञात्वा च महात्मा च्या - मत्यतो प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधा
त्मारक्तलोचनः गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्मात्प्रार्थ्य यत्स्नुषां दुर्वृत्तत्वत्यजाम्यपग
च्छत्वं स्वेन कर्मणा यस्मात्त्वमंधो वृद्धश्च भर्तव्यो दुरनिहितः तेनासि त्वं परित्यक्तो दुरा
चारो सि मे मतिः स्वतः कर्मण्यस्मिन्स तत् क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत निर्भर्त्स्य चैव च वकुपा

व्रा॰
३६८

वाकुभ्यांपवित्रिग्रहस्य च कालेसमुत्पेदेशक्तिमान्गांगोधर्ममनुव्रजन् भ्रूणघ्नपतनं मानं तु भ्रातरौ।
भ्यासमागतं तेगृहीत्वासधर्मात्मावलिर्वैरोचनस्तदा अंतःपुरेज्ञगोप्यैनं भक्ष्यैर्भोज्यैर्भोजै
श्चतर्पयत् प्रीतस्तेवैवरेणाथच्छंदयामासमेववलिं सचतस्माद्वरंवव्रेपुत्रार्थीदानवर्षभः
वलिरुवाच संतानार्थंमहाभागभार्यायांममसानद पुत्रान्धर्मार्थसंयुक्तानुत्पादयि
तुमर्हसि एवमुक्तस्ततस्तेनर्षिस्तथास्त्वित्युक्तवान्नृपं सुदेष्णांनाममहिषींस्वांराजास्मै
प्राहिणोत्तदा अंधंवृद्धंचतंगत्वानसादेवीजगाममह स्वांचधात्रेयिकांतस्मैभूषयित्वावि
सर्जयत् कक्षीवच्चक्षुषौतस्यांशूद्रयोन्यामृषिर्वशी जनयामासधर्मात्माभ्रातरावितिमहा
जसौ कक्षीवच्चक्षुषौतौनुदृष्ट्वाराजावलिस्तदा प्राधीतौविधिवत्सम्यगीश्वरौब्रह्मवा
दिनौ सिद्धौप्रत्यक्षधर्माणौवुद्धौश्रेष्ठतमावपि ममेताविति होवाचवलिर्वैरोचनस्त्व
षिं नेत्युवाचततस्तंतुममेताविति चाब्रवीत् उत्पन्नौशूद्रयोनौतुभवतःसुमहासुरौ
अंधंवृद्धंचमांमत्वा सुदेष्णामहिषीतव प्राहिणोदवमानायशूद्रींधात्रेयिकांमम ततः

राम॰
३६९

प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमं बलिर्भार्यां सुदेष्णां च भर्त्सयामास वै प्रभुः पुनश्चैनाम
लंकृत्य ऋषये प्रत्यपादयत् तां स दीर्घतमा देवी पुत्रांश्च मनसेप्सितान् तस्य स्नात हुचो
देवी सर्वं कृतवती तथा अपानं तु समास्वाद्य गुप्संती च वर्जयत् तामुवाच ततः सर्षिर्यत्ते
परिहृतं शुभे विनापानं कुमारं त्वं जनयिष्यसि सर्वजं ततस्तं दीर्घतमसं सा देवी प्रत्यभा
वाचह नार्हसि त्वं महाभाग पुत्रं दातुं त्वमेदृशं ऋषिरुवाच तवापराधो देव्येष नान्यथा
भविता त्वयं देवी दानी च ते पौत्र महं तास्तामिस वृते तस्यापानं विना चैव योग्यताभा
वी भविष्यति तां स दीर्घतमाश्लिष्य कुक्षौ संस्पृश्य तमब्रवीत् प्राशितं दधि यत्त्रेय मम मांगाये
शुचिस्मिते तेन ते पूरितो गर्भः पौर्णमास्यादिवोदधिः भविष्यन्ति कुमारास्ते पंच देवसु
तोपमाः तेजस्विनः पराक्रान्ता यज्वानो धार्मिकास्तथा ततो गस्य सुदेष्णाया ज्येष्ठपु
त्रो व्यजायत अंगस्तस्मात्कलिंगस्तु पुंड्रं ब्रह्मस्तथैव च वंशभाजस्तु पंचैते बलेः क्षेत्रे
भवस्तदा बलिस्तानभिषेच्याह पंच पुत्रान् कल्मषोन् कृतार्थो साधि योगमात्मयोग

मान्निनस्य च प्रभुः अहरूप सर्वभूतानां कालाकालीवरमकत तत्राङ्गस्य तु राजर्षे राजा
सीद्दधिवाहनः सापराधात्तदा देव्या याश्च अनपानोभवन्नृपः अनपानं सपुत्रस्तु राजा।
दिविरथः स्मृतः पुत्रो दिविरथस्यासीद्विद्वान्धर्मरथो नृपः सवै धर्मरथः श्रीमान्येन वि।
ष्णुपदे गिरौ सोमः शक्रेण सह वै यज्ञे पीतो महात्मना सुतस्तु धर्मरथस्यापि राजा चि
त्ररथोभवत् अथ चित्ररथस्यापि राजा दशरथोभवत् लोमपाद इति ख्यातो यस्य।
शान्ता सुताभवत् तत्तु दाशरथिर्वीरश्चतुरंगो महात्मनः ऋषिशृंगप्रसादेन जज्ञे य
कुलवर्द्धनः चतुरंगस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः पृथुलाक्षसुतश्चापि चंपो ना
म बभूव ह चंपस्यापि पुरी चंपा रम्या या मालिनी भवत् पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यंगोस्य सु
तोभवत् जज्ञे वैकेडिकस्तस्य वारणं शक्रवारणं आनयामास समहीमंत्रैर्वाहनमु
त्तमं हर्यंगस्य तु दायादो राजा भद्ररथः किल अथ भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः



बृहद्दर्भः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतं

प्रजास्कंपदत्तासु सब्रह्मणाकारणोप्रति अपत्यमस्य दारेषु स्वेषु सेमात्म्भूत्महात्मनः
ततोमनुष्यकार्यावैजजनयामासतप्रजाः सुरभीदीर्घतमसमध्यप्रीतावचोब्रवीत् विचार्य
मस्माद्धोधर्मत्वमेवंकृतवानसि तेनन्यायावास्मात - मुनेश्रीतातनव तस्मात्नवतेमादी
र्घतिस्तदाम्ययघयवे वार्हिस्पत्यं चयजेन्यत्यायं संतिष्ठते ततमो जरामस्तुभयं वैवस्या
ग्रायप्रणदासिते अाघ्रानमात्रो सोपयपत्न्य यत्नमसिनासिते अाघ्रणांस्य पुवाश्चै।
वचवल्लप्याप्यततोभवत गवाहृततमसोप्याघोतमसमपद्यत कश्चिवांस्तु ततोगत्वा।
सहपितिज्ञागिरिवृजे यथादिहृहिपिचार्पैचचार विष्टतमपः ततकालेन मत्स्यान
स्याभावितमतैवे विध्य यत्सानुजोदाघोब्राह्मणेणप्रापमवाह्मभः ततोब्रवीत्पितृज्ञात्वेतेत्रुत्त्वा
तस्यहंप्रभो मसूत्रेणत्वयानातकेनापुस्यपशास्त्विना पुत्रकात्मानेततसोपधाप
वानब्राह्मणेपशाप्यकच्छीवान्महस्तमसजनत्सनान् क्रष्णांडागोतमास्तेववैसप्ताव
हितवनःसुताः इत्येवदीर्घतमसोवैलेवैरोचनस्यवै समागमास मारव्यानासंतता

ध्रौ·
२६८

नाड्रीजनयामासवैसुतंनाम्नांजयद्रथं नामतस्माद्दृढरथोनृपः आसीद्दृढरथस्यापिवि
श्वजिज्जनमेजय दायादस्तस्यचांगेभ्यो यस्मात्कर्णोभवन्नृपः कर्णस्यवृषसेनस्तु द्विजस्त
स्यात्मजस्मृतः ऋषयऊचुः सूतात्मजकथंकर्णःकथंमंगस्यवंशजः एतदिच्छामवे
श्रोतुंसमर्थोस्यशलोहसि सूतउ बृहद्भानोःसुतोजज्ञे नाम्नाराजाबृहन्मनाः तस्य
पत्नीद्वयंचासीच्चैद्यस्योभचतेशुभे यशोदेवीचसत्याचताभ्यांवंशस्तुभिद्यते जयद्रथस्तु
राजेन्द्रोयशोदेव्यांव्यजायत ब्रह्मक्षेत्रान्तरसत्यायांविजयोनामविश्रुतः विजयस्यधृतिःपुत्र
स्तस्यपुत्रोधृतव्रतः धृतव्रतस्यपुत्रस्तु सत्यकर्मामहायशाः सत्यकर्मसुतश्चापिसूतस्त्व
धिरथस्तुवै सकर्णंपरिजग्राह तेनकर्णस्तुसूतजः एतत्त्वकथितंसर्वंकर्णस्यैवप्रचोदितं
एतेंगवंशजाराजानःसर्वेकीर्तितामया विस्तरेणानुपूर्व्याचपरोस्तुशृणुतप्रजाः सूत
उ पुरोःपुत्रोमहाबाहूराजासीज्जनमेजय अविद्धस्तुसुतस्तस्यप्राचीमजयद्दिशं प्र
विद्धतप्रवीरस्तुमनस्युरभवत्सुतः राजाप्याभयदोनाम मनस्योरभवत्सुतः दायादस्तस्य

रामः
२६८

चाप्यासीद्धुन्धुर्नाम महीपतिः धुन्धोर्वक्रुकावी पुत्रः सयातिस्तस्य चात्मजः संयातेरच्यौऽस्य
सस्य पुत्रान्निबोधत रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ऋचेयुश्च कृतेयुश्च कक्षे।
युस्थण्डिलेयुश्च घृतेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्चैव सत्तमः धर्मेयुः सन्नतेयुश्च वनेयुर्दशम
स्तु सः रुद्रा शूद्रा च मद्रा च शुभा जाता मलजा तथा नमा खला च सम्मेता याश्च गोपजला
स्मृताः तथा तामरसा चैव रत्नकूटी च ता दश अत्रेर्यो वंशजस्तासां भर्त्ता नाम्ना प्रभा
करः भनाधृष्टास्तु राजर्षिरिचेयुस्तस्य चात्मजः चिरेयो — लता नाम भार्या वैतत्र
कात्मजा यस्यां देव्यां स राजर्षी रंतीनरमजीजनत् रंतिनारः सरस्वत्यां पुत्रान्जनयन्त्र
तान् त्रसुं तथाप्रतिरथं ध्रुवं चैवातिधार्मिकं गौरी कन्या च विख्याता मांधातुर्जननी शु
भा धृर्योऽप्रतिरथस्यापि कंठस्तस्याभवन्नृपः मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्काण्वायना द्वि
जाः इतिनास्तु मयस्यासीत्कन्यास्वाजनयत्सुतान् त्रसोस्तु दयितं पुत्रं मलिनं ब्रह्मवादिनं
वपदान वितनौ लेभे रत्नाद्रस्विलिनात्मजान् स्वद्धं नमतिदुःख्रंतं प्रवीरमनघं तथा च

रुवनीततोजज्ञेदौःषंतिर्नृपसत्तमः शाकुंतलायांभरतोयस्यनाम्नातुभारतं दौःषंतंप्रति
राजानंवागुवाचाशरीरिणी मातास्त्रामातापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसः भरस्वपुत्रंदुःषंत
सत्यमाहशकुंतला रेतोधाःपुत्रोनयतिनरदेवयमक्षयात् त्वंचास्यधातागर्भस्यसत्यमा
हशकुंतला भरतस्त्रिसृषुस्त्रीषुनवपुत्रानजीजनत् नाभ्यनंदततान्राजाना
नुरूपानमेत्यतः ततस्तामातरःक्रुद्धाःपुत्रान्निन्युर्यमक्षयं ततस्तस्यनरेंद्रस्यवितथंपुत्र
जन्मतत् ततोमरुद्भिरानीयपुत्रस्तुसबृहस्पतेः संक्रामितोभरद्वाजोमरुद्भिःक्रतुभि
र्विभुः तत्रैवोदाहरंतीमंभरद्वाजस्यधीमतः जन्मसंक्रामणंचैवमरुद्भिर्भरतायवै पत्न्या
मासन्नगर्भायामुशीजःसंस्थितःकिल भ्रातुर्भार्यांसदृष्ट्वाथबृहस्पतिरुवाचह अलंकृत्वा
तनुंस्वांतुमैथुनायेतिमांशुभे एवमुक्ताब्रवीदेनमंतर्वत्नीअहंविभो गर्भःपरिणतश्चायं
ब्रह्मव्याहरतेगिरा अमोघरेतास्त्वंचापिधर्मंचैवविगर्हितः एवमुक्तोब्रवीदेनांस्मयमा
नोबृहस्पतिः विनियोनायदेहव्यस्त्वयाममकथंचन हर्षमाणःप्रगृह्यैनांमैथुनायो

एवं क्रमे रेतो बृहस्पतिं गर्भस्थ ममताम्मुवाच ह संनिविष्टोहमहं पूर्वमित्येतान्बृहस्पतेः अ
मोघरेतास्त्वं भवानावकाशोस्ति च द्वयोः एवमुक्तः स गर्भेण कुपितस्तमुवाच ह यस्मात्त्वा
मीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति प्रतिषेधसि तस्मात्त्वं तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि पादाभ्यां तेन तत्क्ष
त्रे मातुर्दूरीं बृहस्पतेः तेजस्तेजसयोर्मध्ये निपातितशिशुः कोभवत् सद्यो जातं कुमारं तं दृष्ट्वा
ममताब्रवीत् गमिष्यामि गृहं स्वं च भरद्वाजं बृहस्पतेः एवमुक्त्वा गता या सा पुत्रं त्यजे
ति तत्क्षणात् भरस्व बाढमित्युक्तो भरद्वाजस्ततोभवत् मातापितृभ्यां संत्यक्तं दृष्ट्वा या
भरतशिशुं गृहीत्वैनं भरद्वाजं मरुत्कृपया ततः तस्मिन्काले च भरतो मरुद्भिः क्रतु
भिक्रमात् काम्यनैमित्तिकाजस्रैर्यजते पुत्रलिप्सया यदा सयजमानो वै पुत्रान्नासादय
त्प्रभुः यज्ञं ततो मरुत्स्तोमं पुत्रार्थे पुनराहरत् तेन ते मरुतस्तस्य मरुत्स्तोमेन तोषिताः भ
रद्वाजं ततः पुत्रं बार्हस्पत्यं मनीषिणं भरतस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य तदाब्रवीत् प्रजायां सं
हृतायां वै कृतार्थोहं त्वया विभो पूर्वं हि वितथं तस्य कृतं वै पुत्रजन्म हि ततः स वितथो ना

ब्रा०
३६६

मभरद्वाजसंदास्परं तस्मादिवोभरद्वाजाब्राह्मणाएव: क्षत्रियाविप्राः द्यामुष्यायणत्ना
मानः स्मृताह्यपितस्तवै ततोथावितथजाते भरतसदिवं ययौ वितथस्य तदा चाहोभव
मन्युर्वभूवहि महाभूतोपमाश्चासंश्चत्वारो भवमन्युजाः बृहत्क्षत्रो महावीर्योनरोगा
र्गश्च वीर्यवान् नरस्य सांकृतिपुत्रः तस्य पुत्रौ महौजसौ गुरुवीर्यो त्रिदेवश्च सांकृत्याञ्च
वरौ स्मृतौ दायादश्चापि गार्ग्यस्य शिनिर्वहाब्रभूवह स्मृता शैनेनतो गार्ग्याः क्षत्रोपेता
द्विजातयः महावीर्यसुतस्यापि भीमस्तस्योरुक्षयः तस्य भार्या विशाला तु सुषुवे
सुतांस्त्रयः त्र्य्यारुणिं पुष्करिणं तृतीयं सुवकपिं कपेः क्षत्रवरा ह्येते तयोः प्रोक्ता महर्षि
यः गार्ग्याः संकृतयो वीर्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः संश्रितांगिरसं पक्षं बृहत्क्षत्रस्य वक्ष्यति
बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः सुहोत्रस्यापि दायादो हस्तिनाम बभूवह ते
नेदं निर्मितं पूर्वं नगरं हस्तिनापुरं हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमकीर्तयः अजमीढो
द्वीजामीढः पुरमीढस्तथैव च अजमीढस्य पुत्रस्तु शुभा कुरुकुलोद्वहाः नीलिनी।

राम०
३६६

केशिनीचैवधूमिनीचवरांगनाः अजमीढस्यपुत्रास्तुतासुजाताकुलोद्वहाः तपसोंतेसुम
हतोराज्ञोवृद्धस्यधार्म्मिकाः भरद्वाजप्रसादेनश्रूयतांतस्यविस्तरं अजमीढस्यकेशिन्यांकंठस्सम
भवत्किलमेधातिथिसुतस्तस्यतस्मात्कंठायनाद्विजाः अजमीढस्यकेशिन्यांजज्ञेवृहदनुर्नृपः
वृहदनोर्वृहद्विस्तुपुत्रस्तस्यमहाबलाः वृहत्कर्म्मासुतस्तस्यसेनजित्तस्यचात्मजः अथसेनजि
तःपुत्राश्चत्वारोलोकविश्रुताः रुचिराश्वस्यकाव्यश्चरामोदृढधनुस्तथा वत्सश्चावंतकोरा
जायस्यतेपरिवत्सराः रुचिराश्वस्यदायादःपृथुषेणोमहायशाः पृथुषेणस्यपारस्तुपा
रान्नीपोप्यजन्निवान् यस्यत्वेकशतंत्वासीत्पुत्राणामितिनःश्रुतं नीपाद्दतिसमाख्याताराज्ञा
नस्सर्व्वएववने नेबांवंशाकरःश्रीमान्राजासीत्कीर्तिवर्द्धनः काम्पिल्येसमरोनामसचेष्टसमरो
भवत् समरस्यपरःपारःसदश्वइतित्रयः पुत्राःसत्वगुणोपेतापारपुत्रोपृथुर्बभौ पृ
थोस्तुकृतिर्नामसुकृतेनेहकर्म्मणा जज्ञेसर्वगुणोपेतोविभ्राजस्तस्यचात्मजः विभ्राजस्य
तुदायादस्त्वणुहोनामपार्थिवः वभूवशुकजामाताकृत्वीभर्त्तामहायशाः अणुहस्यतु

दायादोव्रह्मदत्तो महातपाः योगसूनुस्तुतनस्तस्य विष्वक्सेनोभवन्नृपः विभ्राजः पुनराजानं ह
केनेनेहकर्मणा विष्वक्सेनस्य पुत्रस्तु उदक्सेनोवभूवह भल्लारस्तस्यदायादो येनराजापुराजितः
भल्लारस्यतुदायादोराजासीज्जनमेजयः उग्रायुधेनतस्यार्थे सर्वेनीपाप्रनाशिताः क्षेम्यउ
ग्रायुधकस्यसुतः कासिन्वेशोचकीर्त्यते किमर्थंचैवनीपास्तेतेन सर्वेप्रणाशिताः सू
तउवाच द्विमीढस्यतुदायादोविद्वान्यत्नेयवीनरः धृतिमांस्तस्यपुत्रस्तुतस्यसत्यधृतिस्सु
तः अथसत्यधृतेपुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान् दृढनेमिसुतस्थापि सुवर्मानामपार्थिवः आ
सीत्सुवर्मणःपुत्रः सार्वभौमप्रतापवान् सार्वभौमइतिख्यातः पृथिव्यामेकराड्विभो तस्यान्व
यायेमहतिमहत्पौरविनंदनः महत्पौरवपुत्रस्तुराजारुक्मरथस्मृतः अथरुक्मरथस्या
पिसुपार्श्वोनामपार्थिवः सुपार्श्वतनयश्चापिसुमतिर्नामधार्मिकः सुमतेरपिधर्मात्मा
राजासन्नतिमान्प्रभुः तस्यासीत्सन्नतिर्नामकृतस्तस्यसुतोभवत् शिष्योहिरण्यनाभस्यकौ
थुमस्यमहात्मनः चतुर्विंशतिधातेनप्रोक्तास्तासामसंहिताः स्मृतास्तेप्राच्यनामानः 

कृतीसाम्नांतुसामगः कीर्त्तिरुग्रायुधसोथवीरःपौरवनंदनः बभूवयेनविक्रम्यपृषतस्य
पितामहः नीलोनाममहावाहुःपंचालाधिपतिर्हतः उग्रायुधस्यदायादःक्षेमोनाममहायशाः
क्षेमात्सुवीरःसंजज्ञेसुवीरस्यनृपंजयः नृपंजयाद्बहुरथोह्येतेपौरवाःस्मृताः अजमीढस्यनी
लिन्यांनीलःसमभवन्नृपः नीलस्यतपसोग्रेणसुशांतिरभिजायत पुरुजानुःसुशांतेस्तुपि
तृस्तुपुरुजानुजः तस्मात्तुतिषिदायादोभद्राश्वस्तनयास्त्विमे मुद्गलश्चजयश्चैवराजावृह
दिषुस्तथा यवीयश्चातिविक्रांतःकांपिल्यश्चैवपंचमः पंचानांरक्षणायेतिपितातानभ्य
भाषत पंचानांविद्धिपंचैताःस्फीताजनपदावृताः अलंसंरक्षणेतेषांपंचालाइतिविश्रुताः
मुद्गलस्यापिमौद्गल्याःक्षत्रोपेताद्विजातयः एतेह्यंगिरसःपक्षेसंस्थिताःकंठमुद्गलाः मुद्गल
स्यसुतोज्येष्ठोब्रह्मिष्ठस्तुमहायशाः इंद्रसेनायतोगर्भंवध्र्यश्वंप्रत्यपद्यत वध्र्यश्वान्मिथुनंजज्ञे
मेनकाइतिनःश्रुतिः दिवोदासश्चराजर्षिरहिल्याचयशस्विनी शारद्वतस्तुदायादमहिल्या
संप्रसूयत शतानंदमृषिश्रेष्ठंतस्यापिसुमहायशाः पुत्रःसत्यधृतिर्नामधनुर्वेदस्यपारगः

श्री·
२२१

अथसत्यधृतेःशुक्रंदृष्ट्वाप्सरसमग्रतः प्रचस्कंदेशरस्तंबेमिथुनंसमपद्यतः कृपयातच्चजग्राहशंतनुर्मृगयांगतः कृपस्मृतसवैतस्माद्गौतमीचकृपीस्मृता एतेशारद्वताप्रोक्ताएतेगौतमान्वयाः अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिदिवोदासस्यसंततिं दिवोदासस्यदायादोब्रह्मिष्ठोमित्रयुर्नृपः मैत्रेयस्ततोजज्ञेस्मृताएतेपिसंश्रिताः एतेपिसंश्रितापक्षेक्षत्रोपेतास्तुभार्गवाः राजाचिच्छवनोविद्वान्ततोप्रतिरथोभवत् अथवैच्यावनिर्धीमान्सुदाससमपद्यत सौदाससहदेवश्चसोमकस्तस्यचात्मजः अजमीढपुनर्जातःक्षीणेवंशेससोमकः सोमकस्यसुतोजंतुर्हतेतस्मिञ्शतेविभो पुत्राणामजमीढस्यसोमकत्वेमहात्मनः तेषांयवीयान्पृषतो द्रुपदस्यपिताभवत् धृष्टद्युम्नस्ततस्तस्यधृष्टकेतुश्चतत्सुतः महिषीत्वजमीढस्यधूमिनीपुत्रगृद्धिनी पुत्रभावेनतपस्तेपेशतंवर्षाणिदुश्चरं हुत्वाग्निंविधिवत्सातुपवित्रमितभोजना अग्निहोत्रकुशेष्वेवसुष्वापसुमहाव्रता तस्यांवैधूम्रवर्णायामजमीढस्यवीर्यवान् ऋक्षंसाजनयामासधूम्रवर्णंमिताग्रजं ऋक्षात्संवरणोजज्ञेकुरुःसंवरणात्प्रभुः यःप्रयागात्

राम·
२२१

वदान्क्रमथकुरुःश्रांत्रेत्रंचकारह ऋक्षोनंहुमहातेजास्तुबहून्यपचाऋष्यवर्षेनहाशाकुसत्रालव
रहेवभौ पुत्रंपचरमलीयंचपुत्रंपकुद्विनिषेविते तस्यान्ववायतात्ख्यातात्कुरवोनृपसत्तमाः
कुरोस्तुदयितापुत्रासुधन्वाजन्हुरेवच परीक्षिश्चमहाराजः पुत्रकश्चारिमर्दनः सुधन्वना
स्तुदायादःसुहोत्रोमतिमानस्मृतः च्यवनस्तस्यपुत्रस्तुराजाधर्मार्थकोविदः च्यवनस्यपु
त्रःकृतःइष्ट्वायज्ञैर्महातपाः विश्रुतंजनयामासपुत्रमिंद्रसखंनृपः चैद्योपरिचरंवीरंवसुनामा
मंतरिक्षगं चैद्योपरिचराज्जज्ञेगिरिकायांसप्तसूनवः महारथोमगधराड्विश्रुतोयोबृहद्रथः
प्रत्यग्रहःकुशश्चैवयमाहुर्मणिवाहनं मावेलंचललित्थंचमत्स्यकालंचसप्तमं बृहद्रथ।
स्यदायादःकुशाग्रोनामविश्रुतः कुशाग्रस्यात्मजश्चैवऋषभोनामवीर्यवान् ऋषभस्या
पिदायादःपुष्पवान्नामधार्मिकः विक्रांतस्तस्यदायादोराजासत्यहितस्मृतः तस्यपुत्रस्सुध
न्वाचतस्मादूर्जःप्रतापवान् ऋषभस्यापिदायादःपुष्प।उर्जस्यनभसःपुत्रस्तस्माजसवी
र्यवान् सकलेदेहसवैजातोजरयासंधितःस्मृतः जरासंधोमहाबाहुर्जरयासंधितस्तुसः

श्री॰
५२२

सर्वदेवस्यजेतासौजरासंधोमहाबलः जरासंधस्यपुत्रस्तु सहदेवःप्रतापवान् सहदेवात्मजःश्री
मान्सोमाधिर्महातपाः श्रुतश्रवास्तुसामाद्धिमागधपतिःकीर्तितः सुतउपविष्टस्यतुदाया।
दोबभूवजनमेजयः श्रुतसेनस्यदायादोभीमसेनोपिनामतः भीमसेनस्यदायादोकिंनरोनाम
महाबलः भविताचांतरिक्षस्तुकिंनरस्यसुतोमहान् अंतरिक्षात्सुपर्णस्तुसुवर्णाच्चाप्यमित्र
जित् पुत्रस्तस्यभरद्वाजोधर्मिनस्यसुतस्ततः पुत्रःकृतंजयोनामधर्मिणःसभविष्यति कृत
जयात्सुतव्रातोतस्यपुत्रोरणंजयः भवितासंजयास्यापिवीरराजोरणंजयात् संजयश्चसुत
शाक्यःशाक्यात्सुद्धोदनोभवत् सुद्धोदनस्यभविताशाक्यार्थेनाउलस्ततः प्रसेनजित्ततोभाव्यः
क्षुद्रकोभवितातनः क्षुद्रकाद्रुलिकाभाव्यःकुलिकात्सुरथःस्ततः सुमित्रस्सुरथस्यापि
सुतस्यभवितानृपाः एतेपेक्ष्वाकवप्रोक्ताभवितारकलौयुगे वृहद्बलान्वयेजाताभवितारः
कलौयुगे श्रूराश्चकृतविद्याश्चसत्यसंधाजितेंद्रियाः अत्रानुवंशश्लोकोयंभविष्यज्ज्ञैरुदाहृ
तः इक्ष्वाकूणामयंवंशःसुमित्रांतोभविष्यति सुमित्रंप्राप्यराजानंसंस्थांप्राप्स्यतिवैकलिः

इत्येतन्मानवं क्षत्रमैलं त्वमुदाहृतं अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मागधा ये बृहद्रथाः जरासंधस्य ये वंशे
सहदेवान्वये नृपाः अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्याश्च तथा पुनः प्राधान्यतः प्रवक्ष्यामि गदतो
मे निबोधत संग्रामे भारते तस्मिन्सहदेवो निपातितः सोमाधिस्तस्य तनयो राजर्षिः स गिरि
व्रजे पंचाशतं तथाष्टौ च समा राज्यमकारयत् श्रुतश्रवास्समसुषष्ठिं समास्तत्सुतोभवत् अयु
तायुस्तु षड्विंशद्राज्यं वर्षाण्यकारयत् समाः शतं निरामित्रो महीं भुक्त्वा दिवं गतः पंचाशतं स
माः षट् सुक्षत्रः प्राप्तवान्महीं त्रयोविंशद्बृहत्कर्मा राज्यं वर्षाण्यकारयत् सेनाजित्समतीतानि ता
वन्ति वै भोक्ष्यसे समाः श्रुतंजयस्तु वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति महाबलो महाबाहुर्महाबु
द्धिपराक्रमः पंचत्रिंशत्तु वर्षाणि महीं पालयिता नृपः अष्टपंचाशतं चाब्दां राज्ये स्थास्यति
वै शुचिः अष्टाविंशत्समाः पूर्णाः क्षेमो राजा भविष्यति सुव्रतस्तु चतुःषष्टिं राज्यं प्राप्स्यति वी
र्यवान् पंच वर्षाणि पूर्णानि धर्मनेत्रो भविष्यति भोक्ष्यते नृपतिश्चैमास्त्वष्टपंचाशतं समाः
अष्टत्रिंशत्समा राज्यं व्रतस्य च भविष्यति चत्वारिंशाद्दशाष्टौ च दृढसेनो भविष्यति त्रयस्त्रिं

ब्रा॰

३७३

शतन्तु वर्षाणि समतिक्राम्स्तेन ततः द्वाविंशति समा राज्यं सुचालो भोक्ष्यते ततः चत्वारिंशत्समा राजा
सुनेत्रो भोक्ष्यते ततः सत्यजित्पृथिवीराज्यं त्र्यशीतिं भोक्ष्यते समाः सेनजित्पृथिवीराज्यं त्रु प्राप्य
मे विश्वजिच्चापि पंचविंशाद्भविष्यति अरिंजयस्तु वर्षाणि पंचाशत्प्राप्स्यते महीं द्वात्रिंशाच्च स
मा ह्येते भवितारो बृहद्रथाः पूर्णं वर्षसहस्रं वै तेषां राज्यं भविष्यति भोक्ष्यते नयति अमात्यसुपंचा
शतं समाः सनीकलामितं हत्वा पुत्रं समभिषेक्ष्यति मिषतां क्षत्रियाणां हि प्रद्योते मुनिको बलात्
सवै प्रणतसामंतो भविष्ये नयवर्जितः त्रयोविंशत्समा राजा भविता स नरोत्तमः चत्वारिं
त शत्समा राजा नाम्नैको भविता ततः विशाखयूपो भविता नृपः पंचाशतीः समाः एकत्रिंशत्स
मा राज्यमजकस्य भविष्यति भविष्यति समा विंशात्तत्सुतो वर्त्तिवर्द्धनः अष्टत्रिंशत्ततो भा
व्याप्रद्योताः पंचते सुताः कृत्वा तेषां यशः कृत्स्नं शिशुनाको भविष्यति वाराणस्यां सुतस्त
स्य सोमा यास्यति गिरिव्रजं शिशुनाकस्य वर्षाणि चत्वारिंशद्भविष्यति शाकवर्णः सुतस्त
स्य षट्त्रिंशच्च भविष्यति ततस्तु विंशतिं राजा क्षेमवर्मा भविष्यति अजातशत्रु

३७३

विनापंचविंशात्समाराजादर्शकस्तुभविष्यति उदयीभविनायस्मात्रयस्त्रिंशात्समानृपः स
वैश्रवरंराजाप्रष्पि---- ह्यं गंगायाटहिलाकूलेचतुर्थेंहैकरिष्यति द्वाचत्वारिंश
त्समाभाव्योराजावैनंदिवर्द्धनः च ----- श्चैवमहानंदीभविष्यति इत्येतेभविताः
वैशैशुनांकाभविष्यति एतेसार्द्धभविष्यंतितावत्कालेनृपाःपरेः येद्वाकस्त्वतुर्विंश।
त्पंचालापंचविंशति कालकालचतुर्विंशाचतुर्विंशाश्चैहैहयाः द्वात्रिंशाद्वैकलिंगास्तुपंच।
विंशात्तथात्तथाशकाः कुरवश्चापिषड्विंशादष्टाविंशतिमैथिलाः शूरसेनास्त्रयोविंशद्वी
तिहोत्रश्चविंशतिः तुल्यकालेभविष्यतिसर्वएवमहीक्षितः महानंदीसुतश्चापिशूद्रायां
कालसंवृतः उत्पत्स्यतेमहापद्मसर्वक्षत्रांतरेनृपः ततःप्रभृतिराजानोभविष्याश्शूद्रया
नृपः एकराट्सममहापद्मएककच्छत्रोभविष्यति अष्टाशीतितुवर्षाणिपृथिवींपालयिष्यति
सर्वक्षत्रसमुद्धर्ताभाविनोर्थस्यवैवलात् संकुस्वासनस्तुतासुह्होसमाद्वादशतेनृपाः म
हापद्मस्यपर्यायेभविष्यंतिनृपाक्रमात् उद्धरिष्यतितान्सर्वान्कौटिल्यावैद्विरष्टभिः

ब्रा॰
३२८

भुंक्त्वामहींवर्षशतंतेवर्षानंदेंद्रसभविष्यति भविताभद्रसारस्तुपंचविंशत्समानृपः षट्त्रिंशत्तुस
माराजाशोकोभविता नृषु तस्यपुत्रःकुनालस्तुवर्षाण्यष्टौभविष्यति कुनालसूनुरष्टौ
चभोक्तावैबंधुपालितः बंधुपालितदायादाद्दशामानिंद्रपालितः भवितासप्तवर्षाणिदे
ववर्मानराधिपः राजाशतधरश्चाष्टौतस्यपुत्रोभविष्यति बृहद्रथश्चवर्षाणिसप्तवैभवि
तानृपः इत्येतेनवमौर्यावैयेभोक्ष्यंतिवसुंधरां सप्तत्रिंशच्छतंपूर्णंतेभ्यःशुंगान्गमिष्यति पु
ष्यमित्रस्तुसेनानीरुद्धृत्यसबृहद्रथं कारयिष्यतिवैराज्यंसमाःषष्टिंसदैवतु पुष्यमित्रसु
तश्चाष्टौभविष्यतिसमानृपाः भविताचापिसुज्येष्ठःसप्तवर्षाणिवैततः वसुमित्रसुतो
भाव्योदशवर्षाणिपार्थिवः ततोंधकःसमेद्वेतुभविष्यतिसुतोस्यवै भविष्यतिसुतास
स्मात्रिस्रःसपुलिंदकः राजाघोषसुतश्चापिवर्षाणिभवितात्रयः ततोवैविक्रमित्र
स्तुसमाराजाततःसुतः द्वात्रिंशद्भविताचापिसमाभागवतोनृपः भविष्यतिसुतस्तस्य
क्षेमभूमिःसमादश दशैतेशुंगराजानोभोक्ष्यंतिमांवसुंधरां शतंपूर्णंदशद्वेचतेभ्यःकं

राम॰
३२८

वाग्रमिष्यति अपार्थिवस्तदेवस्तुबास्याद्यसनितंनृपं देवभूमिसलघोन्याद्रष्ट्रंगोष्ठुभवि
तानृपः भविष्यतिसमाराजानवकंवयनस्तुसः भूमिमित्रस्ततस्तस्यचतुर्विंशाद्भवि
ष्यति भाविताद्वादशासमास्तस्मान्नारायणोनृपः सुशर्मानस्ततस्यापिभविष्यति
समादश चत्वारस्तुगाकृत्मास्तेनृपाकंठायनाद्विजाः भाव्याप्रणतसामंतास्थलास्त्रिंश
च्चपंचच तेषांपर्यायकालेषु सर्वंधानभविष्यति कृठायनानतोहत्यसुशर्माणंप्रस
ह्यतं भृत्यानांचापियतिष्ठकपायित्वावलंततदा सिंधकोह्यंध्रजातीयः प्राप्स्यतीमांवसुं
धरां त्रयोविंशात्समाराज्ञासिंधुकोभवितात्वय कृष्णाद्रास्यचवर्षाणिसोस्माद्दशा।
भविष्यति श्रीमानतकर्णिर्भवितातस्यपुत्रस्तुवैमहान् पंचाशत्तेसमायहशातक
र्णिर्भविष्यति श्रीशातकर्णिर्भवितातस्यपुत्रोभविष्यति चतुर्विंशत्तुवर्षाणिपटु
मावीभविष्यति भवितानेमिकृष्णस्तुवर्षाणिपंचविंशतिः ततसंवत्सरंहस्तिहालो
राजाभविष्यति पंचसप्तकराजानोभविष्यंतिमहावलाः भाव्याःपुरीकषेणस्तुसमा

श्रा·
३२४

सोप्येकविंशतिः सातकर्णिर्वर्षमेकं भविष्यति नराधिपः चकारः सातकर्णीत्वष्टमासांश्चै

---- अष्टाविंशतिवर्षाणि शिवस्वामिर्भविष्यति राजा चौतमीपुत्र एकविंशा

त्समोन्नृपः एकोनत्रिंशतं राजा यज्ञश्रीसातकर्णिका षडेव भविता तस्माद्विजयस्तु

समान्नृपः दंडश्रीसातकर्णीच तस्य पुत्रः समास्त्रयः पुलोमावि समास्सप्त अन्यस्तेषां

भविष्यति इत्येते वै नृपास्त्रिंशद्भोक्ष्यन्ति ये महीं समाः शतानि चत्वारि पंचषट् तथा

चैव च अंध्राणां संस्थिता ये चतेषां वंशाः समाः पुनः सप्तैव तु भविष्यंति दशाभीरास्ततो

नृपाः सप्तगर्दभिनश्चापि ततोथ दश वै शकाः यवनाष्टौ भविष्यंति तुषारास्तु च

तुर्दश त्रयोदश मरुंडाश्च मौना एकादशैव तु अधाभोक्ष्यंति वसुधां शते द्वे च शतं

च वै सप्तषष्टिं च वर्षाणि दशाभीरास्ततो नृपाः सप्त गर्दभिनश्चैव भोक्ष्यंति महीं स

प्ततिः शतानि त्रीण्यशीतिश्च भोक्ष्यंते वसुधां शकाः अशीतिं द्वे च वर्षाणि भोक्तारो

यवना महीं पंचवर्षशतानीह तुषाराणां मही स्मृता शतान्यर्द्धे च तद्धानि भविता र

राम·
३२४

स्त्रयोदश मुरुंडा वृषलैसाई भाव्यान्ये म्लेक्षजातयः शतानि त्रीणि भोक्ष्यंते म्लेक्षाः पकाद
शैव तु तच्छत्रेन च कालेन ततः कौलिकिला वृषाः ततः कौलिकिलेभ्यश्च विंध्यशक्तिर्भ
विष्यति समाः पणवतीं ज्ञात्वा पृथिवीं तु समेष्यति तपान्वेदिशाकांश्चापि भविष्यांश्च निबो
धत शेषस्य नागराजस्य पुत्रः पुरंजयः भोगी भविष्यते राजा नृपो नागकुलोद्वहः स
दाचंद्रस्तु चंद्रांशो द्वितीयो नखवांस्ततः धनधर्मा ततश्चापि चतुर्थो विंशजस्ततः भूतिनंदः
स्ततश्चापि वैदेशे तु भविष्यति शुंगानां तु कुलस्यांते समधुनंदिर्भविष्यति तस्य भ्राता यवी
यास्तु नाम्ना नंदियशाः किल तस्यान्वये भविष्यंति राजानस्ते त्रयस्तु वै दौहित्रः शिशुको नाम
पुरीकायां नृपोभवत् विंध्यशक्तिसुतश्चापि प्रवीरो नाम वीर्यवान् भोक्ष्यते च समाः षष्टिं
पुरीकांचनकां चैव यक्ष्यंते वाजपेयैश्च समाप्तवरदक्षिणैः तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यं
ति नराधिपाः विंध्यकानां कुलेतीते नृपावै बाह्लिकास्त्रयः सुप्रतीको नभीरश्च समा भो
क्ष्यंति त्रिंशतिः शाक्यमानाभवो राजा महिषीणां महीपतिः पुष्यमित्राभविष्यंतिप

स्व

उमित्रान्त्रयोदश मेकलायान्तथा सप्त भविष्यंतीति संततिः कोसलायान्तु राजानो भविष्यं
ति महाबलाः मेधा इति समाख्याता बुद्धिमन्तो नवैव तु नैषधाः पार्थिवाः सर्वे भविष्यन्त्यामनु
क्षयात् नलवंशप्रसूतास्ते वीर्यवन्तो महाबलाः मेधा इति समाख्याता विश्वस्फाणिर्भौ।
विष्यति उत्साद्य पार्थिवान्सर्वान्सोन्यान्वर्णान्करिष्यति कैवर्तान्पंचकांश्चैव पुलिंदान्ब्रा
ह्मणांस्तथा स्थापयिष्यंति राजानो नानादेशेषु ते जनाः विश्वस्फाणिर्महासत्वो युद्धे वि
ष्णुसमो बली विश्वस्फाणिर्नरपतिः क्लीबाकृतितिरोच्यते उत्सादयित्वा क्षत्रं तु क्षत्रमन्य।
त्करिष्यति देवान्पितॄंश्च विप्रांश्च तर्पयित्वा सकृत्पुनः जाह्नवीतीरमासाद्य शरीरं यस्य
वशी – संन्यस्य शरीरं तु शक्रलोकं गमिष्यति नवनाकास्तु भोक्ष्यंति पुरीं चंपावतीं नृपाः
मथुरां च पुरीं रम्यां नागा भोक्ष्यंति सप्त वै अनुगंगं प्रयागं च साकेतं मगधांस्तथा एतान्
जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यंते गुप्तवंशजाः नैषधान्यदुकांश्चैव शैशीतान्कालतोयकान् ए
तान्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यंते मणिधान्यजाः कोशलांश्चान्ध्रपौण्ड्रांश्च ताम्रलिप्तान्ससा

गरान् चंपांचैवपुरींरम्यांभोक्ष्यंतेदेवरक्षिताः वलिंगामहिषाश्चैवमहेंद्रनिलयाश्चये पला
न्नजनपदान्सर्वान्पालयिष्यंतिवैगुहः स्त्रीराज्यंभोक्ष्यकाश्चैवभोक्ष्यतेकनकाह्वयः तुल्य।
कालेभविष्यंतिसर्वेह्येतेमहीक्षवः अल्पप्रसादाह्यनृतामहाक्रोधाह्यधार्मिकाः भविष्यंती
ह्नियवनाधर्मतःकामतोर्थतः नैवमूर्द्धाभिषिक्तास्तेभविष्यंतिनराधिपाः युगदोषदुराचा
राभविष्यंतिनृपास्तुते स्त्रीणांबालवधेनैवहत्वाचैवपरस्परं भोक्ष्यंतिकलिशेषेतुवसुं।
धांपार्थिवांलप्पा उदितोदितवंशास्तुउदितास्तमितालप्पा भविष्यंतीहपर्यायेकाले
नपृथिवीक्षितः विहीनास्तुभविष्यंतिधर्मतःकामतोर्थतः तैर्विमिश्राजनपदाम्लेच्छाचा
राश्चसर्वतः विपर्ययेनवर्त्तंतोनाशयिष्यंतिवैप्रजाः लुब्धानृतवताश्चैवभवितारस्त
दानृपाः तेषांव्यतीतेपर्यायेवकुस्त्रीकेनृपतदा लवालेव नस्समानाश्चाप्रुनृपवलक्ष
नैः नष्पागताल्लेकाह्याप्रजासुजगतीश्वराः राजानःसंप्रणस्यंतिकालेनोपहताल।
हा कान्तिनाव्यहतासर्वेह्येकायास्यंतिसर्वशः अधार्मिकाश्चयेत्यर्थपाषंडाश्चैवसा।

श्री

ब्रा॰ २११

वैश्याः प्रनष्टेन पश्वाहे च सम्पासि हि कलौ युगे किंचित्क्लिष्टाः प्रजास्ते वै धर्मेण नष्टपरिग्रहाः
असाधना हतस्वास्थ्य व्याधिकोनपीडिताः अनावृष्टिहतास्त्वेव परस्परवधेन च अनाथा
रपरित्रस्ता वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः त्यक्त्वा पुराणि ग्रामांश्च भविष्यन्ति वनौकसः एवं
नृपेषु नष्टेषु प्रजास्त्यक्त्वा गृहाणि तु नष्टे स्नेहे दुरापन्ना भ्रष्टस्नेहा सुहृज्जनाः वर्णाश्र
मपरिभ्रष्टाः शंकरं घोरमास्थिताः सरित्स्वेव तु संविग्ना भविष्यन्ति प्रजास्तदाः सरितः
सागरानूपान्सेवंते पर्वतानिव अग्रान्वंगान्कलिंगांश्च काश्मीरान्काशिकोशलान्
ऋषिकान्तगिरिद्रोणीः संश्रयिष्यन्ति मानवाः कृत्स्नं हिमवतः पृष्ठं कूलं च लवणांभसः
अरण्यान्यभिपत्स्यंति आर्या म्लेच्छगणैः सह मृगैर्मीनैर्विहंगैश्च श्वापदैस्तस्करैस्तथा
मधुशाकफलैर्मूलैर्वर्तयिष्यंति मानवाः चीरं पर्णं च विविधं वल्कलान्यजिनानि च स्व
यं कृत्वा विवत्स्यन्ति यथा मुनिजनैस्तथा बीजान्यन्वितनिम्नेषु इहंतः काष्ठशंकुभिः
अजैडकखरोष्ट्रं च पालयिष्यंति यत्नतः नदीर्वत्स्यन्ति तोयार्थं कूलमाश्रित्य मानवाः पा

राम॰ २११

धैवान्यवहारेणक्रियाधंतपरस्परं वह्वपत्याः प्रजाहीनाशौचाचारविवर्जिताः एवंभविष्यं
तिनरास्तदाधर्मेव्यवस्थिताः हीनानहीनान्नन्नत्याधमोन्नमासमनुवर्तते आयुस्तदासूर्या
विंशान्नकश्चिदतिवर्तते दुर्बलाविषयग्लानाजरयासंपरिप्लुताः पत्रमूलफलाहारा
श्चीरकृष्णाजिनांबराः वृत्यर्थमभिलीप्संतश्चरिष्यंतिवसुंधरां एतत्कालमनुप्राप्ताः
जाःकलियुगांतके दीनेकलियुगेतस्मिन्दिव्येवर्षसहस्रिके निष्प्रभास्तुभविष्यंतिसा
र्द्धंकलियुगेनतु समेध्यांशांतुविशेषं कृतंवैप्रतिपत्स्यते यदाचंद्रश्चसूर्यश्चतथाति
ष्यबृहस्पतिः एकराशौभविष्यंतितदाकृतयुगंभवेत् एषवंशक्रमकृत्स्नः कीर्तितोवो
यथाक्रमं अतीतावर्तमानाश्चतथैवानागताश्चये महादेवाभिषेकात्तुजन्मयावत्परी
क्षितः एतद्वर्षसहस्रंतुज्ञेयंपंचाशदुत्तरं प्रमाणंवैतथाचोक्तं महापद्मांतरंचयत् अंतर
चकृतान्येषाषड्विंशच्चसमास्मृताः एतत्कालांतरेभाव्याअंध्रांतायेप्रकीर्तिताः भवि
ष्यैस्तत्रसंख्यातोप्रमाणैश्चमहर्षिभिः सप्तर्षयस्तदाप्रांशुप्रतीपेसमहिवैशतं सप्तवि

ब्रा.
३०६

शैशुनागैर्भाव्यो ग्रंथ प्राणीतेन्वयाः पुनः सप्तविंशतिपर्यंते कृत्स्नेन नक्षत्रमंडले सप्तर्षयस्तु
तिष्ठंति वर्षाणां येणाशतानां शतं सप्तर्षीणां युगं ह्येतद्दिव्यया संख्यया स्मृतं मासा दिव्याः स्मृता
षट्त्रिंशद्दिव्याश्चाब्दाश्च सप्ततिः तेभ्यः प्रवर्तते कालो दिव्यः सप्तर्षिभिस्तु तैः सप्तर्षीणां तु यौ पू
र्वौ दृश्येते उत्तरादिशि ततो मध्येन च क्षेत्रं दृश्यते यत्समं दिवि तेन सप्तर्षयो युक्ता ज्ञेया
व्योम्नि शतं समाः नक्षत्राणामृषीणां च योगस्यैतन्निदर्शनं सप्तर्षयो मघायुक्ताः का
ले पारीक्षिते शतं अंध्रांते सचतुर्विंशे भविष्यंति मते मम तदा त्वं प्रकृतिं व्यापत्स्य।
ति प्रजा भृशं अनृतोपहताः सर्वा धर्मतः कामतोऽर्थतः श्रौतस्मार्ते प्रशिथिले धर्मे वर्णा
श्रमे तदा संकरं दुर्बलात्मानः प्रतियत्स्यंति मोहिताः संसक्ताश्च भविष्यंति शूद्राः सार्द्धं।
द्विजातिभिः ब्राह्मणाः शूद्रयष्टारः शूद्रा वै मंत्रयोनयः उपस्थास्यंति तान् विप्रास्तदा वृ
त्तिलीप्सवः लवालवं भ्रश्यमानाः प्रजाः सर्वक्रमेण तु क्षयमेवाभिपत्स्यंति क्षीणशेषा
युगक्षये यस्मिन् कृष्णो दिवं यातः तस्मिन्नेव तदा दिने प्रतिपन्नः कलियुगः तस्य सं।

रा.म.
३०८

ख्यां निबोधत सहस्राणां शतानि त्रीणि मानुषसंख्यया षष्टिं चैव सहस्राणि वर्षाणि तूच्य
ते कलिः दिव्यं वर्षसहस्रं तु तत्संख्यांशे हि कीर्त्तिते निःशेषे च तदा तस्मिन् कृतं वै प्रतिपत्स्यते
ऐलश्चेक्ष्वाकुवंशस्य सह भेदैः प्रकीर्त्तितौ इक्ष्वाकोस्तु स्मृतः पुत्रः सुमित्रान्ते विवस्वतः ऐ
लस्तत्रैव सोमकान्ते सोमवंशविदो विदुः एते विवस्वतः पुत्राः कीर्त्तिताः कीर्त्तिवर्द्धनाः अती
ता वर्त्तमानाश्च नृपा वानागतांश्च ये ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैवात्र ये स्मृताः युगेयु
गे महात्मानः समतीताः सहस्रशः बहुत्वान्नामधेयानां परिसंख्या कुले कुले पुनरुक्तब
हुत्वाच्च न मया परिकीर्त्तिताः वैवस्वतेन्तरे ह्यस्मिन्निमिवंशसमाप्य च एष्यान्यांस्तु युगाख्या
यां यत्क्षेत्रं प्रपत्स्यते तथा हि कथयिष्यामि गदतो मे निबोधत देवापिः पौरवो राजा ऐ
क्ष्वाकुश्चैव यो मतः महायोगबलोपेतः कलापग्राममास्थितः सुवर्च्चा सोमपुत्रस्तु ऐ
क्ष्वाकोस्तु भविष्यति एतौ क्षत्रप्रमाणेना चतुर्विंशे चतुर्युगे नवविंशे युगे सोपि वंशा
स्यादिर्भविष्यति देवापिश्च सपत्नस्तु ऐलादिर्भविता नृपः क्षत्रप्रावर्त्तकौ ह्येतौ भविष्य

ब्रा॰ ३२९

तेचतुर्युगे एवंसर्वत्रविज्ञेयंसंतानार्थंतुलक्षणं क्षीणेकलियुगेतस्मिन्भविष्येतुकृते
युगे सप्तर्षिभिस्तुतेसार्द्धंभाव्येत्रेतायुगेपुनः गोत्राणांक्षत्रियाणांचभविष्येतेप्रवर्त्तको
द्वापरांशेनतिष्ठंतिक्षत्रियाऋषिभिःसह कालेकृतयुगेचैवक्षीणेत्रेतायुगेपुनः बीजा
र्थंतेभविष्यंतिब्रह्मक्षत्रस्यवैपुनः एवमेवतुसर्वेषुतिष्ठंतिहांतरेषुवै सप्तर्षयोनृपैःसा
र्द्धंसंतानार्थंयुगेयुगे क्षत्रस्यैवंसमुच्छेदःसंबंधोवैद्विजैःस्मृतः मन्वंतराणांसप्तानांसंता
नश्चश्रुतस्तुते परस्परायुगानांचब्रह्मक्षत्रस्यचोद्भवः यथाप्रवृत्तिस्तेषांवैप्रवृत्तानांतथा
क्षयः सप्तर्षयोविदुस्तेषांदीर्घायुष्ट्वात्क्षयात्स्तुते एतेनक्रमयोगेनऐलेक्ष्वाकन्वयाद्विजाः
उत्पद्यमानास्त्रेतायांक्षीयमानेकलौपुनः अनुयांतियुगाख्यांतुयावन्मन्वंतरक्षयः जा
मदग्न्येनरामेणक्षत्रेनिरवशेषिते कृतेवंशकुलाःसर्वाःक्षत्रियैर्वसुधाधिपैः द्विवंश
करणंचैवकीर्तयिष्येनिबोधत ऐलस्येक्ष्वाकुनंदस्यप्रकृतिःपरिवर्त्तते राजानःश्रेणिबद्धा
स्तुतथान्येक्षत्रियानृपाः ऐलवंशस्यचख्यातास्तथैवेक्ष्वाकवोनृपाः मेकशतंसंकं
तेषा

राम॰ ३२९

लानामभिषेकिनां नवदेवतु तेजाजां विस्तारो द्विगुणस्स्मृतः भजन्ते त्रिंशकं त्वेवं चतुर्थ्यां
नयथ्यादिशि नैष्पतीनाम स्नानायेब्रूवतस्तान्निबोधत प्रातेवे प्रतिविंध्यानां शातं नागाशतं
हयाः धृतराष्ट्रस्यैकशतं त्वशीतिर्जनमेजयः शतं च ब्रह्मदत्तानां चीरिणां वीरिणां शतं
ततः शतं तु पौलानां श्वेतकाशकुशादयः ततोपरे सहस्रं वै येतीनां शशबिन्दवः इजिरे
वाश्वमेधैस्ते सर्वे नियुतदक्षिणैः एवं राजर्षयोतीता शतशोथ सहस्रशः मनोर्वैवस्वतस्या
स्मिन्वर्तमानेन्तरे तु ये तेषां निबोधतो तत्रालोके मेत यनस्मृताः न शक्यो विस्तरेणेह।
संतानस्य परस्परं न तु वर्षपरयासेन वह्नौ वर्षशतेरपि अष्टाविंशयुगाख्यास्तु गतानां चै
वस्वतेंतरे एते राजर्षिभिस्सार्द्धं शिष्टायास्तानिबोधत चत्वारिंशत्त्रयश्चैव भविष्याः सह
राजभिः युगाख्यानाविशिष्टास्तु ततो वैवस्वतेन्तरे एतद्विकल्पितं सर्वं समासव्यासयोः
गताः पुनरुक्तबहुत्वाच्च न शक्यं तु पुनः सह एतेययातिवंशस्य यंचविंशा विशंहिताः की
र्तिता धर्मिणां पाश्र्वलोकान्वेधारयत्फल लभते च वरान्पंच दुर्लभानिह लौकिकान् आयुः

कीर्तिं धन्यं यशस्यं च स्वर्ग्यं चानन्त्यमश्नुते धारणाच्छ्रवणाच्चैव वंशं चैवं महात्मनः इत्येष वो मया पा
दस्तृतीयः कथितो द्विजाः विस्तरेणानुपूर्व्या च किं भूयो वर्णयाम्यहं ॥ इति श्रीमहापुराणे
वायुप्रोक्ते उपोद्घातपादस्तृतीयः ॥ श्रुत्वा पादं तृतीयं तु क्रान्तं सूतेन धीमता ततश्चतुर्थं पप्रच्छुः
पादं वै ऋषिसत्तमाः ऋषय ऊचुः पादः क्रान्तस्तृतीयोऽयमनुषङ्गेण धीमता चतुर्थं
विस्तरात्पादं संहारं परिकीर्तय मन्वन्तराणि सर्वाणि पूर्वाण्यपरैः सह सप्तर्षीणाम
पि तेषां साम्प्रतस्यान्तरे मनोः विस्तराच्च वयं चैव निसर्गस्य महात्मनः विस्तरेणानुपूर्व्या
च सर्वमेव ब्रवीहि मे सूत उ भवतां कथयिष्यामि सर्वमेतद्यथातथ्यं पादं त्विमं समस्ते
रे चतुर्थं मुनिसत्तमाः मनोर्वैवस्वतस्येमं साम्प्रतस्य महात्मनः विस्तरेणानुपूर्व्या च नि
सर्गं शृणुत द्विजाः मन्वन्तराणां संक्षेपं भविष्यैः सह सप्तभिः प्रलयं चैव लोकानां श्रा
वतो मे निबोधत एतान्युक्तानि वै सम्यक् सप्त सप्तसु वै मया मन्वन्तराणि संक्षेपाच्छृणु
ता - - नानि मे सावर्णस्य प्रवक्ष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह भविष्यस्य भविष्यन्ति समा

सान्तंनिबोधत अनागतांश्च सप्तैव स्मृतानान्तिह महर्षयः कौशिको गालवश्चैव जामद
ग्न्यश्च भार्गवः द्वैपायनो वसिष्ठश्च कृपः शारद्वतस्तथा आत्रेयो दीप्तिमांश्चैव ऋष्यशृ
ङ्गस्तु काश्यपः भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महायशाः एते सप्त महात्मानो भवि
ष्याः परमर्षयः सुतपाश्चामिताभाश्च सुख्याश्चैव गणास्त्रयः तेषां गणस्तु देवानामेके
को विंशकः स्मृतः नामतस्तु प्रवक्ष्यामि निबोधध्वं समाहिताः रितस्तपश्च शक्रश्च द्युति
ज्योति प्रभाकरः प्रभासो भासकृद्धर्मस्तेजोरश्मिः क्रतुर्विराट् अर्चिष्मान्द्योतनो भानु
र्यशः कीर्तिर्बुधो धृतिः विंशतिः सुतपा ह्येते नामभिः परिकीर्तिताः प्रभुर्विभुर्विभासस्त
जेता हन्ता रिहा रितुः सुमतिः प्रमतिर्दीप्तिः समाख्यातो महामहान् देहो मुनिर्नयो ज्येष्ठः
शम सत्यश्च विश्रुतः इत्येते ह्यमिताभास्तु विंशतिः परिकीर्तिताः दमो दाता रितः सो।
मो वित्तं वैद्यो यमो निधिः होमो हव्यं हुतं दानं देयं दाता तपः शमः ध्रुवः स्थानं विधानं च
नियमाश्चेति विंशतिः सुख्या ह्येते समाख्याताः सावर्णेप्रथमेंतरे मारीचश्यैव ते पुत्राः

ब्रा॰
३८८

कश्यपस्य महात्मनः सांप्रतस्य भविष्यंति सावर्णस्यांतरे मनोः तेषामिंद्रो भविष्यस्तु बलि
वैरोचनसुरा वीरवांश्चार्वरीवांश्च निर्मोहः सत्यवान्कृतिः चरिष्णुरात्मा विष्णुश्च वाचस्प
मतिरेवच सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यंति नचैव तु नवचान्ये प्रवक्ष्यामि सावर्णिष्वंतरेषु वै
सावर्णा मनवश्चान्ये भविष्या ब्राह्मणः सुताः मेरुसावर्णिनस्ते वै दक्षस्यापि दिव्यदृष्टिभिः दक्ष
स्य ते हि दौहित्राः प्रियायाः दुहितुः सुताः महतातपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजसः ब्रह्मादिभि
स्ते जनिता दक्षेणैव च धीमता महर्लोकं गतानां तु नाम भविष्या मेरुमाश्रिताः महाभागास्तु ते
पूर्वजन्मनि रैवाच्चाक्षुषेंतरे ऋषयस्तु च दक्षेण जनिता पुत्रा कन्यायां यामात्मनः कश्यपेन
ब्रह्मणा चैव धर्मेण च महात्मना सुतेऽच्युतो भविष्यान्वक्ष्यामि सावर्णा मनवस्तु ये तेषां
जन्मप्रभावं च नमस्कृत्वा प्रचेतसे वैवस्वते सांप्रत एषु किंचित्किंषु च चाक्षुषे नन्वेरमन
वस्ते हि भविष्या नागतांतरे प्राचेतसस्य दक्षस्य दौहित्रा मनवस्तु ये सावर्णा नाम ते ऽप
च चत्वारः परमर्षिजाः साक्षात्पुत्रस्तु सावर्ण एको वैवस्वतस्य या ज्येष्ठ साज्ञा सुतो

एसं॰
३८८

नाममनुर्वैवस्वतप्रभुः वैवस्वतेंतरेप्रोक्ता समुत्पत्तिस्तयोशुभा चतुर्दशैतेमनवःकी
र्त्तिताकीर्त्तिवर्धना वेदेष्कैतोपुराणेचसर्वेतेप्रभविष्णवः प्रजानांपतयसर्वेभूतानां
पतयस्थिताः तेरियंपृथ्वीसर्वांसप्तद्वीपासपत्तनापूर्णंयुगसहस्रंवैपरिपाल्यानरे
श्वरैः प्रजास्तिस्तपसैचैवविस्तरेनेषुवक्ष्यते चतुर्दशैवतोज्ञेयाः स्वर्गाःस्वायंभु
वादयः मन्वंतराधिकारेषुवर्त्तंतेत्रसकृत्सकृत विनिवृत्ताधिकारास्तेमहर्लोकं
समाश्रिताः समतीतास्तुयेतेषामषोमहास्तथापरे पूर्वेषुसांप्रतस्त्वायंवर्त्तंति
वैवस्वतःप्रभुः यशिष्टोस्तेप्रवक्ष्यामिसहदेवर्षिदानवैः महर्षीनानिसर्गेणस
र्वास्तानागतानुदिजान वैवस्वतनिसर्गेणतेषांज्ञेयस्तुविस्तरः अनंतास्ततिरि
क्तास्तेयस्मात्सर्वेविवस्वतः पुनरुक्तबहुत्वात्तनवक्ष्यतेषुविस्तरं मन्वंतरेषुभा
व्येषुभूतेषुपितथैवच ऊलेऊलेनिसर्गोस्तुतस्माद्वर्योविभागशः तेषांमेवहिविस्
ष्टार्थविस्तरेणक्रमेणच वहूस्यकन्याधर्मिष्टासुव्रतानामविश्रुता सर्वकल्पाचविश्रा

ध्यातस्ते ध्यातुरन्वेछायावीरणासुता गृहीत्वा तां पिनाकी न्याजगाम ब्रह्मणोन्तिके वैराज
स्य मनुपासीनं धर्मेणाचभवेनच भवधर्मसमीयस्य दद्दे ब्रह्माभ्यभाषत दद्धकन्या
वेयं वैजनयिष्यति सुव्रत चतुरो वै मनून्पुत्रान्भावयिष्यति कारान् शुभान् ब्रह्मणो वचनं श्रु
त्वा दत्त्वोपमेभिवत्तदा तां कन्यां मनसा जगृहुः त्वयत्वे ब्रह्मणा सह सत्याभिधायिनां
तेषां समयः कन्यायामजायत सदृशान्रूपान्तेषां चतुरो वै कुमारकान् संसिद्धाः कार्य
करणे संभूता लेखियाख्याताः उपमेयाः समर्थश्च समयो ज्ञाने शारीरकैः तेदृष्ट्वा तु
स्वयं बुद्धा ब्रह्मव्याहारिणस्तदा संज्ञा वै प्रकल्पितं नम मनुजो ममेत्युक्ताः अभिध्याना
मनोत्पन्नाश्चतुर्वै ते परस्परं योगस्य वशगा तस्यां भजन्तो सततं तांस्तत्र यस्मात् यः सदृशा
स्त्वापि रूपे वीर्यं च नामतः तं गृहीत्वा तु स भंडलोव स्वीतोयस्य यसमः प्रवरूपं पितृ
त्रयोऽनुरूध्यति सर्वदा तस्मादात्मसमः पुत्रः पितुर्मातुश्च वीर्यतः एवं ते समयं कृत्वा
सर्वस्मिन्नजगृहु सतान् यस्मात्सर्वेषां तेषां वै ब्रह्मादीनां कुमारकाः सर्वेषां मन

वस्तस्मात्सवर्णत्वं च तेभुनत् मननात्ववाङ्मुवंन तस्मात्तेमनवः स्मृताः चाक्षुषस्यांतरे
तीते प्राप्ते वैवस्वते तदा रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नामभवत्सुतः भूत्या मुत्या दितीय सुतः
भौत्यो नाम कवेः सुतः वैवस्वतेंतरे राजा ह्यामनोत्तु विवस्वतः वैवस्वतो मनुर्यश्च सावर्णा
यश्च वैश्रुतः ज्येष्ठः सांज्ञो सुतो विद्वान्मनुर्वैवस्वतः प्रभुः सवर्णायास्सुतश्चान्यः स्मृतो
वैवस्वतो मनुः सावर्णा मनवो ये च चत्वारस्तु महर्षिजाः तपसा संभृतात्मानः स्वेषु मन्व
न्तरेषु वै भविष्येषु भविष्यन्ति सर्वकार्यार्थसाधकाः प्रथमं मेरुसावर्णे दक्षपुत्रस्य वै म
नोः पुत्रा मरीचिगर्भाश्च सुशर्माणश्च ते त्रयः संभूतास्तु महात्मानः सर्वे वैवस्वतेंतरे
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः भविष्याश्च भविष्यास्तु एकैको द्वादशो गणः प
ञ्चर्यं संगृहेरेवो वा कुवंशा स्थैव च पारा द्वादश विज्ञेया तु मरास्तु निबोधत वाजिनो वा नि
जिष्णवश्च प्रभूतिश्च ... यप्य दधिक्रावपि पञ्चाश्च प्रणीतो विजयो मधुः उत्तमात्रषवौ
ह्योतुर्द्वादशैते मरीचयः सुशर्माणस्तु वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत वर्णौ लप्याथर्वा

श्री॰
३८३

विश्वचनःसौराप्रजनौ मत्त ऋमितड्वकेतुश्च जंभो स्याज्जन्मशाक्रवः मुनेभिफलनयश्चैव
सवर्मांगाप्रकीर्त्तिताः सेषामिंद्रस्न दाभाव्योम्नरुनोना मनामनः स्कंदोसौ मांप्रतीयोयो।
कार्त्तिकेयस्तुणावकिः मघानिंश्रिश्चपौलस्त्यावसकारपयपवच ज्योतिम्मात्रागीवश्चैव
फलतिमानंगिरस्तथा वसिनश्चैववासिष्ठश्चत्रेयोलव्यवाहनः सतपाःपौलवश्चैवसमे
नेराश्रितांतरे धृतिकलहीमकेतुश्चापहस्तानिरामयाः प्रथुश्रवास्तथानीकोभूरिपा
स्नावृहद्रथः प्रथमस्यतुसावर्णस्यैतनवपुत्राप्रकीर्त्तिताः दशमस्यप्रवर्ययेधर्मपुत्रस्य
वैमनोः द्वीतीयस्यतुसावर्णभौमस्यवांतरेमनोः सुखेनोविरुद्धाश्चद्वावेवनगणाः
स्मृता त्वयिवंतस्यनेसर्वशानुसंख्यायुतेसमाः प्राणानायकंतंशौकंजयन्निपिपुरुहु
तवै देवास्तेवैभविष्यंतिधर्मपुत्रस्यवैमनोः तेषामिंद्रस्तथाविद्वान्हविष्यःशांति
रुच्यते हविष्मान्पौलस्त्यः सोमानस्तेकीर्त्तिश्चापिभार्गवः आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयोवसि
ष्ठस्यापियस्तनः पौलस्त्यापतिवश्चापिनाभागश्चैवकश्यपः अभिमन्यस्तांगि

राम॰
३८३

रसस्मैतेपरमर्षयः सुदेवश्चात्मजोनाम्नाभूरिषेणश्चवीर्यवान् शतानीकोनिरामित्रो
वृषसेनोजयद्रथः भूरिद्युम्नःसुवर्माचदशैतेमानवास्स्मृताः एकादशेतुपर्यायसावर्णे
वैतृतीयके निर्माणरतयोदेवाकामगावैमनोजवाः गणास्त्वेतेत्रयःख्यातादेवतानांत्रयस्त्रिं
विहंगमाः गणास्त्वेतेत्रयःप्रोक्तादेवतानांभविष्यति मनोजवामुहूर्तास्तुइतिदेवाःप्रकी
र्तिताः एतेत्रिंशत्तुविज्ञेयामानवाःस्मृताः तेषामिन्द्रोवृषोनामभविष्यस्त्वरयात्
ततः तेषांसमर्ष्यस्त्वापिकीर्त्यमानान्निबोधत वारुणिश्चैवचात्रेयोह्यनिष्टोनगपुत्र
त्र मूर्त्तिस्त्वांगिरसश्चैवपौलस्त्योनिश्चरस्तथा पौलहोह्यग्नितेजाश्चदेवाःसैकादशे
तरे सर्वत्रगस्सुधर्माचदेवानीकपुरोवहः क्षेमधन्वादृढेषुश्चआदर्शःपाण्ड्कोमनुः सा
वर्णस्यतुतेपुत्राःप्राजापत्यश्चवैमनोः द्वादशेत्वथपर्यायेरुद्रपुत्रस्यवैमनोः चतुर्था
र्थे – तुसावर्णेदेवास्तांस्तान्निबोधत पंचैवतुगणाःप्रोक्तादेवतानांमनामयाः हरिता
रोहिताश्चैवदेवास्सुमनसस्तथा सुकर्माणःसुरापाश्चपंचदेवगणाःस्मृताः ब्रह्मणोमान

ब्रा·
३८४

साह्येते प्रत्येको दशको गणः ऋवंतिजोहविश्चैव विद्वान्यश्च सहस्त्रशः पर्वतोनुचरश्चैव
अपासुश्च मनोजवः स्वर्जी स्वाहाश्च धानानारद्वैते हरितास्मृताः नयोजानिभतिश्चैव।
वात्रावधुश्च यस्मृतः रजश्चैव तुराजश्च स्वर्माणपादस्तथैव च व्याहिविधिश्चैवदेवोदेशैते
रोहितास्मृताः तुषितानामास्तु वै देवा स्त्रयस्त्रिंशात्प्रकीर्त्तिताः देवास्तमनसो विद्धि स्वकर्मा
णानि बोधत सत्यश्चैव वृषभपृष्ठः कपियम्नो विपश्चितः विक्रमश्च क्रमश्चैव निवृतः कां
तएव च एतद्वक्मणोदेवास्तेनांश्चैवानि बोधत रूपादिस्तथोज्योहोवर्चस्वी यतिमानुह
विः शुभोहविः कृतानाधामिवाद्यो दशमस्तथा सुपारामामनस्त्वेते देवावैसंप्रकीर्त्तिताः
तेषामिंद्रस्तु विज्ञेयो ऋतुधामा महायशाः धृतिर्वसिष्ठपुत्रस्तु अत्रेयस्तपास्तथा सुपा
रामामनस्त्वेते देवावैसंप्रकीर्त्तिताः तपाश्चायातपोलस्पपुलहश्चतपोरतिः भार्गवस
प्तमस्तेषां विज्ञेस्तु तपाद्युतिः एतेसप्तर्षयस्सिद्धाश्चान्ये सावर्णिकेंतरे देववानुपदेशश्च
देवश्रेष्ठो विदूरथः मित्रवान्मित्रविंदश्च मित्रसेनोह मित्रहा मित्रबाहुः सुवर्चा।

राम·
३८४

दाद्दशाश्चमनोस्तुताः त्रयोदशेतुपर्य्यायेभाव्येरौच्यंतरेपुनः एवंगणास्त्रयः प्रोक्तोदेवा
नांतुस्वयंभुवा ब्रह्मणोमानसाःपुत्रास्तेहिसर्वेमहात्मनः सुत्रामाणस्सुधर्माणस्सुकर्मा
णस्तथैवच त्रिदशानांगणाह्येतेभविष्याःसोमपायिनः त्रयस्त्रिंशद्देवतायाश्चवि
भज्यंतयास्त्रिकैः श्रायेनवृषपर्वाश्चैश्चग्रहश्चैवतैचैवह देवेदेवाश्चयस्त्रिंशास्तुयत्नेकेण
निबोधत सुत्रामाणस्त्रयाज्याश्चश्चा --- सांप्रत शुभकर्मणोनुयाज्याः सुधर्मा
शिनस्तथै उपयाज्याःसुधर्माणः इतिदेवाःप्रकीर्तिताः दिवस्पतिर्महासत्वस्तेषामिं
द्रोभविष्यति पुलहात्मजमपुत्रास्तेविज्ञेयास्तुरुचेस्मृताः अंगिराश्चैवधृतिमान्पौल
स्त्योपव्ययास्तुसः पौलस्त्यस्तत्वदर्शीचभार्गवश्चनिरुत्सुकः निष्प्रकंपस्तथात्रे
येतिर्मोहःकश्यपस्तथा सुपाचैवचवासिष्ठःसप्तैतेतुत्रयोदशा चित्रसेनोविचित्रश्च
नयधर्मधृतोभव अनकद्रवृद्धश्चसुरसोनिर्भयोदृढः रौच्यस्यैतेमनोःपुत्रा

ऽन्तरे तु त्रयोदशे चतुर्दशे तु पर्याये भौत्यस्यान्तरे मनोः देवतानां गणाः पंच श्रोक्ता येन तु
भविष्यति चाक्षुषकाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिरास्तथा वाचावृद्धाश्च इत्येते पंच देवगणाः
स्मृताः ---------- सप्तानां विद्धि चाक्षुषाम् वृहद्वायानि साधानि कनिष्ठानां सप्त
तान्विदुः सप्तलोकाय विज्ञासौ भ्राजिनाः सप्त सिंधवः वाचावृद्धा मधीन्विद्धि मनोस्सायं
भुवस्य यः सर्वमन्वंतरेऽपि च विज्ञेयास्तु स्वलक्षणाः तेजसा तपसा बुध्या बलश्रुत पराः
क्रमैः त्रैलोक्ये यानि सत्वानि गतानि स्थावराणि च सर्वज्ञास्तान् गुणैस्तानि इंद्रास्ते भिभवं
तिवै भूतापवादिनो रुद्राणां मध्यस्थाभूतवादिनः भूतानां साद्विनसक्ताः सूर्योऽवेदप्रवेदि
नां अग्नीध्रः कश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधश्च यः भार्गवोह्यग्निबाहुश्च शुचिरंगिरसस्तथा
तेजस्वी सबलश्चैव तो त्रेयस्यति मनोः सुताः एको वै स सतश्चैव सावर्णी मनुरुच्यते रौच्या।
भौत्यश्चैवानौत्तम पौलहभार्गवो भौत्यस्य वाधियत्येऽसुस्तम्भ कल्पस्तु समयते सूतउ

वाच विशेषेषु च सर्वेषु तदा मन्वंतरेष्विह ॥ अंते तेनेकयुगे तस्मिन्न्हिलं संहार उच्यते समैत्रा
मार्गवादेवश्चैते मन्वंतरे तदा भुंक्त्वा त्रैलोक्यमध्यस्था युधारख्यासेकसमतिं ज्ञिनभिसंति
भिश्चैव सार्द्धं सप्तर्षिभिस्तु ये यज्ञानश्चैव तेषां मे तज्ज्ञाश्चैव ते सह महर्लोकं गमिष्या
ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः ततस्ते युगाते पूर्णे क्षीणे मन्वंतरे तदा अनाधारमिदं सर्वं त्रैलो
क्यं वै भविष्यति ततः स्थानानि शुभ्राणि स्थानिनां नानि वै तदा प्रभ्रश्यते विमुक्तानि तारा
दित्ग्रहैः सह ततस्तेषु व्यतीतेषु त्रैलोक्यस्येश्वरेष्विह सेन्द्राश्चेषु महर्लोके यस्मिन्नेको
त्पवासिनः जिताया _ गणा ये त्वत्वा त्वषां तास्तु तद्देशा मन्वंतरेषु सर्वेषु देवास्ते वै महौज
सः ततस्तेषु गतेषु पूर्वं सायोज्यं कल्पवासिना समेत्य देवास्ते देवा प्राप्ते संकालने तदा महर्लो
कपरित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश सशरीरा ह्यसूक्ष्मा वै ते जनलोकस्य महात्मनः एवं देवेष्वतीते
तेषु महर्लोकाज्जनं प्रति भूतादिष्ववसिष्टेषु स्थावरांतेषु वा पुनः शून्येषु लोकस्थानेषु ।
महांतेषु भवादिषु देवेषु गतेषु पूर्वं सायोज्यं कल्पवासिनां संहृत्य तान्नौ ब्रह्मा देवर्षिपि

प्रा·
३८६

ततादानवान् संस्थाय्य पतितैवैस्वर्गमहः हृष्णायुगात्यये चातुर्युगसहस्रान्ते महर्यद्ब्रह्मणोविदुः
रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाः नैमित्तिकः प्राकृतिको यश्चैवात्यंतिकोर्यतः त्रि
विधः सर्वभूतानामित्येषप्रतिसंचरः ब्राह्मो नैमित्तिकस्तस्य कल्पवाहप्रसयमः प्रतिस
र्गेनुभूतानां प्राकृतः कारणात्मयः ज्ञानाच्चात्यंतिकप्रोक्तः कारणानामसंभवः ततसंक्षु
त्यतान्ब्रह्मादेवांस्त्रैलोक्यवासिनः सृष्टुमुभगवान्ब्रह्माप्रजासंहरते तदा ततोयुग
सहस्रांते संप्राप्ते चयुगात्यये तत्रात्मस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रपेदे सप्रजापतिः ततोभवत्यना
वृष्टिः स्तदा सा शतवार्षिकी तयायान्त्यस्यमाणि सत्वानि पृथिवीतले तान्येवात्र प्रली
यंते भूमित्वमुपयांति च सप्तरश्मिरथोभूत्वा उदतिष्ठद्विभावसुः सप्तरश्मि स भगवा
न्पिबत्यंभो गभस्तिभिः हरिताश्वस्य सप्त सदीप्यमानस्य सप्तभिः भूयपवृक्तयंते वा
भुवंतो वर्षधानैः भौमं काष्ठेधनं तेजो भूम्यामद्भिस्तु दीप्यते तस्मात्तदकस्यै – तपता
स्तिरिषश्यते नादृश्यातपसे सूर्यो नादृश्या परिविष्यते नादृश्या परिविंवते वारिणादी

राम·
३८६

ष्यते रविः तस्माद्यायः पिबन्नावै दीप्यते रविशंवरे तस्य ते रश्मय सप्त पिबंत्यंभो महार्णवा
त् तेनाहारेण संदीप्ताः सूर्याः सप्त भवंत्युत ततस्ते रश्मयः सप्त सूर्यभूताश्चतुर्दिशं चतुर्लो
कमिमं सर्वं दहंति शिखिनः सदा प्राप्नुवंति च भासिस्त ऊर्द्धं चाधश्च रश्मिभिः दीप्यंते भास्क
राः सप्त युगांताग्निप्रतापिनः तेवारिणा -- दीप्तावकुः सारस्सरश्मयः स्वंसमावृत्य तिष्ठ
ति निर्दहंतो वसुंधरां ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुंधरा साद्रिनद्यर्णवा पृथ्वी निःस्नेहा
समपद्यत दीप्ताभिः संततोभिश्च चित्राभिश्च समंततः अधश्चोर्द्धं च तिर्यक् च संरुद्धं सूर्यरश्मि
भिः सूर्याग्नीनां प्रवृद्धानां संसृष्टानां परस्परं एकत्वमुपयातानामेकज्वालमभवत्ततः सर्वलो
कप्रणाशश्च सोग्निर्भूत्वा तु मंडली चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ततः प्रलीने सर्वस्मि
न् जंगमे स्थावरे तथा निर्वृक्षानिस्तृणा भूमी कूर्मपृष्ठा समाभवत् अंबरीषमिवाभाति सर्वमा
पूरितं जगत् सर्वमेव तदार्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते तथा अपर्वतास्त्रे वर्षाप्यमसोदधी सर्व
तद्भस्मसात्कृते सर्वांल्लोकान् पावकस्तु सः समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः पिबन्नापस

सिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा लोकान्संह
रते दीप्तो घोरः संवर्त्तको ऽनलः ततस्स पृथिवीं भित्त्वा रसातलमशोषयत् निर्दग्ध्वा तेन पा
तालं नागलोकमथादहत् अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा ऊर्द्ध्वं संहरते दिवं योजनानां सहस्राणि
प्रयुतान्यर्बुदानि च उदतिष्ठन् शिखास्तस्य वह्नेः संवर्त्तकस्य तु गंधर्वांश्च पिशाचांश्च समहो
रगराक्षसान् तदा दहति संदीप्तो गोलकं चैव सर्वशः भूर्लोकं च भुवर्लोकं स्वर्लोकं च मह
स्तथा घोरा दहति कालाग्निरेवं लोकचतुष्टयं व्याप्तेष्वेतेषु लोकेषु तिर्यगूर्द्ध्वमथाग्निना
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः अयोगुडनिभं सर्वं तदा त्वेवं प्रकाशते ततो गजकु
लाकारास्तडिद्भिः समलंकृताः उत्तिष्ठंति तदा घोरा व्योम्नि संवर्त्तका घनाः केचिन्नीलोत्पल
श्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः केचिद्वैडूर्यसंकाशा इंद्रनीलनिभाः परे शंखकुंदनिभाश्चा
न्ये जात्यंजननिभास्तथा धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः केचिद्रासभवर्णाभा
लाक्षारक्तनिभास्तथा मनःशिलाभास्त्वपरे कपोताभास्तथांबुदाः इंद्रगोपनिभाः केचि

न्मनश्चालनिभास्तथा वाथपत्रनिभाः केचिदुतिहृतिघनादिवि केचित्सुरधराकाराः केचिन्न
न्नजलोपमाः केचित्पर्वतसंकाशाः केचित्स्थलनिभा घनाः कूटागारनिभाः केचित्केचि
न्मीनकुलोपमाः बहुरूपा घोररूपा घोरस्वननिनादनः तदा जलधराः सर्वे पूरयंति नभ
स्थलं ततस्तेजलदा घोरा राविणोभास्करात्मिकाः सप्तधा संवृतात्मानः तमग्निं शमयंत्यु
त ततस्तेजलदा वर्षं मुंचंतीव महौघवत् सघोरमशिवं सर्वं नाशयंति च पावकं प्रवृ
ष्टेतथात्यर्थं वारिणा पूर्यते जगत् अद्भिस्तेजोभिभूतं च तदाग्निः प्रविशत्यपः नष्टे चाग्नौ
वर्षशतैर्मयोदापक्षसंभवाः प्लावयंतेजगत्सर्वं वृक्षजालपरिश्रुवैः धाराभिः पूरयंतीमं चो
दमाना स्वयंभुवा ग्रमेतु सलिलौघे स्तु वेलामभिभवंत्यत साद्वीपांतरा पृथ्वीमद्भिसंक्ष्मा
द्यते तदा तस्य देहाच्च तोयं ततः सर्वं हि परिमंडितं प्रविश्य तत्फटपो विप्राः पीतं सूर्यस्य रश्मि
भिः आदित्यरश्मिभिः पीतं जलभ्रमेषु तिष्ठति पुनः पतति तद्भूमौ तेन पूर्यंति चार्णवाः तत
समुद्रास्त्वा वेलां परिक्राम्सेति सर्वथा पर्वताश्च विशीर्यंते महीचाप्सु निमज्जति ततस्तम

ब्रा.
२८८

हेमाण्डं तापयोदासां नभस्तले संवर्तयन्ति घोरास्मादिविवायुसमन्ततः तस्मिन्नेकार्णवे
घोरे नष्टे स्थावरजंगमे एकस्मिन्युगसहस्रे सर्वैर्निबोधकल्प उच्यते अपां भसावृते लोके प्राकृते
कार्णवं बुधाः अथ भूमिर्जलं वह्निश्च वायुश्चैकार्णवे तदा नष्टे ग्रानेकसीनं तत्र प्राक्रायतेकिं
चनं पार्थिवाल यद्यथा गुडाम्भापोहेमाश्च सर्वशः प्रसंतो व्रजंत्येके सलिलाख्यं भजंत्यत
आगतागतिकांश्चैव तदा तत्सलिलं स्मृतं प्रकाशयति सृतिमही मन्नवाख्येतु तजलं यथाभांतिय
स्ताजाभाभिभर्यावृत्याव्यापितिदीक्षितु भस्मसर्वमनुप्राप्य तस्मादंभोतिरुच्यते नाभान्तेचैवधी
प्रेचधातुर्वैश्वरउच्यते एकार्णवे तदा पोवैनशीघ्रामेन तानराः तस्मिन्युगसहस्रांते दिवंसेव
लएणागते तावंतं कालमेवेत्तु भवत्येकार्णवं जगत् तदातु सर्वव्यापारान्निवर्त्तते प्रजापतेः प
वमेकार्णवे तस्मिन्नष्टे स्थावरजंगमे तदा भवति ब्रह्मासौ सहस्राक्षः सहस्रपात् सहस्रशीर्षा।
सुमना चक्षुर्वेदनः सहस्रवान् सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापतीत्रयीपथी आदित्यवर्णो भुवन
स्यगोप्ता अपूर्वपकअप्रमस्तुगाद्य हिरण्यगर्भपुरुषो महान्वै संयच्छते वै तमसः पुरस्तात्

राम.
२८८

चतुर्युगसहस्रान्ते सर्वं च सलिलाप्लुते सर्वभूतप्रकाशांशो योगनिद्रां कुरुते प्रभुः चतुर्विधा यदा
घ्राते प्रजा सर्वे डिमेडिनाः पश्यन्त्येतं महात्मानं काले सुप्तं महर्षयः जनलोकं निवर्तन्ते स
पसालब्धचक्षुषः भृग्वादयो महात्मानः पूर्वव्याख्यातलक्षणाः सनकादींस्तपोलोकान्वै
तेहि पश्यन्ति चक्षुषा ब्रह्माणं ते तु पश्यन्ति सत्याब्राह्मीषु रात्रिषु सप्तर्षयः प्रपश्यन्ति स्वे स्वे
कालं स्वस्वरात्रिषु कल्पादौ परमेष्ठित्वात्तस्मादादाय सम्पद्यते स स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पा
दिषु पुनः पुनः एवमावर्तयित्वा तु स्वात्मन्येव प्रजायते अथात्मनि महातेजाः सर्वमादाय स
र्वकृत् ततः स्वपसते रात्रिं तमस्येकार्णवे जले ततो रात्र्यक्षये प्राप्ते प्रतिबुद्धः प्रजापतिः मतसि
सृक्षया पुनः कामसर्गाय निश्चये पुनः एवं स लोके निवृत्ते उपशान्ते प्रजापतौ ब्रह्मन्नैमित्तिके तस्मि
न्कल्पिते वै प्रसंयमे देहवियोगात्सत्वानां तस्मिन्नेकार्णवे शासतः ततो दग्धेषु भूतेषु सर्वे
स्वादिस्पर्शनिभिः देवर्षिमनुवर्ज्येषु तस्मिन्कालेन तदा गंधर्वादीनि सत्वानि पिशाचा
नानि सर्वशः कल्पादावप्रनष्टानि जनमेवाश्रयन्ति वै तिर्यग्योनीनि सत्वानि नारके याति

श्रा०
३८६

यान्यपि तदा तान्यपि दग्धानि भूतपापानि सर्वशः जनेना स्म प्रपद्यंते यावत्संभवंते जगत्
व्यक्षयांतरजन्मांतब्रह्मणोव्यक्तयोनये जायंते र पुनस्थानि सर्वभूतानि कृत्स्नशः आषयो
मनवो देवाः प्रजाः सर्वाश्च नानाविधाः तेषामपि हि सिद्धानां निधनोत्पत्तिरुच्यते यथा सू
र्यस्य लोकेस्मिन्नुदयास्तमनं स्मृतं यथा जन्मनिरोधश्च भूतानामिह दृश्यते श्चाभूतसंप्लु
वात्तस्माद्देवः संसार उच्यते यथा सर्वाणि भूतानि जायंते स्थिरचरस्थिरः स्थावरादीनि नित्य
मान्कल्पकल्पे तथा प्रजाः यथार्त्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये दृश्यंते तानि तान्येव
तथा ब्रह्मरात्रिषु प्रत्याहारे च सर्गे च सर्गे चापि मंतिष्ठवाणि च निक्रमंते विशंते च प्रजाका
रं प्रजापतिं ब्रह्माणं सर्वभूतानि महायोगमहेश्वरं संसृष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः
पुनः अव्यक्तो महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् येनैव सृष्टा प्रथमं प्रजानां स्थापितो हि मार्गो
णमहीतलेस्मिन् पूर्वं प्रयाते न तथा स्वरूपान्यायेन तव ते नैव तु ते व्रजंति तथा शुभेन तत्वश्रु
मेनैव नरैवत्रैव विवर्तमानाः मर्त्यो स्वदेहांतरभावितत्वाडर्द्धं वशाद्र्यं मधश्चरंति

राम०
३८६

येचापिदेवामनवप्रब्रेषाणाम्अन्येपियेस्वर्गगताविसिद्धाः तद्वाविनाख्यातिवधाच्चधर्माः उ
नर्निसर्गेणभवंतिसत्वाः अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिमेकालमानंतमस्मृतं मन्वंतराणियानिस्यु।
र्वीरव्यातानिमयाद्विजाः सहस्रजातिमयोगणमहदेवेश्चतुर्दश। सयुगाख्यामहद्गता।
सर्वाणिपर्वांतराणिवै अस्यासहदेवर्षिभिः श्राद्धःकल्पउच्यते एतद्ब्राह्ममहर्ज्ञेयंतस्यसंख्या
निबोधत निमेषतुल्यमात्रोरिकृतोलवधरेणतु मानुषाक्षिनिमेषास्तुकाष्ठापंचदश।
स्मृताः लवचलणस्तपंचैवविंशकाष्ठास्तुतेत्रयः अस्यासमोदकाश्चैवसाधिकास्तुलव
स्थितिः अहोरात्रेकलानांतुव्याधिकानिशतानिषट् नाश्चवसंख्येयाज्ञेयंचवृद्धदीनांग
तिर्येषा निमेषादशपंचैवकाष्ठास्त्वात्रिंशतःकलाः त्रिंशत्कलामुहूर्तंतुदशभागो।
कलास्ततं चत्वारिंशत्कलाज्ञेयामुहूर्तइतिसाहितः मुहूर्तोस्तुलवस्त्राविप्रमाणतः
एकस्थिताः तस्यानेनामसाचापिपलान्यष्टशोदश मासाधेनवमानेनजलप्रस्थो

ब्रा: भिधीयते एते चाप्युदकश्च स्यात्क्रान्तारोनालिकोद्भवः हेममाषैः कृतं किंचिच्चतुर्भिश्चतुरंगु
३६० लैः समाहृतीचरात्रौचरात्रौचमुहूर्त्तौ द्वे हि नालिका: एवंत्रिविंशोघ्राणसर्वेषूत्तेषु नित्य
शः अधिकं षट्शतं यच्च कलानां प्रविधीयते तदहर्मानुषं ज्ञेयं नहश्चैतद्दशाधिकं साव
नेन तु मासेनअहोऽयं मानुषस्मृतः एतद्दिव्यमहोरात्रमिति शास्त्रविनिश्चयः अयनेन तु
या संख्या मासत्वयनवार्षिकी तदा बहुमिदं ज्ञानं संख्या याहता पलस्वतो लक्षाणां सपरि
माणाः कालः इत्यभिधीयते परार्द्धः ब्रह्मणः प्रोक्तो दिव्याकोटिस्तु सा स्मृता शतानां च सहस्रा
णां दशाहि गुणितानि च नवतिं च सहस्राणि तथैवान्यानि यानि तु एतत्कृत्वा तु ऋषयो वि
स्मयं परमाद्भुतं संख्यासंभजने ज्ञानमप्रकृत्तत्तो तदा ऋषयऊचुः सप्रचालनमाह्नेतु
मानुषे लौव संमतो मानेन श्रोत्रसिक्कामसंचेपार्थपदाहरं तेषां कृत्वा सदेवस्तु वायुर्लो
कहितेरतः संक्षेपाद्दिव्यचक्रुत्वा त्र्योवाच भगवान्प्रभुः एते रात्र्यहनी सर्वकीर्त्तितेत्विह राम:
लौकिके तासां संख्या यथार्थाग्रे ब्राह्मवत्ता महत्वये कोटीशतानि चत्वारि विंशाणि मानुषा ३६०

णितु द्वात्रिंशच्च तथापरस्तु संख्यातासंख्यया द्विजाः तथा शतसहस्राणि एकोननवतीपु
नः अशीतिंच सहस्राणितु द्वात्रिंशच्च तथापरस्तु संख्यातासंख्यया द्विजाः तथा शतसह
स्राणि एकोननवतीपुनः अशीतिंच सहस्राणि एषकालस्तवस्यतु मानुषाख्येणसंख्या
तः कालोसाभूतसंप्लवः समुत्पन्नस्तदाग्रेषु तदा लोकेषु तेषु वै महत्सु भूतेषु लीयंते प्रजास
र्गाश्च तु विविधाः सलिलेनाप्लुते लोके नष्टे स्थावरजंगमे विनिवृत्ते च संहारे उपशांते प्रजाप
तौ विरलोके तु दग्धेन तेजोनतमसावृते ईश्वराधिष्ठिते ह्यस्मिन् सलिलाहे कार्य एव किल ताव
देकार्णवं तत्रैयं यावदासीदहःप्रभो रात्रिस्तु सलिलावस्था निवृत्तौ चाप्यहस्तते अहोरात्र
तथैवास्य क्रमेण परिवर्तते आभूतसंप्लवो ह्येष अहोरात्रस्ततः प्रभो त्रैलोक्ये यानि स
त्वानि गतिमंति ध्रुवाणि च आभूतेभ्यः प्रलीयंते तस्मादाभूतसंप्लवः अग्रे भूतः प्रजानां तु
तस्माद् तु प्रजापतिः आभूतासवते चैव तस्मादाभूतसंप्लवः भाव्यते चाप्यतस्त्वेव भ
वे चाभूतसंप्लवः अतीतावर्तमानाश्च तथा वै नागताः प्रजाः दिव्यसंख्याप्रसंख्याता अपप

वा॰
पु ९९२

द्धाभुणीकृताः परार्द्धद्विगुणं चापि परमायुः प्रकीर्तितं एतावानस्थितिकालस्तु प्रजनस्य
ह प्रजापतेः स्थित्यन्ते प्रतिसर्गस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः यथा वायुप्रवेगेन दीपार्चिस्तु शा
म्यति तथैव प्रतिसर्गेण ब्रह्मा सम्प्रशाम्यति तथास्य प्रतिसंसृष्टमहदादौ महेश्वरे म
हत्प्रलीयते व्यक्तं गुणसाम्यं ततो भवत् इत्येष च समाख्यातो मया ह्यात संप्लवः ब्रह्मनै
मित्तिकोऽसंप्रसंप्रक्षालनसंयमः समासेन समाख्यातो भूयः किं वर्णयामि यः इदं
धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः कीर्तनात्कुवणाच्चापि महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥
॥ इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ॥ वायुरुवाच अप्रसाधारणावृत्तेस्तु ऊनशाखादिभि
र्द्विजैः धर्मावेशिष्टिकाश्चैव व्याचीर्णाश्च तुस्सदर्शिभिः ते देवस्तु हति सूति महर्लोकनि
वासिनः चतुर्दशैते मनवः कीर्तिवर्द्धनाः अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये
ऋषिभिर्देवतैश्चैव सह गन्धर्वराक्षसैः मन्वन्तराधिकारेषु जायन्ते हि पुनः पुनः देवास
प्तर्षयश्चैव मनवः पितरस्तथा सर्वे स्वस्थापि क्रमातीता महर्लोकं समाश्रिताः आस

गम्य॰
वृ ९९

लोकत्रितयैर्वैश्यैः पार्थिवैः महतैः सुराः तेसत्याकारिभिर्युक्तैः श्रद्धावद्भिरदर्पितैः व
सिष्यमाणोध मैथुन्यात्तस्मात्तेभुसंस्थितैः विनिवृत्ताधिकारास्तेयावन्मन्वंतरंतपः
जनपयऊचुः महर्लोकेतियत्प्रोक्तं मातरिश्वस्त्वयाविभो प्रतिलोकाचकर्त्तव्यंतेके
समधितिष्ठिताः यावंतश्चैवतेलोकाद्दृष्टांतेयेनतेप्रभो एतन्नकथयः प्रीत्यात्वंहि
वेत्थयथातथं एवमुक्तस्ततोवायुर्मुनिभिर्विनयान्वितैः प्रोवाचमधुरंवाक्यंयथा
तत्वेनतत्ववित् वायुरुवाच चतुर्दशैवस्थानानिवर्णितानिमहर्षिभिः लोका
ख्यानितेयानिस्फार्यैर्भुवितिष्ठतिमानवाः सप्ततेषुकृतान्याहु[illegible]रकृतानितेष
प्रवे भूराद्यस्तुसप्तताः सप्तलोककृतास्त्विह अकृतानितुसप्तैवप्राकृतानिचा
यानिवै स्थानानिस्थानिनि[illegible]कृतानितुनिबंधना पृथिवीचांतरिक्षंचदिव्य
यच्चमहस्सतं स्थानानामेतानिचत्वारि[illegible]कानिच ह्यानि[illegible]
नितन[illegible]कानिवर्त्तते यानिवैमिनिकानिस्फ[illegible]तीहातमस्थवं जनस्तपश्च

वृ॰
वृ २९२

सत्यं च स्थानान्येतानि त्रीणि तु एकांतिकानि तानि स्फलिहंतीहाप्रसंयमात् यत्कालि
नुप्रवृत्तानि स्थानान्येतानि सप्त वै भूर्लोकः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु भुवः स्मृतः तृती
यस्तु स्वर्विज्ञेयश्चतुर्थो वै महस्तथा जनस्तु पंचमो लोकस्तपः षष्ठो विभाव्यते सत्यस्तु
सप्तमो लोको निरालोकस्ततः परः भूरिति व्याहृते पूर्वं भूर्लोकस्ततोऽभवत् द्विती
यो भुव इत्याहृतेऽन्तरिक्षलोकस्ततोऽभवत् तृतीयं स्वरितीत्युक्ते दिवं प्रादुर्बभूव ह व्याहारै
स्त्रिभिरेतैस्तु ब्रह्मा लोकमकल्पयत् ततो भूः पार्थिवं लोकमंतरिक्षं भुवः स्मृतं स्वर्लो
कं दिवं तथा हेतुरेषां निरुक्तयो यतः भूतस्याधिपतिश्चाग्निस्ततो भूतपतिः स्मृतः वायु
र्भुवस्याधिपतिस्तेन वायुर्भुवस्पतिः भवस्य सूर्योऽधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्पतिः म
हेति व्याहृतात्ते वै महर्लोकस्ततोऽभवत् विनिवृत्ताधिकाराणां देवानां तत्र वै क्षये ज
नस्तु पंचमो लोकस्तस्माज्जायंति वै जनाः तासां स्वायंभुवाद्यानां प्रजानां जननाज्ज
नः यास्ताः स्वायंभुवाद्या हि पुरस्तात्परिकीर्तिताः कल्पदाघे तदा लोकं प्रतिष्ठति

राम॰
वृ २९२

तद्दातपः क्रतुसनत्कुमाराद्यायत्रसंस्थूर्द्ध्वरेतसा तपसाभाविताम्मानस्तत्रसंतीतिवा
तपः सत्येतिब्रह्मणःस्थानं सत्तामुपात्तस्तुसम्मतः ब्रह्मलोकस्ततःसत्यसप्तमः सतुभा
स्करः गंधर्वाप्सरसोयक्षाराक्षसाश्चस्ततः सर्वभूतपिशाचाश्चनागाश्चसहमा
नुषैः स्वर्लोकवासिनः सर्वेदेवाभुविनिवासिनः मारुतोमातरिश्वानोरुद्रादेवास्त
थाश्विनौ अग्निकेवांतरिक्षासेभुवर्लोकाद्दिवौकसः आदित्यारिभवाविश्वेसाध्याश्च
पितरस्तथा रुद्रयोगिराश्चैवभुवर्लोकंसमाश्रिताः एतेवैमानिकादेवास्तारागृ
हनिवासिनः इत्येतेक्रमशःप्रोक्ताब्रह्माद्याहारसंभवाः भूर्लोकप्रथमालोकाम
हद्दंताश्चतेस्मृताः आरभ्यतेतुतस्मात्तेशुद्धासंख्यापरस्परं भुक्तापात्वाद्वयातस्तु
श्रुवन्तीनाभुवस्मृताः महर्लोकस्थितास्तुर्वेतुत्सर्वेस्मिलोकस्यवासिनः इत्येतेक्रमशःप्रो
क्ताब्रह्मव्याहारसंभवाः भूर्लोकप्रथमालोकामहद्दंताश्चतेस्मृताः तान्सर्वान्सम
सूर्यास्तैरर्चिभिर्निर्द्दहंतिवै मारीचःकश्यपोदक्षस्तथास्वायंभुवोगिराः भृगुश्च

वृः
३६३

स्यपुलहः क्रतुरित्येवमादयः प्रजानांपतयः सर्वे वर्त्तन्ते तैः सह निःसत्वानि मी मा
श्चैव तत्रते स्युः हरेतमः स्थिसनत्कुमाराद्यावैराग्यस्थितपोधनाः मन्वन्तराणां सर्वेषां सा
वर्ष्माणां ततः स्मृताः चतुर्दशानां सर्वेषां पुनरावृत्तिहेतवः योगं तपश्च सत्यं च समा
धाय तदात्मनि षष्टे काले निवर्तन्ते तत्र दाह विपर्यये सत्यलोकस्तु सप्तमो लोकोऽपुनर्मा
रगामिनां ब्रह्मलोकसमाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः पर्याप्तपरिमाणेन भूर्लोकस्स
मतिस्मृतः भूम्यन्तरं यदादित्यादन्तरिक्षं तु वस्मृतः सूर्यध्रुवान्तरं यच्च स्वर्गलोको दिव
स्मृतः ध्रुवाज्जनान्तरं यच्च महर्लोकस्स उच्यते व्याख्यातस्सप्तमो लोकालोकेषां वक्ष्यामि
स्थितयः भूर्लोकवासिनस्सर्वे तत्रादाश्चर सात्मिका भुवः स्वर्गे च ये सर्वे सोमपाश्चाज्यपा
श्चये चतुर्थे ये पि वर्तन्ते महर्लोकं समाश्रिताः विज्ञेया मानसी तेषां सिद्धिर्वै पंचलक्षणा
सप्रयोगात्मायने तेषां मनसा सर्वमीप्सितं प्रतादेवाजयन्ते वैपरैः सर्वपरस्परं प्रतीता रामः
न्वर्तमानांश्च वर्त्तमानान्नागतान् प्रपश्यमानैरे रिष्टान्यैं तत्रागतासां प्रतैस्तुतः निवर्त्तनीना ३६३
न

संबंधोनीतिदेवगणोततः विनिवृत्ताधिकाराणां सिद्धिलेषांतुमानसी तेषांतुमावसीत्तेया
सिद्धासिद्धि परस्परात् उक्तालोकाननुचलारोनन स्यात्तुविधिलथा समासेन मयाविश
भूयसंवर्त्तयामिवः वायुस्वाच मरीचिकश्यपोदक्षोवसिष्ठःस्त्वांगिराभृगुः पुलस्त्यः
पुलहश्चैवक्रतुरित्येवमादयः पूर्वंतेसंप्रसूयंतेव्रह्मणोमानसाइव ततःप्रजाप्रतिष्ठा
प्यजनमेवाश्रयंतिते कल्पदाहप्रदीप्तेषुतदाकालेषुतेषुवै भूम्यादिषुमहतांतेषुप्रभृशा
व्याप्तेषुपावकेना शिखासंवर्त्तकाहे याप्याप्नुवंतिसदाजनाः यामादयोगणाःसर्वेम
हर्लोकनिवासिनः महर्लोकेषुवीप्तेषुजनमेवाश्रयंतिते सर्वेप्यस्मच्छरीरास्तेतत्रस्था
स्तुभवंतिते तेषांतेतुसामर्थ्यौ स्वल्प सन्निधापास्तथा जनलोकेविपर्ततयावत्संप्लव
तेजगत् कल्पायांतुब्रह्माविव्रह्मलोकमकंपयोनिनः स्वहरादौप्रसूयंतेपूर्ववत्तुमथाखि
ह स्वयंभुवादयःसर्वे मरीच्यंतास्तुसाधकाः देवास्तेवृह्मलोकेतु तेषांतापयेतेनिधा
तेष्विह यामादयःक्रमेणैवनिधानायाप्रजापतेः पूर्वंपूर्वंप्रसूयंतेपश्चिमेपश्चिमा

ब्रं
३९४

स्पृष्टा देवान्वये देवत्वा वै समसंभूतवः स्मृताः अतीता कल्पराजासे घांसि सहासि ह्यासपाप
ये आवर्तमानादेवासे क्रमेणैतेन सर्वशः गत्वाजयेजवीभावं दशाहत्वः श्रुनः श्रुनः ततस्ते
गणाः सर्वे ह्युभावेषुति त्यतो भानोर्ध्य स्यचवलात् गुणपारव्यातिवर्त्तेनच निवृत्तः कृत्तयः सर्वे
स्वस्थान सुमनैस सस्पृष्टा वैराजनस्थपते लोकमुत्सृज्यत जनं ततोन्येनैव कालेन नित्ययुक्ता
स्तपस्विनः कम्पनाश्चैवपर्मस्वतेषांतेन स्थिरत्वये रहोऽप्यनासलतस्तेवेस्थानात्यापरयन्ता
न देवत्वे च आर्षित्वे च मनुष्यत्वेव सर्वशः एवं देवगणाः सर्वे दशाहत्वो निवर्त्त्यैव वैराजि
यपद्मसे दशाति हंत्स्पसृखवान् एते सर्वे ततः कल्पस्थित्वा वैराजके पुनः ब्रह्मलो
के विवर्त्तेतेसर्वे पूर्वं क्रमेणतु एतस्मिन्ब्रह्मलोके तु कल्पवैराजके तु वै वैराजपुनरप्येके - -
कल्पस्थानमकल्पयत् एवं पूर्वानुपूर्व्येण ब्रह्मलोकगातेन वै एवं तेषु अतीतेषु
- - - - वैराजेष्वप्रपद्यते दशाहत्वो विपद्यते एवं देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः राम
निधनं ब्रह्मलोके तु गतानामृषिभिसह सूतउ नशाकामानुपूर्वेण तेषां वक्तुं प्रविस्तरं श्र ३९४

नास्तित्वाच्च कालस्य संख्यानाच्च सर्वशः एवमेव न संदेहो यथावत्कथितं मया तदुपा
श्रुत्वा तदा कार्यं ऋषयः संशयान्विताः ततमाहुर्गुणाणं ज्ञं व्यासं पितामहं महामतिं ऋषय
वैराग्ये लयदा हारा यस्तत्वाच यदाश्रयाः तिष्ठंति चैव यत्कालं तन्नो ब्रूहि यथातथं त
दुक्तं मुनिभिर्व्यासं तस्य श्रुत्वा लोकार्थं तत्ववित् ततः योगाणिको वाक्यं विनयेनेदमब्रुवी
त् ॥ ॥ ततः प्राप्ते तु ते सर्वे भुक्त्वा बुद्धिन मोक्षये याम्भूनसंस्रवास त्रदशानि सहस्रनि
स्रः सर्वे भूतमशरीरास्ते विज्ञासो यथमं नृत्यः स्थिनलोकस्थितत्वाच्च ते यांभूतं न वि
द्यते ऊचुः सनत्कुमाराद्याः सिद्धास्ते योगधर्मिणः ख्यातिते मिनिकीर्तनापर्याये समु
पस्थिते स्थानत्यागे मनश्चापि गुणाः प्रसंप्रवर्तते ऊचुः सर्वे तदान्यो नं वैराग्यमाश्रयेद्बु
द्धयः एवमेव महाभागा प्रलये संप्रविष्टा ह ब्रह्मलोके प्रवर्त्तामस्तत्र योमविष्यति
एवमुक्त्वा तदा सर्वे ब्रह्माणं तेव्ययः साधिनः योजयित्वा तदात्मानं वर्त्तते योगधार्मिणः
तत्रैव संप्रलीयंते शांता दीपार्चिषा यथा ब्रह्मकायमवर्त्तते पुनरावृत्ति दुर्लभे

ब्र° ३१९

लोकांतंसमनुप्राप्यसर्वेतेभावनामयं आनंदंब्रह्मणःप्राप्यअमृतत्वायतेगताः तेसर्वेब्रह्मणा
त्मानोबुद्ध्युद्भुततपात्मना आनंदंब्रह्मणःप्राप्यअमृतत्वंभवंत्यत द्वंद्वैस्तेनाभिभूयंतेभाव
त्रयविवर्जिताः अधिष्ठोविनात्तुस्वंब्रह्मणःसमरोजसः प्रभावविजयैश्वर्यस्थितिवै।
राग्यदर्शनैः तेब्रह्मलोकिकाःसर्वेगतिंप्राप्यनिवर्तिनो ब्रह्मणासहदेवेशसंप्राप्तेप्रति
संचरे तपसांतेक्रियात्मानोबुद्धावस्थामनीषिणः अव्यक्तेसंप्रलीयंतेसर्वेतेतत्त्वद।
र्शिनः इत्येतदमृतंशुक्रंनित्यमक्षयमव्ययं अपुनर्मार्गगामीनांतेषांचैवोईरितंसाक
र्माभ्यासकृतांशुद्धावेदांतेषूपलभ्यते तत्रतेभ्यासिनोयुक्त्वापराकाष्ठामुपासते हित्वा
शरीरंपाप्मानममृतत्वायतेगताः वीतरागाजितक्रोधाःशांतिमीरूसत्यवादिनः शां
ताप्रतिहितात्मानोदध्यावंतोजितेंद्रियाः निःसंगाशुचयश्चैवब्रह्मसायोज्यगास्मृतः
अकामयुक्तैर्वैरीगात्मपापाभिर्दग्धकिल्बिषाः तेषामभ्यंशिनोलोकाअप्रमेयसुखास्प
ता एतद्ब्रह्मसदनंदिव्यपरमंव्योम्निभास्वरं यत्रगत्वानशोचंतिसमगाब्रह्मणासह

राम° ३१९

ऋषय ऊचुः कस्मादेष परार्द्धश्च कश्चैष पर उच्यते एतद्वेदितुमिच्छामस्तत्त्वतो निगद्य
सत्तम सूत उ॰ शृणुध्वं मे परार्द्धस्य परिसंख्या परस्य च एकं दश शतं चैव सहस्रं चैव सं
ख्यया विज्ञेयमासहस्रं तु सहस्राणि दशायुतं एकं शतसहस्रं तु नियुतं प्रोच्यते बु
धैः तथा शतसहस्राणामर्बुदं कोटिरुच्यते अर्बुदं दशकोट्यस्तु अब्जं कोटिशतं वि
दुः सहस्रमपि कोटीनां खर्वमाहुर्मनीषिणः दश कोटिसहस्राणि निखर्वमिति तं
विदुः शतं कोटिसहस्राणां शंकुरित्यभिधीयते सहस्रं तु सहस्राणां कोटीनां दशधा
पुनः गुणितानि समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः कोटीनां सहस्रमयुतमित्ययं मध्य
उच्यते कोटीसहस्रनियुतानसंचान्त इति संज्ञितः कोटीकोटिसहस्राणां परार्द्ध इति की
र्त्यते परार्द्धं द्विगुणं चापि परमाहुर्मनीषिणः शतमाहुः परिवृद्धं सहस्रं परिपल्लके
विज्ञेयमयुतं तस्मान्नियुतं प्रयुतं ततः अर्बुदं न्यर्बुदं चैव वृन्दं चैव समुद्रकं खर्वं चै
व निखर्वं च शङ्कुं पद्मं तथैव च समुद्रं मध्यमं चैव परार्द्धमपरं ततः एवमष्टादश

बृ॰
२९६

तानिस्थानानिगणनाविधौ ज्ञानानीतिविजानीयात्तंसंज्ञितानिमहर्षिभिः कल्पसंख्याप्र
वृत्तस्यपरार्द्धेब्रह्मणस्ततः तावकेषोपिकालेस्यतस्थानेप्रतिसृज्यते परपघपरार्द्धस्य
संख्यानेचसंख्यया यस्मादस्यपरंवीर्यंपरमायुःपरंतपः तावकेषोपिकालेस्यतस्थानेप्र
तिसृज्यते पराशक्तिःपरोधर्मःपराविद्यापराधृतिः परंब्रह्मणःज्ञानंपरमैश्वर्यमेवच
तस्मात्परतरंभूतंब्रह्मणोऽन्यन्नविद्यते परेस्थितोह्येषपरःसर्वार्थश्रुतनः परं संख्यात
स्तुपरोब्रह्मातस्मार्द्धंतुपरार्द्धता संख्येयंवाप्यसंख्येयंसततंचापिनित्रिकं संख्येयंसं
ख्यायादृष्टंअप्रार्द्धाद्विभाष्यते राशौदृष्टेनसंख्यास्तितदसंख्यस्यलक्षणं ज्ञानंत्य
सिक्तायिषुदृष्टेचानंत्यलक्षणं इत्येरलनसंख्यानंभुइत्वादिव्यदृष्टिभिः एवंज्ञा
जानविन्नत्वासर्वंब्रह्मानुपश्यति यतःकुत्रात्तुरोसर्वेनैमिषेयास्तपस्विनः वा
धायीद्कुलाख्यास्त्रसर्षाहृहरस्वराः यस्त्रैमातरिश्वानंसाधनंयोजनस्यतुको
शायपरिमाणंतुक्रोशमिकाभिनतस्ततः तेषांतद्वचनंश्रुत्वामातरिश्वाविनीत

राम॰
२९६

वाक् उवाच मधुरं वाक्यं यथावृत्तं यथाक्रमं वायुरुवाच एतद्वोहं प्रवक्ष्यामि शृणु।
ध्वं से विवक्षितं अव्यक्ताव्यक्तभागौ वै महास्थूलौ विभाव्यते दशैव महतां भागं भूतादि
स्थूल उच्यते दशभागाधि पंचापि भूतादेः परमाणकं परिमाणं सुसूक्ष्मस्तु भावग्रा
ह्यो न चक्षुषा यदभेद्यतमं लोके विज्ञेयं परमाणु तत् जालांतरगते भानौ यत्क्षुद्रं।
दृश्यते रजः प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते त्रसरेणवस्त्वाय यच्चाष्टौ परमाणवः
समस्तः तेनाष्टौ समवायस्याद्बालाग्रं तत्स्मृतं बुधैः बालाग्राण्यष्ट लिक्षा स्याद्यूका
चाष्टकं भवेत् एकाष्टक यवं प्राहुरंगुलं तु यवाष्टकं द्वादशांगुलपर्वाणि वितस्ति।
स्थानमुच्यते रत्निश्चांगुलिपर्वाणि विज्ञेयो ह्येकविंशतिः चत्वारो विंशतिश्चैव ह
हस्तस्यादंगुलानि तु विष्कु द्वित्रि विज्ञेयो द्विचत्वारिंशदंगुलः षण्णवत्यंगुलं वै
व धनुराहुर्मनीषिणः एतद्भूतिसंख्यायां पादानं धनुः स्मृतं धनुर्दंडो युगं नाली
तुल्यान्येतान्यथांगुलैः धनुषां त्रिशतं नल्वमाहुः संख्याविदो जनाः धनुः सहस्रे द्वे

पु॰
३९८

पिंगाख्यतिस्मुपदिश्यते अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनं तु विधीयते एतेन पञ्चमाचैव योजनेन तु स
माप्यते एतत्सहस्रं विज्ञेयं शक्रकोशान्तरं तथा योजनानां तु संख्याते संख्याज्ञानविशारदैः
एतेन योजनाग्रेण श्रूणु धंब्रह्मणोऽन्तरे महीतलात्सहस्राणां शतादूर्द्ध्वे दिवाकरः दिवा
करात्सहस्रे तु तावद्वोर्द्ध्वे निशाकरः पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् नक्षत्रमंड
लं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते शते सहस्रे विस्तीर्णं मेरुं द्विगुणितं पुनः ग्रहान्तरमथैके
कमूर्द्ध्वं नक्षत्रमंडलात् ताराग्रहाणां सर्वेषामधस्ताच्चरते बुधः तस्योर्द्ध्वे चरते शुक्रस्तस्मा
दूर्द्ध्वे च लोहितः ततो बृहस्पतिश्चोर्द्ध्वे तस्मादूर्द्ध्वे शनैश्चरः ऊर्द्ध्वे शतसहस्रं तु योजनानां
शनैश्चरात् सप्तर्षिमंडलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्ध्वे
विभाव्यते यासौ तारामये दिव्ये विमाने ह्रस्वरूपके उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेढीभूतो ध्रुवो
दिवि त्रैलोक्यस्य षडन्ते धोव्याख्यातो योजनैर्मया मन्वन्तरेषु देवानामीज्याय चैव लौकि
की वर्णाश्रमभ्यईज्या तु लोकेऽस्मिन्या प्रवर्तते सर्वे सा देवयोनीनां स्थितिहेतुः सर्वस्य

राम॰
३९८

तः त्रैलोक्यमेतद्धि याम्योत्तमतऊर्द्ध्वं निबोधत ॥ ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोको यस्मिंल्लोके कल्पवासिनः ए
कयोजनकोटीसाहस्रैवं निश्चयोगतः द्वेकोट्यौतुमहर्लोको यस्मिंल्लोके कल्पवासिनः ए
कयौ यत्रैते ब्रह्मणः पुत्रा दक्षाद्याः साधकात्मताः चतुर्गुणोजनाद्द्ध्वं जनलोकात्तपस्त
तः वैराजा यत्र ते देवा भूतदाहविवर्जिताः षड्गुणस्तु तपोलोकात्सत्यलोकांतरस्मृतं अ
पुनर्मारकामानां ब्रह्मलोकस उच्यते यस्मिन्नच्यवते भूयो ब्रह्मणान्तत्र पासते एककोटि
रियोजनानां पंचाशान्नियुतानि च ऊर्द्ध्वंभागस्तितोऽस्य ब्रह्मलोकात्परस्मृतः चतुर
चैव कोट्यस्तु नियुतानि पंचषष्टिश्च एषोर्द्ध्व — प्रचारोस्यगंता नापरस्मृतः ॥ ध्रुवाग्रमेत
द्व्याख्यातं योजनाग्रां यथास्थितं अधोगतीनां वक्ष्यामि भूतानां स्थानकल्पना ॥ गावैतिवो
र कर्माणि प्राणिनो यत्र कर्मभिः नरको रौरवो रोधः सूकरस्तालएव च तप्तकुंभो महाज्वा
ल शाबलात्यविमोचनः कृमीच कृमिभक्षश्च लालाभक्षोविशासनः अधःशिराःपूय
वहो रुधिरोपलएव च तप्ताचतरन्मश्च असिपत्रवनंतथा अग्निज्वालो महाघोरसंदंशो

पक्वभोजनः नरकश्च कृमिसूत्रश्च लाहश्चाप्यभिजलस्था अप्रतीरोधश्च बीभत्सश्च नरकाश्च
वमोदयः तामसा नरकाः सर्वे यमस्य विषये स्थिताः येषु दुष्कृतकर्माणः पतंतीह अथ वक्ष्य
कृ भूमेरधस्तात्ते सर्वे रौरवाद्याः प्रकीर्तिताः रौरवे कूटसाक्षी तु मिथ्या यः पक्षानि शंसति कू
रग्रहे यस्तु वादी स्यात् स न्याय पतते नरः रोधे गोघ्नो वृत्रहा च अग्निदानस्तथैव च सूकरे ब्रह्महा
मद्यपस्तगापस्वर्णतस्करः तालेपते नृदत्तिहा हत्वा वैश्यं च दुर्गनि ब्रह्मस्त्रयाचयस्तु यो
योवस्याद्गुरुतल्पकः तप्तकुंभी स्वसागामी तथा राजभटघ्नयः तप्तलोहे चाप्य वालिक
नस्यावंधनरक्षिता साध्वीविक्रयकर्ता च यस्तु भक्तं परित्यजेत् महाज्वाले दुहितरं स्नुषां
गच्छति यस्तु वै वेदविक्रीणते यश्च वेदं दूषयते च यः गुरुश्चैवावमन्यात वाक्रूरे लाडयंति
च अगम्यागामिच नरा नरके शवले प्रजेत विमोहे पतति चौरमर्यादां योभिनत्ति वै दु
रष्टं कुरुते यस्तु कीटलोहं प्रपद्येत देवब्राह्मणविद्वेष्टा ब्राह्मणान्मुरुद्रसतो लालाभ
क्षे पतति तेऽपि नरके गतः कांडकर्ता कुलालश्च निष्ठुरनोचिविकित्सकः आरामघ्न

ग्निदानायः पतते मनविश्वासने अस्य निग्रही यश्च तस्यैवायाज्ययाजकः नक्षत्रैर्जीवते
यश्च नरो गकुंत्यधोमुखे हरिं सुरां च मांसं च लाक्षां गंधरसं तिलान् एवमादीनि विक्रीण
न घोरे सू पूयवहे पतेत यश्च कुक्कुटान् विभाति मार्जारान् शूकरांश्च नाम् पक्षिणश्च मृगान्
छागान्सोप्येनं नरकं व्रजेत् अजीविको माहिषिकस्य थाचक्रधर्जेश्च सः रंगोपजीवि
को विप्रः शाकुनिग्रामयाजकः अगारदाही गरदः कुंडाशी सोमविक्रयी सुरापो मांसभ
क्षश्च तथा च पशुघातकाः विशस्ता महिषादीनां मृगाणां तातथैव च पर्वकारश्च सूची
च यश्च स्यानिमित्रघातकः रुधिरांधे पतंत्येते एवमाहुर्मनीषिणः उपविष्टुमेकपात्रांनां वि
षमं भोजयंति ये पतंते नरके घोरे विड्भुजे नात्र संशयः मृषावादी नरो यश्च तथा योकोशु
भाशुभः पतते नरके घोरे मूत्राकीर्णे मया प्रकृत मधुग्राहाभिहतारो यांति वै नराणीन
राः उन्मक्ताश्चित्रमर्यादाश्च शौचाचारविवर्जिताः क्रोधनाद वा राज्ञश्च कुहकाः कलामि
नः असीपत्रवने के दीनमासोरश्मिकाश्चये कर्तनश्च विकेन्यते मृगव्याधाहुतास्तुलेः

बृं
३९९

आश्रमेप्रत्यवसिता यग्निज्वालेपतंतिवै भोऽन्यैते रुपा मम सबुलेर यस्तु इच्छ गायसेः इज्यायो।
व्रतमालोपान्संदंशे नरके पतेत स्कंदते यदिवास्य मेध्रमिनो व्रतस्य चारिणः पुत्रैराज्ञापिता
ये च पुत्रैराज्ञापिता ह्यमे ते सर्वे नरकं यांति नियतं तत्स्वभोजने वर्णाश्रमविरुद्धानि क्रोधह
र्षसमन्विताः कर्माणि ये तु कुर्वंति सर्वे निरयवासिनः उपरिष्टास्थिते घोरे ह्यस्मात्माघोर
वो मस्तान् सुदारुणास्तु श्रोतात्मा तस्याधस्तात पस्मृतः एवमादिक्रमेणैव वर्ण्यमानान्नि
बोधत भूमेरधस्तात्तेसुव नरकाः परिकीर्तिताः अधर्मस्य तु वसेरौरवंत भूमिश्रकादयः
रौरव प्रथमस्तेषां महारौरव एव च अपाधः पुनरप्यन्यः शीततप इति स्मृतः तृतीयका
लसूत्रश्च महारहविविधिस्मृतः अप्रतिष्ठश्च तत्षष्ठ्यादवीचीचापंचमस्मृतः लोहपृष्ठस्तु
मस्तेषां सविधेयस्तु सप्तमः घोरवाद्वारवः श्रोक्रोमोहकः दहनस्मृतः सुदारुणस्तु शी
नात्मा तस्याधस्तात्तमोपमः सर्पनिकृंतनः श्रोतकालसूत्रेति दारुणः अप्रतिष्ठस्तिता
नाभिभ्रमसाल्मलिमहास्मृतः अवीचिर्दारुणाश्राक्रोसयंत्रपीडनाचमः तस्मात्सदा

राम·
३९९

त्रैणालोहः कर्मणां पद्गलानां च यः तथाभूतो शरीरत्वाद् विवेभ्यस्तु स स्मृतः पीडवंधवधा
संगाद्दुर्वीकारलक्षणः ऊर्ध्वे शेषाभिनालेत्तु निरालोकास्तु ते स्मृताः दुःखोत्कर्षस्तु।
सर्वेषु च धर्मस्य निमित्ततः सुखोत्कर्षस्तु सर्वधर्मस्य इति निमित्ततः ऊर्द्धलोकेः समा
वेतौ निरालोकौ च ताङ्गभौ क्रूटागारश्च मालेश्च शारीरि सूत्रनायकः उपरागसमर्पि
तस्य योज्ञायंति कर्मभिः दुःखप्रकर्षिणश्चाग्रस्तु तेषु सर्वेषु वे स्मृतः यातनाश्चाप्यसंख्ये
या नारकाण्यतथा स्मृताः तत्रानुभूत दुःखेन क्षीणकर्माणि वे पुनः तिर्यग्योनौ प्र
सूयंते कर्मशेषितगो ततः देवाश्च नारकाश्चैव ऊर्द्ध्वाधश्च संस्थिताः धर्माधर्मनिमि
त्तस्य योज्ञायंति मूर्तयः उपभोगार्थमुत्पत्ति रोपपत्तिश्च कर्मतः पश्यंति नरकान्दे
वा यंधो च कास्तु धोगतान् नारकाश्चतथा देवान्सर्वान्यश्यतथा मुखान् अनंतप्रम्क्ले
तायुस्माहारणाश्च स्वभावतः तस्मात् दृद्धमधोभावो लोकालोके न विद्यते पञ्चास्वाभ
विको सास्त्रालोकालोकप्रवर्त्तते स्वपाक वस्तु नवांघ्रि ब्राह्मणास त्रिणासदा श्रेष्ठय

वृ·
५००

उचुः सर्वेषामेवभूतानांलोकालोकनिवासिनां संसारेसंसरंतीह्यावंतप्राणिनुच्यते संख्य
यापरिसंख्यायततः कुतूहिलात्तपाः ऋषीणांतद्वचश्रुत्वामारुतोवाक्यमब्रवीत् वायुरु
नशक्यंजंतवक्तुंत्वाः प्रसंख्यानेकपंचव अनायंताह्वसंकीर्त्याहूपूर्णेनव्यवस्थिताः
गणनाविनिवृत्तेषामानंत्येनप्रकीर्तिताः नशक्यंपदितुंचतेषांज्ञातेज्ञानेनवायुनः
चतुर्णांवैप्रसंख्यानुअनोहंतेनराधिपः अनाख्यानाद्देवोयत्वानैवप्रश्नोविधीयते
ब्रह्मलोकेस्थितेयत्तसंख्ययातंनिबोधत यसहस्रतमोभागस्थावराणांभवेदिह पार्थि
वाकृमयस्तावत्संसेकायेभुसंभवाः संमेकज्ञानांज्ञावेनसहस्रेणैवसंमिताः ओदकाजं
तवसर्वेनिश्चपतहिचारिनं सहस्रेणेवभागेनसत्वानांसलिलौकसां विहंगमास्तुवि
ज्ञेयालौकिकांतेवसर्वेषाः यसहस्रमतोभागस्तेषांवैपक्षिणांभवेत् पशावस्तत्समा राम·
ज्ञेयालौकिकास्तुचतुष्पदा चतुष्पदानांसर्वेषांसहस्रेणैवसंमिताः भागेनद्विपदा धु··
ज्ञेयालौकिकास्तुचतुष्पदाः चतुःपदानांसर्वेषांसहस्रेणैवसंमिताः भागेनद्वि

पदार्थेयाः लौकिकेस्मिन्सर्वशः यस्मात्तस्मोभागोभागोत्र द्विपदाश्चनः धार्मिका
स्तेनभागेनमो हिणस्तानदेवहि स्वर्गापपादकैस्तत्स्यायानतास्थानवासिनः पति
तास्थूलस्मृद्दुष्टाडरात्मानोधियंतिये गोप्रेवतामसेहितेशीतोसंप्रापुवंतिते वेदकंटका
स्तिर्यग्यायानतास्थानमागताः उक्तस्वर्गोरवान्नेयस्तेजाघोररस्तात्मिकः ततोघनाः
त्मकस्त्रापिशीतात्मासततंतपः एवंसदुर्लभात्मतः स्वर्गेवाधार्मिकाजनाः एषांसंख्या
कृतासंख्याहव्यैस्तास्वयंभुवा मणनाविनिवत्तेषांसंख्यावासीनमानुषी ऋषयश्चैः
महान्तमनंतयसत्योभूतोभव्योभवस्सदा उक्तोहितोन्वयालोकालोकानामंतरेणच लोका
न्तरंचयाहृक्तच्चतन्नोश्रुतिर्यथातथं तेषांतद्वचनंश्रुत्वाऋषीणांमूर्द्धरेतसां सवायुरहष्ट
त्वायंइदंवत्स्वमवाचह वायुरुवाच व्यक्तंतत्केणपश्यंतियोगाव्रव्यत्तदर्शिनः प्रत्या
हारेणध्यानेनतपसाज्ञियथात्मनः अनुसृत्यमायाः संवृहाशुद्धवृद्धयः व्यपेतशो
काविरजाःकेनोब्रह्मलेवसत्तमाः सूक्ष्मयाप्रतिसंयुक्ताब्रह्मनिष्ठाःतियोगिनः ऋषीणावालि

रिवल्पानां तैर्यथा कृतमीश्वरैः यथा चैव मया दृष्टं सांनिध्यं तत्र कुर्वतः स्वकृष्णमतं कृतार्थेन माल
यं चेश्वरस्य यत् ईश्वरः परमाणुत्वाद्भावग्राह्यो मनीषिणां ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृ
तिः द्रष्टृत्वमात्मसंबोधमधिष्ठातृत्वमेव च अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे विभुत्वान्न
त्वयोगाग्निर्ब्रह्मणोनुग्रहे रतः सलोकविग्रहो भूत्वा साहाय्यमुपतिष्ठते अहं धर्मव्ययश्च
ष्टमत्वापसर्गिकं तस्येश्वरस्य यत्राज्ञस्यानेमायामयेपरे मायाकृतमावेष्टमायीदेवा महेश्वरः देवा
नामुपसंहारं स्वतन्त्रमारिकीर्त्यते विस्तरेणानुपूर्व्या च वक्ष्यते मे निबोधत त्रयोदशैव कोयस्त
निषुतानि दशापं च च भूर्भूलोकाद्ब्रह्मलोको वै योजनैः संप्रकीर्त्यते एकयोजनकोटीतु पंचाशाब्धि
युतानि च ऊर्ध्वं भगवतो नन्तु ब्रह्मलोकान्मरे स्मृतं एषोहं गः प्रचारस्तु गत्यन्तस्त्वन्तस्मृतः नित्या
लापरिसंख्यानापरस्यरगुणस्वभावात् सूक्ष्मात्सूक्ष्मसर्वपर्मिर्णय स्वतन्त्रकृत यस्मृताः येभ्योधिकर्त्तासे
नेहैवेत्रवेद्ब्रह्मसंस्थितः नाहृप्रकृतिमस्यस्य त्मात्मधिष्ठातृत्वमव्ययं अनुत्तमायोश्रियधामपर
माधेःपरेमाय अनयपश्याप्यन्नयस्त्र स्वमूर्तिमूर्तिमानसौ प्रादुर्भावस्थिरो भावास्थितिश्चैवा

प्यनुग्रहः विधिरन्यैरनौपम्यः परमात्मेश्वरः सतेजाप्रघनमसोध्यः पुरस्तात्प्रकाशकः
यहंडमासीन्सोत्रिपथमन्वौपसर्गिकं वृहंतं सर्वतो वृत्तमीश्वराद्धिवजायत ईश्वराद्विजनिर्मे
भः क्षेत्रज्ञोबीजहंस्थाने योनिं प्रकृतिमाचक्षे साच नारायणात्मिका किंभुर्लोकस्य तस्मापर्षलो
कसंस्थानमेवच सन्निसर्गाः सतत्वाच्चलोकपातु महात्मनः पुरस्ताद्ब्रह्मलोकस्यांडादूर्ध्वा
क्चब्रह्मणः तयोर्मध्ये पुरेदिव्यं - - - - मनोमयं नहि ग्रहवत्तस्थानमीश्वरस्यमितौ।
जसः शिवंनामपुरंतत्रप्राणंजनमभीरुणं सहस्राणांशतानिपंचसंयोजनानां द्विजोत्तमः
सर्वत्रनरोत्रविस्तीर्णंसामहीमंडलसंस्थितं मध्यान्हार्कप्रकाशेनपरतेजोभिमर्दिना प्राप्तनकोपे
नमहताप्रकाशेनार्कवर्चसा द्वारैश्चतुर्भिस्सौवर्णैर्मणिरत्नादामविभूषितैः तपनीयनिर्मे
शुभ्रैर्गाढंहसकृतवेष्टने तद्वकाशपुरंरम्यंदिव्यंघंटादिनादितं नतत्रक्रममेतेमन्यकृतातपा
नजराधमाः नदैन्यपुराचाराः रूपमासोछमस्ति सहस्राणांशतेपंचसंयोजनानांदशो
दश्या नसुरगोवृषाकस्येतेजसाव्याप्यतिष्ठति भवेनमनसाभूमीविन्यस्ताकनकामयीर

ब्र॰
५०२

न्नवालुकथातत्रब्जन्यलास्तुशुभेधिकं शारदेंदुप्रकाशानि वालसूर्यनिभानि च अईन्द्रेतादृश
क्षानि सौवर्णानि तथैव च रथचक्रप्रमाणानि नीलेमरिकतप्रभैः सौकुमारेणारूपेणागंधिनाय
तिमेन च तत्रदिव्यानि पद्मानि वनेषु पवनेषु च भृंगपत्रनिकाशानि तितपनीयानि यानि च अ
हकस्यादरकानि सत्कुमारानराणि च ख्यातपत्रप्रमाणानि पंकजैसंवृतानि च भूयः सम
महानुपलांसानामानि बोधत वरावरेण्यावरदावाराहावरवर्णिनि व्यमावरभद्रा चरस्मा
स्मिन्सरोवरे पद्मोत्पलदलेर्मिते फेनाढ्यावर्जविग्रहे ज्ञलंमणिदलप्रहंताविंति सवितद
राः न ब्रह्मर्षयो न देवा नाहं सुराः पितरस्तथा नरवल्वन्यप्रभे यस्य विंडुरीशास्य तस्युं तत्रमे
ध्यानयवग्रासेयुक्ता विजितेंद्रियाः पश्यंती हमहात्मानपुरं तस्माद्वृषात्मनः मध्येपुरव
रेंद्रस्य तस्याप्रतिमतेजसा सुमहान्मेरुसंकाशो दिशाभंडप्रियावृतः सहस्रपादशो
भादस्तपनीयमयः शुभः अनुपमामयैरत्नैः सर्वतः समविभूषितः स्फटिकस्तंभसंकाशो।
वैडूर्यैः सोमसप्रभैः बालसूर्यप्रभैश्चैव सोवर्णस्याग्निसप्रभैः राजते व्यापि स्तंभैरैः

राम॰
५०२

ड्रनीलमयैस्तुभैः हैमैर्वज्रमयैश्च वहन्त्येवं स्तमसहस्रितैः जालैश्च विविधाकारैर्दीप्यद्भिरधिवा
सितैः चंद्ररश्मिप्रकाशाभिः पताकाभिरलंकृतं हंसकलघंटानिनादैश्च नित्यप्रमुदितोत्स
वं किन्नराणामधीवासः सध्याभ्राकारराजितैः परिवारसमंतात्तु हेममयप्राकारमंडनैः यथा
हिमेकशैलेंद्रा हिमश्रृंगे विराजते चामीकरमयीभिस्तु पताकाभिश्च पांडुरं एवंप्रसादरा
जासौ भूमिकाभिर्विराजते रमंति प्रतिमा यस्य त्र्यंबकस्य निवेशने लक्ष्मीश्रीश्च वसुमा
या कीर्तिर्या भासरस्वती देव्यो वै महितास्तेन त्र्यंगाधसमन्विता नित्याहारपरिसंख्याता
परस्परगुणाश्रयात् भूषणैः सर्वरत्नानां योन्यकांतिविलासयोः कोटीशतं महाभागावि
भज्यात्मानमात्मना भगवंतं महात्मानं प्रति मोदत्यंतं डिताः नासां सहस्रशास्त्वन्याप्र
हृतः परिचारिकाः रूपिण्यश्च प्रियायुक्ता सर्वा कमललोचनाः लीलाविलाससंयु
क्तैर्भावैरतिमनोहरैः गीतोल्लासहसादैर्वेश्मालापैः पत्रकारणैः ऊर्ध्वावामनिकाश्चैव वर
गात्रारुयाननाः युद्धार्थाविकटोश्च वकरालाश्च पिशाननाः तेवाद्दशारस्त्वं च जाविने

ब्र.
५०३

शङ्कुत्वपादिकाः मेषोष्ट्रवदनाश्चान्या गजवक्त्रोदरास्तथा गजाननास्तथैवान्या सिंहाननैर्वृताः
हूव्याघ्राननास्तथा लोहितोष्ठा महासत्त्वाः सुभगाश्चारुलोचनाः ह्रस्वकेश्चित्रकेशाश्च स्थू
लदेहाश्चारुलोचनाः श्वश्राञ्चकामहापिपाना नेवंरूपास्त्रियः अभ्यन्तरपरिस्कंधा देवावास
गृहाश्रिताः एतामभगवांस्तत्र दशबाहुर्महेश्वरः नंदिनाचगणेशाद्यैर्विश्वरूपैः महात्मभिः
तथा रुद्रगणैश्चापि तुल्योदार्यपराक्रमैः पावकात्मजसंकाशैर्धूपदश्चाक्रूटाननैः त्रिपु
मानेर्विमानश्च पूज्यमानश्चतत्परैः सर्वत्रिकूटमा मालाजितामारणारसिंहस्थितौ नीला
त्पलदलश्यामा हृष्टानान्यायतेक्षणा रक्तकारालवेणीलनीला दंष्ट्रागणाश्चिते षडर्द्धनेत्र दुष्प्रे
क्ष्यं रुचिरं चीरवाससं याहुवेषपरिक्लिष्टे देवानामरिनाशने बाहुवाबाहुमावेष्टपार्श्वे
सव्यापसव्यावस्थिते रोजन्यपद्दिशान्तस्तवामागुरुकरगोचरं महाभैरवनिर्घोषं चलेनाशुविमोजस
दृष्टार्लिवर्लाचधनुर्विचित्रं शोभनेधृकं त्रिशूलेविधृतामारसमोघं शाक्रवाशनं ज्वाज्वल
मानयपुषार्परमंतल्विपाशुतम अमितश्चवोजसाप्रशांतिरश्मिशाशीतथा तेजसावसु

राम.
५०३

घाकोमाटेवेशा प्रपमहात्मनः शुभ्रभेभ्याधिकं तत्र वेयामृग्निशिखाइव स्थितश्चरस्याहेवस्य
शान्तकैभमयामहान् शुभ्रभेहचिरश्रीमान्स्फाटकसकमण्डलुः अतिमावेश्रपचांगोश्रुपाहु
रांवरधारिणी उरके देनमहता मौक्तिकेन विराजता चतुर्भुजा महाभागा विजया लोकसंम
ताः देव्याश्च यत्र नीलारीश्रीरिवापरमापरा विभ्राजती स्थिपमाचे वहुतादेवस्य चांजलिं त
स्याः पृष्ठानुगाश्चान्याः स्त्रियोप्सरगणास्थिताः नारवेल्लभिनवैः कांतेरुपलिखितिशाकरं सव
लदृष्णमंपल्लवादिविरूपवृंहिताः उपगायन्तदेवस्य गणागंधर्वयोनयः अभंफ नतो महा
रस्कः श्रारम्भे घृसमकान्तिः शोभते नंदमानश्चगोपतिस्तस्य वेश्मनि स्कंदश्च सप्तर्षीवारऽ
श्रोस्यामितवीर्यवान रक्तांवरश्रीमाश्च रांवुजस्रजेक्षणः तस्य पार्श्वो विशारवश्च तेजामेय
श्च - कुसा अपेनव्यसनाङ्कुराप्रजानांपालनेरताः तेषांहूसमहावीर्यः शोभत शिखिवा
हनः व्यालक्रीडनकैस्तत्र क्रीडतो विश्वतोमुखः येनपाविवुपेन्द्राणां कंचनस्य प्रदायिनः
पैचस्वायतना विप्रागृहस्याग्रसवादिनः गृहस्वाध्यायतपसः तथाचैवोकवृतयः फे

ब्र॰
४०४

सभासदस्तस्य देवेशस्य च संमताः मन्वन्तराण्यनेकानि व्यावर्त्तयन्मुनः पुनः श्रूयतां देवदे
वस्य भविष्यार्थमुत्तमम् व्याघ्राश्चैवानुगास्तत्र कांचनाभास्तरस्विनः स्वकंदर्पारिणस
र्वे स्वयं देवेन निर्मिताः मत्स्यामत्स्य समासेन त्वयं मदर्पापहारिणः विभूतिमध्यसंख्ये
याकेन खल्वभिधास्यते अतः परमिदं भूयो भवेनाद्भुतमुत्तमम् भूतानामनुकंपार्थं
यत्कृतं तन्निबोधत मंदराडिंबकाशानां बलेनाप्रमितौजसां जहारऊदड्डवर्स्त्रीनां
महाविक्रमशालिनां चूडामणिधराणां चेमघस्तनितभैरवामसां श्रीवत्सांकितवर्णां।
णां रत्नशूलपाणिनां एवं दिशानां देवानां रूपेणोत्तमशालिनां तस्य प्रसादमुख्ये
ष्वस्तेभेषूत्तमेषु भिक्षु नयतामिमैर्यैभिस्तु मृत्खलाभिःप्रपद्यकृशस्पृक् मायासहस्र.
सिंहानां सर्वतत्रविवासिनां सभेषुयास्ततषष्ठंत्रिंबकस्यनिवेशने अपयत्रेतिस
पूज्यवायावोकांश्च विस्मिताः ऋषयः भाष्यतत्तेमिषयास्तपस्विनः भगवान्सर्वभूता
नां प्राणासर्वत्रगाप्रभो केतेसिंहमहाभूताः कतेज्ञाताः किमात्मकाः सिंहाकेनाप्यरा

राम॰
४०४

प्रतिर

धनभूतानां प्रभविष्णुना वैश्वानरमयैः पाशैः संहृत्वा त्वं पृथक् पृथक् तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा वायुर्वाक्यं जगाद ह यतस्त्वं रसंसि सा नामीश्वरेण महात्मना ध्यायनीयस्त्वका
देहात्क्रोधात्ते सिंहविग्रहः भूतानामभयं दत्त्वा पुरा हुताग्निवपनैः यज्ञभागानि
मितं च ईश्वरस्याज्ञया तदा तस्मात्त्वयाद्य मुक्तो न हिंसितं नैकेन मस्कृता देव्यामस्य
कृतं कृत्वा तेनाद्य तस्य मस्तकं तु निष्कृताच महादेव्या महाकालीमहेश्वरी त्वामनक
मेसाहित्येणाभूते सार्द्धं वदान्तुगोः सएव भगवान् वज्रडोरुश वामः कृतालयः वीरभ
द्रोपमे यास्मा देव्यामन्यश्रमार्जनः तस्य वेश्मसंस्थे डस्य सर्वगुह्यतमस्य वै संनिवेश
स्त्वतो यस्यो मयावः परिकीर्त्तितः अतः परं प्रवक्ष्यामि येतत्र चिरवासिनः रम्ये
पुरवरश्रेष्ठे तस्मिन्वेश्मायभूमिषु नानारत्नविचित्रेषु पताकाव्याकुलेषु च सर्वका
मसमृद्धेषु वनोद्यानशोभितेषु राजतेषु महांतेषु प्रांतकोटमयेषु च संध्याभ्र

प्रासाद

संनिकाशेषु कैलासाग्रनिभेषु च इत्येवमादिभिर्भागैर्यथाविध्यानुसारिणः प्रसादवरमुख्ये
षु तेषु मोदंति सत्कृताः ब्रह्मघोषैरविरताः कथाश्च विविधाः शुभा गीतवादित्रघोषाश्चाप्यसे
स्सवाश्च समंततः संहताश्चैव मतुलाना नानाश्रयकृताश्रयाः एवमादीनि वर्णितानि तेषां प्रासा
दमूर्द्धनि सहस्रपादस्तंभनीयमयः शुभः श्वेतोऽभ्यर्चैर्वरैस्तैः सर्वतः सुविभूषितः स्फटिके
न्द्रसंकाशैर्वैडूर्यमणिसंप्रभैः बालसूर्यसमप्रख्यामपि सौवर्णैश्चाग्निसमप्रभैः कृत्वा॥
कृत्वा नैमिषेयास्तपस्विनः आपन्नसंशयाश्चैमं वाक्यमूचुः समीरणं अथ यक्ष केतुर्नाम
महात्मानो येन वश्यानुसारिणः अनुग्राह्यतमा माध्यस्य मोदंते पुरोत्तमे ऋषीणां वचनं श्रु
त्वा वायुर्वाक्यमथाब्रवीत् वायुरुवाच श्रूयतां देवदेवस्य भक्तियैरनुकल्पिता ह्रीमंतश्च नी
ता दान्ता शौर्ययुक्ताश्चालोलुपाः मध्याहाराश्च मात्राश्च आत्मारामा यतेन्द्रियाः जितद्वं
द्वा महोत्साहा सौम्या विगतमत्सराः भावस्या सर्वभूतानामव्यापारा स्वल्पयाः कर्मणा

मनसावाचाविशुद्धेनांतरात्मना अनन्यमनसो भक्त्याप्रयत्नाद्यमरेश्वरं तेलीढुंरुद्रसालोकं:
शाश्वतंपरमव्ययं भवस्यरूपमादृश्यंनीतास्त्रैवासनुत्तमं तेभ्राजंतेरमुखासर्वेविश्वरूपाः
कपर्दिनः नीलकंठासितग्रीवासीहस्ताद्दंष्ट्रास्त्रिलोचनाः अर्द्धचंद्राकृतासीषाजटामुकुट
धारिणः सर्वेदशभुजावीराप्पांतरस्तुगंधिनः तरुणादित्यसंकाशासर्वेतेपीतवाससः पि
नाकपाणयसर्वेश्वेतगोवृषवाहनाः श्रियान्विताकुंडलीनोमुक्ताहारविभूषिताः तेजसाभ्य
धिकादेवैः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः विभज्यबहुधात्मानंजरामत्युविवर्जिताः क्रीडंतेविविधैर्भो
वैभोगान्प्राप्यसुदुर्लभान् सर्वेरुद्रगणमयाः सिद्धासिद्धेश्वरास्तैर्विवर्जिताः एकादशानांरुद्राणां
कोयोनेकमहात्मनो पश्चिमहमहात्मानोदेवदेवोमहेश्वरः भक्तानुकंपीभगवान्मोदते।
पार्वतीप्रियः नाहंतेषांतुरुद्राणांभवस्यचमहात्मनः नानात्वमनुपश्यामिसत्यमद्ब्रवी
मिवः मातरिश्वाप्रवीत्सुणामिस्तेनामीश्वरोद्भुतो अपतेजाश्रयः सर्वेदिवाकरसमप्रभाः
कोत्येमांपरमांपुण्यांकथांश्रेयस्करीनरः भक्तांश्चानुगृह्णातिहर्षेचैवपुष्टतमं संभावा।

वं· ४०९

यित्वा चाप्येनं वायुमस्त्रुर्महाबलं ऋषय ऊचुः समीरण महाभाग यस्माकं च यथा विभो ईश्वर।
स्यो जनमं पुण्यं ब्रह्मणं चाप महर्षिके तस्य स्थाने प्रमाणं च यथावत्परिकीर्तितं योगाधेन स महद्वेवपर
मं परमात्मनः महादेवस्य माहात्म्यं दुर्विज्ञेयं सुरैरपि तेन माहात्म्ययोगेन सहस्रस्य सामिजोजसः
यस्य बुद्धे ह्यसमो लोके मनुकं पार्थमेव वा ब्राह्मी लक्ष्म्यास्तथैव ज्ञ्या यासा प्रतिमशालिनी व्याप्य
येनस्य विंचद्रविव स्वा विश्वरूपिणा विभूतिभ्राजितत्वर्षं देवदेवस्यैव यमनि महादेवस्य रुद्रा
णां रुद्राणां तु महात्मनो तत्सर्वं निखिलेनेव वक्त्राद्गतनिश्रुवे श्रुणीत्वा तत्त्वं सर्वस्य भक्ता।
स्माभिस्तु सुव्रताः नास्ति किञ्चिदविज्ञेयं त्वत्सर्वेवानुगामिनः प्रश्नं देववरे प्राण्य यावदहं ग
मर्हसि सूत उ सत्वस्तु वाच भगवान्किं भूयो वर्णयाम्यहं किमथा चैव वक्तव्यं तद्दद्धि यामि।
सुव्रताः ऋषय ऊचुः आदित्यापरि पार्श्वं पसिं सवैश्रोधविक्रमाः वैश्वानरा भूतगणा व्या
घ्रास्य वानुगामिनः आभूतसंप्लवे घोरे सर्वे प्राणाभतो वेयं किमवस्था भवंत्येते तेन नो ब्रूहि
यथापूर्ववत् एते येव त्वया प्रोक्ता मिह व्याघ्रगणैः सह ये चान्ये सिद्धिं संप्राप्ता मानरिष्या जगा।

गम· ४०८

मह इदंच परमं तत्वं समाख्यास्यामि शृण्वतो विज्ञानेश्वरमज्ञाव मव्यक्तं प्रभवं तथा यत्र सर्वाग
तास्ते शुक्रमाराब्रह्मणः सुताः सनक सनंदनश्चैव तृतीयश्च सनातनः वोढश्च कपिलस्तथासु
सुरिश्च महायशाः मुनिः पंचशिखश्चैव येचान्ये पूर्वमादयः ततः कालव्यतिक्रांते कल्पाना
पर्ययेगते महाभूतविनाशांते प्रलये प्राप्त उपस्थिते अनेकरुद्रकोटिस्तु याप्रसन्ना महेश्वरी
शाश्वतीन्विघयाद्वोगा सत्यसा पृथ्विधत्र्ययात् प्रविष्टं सर्वभूतानां विज्ञानयुक्ते ते तेजसा देहा
यपद्ममध्यगं भूतानामनुकंपया तत्र योनिर्महात्मानः परमाणुर्महेश्वरं तरंतीश्च महाव
तें जन्ममृत्युदकां नदी ततः पश्चात्पर्वाणि परब्रह्मणमेवच देव्यावैसहदिनासमुद्देश्यः प
रिकीर्तिताः यत्र त्र्यस्त्रंसहस्राणि सिद्धानामादित्यानां तथैवच वैश्वानरभूत -- आद्याश्चैवानुगा
मिनः आविश्य तान्निलान्सर्वान्संख्यायोद्भवालया लोकान्स तु समान -- महाभूतानियं
चैव विस्तृता सह संयुतः करोति विकरोतिच सरुद्रोयः साममयः तथैवच यजुर्मयः स
पश्चात्ते तपोरतश्चैव हिरण्यश्च निश्चयात् पंचोद्विभागावात्मापश्यन्ना विज्ञात केहिजाः तत

तेजस्विनः सर्वेदिवाकरसमप्रभः ॥ सस्यात्रमसंवासमारोप्याग्रीतप्यात्मनि कर्मणा मनसा
वाचा विश्वेडेहेनातयात्मना अनन्यमनसो भूत्वा प्रपद्यते महेश्वरं व्रतोपवासनिरताः सर्व।
भूतदयापराः योगमव्ययमदिव्यं प्राप्नुवन्ति ते किन्नसंशयः प्रपयपरयाभक्त्याज्ञानयुक्तेनचेत
सा तेलं तु रुद्रसालोक्यं प्राप्नुवन्ति पदमव्ययं यः पठेत्तपसा युक्तो वायुप्रोक्तमिमां स्तुतिं ब्र
ह्मणक्षत्रियो वापि वैश्यो वा स्त्रीक्रियापरः लभते रुद्रसालोक्यं भक्तिमान्विगतज्वरः अम।
मपश्चयुः शूद्रो भव भक्तो जितेन्द्रियः आभूतसंप्लवस्थायी अप्रतीघातलक्षणः गाणप।
त्यं स लभते स्थानं वा सर्वकामिकं महायोगमयेपुमाइंभूतसंयेषु मोदते सोच्यमानो महीपृष्ठे
मर्त्यानां वरदो भवेत् इति सेवाचभगवान्वायुर्वाक्यमिदं वचः ॥ इति श्रीमत्स्कन्दपुराणे वायुप्रो
क्ते शिवपुराणसंते ॥ सूत उवाच ॥ प्रत्याहारं प्रवक्ष्यामि परस्यान्ते स्वयंभुवः ब्रह्मणस्थिति
कालेतु क्षीणे तस्मिन्सदा प्रभो यथेदं कुरुते ध्यात्मसृष्टं स्मविश्वमीश्वरं अव्यक्तोनुसतेव्य
ग्रप्रत्याहारेच कृत्स्नशः परेमवानुकल्पानां मन्वन्तरकल्पसंहरये उपस्थितेमहाघोरे हुप्रत्य

कालस्य कस्यचित् अन्ते द्रुमस्य संक्षोभे पश्चिमस्य मनोः सदा अन्ते कलियुगे तस्मिन् क्षीणे संहार उ
च्यते संप्रकाले तदावृत्ते प्रत्याहारे ह्युपस्थिते प्रत्याहारे तदा तस्मिन् भूततन्मात्रसंक्षये महदा
दे विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये स्वभावकारिते तस्मिन् प्रवृत्ते प्रतिसंचरे आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भू
मेर्गंधात्मकं गुणं आत्तगंधा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते प्रविष्टे गंधतन्मात्रे तोयावस्था ध
राभवेत् आपस्तदा प्रनष्टास्तु याति वेगो लीयते तिमः नश्यन्त्यापस्तदा तत्र रसतन्मात्रसंक्षया
त् जायते ताश्च तद्रसा ज्योतिष्टु प्राप्नुवन्त्यतः ग्रस्तेषु सलिले तेजः सर्वतो मुखमीक्ष्यते अ
थाग्निः सर्वतो व्याप्त्यादत्ते तज्जलं तदा सर्वमापूर्यते द्युर्चिभिः तदा जगदिदं शनैः अर्चिर्भिः सं
तते तस्मिं तिर्यगूर्ध्वमधस्तलतः ज्योतिषोपि गुणं रूपं वायुरत्ति प्रकाशकं प्रलीयते तदा तस्मिं
न् दीप्यार्चिर्विवमारुते: प्रनष्टे रूपतन्मात्रे कृतरूपो विभावसुः उपशाम्यति तेजो हि वायुना
धूयते महान् निरालोके तदा लोके वायुभूते च तेजसि ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्म
नः ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश वायुरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते च तत

ब्रं·
४०८

प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतं अरूपमरसस्पर्शमगंधं न च मूर्तिमत् सर्वमा
पूरयच्चादेस्तु महान्तः प्रकाशते परिमंडलं च तत्कोषि माकाशं शब्दलक्षणं शब्दमात्रं तदा
काशं सर्वमावृत्य तिष्ठति तत्र शब्दं गुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः भूतेंद्रियेषु युगपद्भू
तादौ संस्थितेषु वै अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसः स्मृतः भूतादिं ग्रसते चापि म
हान्वै बुद्धिलक्षणः महानात्मा तु विज्ञेयः संकल्पो व्यवसायकः बुद्धिर्मनश्च लिंगश्च
महान्नक्षर एव च पर्यायवाचकैः शब्दैस्तमाहुस्तत्वचिंतकाः संप्रलीनेषु भूतेषु गुण
साम्ये तमोमये स्वात्मन्येवस्थिते चैव कारणे लोककारणे विनिवृत्ते तदा सर्गे प्रकृत्याव
स्थिते न वै तदा संतपरो ह्यत्वादहस्तस्य कस्यचित् अगम्यस्यानादबोध्यत्वादज्ञानात्
ज्ञानिनामपि आगतागतिकत्वाच्च ग्रहणं न च विद्यते भावग्राह्यानुमानाच्च चिंतयन्वि
दस्तु च यन्न स्थिते तत्कारणे तस्मिन्नित्ये सदसदात्मके अनिर्देश्ये प्रवर्त्तिवै स्वामिकाका
रणे न तु एवं समादिरप्यस्य लोकमात्रकृतप्लवे प्रत्याहारे तदा सर्वं प्रविशन्ति पर

राम·
४०८

सारं येनेदमावृतं सर्वं सेंडमप्सु प्रलीयते सप्तद्वीपसमुद्रांतं सर्वं लोकं सपर्वतं उदकाव
रणं यच्च ज्योतिषा लीयते तु तत् तत्तेजसे वायवरणामाकाशे ग्रसते तु यत् यद्वायव्यं चाव
रणं त्वाकाशं ग्रसते तु तत् आकाशावरणं यच्च भूतादि ग्रसते तु तत् भूतादिं ग्रसते चा
पि महान्वै बुद्धिलक्षणः महान्तं ग्रसते व्यक्तं गुणसाम्यं ततः परं एतौ संहारविस्तारौ
अव्यक्तं ततः पुनः सृजते ग्रसते चैव विकाराः संग्रसं यमे संसिद्धकार्यकरणाः संसिद्धा
नानि न स्त्रये गत्वा जवं जवीभावेष्वानेषु प्रसंयमः प्रत्याहारे वियुज्यंते क्षेत्रज्ञाः करणैः
पुनः अव्यक्तं क्षेत्रमित्याहुर्ब्रह्म क्षेत्रज्ञ उच्यते साधर्म्यवैधर्मकृतः संयोगो नादिदं त्सयोः
एवं सर्वेषु विज्ञेयं क्षेत्रज्ञेष्विह ब्राह्मणः ब्रह्मविच्चैव विज्ञेयः क्षेत्रज्ञानात्पृथक् पृथक् २
विषयाविषयत्वं च क्षेत्रे क्षेत्रज्ञयोः स्मृतं ब्रह्मा तु विषयो ज्ञेयो विषयः क्षेत्र उच्यते क्षेत्र
ज्ञाधिष्ठितं तत्त्वं क्षेत्रज्ञः पर्यप्रचक्षते वक्तृत्वाच्च शरीराणां शरीरी वरुणात्मनः अव्यक्ताप
कराच्चैव ज्योतिर्भेदे च व्यवस्थिता यस्मात्प्रतिशरीरे हि सुखदुःखोपलंभिता तस्मात्क्षेत्रप

ब्र॰
४०९

नानात्वं विज्ञेयं तु विज्ञानतः यदा प्रवर्त्तते वैषां भेदानां चैव संयमाः स्वभावकारिता सर्वे काले
न महता तदा विवर्त्तते तदा तस्य स्थितिरागः स्वयंभुवः स तु स्यायोऽन्यके सर्वत्र सलोक
निवासिभिः विनिवृत्ते महदाने षां स्थितिरात्मनिवासिनां तत्कालवासिनां तेषां तदा तद्द्वि
पदर्शिनां उत्पद्यते ष्वे राग्यमात्मवादश्चणा शान्तं भोज्यभोक्तृत्वनानात्वसेषां लङ्घाव
दर्शिनां पृथक्कृतानेन त्वेतज्ज्ञानं तत्सेव्रत्सलोकिकाः प्रकृतो करणानीनां सर्वे नानाप्र
दर्शिनः स्वात्मन्येवावतिष्ठते प्रज्ञानादर्शिनात्मिकाः प्रकृतौ करणानीनां सर्वे नानाप्रद
र्शिनः स्वात्मन्येवावतिष्ठते प्रशान्तादर्शिनात्मिकाः प्रकृतौ करणानीनां सर्वे नानाप्रदर्शि
नः तत्रैवापरिनिर्वाणस्य तानानागामिनस्तु ते निर्गुणत्वात्त्रियात्मानः प्रकृतिं तेऽप्यतिक्रमात्
इत्येवं प्राकृतः प्रोक्तः प्रतिसर्गः स्वयंभुवा भिद्यन्ते सर्वभूतानां कारणानि प्रसंयमे इत्येष सं
यमश्चैव तत्त्वानां कारणैः सह तत्र संयमो दृश्यते साक्षात् सावर्त्तको द्विजः स तु धर्माधर्मौ
तपो ज्ञानं शुभे सत्यानृते तथा ऊर्ध्वभावो ह्यधोभावो सुखदुःखे प्रियाप्रिये सर्वमेतत् प्रधान

राम॰
४०९

स्वगुणमात्रात्मिकं हस्यते निंद्रियाणां च नष्टाज्ञानिनां पकुभाशुभे प्रकृत्या चैव तत्संवेगुणप्रा
पंप्रतिष्ठति योन्यवस्थाभूता स्वहृदे हिनां तु निषिच्यते जंतूनां पापपुण्यं तु प्रकृतौ यत्प्रति
ष्ठितं अव्यक्तस्यानितान्येव पुण्यपापानि जंतवः योजयंति पुनर्देहे देहान्यत्वे तथैव च
धर्माधर्मौ तु जंतूनां गुणमात्रात्मकावुभौ कारणे स्वप्रलीयेते कार्यत्वेन ह्यनंतुभिः हेत्वंत
ताः प्रलीयंते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जंतवः संयुज्यंते वि
युज्यंते कारणैः संचरंति च राजसी तामसी चैव सात्विकी चैव वृत्तयः गुणमात्रा वर्तते पु
रुषाधिष्ठिता त्रिधा ऊर्द्ध्वं देवात्मकं सत्वमधोभागात्मकं तमः तयोः प्रवर्तकं मध्ये हृदेवाव
र्तकं रजः इत्येवं परिवर्तंते त्रयः स्रोता गुणात्मका लोकेषु सर्वभूतानां तत्त्वकार्यं विजा
नत अविद्याप्रत्ययारंभाद्यारभ्यते हि मानवैः पतास्तु गतयस्त्रिसः शुभाः पापात्मिकाः
स्मृताः तमसाभिभवाज्जंतुर्योग्यांतं न विंदति अतत्त्वदर्शिनात्मा च त्रिविधे विधातन
नः प्राकृतेन च बंधेन तथा वैकारिकेण च दक्षिणाभिस्त्रिभी येन बद्धोत्यंतं विवर्तते २

ॐ
ब्रं०
४१०

येनैवैत्रयः श्रोतव्यं धारा ज्ञानहेतुकाः अनित्येनित्यसंज्ञा च दुःखे च सुखदर्शनं अशुचे शुचि
त्ति च ज्ञानमशुचौ शुचिनिश्चयः येषामेते मनोदोषा ज्ञानदोषविपर्ययात् रागद्वेषनिवृत्ति।
अतज्ज्ञानसंभवाकृते अज्ञानं तमसो मूलं कर्मद्वयफलं रजा कर्मजन्मतु नर्दहेमस्तां दुःखेप्र
वर्त्तते श्रोत्रज्ञाने त्वगक्षि वल्कजिह्वा घ्राणं जन्मलक्षणा पुनर्भवकरी दुःखा कर्मणा जायते तु
सा सततं सा भिहितो कालः स्वकृतैः कर्मणः फलैः तैलपीलकवज्जीवस्तत्रैव परिवर्त्तते त
स्मात्सत्यमनर्थानामज्ञानमुपदिश्यते तंशास्त्रमवधार्यैकं ज्ञाने यत्नं समाचरेत् ज्ञाना
द्धि सज्जते सर्वं तस्माद्बुद्धिर्विरज्यते वैराग्याद्बुद्ध्या वापि शुद्धसत्वेन मुच्यते अत ऊर्ध्वं भवस्था
भिरागं भूतापहारिणं अभिद्रुतापयोरागः संभूत्या कारणं स्मृतं ब्रह्माद्यैदोषावरानवे संसा
रे ह्याधिभौतिके अज्ञानं सर्वकं तस्माद्ज्ञानं तु विवर्जयेत् यस्य चार्थेन प्रमाणकारणैः
निरूप्यते विविधा यातना स्थाने तिर्यग्योनौ च पाहि वै कारणे विषये चैव प्रतिघातस्तु सर्व
शः अनैश्वर्यं तत्र नस्सर्वं प्रतिघातात्मकं स्मृतं उपघातात्मसौ वृत्तिर्भूतादीनां चतुर्विधा स

राम०
४१०

त्वस्य मात्रकं चित्तं यथा सत्त्वं प्रदर्शनात् तत्त्वानां च यथा तत्त्वं दृष्ट्वैव तत्त्वदर्शनात् सत्त्वक्षेत्र
ज्ञ नानात्वमेतज्ज्ञानार्थं दर्शनं नानात्वदर्शनं ज्ञानं ज्ञानाद्धि योग मुच्यते तेन वद्धस्य वै वंधो मो
क्षो मुक्तस्य तेन च संसारे विनिवृत्ते तु मुक्तो लिंगेन मुच्यते निःसंबद्धो ह्यचेतन्यः स्वात्मन्येवा
वतिष्ठते स्वा गौणप्रवीयते कार्यत्वे न हि जंतुभिः सचेतनाः प्रलीयंते क्षेत्रज्ञाधिष्ठिता गुणाः
सर्गे च प्रतिसर्गे च संसारे चैव जंतवः संयुज्यंते वियुज्यंते कारणैः संचरंति च राजसी तामसी
चैव सात्त्विकी चैव वृत्तयः गुणमात्राः प्र न व्यवस्थितस्थापि विज्ञयाख्येणालिख्यते इत्ये
तल्लक्षणं प्रोक्तं समासाज्ज्ञानमोक्षयोः सचापि त्रिविधः प्रोक्तो मोक्षो वै तत्त्वदर्शिभिः पूर्वं वि
योगो ज्ञानतद्धि तीयो रागसंक्षयात् तस्मात्तृतीयास्थितीयो लुभ्याख्यातं मोक्षकारणं लिंगा
भावात्तु कैवल्यं कैवल्यात्तु निरंजनं निरंजनत्वाच्छुद्धत्वेनात्मनो नानुविद्यते नैमित्तमप्रती
घाते हृष्टशाह्लादि लक्षणं सुखावनानि रूपाणि प्रावनानि यथाक्रमं क्षेत्रज्ञेषु वसंजनेषु
णामात्मिकानि तु अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि वैराग्यदोषदर्शनात् दिव्ये च मानुषे चैव विषये

पंचलक्षणे अप्रहृष्टोनभिष्वंगः कर्त्तव्योदोषदर्शनात् नापप्रीतिविषादानां कार्यंतु परिवर्ज
ने एवं वैराग्यमास्थाय शरीरीनिर्ममोभवेत् अनित्यमशिवंदुःखमितिबुध्यानुचिंत्यच वि
शुद्धं कार्यकरणं सत्वान्यवव्यसितया परिपक्वकषायोहिकृत्स्नान्दोषानपश्यति ततःअ
याणकालेहि वैषेनैमित्तिके स्वप्या उष्माप्रकुपितः कायेतीव्रवायुसमीरितः सशरीरमु
पाश्रित्य कृत्स्नान्दोषान्वृणाद्धिवै प्राणस्थानानि भिंदन्हि छिंदन्मर्माणि नीत्यच शैत्या
न्प्रकुपितो वायुरूर्द्ध्वस्त्रक्रमते ततः सचाये सर्वभूतानां प्राणस्थानेष्ववस्थितः समासात्त
वृतेज्ञाने संवृत्ते ष्वचकर्मसु संजीवोनाभ्यविष्टमः कर्मभिर्लैपुराकृतैः अष्टांगप्राणवृ
त्तिवैकल्पविच्यवत्यपतेपुनः शरीरंप्रजहंसौवैविरुद्धासस्लताभवेत् एवंप्राणैःपरित्यक्तो
मृतइत्यभिधीयते यथाहि लोकेवैघ्रातेनीयमानमितस्ततः रंजनेनद्वयेयस्तु नेनानेन
नविद्यते कृत्स्नत्ययस्तु नीयस्तु व्याख्यानं मोहलक्षणं चान्ये विषयेदोषविषयेपंचल
क्षणे अप्रहृष्टोनभिष्वंगः प्रीतितापविसर्जनं वैराग्यकारणेस्तेनत्वकृतीनांलयस्यच

अष्टौ प्रकृतयो ज्ञेयाः पूर्वोक्ता वै यथाक्रमं अव्यक्ताद्यास्तु विज्ञेया भूतानां प्रकृतेर्लया वर्णाश्र
माचारयुक्ताविप्राः स्वधर्माविरोधिनः वर्णाश्रमाणां धर्मेयं देवस्थानेषु कारणं ब्रह्मादीनि पि
शाचानां नान्यष्टौ स्थानानि दैवतानि ऐश्वर्यमणिमाद्यष्टकारणं महत्तत्त्वलक्षणं निमित्तमष्टमीया
नेऽहं प्राप्याहङ्कारलक्षणं अष्टावेतानि रूपाणि प्राकृतानि यथाक्रमे षोडशेष्वनुसर्जते गुणा।
मात्रात्मिकानि षट् प्राहुरहङ्कारलक्षणेन पञ्चधा तीर्ण च लक्षणा पञ्चपर्वविधाः सिद्धा जीवेन्द्रिये
नैव लक्षणा स्थावित्वं स्थानमयानस्यातिशयविशालया तिर्यग्गृहे मध्यस्थानं सुधावतो पि यथाक्र
मे जीवप्राणलक्षणात्लिङ्गकारणं च वर्णसूत्रं पर्यायवाचके प्राहुरेकार्थे सोऽभिलक्ष्यते व्यक्ता।
व्यक्तोऽप्रमाणेष्वेव -- प्रमाणसम्भूतेः सावेद्यमन्तकृल्लक्षणः अव्यक्तानुग्रहान्तेन वै देहत्वाधि
ष्ठितं च यत् एवं ज्ञात्वा शुचिर्भूत्वा ज्ञानाद्वै विप्रमुच्यते नष्टे चैव यथा तत्त्वेन स्थानोतत्वद
र्शने यथो पूर्वपरिनिर्याति भिन्ने देहे स्थिते यथो प्रवेपरि निर्याति भिन्ने देहे स्थिते तेभ्यो ने कारणं
चापि अव्यक्तात्मानि नः मतः पुरुषो गुणशरीरेण प्राणायन नानर्थधाः नान्यशरीरमादन्नेद

वृ॰
४१२

क्षेत्रजीवेषयांकुरः जातीकसर्वं संसाराद्धिक्षेत्रशरीरमानसः ज्ञात्वाच्चतुर्दशाबुद्धः प्रकृतिसोनि
वर्त्तते प्रकृतिंसत्यमित्याहुर्विकारोनतुउच्यते तत्स्वभावेनतत्त्वेयसद्भावसत्यमुच्यते अना
मरूपंक्षेत्रज्ञंनामरूपंप्रवर्त्तते यस्मात्क्षेत्रंविजानातितस्मात्क्षेत्रज्ञउच्यते क्षेत्रश्चात्मयतोय
स्मात्क्षेत्रज्ञस्तुभउच्यते क्षेत्रज्ञस्मर्यतेतस्मात्क्षेत्रंतत्त्वैर्विभाष्यते क्षेत्रंतस्मात्त्रयंहृक्षेत्रज्ञः
प्रत्ययीसदा त्रपुराणान्करणाच्चैवक्षेत्रंतत्त्वालाजनयैवच भोजनत्वाच्चविषत्वाच्चक्षेत्रंक्षेत्रविदो
विदुः महदाद्यंविशेषांतंसर्वेद्रव्यंविलक्षणं विहारलक्षणंतेहसोक्षरमक्षरमेवच तमेव
चविकारंतुयस्माद्धेरक्षतेपुनः तस्माच्चकारणाच्चैवक्षरमित्यभिधीयते संसारनरकेभ्य
स्त्रायतेपुरुषंचयत् दुःखत्राणंपुनस्त्वापिक्षेत्रमित्यभिधीयते सुखदुःखमोहभावा
द्योऽक्षमित्यभिधीयते अचेतनत्वाद्धिघयतविधमेविभुस्मृतं नक्षीयतेनक्षरतिविकारस्यप्रस
नेतत्तम् अक्षरंतेनचाप्यक्तः मक्षीणत्वात्तथैवच यस्मात्पर्थनश्यतेचतस्मात्पुरुषउ
च्यते पुरप्रत्ययिकोयस्मात्पुरुषइत्यभिधीयते पुरुषंकपयस्त्वापकपंतत्त्वैर्विभाष्य

राम॰
४१२

ते शुद्धो विरंजनो भा मोज्ञानाज्ञानविवर्जितः अस्तिनास्तिमेनास्यावाबद्धो मुक्तोगतस्थि
तः नैर्हेतुकात्रनिर्द्दिश्यस्तन्नस्तस्मिन्नवियते शुद्धत्वान्ननुदेशोबंधमुक्तात्समदर्शनः
आत्मप्रत्ययकारीचरत्नंनंवापिहेतुकं द्वयपाहृत्यैपभुनिर्द्दश्यतदानर्इद्हरंवरं एवंज्ञात्वा
सविज्ञानाननतः शांतिंनियछति कार्यंचकारणंचैवबुद्धादौभौतिकेनदा संप्रयुक्तोविमु।
क्तोयाजीविनोवामनस्या विज्ञाननाचद्वयंपतप्रयात्वेनेह सर्वगः स्वेनात्मानेनमात्मा
नंकारणात्मानियछति अक्रतोकारणेनत्वात्मन्यवोपतिष्ठति अस्तिनास्तीतितोन्यो
वारहात्मुत्रेतिवापुनः एकत्वंवापृथक्त्वंवाचैत्रन्नपुरुषेतिवा नात्मवान्सनिरात्मावा
चेतनाचेतनापिवा कर्त्तावासोयकर्त्तावाभोक्तावाभोग्यमेववा यत्रैतानननिवर्त्ततेहेत्र
हेतुनिरंजने अवाच्येनदनात्म्यानादय्रसात्वादहेतुकी अतर्क्यमचिंत्यत्वादवाप्यात्वा
चसर्वगः नाभिलिप्यतिननत्नंहंशाप्यमनसासह हेतुहेतुनिर्गुणेशुद्धेशांतेहीले
निरंजने व्यपेतसर्वडैवेचनिरुद्धेशांतिमागते निरात्मकेपुनस्तस्मिन्वाच्यावाच्यो

वा॰
४१३

नविद्यते पतौ संहारविस्तारौ व्यक्ताव्यक्तौ ततः पुनः सृजते ग्रसते चैव ग्रस्तो पर्यवतिष्ठते
दैवब्रह्माधिष्ठितो सर्वं पुन सर्वं प्रवर्त्तते अधिष्ठानप्रवृत्तेन ततस्तस्य तु बुद्धिपूर्वकं साधर्म्यवैधर्म
कृतः संयोगो विधितस्तयोः अनादिमंत्त्वात्तयोर्यो महापुरुषजः स्मृतः यावच्च सर्गप्र
तिसर्गकालस्तावत्तिष्ठति स संनिरुद्धा पूर्वैस्तितत्त्वेनतदबुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तते ततस्तु रूपा
र्थमेव पद्मानि सर्गः प्रतिसर्गे पूर्वं प्राधानिकौ चेश्वरकारितौ च अनाद्यनंतावभिमान
पूर्वकं विशामयंतीजगदभ्युपेत इत्येष प्राकृतसर्गोत्र तावाद्धेतु लक्षणः उक्तो समासि
सदात्यंतेकरत्नं लत्त्रमुच्यते इत्येष प्रतिसर्गो वि त्रिविधः कीर्त्तितो मया विस्तरेणानु
पूर्व्या च भूयः किं वर्त्तयाम्यहं ॥ इत्येष वायुप्रोक्ते उपसंहारपादे प्रतिसर्गो नाम ॥ ऋ
षय ऊचुः सूत सूत महाख्यानं भवता परिकीर्त्तितं प्रजानामुनिभिः सार्द्धं देवानाम्
ऋषिभिः सह पितृगंधर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षसां दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां
मेव पक्षिणां अत्यद्भुतानि कर्माणि विविधिद्धर्मनिनिश्चयः विचित्राश्च कथायोगा जन्म

राम॰
४१३

चाग्म्यमनुत्तमे तत्कथ्यमानानामस्माकं भवता श्रुत्वाण्यागिरां मनः कर्मस्वेवं सौतेशीलत्वा
मतसंभवं एवमाराध्यते सूतं सत्कृत्य च महर्षयः यत्नक सत्रिणस्सर्वे पुनः सर्गप्रवर्त्तनं कथं
सूत महाप्राज्ञ पुनः सर्गप्रवर्त्तते वंशेषु संप्रलीनेषु गेण साम्येन मोमये विकारेष्वविमते
षु अव्यक्ते चात्मनि स्थिते अप्रवृत्ते त्वा लक्षणा मसा साध्यो व्योग लदा कथं प्रपत्स्यते सर्गः
तेन प्रवृत्तिः प्रकृतां एवमुक्तस्ततः सूतः तदासौ लोमहर्षणः व्याख्यातमुपचक्राम सः पुनः
सर्गप्रवर्त्तनं अत्रवो वर्त्तयिष्यामि यथा सर्गः प्रपत्स्यते पूर्ववन्मस्तु विस्तरः समासात्तन्नि
वोधत दृष्टे चैवानुमेयं च तर्के वक्ष्यामि युक्तितः तस्माद्वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह
अव्यक्तः व्यवस्येत्तत्वाज्ञहं तदुदाहृतं विकारे प्रतिसंहते गुणसाम्ये निवर्त्तते प्रधानं पुरुषाणं
च साधर्म्येणावतिष्ठति अविभागवतावेतौ गुणसाम्य स्थितावुभौ सर्वकार्येषु बुद्धिर्ध्वंप्र
धानस्य प्रपत्स्यते यद्बुद्धिपूर्वं हेतुत्वं अधिष्ठास्यति तान् गुणान् एवं तान् अभिमानेन श्रुपा
श्रयेन पुरस्सरः यदा प्रवर्त्तितं तत्त्वं हेतुहेतुत्वयोर्हयोः भोज्यभोक्तृत्व संवेधात् प्रपत्स्यतो।

प्रं
४१७

कृतान्तुभौ तस्माद्वरणमव्यक्तं यामेस्थितागुणात्मकान् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं तच्चैव वषम्यं भज
ते तु तत् ततः प्रपद्यते व्यक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः क्षेत्रज्ञाधिष्ठिते सत्वविकारं जनयिष्य
ति महदादिविशेषान्तं चतुर्विंशं गुणात्मकं क्षेत्रज्ञप्रधानस्य पुरुषस्य प्रवर्त्स्यते ब्रह्माण्डे
प्रथमः सोथ भविता चेश्वरः पुनः ततोऽन्येयस्य कृत्स्नस्य सर्वभूतपतिः शिवः ईश्वरः सर्वा
मुक्तानां ब्रह्मा ब्रह्ममयो महान् आदिदेव प्रधानस्य अनुग्रहाय प्रवर्त्स्यते अनाद्यो वरमुत्पा
दौ उभौ सूक्ष्मौ तु तौ स्मृतौ अनादिसंयोगायुतौ सर्वक्षेत्रज्ञमेव च अबुद्धिपूर्वकावुक्ता
मथाकौतुकौ रौतदा अप्रमयम नो यं च स्थितावुदकमत्स्यगाः प्रवृत्तपर्वतौ सर्वयुन
सर्गे प्रपत्स्यते अव्यक्तात् गणात् प्रवर्त्तते रजः सत्वतमात्मकः प्रकृतिकालेर जन्माभिपन्नामह
त्वभूतादिविशिष्टान्तां ताच विशेषतां चेन्द्रियतां च यान्ति गुणाभिधानाय तिभिर्मनुष्याः
सत्याभिध्यायिनस्तस्य ध्यायिनः सन्निमित्तकं रजः सत्वं तमाव्यक्ता विषमीणः परस्परं आ
यान्ते वै प्रपत्स्यन्ते क्षेत्रज्ञाः सर्वशः संसिद्धकार्यकरणा उत्पद्यन्ते अभिमानिनः सर्वसा

राम
४१७

त्वात्प्रपद्यंतेव्यक्तात्सर्वमेवच प्रत्याहारे यांति सर्वं सहासाधकाश्चाप्यसाधिकाः संसारंतस्तेनम
र्वे स्थानमकरणैः सह कार्याणि प्रतिपद्यंते उत्पद्यंते पुनः पुनः गुणमात्रात्मिकाश्चैवधा
र्माधर्मौ परस्परं न्यारभंते इह चान्योन्यवरेणानुगृह्णते एवा सर्वेतुल्यप्रमहत्वार्थे सर्गादौ या
ति विक्रियां गुणास्तु प्रतिधीयंते तस्मात्तत्त्वस्य रोचते गुणस्य यानि सर्वाणि प्राकृतस्यांश
नि पेदिरे तान्येव प्रतिपद्यंते सृज्यमाना पुनः पुनः हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते
तद्भाविताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्त्वस्य रोचते महाभूतेषु नानात्वमिंद्रियार्थेषु मूर्तिषु विप्रयोगा
श्च भूतानां गणेभ्यः संप्रवर्तते इत्येष वो मयाख्यातः पूर्वसर्गः समासतः समासादेव वक्ष्या
मि ब्रह्मणोऽव्यक्तसमुद्भवे अव्यक्तात्कारणात्तस्मान्नित्यात्सदसदात्मके प्रधानपुरुषाभ्यां
तु जायते च महेश्वरः स पुनः संभावयिता जायते ब्रह्म सोऽचितः सृजते स पुनर्लोकानभि
मानानुगतस्त्रिकालं अहंकारस्तु महतः तस्माद्भूतानि चात्मनः युगपत्संप्रवर्तंते भूतात्ते।
वेंद्रियाणि च भूतभेदाश्च तेभ्यः इति सर्गः प्रवर्तते विस्तरावयवस्तेषां यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं।

बृं
४११

कीर्त्तिनिर्वीयर्यार्स्वर्वत्तथैवाभ्युपद्यार्थना एनकृत्वा नैमिषेयास्तदानीं कालोत्पत्तिं स्थितिं चाक्षयं च
तस्मिन्स्तत्रैवमभ्यर्थ्य प्राप्यमनुज्ञाप्य एवं लोकमनुष्यः प्राप्नुवंति यथायुर्यं विधिवद्देवतादीनि हुत्वैवं
वुत्वा भूयस्त्वाप्य मुह्राः स्वत्वादेहानायुष्यो नेकनाप्नी नु एषा न लोकान्स्नाप्य यथेप्सु चरितप्ययः
एते नैमिषेयावेदमुक्त्वा स्मृत्वा च वेत्तदा जग्मुश्चावभृथस्नाना स्वमेसर्वे यमं त्रिलः विप्राल पा
यमपि दृष्ट्वा बहुविधैर्मखैः प्राप्नुवन्ति ततः स्वर्गगतारस्तद्विजोत्तमाः अत्रि या प्रथमः पादः
कथावन्तपरिग्रहः अनुष्ठानं यो ह्यानन्तयसंहारनेकचः एवमेवचतुष्पादं पुराणं लोकसंमतं
उवाच भगवान्साक्षाद्ब्रह्मा लोकहितेरतः नैमिषेसत्रमासाद्य मुनिभ्यो मुनिसत्तमाः तत्प्रसादा
दसंदिग्धं भूतोत्पत्तिलयानि च प्राधानिकी मिमां संहितं तथैवेश्वरकारिणो सम्यग्विदित्वा मे
धावीन्न मोहमधिगच्छति इदं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहासपुरातनं शृणुयाद्वा पठेद्वापि तथा
ध्यापयतेति च स्यानेष्ठ समहेस्य मोदते प्राप्य ते सत्राः ब्रह्मसायोज्यको भूत्वा ब्रह्मणैव सह मो
दते तेषां कीर्त्तिमतां कीर्तिः प्रजेशानां महात्मनां प्रथयन्पृथिवीशानां ब्रह्मभूयाय गच्छे

रामः
४११

ति इदं यो ब्राह्मणो विद्वानितिहासं पुराणकं शृणुयाच्छ्रावयेद्वापि तथाध्यापयतेति च स्या
न्नेष्टुस्स महेंद्रस्य मोदते यावतीस्समाः ब्रह्मसायुज्यको भूत्वा ब्रह्मणैव सह मोदते नेष्टा की
र्त्तिमतां कीर्त्तिः प्रजेशानां महात्मनां प्रथयन्पृथिवीपालो ब्रह्मभूयाय कल्पते एवं व
यस्समायुष्यं पुण्यं वेदैस्संमितं कृष्णद्वैपायनेनोक्तं पुराणं ब्रह्मवादिना मन्वंतरे
श्वराणां च यः कीर्त्तिं प्रथयेदिमां देवतानां महर्षीणां च भूरिद्रविणतेजसां सर्वैर्विमु
च्यते पापैः पुण्यं च महदवाप्नुयात् यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि धूतपा
प्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमंततः अ
क्षय्यं सार्वकामीयं पितॄंस्तच्चोपतिष्ठति यस्मात्पुराह्यनतीदं पुराणं तेन चोच्यते निरु
क्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव त्रिषु वर्णेषु ये मनुष्याः प्रधानतः इतिहासमि
मं श्रुत्वा धर्माय विदधे मतिं यावंत्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि सर्वशः तावत्कोटिसहस्रा
णि वर्षाणां दिवि मोदते ब्रह्मसायुज्यगो भूत्वा देवतैस्सह मोदते सर्वपापहरं पुण्य

ब्रं
७१६

पवित्रं च यशस्विनं ब्रह्माददौ शास्त्रमिदं पुरालं मातरिश्वने तस्माच्चोशनसं प्राप्तं तस्मा
च्चापि बृहस्पतिं बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सवित्रे तदनंतरं सविता मृत्यवे प्राह मृत्युश्चेंद्राय वै
पुनः इंद्रश्चापि वसिष्ठाय सोपि सारस्वताय च सारस्वतस्त्रिधामाय त्रिधामा च शरद्वते
शरद्वतस्त्रिविष्टाय सोंतरिक्षाय दत्तवान् वर्षिणे चांतरिक्षो वै सोपि त्रय्यारुणाय च त्र
य्यारुणाद्धनंजये स च प्रादात्कृतंजये कृतंजयात्तृणंजयो भरद्वाजाय सोप्यप गोत
माय भरद्वाजः सोपि निर्यंतरे पुनः निर्यंतरस्तु प्रोवाच तथा वाजश्रवाय वै स ददौ सो
मशुष्माय स ददौ तृणविंदवे तृणविंदस्तु दक्षाय दक्षः प्रोवाच शक्तये शक्तेः पराश
रश्चापि गर्भस्थः श्रुतवानिदं पराशराज्जातुकर्ण्यः तस्माद्द्वैपायनः प्रभुः द्वैपायना
त्पुनश्चापि मया प्रोक्तो द्विजोत्तमाः प्रांशशायायनउ मया वैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्राया
मितबुद्धये इत्येवं वाचं ब्रह्मादि गुरूणां समुदाहृतं नमस्कार्यास्तु गुरव प्रयत्नतम
नीविभिः धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं सर्वार्थसाधकं पापघ्नं नियमेनेदं श्रोतव्यं नियता

राम
७१६

त्मभिः सर्वकामप्रदं नित्यं सर्वसिद्धिप्रदायकं वायुनाप्रोक्तमिदं सर्वपौराणिकं सदा सू
तउ ब्रह्मांडीयं पुरागीतं आदिजेन स्वयंभुवे ब्रह्मणोक्तमिदं पुण्यं वायवे विस्तरान्वितं
वायुनाऋषिसंघानामग्रतः प्रकटीकृतं ऋषिभिर्भरते खंडे वकुलीकृतमद्भुतं यच्चयेवा
च्यते पुण्यं तत्र नारायणः सदा ब्रह्मेशौ तत्र निष्ठिते देवेंद्रप्रमुखाः सुराः पुराणमेतत्परं पवि
त्रं पापनाशनं लिखित्वैतत्तु योदद्यात्पुराणं वेदसंमितं पुराणमेतदखिलं ब्रह्मांडदान
मिष्यते भूमिदो रत्नदो हैमदो नुवेह नाकाशाउच्यते तं ब्रह्मशेषसारः तद्दानमिह भूत
ले ब्रह्मांडदानेन यत्पुण्यं भवतीश्वराः तत्पुण्यमिह माहात्म्यादिकं वायुप्रदानतः ए
तत्कृत्वा च विधिनाविधिनाविधिनादापितं द्विजे कल्पकोटिं समभ्यस्य वैकुंठे वसते चिरं
पुराणमेतदखिलं सद्विजे प्रतिपादयेत् पुण्येन समामुक्तो हेमवायु सदक्षिणं वस्त्रभू
षिसमायुक्तायपेडपेतं प्रकल्पयेत् तथा मेधविधिना कृत्वा च समर्पयेत् [illegible] विप्रायस्मै
वल्मिकाकार्यः मानवैः सालंकृतः [illegible] प्रधाने [illegible] व सुराभरणैः सदा सुपर्वाणि

ब्रं॰
५१२

शुभे काले संपूज्य विधिवज्जनः ॥ देयं दानं विपुलेन नराणां ब्रह्मांडसंज्ञितं ॥ येन दत्ता च तद्वे
दाद्दत्ता नयशादशैववत् ॥ ब्रह्मांडमखिलं दत्तं यथा ब्रह्मा कृतं यदि ॥ दानेन कृते पुराणस्या
हरः संतोषमाप्नुयात् ॥ स स्वस्वरूपं परमं यं वै वैकुंठं वा समये च्चिरं ॥ स्वस्ति वाचनं मंत्रैवेनया
मंगलवाचने ॥ नाशुचौ नापि पापाय नाप्यसेयस्मै तोषिते ॥ नाश्रद्दधाने नाविद्वेषे नापु
त्रायकथंचन ॥ नास्तिकाय प्रदातव्यं पवित्रमिदमुत्तमं ॥ स्वव्यक्तो वैयस्य योनिं वदंति व्य
क्तो देहं कालमंतं गतानि च ॥ वह्निं वक्त्रं च चंद्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे घ्राणवायुश्च वायुः ॥ वाचो वे
दाश्चांतरिक्षं शरीरं क्षितिं पादौ तारकारोमकूपान् ॥ सर्वाणि चांगानि तथैव तानि विद्याश्चांगानि यस्य कुक्षे
तदेव ॥ देवं यज्ञात्मकं सत्यलोकप्रतिष्ठितं ॥ वरं वरेण्यं वरदं स्मरेश्वरं ब्रह्माणमिदं प्रयतो नमस्ये ॥ ॥ ॥
इति श्री महापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशसाहस्र्यां संहितायां ब्रह्मांडपुराणे समाप्तमिति ॥ ॥ ॥
प्रक्रियापाद ग्रंथ ॥ ४८०० ॥ अनुषंगपाद ॥ ३६०० ॥ उपोद्घातपाद ॥ २४०० ॥ उपसंहारपाद ॥ १२०० ॥ एवं
ग्रंथसंख्या ॥ १२००० ॥ मध्याधिकत्रीणि शतानि ग्रंथकोषगणनीयः ॥ उपसंहारपादे कलियुगप्रमाणं

राम॰
५१९०

ब्र॰
पु॰
५११८

॥४३२००० ॥ उपोद्घातपादद्वापरयुगप्रमाणं ॥८६४००० ॥ अनुषंगपादेत्रेतायुगप्रमाणं ॥१२९६००० प्रक्रियापादेकृतयुगप्रमाणं ॥१७२८००० ॥ इदं ब्रह्माण्डं चतुर्युगसंख्याप्रमाणं ॥ ॥ समाप्तं ब्रह्माण्डपुराणं ॥ संवत् ॥१८ ॥२४ ॥ वर्षे पोषमासे त्रयोदश्यां तिथौ सोमवासरायां लिषितं ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणं भवतु ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

1490

रामजी
५११८